

PHILIP MANSEL

Philip Mansel, bir saray ve hanedan tarihçisidir. Louis XVIII ve Prens de Ligne'nin biyografilerini kaleme alan yazarın, *Konstantiniyye'den* başka *The Court of France 1814-1830* ve *Sultanların İhtişamı: Osmanlıların Son Yılları* adlı iki de kitabı bulunmaktadır. *Financial Times*, *Daily Telegraph*, *Spectator*, *Apollo* ve *International Herald Tribune* gibi pek çok yayında yazıları yayımlandı. Royal Historical Society (Kraliyet Tarih Kurumu) üyesi ve Society for Court Studies'in (Saray Araştırmaları Derneği) yayın organı olan *The Court Historian*'m editörüdür. Philip Mansel şu sıralar, Levanten şehirlerin tarihi hakkında bir kitap üzerinde çalışmaktadır.

PHILIP MANSEL
KONSTANTİNİYYE
Dünyanın Arzuladığı Şehir
1453-1924

Türkçesi: Şerif Erol

ŞERİF EROL

1963, İzmir doğumlu. Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü'nü bitirdi. Erkekçe dergisinin yazı grubunda çalıştı, Hür FM'de yayın koordinatörlüğü yaptı. *Sevr Entrikaları* (Paul C. Helmreich) ve *Japonya - Asker Bir ulusun İntiharı* (Edwin P. Hoyt) isimli kitapları Türkçe'ye çevirdi. *Nokta* dergisinde ve *Radikal* gazetesinde editörlük görevinde bulundu. *Hayalet Gemi* dergisinde denemeleri yayımlandı. 1998 - 2004 yılları arasında Açık Radyo'da program yapımcısı ve yayın koordinatörü olarak görev aldı. 2004-2005 yıllarında, "Bir İstanbul Masalı", 2005-2006 yıllarında "Hırsız Polis", 2007 yılında "Bıçak Sırtı" isimli televizyon dizilerinin senaryo grubunda yer aldı.

TEŞEKKÜR wetin

Yazar İngiliz Kütüphanesi, Londra Kütüphanesi ve İstanbul Kütüphanesi çalışanlarına minnettarlığını ifade etmek ister. Aynı şekilde zamanını ve bilgisini kendisiyle paylaşan herkese, özellikle Nikolaos Acemoğlu, Haldun el-Husri, Nigar Alemdar, Tülay Artan, Münevver Ayaşlı, Safiye Ayla, Cüneyt Ayrıl, Murat ve Taciser Belge, Kemal Beydilli, Toby Buchan, Fredrik E. von Celsing, Alkis Courcoulas, Johan Danielsson, Basri Danışman, Şirin Devrim, Selim Deringil, Selim Dirvana, Nestorin Dirvana, Ayla Erduran, Osman Erk, Selçuk Esenbel, Roberto Falchi, Andrew Finkel, Sarah Fox-Pitt, John Freely, David Gilmour, Nilüfer Gökay, Sevgi Gönül, Eric Grunberg, Manos Haritatis, Frederic Hitzel, Fevzi Kartırcıoğlu, Alexander Kedros, Orhan Koloğlu, Sinan Kunalp, Or-

han Köprülü, Wolf-Dieter Lemke, Geoffrey Lewis, Nina Lobanov, Betûl Mardin, Ronnie Margulies, George Mavrogordato, Achilles Melas, Ayşegül Nadir, Andre Nieuwasny, Tarquín ve Zelfa Oliver, İsmet Özbek, Lady Katherine Page, Kevork Pamukyan, Jacques Perot, Frank G. Perry, Yanni Petsopoulos, Baruh Pinto, Julian Raby, Alan de Lacy Rush, Necdet Sakaoğlu, Prens Sami, John Scott, Şerife Sfine, Costas Stamatopoulos, Metin Tannverdi, E. F. de Testa, Berin Torolsan, Taha Toros, Barones Elena Tornow, Mösyö ve Madam de Tugny-Vergennes, Geoffrey Whittall, Michael Whittall, Prens Alexander Wolkonsky, Necla Yaşar, Sinyora Mafalda Zonaro Meneguzzer'e teşekkür eder. Douglas Matthews'a indeksi için, Ali Açıkalm'a çevirileri için ve Yakovos Akstoğlu, Howard Davies, Caroline Finkel, Roger Hudson, Caroline Knox ve Fuat Nahas'a metnin ilk halini okuyup düşüncelerini belirttikleri için bilhassa teşekkürler. Yazar, hepsinden öte, Metin Münir ve Augusta Rieber'e konukseverlikleri ve teşvikleri için müteşekkirdir.

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Konstantiniyye, bir şehrin ve bir ailenin hikâyesidir. Hanedanların, şehirlerin biçimlenmesinde milliyet, iklim ve coğrafya kadar belirleyici olageldiği inancıyla yazılmıştır. 15. ve 19. yüzyıllar arasında Paris, Viyana, Berlin gibi hanedan başkentleri; önemini coğrafya ya da ekonomiye borçlu olan şehirleri, yani Lyon, Frankfurt, Nürnberg'i gölgede bıraktı. Konstanniyye uzun bir zaman dilimi boyunca en büyük hanedanın hüküm sürdüğü bir kentin hikâyesidir. Çünkü, Osmanlı hanedanı ile Konstantiniyye'nin etkileşimi, her düzeyde işleyen yegâne başkent in ortaya çıkmasına yol açmıştır: Siyasi, askeri, denizcilikte, dinsel (Müslüman ve Hristiyan), ekonomik, kültürel ve gastronomik.

Konstantiniyye, şehrin bu kitapta kullanılan adıdır: Osmanlı

belgelerinde ve sikkelerinde sıkça kullanılmış ve diğer dillerde en sık kullanılan isim olmuştur. (Alıntılarda, tırnak içinde başka isimlerle karşılaşıldığında değiştirilmeden bırakılmıştır.) Şehir için çok az kişi tek isim kullanmıştır. Diğer isimler, lakaplar ve kısaltmalar arasında şunlar vardır: İstanbul, İslambol, Stambul, Estambol, Kuşta, Cons/ple, Gosdantnubolis, Çarigrad, Rumiyyetü'l-kübra, Yeni Roma, Yeni Kudüs, Hac Şehri, Azizler Şehri, Darü'l Hilafe (Hilafetin Evi), Pay-i Taht, Darü'l Devlet (Devletin Evi), Dersa-adet, Çeşm-i Dünya (Dünyanın Gözü), Nelcetü'l Âlem (Kainatın Sığınağı), Polis, Şehir.

ÖNSÖZ

Şu anda elinizde, beş yüz yıllık Osmanlı İstanbulu (Devlet-i Aliyye'nin sonuna kadar burada kesilen sikkelerin üstündeki resmi, Yunanca aslından Arapçalaştırılmış adıyla) Konstantiniyye hakkında hem çok keyifle okunan hem de gayet ilginç bilgiler içeren bir kitap var. Yazar Philip Mansel (bildiğim kadarıyla, Klasik dönem Elen uygarlığının değerli tarihçisi rahmetli Ord. Prof. Dr. Arif Müfit Mansel'in akrabası değil!), saray ve hanedanlar tarihiyle uğraşan bir İngiliz. Ben, bundan önce, onun 1988'de çıkan *Sultans in Splendour: The Last Years of the Ottoman World* (Sultanların İhtişamı: Osmanlı Dünyasının Son Yılları) adlı, bol fotoğraflı yapıtını biliyordum. *Sultans in Splendour* da bizim için çok çekici olmakla birlikte, Konstantinopolis daha bilgince ve uzun

bir çalışmanın ürünü. On beş bölümle bir Sonsöz'den oluşan bu kitabın arkasındaki Kaynakça'da bine yakın kaynak sıralanmış. Ama bu "akademik" bir kitap değil; yani yazar kendisini rahatça okutmayı başarıyor. (Akademik olmamasının bir göstergesi de, toplam sekiz yüz otuzdan fazla gönderme notu koymasına rağmen, bu sayının, aktardığı her anekdotun, her bilgi parçasının nereden alındığını belirtmeye yetmemesi.)

Kaynakça'sındaki bine yakın yapıtın arasında birkaç tane Türkçe (birkaç tane de Almanca) olmasına karşın, Mansel herhalde Türkçe bilmiyor; yararlandıkları çoğu İngilizce ve Fransızca eserler; ama konuyla ilgili bu dillerdeki yazın'm hemen hemen tamamını görmüş. Ayrıca, Fransız tarihine enikonu vakıf: Büyük Devrim'de kafası giyotinle kesilen kralın daha sonra tahta geçen kardeşi XVIII. Louis ile Napoleon zamanında Avusturya Mareşali olan Ligne Prensi Charles Joseph'in yaşamöykülerini ve Viyana Kongresi'nden 1830 Devrimi'ne kadarki Bourbon hanedanının tarihini kaleme almış.

Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nca yayımlanan *İstanbul* dergisinin İngilizce '96 Seçmeleri'nde, Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyesi, genç kuşağın en parlak tarihçilerinden Ethem Eldem, *Constantinople* (Kitabın İngilizce özgün adı) üstüne tanıtma yazısında (s. 92-93), Mansel'in bilgi derleme ve serimleme başarılarını çok övmekle birlikte, onu biraz Oryantalistlikle suçlamakta. "Oryantalizm", genelde ve "son kertede", kimi (ya da çoğu) Batılının Doğu'ya küçümseyici yaklaşımı, tepeden bakışıdır. Mansel'inkiyse, Eldem'in de belirttiği gibi, duygudaşlıkla/sempatiyle bir bakış, ama yine de bir "Şarkiyatçı" bakışı.

Bu özneliğin başlıca nedenlerinden biri, yazarın kullandığı Batılı kaynakların niteliğidir. Doğu'yu egzotik bulan Batılı gezginlerin, elçilerin, sanatçıların ve başka marjinal tanıkların anlatımlarını, üstelik bunlar gözlemlerini sıradan halk yerine, saray çevresindeki insanlar: padişahlar, vezirler, harem kadınları, ileri gelen

anasır-ı gayr-i müslime ve Levanten aileleri gibi seçkin zümrelerin yaşamına odaklayınca, ister istemez bize burada sunulan öyküye de yansıyor.

Kitap, bir şehrin ve bir ailenin tarihini verme vaadiyle başlıyor. Bir şehir, evet; ama burada, birden çok ailenin tarihini buluyoruz, hem de zengin dedikodularıyla. Osmanlı hariciyesini tercüman sıfatlarıyla ve Eflak-Buğdan vassal prensleri olarak yüzyıllarca ellerinde tutan Fenerli Rum Beyleri, Mavrokordato ve Karateodoriler; içlerinden sekiz vezir-i âzam çıkaran Arnavut kökenli Köprülüler; de Testalar gibi birçok alanlarda etkiler yapmış, İtalyan asıllı Levanten aileler; Mısır'dan İstanbul'a yan rehine gibi getirilip sonradan iyice yerleşen Kavalalı Mehmed Ali Paşa ahfadı; Mekkeli Haşimiler vb.

İstanbul'da Osmanlı geçmişine ilişkin olarak bu kitapta en çok öne çıkarılan kavram, "kozmpolitlik" kavramı. Gerçekten de, Osmanlı mozaïği özellikle İstanbul'da 20. yüzyılda bozulmuştur. (Bizim loncanın, esas itibarıyla bir 19- yüzyıl tarihçisi olan yaşayan piri Eric Hobsbawm "Aşırılıklar Çağı" diye nitelediği "kısa" 20. yüzyılı 1914'te başlatır [sosyalist blokun çöktüğü 1991'de de sona erdirir].) Ondan önce, nüfusumuzun çeşitli renkleri arasında, henüz aşırı anasır ve Türk milliyetçiliklerinin bozmadığı oldukça uyumlu bir denge vardı. Günümüzdeki bayağılaştırıcı ve tekdüzeleştirici etkenlere karşı, Mansel'in yaptığı gibi, Osmanlı tarihindeki örnek alınmaya değer çoğulculuk anlayışını ortaya koymak, elbette yararlı bir iştir. Ancak, Eldem yukarıda değindiğim yazısında, bence son derece haklı olarak, bu türlü nostalgik idealleştirme eğilimlerinde, ciddi tarihçilik açısından bir tehlike görüyor. Tarih-te olup bitenler, bazen "mozaik şovenleri"nin bizi inandırmaya çalıştığı kadar, çağdaş değerlerimize uygun değildi. Gerçekler, bizlere anlatılanlardan zaman zaman çok daha çirkin ve acımasızdı. Mansel'i okumanın keyfi içinde bunu akıldan çıkarmamak doğru olur.

Ben kendi payıma klasik dönem Osmanlı tarihçisi değilim, Meşrutiyetleri biraz bilirim, ondan öncesine değin bildiklerim üstünkörüdür. Ama biraz gazeteci/tarihçi havasıyla yazılmış olan bu kitaptan, gerek öncesine ve gerekse kendi dönemime ilişkin çok şeyler öğrendim, üstelik bunları hiç sıkılmadan, haz alarak okudum. Umarım siz de, elinizdeki kitabı bitirdiğinizde benimle aynı duyguları paylaşırsınız.

Metem Tuncay

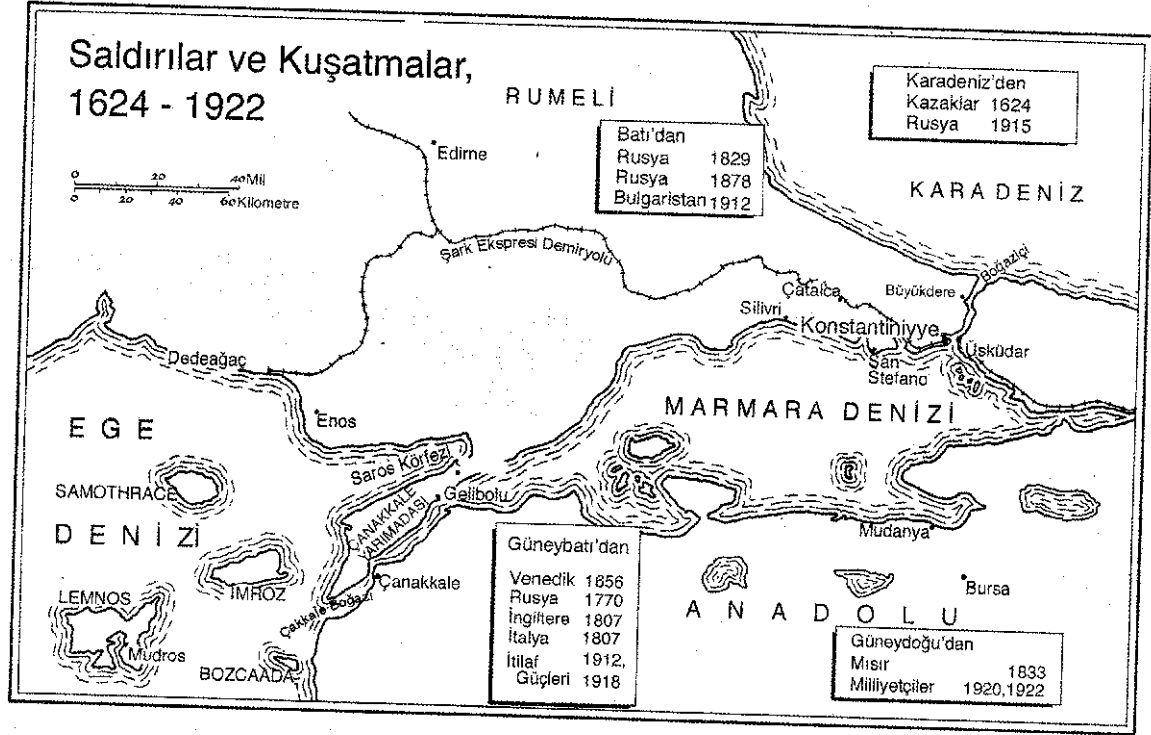
KONSTANTİNİYYE

Dünyanın Arzuladığı Şehir

1453-1924

KEY		
1	Töpkapı Sarayı	9 Yedikule hisarı
2	Ayasofya Camii	10 Eyüp
3	Sultanahmed Camii	11 Silahtar
4	Kapalıçarşı	12 Galata
5	Süleymaniye Camii	13 Pera ya da Beyoğlu
6	Fatih Camii	14 Taksim
7	Ekümenik Patriklik	15 Beşiktaş, <i>daha sonra</i>
8	Ermeni Patrikliği	Dolmabahçe Sarayı

I
FATİH

WETiN

Roma İmparatorluğu'nun başkenti Konstantiniyye'dir... Dolayısıyla, siz Romalıların meşru İmparatorusunuz... Ve kim ki Romalıların İmparatorudur ve öyle kalır, o aynı zamanda bütün dünyanın İmparatorudur.

Georgios Trapezuntios'tan
Fatih Sultan Mehmed'e, 1466

Sultan, 29 Mayıs 1453 günü öğleden sonra, ne zamandır arzu edilen şehre girdi. Beyaz bir atın üzerinde, her tarafı ölümlerle kaplı bir caddeden aşağı doğru yürüdü. Konstantiniyye, muzaffer Osmanlı ordusu tarafından talan ediliyordu. Venedikli bir gözlemciye göre, sokaklarda ani bir fırtına sonrası çağlayan yağmur suları gibi kan akıyor ve cesetler, bir kanal boyunca, karpuz gibi bata

çıkma denize sürükleniyordu.¹ Osmanlı defterdarlarından Tursun Bey'in yazdığına göre, askerler "saraydan ve zenginlerin evlerinden gümüş ve altın kapları, değerli taşlar ve kumaşları aldılar. Bu şekilde, pek çok kişi fakirlikten kurtarıldı ve zengin kılındı. Bütün çadırlar yakışıklı oğlanlar ve güzel kızlarla doluydu." Sultan, Doğu Hristiyanlık âleminin ana kilisesi ve Patrik'in mekânı olan, 900 yıl önce İmparator İustinianos tarafından Avrupa'nın en büyük kubbesine sahip olacak şekilde yaptırılan Mukaddes Hikmet katedraline kadar at üzerinde geldi. Sonra atından indi, eğildi ve yerden aldığı bir avuç toprağı, Allah huzurunda bir tevazu ifadesi olarak, sarığından aşağı döktü.

Rumların "yeryüzündeki cennet, Tanrı'nın ihtişamının tahtı, melâikenin kızağı" olarak gördükleri mabedin içinde, bir Türk "Lâ ilahe illallah/Allah'tan başka tanrı yoktur," diyordu, "ve Muhammed onun elçisidir." Haghia Sophia Katedrali, Ayasofya Camii haline gelmişti. Sultan içeri girerken, kendilerini kurtarması için bir mucize beklentisiyle katedrale sığınmış olan yüzlerce Rum sürü halinde dışarı çıkarıldı. Mermer zemini hırpalayan askerlerinden birini durduran sultan, bir fatih gururuyla, "Ganimet ve esirlerle yetinin; şehrin yapıları bana aittir," dedi. İsa'nın, Meryem Ana'nın, Ortodoks ermişlerinin ve Bizans hükümdarlarının altın mozaiklerinin dibinde Allah'a dua etti. Maiyetinin tebriklerini kabul ettikten sonra onlara şunu söyledi: "Osmanlı'nın tahtı burada sonsuza kadar sürsün! Mührü muvaffakiyet olsun!"²

Osmanlı İmparatorluğu'nun padişahı II. Mehmed, ya da Fatih, 1453 yılında henüz 20 yaşındaydı. Konstantiniyye'nin 320 kilometre kuzeybatısında yer alan Osmanlı başkenti Edirne'de doğan II. Mehmed, kendi yazdırdığı bir tarihçeye göre, çocukluktan beri Konstantiniyye'yi fethetme düşüncesiyle cezboldmuştu ve şehrin bir an önce alınmasının zorunlu olduğu hususunda sürekli ısrar ediyordu. Babası II. Murad'ın 1451 yılında ölmesinin ardından tahta geçince, bu arzusunu gerçekleştirme fırsatı doğdu.

Konstantiniyye'nin bir arzu nesnesi olması doğaldı, çünkü coğrafyası ve tarihiyle büyük bir imparatorluğun başkenti olmak üzere tasarlanmış gibiydi. Üçgenimsi bir yarımada ucunda, üç yanı denizle çevrili olarak bulunuyordu. Kuzeyinde bir kilometre genişliğinde ve 6,67 kilometre uzunluğunda, muhtemelen günbatımında altın rengini aldığı için Altın Boynuz adı verilen bir liman (Haliç) uzanıyordu. Doğusunda, Avrupa ve Asya'yı birbirinden ayıran dar bir su yolu; Boğaziçi vardı. Güneyde, Ege'yle Karadeniz'in buluştuğu küçük bir içdeniz olan Marmara Denizi yer alıyordu. Şehir hem doğal bir kale, hem de Afrika, Akdeniz ve Karadeniz'e deniz yoluyla kolaylıkla ulaşılmasına fırsat veren bir açık deniz limanıydı. Bunun yanı sıra, Avrupa ve Asya ile Tuna ve Fırat nehirlerinin anakara güzergâhlarının kavşak noktalarında kurulmuştu. Konumu itibarıyla sanki dünyanın dört köşesinin tüm zenginliklerini kendinde toplamak üzere bekliyordu.

Söylendiğine göre M.Ö. 7. yüzyılda, bir Yunan sömürgesi olarak kurulan Bizantium, M.S. 324 yılında Büyük Konstantin tarafından Yeni Roma olarak bir daha kuruldu. Tiber'deki eski Roma'dan stratejik anlamda daha iyi konumda bulunan bir başkentti bu. Sonraki bin yılı aşkın bir süre boyunca, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olarak kaldı. Ayasofya'yı yaptıran hükümdar olarak tanıdığımız İmparator Jüstinyen 6. yüzyılda, Fırat Nehri'nden Cebelitarık Boğazı'na kadar uzanan bir imparatorluğu Konstantiniyye'den yönetmişti. Şehir, Roma'nın ihtişamına zamanın sihrini ekledi: "Şehirlerin Kraliçesi'nde doksan iki imparator hüküm sürdü. Dünyanın başka hiçbir şehrinde bu kadar uzun süreli bir imparatorluk tarihi yoktur. Üstelik, bin yıllık bir imparatorluk geleneğine bağlı olarak Avrupa'nın en büyük ve görmüş geçirmiş şehri, klasik tarihin bir anıtlar ve elyazmaları müzesi ve Doğu Hristiyan âleminin kalbi olmuştur. Zenginliği, bir Ortaçağ gezgini olan Tudelalı Benjamin'in şunları yazmasına neden olmuştur: "Rum yerliler alün ve değerli taş zengindirler, ipek elbiseler ve altın mücevherler içinde gezerler. Atla dolaşırlarken prenlere

benzerler... Konstantiniyye'deki zenginlik dünyanın hiçbir yerinde bulunamaz." Bir Haçlı şövalyesi olan Sieur de Villehardouin 1203 yılında, beraberindeki diğer Haçlıların, "şehri tamamen kuşatan bu yüksek surları ve gösterişli hisarları, insanın gözüyle görmeden sayısına inanamayacağı mükellef sarayları ve görkemli kiliseleri gördükleri zaman" Konstantiniyye'ye hayranlıkla baktıklarını yazmıştır.

Konstantiniyye, M.S. 412 ve 422 yılları arasında inşa edilen, Avrupa'daki en heybetli surlarla çevrilidir. Hendekleri, mazgalları, muhtelif noktalarındaki 192 adet burcu ve normalden üç kat daha kalın duvarlarıyla surlar, Haliç'ten Marmara Denizi'ne kadar, toprağın engebesine göre yükselip alçalarak altı kilometrelik bir mesafede uzanırlar. Marmara Denizi ve Haliç kıyısı boyunca da uzanarak şehri tamamen sararlar. Hendekler 19. yüzyıla gelindiğinde bahçeler ve mezarlıklarla kaplıydı. Viran ve sarmaşıklarla boğulmuş bir halde bulunan duvarların üzerinde nöbetçilerden çok keçiler devriye gezerdi. Byron şöyle yazmıştı: "Atina, Efes ve Delfi harabelerini gördüm: Türkiye'nin büyük bir bölümünü, Avrupa'nın pek çok yerini ve Asya'nın bir kısmını baştan başa do-laştım. Ama, Yedikule'den Halic'e kadar her noktasından böyle bir manzara arz eden başka bir sanat ya da doğa eserine hiç rastlamadım."³

Bir Bizanslının da yazmış olduğu gibi, Konstantiniyye "dünyanın gözünü diktiği şehir" olduğu için bu surlar örülmüştü. Hiçbir şehir bu kadar taarruza ve kuşatmaya maruz kalmamıştı: Slavlar (540, 559, 581), Persler ve Avarlar (626), Araplar (669-79 ve 717-18), Bulgarlar (813, 913 ve 924) ve Ruslar (860 ve 1043 arasında dört kez). Ticari rakibi Venedik tarafından 1204 yılında düzenlenen bir Haçlı seferinden sonra, şehir bir daha belini doğrultamadı. Şehrin 1261 yılında tekrar Bizanslılara geçmesinin ardından, Bizans İmparatorluğu'nun Müslüman düşmanları karşısında sürekli yaşadığı yenilgiler ve hasım imparatorlar arasında meydana gelen iç savaşlar, kent nüfusunu, 400.000 gibi bir sayıdan 50.000

kişiye -ya da hâlâ kendilerine gururla verdikleri isim anılacak olursa Rum'a yani "Romalı"ya- düşürdü.*

1400 yılına gelindiğinde, şehir, tarlaların ve meyve bahçelerinin ayırdığı küçük kasabalardan oluşuyordu.

1453 yılında son İmparator XI. Konstantin'in hüküm sürdüğü bölge, bir şehir, birkaç ada ve kıyı sancakları ile Mora Yarımadasından başka bir yer değildi. Ticaret Venediklilerin ve Cenevizlilerin eline geçmişti. Klasik heykeller satılmış ya da çalınmıştı. Sarayın damından kurşun alınarak sikke dökümünde kullanılıyordu. Sultan, Aya Sofya'nın çatısından harap durumdaki saraya bakarken, dudaklarından aşağıdaki dizeler döküldü:

Hüsrev salonlarının kapısını örümcekler bekler olmuş.

Baykuşlar tutuyor Efrasiyab sarayının nöbetini.⁴

Eğer tarih ve coğrafya Konstantiniyye'yi eşsiz bir imparatorluk başkenti kılmışsa, Osmanlılar da büyük bir imparatorluk yönetmeyi kendileri için mukadder görüyorlardı. Orta Asya'da iken hâlâ göçebe olarak yaşamlarını sürdürmelerine rağmen, birçok Türk kendilerini "Tanrı'nın seçilmiş halkı" olarak kabul ediyorlardı. Savaşta şeytan ve barışta melek denebilecek şekilde, aynı ölçüde kahraman ve insancıl olan Türkler, dünyayı yönetmek üzere doğmuştu. Osmanlı hanedanını, 12. yüzyılda başka binlerce Türk'le birlikte Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Oğuz boyunun Kayı aşireti oluşturmuştur. Bu insanlar, Konya'da kurulmuş olan, bir zamanların güçlü Türk devleti Selçuklu İmparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu'nun yozlaşmasıyla ortaya çıkan iktidar boşluğu ve iklim yapısının çekimine kapılmış, çobanlıkla geçinen göçebelereydi. 14. yüzyılın başlarında, ilk Osmanlı sultanı olan Osman, Bizans İmparatorluğu'nun yanı başındaki kuzeybatı Anadolu'da, ilk Osmanlı başkenti Bursa civarında bağımsız bir beylik oluşturdu.

* Bugün Türk devleti hâlâ Ortodoks vatandaşlarına Rum Ortodoks adını vermektedir.

Birbiri ardınca gelen mükemmel padişahlar, "Yeniçeri" olarak bilinen yenilmez ve seçkin bir kuvvetin yaratılması, komşu devletlerin zayıflığı ve dağınıklığı gibi nedenlere bağlı olarak, Osmanlılar birdenbire dünyaya hükmeder hale geldiler. Müslümanların Hristiyanlar karşısında kutsal bir savaşta savaşçı olarak, yani gazi sıfatıyla bulunma tutkularını sömürdüler - ganimet fırsatlarını da bolca yaratan bir savaştı bu. Diğer yandan, Osmanlıların yükselişi Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki bölünmeyi de ortadan kaldırdı. Türkler Rumlar için savaştılar, Rumlar da- Türkler için: Gerçekten de, Osmanlı Türkleri deniz yoluyla Avrupa'ya ilk defa 1352 yılında, Bizans'taki iç savaşlardan biri sırasında İmparator Ioannes Kantakuzenos'un paralı askerleri olarak geçmişlerdir. Osmanlı prensleri beş kez Rum ya da Slav prenseslerle evlenmişlerdir (Ne var ki, annesi Hristiyan ya da Musevi kökenli bir köle olan Fatih'in damarlarında, Bizans imparatorluk sülalesine ait bir damla kan bulunmuyordu). Başlangıçta Bizans İmparatoru'nun paralı askerleri olan Osmanlılar, çok geçmeden, zengin bir ticaret cumhuriyeti olan Cenova'nın da ittifakıyla, Bizans'a rakip hale geldiler. 1366 yılına gelindiğinde, Osmanlı başkenti, Asya'da bulunan Bursa'dan Avrupa'da bulunan Edirne'ye taşınmıştı. Bunu izleyen otuz yıl içinde Osmanlılar, Bulgaristan ve Sırbistan'ı, her ikisi de Konstantiniyye'yi ele geçirme emelleri besleyen iki büyük Ortodoks monarşisini yenilgiye uğrattı.

Büyüme kısa bir süre için, Orta Asya'dan çıkan bir başka Türk fatihinin, Timurlenk'in yükselmeye başlamasıyla sekteye uğradı. Timurlenk 1402 yılında -Yıldırım lakabını her zaman için hak etmeyen- Sultan I. Bayezid'i mağlup ederek esir aldı. Bununla birlikte, Osmanlılar, Timurlenk'in ölümünün ardından, dünyaya hükmetme mücadelesini kaldıkları yerden sürdürdüler. Anadolu'nun ve Balkanlar'ın büyük bir bölümü fethedildi. Konstantiniyye, Osmanlı denizinde bir Rum adası haline geldi. Hem I. Bayezid, hem de Fatih'in babası II. Murad şehri kuşattılar. Konstantiniyye'nin bu kuşatmalar sırasında fethedilmemiş olması bir mucizedir.

Fetihten sonra, teslim olmayı reddeden bir şehre yapılacak muameleyi belirleyen İslami yasalar çerçevesinde, askerlere yaklaşık 30.000 Hristiyan yerlisini köleleştirme ve şehirden sürme izni verildi. Ayrıca binlercesi de "kılıçtan geçirildi." Son imparator XI. Konstantinos savaşa savaşa, Roma İmparatorluğu'nu kendisine kefen kılarak öldü. Başnazır Lukas Notaras, ya Sultan'ın Batılı düşmanları olan Venedik ve Papalıkla işbirliği yapar korkusuyla ya da oğlunu Sultan'ın keyfine teslim etmeyi reddettiği için, idam edildi. Şehirde kalan Rum ve Venedikli soyluların büyük bir bölümü de aynı akıbeti paylaştı,

Konstantiniyye kılıçla fethedilmişti. Ve diğer hanedanlarda olduğu gibi, 469 yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesine kadar da, kuvvet kullanımı Osmanlıların başlıca denetim mekanizması olarak kaldı. Sultan 1452 yılında kuşatmaya hazırlık olarak Rumeli Hisan'ını tasarlayıp inşa ettirmişti bile. 1453 ve 1455 yılları arasında "alelacele", şehrin batı yakasına, surları Marmara Denizi'ne kadar uzanan Yedikule Hisarı inşa edildi. Şu anki terk edilmiş haline bakıldığında, Yedikule'nin bir zamanlar Bastille'den ya da Londra Kulesi'nden daha korku verici olduğuna dair bir iz bulmak mümkün değildir. Hazinesin saklandığı, düşman sefirlerinin hapsedildiği, Sultan'ın düşmanlarının -ve kimi zaman Sultan'ın kendisinin- idam edildiği bir yerdi burası. Kanla ilk yıkanması, 1 Kasım 1463 tarihinde oldu. Padişahın düşmanlarıyla ilişki içinde bulunduğundan şüphelenilen Trabzon Rum İmparatorluğu'nun son hükümdarı David Komnenos, karısı İmparatoriçe Helena'nın önünde -altı oğlu, erkek kardeşi ve yeğeniyle birlikte- öldürüldü. Cesetler dışarı, sokak köpeklerinin önüne fırlatıldı. İmparatoriçe, cesetleri gömmeye teşebbüs ettiği için cezalandırıldı.⁵

Hiçbir şair ve gezgin Konstantiniyye karşısında Fatih kadar mest olmamıştır. Osmanlı sultanları, isimlerinde "imparator"un Türkçe karşılığı olan -Fars kökenli "Padişah" (Büyük Hükümdar) ve "Şehinşah" (Hükümdarların Hükümdarı) ile Arap kökenli "Sul-

tan" (hükümdar) sözcüklerinin yanı sıra- "Han" sözcüğünü kullandılar. Daha sonrakiler gibi, II. Mehmed de 1453'ten itibaren kendisini Roma İmparatorluğu'nun varisi ve Avrupa'daki tek hakiki imparator olarak görmüştür. Kuşatmadan birkaç gün sonra, şehirde yaşayan bir Cenevizli şunları yazmıştı: "Özet olarak, Konstantiniyye'nin fethinden sonra öyle pervasız bir hale geldi ki, kendini bütün dünyanın efendisi olarak görüyor ve iki yıla kalmadan Roma'ya varacağına dair herkesin önünde yemin ediyor." Avrupa ve Roma bir yayılma alanı olarak Osmanlıları, Orta Asya ya da Kafkaslar'daki anadili Türkçe olan bölgelerden daha çok ilgilendiriyordu. Dünya mülkü için Türklerin kullandığı metafor "Kızıl Elma" idi. 1453 yılından önce Kızıl Elma'nın, Aya Sofya'nın önündeki dev İmparator Jüstinyen heykelinin sağ elinde bulunan küre olduğuna inanılırdı. Heykelin o yıl yıkılmasıyla birlikte, küre batıya hareket ederek Osmanlı'nın yeni hedefini simgelemeye başladı: Roma kenti. II. Mehmed'in üç kuşak sonraki torunu Muh-teşem Süleyman'ın ağzından, "Roma'ya! Roma'ya!" nidası hiç eksik olmazdı. Daha sonraki sultanlar için Kızıl Elma, Habsburg Kutsal Roma imparatorlarının başkenti Viyana idi.⁶ Osmanlı ihtirasının bir rakibi bulunmuyordu. Karşılaştırıldığı zaman, İran Şahı sakin, Fransa Kralı mütevazı ve Kutsal Roma İmparatoru taşralı kalıyordu.

Osmanlılara Büyük İskender'in ihtişamını yakalamak hırsı da ilham vermiştir. Kendisini İskender'le fazlasıyla özdeşleştirmiş olan II. Mehmed, Mihail Kritovulos isimli bir Rum memuruna, kütüphanesinde bulunan ve kendisine "her gün" okuttuğu Arrianos'un İskender biyografisiyle aynı format ve kâğıdı kullanarak, Rumca kendi yaşamöyküsünü yazdırmıştır. Venedikli bir sefir şunları kaleme almıştı: II. Mehmed, "Eskiden Batılıların Şark'a yürüdüğü gibi, Doğu'dan Batı'ya ilerleyeceğini ilan ediyor. Dünyada sadece tek imparatorluk, tek din ve tek egemenlik olmalıdır, diyor. Böyle bir birliğin yaratılması için hiçbir yer Konstantiniyye'den daha münasip olamaz."⁷

Konstantiniyye'den II. Mehmed ve oğulları tarafından idare edilen imparatorluk bir hanedan devletiydi. Kendi milliyetçilik anlayışlarının tuzağına düşmüş olan Avrupalılar, Sultan'ı "Büyük Türk" ve Osmanlı İmparatorluğu'nu da, sanki ulusal bir devletmiş gibi, "Türkiye" olarak adlandırıyorlardı. Hanedanlık esas devlet resmî isminde vardı: "Tanrının koruduğu" (memalik-i) ya da "yüce" "Osmanlı Hanedanının fâl-i Osman] mülkü" (devlet-i aliyye). Hanedanlık dışında, askerler, memurlar ve kadılardan oluşan yönetici seçkinlere ve 19- yüzyılın ortasından itibaren bütün vatandaşlara Osmanlı adı verilirdi. 19- yüzyılın sonuna kadar "Türk" sözcüğü Anadolu köylüleri için kullanılan aşağılayıcı bir tabirdi.

Habsburg hanedanının Viyana'yı yarattığı gibi, Konstantiniyye de Osmanlıların yarattığı bir yerdi. Onlara, imparatorluklarına layık bir dünya kenti gerekiyordu. II. Mehmed ve onu izleyenler, kendilerine "Dünya Fatihi" ya da "Dünya İmparatoru" derlerdi. Gerek sultanların, gerekse şehrin lakaplarından biri olarak kısa sürede *âlem penah*, yani "dünyanın sığınağı" ibaresi benimsenmişti. Şehir, daha sonraları hesaplandığı kadarıyla yetmiş iki buçuk milliyet barındıran bir imparatorluk için çokuluslu bir başkent oluşturulması yolunda münasip görünüyordu.*

Çpkulusluluk Konstantiniyye'nin esas haline geldi. İmparatorluk ve başkentteki pek çok milliyetin faziletlerini ve görünüşlerini karşılaştırmak Osmanlı yazarları arasında yaygın bir edebi üsluptu. 15. yüzyılda, ırktan ziyade tarih ve coğrafya kökenli ulusal farklılıklar çok keskin bir biçimde hissedilebiliyordu: Osmanlı idaresi altındaki ilk Patrik olan Gennadios, Rumları, "Dünyada onlardan daha saf bir ırk yoktur," diye tanımlıyordu. Bir Ortaçağ Lehistan atasözü şöyle der: "Dünya durdukça, Leh Alman'a kardeş olmaz." 16. yüzyılın önde gelen tarihçilerinden Mustafa Âli ise, imparatorluk bünyesindeki milliyetleri -Türkler, Rumlar, Frenkler, Kürtler, Sırlar, Araplar ve diğerleri- bir güç kaynağı ola-

* Çingeneler, buçuk milliyet olarak kabul ediliyordu.

rak methediyordu. 19. yüzyılda nazırlardan Cevded Paşa, Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir cemiyet diyor ve ekliyordu: "Çünkü, pek çok dil konuşulduğu gibi, halk muhtelif ulusların en iyi meziyetlerini, gelenek ve göreneklerini seçerek benimsemiştir."⁸ Konstantiniyye'de bu denli çok çeşitli milliyetten insan bulunması gravürlerde, fotoğraflarda, Sultan'ın muhafız birliğinin terkinde, 20. yüzyıl resmi geçitlerinde ve Sultan'ın azli için gönderilen vekil heyetlerinde gururla vurgulanmıştır:

Oysa, Konstantiniyye'nin çokulusluluğunun başlıca nedeni "realpolitik"tir. Fatih'in bu yeni başkentte, saraya ve devlet mekanizmasına hizmet edilmesi için büyük ve müreffeh bir nüfusa ihtiyacı vardı. Oysa, şehri tamamen bir Türk kenti kılmaya yetecek kadar Müslüman Türk bulunmuyordu. O dönemde imparatorluk nüfusunun çoğunluğu Hristiyan'dı. Balkan şehirlerine ve Anadolu taşrasına yerleştirilmek üzere, Türklere ihtiyaç vardı. Bunun üzerine, tarihçi Kritovulos'un yazdıklarına bakılacak olursa, 1453 yılından sonra Sultan, Konstantiniyye'de "Asya ve Avrupa'nın her tarafından insanı bir araya getirdi. Sonra onları, bütün bu ulusların insanlarını ama bilhassa Hristiyanları olabildiğince dikkatle ve süratle nakletti. Şehrin, meskun hale getirilmesi ve eski refahına yeniden kavuşturulması için yüreğini dolduran tutku bu denli yoğundu." Yeni başkentte her bir mahalle, sakinlerinin geride bıraktığı şehrin adını taşımasının yanı sıra, onların özel âdetlerini, dilini ve mimari tarzını muhafaza ediyordu.⁹

Türkler, Sultan'ın Konstantiniyye'ye getirdiği ilk ve en büyük gruptu. 1453 tarihindeki fethini izleyen yıllarda şehir veba salgını yüzünden harap oldu. Sultan, Türkleri yeni başkente getirmek için sürgün yöntemini kullanmak zorunda kaldı. Vakanüvis Âşıkpaşazade şöyle yazar:

Padişah her tarafa elçiler göndererek, kim istiyorsa gelip Konstantiniyye'de evleri, meyvelikleri ve bahçeleri mülkiyetine geçirebilir duyurusu yaptı... Böyle bir tedbire rağmen şehri meskun kılmak mümkün olmadı... Bunun üzerine Padişah, bütün

bölgelerden zengin ya da fakir aynmı yapılmaksızın ailelerin zorla getirilmesini emretti. Valilere ve kadırlara gelen memurların elinde bu kez ferman bulunuyordu... ve şehir dolmaya başladı.

II. Mehmed, sanatkarları ve tüccarları zorlamak üzere zengin bir ticaret kenti olan Bursa'ya bizzat gitti. Eski Selçuklu başkenti Konya'nın rahat ortamından, Boğaz'ın kana bulanmış kentine gaddarca sevk edilen esnaf ve sanatkarlar için yakılan ağıtlar hâlâ mevcuttur. Fatih bile kimi zaman yeni ganimetinin değeri hakkında kuşuklara kapılmış ve soluğu eski başkenti Edirne'de almıştır. Edirne sükûnet, avlalara yakınlık ve (Osmanlı'nın Avrupa'daki harekâtı için doğal bir seferberlik karargâhı olması nedeniyle) konum bakımından üç kat daha cazip bir yerdi.¹⁰ Ama, Sultan'ın şüpheleri pek uzun sürmedi.

Sultan, bin yüz yıl önce senatörleri Roma'dan Konstantiniyye'ye çağırırken., Büyük Konstantin'in ve iki yüz elli yıl sonra St. Petersburg'da Büyük Petro'nun yaptığı gibi, "imparatorluğun temel taşları"na yeni başkente gelmeleri talimatını verdi. Onlara, "şehirde istedikleri yerlere büyük malikâneler inşa etmelerini söyledi ve yine onlara hanlar, hamamlar, çarşılar, çok sayıda ve çok güzel atölyeler ve ibadethaneler dikmeleri için emir verdi." Dönemin en becerikli devlet adamı olan Mahmud Paşa, kendi camiini ilk inşa ettirenlerden biridir ve bu yapı hâlâ Kapalıçarşı civarındaki hanlar ve sokaklar labirentinin içinde durur.¹¹

Fatih, kent dışından Rumları da getirmiştir. Şehrin kimi bölgeleri Rum nüfusunu hiçbir zaman yitirmedi. Surların yanında, kentin güneybatısına düşen bugünün Kocamustafapaşa'sı, yani Samatya, Konstantiniyye'den ayrı teslim olmuştu. Böylece de yağmadan kurtulmuştu - bugün bölgede çok sayıda kilise bulunmasının nedeni budur. Şehrin merkezinde yer alan ve Bizans imparatorlarının gömüldüğü, Venedik'teki St. Mark'ın modeli olan ikinci büyük kilise, Kutsal Havariler Kilisesi, Padişah'ın emri üzerine zarar verilmeden muhafaza edilmiştir. II. Mehmed tahtta kaldığı

sürenin büyük bir bölümünde, Anadolu ve Balkanlar'da bulunan ve kimi Hristiyan, kimi Müslüman olan komşu hükümdarlarla savaşmıştır. Trabzon, Kırım, Sırbistan ve Eğriboz Adası ile Anadolu'daki rakip Türk devleti Karaman Beyliği'ni fethetmiştir. İmparatorluğu genişledikçe, Konstantiniye'ye zorla getirilen Rum sayısı daha da artmıştır. Rençper olan (ve bir sonraki yüzyılda özgürlüklerine kavuşturulan) Rum köleler, erzak ihtiyaçları karşılamak üzere şehir dışındaki köylerde ikâmet ettiriliyordu.¹²

Bir arada yaşayan Türkler ve Rumlar arasında hiçbir dinsel hudut yoktu. Hristiyanlar "Ehl-i Kitab", yani "kutsal bir Kitaba inanan insanlar"dır: Vahyedilen son din olarak İslam, Hristiyanlığın yerini almış, ama ona tamamen uzak ve yabancı olmayan bir dindir. Müslümanlar, Hz. İbrahim ve Hz. Meryem'e hürmet ederler; bir Osmanlı fermanında geçen ifadesiyle selamet onun üzerine olan "İsa aleyhisselâm", İslam'ın en büyük peygamberlerinden biridir. Kur'an'da belirtildiği gibi, İslam hukukuna göre Hristiyanlar kelle vergisi ve diğer vergileri ödemelerine karşılık olarak *zımmî* statüsü edinir, yani himaye edilen kişi olurlar ve kendi dinlerinin öngördüğü hukuka göre yaşama hakkına ve ibadet özgürlüğüne kavuşurlar. '

II. Mehmed daha da ileri gitti. Papa ile uzlaşılmasını destekleyenler ile karşı çıkanlar arasındaki çekişmeler yüzünden, 1453 yılında Konstantiniye'de Patrik yoktu. Padişah, Osmanlı Anadolu'sundaki pek çok Ortodoks piskoposluk makamında olduğu gibi, Patriklik makamını da boş bırakabilir ve yok olmasına göz yumabilirdi. Ama Fatih çağının en açık görüşlü hükümdarıydı. Onun özgünlüğü, IV. yüzyıldan beri Ortodoks Kilisesi'ne Konstantiniye'den başkanlık eden Ekümenik Patrikliği yeniden yaşama döndürmek oldu.

Ortodoks camiada en bilgili ve en sevilen din adamlarından biri, Konstantiniye doğumlu bir keşiş olan Georgios-Gennadios Scholarius idi. Elli yaşlarındaki bu keşiş, Roma ile birleşilmesine karşı olan Ortodoks müminlerin lideriydi. Konstantiniye'nin yağ-

malandığı sırada esir alınmış, ama Edirne yakınındaki bir kasabada tutularak kendisine Türkler tarafından onurlu bir muamelede bulunulmuştu. Fatih, Kritovulos'un anlattığına ve modern araştırmaların da doğruladığına göre, burada kendisini bulmuş ve özgürlüğünü bağışlayarak hediyeler vermişti: "Sonunda onu Patrik ve Hristiyanların Başrahibi yaptı. Ayrıca, pek çok hak ve imtiyazların yanı sıra, daha önce imparatorların idaresi sırasında olandan daha sınırlı olmamak üzere, Kilise'nin idaresini, bütün gücünü ve yetkisini ona verdi." Scholarius, 5 Ocak 1454 tarihinde Kutsal Havariler Kilisesi'nde takdis edildi ve taç giydi.

Bu atamayla ilgili belge günümüze ulaşmamıştır. Rumlar, daha sonraları, Gennadios'a tanınan imtiyazları abartmışlardır: Bugün İstanbul'daki patriklik makamının dış odalarından birinde, II. Mehmed ve Gennadios'u sanki birbirine eşit iki kişiymiş gibi kucaklaşırken gösteren, mantık dışı bir resim bulunmaktadır. Yine de, Patrik o tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetkârlarından biri olmuştur. Kendisine iyi bir ücret ödenen yeni Patriğin görevi, ona, "Senden öncekilerin sahip olduğu bütün imtiyazları muhafaza ederek, iyi bahtla Patrik ol ve dostluğumuza güven," diyen Padişah tarafından bizzat onaylanmıştı.

Bir pazarlık söz konusuydu. Sultan, Patrik'i rakip Slav Ortodoks kiliselerinden ve Müslüman fanatiklerden koruyordu. Bunun karşılığında Patrik, vergilerin artırılmasında Sultan'a destek veriyor ve kâğıt üzerinde, Rumların sadakatini garanti ediyor ve imparatorluğun Katolik rakipleri olan Venedik ile Papalık'a yardım etmelerini önlüyordu. Nitekim, 1453 yılında şehrin savunmasına yardım etmiş olan bu iki grup, Konstantiniye'yi yeniden fethetme çabası içindeydi. Patrik, Ortodoks cemaatinin lideri sıfatıyla, İustinianos'un prensipleri doğrultusunda cezalandırma, hapsetme ve sürgüne gönderme yetkisine sahip olarak, ayrı bir Ortodoks hukuk sistemi uyguluyordu. Batı'daki dengi Vatikan'dan daha zayıf ve fakir olmasına rağmen, Konstantiniye Patrikliği, mümin kitlesi için daha önemliydi. İnancı ve umudu

canlı tutan bir kurum ve simgeydi: Konstantiniyye'nin fethinden sonra Osmanlı mülkü içinde İslam dinine geçiş oranı düşmüştü.¹³

Bütün bu önlemlerde ilk adım kendisine ait olan II. Mehmed, Rumların başkente getirdiği zenginliğin yanı sıra, Yunan kültürünü de takdir ediyordu. Konstantiniyye, gün olmuş, İslamiyet ile Hristiyanlık arasında yükselen duvarda bir geçiş kapısı vazifesi görmüştür. 1455 ya da 1456 yılında maiyetindeki ileri gelenlerle birlikte Patrik'in ikametgâhına gelen Sultan, Gennadios'tan Hristiyanlığa ilişkin bir açıklama yazmasını istemiş ve yazılanlar daha sonra Sultan'ın da faydalanması için Türkçe'ye çevrilmiştir. *Hristiyan İnancının Anahatları* adını taşıyan bu eser uzun ve karmaşıktır. "Tanrı'nın Kelâmı'nın ve Tanrı'nın Kelâmı'nı taşıyanın Hz. İsa olduğuna inanırız; ve madem ki İsa'nın dünyevi yaşamı mukaddes bir insanın yaşamıdır, o halde yaptıklarının ve hikmetinin gücü Tanrı'nın gücüdür," gibi saptamaları anlamak bir Hristiyan için bile zordur. Sultan yine de Hristiyanlıkla ilgilenmeyi bir kenara bırakmamıştır: Hristiyan ermişlerinden sakladığı kutsal emanetler arasında, Venedikli bir sefere söylediğine göre beş yüz bin duka altın karşılığında bile satmayacağı "İsa'nın doğduğu" beşik ve Yahya Peygamber'in kol kemiği ile kafatası bulunuyordu.¹⁴

Padişahın etrafında bulunanların hepsi bu denli açık görüşlü değildi. Gennadios, vaftiz töreninden birkaç ay sonra Kutsal Havariler Kilisesi'nin avlusunda bir Türk'ün cesedini buldu. Patrik'i, Hristiyanlar hakkında olabilecek en kötü şeyleri düşünmeye hazır hiddetli bir Müslüman kalabalığından, Sultan bile koruyamayabilirdi. Gennadios patrikhaneyi, kutsal emanetleri ve hazineyi Haliç kıyısında, Fener mahallesinde bulunan 12. yüzyıl tuğla yapımı Theotokos Pammacaristos Kilisesi'ne taşıdı. Fener, Sultan'ın pek çok Rum esirini yerleştirdiği bir yer olması nedeniyle, somut anlamda Rum bir semtti.

Ermeniler, Sultan tarafından Konstantiniyye'ye getirilen bir başka Hristiyan unsuru. Onlar, en azından M.Ö. 6. yüzyıldan

beri Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da yaşayan ayrı bir milletteler. Kilise Konsülü 451 yılında Konstantiniyye'nin karşı yakasında yer alan Kalkedon'da -bugünkü Kadıköy- toplandığından beri hem Ortodokslar, hem de Katolikler İsa'nın insani ve tannsal olmak üzere iki ayrı doğasının olduğuna inanmışlardır. Ermeniler ise Monofizit'tirler; İsa'nın, aynı zamanda hem insani hem de tanrısal olan tek bir doğasının olduğuna inanırlar. Son Ermeni krallığının Güney Anadolu'da 14. yüzyılda sona ermiş olmasına rağmen, Ermeni dilini ve alfabesini kullanarak bu ayrı kimliği muhafaza etmişlerdir. Doğu Akdeniz'de kuyumculuk, zanaatkarlık (özellikle inşaat) ve ticaret alanlarında göze çarpıyorlardı - doğaldır ki, Fatih'e cazip gelen maharetlerdi bunlar. Kritovulos, II. Mehmed, "Kendi hükümdarlığı altında bulunan Ermenilerden mülk, servet, teknik bilgi ve diğer nitelikler bakımından öne çıkanları ve tüccar sınıfından olanları kente nakletti," diye yazar. Sultan'ın yumuşak resmi yüzüydü bu. Nerses adında Ermeni bir tüccar ise 1480'de yazdığı bir yazıda Sultan'ı, "insanlar oradan oraya savurmak suretiyle Hristiyanlar üzerinde ve kendi halkı üzerinde şiddetli bir fırtına" çıkarmakla suçluyordu: "Bunlar büyük bir acıyla kaleme alıyorum. Bizi Amasya'dan Konstantiniyye'ye zorla ve hiç istemediğimiz halde getirdiler. Gözyaşları içinde feryat ediyorum buna."

Kumkapı'da bulunan Ermeni patrikhanesinin ön yüzünde yer alan bir kitabede ifadesini bulan Ermeni geleneği, II. Mehmed'in 1461 yılında Konstantiniyye'ye bir Ermeni Patriği atadığını iddia eder. Aslında Ermeni Patriği, bugün hâlâ bulunduğu yer olan Kilikya'daki Sis ya da Kafkaslar'daki Eçmiyadzin'de kalmıştır. Bu tür tarihi efsaneler, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu içindeki konumlarını yüceltmek arzularına ve II. Mehmed'in, muhtelif ulusların himaye için başvurduğu, Büyük İskender gibi uluslar üstü bir kahraman olarak şöhretine yönelik katkılardır. Bununla beraber, Ermenilerin zenginliği ve nüfuzu arttıkça, piskoposlarının statüsü de yükselmiştir. 17. yüzyıla gelindiğinde, fahri bir Patrik ya da

"Patrik sıfatıyla başpiskopos" olarak tanınıyor, Ekümenik Patrik gibi, mahkemeleri ve cezaevlerini kendisi idare ediyordu.¹⁵

Konstantiniyye'nin her anlamda karşısında yer alan Halic'in kuzey bölümünde, zengin bir semt olan Galata vardı. 13. yüzyıldan beri burası Cenevizlilerin yaşadığı ve denetimleri altında tuttuğu bir yerdi. Galata, Levant'ın (Akdeniz'in doğu kıyısı ve buradaki adalar ile bu bölgede bulunan ülkeler) Şanghay'ı haline gelmişti; bölgesel ticaretin denetimini çökmekte olan Bizans İmparatorluğu'nun elinden alan yarı-bağımsız bir koloniydi - aynen, dört yüz yıl sonra Şanghay'ın çökmek üzere olan Çin İmparatorluğu karşısında edineceği konum gibi. (Rumca'da "ötesi, ilerisi" anlamına gelen Pera olarak da bilinen) Galata, Konstantiniyye'nin tam aksine, Katolik kiliseleri, uzun caddeleri, sağlam taş binaları ve bir piyasa yeriyle küçük bir İtalyan kentini andırıyordu. En yüksek yapısı, bugün de şehrin silüetinde hemen göze çarpan ve Boğaz kıyısına yakın bir noktaya oturtulmuş Gotik bir anıt olan Galata Kulesi'ydı. 1453 yılında Galata,, Halic'in güneyinde kalan Bizans kentine oranla daha müreffeh ve kalabalıktı.

Ceneviz ve Osmanlı İmparatorluğu uzun zamandan beri mütefek olmalarına rağmen, Galata Cenevizlileri Osmanlılara karşı mücadele etmiş ve Sultan, kuşatmanın ilk günü şehri fethetmesine onların engel olduğunu söylemişti. Yine de, zenginlik kendisini intikamdan daha çok ilgilendiriyordu. 1 Haziran 1453 tarihinde "Galata halkına ve soylularına" bahsettiği Rumca* bir imtiyaz ruhsatı, bugün hâlâ İngiliz Kütüphanesi'ndedir. İtaat etmeleri ve nüfus vergisi ödemeleri karşılığında, imparatorluğun himaye gören tebaaları olacaklardı. Mal ve mülkleri ellerinde kalacak, "kilise çanlarını çalmak" dışında -ezandan başka ibadet çağrısına hoşgörüsü olmayan Osmanlıların özel bir fobisiydi bû- "kendi gelenek ve göreneklerine göre yaşamalarına" izin verilecekti. Silahları mü-

16. yüzyılın başlarına kadar, Osmanlı sultanları Rum sekreterler kullandıkları gibi, kimi belgeleri Türkçe'nin yanı sıra Rumca da yayınlamışlardır.

sadere edildi ve surların bir bölümü yıkıldı. Bugün geriye kalan, Haliç yakınında büyük Cenovalı Dorya ailesinin armasının bulunduğu bölümdür. Bunun dışında Galata'ya başka ceza verilmedi. Birkaç gün sonra eski *podestà* ya da cemaat başkanının, Ceneviz'deki kardeşine yazdığı bir mektupta şunlara yer veriliyordu: "Burayı terk eden tüm tüccar ve yurttaşlara ait ne varsa hepsinin listesini çıkarttırmış, şöyle diyor: 'Eğer geri dönerlerse hepsi onların olur, aksi takdirde bana aittir.'"¹⁶ Gidenlerin çoğu geri döndü.

Sultan, maiyetinde Frenklerin (yani Batı Avrupalıların) bulunmasından hoşlanırdı. Ceneviz kökenli, varlıklı bir şap tüccarı olan Francesco Draperio'yu yıllarca gayri resmi bir diplomat olarak kullanmıştı (Tüccarın ailesinin, adı, bugün İstiklal Caddesi'nde bulunan St. Maria Draperis Kilisesi'yle anılır). Sultan, Galata'nın Latin muhitine öylesine hayrandı ki, bir defasında bir Fransisken kilisesine girmiş ve bir ayin izlemişti.

Sultan'ın fetihleri büyüdükçe, 1460 yılında Ege'deki Ceneviz sömürgelerinden ve 1475 yılında Kırım'dan olmak üzere şehre daha çok sayıda İtalyan getirildi. İtalyanlar da Rumlar gibi Sultan'ın işine yarıyordu. Ege ve Adriyatik'te, dönemin büyük güçlerinden biri olarak ve Osmanlılarınkinden daha iyi bir donanmayla, karşısında Venedik vardı. Venedik'in başlıca İtalyan rakibi Floransa idi. Sultan bunun üzerine, sınır dışı edilmiş olan Venediklilerin evlerini kendilerine bağışlayarak Floransalıları Galata'ya taşınmaya teşvik etmişti. Hatta, 1463 yılında Venedik'e savaş ilan etmeden önce Floransa Konsülü'nün de fikrini sordu. O yıl Galata'da yaşayan Floransalıları, Osmanlıların bağımsız Bosna krallığını fethetmesini kutlamak için evlerini süslediler (Kısa sürede Osmanlıların kalesi haline gelen Bosna, "İstanbul'un kapılarını bekleyen aslan" olarak bilinirdi). 1465 yılında Sultan, Floransalıların başlıca ticaret karargâhında akşam yemeğine konuk oldu ve kendisine *'galanterie con tutte splendidezze e magnificenzd* [bütün yetkinlik görkemiyle (bir şölen)] verildi. 1469 yılına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren elli Floransa firması vardı. İpek,

kadife, kâğıt -Osmanlı belgelerinin çoğu İtalyan kâğıdına yazılırdı- cam ve tilki kürkü ithal ediyorlardı. "Pazarı canlı tutmak" (yaygın bir tabirdi bu) konusundaki başlıca sorunları Osmanlılardan değil, vebadan ve Venediklilerden kaynaklanıyordu.¹⁷

Galata örneği, Konstantiniyye'de Doğu ile Batı'nın birlikte yaşayabildiğini gösterir. Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman, Brudel'in iddia ettiği gibi, "bir Avrupa ve Hristiyanlık aleyhtarı" olmamıştır. Galata'nın tüccar hanedanları -Testa, Draperis, Fornetti- şehirdeki en eski ailelerdi. Türkler onlara, Avrupalı "tuzlu su Frenkleri"ne karşıt olarak "tatlı su Frenkleri" derlerdi. *Magnifica Communità di Pera* adını taşıyan ve on iki danışmandan oluşan bir kurul, Katolik cemaatin kiliselerini idare ederdi. Tüccarlar her gün iki kez, Cenova'daki Palazzo San Giorgio model alınarak inşa edilmiş Gotik bir yapı olan, Londra Borsası'nın dengi Palazzo del Commune'nin kemeraltında toplanırlar ve işleri değerlendirirlerdi.* İmparatorluk Venedik'le barış sağladığı zaman Venedik Balyosu, kararları Osmanlı yetkililer tarafından tatbik edilen bir mahkeme tesis ederek Venedikli ve (diğer Avrupalı) tebaayı ilgilendiren özel hukuk davalarına bakardı. Aynı zamanda, ayda iki kez olmak üzere karayoluyla Balkanlar'dan Dalmaçya kıyısındaki Cattaro'ya ve oradan denizyoluyla Venedik'e dönecek olan bir posta servisi de düzenledi. Mektupların bir şehirden diğerine varması yaklaşık bir ay sürüyordu.

Galata, iş merkezi olmasının yanı sıra aynı zamanda bir keyif merkeziydi. Paskalya'dan önce gelen perhiz dönemleri karnaval havasında geçirdi: "İnsan kendisini bir İtalyan kentinde sanır," diye yazmıştı Marcantonio Pignafetta. Boğaziçi'nin kıyılarında servet sahibi olan pek çok Batı Avrupalıdan biri de Alvise Gritti idi. Babasının Venedik Balyosu olarak görev yaptığı Konstantiniy-

*Cenevz hanedan armalar, ve Gotik pencereleri yağmalanmış da olsa, bugün bu bina, Galata Kulesi ile Bankalar Caddesi'nin köşesinde Bereket Hanı olarak bilinen bir atölyedir. Muhtemelen şehirdeki en eski sivil yapıdır Bkz. *Studia Turcologica memoriae Alexii Bombacii Dicata, Naples, 1982, 166-79.*

ye'de doğan Gritti, gayrimeşnı bir çocuk olması nedeniyle Venedik'te barınamamış olmasına rağmen, Galata'da dört başı mamur bir yaşam sürüyordu (Galata'nın Türkçe adı olan Beyoğlu'nun, onun babasının Venedik Dukası olmasından geldiği söylenir). Veziri Azam'ın diplomatik temsilcisi ve mücevher taciri olarak, Türkler arasında Türk, Hristiyanlar arasında Hristiyan gibi yaşadığı anlatılırdı. Babasının 1524'te Venedik Cumhuriyeti reisi olmasının hemen ardından Konstantiniyye'de, davetliler arasında Türklerin de bulunduğu 300 kişilik bir ziyafet verdi. Geyikler, keklikler ve tavus kuşları ikram edildikten sonra "şehvetinden mermerlerin eridiği" Galata kadınlarının yaptıkları danslarla eğlendiler. Bunu, *Psyche* ve *Cupid** isimli bir komedi, muhtelif müsabakalar ve Portekiz'in Seylan'ı işgalini temsil eden bir gösteri izledi. 17. yüzyıl Türk yazarlarından biri Galata için, "Galata demek meyhane demektir - Allah bizi affetsin!" diye yazmıştır: Yaz aylarında bira, Bursa'nın yüksek dağlarından getirilen karla dondurulurdu. Şaşaalı giysileri içinde kadınlar, bütün servetlerini mücevherlerinde sergileyerek *difare di un santo un diavolo'nun* (bir ermişi şeytana çevirmek)** şöhretini 20. yüzyıla da taşımışlardır.¹⁸

Böylelikle Konstantiniyye 1453'ten sonra sadece Osmanlı İmparatorluğu ve Ortodoks Kilisesi'nin değil, aynı zamanda, Levant olarak bilinen Doğu Akdeniz limanlarından kaynaklanan ticari alt kültürün de başkenti olmuştur. Ticaret ve denizciliğin lisanı olan ve 19- yüzyılın başlarına kadar Frenklerin tamamı, Rumların ve Ermenilerin çoğu ve Türklerin bazıları tarafından kullanılan İtalyanca, şehrin ikinci diliydi. Gemi türleri olarak *Karavel* ve *bombar-*

*Cupid [Yun. Eros], Roma mitolojisinde Aşk Tanrıçası Venüs'ün [Yun. Aphrodite] oğlu; Psyche de onun eşi olan ölümlü kız.

**Daha sonralara ait bir atasözüne göre:

*Cbi vuol'fare sua rovina
Prende moglie levantina.*

*(Kendi felaketini hazırlamak isteyen
Levanten kadın alır.)*

da'nın yanı sıra, İtalyanca *scaladan* gelen "iskele" gibi pek çok İtalyan denizcilik terimi Türkçe'ye girmiştir. (1830'dan önce İngiliz tacirleri tarafından Doğu Akdeniz limanlarına "Levant'ın iskeleleri" denmesi, İtalyanca'nın hâkimiyetinin bir başka yansımasıdır.) Fransızca, Rumca, İspanyolca, Arapça ve Türkçe karışımı olan ve *Lingua Franca* adıyla bilinen bir tür karışık İtalyanca da yaygındı. 20. yüzyılın başlarına kadar, çarpışmadan kaçınmak için "*Guarda! Guarda!*"ya da limana varıldığını belirtmek için "*Monsu, arriver!*" nidaları şehirde hâlâ sıkça duyulabiliyordu.¹⁹ Galata II. Mehmed döneminde faydalı ve itaatkâr bir varoştı. Daha sonraki yıllarda ise Konstantiniyye'nin ticaret, kültür ve diplomasisi üzerinde güçlü, hatta en sonunda fazlasıyla güçlü bir etkisi olacaktı.

Diğer dünya şehirleri gibi -17. yüzyılda Amsterdam, 19. yüzyılda Viyana, 20. yüzyılda New York- Konstantiniyye de Museviler için cazip olmuştur. Konstantiniyye Musevileri, şehrin diğer sakinleri gibi fetih sırasında büyük acılar çektiler. Osmanlıların zalimliğinden bahseden ve Musevilerin köleleştirilmeleri ile sınır dışı edilmelerine ağıtlar yakan İbranice şiirler günümüze kadar gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Musevilerin çoğu, gidenlerin yerine "sürgün" yoluyla Konstantiniyye'ye getirilmiştir. 19. yüzyıla kadar "sürgünler" geleneklerinde ve vergilerinde "kendi gelenler"den ayrı tutulmuşlardır.²⁰

1453'ten sonra Museviler Avrupa'dan göç etmeye teşvik edilmişlerdir. Bir haham tarafından Avrupa'da eza edilen kardeşlerine yazılan mektup, Arz-ı Mev'ud'da (Vaat Edilmiş Topraklar) yerleşmeyi kışkırtan Siyonist göç hareketinin ateşiyle yanıyordu:

Burada, Türklerin toprağında şikâyet etmemizi gerektirecek bir şey yok. Servetimiz çok büyük; elimizde bol bol altın ve gümüş bulunuyor. Ağır vergi yükü altında değiliz. Ticaret hususunda serbestiz. Dünya nimetleri sonsuz. Her şey ucuz, hepimiz bams ve özgürlük içinde yaşıyoruz. Burada Museviler için, Almanya'da olduğu gibi bir utanç arması olarak sarı yıldız takma zorunluluğu yok. Orada servet bir Musevi için en büyük beladır. Çün-

kü, Hristiyanlar arasında kıskançlığa neden olur ve servetinizi elinizden almak için her tür iftirayı uydururlar. Biraderlerim kalkın, kuşaklarınızı kuşanın, var gücünüzü toplayın ve buraya gelin.

"Dünyanın sığınağında, Batı Avrupa'nın tersine, ticaret özgürlüğünde hiçbir kısıtlama yoktu, sinagog yapımına ise belli belirsiz bir sınırlama getirilmişti. Museviler kısa zaman içinde itriyatçı, nalbant, marangoz ve kimi istisnai durumlarda, mültezim, banker ve doktor olarak ortalığa çıktılar. Yeni yeni edindikleri servetleri sayesinde, Konstantiniyye gümrükleri için Hristiyan ve Müslüman konsorsiyumlardan daha yüksek kira teklif edebiliyorlardı. İlk birkaç on yılın ardından tarihlerine bakıldığında, karşımıza çıkan, Musevi tarihinde nadiren rastlanan türden bir mutluluk öyküsüdür. Pogrom,* getto, engizisyon gibi sözcükler Konstantiniyye'de bir anlam ifade etmiyordu.

15. yüzyılın sonlarından yakın geçmişe kadar, Konstantiniyye'de Musevilerin yaşadığı merkezler, Halic'in iki yakasında yer alan, fetihten önce de Musevi nüfusun barındığı Balat ve Hasköy'dü. "Balat'ın delikanlıları güçlü kuvvetli gençlerdir, Hasköy'ünkilerse kuru üzüm," denirdi. Musevi yaşamının hâkim unsun! sinagoglardı. Sinagoglar, ibadete gelenlerin göç ettikleri memleketlerin gelenek ve göreneklerini muhafaza eder, mahalli okullar ve yardım cemiyetleri kurar, vergilerin hükümete ödemesi işini düzenlerlerdi. Hahamlar, Musevi mahkemelerinde hâkim olarak görev yapardı. Mahkemelerin dikkate değer bir bağımsızlığı ve Museviler üzerinde yasama yetkisi vardı.²¹

Konstantiniyye'deki en başarılı Musevi, Rönesans İtalyası'nın hoşgörüsüzlüğü karşısında Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmayı seçen Giacomo di Gaeta isimli bir doktordu. İslamiyeti kabul ettikten sonra aldığı isimle Yakup Paşa, Sultan'ın hekimi olmasının yanı sıra, Musevi ya da Müslüman bütün torunlarıyla birlikte, verdiden muafiyet hakkı edinmişti. Konstantiniyye bir çifte kimlikler

* Doğu Avrupa'daki Yahudi kıyımları.

kentiydi. Gennadios, Alvise Gritti ve Sultan'ın kendisi gibi, Yakup Paşa da iki farklı dünyada rahatlıkla yaşayabiliyordu. Sık sık saraya girip çıkabildiği gibi, Venedik Balyosu'nun Galata'daki evinde de görülüyor ve burada, muhtemelen Sultan'ın emirleri doğrultusunda, Venedikli siyasetçilerin kafalarını karıştıracak bazı yanlış bilgiler öne sürüyordu. Örneğin, 1465 yılında, ortalıkta Sultan'ın Hristiyanlığa döndüğü iddiaları dolaşıyordu.²²

Rumlar, Ermeniler ve İtalyanlar ile Musevilerin şehre getirilmesinin başlıca nedeni ekonomikti. Hanedan devletin kendisi beşinci bir ırk unsuru gibiydi. Hükümdarlık sarayının iktidarla en bariz biçimde bağdaştırılabilecek bölümünden hareketle, Osmanlı devletine "Kapı" denirdi: Osmanlı hükümeti, Sultan'ın kapısı önündeki geniş bir hükümdarlık ailesi ve idareciler vasıtasıyla devletin ve adaletin idaresi olarak kabul edilirdi. Sultan'ın resmi memur ve askerlerini barındıran ana kütle "Kapıkulu" olarak bilinen kölelerdi. Bu kütlenin yapısı Osmanlı'nın ırksal çeşitliliğe duyduğu inancın bir yansıması gibiydi. Yaşlan 8 ile 16 arasında değişen bu gençler, Balkanlar'daki ve nadiren Anadolu'daki köylü Hristiyan nüfus arasından ihtiyaca göre ve "devşirme" usulü uyarınca toplanırdı. Türk olamazlardı. Kur'an'da Müslümanların köleleştirilmesi yasak olmasına rağmen, 1463 yılında Bosna'nın işgalinden sonra, Türk kökenli Müslümanlar değil, ama Müslüman Slavlar "devşirilebilmişti".

Gençlerin doğum tarihi ve ebeveynleriyle ilgili ayrıntılar kaydedilirdi. Daha sonra Konstantiniyye'ye götürülür, sünnet edilir ve İslam dinine geçirilirlerdi. Fizik dunımu ve doğumdan gelen özellikleri iyi olanlar, saray mektebinde (Enderun) ya da bir paşanın aile ortamında eğitilir ve sonunda hükümet hizmetine alınırlardı. Geri kalanlar "Türklere verilir", yani Türkçe öğrenmek üzere Anadolu'daki çiftliklere gönderilirdi. Bunlar daha sonra sarayda bahçıvan, donanmada denizci olur ya da şehirlerdeki inşaatlarda çalışırlardı. Sonunda yeniçerilere katılırlardı. Sayıları on beş ile yirmi bin arasında değişen yeniçeriler, Osmanlı ordusunun

hücum kanadı olmalarının yanı sıra, Konstantiniyye'deki ana askeriye ve asayiş gücüydü. Garnizonları Yedikule'de bulunan yeniçeriler, surlarda devriye görevini yerine getirir, kanun ve nizamı uygular, Patriği ve Sultan'ı korurlardı.

Hristiyan ailelerden bazıları çocuklarının "devşirilmesi" karşısında büyük üzüntüye kapılırlardı. Bir şarkının sözleri şöyledir:

Lanet olsun sana, ey İmparator, üç kere lanet olsun,
Yapmış olduğun ve hâlâ yaptığın kötülükler için.
Yaşlıları ve papazları tutup zincire vurdun,
Çocukları yeniçeri yapmak için.
Anaları da ağlıyor, bacıları, kardeşleri de,
Ben de ağlayacağım gözlerim çıkana kadar;
Yaşadıkça ağlayacağım hatta,
Geçen yıl oğlumdu giden, bu yıl kardeşim.

Daha maddiyatçı aileler, çocuklarının Osmanlı makamlar merdivenine adım atmış olmalarından mutlu olurdu. İslam dünyasındaki kölelik Hristiyanlık'ta olduğu kadar aşağılayıcı değildi. Padişahın ya da vezirlerin maiyetinde eğitilen Devşirmeler, imparatorluğun en yüksek mevkilerine gelme -ve yakınlarına bakma- şansına sahip oluyorlardı. "Kapıkulları" evlilik ve mülk edinme gibi konularda diğer kölelere getirilen yasal kısıtlamalardan muaftı. Hristiyanlık'tan İslam'a geçmiş olmalarına rağmen devşirilmeye elverişli bulunmayı isteyenler, Bosnalı Slavların ta kendileriydi. Bir Venedik Balyosu, yeniçerilerin "Sultan'ın kuluyum," demekten büyük zevk aldıklarını belirterek, "Çünkü bunun kendilerinin yönettikleri bir kölelik lordluğu ya da cumhuriyeti olduğunu bilirlerdi," diye yazmıştır. O tarihten yüz yıl önce, İrlandalı Katolik gençler de Protestanlığa döndürüldükten sonra Eton'a gönderilseydi ve İmparatoriçe'nin görevlileri olarak İngiliz İmparatorluğu'nu idare etmeleri söyleneşeydi, benzer bir kibre kapılmazlar mıydı?²³

Osmanlılara has bir yöntem olan Devşirme, özellikle II. Mehmed'in çok benimsediği bir metottu. Bir İtalyan şöyle yazmıştı:

"Sanki yeni bir halk yaratmak ister gibi, bu yöntemde dikkat çekici bir sebat sergiliyor." Süreç içinde potansiyel asiler temizlendi ve sadık Osmanlılara dönüştürüldü. Üstelik, Osmanlı bürokratları tarafmdan okunan, "örnek prensler"e ilişkin geleneksel İslami eserlerde ırksal çeşitliliğin avantajları öğretiliyordu. *Hükümet Kitabı* ya da *Hükümdarlar İçin Kurallar* başlığını taşıyan kitaba göre, eğer Sultan farklı ırklara bir arada görev verirse, "Bütün ırklar birbirlerini geçmeye çalışırlar... Eğer ordu tek ırktan oluşuyorsa tehlike baş gösterir; şevk kaybolur ve lakaytlık eğilimi görülür."

Devşirmenin asıl nedeni Türklere duyulan güvensizlikti. Saray sakinlerinden biri şunları yazmıştı: "Sarayda anadili Türkçe olan pek az insan bulunurdu. Bunun nedeni ne aile ocağı, ne ana-babası, ne de dostları olan Hristiyanların Sultan'a daha sadık olmalarıydı, öylesine yürekten hizmet ederlerdi ki, sanki ellerinde olsa padişahın yaşamı ve imparatorluğunun büyümesi için bin yaşam daha sunarlardı." Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce de var olan Türk Müslüman elitlerinin çoğu Osmanlıları kısıkanıyordu. Osmanlılar gelmeden önce Anadolu'da Anadolu Selçukluları ve Danişmendler gibi Türk devletleri yer alıyordu. II. Mehmed kudretli Müslüman seçkinlerinin yaratabileceği tehlikeyi yaşamıştı: Tahta geçtikten iki yıl sonra, 1446 yılında azledilmişti. Bu durum muhtemelen, hanedana üç veziri azam vermiş bir ailenin mensubu ve padişahın kuzeni olan Veziri Azam Çandarlı Halil'in kıskırtması sonucunda ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine II. Murad iki seneliğine tahta geri dönmüştü. Veziri Azam, Batı'nın tepkisinden duyduğu korku nedeniyle II. Mehmed'in Konstantiniyye'ye saldırılması kararına sürekli karşı çıkmış ve bu arzuyu "meczip bir gencin çılgınlığı" olarak görmüştü. Kuşatmadan kısa bir süre sonra II. Mehmed tarafmdan idam ettirildi. O tarihten sonra, veziri azamların ve paşaların büyük bir bölümü "Kapıkulları"ndan seçildi. 1453 yılından sonraki ilk kırk sekiz veziri azamdan sadece on sekiz tanesi doğma büyüme Türk'tü. Kimi Türkler padişahın meclisi, yani divan için, tiksintiyle "köle pazarı" ifadesini kullanırlardı.²⁴

Yeniçerilerin varlığı Konstantiniyye'deki askerlerin -ve büyük cami yapımcıları ile vezirlerin- çoğunun Slav olması anlamına geliyordu. Bir Fransız gezginine göre 1542 yılında sarayda, "özellikle yeniçeriler arasında yaygın olması nedeniyle... en çok konuşulan" dil "Sklavonya" (Sırp-Hırvatça) idi. Tarihçilerin eskiden kabul ettiklerinin tersine, Kapıkulları da, taşradaki aileleri ile başkent arasındaki bağlantıyı sağlayarak iki tarafın iplerini ellerinde tutabilirlerdi, örneğin, Veziri Azam Mahmud Paşa 1457 yılında Sırlarla görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler olumlu barış koşulları ve Osmanlı İmparatorluğu için daha fazla vergi ödenmesi yönünde sonuçlanmışsa, bunda şüphesiz Sırp tarafındaki en yüksek resmi yetkili olan Büyük Voyvoda Mihail Ange-loviç'in, veziri azamın erkek kardeşi olmasının rolü vardır.²⁵

Başkentteki kapıkullarından bazıları, Rum hâkimiyetinde bulunan Patriklik'le sık sık çatışan bir Sırp lobisi oluşturuyordu. Konstantiniyye Sırları arasında en önde gelen ve Osmanlı tarihinin en önemli simalarından biri olan Bayo Sokoloviç,* fetihten elli yıl sonra 1505'te, Sırbistan-Bosna sınırındaki küçük bir kasaba olan Visegrad'da dünyaya gelmişti. Siyah sakalı ve gaga burnuyla kendini hissettiren bir endamı olan Sokoloviç, sırasıyla doğancılık, kaptanıderyalık, vezirlik ve Rumeli Beylerbeyliği gibi Devşirme basamaklarını başarıyla kat etmişti. Daha sonra Sokollu Mehmed Paşa adını almış ve 1564-1579 yılları arasında veziri azam olmuştu.

Kibar, ihtiyatlı, para canlısı olan bu paşa, dünya görüşü sahibi bir devlet adamıydı. Konstantiniyye'de oturduğu yerden Don, Volga, Kızıldeniz ve Akdeniz arasında kanallar açılması için planlar yapmış, Rusya ve Portekiz karşısında Müslüman devletlere yardımcı olmak amacıyla Sumatra'ya mühimmat göndermiş, Lehistan'a yeni bir kral seçilmesinde yardım etmiş, Venedik'e tablolar ve saauer sipariş etmiş, 1573 yılındaki İnebahtı deniz savaşından

* (Bkz.: Radovan Samarcic, *Dünyayı Ayuclarında Tutan Adam: Sokollu Mehmed Paşa*, Sabah Kitapları, Temmuz 95.)

yenik çıkılmasına rağmen İspanya, Venedik ve Papalıkla başarılı bir barış anlaşması yapılmasını sağlamıştı.

Bu arada Sırp kökleriyle bağlantısını da kesmemişti. Osmanlı merkez hükümeti içinde ilişkiler tesis etmiş ve 1557 yılında, Patrikliğin itirazlarına rağmen kendisinin ısrarı üzerine Peç başpiskoposluğu yeniden yaşama geçirilmişti: İlk başpiskopos, kendi erkek kardeşiydi. Padişah için "devşirildiği" yaşlarda rahip olmak isteyen Sokollu'nun, kimi zamanlar, Konstantiniyye'yi ziyaretleri sırasında kiliseye kadar yeğenlerine eşlik ettiği söylenirdi.

Sokollu Mehmed Paşa'nın iki dünyası arasındaki bağın sürekliliğini mimari sağlardı. II. Sultan Selim'in kızı olan eşi İsmihan Sultan tarafından, eski Roma hipodromunun yanında, onun adma, Sokollu Mehmed Paşa Camii adını taşıyan ve Osmanlı mimarisinin altın çağım yansıtan bir şaheser yaptırılmıştı. Sokollu da Bosna'da, doğduğu yerin yakınında, "görebileceğiniz en asil uzantılardan biri"ni, Drina Nehri üzerindeki on bir kemerli bir köprüyü inşa ettirmişti.²⁶

1477'de, fetihten yirmi dört yıl sonra, Konstantiniyye kadısı tarafından Sultan adma bir nüfus sayımı yaptırıldı. Sonuca göre, Konstantiniyye ve Galata'da Müslümanların oturduğu 9486, Rumların oturduğu 3743, Musevilerin oturduğu 1647, Ermenilerin oturduğu 434, Ermenilerden görünen Karamanlıların oturduğu 384, (tamamı Galata'da bulunan) Frenklerin oturduğu 332, Kırım'dan gelen Hristiyanların oturduğu 267 ve çingenelerin oturduğu 31 ev bulunuyordu. Nüfus (Kapıkulları hariç tutulmak kaydıyla) 80.000 civarındaydı. Konstantiniyye, sokaklarında Türkçe, Farsça ve Arapça'nın yanı sıra Rumca, Ermenice, İtalyanca, "Lingua Franca", Arnavutça, Bulgarca* ve Sırpça'nın da konuşulduğu, milliyetçiliğe meydan okuyan bir şehirdi.

* Yirminci yüzyılın başlarına kadar Konstantiniyye'de yaşayan bir diğer Slav grup da, imparatorluğun ahırlarında çalışan *voynuklar*, ya da Bulgar seyisleri ve doğancılardı. Geçimlerini sokaklarda bir tür tulumlu zurna eşliğinde dans ederek sağlardı. Bkz. Nicolas de Nicolay, *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, 1989,183.

Avrupa'claki tek çokuluslu başkent olarak Konstantiniyye, diğer şehirlere oranla daha fazla lisanda isim sahibi oldu. Sırlar, Bulgarlar ve Ruslar, *Çarigradz* -İmparatorlar şehrine- hayrandı. Ermeniler *Gosdantnubolis*'le -Konstantin şehrinde- yaşardı. Rumlar günlük konuşmada -bazılarının hâlâ yaptığı gibi- *polis*, derlerdi, yani şehir: başka yok. Resmi Rum adı *Konstantinoupolis Nea Roma* idi. Osmanlılar bunun ardmdan, sikkelerinde ve pek çok resmi evrağm üzerinde (aynı zamanda şehrin Arapça adı olan) *Kostantiniyye* sözcüğüne yer verdiler. Osmanlı edebiyat dilinde, Sultan'm evi olmak gibi bir saadete eriştiği için *Dersa'adet* ya da Farsça "devlet evi" anlamına gelen *Âsitâne* adları kullanıldı. Yine de, fetihten önce bile günlük konuşma Türkçesinde şehrin ismi, Rumca "şehre doğru" tabirinden bozma *eis teen polin: İstanbul* idi.

İsimlerin yanı sıra kafalar ve ayaklar da şehrin çokuluslu yapışım sergilerdi. Konstantiniyye sakinleri, dinleri ne olursa olsun, genellikle günümüzün Körfez Araplarınıninkine benzer ama daha koyu renkte, gösterişsiz cübbeler ya da entariler giyerlerdi. Entari üzerine, kış aylarında içini pamukla besledikleri saten ya da ketenden bir dolaman giyer ve geniş bir kuşakla kıyafeti tamamlarlardı. Elbiselerini pililer, kırpıntılar ve yırtmaçlarla berbat eden Batı Avrupalılara gülerlerdi.

Gerek Müslümanların üstünlüğünü sergilemek, gerekse ulusal rekabet hissini körüklemek için, Osmanlı hükümeti 19. yüzyıla kadar, farklı cemaatler arasında kıyafet ayırımına gidilmesini zorunlu kıldı. Beyaz ya da yeşil sarıkla sarı pabucu sadece Müslümanlar giyebilirlerdi. Rumlar, Ermeniler ve Museviler sırasıyla gök mavisi, lacivert (daha soma kırmızı) ve sarı şapkalı ile, bunun yanı sıra siyah, eflatun ve mavi pabuçlarıyla ayrılırlardı. Dini azınlıkların kıyafetlerine ilişkin kurallar düzenli olarak beyan edilirdi; örneğin, 1580 yılında, "şeriat ve mantık çerçevesinden bakıldığında tavırlarının alçakgönüllü ve aşağıdan alır olması gerektiği düşünülerek" Musevilerle Hristiyanların ipek, kürk ya da kırmızı iskarpınler kullanarak "Müslümanlar gibi giyinmeleri" resmen ya-

saklandı ve bunun yerine koyu renkler ya da mavi renk kullanmaları emredildi. Ayrıca camilere yakın yerlere yerleşmeleri, büyük evler inşa etmeleri ve köle satın almaları da tekrar tekrar yasaklanıyordu.²⁷

Bu tip tekrarlar, kuralların sık sık laçkalaştığını göstermektedir: Müslümanların öyle cazip bir statüsü vardı ki, azınlıkların onlara benzeme arzusunu bastırmak olanaksızdı. Kıyafet düzenlemelelerinden bireysel muafiyet satın alınabiliyordu. Ama pek çok kişi için, çoğu zaman, giyilen kıyafet belirli bir cemaate ait olma duygusunu pekiştirirdi. Yüz çizgilerinin ayrılığı da, giyim farklarını vurgulamaktaydı.

Konstantiniye sakinlerinin büyük bir bölümü hâlâ ilk görüşte komşularının bir Türk, Rum, Ermeni ya da Musevi mi olduğunu anlayabileceklerini söylerler. 19. yüzyılda, kıyafet yasaları sona erdikten sonra, bir seyahat yazarı olan Edmondo de Amicis, aynı tarzda giyinmiş olsalar bile bir Türk ile Rum'un, birincisinin sessiz durağanlığı ile ikincisinin "ateşli bir atın yaptığı gibi" kafasını geriye atarken "yüzünün gözünün binlerce kez değişmesi" sayesinde hemen birbirlerinden ayrıldıklarını yazar. İmparatorluğun ilk yüzyılında mimikler ve bedensel jestler Konstantiniye'nin çokulusluluğunu açıkça ortaya koyardı.²⁸

Nüfus sayımının yapıldığı 1477 yılında, bu çokuluslu mikrokozmosun yaratıcısı II. Mehmed 47 yaşındaydı. Maiyetindeki içoğlanlardan Gian Maria Angiolello'ya göre, "orta boylu ve topluca bir görünümün yanı sıra geniş bir alnı, kaim kirpikli iri gözleri, gaga gibi bir burnu, kızılımsı, yuvarlak, gümrah bir sakalla çevrelenmiş küçük bir ağzı, kısa, ince bir boynu, soluk bir ten rengi, oldukça yüksek omuzlan ve gür bir sesi"²⁹ vardı. Fetih saltanatının ardından şimdi artık başkentinde huzur içinde yaşayacak zamana kavuşmuştu.

Şehrin kendisi gibi, Fatih de zıtlıkların insanıydı: Gaddar ve barbar, insafsız ve hoşgörülü, dindar ve sapkın. İşkenceler ve katli-

amlar için emir verirken duyduğu heyecanla, okullar ve çarşılar yaptırılması için de emir verdi. Kendini hem en yüksek mertebede bir gazi, hem de yeni İskender olarak gören Fatih, Kur'an'ı, İncil tefsirlerini, Acem şairlerini, imparatorlarm, papaların ve Fransa krallarının vakayinamelerini, Arrianos'un İskender biyografisini, Homeros'u, Herodotos'u, Livius'u ve Ksenophon'u okumuştur.³⁰ Dili, tahakküm değil iletişim aracı olarak görmüştü. Tanrı'yla İspanyolca, beylerle Fransızca, hanımlarla İtalyanca ve atıyla Almanca konuştuğu söylenen, (Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük düşmanı) İmparator V. Charles ile kıyaslanamasa bile, Fatih de Türkçe, Farsça, Arapça ve mutlaka bir miktar Rumca ve Sırp-Hırvatça konuşurdu. Şiirlerinde kendisini *Fatih* olarak değil, muavin veya yardımcı anlamına gelen *Avni* olarak anardı. Aşağıdaki tipik Osmanlı beytinin yazarı da kendisidir:

Şarap ver saki, bu lâleazar gün gelir harap olur;
Güz gelir birden, ilkbahar kaybolur!

Yazarken ve yönetirken Türkçe kullanmasına rağmen, Müslüman dünyasında, 18. yüzyıl Avrupası'nda Fransız kültürünün sahip olduğuna benzer bir prestiji bulunan Fars kültürüne de saygı duyardı. Şehrin çoksesliliğine bir lisan daha eklenmişti. Konstantiniye'ye getirdiği İranlı âlimler arasında, son büyük İslam astronomu olan ve Ayasofya'ya bağlı bir mektepte ders veren Semerkanth Ali Kuşçu da vardı. II. Mehmed, Farsça eğitim almış olan bir başka şairin ise aslında Türk kökenli olduğunu öğrendiğinde, kendisine bir lütuf olarak sunulmuş olan viran bir Rum kilisesini geri almıştı.³¹

Fars kültürü öylesine etkiliydi ki, sarayın ve yönetici seçkinlerin dili olan Osmanlıca, yapı olarak Türkçe olmasına rağmen sözcük dağarcığı bakımından kısmen Farsça -ve Arapça- idi. 1920'lerde sözlükte bulunan sözcüklerin sadece yüzde 37'si Türkçe kökenliydi. Osmanlı dilinin sözcük dağarcığının ve cümle yapısının karmaşıklığı, okuryazarlığın ve dış dünya ile temasın artmasına

başlıca engellerden birini teşkil etmiştir. Sokağın basit Türkçesiyle arasındaki zıtlığı ortaya çıkarmak adma kasıtlı olarak "gösterişli" ifadelerle yer verilmiştir. Örneğin, ünlü bir hattat öldüğü zaman, "Yazılanndaki noktalar Cennet hurilerinin yanaklarındaki benlere dönüştü," denmiştir. Bazen buna isyan edenler olurdu. 16. yüzyıl şairlerinden Yahya Bey, "Farsça'nın mütercimi," olmayı ya da "ölü Acemlerin yemeğini yemeyi" reddetmiş ve coşkulu bir Türkçe'yle yazmıştır. Ama kendisi bir Türk değil, Arnavut doğmuş olmakla gurur duyan bir yeniçeriydi.³²

Kendi camisinin yanında kurdurduğu mektebe ani ziyaretler yapmayı ve verilen dersleri dinleyerek öğretmenlerle öğrencileri sınamayı seven II. Mehmed, Müslüman âlimleri ve ilahiyatçıları himayesi altında bulundururdu. Kendisi de aynı zamanda bir Yunan felsefesi öğrencisi, İtalyan Rönesans madalyonculuğunun en büyük yegâne hâmis ve İtalyan sanatçıları takdirle karşılayan ilk Müslüman hükümdardı. Konstantiniyye'ye davet edip iş verdiği sanatçılar arasında Riminili Matteo de' Pasti, Dubrovnikli Maestro Paoli ve madalyon yapımcısı Costanzo da Ferrara bulunuyordu.³³

Konstantiniyye, Fatih'in hükümdarlığının son yıllarında diplomatik, ticari ve kültürel açıdan Avrupa'nın bir parçasıydı. 1479 yılında, on altı yıl sürmüş bir savaşın ardından, II. Mehmed Venedik'le barış imzaladı. Aynı yılın eylül ayında, "iyi bir ressam" talebine karşılık olarak Venedik Dukası'nın resmi sanatçısı Gentile Bellini Konstantiniyye'ye geldi ve Venedik Elçisi (Balyosu) tarafından Sultan'a takdim edildi. Daha önceki beş yılını Venedik'teki Dukalık Sarayı'nın Yüksek Konsey Salonu'nu süslemekle geçirmiş olan Bellini, sonraki on beş ayını II. Mehmed'in ve maiyetinin portrelerini yaparak ve Sultan'ın Konstantiniyye'nin en doğu ucuna yaptırdığı sarayın "iç odalarına" erotik freskler *Çcose di lus-sûrid*) resmederek geçirdi.

1481 yılına gelindiğinde, Sultan henüz 48 yaşında olmasına rağmen, zayıflamış ve güçten kesilmişti. O sene, ordusunun başın-

da Konstantiniyye'nin doğusundan Asya'ya giderken barsak düğümlemesinden dolayı öldüğünde, vezirleri bile nereye fethetmeyi planladığını bilmiyorlardı, ölümüne ilişkin kimi hususlar zehirlenmiş olması olasılığını gündeme getirdi - muhtemelen, oğlu II. Bayezid hesabına çalışan, kendi İranlı hekimi el-Lari tarafından.³⁴

Başkent onun ölümüyle bir yol ayrımına geldi. Ya birleşecek ya da infilak edecek farklı elementlerin bir arada bulunduğu, kimya deneyi gibi bir şehirdi Konstantiniyye. Kuramsal anlamda çokuluslu bir hanedanlık başkenti olmasın rağmen, pratikte milliyetçilik ve imparatorluk, hırs ve gerçekçilik, şehre duyulan aşk ve onu dönüştürme ya da terk etme arasında yaşanan çelişkilere sahne olmuştu.

Bizans geçmişi ve Rum nüfusu göz önüne alındığında, Konstantiniyye'nin Osmanlı başkenti olarak seçilmesi tartışmalı bir husustur. Kritovoulos, Fatih'e övgüler düzerken, bilhassa eski başkent Edirne ile bağlantı içinde olan kimi Türkler, Fatih'in yeniden iskân politikaları karşısında öfkeye kapılıyorlardı. Sultan, göç edenler için başlarda bedava mülk vaadinde bulunmuştu ama, Türkler bazen Sultan'a, hatta mülkün asıl Rum sahiplerine bile kira ödemek zorunda kalıyorlardı. Son derece kızgındılar: "Bizi kendi evlerimizi terk edip buraya gelmeye zorlayan sizsiniz. Bizi kâfirlerin evlerine kira ödeyelim diye mi buraya getirdiniz?" Bazıları ailelerini terk edip şehirden kaçtı. Eleştirilerin hedefi Sultan ile Rum asıllı Veziri Azam Mehmed Paşa'ydı:

Şayet Sultan emirlerinde keyfi davranırsa
O zaman toprağında hep çile çekilir.
Ve eğer Veziri Azamı kâfir olursa,
Attığı her adım zarardır müminler için.

Sonunda protestolar o hale geldi ki, II. Mehmed kendi tuğrasını taşıyan beratlar vermek suretiyle Türkleri kira ödemekten muaf tuttu. Fatih'in sarayının kozmopolit yapısı bir diğer korku kaynağıydı. Bir şair şöyle yazmıştı:

Sultanın kapı eşiğinde onurla durmak için,
Ya Musevi olmak lazım, ya Acem ya da Frenk.

Basit halk Türkçesi'yle yazan anonim tarihçiler için Konstantiniyye, "bir eziyet ve ıstırap adası, felaketlerin toplandığı yer, bir fesat ve iflas kaynağı" idi. Lanetli şehir Kıyamet'e kadar terk edilmeli, harap olmalı ve Edirne yeniden başkent yapılmalıydı.³⁵

Durumundan hoşnutsuz Türklerin yanı sıra, Osmanlı devletinin kendisi de başkentini geleceğini tehdit edebilirdi. Temsilci meclislerinin ya da güçlü bir kalıtsal asaletin yokluğunda, iktidar Kapıkullarının eline kalıyordu. Ancak Juvenal'in, bir başka imparatorluk muhafız ekibi olan Roma İmparatorluğu Pratorlan* için söylediği gibi: *quis custodiet ipsos custodes?* (Koruyuculardan kim koruyacak?) Sultan belki yeniçerilerinin yüzüne "benim tatlı kuzularım" diyordu, ama aslında onların azgın kurtlar olduğunu herkesten daha iyi biliyordu. Sahip oldukları güçle başları dönen yeniçeriler, 1451 yılında, "Bu, padişahımızın ilk seferiydi ve bizi muttat bahşişle ödüllendirmesi gerekir," diye bağırıyorlardı.³⁶ Fatih'in politikaları aleyhinde sık sık söylenirdi. Bu benzeri bulunmaz askeri mekanizmayı, Bağdat ve Kahire'deki Müslüman muhafızların yaptığı gibi, istedikleri zaman tahtı alaşağı etmekten ya da hatta, iktidarı hanedanın elinden almaktan alıkoyacak ne vardı ki?

Osmanlı Konstantiniyyesi'ne gücenenler sadece Türkler değildi. Sultan'm Rum yanlısı siyaseti bir kumara dayanıyordu. Şöyle ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun kudreti ile onun istikrarlı ve gide-rek büyüyen ticaret alanından elde edilecek kârlar, Hristiyanları Osmanlı çobanı tarafından kırılan bir *re'aya* (Osmanlıca'da sürü) olmaktan hoşnut kılacaktı.

1830 yılından beri güçlenen milliyetçilik salgınının etkisi altındaki kalan tarihçiler, Osmanlı'nın menziline ve gücünü abartmışlardır. Osmanlı hanedanının İslami, Türk ve Avrupalı cepheleri bir

* Prator: Roma'da hâkimlik yapan ya da Roma İmparatorluğu'nda bir ili yöneten yüksek görevli.

araya getirmesi gibi, tebaası da muhtelif kimlikleri bir araya getiriyordu. Kişinin kendisini Rum (ya da Arap, Musevi veya Sırp) ve Osmanlı olarak hissetmesi mümkündü. Kardinal'in şapkası yerine Sultan'ın sarığını tercih eden bazı Rumlar, Osmanlı karşıtı olmaksızın ziyade Batı karşıtı olarak kalmışlardır; örneğin, son İmparator'un yeğenlerinden Manuel Paleólogos 1477 yılında İtalya'dan Konstantiniyye'ye dönmüş ve kendisine mülk verilmiştir. Oğullarından biri İslam'ı seçmiş, diğeri ise Rum olarak kalmıştır. Bir asır sonra Alman bir ziyaretçi, Rumlar, "Türklerden başka hiç kimse'nin, hatta bir Hristiyan'ın bile kendilerine hükmetmesini istemiyor," demiştir.³⁷ Öte yandan, diğer Rumlar ise Osmanlı İmparatorluğu'nu yabancı ve baskıcı olarak görüyorlardı. Fatih'e müteşekkir olan Patrik Gennadios, izlediği politikaya bazı Osmanlıların kendi ruhani zümresinden daha çok yakınlık gösterdiklerini kabul ediyordu. Ama özel konuşmalarında Türklerden "Hacer'in* kanlı köpekleri" ya da "yabancılar" diye bahsediyordu. Sultanla aralarındaki ilişki, sadakate değil, mecburiyete dayanıyordu.

Sultan'ın bizzat tayin etmiş olduğu kişi böyle nefret doluyorsa, bu kadar gözde olmayan Rumların duygularını tahmin etmek zor değildir. Türkler, Konstantiniyye'deki kilise ayinlerinde "kâfir" ve "lanetli" diye anılıyorlardı. Korfu'da kendini emniyete alan vakanüvis Ducas'nın II. Mehmed'e layık gördüğü en hafif lakaplardan biri, "vahşi hayvan... Deccal'ın habercisi" idi. Konstantiniyye'nin fethinin yarattığı travma öylesine büyüktü ki, daha yakın zamanlara kadar, şehrin teslim alındığı gün olan Salı, Rumlar tarafından uğursuz gün olarak kabul edilirdi. Pek çok Rum, Bizans İmparatorluğu'nun dirileceğine, İsa'nın dirilişine inandıkları kadar yürekten inanıyorlardı.³⁸

Osmanlıların şehri fethettikleri günden itibaren, ortalığa onların buradan kovulacaklarına dair kehanetler yayılmıştı. Ayasof-

* Yahudi ve Hristiyanların Hz. İbrahim'in karısı Sara'dan ve oğlu İshak'tan geldiklerine inanmalarına karşılık, Müslümanların Hz. İbrahim'in cariyesi Hacer ve oğlu İsmail'den geldikleri kabul edilirdi.

ya'da bir rahip tarafından icra edilen kudas ayini, "Türk köpeklerin" gelmesiyle yarıda kesilmişti. Rahip orada bir sütuna dönüşmüş ve Rumların geri dönmesini beklemeye başlamıştı. Daha sonra ısı ısı bir yüz ve elinde bir kadehle saklandığı yerden çıkacak, sunağın merdivenlerini tırmanacak ve ayine kaldığı yerden devam edecekti. Son İmparator da ölmemişti zaten. Mermere dönüşmüş olarak, Büyük Theodosius tarafından 390 yılında inşasından beri muzaffer imparatorların geleneksel giriş noktası olan ve 1261 yılında Mihail Palaeologos tarafından da kullanılan Altın Kapı'nın altındaki gizli bir mağarada uyuyordu. Bir gün semadan bir çağrı duyacaktı: "Bir melek kendisine bir kılıç verecek, yaşama döndürecek ve Türkleri Acem sınırındaki Kızıl Elma'ya kadar sürmesini sağlayacak" — ve bu, Kuzey'in sarışın insanların ittifakıyla olacaktı. Kızıl Elma, Türkler için Türk gücünün sembolüydü, Rumlar için ise Türk mağlubiyetinin alameti.

Konstantiniye, istisnai uzunlukta bir tarihsel belleğe sahip olan bir şehirdi. Bütün Rumların aşına olduğu bu tür efsaneler, yüzyılımıza kadar Rumların imparatorluk düşlerini canlı tutmalarına yardımcı olmuştur. Ayasofya Camii'nin içinde ve Türklerin gözü önünde Rum rehberler, takdirkâr ziyaretçilere yarım kalan ayin efsanesini anlatırlardı. Muhtemel bir Hristiyan istilası ya da ayaklanmasına ilişkin kendilerinin de sayısız hurafeleri olan Osmanlılar, Altın Kapı'ya duvar ördürmüşlerdi.³⁹

Osmanlı Konstantiniyesi'nin iç düşmanlarının yanı sıra dış düşmanları da vardı. (Papa'nın 1463 yılında, önde gelen Batı yanlısı Rumlardan Kardinal Bessarion'u Konstantiniye Patriği tayin etmiş olduğu) Roma, Floransa ve Venedik'te Rum sürgünler, Batılı güçleri Osmanlılar üzerine bir Haçlı Seferi düzenlenmesi için kışkırtıyor ve Rumlardan destek garantisi veriyorlardı; örneğin, 1445 yılında Konstantiniye'de doğan Janus Laskaris kariyerinin büyük bir bölümünü Floransa ve Venedik'te, Hristiyan hükümdarları, Papa'yı, Kutsal Roma İmparatoru'nu ve Fransa Kralı'nı Osmanlılar üzerine bir Haçlı akını başlatmak üzere kışkırtan bir

Rumca öğretmeni olarak geçirmişti. Pek çok Venedikli ve Cenevizli, 1204 yılındaki Dördüncü Haçlı Seferi sırasında olduğu gibi, şehri yeniden ele geçirme umudu taşıyordu. 19- yüzyıl devlet adamlarının "Doğu Sorunu" -Avrupalı güçlerin Osmanlı topraklarını fethetmeye niyetlenmesi- olarak atıfta bulundukları mesele 1453 yılında başlamıştı.

Sultan, sözü geçenler tarafından uyarılmış ve imparatorluğunun etrafını saran düşmanları belirlemişti: Macaristan, Avusturya, Venedik. Sultan'ın hizmetinde çalışan bir Sırp askeri, Papa'nın bir Haçlı Seferi başlatacağı yolunda söylentiler duyulduğu zaman, "İmparator [II. Mehmed], işgal etmiş olduğu bütün Hristiyan topraklar kendisine direnecek diye korkuya kapıldı," şeklinde hatırlıyordu o günleri. Papa'nın girişimleri sonuç vermedi; öte yandan, Macar Kralı'ndan kaynaklanan tehdit Sultan'ı öylesine endişelendirmişti ki, Doğu'ya sefere çıktığı sırada, şehrin surlarını sağlamlaştırmak üzere 10.000 işçi görevlendirmişti.⁴¹

Batı Avrupa için Avrupa kolonisi Konstantiniye'de ve Avrupalı diplomatlar Galata'da potansiyel bir beşinci kol oluşturuyorlardı. Bu sadece bir istihbarat ve kâr kaynağı değil, aynı zamanda Yüce Devlet'e karşı entrika kaynağıydı. Sultan'ın şehre girişini izleyen günlerde, eski Ceneviz *podestâ'sı* Galata'dan Ceneviz'e gönderdiği bir mektupta, "Konstantiniye'nin Fatih'in yok oluşunun başlangıcı olması"nı umduğunu yazmıştı. Venedik, on dört kez Sultan'ı zehirlemeye teşebbüs etmişti.⁴²

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olduğu andan itibaren Konstantiniye, uğruna mücadele edilen bir şehirdi. Bu imparatorluk mikrokozmosunun Türk, Rum, Ermeni, Musevi ve İtalyan sakinlerinin sadakatleri hususunda müstesna bir bağlayıcılığı yoktu. Fatih'in başkenti onlar için ya toplanma yeri, ya da savaş alanı.

n TANRININ KENTİ

Hakiki sanat, muhteşem bir şehir vücuda getirmek ve halkının kalbini saadette doldurmaktır.

II. Mehmed, Fatih Camii'nin
vakfiyesine yazdığı mukaddeme

İslam'ın kendisi dahi Osmanlı başkenti için potansiyel bir tehdit oluşturunuyordu. İslam, devrimci imaları olan bir dindir. Hükümdarlar ancak Kur'an'ın öğretileri doğrultusunda şeriat yasalarını uygularlarsa meşru kabul edilir. Şeriat, devletin bir aracı olmaktan ziyade, devletin üzerinde görülür. Fransız vecizesi *Si veut le roi, si veut la loi*, (Kral ne söylerse, yasa onu söyler) Osmanlı İmparatorluğu için akim köşesinden bile geçemezdi. Hanedanlık iktidarı ile İslam arasındaki çatışma, şehrin tarihi boyunca var olmuştur.

Sultan'ın şehri kuşatan ordusu içinde Hristiyan Sırplar ve Macarlar bulunuyordu. Bununla birlikte, askerlerin büyük bir bölümü kendilerini zafere ya da "şehitlik mertebesine" susamış kutsal savaşçılar, yani gaziler olarak görüyorlardı. Geriye bakıldığında, Konstantiniye'nin düşüşünün bir Müslüman mucizesi olarak algılandığı görülür. Müslümanların İlyas Peygamberi ile en büyük Müslüman ermişi olan Hızır ("yeşil adam") liderliğindeki beyaz cüppeli ermişler, Sultan'ın ordusunda savaşmışlardı. İslam'ın hakikati karşısında çaresiz kalan Rum rahipler, şehrin dışına kaçıp onlara katılmışlardı.¹

Daha sonraları bazı Müslüman dervişleri, şehrin fethinin kendi zaferleri olduğunu söyleyerek II. Mehmed'e kafa tuttular. Günümüz Cezayir ya da Mısır'ında olduğu gibi, Konstantiniye'de de toplumsal ve siyasal hoşnutsuzluk İslam vasıtasıyla ifade edilebiliyordu. 16. yüzyıl Osmanlı filozofu ve siyaset yazarı Mustafa Ali, vaizleri, "etrafına bir beyinsizler güruhu toplayarak... bir sürü saçma sapan savla Halife'nin sözlerine ve yaptıklarına, dünyanın düzenine, asil devlet adamlarının eylemlerine ve davranışlarına fütursuzca saldırmakla suçluyordu.

Üstelik, Osmanlılar otoritelerini askeri başarıya borçluydu. Mekke ve Medine'de 10. yüzyıldan beri hüküm süren Peygamberin nesli Şerifler gibi Müslüman hanedanlarının tersine, Osmanlılar, Peygamberin aşireti Kureyş'ten hak ya da kan bağı talep edemiyorlardı. Bu "meşruiyet açığı", 16. yüzyılda Veziri Azam Lutfi Paşa'nın bile kafasının karışmasına neden olmuştu.² Osmanlı Sultanı, sık sık beyan ettiği gibi "Tanrı'nın Gölgesi" olabilir miydi?

Osmanlı'nın çözümü, İslam ve hanedanlık arasındaki bağlantıları çoğaltmaktı. Osmanlı sultanları Tanrı'nın hukukunu ileri taşımaya çalışan dindar Müslümanlardı. Bunun yanı sıra, Habsburg imparatorları ya da Rus çarları gibi, dini, tebaaları üzerinde bir araç olarak kullanırlardı. II. Mehmed'in fetihten önce askerlerine yaptığı ateşli dini konuşma da utangaçlık taşımayan bir hanedanlık üslubu içindeydi: "Gaza, atalarımızın olduğu gibi bizim de te-

mel vazifemizdir. Hâkimiyet alanımızın ortasında bulunan Konstantiniyye, devletimizin düşmanlarını [bir Müslüman olan amcası Orhan dahil olmak üzere] korumakta ve onları bize karşı tahrik etmektedir. Dolayısıyla, bu şehrin fethi Osmanlı devletinin geleceği ve güvenliği için elzemdir."

Hanedanın İslam'a duyduğu saygı kendini mimaride gösteriyordu. II. Mehmed'in en ünlü yapılarından biri, Halic'in yukarısında 1459'da yapımına başlanan bir camiydi. Bu cami, Sultan'ın manevi mürşidi Akşemseddin'in, 669 yılında Konstantiniyye'yi kuşatan Arap ordusunda savaşırken ölen ve Muhammed Peygamber'in yoldaşı olan Ebu Eyyüb el-Ensari'nin mezarını bulduğunu söylediği bölgede yer alıyordu. Bu oldukça elverişli keşif, yeni başkent ile bizzat Peygamber arasında karizmatik bir bağlantı sağlıyordu.

Gümüş bir kafes, altın şamdanlar ve açık duran Kur'an'larla çevrili avluda bulunan mezar, dinsel bir ziyaret yeri haline dönüşecekti. Faslı bir elçi, 1591 yılında Konstantiniyye'yi ziyaretinin ardından şunları yazmıştı:

Kabrin etrafında sürekli olarak kalabalık ziyaretçi grupları var. İmparatorluğun ileri gelenleri, o civarda mezar sahibi olmak için birbirleriyle yarışıyorlar. Yüksek fiyatlar ödeyerek arsalar satın alıyorlar. Koşulları ne kadar mütevazı olursa olsun, hayır sahibi herkes kabrin yanında bir yer edinmek için elinden gelen her şeyi yapıyor. Bu mübarek zatın kabrine gittik ve ruhaniyetinden feyiz-yâb olduk. O'nun huzurunda -Allah kabul etsin!- dualar ettik³

Eyüb Sultan, Osmanlı Konstantiniyyesi'nin koruyucusu haline gelmişti. Gayrimüslimlerin böyle mukaddes bir bölgede dükkân açmalarına izin verilmiyordu. Bugün, kabrin civarında bulunan ve Eyüp olarak bilinen semt, Türkiye'nin en saygın dini bölgesidir. Özellikle mübarek ramazan ayında şehrin geri kalan bölgelerinden açıkça ayrılır. Etrafı mezarlıklar ve mermer türbelerle dolu sokaklarla sarılı cami, geç saatlere kadar müminlerin ziyaretine açık tutulur.

Eyüp'ün ibadete tahsis edilmesi sayesinde, Konstantiniyye İslam'ın mukaddes bir şehri haline gelmiştir. Şehir için, muhtemelen bizzat II. Mehmed tarafından Müslüman bir isim bulunmuştu: *İslambol*, yani "İslam'ın bol olduğu yer".⁴ Fatih 1463-1470 yılları arasında Konstantiniyye'nin ortasında, Mukaddes Havariler Kilisesi'nin bulunduğu yerde ve kilisenin de malzemelerini kullanarak bir cami daha yaptırdı. Kendisine Sultan'ın adı verilen Fatih Camii, Yedikule hisarlarından hiç de aşağı kalmaksızın, hükümdarın başkentini nasıl gördüğünü ifade etmektedir. Osmanlıların Bursa ve Edirne'de yaptırmış olduğu camiler nispeten daha sade oldukları gibi dekorasyonlarında da güçlü bir Selçuklu ve İran etkisi görülür. Yeni başkent daha cüretkâr ve anıtsal bir üslup gerektiriyordu: Fatih Camii, Osmanlıların o güne dek giriştikleri en iddialı mimari projeydi. Ayrıca, yapının (sonraları kendi efendisinin emriyle idam edilen) "Eski Sinan" olarak bilinen mimarı da muhtemelen Hristiyan kökenliydi. Ayasofya gibi, kendisine rakip olarak inşa edilen Fatih Camii de -Osmanlıların o güne kadar inşa ettikleri arasında en büyüğü olan- devasa bir kubbeye doğru yükselen kurşun kaplı bir dizi kubbeyle taçlandırılmıştı. 1766 yılındaki depremin ardından orijinal planı doğrultusunda yeniden yapılan cami, içine giren müminler üzerinde dinsel olduğu kadar fiziksel bir teslimiyet ve acz hissi yaratır. Fatih'in tarihçisi ve çağdaşı Tursun Bey, caminin içini "yanan çalı mucizesi"ne benzetmiştir. Konstantiniyye ve imparatorluk ile ilgili hikâyeleri klasikleşmiş olan, 17. yüzyılın büyük yazarı Evliya Çelebi, Fatih Camii'nin "cennetin tonozu"nu andırdığını düşünürdü.

Caminin kendisi kadar geniş olan kare şeklindeki sekiz kapılı avlu, ortadaki çeşmesiyle birlikte bir kemer altıyla sıra teşkil etmektedir. Caminin ana girişinin içinde, beyaz mermerden bir tablet üzerinde altın harflerle yazılmış bir hadis bulunmaktadır. Şehre yapılan son taarruzdan önce Fatih tarafından askerlerine anımsatılan bu hadis, Konstantiniyye'nin şöhretinin Peygamber'i dahi büyülediğini gösterir: "Konstantiniyye muhakkak fethedilecektir.

Onu fetheden komutan ne güzel bir komutan, onu fetheden ordu ne güzel bir ordudur!"

Camiye bitişik bir diğer avluda, içinde Fatih'in yeşil kumaşla kaplı ve ucunda beyaz bir sarık bulunan sade taş mezarının bulunduğu sekizgen kubbeli bir türbe vardır. Yirmi dört saat boyunca din adamları tarafından konman türbe, zamanında bir ziyaret yeri haline gelmişti. Konstantiniyye halkı, türbenin etrafını doldururken, Fatih'in şefaatinin dualarına güç katacağına inanırdı. Kendisinden sonra gelen sultanlar da, mezarını ziyaret ederek onun cesaretinden ve kuvvetinden pay almayı ummuşlardır.⁵

Cami şehrin yaşamında merkezi bir yer tutuyordu. Fatih Camii'nin ana işlevi, şehrin diğer camileri gibi, temiz ve ciddi bir ibadethane olmaktı. Namaz vakitlerinde, dışarıdaki çeşmede abdest alan erkekler camiyi doldurur ve namaz kılar ya da vaaz dinlerlerdi. Diğer zamanlarda da, cami dua edenler ya da Kur'an okuyanlarla dolardı.⁶ Batı'daki kiliseler tiyatro, kulüp ve pazar faaliyetlerini bünyelerinde topladıklarından murdar olabiliyorlardı; örneğin, Londra'da bulunan St. Paul Katedrali fahişeler, tüccarlar ve kiralık işçilerle kaynıyordu. Bir Hristiyan, Konstantiniyye'de hayranlık içinde şunları yazmıştı:

"Kiliselerin [camilerin] etrafında kimse aylıklık etmiyor ve gezinmiyor. Kimse kimseyle gevezelik etmiyor. Hararetle dua edenlerin sesinden başka hiçbir şey duyulmuyor."⁷

Camiler ibadetin yanı sıra eğitim için de kullanılırdı. Fatih Camii'nin her iki yanında yer alan, bir ya da iki katlı, Karadeniz ve Akdeniz adlarını taşıyan, çok kubbeli sekizer medrese, bin civarında öğrenciye yiyecek, barınma ve eğitim hizmeti verirdi. İmparatorluğun en kıdemli İslami akademik kurumu ve müstakbel kadı ve ulema (camileri ve hukuk sistemini idare eden âlimler) nesillerinin barınağı olan Fatih Medresesi'ne, bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin atası olarak bakılır. Eski Medrese, binalarından bazıları hâlâ öğrenci yurdu olarak kullanılmaktadır. Medrese, 839 tanesi bizzat Fatih tarafından bağışlanmış 1770 kitaptan oluşan kü-

tüphanesiyle on bilim dalında geleneksel bir Müslüman eğitimi sunardı. Bu dallar dilbilgisi, sözdizimi, mantık, skolastik felsefe, beşeri bilimler, anlam bilimi, şerh (metin yorumlama), üslup sanatı, geometri ve astronomiydi. Başarılı öğrenciler bir camide imam ya da hoca olurdu. Eğer fıkıh, belagat, hadis, akaid ve tefsire ilişkin üst derslere devam ederlerse Konstantiniyye'de veya imparatorluğun diğer şehirlerinde kadı olurlardı.

Sultan, Fatih Camii etrafına, resmi geçit yapan bir ordu intizamında, kubbeli bir külliye de inşa ettirmişti. Bunların arasında dervişler için bir han, hastalara günde iki kez (mönüsünde keklik ve sülünün sık sık yer aldığı) yemek verilen ve ruh hastalarını teskin etmek üzere müzik çalman bir hastane, fakirlere çorba dağıtılan bir imaret ve bir hamam vardı. Fatih'te binin üzerinde insana her gün iki öğün yemek verilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir hanedan devleti olmanın yanı sıra bir sosyal refah devleti olması nedeniyle, Fatih isimli bu yapı zinciri Konstantiniyye'de ve şehrin dışında örnek teşkil ederdi. II. Mehmed'in ve Oğlu II. Bayezid'in çağdaşı olan Konstantiniyyeli bir Rum şunları söylemişti: "Mevkii ne olursa olsun bütün Türk soyluları, kiliseler [sic*] ve hastaneler yaptırarak onları bahşetmek, seyyahlar için hanlar inşa ettirmek, yollar döşetmek, köprüler kurdurmak, kanallar açtırmak ve muhtelif hayır işleri yapmaktan başka bir şey düşünmüyorlar. Bunları öyle canla başla yapıyorlar ki, Türk soylularının cömertliği bizim Hristiyan soylularınıninkiyle mukayese bile edilemez diye düşünüyorum."

Konstantiniyye'nin camileri aynı zamanda şehrin ekonomik dokusunun bir parçasıydı. Mali kaynak, şehirde evlere, su sistemlerine ve çarşılarla sahip olan vakıflar tarafından sağlanırdı. II. Mehmed tarafından Fatih Camii için kumlan vakıf, o civarda bulunan 110 dükkânlık deri ya da saraciye çarşısı gibi bağışlarla donatılmıştı. Vakıf geliri -1,5 milyon akçe ya da 30.000 altın Vene-

* Metinde aynen

dik dukası- içinden 869-280 akçe personele, 461.417 akçe yiyecek ve barınmaya, 72.000 akçe hastaneye ve 18.522 akçe onarıma harcanırdı. Bütün külliye'nin toplam personel sayısı 383 idi.⁸ Her camide geniş bir ulema kadrosu bulunurdu. Sultan'ın hizmetçilerinin ve yeniçerilerin tersine, bunlar Müslüman kökenli olurdu. Konstantiniyye Türkleri, enerjilerinin ve gayretlerinin büyük bir bölümünü böyle bir kariyer için seferber ederdi. Şeyhler vazalar verir, imamlar namaz kıldırır, müezzinler ezan ya da Kur'an okurdu. Bir İtalyan gezgininin yazdığına göre, "pürüzsüz, çekici ve heyecan dolu bir soprano sesiyle. İnsan, yüzlerini görmese, hepsinin küçük çocuklar olduğunu zanneder." Camilerde aynı zamanda kapıcılar, ders okutanlar ve abdest murakıpları da bulunur, bunların hepsi Osmanlı'nın listeleme ve düzenleme tutkusuna yakışır biçimde vakfın kuruluş senedinde numaralanır ve maaşa bağlanırdı. Vakıf gelirlerinden maaşlarına yansıyan oran dikkate alınırsa, bu kadar çok sayıda Türk'ün neden cami yaptırmak ya da camide görev almak istediği anlaşılabilir. Yüzyılımıza kadar, kurucuların torunları vakıf yönetimine gelebiliyor ya da vakıftan maaş alabiliyordu. Savaş sonrası İngilteresi'nde vergiden muaf aile tröstlerine tahsis edilen mülk örneğinde olduğu gibi, vakıf da devletin pençesinden korunmuş bir barmak ve gelir temin ediyordu.

Muhteşem Süleyman'ın en sevdiği şair olan "sultafiü's-şuarâ" (şairlerin sultanı) Baki (1520-99) gibi ünlü bir edebiyatçının yaşamı da Fatih Camii'nde başlamış ve sona ermiştir. Cami müezzinlerinden birinin oğlu olan sanatçı, bir süre bir saracın yanında çıraklık yaptıktan sonra İslam hukukuna yönelmiş ve şehirdeki başka bir camide hocalığa kadar yükselmişti. İlk şiirlerinden birinde Osmanlıların hususi bir tutkusunu metheder: Kilise kulelerinin ve "ahensiz çan sesleri"nin yerini minarelerin ve ezan seslerinin alması. Başkentte atılacak yerinde ve doğru adımlar, uzak bir taşra şehrinde iyi bir mevki ve mülk getirebiliyordu. Baki, önce Mekke ve sonra Konstantiniyye Kadısı, bunun ardından da imparatorlu-

ğun Avrupa eyaletlerinin en büyük resmi memuru (*kadiasker* veya *kazasker*) oldu. Baki'nin cenaze namazı, Fatih Camii önünde olağanüstü bir kalabalık eşliğinde, bizzat Konstantiniyye Müftüsü tarafından kılınıldı.⁹

Konstantiniyye, II. Mehmed'in ölümünden sonra daha da Müslüman bir kimlik kazandı. **Vefi** adıyla bilinen oğlu II. Bayezid, sofu ve barışsever bir hükümdardı. Babasının, "bir fitneciler ve riyakârlar sürüsü yüzünden Peygamber Hukuku'nu ihlal etmiş olduğuna" inanıyordu. Fatih'in İtalyanlarca yapılmış olan resim ve heykellerinin büyük bir bölümü tiksintiyle elden çıkarıldı. Saraydaki erotik freskolann üzeri boyandı. Fatih tarafından hükümet düzenlemelerinin temeli olarak sık sık kullanılan örf (Sultan'ın icra yetkisi) ve kanun (devlet hukuku), mukaddes İslam hukukuna aykırı bulunarak İlanedendi.*

Ulemanın başında, Konstantiniyye Müftüsü vardı. Bu makam, II. Mehmed tarafından vücuda getirilmişti. Şeyhülislam olarak da adlandırılan Müftü, 15. yüzyılın sonlarına kadar Padişah ve Veziri Azam'dan sonra devletin üçüncü adamıydı. II. Bayezid kimi zaman kendisini karşılamak için ayağa kalkar ve oturması için kendi oturduğu yerden daha yüksek bir yer verirdi. Müftü, Sultan'ın yaptıklarının şeriatın hükmüne uygun olduğunu belirten fetvalar verirdi. Sultan'ın bütün askeri gücüne rağmen, bu meşrulaştırıcı süreç son derece önemli kabul edilirdi, öyle ki, müftülerden biri, "Sultan fetva vermem için son ana kadar hep ısrarcı davranmıştır," demişti. 17. yüzyılın sonlarına kadar müftüler için şunlar söylenebilirdi: "Dini meselelerde mutlak iktidar sahibidirler. Devlet meseleleri din-den türer; din köktür, devletse dal. Tek dini lider Şeyhülislam, devletin tek lideri Veziri Azam ve ikisinin de lideri Sultan'dır."

Bu tarihe gelinceye kadar ulema sınıfı, Babî'li'de bulunan

* Devlet hukuku yine de önemini korudu. 1508 yılında, örfün kullanımına atıfla, Rum toprağında (Osmanlı İmparatorluğu) hem iyi bir hükümdar, hem de iyi bir Müslüman olunamayacağı için, Bayezid'in oğullarından biri olan Korkut, padişah olmak istemedi.

iktidar seçkinlerinden ayrı, ama şehir adabı ve gelenekleri üzerinde kayda değer bir etkisi bulunan, gelişkin ve yarı babadan-oğula niteliği taşıyan bir *noblesse de robe* (cübbe soyluluğu) halini almıştı. 18. yüzyılda Konstantiniyye'nin yirmi dört müftüsü, şehrin daha önceki müftülerinin oğullarıydı ve bunlara "beşik uleması" denirdi. Örneğin, 1734 ile 1920 yılları arasındaki on görev dönemi için Dürrizade ailesinden altı müftü yetişmişti. Ulema, cuma namazlarında Sultan'la bir araya gelir ve diplomatik yazışmalarda "kıdemli asiller" olarak geçerlerdi.¹⁰

II. Bayezid, kısmen kardeşi Cem'den kaynaklanan tehdit nedeniyle, nispeten daha sakin bir hükümdardı - Fatih'in en gözde oğlu olan Cem, belki de babasının açık fikirli siyasetini sürdürecektir olan kişiydi. Avrupa'ya kaçan Cem, burada Osmanlı İmparatorluğu ile düşmanları arasındaki büyük oyunda piyon haline gelmişti. Roma'ya ulaşmaya yönelik hanedanlık düşünüy -bir fatih olarak değilse de- gerçekleştiren tek Osmanlı idi. Galata'da yaşayan bir Cenevizli tüccar vasıtasıyla sağlanan anlaşma uyanınca Papa, II. Bayezid'den aldığı ödeneye karşılık olarak Cem'i Vatikan'da "şeref misafiri" -yani, tutsak- olarak muhafaza ediyordu. Cem 1495 yılında Napoli'de muhtemelen zehirlenerek öldü. II. Bayezid'in yerine 1512 yılında Yavuz Selim olarak bilinen oğlu Selim geçti.

I. Selim de büyükbabası Fatih gibi kendini, Tanrı tarafından dünyayı Doğu'dan Batı'ya fethetmekle görevlendirilmiş yeni bir Büyük İskender olarak görüyordu. 1517 yılında en önemli Müslüman rakibi Mısırlı Memlûk Sultanı'nı yendi. Sultan Kahire'nin kapılarının birine asıldı. Bunu izleyen dört yüzyıl boyunca Mısır, Suriye ve Mekke ile Medine dahil olmak üzere Arabistan'ın bir bölümü Osmanlı eyaletleri haline geldi. Osmanlı İmparatoru Ortadoğu'nun yarısına ve Balkanlar'ın neredeyse tümüne hükmeder durumdaydı. En güçlü Müslüman lider, Başımam ve Mekke ile Medine'ye uzanan hac yollarının muhafızı konumundaydı. O ta-

rihten soma en fazla gururla taşınan unvanlarından biri, "Hâdimül-Haremeyn-i Şerifeyn", yani "iki Mukaddes Şehrin Hizmetçisi" oldu. Osmanlı Sultanı'nın gücü, dine vakfolmuşluğu ve itibarı, uzaklarda kalan Fas ve Hindistan dışında, kendisini "Tanrı'nın Yeryüzündeki Halifesi" (gölgesi) olmak konusunda rakipsiz kılıyordu. Bağdatlı Abbasi halifelerinin torunu olan ve sonunda Memlûk Sultanı'nın Kahire'de maaşlı memuru haline gelen son gölge halife de 1543 yılında, unutulmuş bir halde orada öldü.¹¹ 1517 yılından sonra Konstantiniyye, daha önce hiç olmadığı şekilde, İslam'ın başkenti durumundaydı. Osmanlı İmparatorluğu şehirlerinin resmi listelerinde, eski hanedan başkentleri olan Edime ve Bursa'dan önce geliyordu. Bunlardan sonra Mekke, Medine ve Kudüs yer alıyordu. Eski Müslüman başkentler -"Cennet'in buğularının tüttüğü" Şam, "selametın barınağı" Bağdat ve "eşsiz" Kahire- yedinci, sekizinci ve dokuzuncu sırada bulunurlardı.

Peygamber'in neslinden gelen Mekke Emiri ve Şerifi, I. Selim'e Kabe'nin anahtarlarını gönderdi. Bir tek silah bile patlamadan Sultan'a boyun eğmesinin nedeni, Müslüman dayanışmasından ziyade, Osmanlı'nın gücüydü. Mekke Şerifi'nin, Hicaz'ı doyurmak için Mısır'ın buğdayına ve Portekiz'in, Kızıldeniz'i denetleme ve Hindistan'daki üssü vasıtasıyla Mekke'yi fethetme planlarına karşı, Osmanlı'nın korumasına ihtiyacı vardı. Buna mukabil, Şerifler'in itibarı da Osmanlıları öylesine etkilemişti ki, Mısır sultanlarının zamanına kıyasla çok daha fazla ayrıcalık ve ödenekler elde ettiler.¹²

Zenginliğin artması ve imparatorluğun sınırlarının büyümesiyle birlikte, Konstantiniyye'nin nüfusu hızla yükseldi. Fatih'in hükümdarlığının son yıllarında 80.000 olan nüfus, 1530 yılında yaklaşık 400.000'e ulaştı. Cami yapımı, nüfus artışına denk bir hızla geliyordu. Yapım tarihleri ne olursa olsun, Konstantiniyye camileri, Marmara Denizi'nin güney kıyılarından çıkarılan boz renkli taşlar kullanılarak, aynı katı Osmanlı emperyal üslubuyla inşa ediliyordu. Godfrey Goodwin'in dile getirdiği gibi, gelenek, "bütün

zamanların en önde gelen Osmanlı mimarı'ydı. Memurlar, prensesler, hepsinden önemlisi bizzat sultanlar cami yapımı için para ayırırlardı. Ayasofya, gümrükler, ana çarşı (Kapalıçarşı) ve sur dışına yaptırılan evlerden gelen gelirlerle desteklenen ve Konstantiniyye'nin en büyük vakfına sahip, başlıca camiiydi. Fatih'in oğlu Bayezid, ana çarşının girişine bir cami yaptırmıştı (1500-1506). İslam'ı olabildiğince görünür kılmak amacıyla torunu I. Selim ve torununun oğlu Süleyman da Halic'e hâkim tepelerde camiler yaptırdılar: Selimiye (1518-22), Şehzade (1542-48) ve Süleymaniye (1548-57).

Süleymaniye Camii'nin etrafında Fatih Camii'nin çevresinde bulunandan daha büyük bir mektepler, kütüphaneler, dükkânlar ve hastaneler zinciri vardı. Bu külliye'nin kütüphanesi ile hastahanesi "üç günde iyileştirmekle" ünlü hastanesi bugün hâlâ ayakta. Şehzade ve Süleymaniye camileri, 1538 yılından 90 yaşlarında ölümüne dek elli sene boyunca Hassa Mimarlar Ocağı'nın başında bulunan Sinan'ın eseridir. Muhtemelen Ermeni kökenli olarak Orta Anadolu'da doğan Sinan, devşirme yöntemiyle Konstantiniyye'ye getirilmesinin ardından, önce yeniçeri ve mühendis olarak hizmet vermişti. 159'u cami olmak üzere inşa ettiği ve onardığı 477 yapının 319'u Konstantiniyye'deydi. İnşaat başlamadan önce, yapılacak olan binanın taslağını Sultan'ın onayına sunardı. Sinan'ın eski bir camiye yeni pencereler açılması ya da kanaletler inşa edilmesi veya yetenekli marangoz bulamamaktan duyduğu sıkıntıyla ilgili talimatları, ayrıntıya verdiği büyük önemi gösterir. Günümüze kalan yapıları, kendisinin Osmanlı tarihinin en büyük ve üretken mimarı olduğunu kanıtlamaktadır.¹³

Bu görkemli camiler sadece ibadet yerleri değil, aynı zamanda hanedanın inancının, adaletinin, hayırseverliğinin ve cömertliğinin taştan kanıtlarıydı. Günümüz milyonlarının yaptırdığı sanat galerileri ya da Körfez şeyhleri tarafından inşa ettirilen camiler gibi, sultanların camileri de, hem onların servetini ifade eder, hem de bir tür bedel oluştururdu. 18. yüzyıla ilişkin bir tahmine

göre, camilerde her gün 30.000 kişi doyurulurdu - ve böylece, açlık seviyesi hiçbir zaman 1789 Fransası'ndaki noktaya gelmezdi. Batılı gezginler -Rum mahalleleri dışında- Konstantiniyye'de Avrupa'nın başka herhangi bir şehrine oranla daha az dilenci bulunduğu konusunda hemfikir.¹⁴

Osmanlı camileri aynı zamanda, Sultan'ın "Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi" olarak hüküm sürdüğünün ve imparatorluğun ihtişamının sürekliliğinin de kanıtlarıydı. Kubbe, hükümdarlık birliğinin sembolüydü. Sultanlara ait camilerde daha büyük bir kubbenin yanı sıra iki ya da dört minare bulunurken, diğerlerinde minare sayısı asla biri geçmezdi. Muhteşem Süleyman, Hz. Süleyman, Büyük İskender ve Justinian'ın başarılarına meydan okumak amacıyla, Süleymaniye Camii'nin görkemli iç kısmına yerleştirilmek üzere büyük güçlükler ve masraflarla Baalbek'ten,* İskenderiye'den ve Konstantiniyye'nin içinden granit sütunlar getirtmişti. İmparator V. Charles'ın 1547 yılında haraç ödemeyi kabul etmesinin ardından yapımına başlanan cami, belki de Sultan Süleyman'ın Avrupa'daki üstünlüğü adma bir kutlamaydı.¹⁵

1609 yılına gelindiğinde, imparatorluk Avusturya ve İran'la yarıpılan uzun ve başarısız savaşlardan dolayı bitap düşmüş durumda. Ekonomi harap haldeydi. Gerek Veziri Azam, gerekse Şeyhülislam, I. Ahmed'e yeni bir cami yaptırmaması için yalvarıyorlardı. Ama Sultan direndi - ve hatta, temelini kazılmasına bizzat yardım etti. Şair Cafer, şehirdeki bu eh büyük ve güneyden gelen bütün gemiler tarafından görülebilen yeni caminin amacını dizelelere döktü:

Dünya nasıl birbirinden zarif suretlerle ifşa etmişse kendisini,
Dünya Hükümdarı'nın camii de ifşa ediyor onun suretini...
Kimse [Sultan Ahmed dışında] yaptıramaz böyle bir cami,
Çünkü yok vakur bir hükümdar onun dengi.

* Bin yıl önce Ayasofya'ya da sütunlar vermiş olan Güneş Tapınağı'ndan.

Muzaffer şah ve büyük hükümdar Ahmed Han,
Kabe'nin emsalidir yaptıklann!¹⁶

Sultanahmet Camii, Medine dışmda, altı minaresi bulunan tek camidir. 17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Konstantiniyye'de 485 cami ve 4492 mescit bulunuyordu.* Konstantiniyye dünyanın en Müslüman şehri değildi, ama başka hiçbir şehrin ondan daha çok camisi yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun servetinin nereye gittiği çok sık sorulur. Cevaplardan biri, cami yapımlarıdır.¹⁷

Bu görkemli camilerin kubbe ve minareleri modern İstanbul'un eşsiz silüetini oluşturur. Eskiden düz, dikdörtgen biçiminde meydanları, dümdüz hatları ve gri ya da beyaz taş yapılarıyla kırmızı damlı evlere tepeden bakarlardı. Surların içinde herkeşe yetecek kadar yer olduğundan, halkın çoğunluğu Venedik ya da Kahire'deki blok sisteminden ziyade iki ya da dört odalı evlerde, özel yaşamını muhafaza ederek yaşayabiliyordu. Melchior Lorichs'in 1560 yıllarına ait gravüründe, saraydan surlara kadar Haliç'te sıralanan evler görülebilir. Batılı gezginler genellikle bunları kötü inşa edilmiş ve 'vasatın altında' bularak hakir görüyordu.

Ahşap evler, cumbaları ve -odalardaki kadınları sokaktan geçen erkeklerin bakışlarından saklayan- kafesli pencereleri ile Konstantiniyye'nin sokaklarına kendine has gizemli ve kasvetli bir hava verirdi. Ayrıca, Hassa Mimarlar Ocağı da İslam'ın öngördüğü mahremiyeti gözetmeye mecburdu. Hususi evler, mezarlıklardaki mezar taşlarının dağılımı kadar keyfi bir şekilde inşa edilirdi. Bazı mahallelerde sokaklar öyle kavisli ve dardı ki, sokağın iki yanındaki evler neredeyse birbirine değerd. Mahremiyeti artırmak amacıyla, çok sayıda çıkmaz sokak vardı. Şehrin ortasından surlara kadar uzanan en geniş cadde olan "divan yolu", Bizans'ın

* Bir karşılaştırma yapılacak olursa, 16. yüzyılda Londra'da 100 kilise ve 18. yüzyılda Paris'te 162 kilise ve mabet vardı.

ana caddesi "meşe" üzerinden geçerd. Konstantiniyye'de Roma, Floransa, Venedik örneğinde görülen ve 1600'den sonra Paris'te de ortaya çıkan resmi planlı caddelere rastlanmıyordu. 1421 yılından sonra Çin'in yeni başkenti Pekin'de uygulanmaya başlanan müşterek merkezli dikdörtgenler zincirinin de benzeri bir yaklaşım yoktu.

Halic'in güneyindeki beş ayrı tepe ve diğer yakadaki büyük Galata tepesi karışıklığın iyice altını çiziyordu. Tepelere tırmanan ve vadilere inen sokaklar şehri yılankavi çizgiler, ahşap evler, surlar, bahçeler ve mezarlıklardan oluşan bir yığın haline getiriyordu. Düzensiz Osmanlı şehrinin bu atmosferi, Sultanahmet ile deniz arasındaki rüzgârlı sokaklar ve ahşap evlerle dolu bölgede olduğu gibi, birkaç yerleşim biriminde hâlâ sürer. Pek çok bölgenin daha önceki yüzyıllara oranla hemen hiç değişmeden kaldığı Konstantiniyye'yi 1874 yılında ziyaret eden büyük İtalyan gezi yazar Edmondo de Amicis şunları kaleme almıştı;

Sonsuz açılarla bükülerek tepecikler arasından kıvrıla kıvrıla uzanan sokaklar taraçalarda, dere boylarında yükseliyor; su kemerlerinin altından geçiyor; patikalara ayrılıyor; çalılıklar, kayalar, harabeler, kum yığınları ve tepeler arasında basamaklardan iniyor. Şehir kimi noktalarda, deyim yerindeyse, kırlara doğru kendine mola verdiği, nefes aldığı bir yer halini alıyor. Ama hemen ardından daha sıkış-tepiş, daha dağdağalı ve rengârenk, kaldığı yerden başlıyor...¹⁸

Bu kaotik ahşap şehirde kentsel düzene ait tek unsur, külliye-lerdi.

Ortodoks İslam nispeten daha gösterişsiz ve sadedir. Dinsel törene pek rastlanmaz ve musiki yoktur. Halbuki, Konstantiniyye, İslam'ın daha canlı bir biçimini de kendine çekmişti: Derviş tekkesi. Dervişler, kendi fani varlığını terk ederek Tanrı ile bir olmak (*fena fillah*) ve gizemli bir vecd haline ulaşmak çabası anlamına

gelen tasavvufu tatbik ederlerdi. Bu kişisel olarak Tanrı'ya ulaşma çabası, çoğunlukla, bir araya gelerek O'nun adını tekrarlama ayini olan "zikir" biçimini alırdı.

Dervişler, kimi Müslümanlar için Hristiyan ermişlerinin eşdeğeri olan ve kendini "Tanrı'nın dostları'na (*evliyaullah*, tekili *evliyyullah*) adanmış hususi bir şeyh önderliğinde, kardeşlik esasına göre örgütlenirlerdi. Derviş tekkeleri genellikle bir "Tanrı'nın dostu"nun (*veli*) türbesinin yanına ve gelip geçenlerin hürmetlerini gösterebilmesi amacıyla sokağa bakan açık bir penceresi olacak şekilde inşa edilirdi. Ebu Eyyüb ya da Fatih'in kendisi gibi, bu "Tanı dostları'nın kabirlerinin yanı başında, "ebedi âlem"de var olduklarına inanılırdı. Burada, "fani âlem"de kendilerini takip edenleri korur ve lütufta bulunurlardı.

Müslümanlar sık sık bu türbeleri ziyaret ederek hastalıkları için şifa diler; doğum, sünnet ya da evlilik gibi konularda hayır duası ederlerdi - ya da sadece ermişin "manevi havası'nı teneffüs etmeye gelirlerdi. Hristiyan ülkelerinde olduğu gibi, musiki çalınır, tütsüler yakılır ve hediyeler sunulurdu - et, para ya da bir şal. Duvardaki bir oyukta hoş kokulu yağıyla bir lamba yanardı. Ermişten beklenen lütfü hatırlatmak amacıyla pencere kafesine ya da türbeye renkli bez parçaları bağlanırdı. Konstantiniyye'nin Asya yakasında yer alan Merdivenköy'de, bir "Tanrı dostu"nun türbesinin yanında duran bir taşın, üzerine ayak basan herkesin dileğini gerçekleştirdiğine inanılırdı. 19. yüzyılda, şehrin İngiliz sakinlerinden Lucy Garnett şöyle diyordu: "Benim de tanıdığım bir Türk hanımefendisi olan Besma Sultan, Sultan Abdülmecid'in eşi olmak gibi istisnai ve yüksek bir mevkiye gelişini, bu taşın üzerinde dururken içinden böyle bir dilek geçirmesine ve elbette ardından yandaki türbeye adak adanmış olmasına bağlamaktaydı."

Daha büyük tekkelerin içinde aileler, bekârlar ve şeyhin kendisi için yaşama alanları, zikrin yapıldığı bir semahane, bir kütüphane, bir yemek salonu ve geniş bir mutfak bulunurdu. Yemek, dervişlerin gözünde mukaddes bir yere sahipti. Yemeğin hazırlık-

lan törensel bir havada tamamlandıktan sonra, şeyh şöyle bir ilahi okurdu:

Sufileriz biz kendi yolumuzda; Tanrı'nın sofrasında yemeğini yiyenleriz. Ebedi kıl ya Rab, bu kâseyi ve bu ziyafeti.¹⁹

Konstantiniyye'deki en tanınmış derviş tarikatı Mevlevilerdi. Esas tekkeleri, Galata'da (Beyoğlu) bugünkü İstiklal Caddesi'nin ucunda bulunurdu. Derviş tekkeleri bir anlamda Hristiyan manastırlarının eşdeğeri idi ve Galata Mevlevihanesi de II. Mehmed tarafından -belki de İslam'ın Hristiyanlığa üstünlüğünü vurgulamak için- bir Bizans manastırının bulunduğu alana yaptırılmıştı. Özel bir tür sarık ve uzun yünlü bir etek giyen Mevleviler burada, (ara sıra günümüzde de yaptıkları gibi) ağır tempolu bir ritüel dans (sema) gerçekleştirirlerdi. Kollar iki yana açık, gözler kapalı, kafaları sol omuzun üzerine yatık bir halde eteklerini dalgalandırarak, "Tanrı ile bir olma ve dünyevi varlığın beyhudeliği hakkında biteviye bir nağme eşliğindeki ney ve tef sesiyle" kendi etraflarında dönerlerdi. Öylesine vecde dalarlardı ki, baş dönmesi ya da yorgunluk hissetmeksizin, on beş dakika aralıksız dönebiliyorlardı.²⁰

Rufailer adım taşıyan bir başka tarikatın dervişleri de acının zevkini keşfetmişti. Üsküdar'daki ana tekkelerinde mezardan geliyormuş gibi iniltilele "Ya Allah, Ya Hu" diye bağırıp iç geçirerek, rüzgâr altındaki bir buğday tarlası misali savrulurlardı. Aşka gelip kendilerinden geçtikleri zaman, soğan kökünü andıran, uçlarında sivri çıkıntılar bulunan metal aletler duvarlardan indirilirdi. Bunlar bir mangalda akkor haline getirildikten sonra dervişlerin bedenlerine sürtülür, ağızlarına sokulur ya da gözlerine bastırılırdı. "Diğerleri duvarlarda bulunan hançerleri ya da mangaldaki kızgın kömür parçalarını kaparak etlerini keser ya da dağlarlardı. Bazıları, esriklik içinde kardeşlerinin kollarına yığılır ve en sonunda kendinden geçmiş ve tükenmiş [ve kana bulanmış] bir hal-

de yere yıkılırlardı." Şeyhlerinin nefesinin ve ettiği duaların bütün yaraları iyileştireceğine inanılırdı.

19. yüzyılda Rufai tekkesi, "korkunç araçlar"yla birlikte, Théophile Gautier'ye engizisyon dönemi işkence odasını hatırlatıyordu. Ama o Parisli bir gözle, ironik biçimde bakıyordu. Dervişlere göre ise, çekilen acı, bireysel (cüz'i) iradeden ve fani dünyadan feragat edilmesini simgeliyordu. Vücutlarındaki yaraları, "gül ağacı"yla -Allah ile- daha yakın olmalarına yol açan "güller" olarak kabul ediyorlardı.²¹

Derviş ayinleri ve duydukları coşku, "korkunç iniltileri ve çığlıkları", ulemadan tepki çekebilirdi. Yeni bir akım ya da ürkütücü eylemler yaratmalarından şüphe edilebilirdi. İnançlarının çoğu, hiç sevilmeyen Şiilik mezhebiyle bağlantılıydı. Sünni İslam'ın rakip bir biçimi olan Şiilik, 1506 yılında imparatorluğun baş düşmanını İran tarafından devlet dini olarak benimsenince iyice nefretle karşılanmıştı. "Genç şeyh" olarak bilinen İsmail Maşuki adında bir derviş Ayasofya'ya binlerce kişi toplamıştı. Maşuki'nin vecd yüklü mistisizmi karşısında harekete geçen Müftü, kendisini 1529 yılında 21 yaşındayken idam ettirdi. Kafasının ve bedeninin gömüldüğü yerler mukaddes ziyaret merkezleri haline geldi.

Dervişler, Tanrı ile olan gizli iştiraklerinden gurur duyuyor ve ulemanın cehaleti ve ikiyüzlülüğü olarak gördükleri bu durumla alay ediyorlardı. Bir derviş şöyle yazmıştı: "Ey hoca, benim için camiyle meyhane birdir. Dindar adamın yakarıyla sarhoşun narası birdir." Tasavvuf, Tanrı ile bir olmayı arzulayan Müslümanlara camiden daha tatminkâr gelmiştir. Halveti tarikatını Konstantiniyye'ye getiren ve eski bir Ortodoks manastırının yerine yerleştiren II. Bayezid'in kendisi de bir sufuydu. Halvetiler penceresiz hücrelerinde, sessiz ve yalnız bir ricat içinde, olabildiğince az yemek ve uykuyla yaşarlardı. Kendilerini diğer insanlarla temas etmekten koruyan bir koridor boyunca, sadece camiye gitmek için yerlerinden ayrılırlardı.

19- yüzyıla gelindiğinde, Konstantiniyye'de her birine çok sa-

yıda Müslüman'ın kabul edilmiş olduğu 300 tekke ve otuz yedi faal tarikat cemaati vardı. Tekkeler modern bir operanın, komünün ve aerobik sınıfının sağlayabileceği her tür heyecan ve katılım duygusunu kendilerinde toplayabiliyordu. Bir derviş tarafından "mürşid"inin maharetlerine övgü olarak kaleme alınan aşağıdaki dizelerde, tasavvufun gücü de hissedilir:

Öğretmenim ve üstadım Zakiri'dir benim.
Hiçbir sanatta eşi bulunmaz.
Adı Hasan'dır, mizacıysa Hüseyin gibi.
Allah manevi vukufu güzelleştirmiş onu.
Zikrinin şöreti ufuklara erişir.
Sesi âşıkla ruhunu besler.
İmam gibi beş vakit namazındadır.
Ritmin ne olduğunu bilenlerin neşesidir.
Aylar ve yıllar boyu duaya durur.
Birlik'i bilenlerin hakikatidir o.²²

Müslümanların başlıca dinsel vazifeleri hacca gitmek, zekât vermek, oruç tutmak, kelime-i şahadet getirmek ve hepsinden önemlisi günde beş vakit namaz kılmaktır. Halk namaza ezan olarak çağırılırdı. Müezzin, sesin her taraftan duyulabilmesi için, ezanı minarenin etrafını saran küçük balkonda dolaşarak okurdu:

Allah büyüktür. Allah'tan başka tann olmadığına şahadet ederim. Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğuna şahadet ederim. Namaza gelin! Kurtuluşa gelin! Allah büyüktür Allah'tan başka tann olmadığına şahadet ederim.

Cami yanında yer alan sessiz bir mahallede bugün hâlâ bu ses olanca gücüyle duyulabilir. 19- yüzyıldan önce pek fazla binek arabası ve at yoktu. "1810 yılında..." diyor İngiliz gezgin Dr. Meryon, "...sokaklar öyle sessizdi ki, insanların sesleri odanın içindeymişçesine duyulurdu." Ezan, şehirdeki en yüksek seslerden biriydi.

Zaman bile Müslüman'dı. Müslümanlar ve Museviler için gü-

nün saatleri gece yarısından değil, günbatımından başlayarak sayılırdı. Dolayısıyla onlar için saat 12, sabit bir gece yarısı vakti değil, akşamdan akşama değişen bir vakitti. Müezzinler saat yerine geçiyordu. Ezan sesi standart bir zamanı kontrol etme aracıydı. Ecnebi saat sistemine bağlı bir koloninin ve Galata'da (18. yüzyıl başında, aralarında Jean-Jacques Rousseau'nun babası da olmak üzere) saat imalatçılarının varlığına ve ayrıca sık sık saat ithal edilmesine rağmen, mekanik saatler sadece en zengin Müslüman kesimde bulunuyor ve onlar da çoğunlukla bozuluyordu.

İslamiyet, imparatorluğun çöküşüne kadar saatleri sadece ölçmemiş, aynı zamanda işgal de etmişti. Kur'an'ın dili, anadili Türkçe olanların pek azının birkaç kelimeden fazlasını anladığı Arapça olmasına rağmen, Müslümanların çoğu tarafından ezbere bilinirdi. Örneğin Evliya Çelebi, Kur'an'ı tempolu bir şekilde yedi saatte, acele etmeden sekiz saatte okuyabiliyordu. Bunun ödülü olarak sarayda musahip yapılmıştı. Kur'an okumak, Müslüman şehrinin başlıca eğlencesiydi. Konstantiniyye'de, Kur'an okumaya başlayan yeni bir kişi, Milano'da yeni ortaya çıkan bir operacı kadar keyif ve övgüyle karşılanırdı. Müslümanlar ezan sesini duydukları zaman ellerindeki iş ne olursa olsun hemen bırakırlardı. Konstantiniyye doğumlu bir Ermeni ve şehrin en büyük tarihçilerinden olan Mouradgea d'Ohsson şunları yazmıştı:

Bu ulusu kendi toprakları üzerinde görmedikçe kadından erkeğine, zengininden fakirine, din adamından sokaktaki adama kadar beş vakit namaza koştururken sergiledikleri ısrarlı ve şaşmaz itina doğru olarak anlamak mümkün değildir. İnsanın, bütün bu halk sanki tek bir dini tarikattan başka bir şey değildir diyesi geliyor.

Ramazan gecelerinde camiler Müslümanlarla dolduğunda, minareler ve kubbeler mahyalarla donatıldığında şehir İslamiyet'le ışıltılı olurdu. (Bu etkiyi, bugünün reklam panoları ve şehir aydınlatmasıyla yarışan Ramazan ışıklandırmalarıyla karşılaştırmak müm-

kün değildir.) Ramazan'ın 27. gecesi "Kadir Gecesi'ydi ve bin aydan hayırlı kabul edilirdi. Müminlerle dolup taşan Ayasofya öylesine aydınlatılırdı ki, geceleri bir meteor gibi parlardı. Bu imanla dolu şehirde şüphecilere yer yoktu. Fatih Kütüphanesi'nin ilk kütüphanecilerinden, Fatih'in himaye ettiği bir kişi ve önde gelen bir matematikçi olan Lütfi Tokadi hurafelere alayla yaklaşıyordu. Tokadi, 1494 yılında, II. Bayezid'in emriyle, Hipodrom'da toplanan büyük bir kalabalığın önünde "lakaytlık" gerekçesiyle idam edildi.²³

İslamiyet, Osmanlı hanedanına bir kutsiyet halesi vermişti. Camilerde Sultan adına hutbe okutulurdu. 17. yüzyılın başlarından imparatorluğun sonuna kadar, Sultanın tahta çıkış töreninin bir bölümünü^ hanedanlık kurucusu Osman'ın ejderha saplı kılıcını kuşanmak, oluştururdu. Genellikle Başmevleyi şeyhi olan, ileri gelen bir şeyh (Nakibüleşraf) tarafından icra edilen tören, şehrin Eyüp'te bulunan en mukaddes camisinin ana avlusundaki bir yükseltide gerçekleştirilirdi/

Konstantiniyye'nin en büyük yıllık töreni¹ olan, hac kervanının Recep'in* 12. günü Mekke'ye doğru yola çıkışı Osmanlı hanedanıyla bağdaştırırdı. Kervanın başında "Surre Emini" denilen özel bir memur bulunurdu. Sultan, Birinci Dünya Savaşı'na kadar her yıl, Kabe'ye örtülmek üzere "mahmil" denilen altın işlemeli siyah bir örtü ve Mekke Emin için dört kat alfin işlemeli ipekle sarılı bir mektup ve altın işli kakım kürkünden dikilmiş bir cüppe gönderirdi. Hediyeler sarayda haremağası tarafından Surre Emini'ne emanet edilirdi. Peygamber'in develeriyle aynı soydan geldiği söylenen, tepeden tırnağa donatılmış bir deve, mahmili saraydan çıkarırdı. Bunu, Peygamber'in eyerinin aynısını taşıyan bir başka deve ve diğer hediyelerle yüklü yedi mukaddes katır izlerdi. Memurlar, muhafızlar, Arap rakkaslar, dervişler, tütsücüler, tef çalanlar ve şehirde, yaşayan Müslümanların yarısı eşliğinde saraydan çıkan kortej, Beşiktaş'a kadar sokakları kat ederdi. Hacılar yol bo-

* Müslüman takvimi kameri bir takvim olduğu için, bu değişebilir bir tarihti.

yunca kervana katılırdı. Mukaddes deve ertesi yıl saraya geri dönecek olmakla birlikte, Üsküdar'a geçen hacılar burada sevgi gösterileri arasında, Mekke'ye giden uzun ve meşakkatli yol öncesinde yakınlarıyla vedalaşırdı.²⁴

Osmanlı hanedanının 1517 yılından sonra, gururunun ve halktan gördüğü saygının ana nedeni, hanlar, silahlı korumalar ve rüşvetle beslenen bedevi aşiretleri sayesinde Hicaz'a kadar hacılara sağladığı oldukça masraflı korumaydı. Konstantiniyye'de vakıflar da dahil olmak üzere muhtelif kaynaklardan gelir toplayan bir hazine, bunları her yıl Hicaz'daki camilere ve fakirlere gönderirdi. 18. yüzyıla kadar hükümet gelirlerinin yüzde 10 ila 17'sini emen hac faaliyetinin maliyeti, sarayın idare masraflarından daha fazlaydı.²⁵

1517 yılından sonra, Kahire ve Mekke'den Peygamber'in emanetlerinin gelmesiyle, Sultan ve sarayı daha da kutsiyet kazandı. Emanetler arasında Peygamber'in hırkası, mühür ve kılıçları, bir dişi ve sakalının bazı telleri bulunuyordu. Siyah yünden örülü sancağı ise Şam'dan 1593 yılında geldi. Bu emanetler herhangi bir camide halkın ziyaretine açılmadan, Torino'nun Kutsal Kefeni gibi, hükümdarın sarayında hususi bir hanedan hazinesi olarak muhafaza edildi; öte yandan Peygamber'in sancağı, ileride görüleceği gibi, gerilimin çok tırmandığı zamanlarda Konstantiniyye sokaklarından geçirilirdi. Emanetler için sarayın üçüncü avlusunda, Sultan'ın yatak odasına yakın bir yerde, ön yüzü Kahire'den getirtilen mermer panolara bakacak biçimde özel bir Hırka-i Şerif Dairesi inşa edilmişti. Burada gece gündüz aralıksız Kur'an okunurdu. Hırka-i Şerif, her yıl ramazan ayının 15. günü bir kez Meclis-i Has'ın içoğlanları tarafından gülsuyuyla yıkanırdu. Bunun ardından imparatorluk ailesinin mensupları (erkekler ve kadınlar) ile hükümet erkânı, öncelik sırasına göre içeri alınırdu. Herkese içinde hırkanın yıkandığı su bulunan bir şişe ve Peygamber mühürünü taşıyan bir kâğıt parçası verilirdi. Kağıdı önce suyla iyice ıslatır, ardından yutarlardı.²⁶

Sultan'ın daha sonraları "selamlık" olarak bilinegelen cuma namazları onun hem dindarlığını, hem de şehirdeki gücünü sergilerdi. Batılı hükümdarlar kimi dini bayramların dışında sadece kendi maiyetlerinin ve halktan sınırlı sayıda kişinin görebileceği şekilde, saraylarındaki kiliselerde ibadet ederlerdi. Konstantiniyye'de ise sultanlar her cuma günü debdebe ve ihtişam içinde, genellikle Fatih ya da Süleymaniye olacak biçimde, kamuya açık bir camiye giderlerdi. Eski bir içoğlanı olan Luigi Bassano, Kanuni Sultan Süleyman'ın camiye gidişini şöyle anlatmıştı:

Atlı alayının düzeni şöyledir: önde merasim asalarıyla otuz atlı "siyavuş" yürür ve asalarını savururken, "*Ottea, ottea, ste chinnachera gellar*" diye bağırırlar. Bu, "İşte, geliyor Sultan," demektir. Bunların hemen arkasında, kuşaklarında kılıçları ve baltaları, sırtlarında namlusu beş karış bulan tüfekleriyle belki iki bin yeniçeri yer alır. Kılıçları, ok ve yayları ve eyerlerine asılı gürzleriyle bir o kadar daha sipahi ve Solak [Sultan'ın muhafızları] da at üzerinde onları izler. Sessizce yürürler. Ayak ve nal seslerinden başka bir şey duyulmaz. Bunların ardından koşumları yakutlar, elmaslar, safirler, firuzeler ve devasa incilerle süslü on beş ya da yirmi at yedekte gelir. Kızıl bir kadifeyle kaplı olduğundan, bunların eyerleri görünmez. Büyük Türk'ün yanında at üzerinde kimse bulunmaz, sadece her bir tarafında halkı uzak tutmak için mızrak mesafesinde dört hizmetkâr yürür. Paşalardan ya da diğer görevlilerden birini çağırmadığı sürece, yanına kimse yaklaşmaz, önünde daima üç içoğlanı yürür; bunlardan biri Sultan'ın ok ve yayını, diğeri kılıcını, üçüncüsü de caminin girişinde sürüneceği kokulu suyu taşır. Sultan camiye girdikten sonra, kafesle çevrili ve yerden yaklaşık dört arşın yükseklikteki özel bölmesine geçer. Burada, oğullarından biri yanında değilse, tek başına namaz kılar. Kendisini izleyen dört bin civarında kişi de arkasında yer alır. Bunu her cuma halkını memnun etmek için, ya da bazıların söylediği ve benim de inandığım gibi, vazifesi olduğu için yapar. Camide iki saat kadar kaldıktan sonra daima geldiği yoldan [genellikle Divan Yolu] geri döner; yüzünde müşfik bir ifa-

deyle halka bakarak Hristiyan, Türk ya da Musevi, kadın ya da erkek ayırmaksızın herkesin selamını alır; kafasını küçük hareketlerle bazen sağa bazen sola eğerek izdihamdan memnuniyetini ifade eder. Sultanlar yakışıksız karşılandığı için başlıklarını çıkarmazlar (Batı'da ise tam tersi olurdu), sadece başlarını eğerek selam verirler. Böylelikle cuma günleri, yalancılar her ne kadar onun kendisini göstermediğini söylese de, Büyük Türk'ü görmek mümkün olur.

Selamlık değişik biçimlerde 27 Şubat 1924 tarihine kadar devam etti. 1573 yılında Philippe du Fresne Canaye isimli bir Fransız diplomat, II. Selim'in etrafını saran sessizlikten özellikle etkilenmişti. Sultan'ın elinde sanki insanları taşa çevirecek bir güç var gibiydi. "Böylesine büyük bir hükümdarın heybetine yakışır biçimde yavaş ve ağır adımlarla" yürümesi için atı bir gece önceden yemsiz ve uykusuz bırakılırdı. İki yüz yıl soma, Thomas Watkins'in selamlık hakkındaki izlenimleri şöyledir:

Gördüğüm en muhteşem ve ilginç alaydı. Zengin ve muhtelif kostümler, Arap atlarının güzelliği ve donanımları, yeniçerilerin ve bostancıların göz alıcı görünüşleri (giydikleri kızıl kumaştan yapılmış müstesna başlıklar ayrıca muhteşemdi); kısacası manzaranın görkemi, çarpıcılığı, sessizliği ve vakarının derinden etkilemeyeceği hiçbir yabancı yoktur.²⁷

Sultanlardan biri de selamlık sırasında ölmüştü. I. Mahmud, 13 Aralık 1754 tarihinde sağlığı pek elvermese de cuma namazına gitmek istedi. Cami dönüşünde, sarayın ilk avlusuna girildiğinde at üzerinde yaşamını yitirdi.²⁸

Konstantiniyye'nin Müslümanlaştırılmasının başlıca iki sonucu vardır. II. Mehmed'in ölümünün ardından "kâfir" bir Sultan ya da "lanetli bir şehir"den bahsetmek zordu. Bu camiler ve ermişlerle dolu şehre Müslümanlardan herhangi bir tepki gelmesi de düşünülemezdi. Abbasi Halifesi ya da Bizans İmparatoru'na kıyasla da-

ha dünyevi bir şahıs olan Osmanlı Sultanı, bir kutsiyet havası edinmiş durumdaydı. Tebaası camide, çarşıda ve her karnını doyurduğunda Sultan'ın uzun ömürlü ve müreffeh olması için dua ederdi. Sultanların, Eyüp'ten Ayasofya'ya kadar şehrin her tarafına yayılmış olan türbeleri ramazanda, kandil ve Kadir gecelerinde sanki camiymiş gibi ziyaretçi akınına uğrardı. Osmanlılar kendilerine ebediyet vaat edilmiş mübarek bir hanedan olarak kabul edilirdi. 16. yüzyıl sonlarının, eleştirel bakışını yitirmemiş yazarlarından Mustafa Âli, "dini itikatleri kusursuz, karakterleri de parlak bir ayna gibiydi. Saltanat sülalesinden bir kişinin bile koyu dindarlık yolundan sapmışlığı görülmüş şey değildi," diye yazmıştır.²⁹

Şehrin Müslümanlaştırılması Osmanlı dimağının kapanmasına da katkıda bulunmuştur. Günümüz insanının dimağı nasıl tıka basa televizyonla doluyorsa, o da tıka basa dinle doluydu. Müslüman Konstantiniyye'de, Bağdat ya da Kurtuba'nın entelektüel özgünlüğü ya da araştırmacı ruhu yoktu. Az sayıda edebi başyapıt çıkmıştı. Fars kültürüne yakınlık duyan II. Mehmed, eski bir İslami ihtilafı tartışmak üzere İran'dan ünlü filozof Nasıruddin Tusi'yi getirtmişti: Din ve felsefe uzlaştırılabilir mi ve Tanrı'yı idrak etmek için insan mantığı gerekli midir? İranlı bakış açısını reddeden Osmanlı uleması, muhakemenin dine tatbik edilmesinin sadece hataya yol açacağı sonucuna varmış ve gittikçe daralan skolastik bir yaklaşım üzerinde yoğunlaşmıştı.

1454 yılından sonra matbaa Avrupa'nın çehresini değiştirdi. 1500 yılına gelindiğinde Oxford'dan Napoli'ye kadar bütün büyük şehirlerde birer matbaa vardı. Matbaada basılan kitaplar sayesinde okuryazarlık, bilgi ve kopyalamanın yerini çoğaltma aldığı için de bir kesinlik duygusu yayılıyordu. Ne var ki, 1515 yılında I. Selim tarafından yayınlanan bir fermanla, baskı ilmiyle ilgilenen herkes idamla tehdit edildi. Hükümet muhtemelen kitap kullanımını seçkinlerle sınırlamak arzusundaydı. Ulemanın matbaaya karşı çıkış gerekçesi, kamu düzeni ve kendilerinin İslam yorumu için arz edeceği tehlike olabilirdi. Örneğin, Protestanlı-

ğın Katolik Avrupa'da yıldırım hızıyla yayılması, Luther'in eserleri 1517 ve 1520 yılları arasında 300.000 nüsha basılmaksızın, olanaksız olurdu.³⁰

Matbaaya karşı çıkılmasının bir başka nedeni de İslam ile hat sanatı (*hüsn-ü hat*) arasındaki gizemli bağıdır. Kur'an doğrudan doğruya Allah'ın sözlerinden oluştuğu için, elle yazılması bilhassa hürmete layık bir eylemdi ve makineyle kopyalanması dine hakaret anlamına gelebilirdi. Peygamber'in, "Güzel yazı hakikati ortaya çıkarır," dediğine inanılırdı. Hattatlığa hiçbir Müslüman hane-danında Osmanlılarda olduğu kadar değer verilmemiştir. Sultanların pek çoğunun kendileri de hattattı. Kırk yedi Kur'an yazmış olan en büyük Osmanlı hattatı Hamdullah el-Amasi (1429-1520), Batı Avrupa'nın matbaayı kucakladığı sıralarda Konstantiniyye'de çalışıyordu. Atölyesi sarayın içindeydi, öğrencisi II. Bayezid'i mürekkep hokkasını tutmakla onurlandırmıştı. "Şeyh Hamdullah tarzı" olarak bilinen üslubu, kendisinden sonraki üç yüzyılı etkilemiştir.

Şöyle bir söz vardır: "Kur'an Mekke'de indirildi, Mısır'da okundu ve İstanbul'da yazıldı." Konstantiniyye'de kalem ve mürekkep (çoğu zaman kokulu, renkli ya da altın kaplamalı olmak üzere) diğer kültürlerde kılıç veya bumerangın gördüğü kadar saygı gö-rürdü. Şehrin cami ve saraylarının yüzeyleri hat eserlerinden oluş-an "muzaffer bir ordu" ile kaplıdır. Şehrin başlıca ticari loncalarından birini meydana getiren hattaüar, çabuk ve ucuz kopya çıkarırlardı. Üslupları birbirinden Dürer ve Clouet kadar farklıydı. Diğer sanatkarlar bu hat eserlerini çerçeveler, etraflarını ebrulu kâğıtla çevirir, altın kaplar ya da çiçeklerle süslerdi. Bunlar daha sonra, Batı'daki resimler misali camilerin ya da evlerin duvarlarına asılırdı. Hanedanla ilgili, ideolojik, ticari ve estetik diyebileceğimiz bu nedenlerle, Konstantiniyye'de matbaa devrimi olmadı. Şehrin dikkatli bir gözlemcisi olan 16. yüzyıl Kutsal Roma imparatorluğu sefiri Baron de Busbecq şöyle yazmıştı:

Başka hiçbir ülke diğerlerinin yararlı buluşlarını benimsemekte daha isteksiz davranmamıştır. Örneğin, bizim irili ufaklı toplarımızı ve pek çok diğer buluşumuzu kendilerine uydurmuşlardır. Ama hiçbir şekilde kitap basma ve saat kullanma meselesine yanaşmamışlardır. Mukaddes kitaplarının basılması halinde artık mukaddes olmayacağını ve saat kullanımına geçerlerse müezzinlerin otoritesinin ve eski usullerin kaybolacağını savunuyorlardı.³¹

Matbaaya karşı duyulan bu hoşnutsuzluk, gayrimüslimler tarafından paylaşılmıyordu. 1493 yılında, David ve Samuel Nahmias tarafından, içinde, "Burada, büyük Konstantiniyye'de, büyük kral Sultan Bayezid'in Müslüman yönetimi altında, ömrü ebedi olsun, Tanrı yardımcısı ve hükümranlılığı yüce olsun" ifadesinin yer aldığı ve *Dört Sütun* adını taşıyan, İbranice bir Yahudi kanunnamesi basıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda basılan bu ilk kitabı, Yahudi hukukuna dair diğer eserler ve dini tefsirler izledi.

İlk Ermeni matbaası, Venedik'te eğitim görmüş bir Ermeni tarafından 1567 yılında, Yenikapı yakınındaki St. Nicholas Kilisesi'nde kuruldu. Bu matbaanın ömrünün sadece üç yıl sürmesine rağmen, 1677-79 yıllarında görülen başka bir talihsiz başlangıçla birlikte, 1698'den sonra Konstantiniyye'de daima bir Ermeni matbaası faaliyet göstermiştir. Öte yandan, bunların 19- yüzyıla kadar Ermeni matbaacılığının merkezi olarak Venedik ve Amsterdam gibi dünya kentlerine rakip olduğu söylenemez. İngiliz sefirinin, Galata'daki sefarethanesisinin yanında bir Rum matbaasının faaliyete geçmesine yardım etmesi ise 1627 yılını buldu. Bu matbaanın ilk yayınları çoğunlukla Katolik-karşıtı veya Musevi-karşıtı risalelerdi. Katolik Kilisesi'nin Osmanlı İmparatorluğu içindeki hamisi olan Fransız sefirinin şikâyetleri doğrultusunda yeniçeriler tarafından yıkıldığında, henüz bir yılını bile doldurmamıştı. Bu arada, yurtdışından kitap getirilmesi konusunda sınırlama bulunmuyordu. Kitaplar, genellikle Venedik'te olmak üzere yurtdışında basılmalarına rağmen, Konstantiniyye'de yaşayan azınlıklar basılı malumata ve en son keşiflere Osmanlı yönetici sınıfından daha ça-

buk ulaşabiliyordu. Osmanlı seçkinlerinin üstünlüğünün altı oyuluyordu.

Bilginin yayılmasına ulemanın gösterdiği direnişin tek örneği, matbaaya karşı duyulan hoşnutsuzluk değildi. Şeyhülislam 1580 yılında, Sultan III. Murad adına yapımı üç yıl önce tamamlanan son derece modern ve büyük bir rasathaneyi tahrip etmek üzere cahil halkı kışkırtmıştı. Müftü, rasathaneyi kötü bir alamet ve imparatorluk için bir felaket kaynağı olarak görmüştü. Osmanlı'da yeni bir rasathanenin açılması 1868 yılına kadar mümkün olmadı. 1605 yılında I. Elizabeth tarafından III. Mehmed'e gönderilen mekanik org, Topkapı Sarayı'nda mukaddes bölge içindeki konumu uygun bulunmadığı için tahrip edildi. 1716 yılında eski bir Veziri Azam'ın kütüphanesinden bir halk kütüphanesine yapılacak olan tarih, astronomi ve felsefe kitapları bağışı Şeyhülislam tarafından engellendi. Bir Müslüman şehri yaratmış olan Osmanlı hanedanı, belki de farkında olmaksızın, onun tutsağı haline gelmişti.³²

Konstantiniye bir antitezler şehriydi ve öyle de kaldı. Müslümanlar için mukaddes bir şehir oldu. Aynı zamanda, Ortodoks Hristiyanlar için de mukaddes bir şehirdi. Son Bizans İmparatoru ordulanna seslenirken, Konstantiniye için, "Büyük Konstantin'in kurduğu ve Meryem Anaya adadığı bu şehir" dememiş miydi? Şehir sayısız mukaddes emanetle doluydu. Bunların arasında Meryem Ana'nın elbisesi ve "yanlarına saygıyla vanldığında O'nu çarmıhın üzerinde görmemizi sağlayan Mor Pelerin, Mızrak, [ve çarmıha gerildiği sırada İsa'ya sunulan] Sünger ve Kamış" bulunuyordu. Diğer emanetler arasındaysa Son Yemek sırasında kullanılan masa, Nuh'un Gemisi'nin kapıları ve Havari Andreas'ın bedeni vardı. Emanederin çoğu 1204 ve 1453 yıllarındaki yağmalar sırasında yok olmuştu. Ama, kutsiyet havası yerinde kaldı.³³

1453 yılından sonra, Avrupalıların pek çoğu bir devletin ancak dinsel bütünlük göstermesi halinde gelişebileceğine inanıyordu.

16. yüzyılda "din sapkınları" Londra ve Berlin'de canlı canlı yakıldı, Paris'te katledildi ve Viyana'dan kovuldu. 1685 yılında, XIV. Louis bütün Fransız Protestanları ülkeden kovdu. 1700 yılına kadar, İspanya kralları ve kraliçeleri önderliğindeki coşkulu kalabalıklar, Madrid'in Ana Meydanı'nda "din sapkınlarının" canlı canlı yakılmalarını izledi. Osmanlı İmparatorluğu ise Hristiyanlara ve Musevilere dinsel özgürlük tanımıştı. Macar Georg 15. yüzyılda şunları yazmıştı: "Türkler kimseyi dinini inkâr etmeye zorlamaz, kimseyi ikna etmek için uğraşmaz ve dininden dönenlere iyi gözle bakmaz." Gezin ve yazar Monsieur de La Motraye'nin 17. yüzyılda kaleme aldıklarına göre de, "Dünya üzerinde her tür dini inanın Türkiye'den daha özgür ve sıkıntısız var olabileceği başka bir ülke yoktur." Kendisi de 1685 yılından sonra Fransa'yı terke zorlanmış bir Protestan olan La Motraye, bunun ne demek olduğunu çok iyi biliyordu.³⁴

1521'de ve tekrar 1537'de, Yavuz Sultan Selim'in oğlu Muhtem Süleyman, Hristiyan güçlerle savaş esnasında, bütün kiliseleri camiye dönüştürmeyi, hatta, 1521'de İslam'ı kabul etmeyen bütün Hristiyanları öldürtmeyi düşündü. Türkler tarafından bilinen ismiyle Kanuni, Konstantiniye'nin teslim olmayı reddettiği halde hâlâ, mukaddes İslam hukukunun tersine, neden kiliselerini muhafaza ettiğini anlayamıyordu. Her iki teşebbüs sırasında da, şehir egemenleri statükoyu muhafaza etmek üzere araya girdi. Patrik, 1521 yılında Şeyhülislam ve Veziri Azam tarafından uyarıldı. Bir hukukçu, ona, Rum ileri gelenlerinin mahallelerine ait anahtarları altın bir kâse içinde Fatih'e sunduklarını gördüklerine yemin edecek üç yaşlı yeniçeri buldu.

İkinci olayda, kararı bekleyen Müslüman, Hristiyan ve Museviler saray ile Ayasofya arasında kalan bölgeyi doldurmuşlardı. Patrik, çarmıhın üzerindeki İsa misali, tere batmıştı. Veziri Azam, Patrik'i destekliyordu. Şeyhülislam, en üst düzeydeki Müslüman hukuk otoritesi olarak şu açıklamayı yaptı: "Bilindiği üzere Konstantiniye kuvvet kullanılarak alınmıştır. Ama kiliselere dokunul-

mamış olması, şehrin silah bırakarak teslimiyeti kabul etmiş olduğu ve yabancıların haklarının korunduğu anlamına gelmelidir." Sultan kararı kabul etti.³⁵

Osmanlı tarihinin büyük bir bölümü boyunca, Konstantiniyye'nin nüfusu yaklaşık yüzde 58 Müslüman ve yüzde 42 Hristiyan ve Musevi olarak kaldı. Bu, muhtemelen bilinçli bir hükümet politikasının sonucuydu (diğer Osmanlı şehirlerinde de aynı oranlar göze çarpıyordu). Hükümetin, gayrimüslimleri zorla dinlerini terk etmeye zorlayan herhangi bir girişimi yoktu. Hristiyanların Müslümanlardan daha fazla vergi ödediğine bakılırsa, Osmanlı hükümeti ruhları kurtarmaktan ziyade gelirlerini artırmakla ilgiliniyordu. 1547 yılında Konstantiniyye'de altmış yedi, Galata'da ise (çoğunluğu Katolik olmak üzere) on kilise faal durumdaydı. 1640 yılına kadar Fransiskanların, Dominikanların, Cizviülerin ve Reformasyon karşıtlarının belkemiği olan Kapüsenlerin Galata'da ayrı ayrı kiliseleri vardı. İsa'nın Bedeni (Corpus Christi) Yortusu ve Noel kutlamaları sırasında, kendini kırbaçlama seansları da dahil olmak üzere, Katoliklerin sokak alayları görülebilirdi.

Ortodoks Kilisesi, şehrin yaşamında daha önemli bir yer tutmuştur. Her Epifani'de, yani Ocak ayının 6. günü yapılan, İsa'nın vaftizini temsilen haçın suya atılması esnasında, Arnavutköy, Tarabya ya da başka bir seçkin Ortodoks kasabasında toplanan coşkulu bir kalabalığın önünde, Boğaz'ın suları bir rahip tarafından takdis edilirdi. Rahip elindeki Ortodoks haçını bütün gücüyle denize fırlatırdı. Hemen ardından, yarı çıplak delikanlılar kayıklarla denize açılmış vaziyette kendilerini izleyen Rumların tezahüratları arasında suya daldardı. Haçı bulan ve diğerlerine kaptırmadan kıyıya çıkan genç kapı kapı dolaşıp bağış toplar ve yılın geri kalan bölümünde talihinin iyi gideceğine inanılırdı. Rumlar her Paskalya Yortusu'nda üç gün boyunca, Fener ve Pera gibi çoğunlukta bulundukları mahallelerde sokaklara çıkar ve okulu tatil olmuş öğrencileri andıran bir coşkuyla dans ederlerdi. Vakanüvis Dapontes'e göre, kimi zaman bizzat Veziri Azam dansı izlemeye ge-

lir ve, "Konstantiniyye'de o üç gün süresince sadece coşku ve şenlik olur"du.

Yeni bir Patrik seçimi, masraflı da olsa (Osmanlı yetkililer giderek daha yüksek vergi talep ediyordu), başpiskoposlardan oluşan bir konsey tarafından düzenli olarak gerçekleştirilirdi. Bu işe hevesli o kadar çok aday vardı ki, 1595-1695 yılları arasında Patriklik sadece otuz bir kişi arasında altmış bir kez değişti.³⁶

Konstantiniyye'nin esaslı olan çok kimlikli yapı, yeni Patrik'in tayin beratını aldıktan sonra saraydan dönüşü sırasında gözle görülür bir hal alırdı. At üzerindeki Ortodoks rahipleri ve yeniçeriler eşliğinde yürüyen Patrik, siyah tören elbisesinin üzerine parlak bir Osmanlı kaftanı giyerdi. Patrik kilisesinin önünde Veziri Azam kâtiplerinden biri tayin emrini okur ve kendisini kilisenin ortasında bulunan Patriklik tahtına götürürdü (tahtadan yapılmış, sedef ve fildişi kakmalı, kaftan kadar Osmanlı bir tahttı bu). Ayının ardından, Patrik, eski patrikler ile metropolitlerin kutlamalarını kabul ederdi. Kiliseyi dolduran halk Patrik'in elini öper, takdis eder ve olayın şerefine mumlar yakardı.

Bizans imparatorlarının gizeminin mirasçısı durumundaki Patrik'in hizmetinde uydu bir maiyet ve idari kurul bulunurdu. Baş Ekonomus mali meselelere ve Büyük Kilise'nin kıymetli mülküne nezaret eder, Baş Logofet mühürleri muhafaza eder, Baş Referendus da Patrik'in Rumca mesajlarını Osmanlı yetkililere ulaştırırdı. Bu tür kıdemli memurlar genellikle varlıklı kişiler olduklarından, Patrik'in hane halkına keşişler hizmet verirdi. Sadelik esastı. On beş civarında rahip ve keşiş de Patrikle birlikte sofraya otururdu. Patrik bir keşiş cüppesi ve keçeden bir şapka giyerdi. Yanındaki-ler kendisiyle çekinmeden konuşurdu.³⁷ Günlük giderleri evlilik, vaftiz ve takdis merasimlerinden gelen ücretlerle, Hristiyanlardan toplanan küçük vergilerle ve rahiplerin yaptıkları satışlarla karşılanırdı.

Ekümenik Patrik'in etki alanı Sultan'ı da geride bırakarak Ortodoks Gürcistan'a ve Moskova prensliğine kadar uzanmıştı. Hac

güzergâhlarından biri Müslümanları Konstantiniyye'den Mekke ve Medine'ye götürüyorsa, diğeri de Hristiyanları "Kutsal Rusya"dan Konstantiniyye'ye getiriyordu. Buraya gelmelerinin tek nedeni şehrin Kudüs yolu üzerinde olması değil, aynı zamanda Ortodoks mabetlerini ve emanetlerini ziyaret etmektir. Şehir bunun yanı sıra İskenderiye, Antakya ve Kudüs patriklerinin de katıldığı, düzenli Ortodoks Kilisesi konsüllerine sahne oluyordu. Ekümenik Patrik'e tâbi durumdaki bu patrikler, Konstantiniyye'de çok sık bulunurlardı. Örneğin, 1704 yılının Paskalya Yortusu, şehirde dört patriğin de yer aldığı bir ayinle kutlanmıştı.

Rusya ile hanedan düzeyindeki bağlantılar, Konstantiniyye'nin Ortodoks kaderini perçinlemiştir. Papa tarafından eğitilen ve son Bizans İmparatoru'nun yeğeni olan Zoe Paleologina, 1472 yılında Moskova Prensi III. İvan ile evlendi. Rusya'nın son büyük Ortodoks güç olarak "üçüncü Roma" ve Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı olma talebi böylelikle güç kazanmış oluyordu. Prens, 1498 yılında ilk kez Bizans usulünü andıran bir merasimle Çarlık ya da Sezarlık tacını giydi. Bizans İmparatorluğu'nun iki başlı kartalı, artık kanatlarını Çar'ın hanedan armasında açıyordu. 1516 yılında ise Ekümenik Patrik I. Theoleptos, Çar'a bir Rus-Bizans İmparatorluğu kurulabileceği imasında bulundu.³⁸

Bir Ekümenik Patrik, "Büyük" II. Jeremiah, mali kaynak araştırmak üzere geziye çıkmıştı. 1588 yılında Moskova'da Çar'a şunları söyledi: "Birinci Roma, Apollinarius yanlış sapkınlar yüzünden battı. İkinci Roma, yani Konstantiniyye ise kâfir Türklerin elindedir. O halde, dinine geçmiş krallıklardan daha bağlı olan Çarlığınız ve zatıâliniz, üçüncü Roma'dır... ve gök kubbe altında sadece siz, bütün Hristiyanlar için Hristiyan İmparatoru'sunuz." Patrik'in, "bütün Hristiyanlar için Hristiyan İmparatoru"nun "kâfir Türkler"i kovmasına hiçbir itirazının bulunmadığı açıktır. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu, çarların imparatorluk toprağında ilerlemesine izin vermeyecek kadar güçlüydü. Bununla beraber çarlar, batıda Lehistan-Litvanya'ya kaptırılmış top-

rağı yeniden ele geçirmek üzere çabalarını yoğunlaştırıyordu. Ne var ki, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Avrupa tarihinin dramatik olaylarından biri de, bu arada sahne almaya hazırlanıyordu: Rusya'nın güneye doğru Karadeniz'e, Balkanlar'a ve son olarak "Rusya'nın vaftiz kurnası" imparatorlar şehri Çarigrad'a doğru meyletmesi. Bu oyunu sahneye koyanlardan biri Konstantiniyye Patriği idi.

II. Jeremiah 1593 yılında, "öğrenmek ve öğretmek isteyenler yararına ilahi ve Batını yazılar için" okullar açma kararıyla Yunanca eğitimi de canlandırdı. Rumlara açık olan ve pek çok dini ve entelektüel liderin devam ettiği en iyi okul, 1453 öncesi Konstantiniyye üniversitesinin doğrudan devamı niteliğindeki Patriklik Akademisi'ydi.³⁹

Konstantiniyye ve Rusya arasındaki bağlantılar, Osmanlı İmparatorluğu eliyle öldürülen dört Ekümenik patrikten birinin akıbetine sebep oldu. Büyük Petro'nun babası Çar Alexis, Korkunç İvan'dan bu yana en güçlü çarlardan biriydi. Bu durum, Konstantiniyye'de Ortodoks umutların canlanmasına neden olmuştu. 1650'li yıllarda kendisi ve karısı için kilisede dualar ediliyor ve o da "kanının son damlasına kadar" Rumları kurtarmaya çalışacağını vaat ediyordu. 21 Mart 1657 günü Patrik III. Parthenios, Eflak prensine, İslam'ın sonu yaklaşmıştır ve kısa süre içinde "haçın ve çanların efendileri imparatorluğun efendileri olacaktır" mesajını taşıyan bir mektup yazdığı için, Veziri Azam'ın emriyle şehrin kapılarından birine asıldı. O günden soma Patrik, tayin beratını bir gözden düşme işareti olarak, Sultan'dan değil Veziri Azam'dan almaya başladı.⁴⁰

Konstantiniyye'nin dinsel yaşamında, hoşgörü kadar, gerginlik de hüküm sürmüştür. Müslümanlar Hristiyanlara duydukları nefreti ve güvensizliği sık sık ifade ederlerdi. III. Murad ve III. Mehmed'in özel öğretmeni Hoca Sa'deddin, "şehrin içinde bulunan kiliselerden uğursuz putların çıkarıldığını, putperestliği çağrıştıran murdarlıklardan temizlendiğini ve bunların silinerek yerlerine dua

köşeleri ve mimberlerin yapılmasıyla pek çok manastır ve kilisenin (camiye çevrilmekle) Cennet'in bahçelerini kısıktırdığını" söyleyerek iftihar ederdi. Osmanlıların sürekli olarak kiliseleri istimlak etmeleri, İslam'ın üstünlüğünü pekiştirmek adına yapıyordu. Bütün bu yapılanlar, Hristiyan mozaik ve freskolarının üstünün kapatılmasına, ikonaların atılmasına ve güneye, Kudüs'e dönük duran eski sunağın sağına, güneydoğuya Mekke'ye dönük oval bir mihrap yapılmasına kadar vardı. 1490'lı yıllarda, son dönem Bizans kiliselerinden Khora Manastırı, Kariye Camii oldu. 1545 yılında, Galata'daki Hagios Mikhail Katedrali yıkılarak yerine Rüstem Paşa Ham inşa edildi. 1586 yılında bizzat Patrik'in yaşadığı yer olan muhteşem Pammakaristos Kilisesi'ne, II. Mehmed'in Patrik Gennadios'u ziyaret ettiğinde burada dua ettiği gerekçesiyle el kondu.⁴¹ İmparatorluğun Azerbaycan'ı henüz fethetmiş olması vesilesiyle, kiliseye Fethiye Camii adı verildi.*

Patriklik bir süre daha gezindikten sonra, **1601** yılında Fener'deki Hagios Georgios Kilisesi'nin yanına yerleşti ve orada kaldı. Bir rivayete göre Sultan'm, Sultanahmet Camii'nde görev alan mimarları, kilisenin bakım ve onarımı için gönderdiği söylenir. Patriğin oturduğu yer, bir dış avlu duvarının arkasına gizlenmiş üç katlı ahşap bir binadır. Ortodoks Hristiyanlığın o haliyle basık ve kubbesi dışarıdan görünmeyen baş kilisesi, pek çok İngiliz mahalle kilisesinden daha küçüktür. Başlıca süslemesi, kutsal alanı halkın bulunduğu bölümden ayıran, iç tarafında azizlerin resimleriyle dolu ikonastasis, dışındaysa çift başlı Bizans kartalı bulunan ahşap oyma bölümdür. Ortodoks kilisesinin hali ile Konstantiniyye'deki sultan camilerinin ve Roma'daki Katolik eşdeğeri San Pietro Kilisesi'nin ihtişamı arasındaki tezat dikkate değerdir.

* 1627, 1640 ve 1695 yıllarında başka kiliseler de camiye çevrilmiştir. 1453 yılından bu yana kilise olarak kalma özelliğini gösteren yapılardan biri, Fener'in yukarısında, duvarında imparatorluğun koruma fermanı hâlâ duran Moğolların Azize Meryem Kilisesi'dir.

Teoride, İslam hukukuna göre, Müslüman bir şehirde yeni kiliseler inşa edilemezdi. Üstelik, mahalli Müslüman büyüklere bölgede eski bir kilise bulunduğunu tescil etmedikçe, herhangi bir yeniden yapım faaliyetine de girilemezdi. Ayrıca, hükümete bağlı bir mimar da kilisenin yeniden yapımı sırasında ölçeğin daha büyük tutulup tutulmadığını kontrol ederdi. Aslına bakılırsa, Rumların parası ve azmi sık sık Osmanlı düzenlemelerinin üstesinden gelmiştir. Eski kiliseler yitirilirken yenileri inşa edilmiştir. Çan kulesiz ve gözden uzak kubbeleri ihtiyatla inşa edilmiş kiliselerdi bunlar; bugün bile 1800 yılından önce inşa edilmiş kiliseler duvarların arkasında kalır ve sokaktan bakıldığında görülmezler. Kilise çanlarının çalınması yasaktı. Hristiyanları kiliseye toplamak için demir ya da tahta çalparalar kullanılır ya da sokağa telal çıkarılırdı. 18. yüzyıla gelindiğinde, sadece üç fetihten önce inşa edilmiş olan, kırk Ortodoks kilisesi vardı.* Konstantiniyye'de 1453'ten günümüze, bazılarının yapım tarihi **16.** yüzyıla kadar uzanan elli beş yeni Ermeni kilisesi inşa edilmiştir.⁴²

Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki gerginlik, sade vatan-daş arasında da ölüm cezalarına yol açmıştır. Bunun nedeni genellikle asıl inançları değil, önce Müslüman olup sonra tekrar Hristiyanlığa döndüklerine ilişkin komşularından gelen suçlamalardır. Kur'an'a göre İslam'dan vazgeçmenin cezası ölümdür. Osmanlı yetkililer bu konuda genellikle katı davranmaz ve Hristiyanları İslam'ı kabul etmiş gibi davranmaya teşvik ederlerdi. Ama buna pek az Hristiyan rıza gösterirdi. Habsburglu diplomat Baron Wratishlaw tarafından 1599 yılında nakledilen aşağıdaki olay, Müslüman baskısı altındaki Hristiyan direnişine bir örnektir.

Rum delikanlısıyla genç kız birbirlerine âşık olurlar. Delikanlı, düğün için Girit Adası'nın en lezzetli şarabını bulmak üzere Konstantiniyye'den yola çıkar. Bir gün genç kız peçesiz bir halde -Müslüman kadınlar sokağa çıkarken "tepeden tırnağa örtü-

Bizans şehrinin bütün tarihi boyunca 450 civarında kilisesi olmuştur.

nurdu"- hamama giderken yaşlı bir Türk kendisini görür. Görür görmez de, "Ey dünyalar güzeli genç kız", diyerek kıza âşık olur. Sultan'ın maiyetinde varlıklı bir ulak olan bu kişi kızın ailesini hapsedtirir ve kızla evlenir. Kız Müslüman olur, ama vicdanen hep Hristiyan'dır.

Âşığının geri dönmesinin ardından kocasının bahçesindeki bir çadırdaki gizlice buluşmaya başlarlar. Kız delikanlıya para yardımı da yapmaktadır. Sonunda kızın kocası, "burada parayla her şey elde edilebildiği için" (Osmanlı Konstantiniyyesi hakkında yabancı gözlemcilerin çoğu tarafından dile getirilen bir izlenimdi bu) olanların farkına varır. Hiddet içinde genç kızı ve delikanlıyı zina suçundan ölüme mahkûm ettirir. Delikanlı idama giderken o kadar yakışıklı görünmektedir ki, padişahın başulağı, şayet Müslüman olmayı kabul ederse hayatının bağışlanmasını teklif eder. "Ama genç adamın kılı bile kıpırdamadı. Hristiyan bir ana-babadan doğduğunu, vaftiz edildiğini, bir Hristiyan olarak yetiştirildiğini ve yine bir Hristiyan olarak öleceğini söyledi." Bu itiraz delikanlının kaderini de mühürlediğinden, sevgilisi "en içten yakarışlarla" onu dönmeye ikna etmeye çalışır. Genç adamın katılığı kızı hakaretlerle sürükler: "Köpek! Hain! Putperest! Yahudi! Hak ettin sen; gebert" Sonunda, genç adamı tanıdığı güne lanet okur. Genç âşıkla-rın halinden etkilenen Müslüman kalabalık da delikanlıyı dönmeye teşvik etmektedir. Genç adam, sonunda birisi acıyarak onu vuruncaya kadar üç gün süreyle "kancaya asılı" durumda bırakılır. Kız ise bir kayığa bindirilir ve denize atılarak boğuluncaya kadar suyun altında tutulur - üstelik, Konstantiniyye'de Boğaz'ın kendisine ıslak bir mezar olduğu tek kadın da değildir.⁴³

Böyle trajedilerden bolca mevcuttu. 17. yüzyıl sonlarında, bir Rum çocuğunun müezzinin ezan okumasını taklit ettiği duyuldu. Oradan gelip geçmekte olanlar, gayri ihtiyari bir Müslüman mesleği edinmiş olan bu çocuktan bir Müslüman olarak yaşamasını istedi. Çocuk bunu kabul etmeyince hapse atıldı ve idam edildi - Rumlar tarafından da şehit olarak kabul edildi.

Camilerin görüntüsüyle müezzinlerin sesleri, Konstantiniyye'de İslam'ı görünür ve duyulur kılardı, öte yandan, yüzeydeki muzaffer İslam görüntüsünün altında gizli bir Hristiyan su dünyası gizlenirdi. Mukaddes su ve mukaddes pınarlar kavramı, suyun eskiden beri yaşam ve arınmayla bağdaştırılmasından kaynaklanıyordu. Sadece Ortodoksluğa özgü bir durum değüdi bu; İrlanda ve Fransa'da Katoliklerin de mukaddes pınarları mevcuttu. Eyüp'e gelen hacılar, Eyüp Sultan'ın kabrinin yanında bulunan bir sarnıçtan su içmenin hastalıklara iyi geleceğine inanırdı. Başka hiçbir şehirde Konstantiniyye'deki kadar mukaddes çeşme bulunmuyordu. Genellikle sade vatandaşlar tarafından yaptırılan bu çeşmeler, Hristiyanların coşkusuna -ve Osmanlı yapı düzenlemelerinin yerin altına kadar uzanmadığı olgusuna- şahadet ederdi.

Mukaddes suyun, "Tanrı'nın dostları" olan Müslümanların kabirlerindeki manevi hava gibi, talih getireceğine ve hastalıklara iyi geleceğine inanılırdı. Ermişlerin doğum ya da ölüm günlerinde, ziyaretçiler onların adını taşıyan su kaynaklarına (*ayazma*) gelir ve dua ederdi. Daha sonra mukaddes sudan içer, yüzlerini ve kafalarını yıkar, elbiselerini ıslatırlardı. Bunun ardından yemek yer, dans eder ya da güreşirlerdi. Yüzyılımıza gelinceye kadar hususi evlerin altında, camilerin yanında ve hatta sarayın kenarında olmak üzere, şehrin her tarafında yeni su kaynakları bulunmuştur. Şehirdeki Rum tarihçilerden olan, Atina'daki Konstantiniyye Derneği'nin Başkanı Nikolaos Acemoğlu, 514 tane saymıştır.⁴⁴

En ünlü ayazma, surların dışında, Balıklı'daki Panagia Pege (Meryem Ana'nın şifalı suyu) isimli Ortodoks kilisesinin avlusunda bulunurdu. 1453 yılında, şehrin Osmanlıların eline geçtiği söylendiği sırada, keşişin biri burada balık kızartıyordu. Haberi duyan keşiş, yarı kızarmış durumdaki balık canlanıp da tavadan kuyuya atlamadıkça duyduklarına inanmayacağını söyledi. Balık tavadan zıplayıp kuyuya atladı. Mucizevi bir biçimde bozulmadan kalan bu yarı yarıya kararmış balık, yüzyılımıza kadar, uzun bir

merdiven yolculuğuyla kuyunun dibine inen ziyaretçilere gösterildi. Pek çokları balık tamamen kızardığı zaman şehrin yeniden Hristiyan olacağına inanırdı.*

Aileler çocuk sahibi olmak için Balıklı Meryem Ana'ya dua etmeye gelirdi. Çocuk sahibi olurlarsa, manastıra yedi yıl süreyle her yıl para bağışında bulunurlardı. Hastalıklarına şifa arayanlar haftada bir, yalınayak buraya gelirdi. Avluda, gerekli yerlere takılmak üzere gümüş gözler, dişler ve kollar satılırdı. Ziyaretçiler kuyuda bir balık görecektik olurlarsa sevinçle bağırırlardı. Rahipler ücret karşılığı balıkların üzerine testilerle su dökerlerdi. Balıklı Meryem Ana'nın bir ikonası düzenli aralıklarla şehirde dolaştırılır, hastalara şifa ve yeni evlilere bereket getirirdi.

Konstantiniye sadece bir antitezler şehri değildi. Saray, özellikle II. Mehmed'in kozmopolit hükümdarlığı sırasında, Doğu ve Batı sentezinin kaynaklarından biri olmuştur. Bir diğeri de halk dinidir. Konstantiniye yüzyıllar boyu Müslümanlarla Hristiyanların neredeyse eşit oranlarda beraber yaşadığı az sayıda şehirden biriydi. İki dinin birbirini etkilemiş olması, şaşırtıcı gelmese gerekir. Balıklı, örneğin, Hristiyanlar kadar Müslümanlar tarafından da saygı görürdü. Bir söylentiye göre, Sultan IV. Murad, İran'a karşı zafer kazanması için keşişlerden dua etmelerini istemiş ve dua ettikleri gün de Bağdat'ı almıştır.

Balıklı Meryem Ana Yortusu, Paskalya'dan sonraki ilk cuma günüydü. 19- yüzyıl kaynaklı ve insanı şaşırtacak kadar kibir dolu bir rivayete göre, manastırın etrafında gerçekleşen bir tören alayının ardından "herkes açık havada oturur ve masum zevklerinin -yemek, içki ve dans- keyfini çıkarmaya başlardı." Zengini ve fakiriyle birlikte Müslüman ve Hristiyan, Bulgar, Ermeni ve Katolik öyle çok insan gelirdi ki, bütün şehir oraya toplanmış gibi olurdu.⁴⁵

* 1992 yılının Nisan ayında bir pazar günü, artık kimsenin uğramadığı kiliseye yapılan bir ziyaret sırasında kuyuda herhangi bir balığa rastlanmadı. Sonunda hepsi öldü mü acaba?

Diğer tapınaklar da değişik türden inanç sahiplerini çekerdi - özellikle kadınları. Sarayın içinde yer alan İncili Köşk'ün altında ki bir kuyudan saray surları ile deniz arasında bulunan Kurtarıcı İsa çeşmesine kanallarla su nakledilirdi. Tecelli Yortusu olan her 6 Ağustos günü Hristiyanlar kayıklarla bu çeşmeye vaftize gelir, soma boru ve davul sesi eşliğinde dans eder ve denize girerlerdi. Bu karnaval havasından çok hoşlanan Sultan, köşkün kafesli pencerelerinin gerisinden Hristiyan tebaasına para atardı. Ayasofya'daki Vaftizci Yahya Peygamber çeşmesi gibi diğer mukaddes çeşmeler de, mukaddes suyu Hristiyanlara satarak elde ettiği hasılatla geçinen Müslüman bir memurun denetiminde bulunurdu.

Yazılı bir kanıt olmamakla birlikte, bazı belirli Müslüman törenlerinde de Hristiyan etkisi görülürdü. Peygamber'in doğum günü olan Mevlit'in genellikle hep Sultanahmet Camii'nde yapılan kutlamasının 1588 yılında resmileşmesi, belki de Hristiyanların Noel kutlamalarına karşı rekabet arzusunu yansıtıyordu. Ortodoks Müslümanlar tarafından çok eleştirilse de, ermişlere derviş sıfatıyla hürmet edilmesi, Hristiyanlık'tan ya da Hristiyanlık öncesi uygulamalardan açık izler taşıyordu. Yeniçerilerin büyük bir bölümünün bağlı bulunduğu Bektaşî tekkesi Allah, Muhammed ve damedı Ali'yi kutsal üçlü olarak birbiriyle bağdaştırmıştı. Kendilerine, "ilahi ateşin pervaneleri" der ve şarap içerlerdi. Camilerde yapılanların tam tersine, Bektaşî ayinlerinde kadınlar bulunur ve bazı durumlarda eşlere bir arada yer verilir.⁴⁶

Batılı ziyaretçiler için camileri gezmek genellikle mümkün olurken, Konstantiniyeli Hristiyanlar, muhtemelen bir tercih sonucu, camilere nadiren girerlerdi. Öte yandan, hamamlar ve imaretlerin, camilerin yanına Müslümanlar için hayır amacıyla yapılmalarına rağmen, Hristiyanların ve Musevilerin bunlardan yararlanmalarına izin verilir.

Hristiyan, Musevi ve Müslüman kadınlar Fatih yakınındaki Şehzade Camii'nde bulunan Helvacı Baba türbesine giderdi. Şifa umuduyla sakat çocuklarını, eş arayan genç kızları ya da dulları

ve kafasını sokacak bir yer arayan arkadaşlarını getirirlerdi buraya. Tuttukları dileğe göre müezzine ya bir çocuk şapkası, ya beyaz bir mendil ya da bir anahtar verirlerdi. Müezzın ezan okurken kendisine verilmiş olan emaneti elinde tutardı. Bugün bile Hristiyan kadınların Kocamustafapaşa'daki Sünbül Sinan Türbesi'ne horoz adadıkları bilinir. Müslümanlar da, Balat'ta Türklerin Sulu Manastır dediğı Surp Hireşdagabet ya da Surp Kevork (St. George) Ermeni kiliselerine gider ve hatta saralı çocuklarına şifa bulmak veya medyuma görünmek için geceyi de orada geçirirler/⁷

Farklı .dinlerin insanları, birbirlerinin ermişlerini kullandıkları gibi mahkemelerini de kullanmışlardır. Hristiyanlar evlilik ve miras meselelerinde sık sık kendi mahkemelerinden ziyade Müslüman mahkemelerine başvururlardı. 19- yüzyılın başlarına kadar kimi Müslümanlar patrik mahkemelerini kullanırken, Hristiyanlar bazen Musevi mahkemelerini de kullanıyorlardı. Museviler haham mahkemelerinin katılığından kurtulmak için yoğun bir şekilde Müslüman mahkemelere başvururken, hahamlar da Musevi hukukunun geçerliliğini yok ettiğı gerekçesiyle bunu protesto ediyordu.⁴⁸ Sıradan insanların günlük yaşamları ve gereksinimleri Konstantiniyye'de dinler arasındaki sınırları yumuşatmış, şehrin müşterek hafızası ve haletiruhiyesi diğer dinlere yönelik içgüdüsel bir hoşgörü ya da kabullenme sağlamıştı. Fatih'in çok dinli bir başkent oluşturmaya yönelik hesabı doğru çıkmıştı. Nefret belki kelimelere dökülmüşü, ama fiili bir paüamaya dönüştüğü nadirdi.

III SARAY

Yüce Padişah... görkemle oturuyor, ama onun görüntüsü, arkasında dikilenlerle kıyaslandığında bir hiç kalıyor; bunları gördüğüm zaman neredeyse başka bir dünyadayım sandım.

Thomas Dallam, 1599

Konstantiniyye demek, imparatorluk ihtişamı demektir. Bu ihtişamın kaynağı, yanmadanın Boğaziçi, Haliç ve Marmara Denizi'nin buluştuğı doğu ucuna inşa edilmiş olan saraydı. Avrupa'nın kıyısına oturtulmuş olan sarayın Asya'ya da hâkim bir manzarası vardı. Bulunduğı yer "Cihan Fatihi"ne yakışır bir beldeydi.

Saray karadan ve denizden mazgallı surlarla çevriliydi. Deniz tarafındaki surların büyük bir bölümü yıkılmıştır. Öte yandan, ka-

radaki surlar hâlâ Marmara Denizi'nden Konstantiniyye'nin üzerine yerleştiği tepelere ve oradan aşağı Halic'e kadar uzanır. Surların ortasında yer alan gri mermerden yapılan büyük Bab-ı Hümayun şehrin gürültüsü ile iç içe geçmiş üç avlunun dinginliğini birbirinden ayırırdı. Bu, sarayın etrafında inşa edildiği üç avludan ilkiydi.

Konstantiniyye'deki pek çok şey gibi, (kapılarından birinden aldığı) şimdiki adıyla Topkapı Sarayı da, varlığını Fatih Sultan Mehmed'e borçludur. Yapımına 1459'da başlanan saray 1478'de tamamlanmıştır. Fatih şehrin ortasında zaten bir saray daha yaptırmış olduğundan, bunun resmi adı Yeni İmparatorluk Sarayı olmuştur.

19. yüzyılda Sultan ve maiyetinin taşınmasına kadar birinci avluda hanedanın dış büroları bulunuyordu: Eskiden Bizans'ta barınmış Aya İrini Kilisesi'nin içinde bir silah deposu, 4000 atın barınabildiği bir ahır, darphane, bir hastane, dilekçeleri kabul eden ve fermanların tevziini sağlayan kâtipler için bir köşk. Batı başkentlerindeki saray mıntıkaları gibi, birinci avlu herkese, hatta yabancılara bile açıktı. Saray Halic'in karşısından, denize kadar inen ağaçlar ve bahçelerle çevrili köşklere dönüşen bir yarımada'yı andırır ve pencereler imparatorun dış dünyayı izleyen gözlerine benzetilirdi. Avlunun içi ise bir bina kalabalığını barındırır ve yabancılar bunun Sultan'a yakışmadığını söylerdi. İhtişamın tek gözle görünür unsurları, avlunun boyutları ve zengin kostümleri içinde çok sayıda askerin -ve bazen bir leopar ya da fil de dahil olmak üzere egzotik hayvanların- varlığıydı.¹

Bir sonraki kapı olan Babü's-Selâm'dan ikinci avluya sadece Sultan at üzerinde geçebilirdi. Çeşmeler ve servi ağaçlarıyla dolu olan bu avlu o kadar genişti ki, insanlar bir uçtan diğer uca sesini duyuramazdı. İçeri girenin etrafı bir dizi alçak, kemerli ve geniş saçaklı binayla çevrilirdi. Osmanlı'nın kural ve hudut tutkusunu yansıtırçasına, her bina belirli bir işleve sahip olacak biçimde, bir dizi otağ gibi ayrı olarak düşünülmüştü. Bunların içinde ma-

iyette yer alan muhtelif hizmetkârların oturdukları yerler vardı. Örneğin, "zülflü baltacılar" hareme odun getirdikleri sırada-kadınlarla göz göze gelmemek için saçlarını uzun lüleler halinde bırakırlardı. Binalar Louvre, Venedik Dukası Sarayı ya da camilerdeki etkileyici mimari anlayışın tersine, insani ve evcil ölçüler taşırdı.

18. yüzyıla kadar pek çok hükümdarlık sarayında olduğu gibi, hem hükümet daireleri, hem de hükümdarın hane halkı aynı kompleks içinde bulunurdu. İkinci avlunun sol tarafında Avrupa'nın güç merkezlerinden biri olan Divan yer alır, Veziri Azam ve diğer vezirler burada haftada dört kez sabah namazının ardından siyasi durumu değerlendirir ve davaları karara bağlardı. Teorik olarak cinsiyet, ırk, mevki ve din ayrımı olmaksızın herkesin şikâyetlerini sunmak üzere Divan'a çıkmaya hakkı vardı. Örneğin, 1521 ve 1537 yıllarında Patrik de şehirdeki kiliseleri kurtarmak amacıyla buraya gelmişti. Osmanlı hükümetlerinin çoğunda rastlanan etkili bir sadelik içinde, davacı kendi avukatlığını yapar ve meseleler anında çözüldü. Osmanlı bürokrasisi belki yavaştı, ama hukuk sistemi için aynı şey söylenemezdi. Avlunun diğer tarafında saray mutfaklarının uzun bacaları görünürdü - bunlar öyle mutfaklardı ki, bir defada 12.000 kişiye yemek çıkarabiliyordu.

İkinci avlunun sonunda, Batı Avrupalıların çoğunlukla "Sublime Porte" dedikleri, "Yüce Kapı" anlamına gelen Babıâli adını taşıyan kapı bulunurdu.* Türk mimarisinin karakteristiği olan geniş, ileri çıkık çatısı ve üstü kapalı sütunlarıyla bu kapının altına, ramazan gibi büyük dini bayramlarda kutlamaları kabul etmek üzere Sultan'ın tahtı yerleştirilirdi. Buranın ilerisinde Sultan'ın taht odası yer alırdı.

Sarayın bu hareket merkezinde, Sultan'dan tutun da en alt düzeydeki hizmetkâra kadar herkesin, kendini Osmanlı hanedanının güç ve ihtişamına vakfetmeye götüren ahlakı tarif etmek gerekir.

* Babıâli adının Veziri Azam'ın saray dışındaki konutuna verilmesiyle birlikte buraya daha sonra Babü's-Saade denilmiştir. Sonuçta, Babıâli adı Osmanlı hükümetine eşanlamlı bir sözcük olarak kullanılagelmiştir.

1453 öncesinde Bursa ve Edirne'de Osmanlı sarayının resmîyetten nispeten uzak olduğu söylenebilir. Hristiyan tutsaklardan Muhlenbachlı Georg Birader şöyle yazmıştır: "Gösteriş ya da aşırılıktan eser yok... Koskoca soylular ve prensler öyle bir sadelik içinde yaşıyor ki, kalabalıkta kendilerini fark etmek imkânsız." Sultan camiye iki içöğlanı eşliğinde gelir ve diğer Müslümanlarla beraber yerdeki seccadenin üzerinde namazını kılar. Konstantiniyye'nin ise standartları farklıydı. II. Mehmed belki de Rum asıllı kâtipleriyle paşalarından ve onların "on üçüncü havari" ve yarı-tanrısalları imparatorun etrafını saran hayran kalabalığına ilişkin anılarından etkilenmişti (II. Mehmed'in paşalarından ikisi son Bizans imparatorunun akrabaları olup, daha sonra İslam'a dönmüşlerdi). Hiç şüphe yok, mülteciler prensler de Sultan'a Acem saraylarının debdibesinden bahsediyordu. En önemlisi, II. Mehmed de sarayı vasıtasıyla kendini bir Padişah, Sezar ve Han olarak nasıl gördüğü anlaşılsın istiyordu.²

II. Mehmed'in (muhtemelen 1477-81 arasında yazılmış olan) kanunnamesi, Sultan'ın her şafak vakti askerlerinin önünde on beş dakikalık bir tören yemeği yemesi gibi âdetleri kaldırmıştı: "Benimle allem dışında kimsenin yemek yemeyeceği hususunda emir veriyorum. Büyük atalarımın, vezirleriyle birlikte yemek yediği söylenir; bu uygulamayı lağvediyorum."

Sultan başlangıçta Divan'da vezirleriyle beraber otururdu. Ne var ki, II. Mehmed'in hükümdarlığı sırasında bir gün davacılarından birinin içeri dalarak, "Hünkâr hanginizsiniz?" diye sorduğu anlatılır. Bu durumun aşağılayıcı olduğunu düşünen hükümdar, o günden sonra Divan'a genellikle "perde arkasından" -odaya yukarıdan bakan ve bugün hâlâ mevcut olan bir pencereden- katılmıştır. Bölme yeşil bir ipek perdeyle kapatılır ve böylece vezirler Sultan'ın kendilerini ne zaman dinlediğini bilemezdi.³

Sultan'ın kendisini ayrı ve yüksek tutmasına ek olarak, ölümün heybeti de hanedanın gücünü pekiştirirdi. Bir Osmanlı atasözünde, "Sultan'ın hizmetkârının boynu kıldan incedir," denirdi.

Çünkü, Sultan yaşam ve ölüm üzerindeki gücünü köleleri ve ailesi üzerinde bol bol kullanırdı. Divan odasının üzerindeki Adalet Kulesi'nin kafesli pencerelerinden birinin Sultan tarafından açılması ya da taht odasında herhangi bir kabul sırasında ayağını yere vurması yağlı kemendin, baltanın ya da hançerin habercisiydi.⁴ Veziri Azam'lar kimi zaman bizzat Sultan tarafından öldürülürdü. Osmanlılar arasında, birisine lanet okunacağı zaman -I. Selim tarafından idam ettirilen vezirlere atfen- "Selim'in veziri olasin," denirdi. 1606 yılında Veziri Azam Derviş Paşa, saray bahçıvanları tarafından boğularak öldürüldü. 17. yüzyılla büyük vakanüvisi Naima bu olaydan kısa bir süre sonra, "Ayağı kıpırdar gibi oldu, padişah hançerini çekti ve boğazını kesti," diye yazacaktı. 1644 ve 1656 yılları arasında on yedi Veziri Azam'dan eceliyle ölenlerin sayısı sadece ikidir.* Öte yandan, Osmanlıların çoğu, resmi yetkililerin idam edilmesini Sultan'ın ihtiyatı, adaleti ve halkı itaatkâr kılma vasıtası olarak görürdü. İdamlarda, her zaman olmasa da genellikle, Şeyhülislam'ın onayı alınırdı. Hüseyin Hezarfen 1669'da şöyle yazmıştı: "Bedensel ceza kaldırılmasın; çünkü ceza hükümdarlığın bir koşuludur."⁵

Yine de kurbanların Sultan'a itaat duygusu öylesine kuvvetliydi ki, aralarından pek azı kaderine isyan ederdi. Osmanlılar nasıl düğüne gider gibi savaşa giderse, onlar da idama, cuma namazına gider gibi giderdi. Padişah'ın emrine uyulması zorunluydu, çünkü o gücünü Tanrı'dan alıyordu. Bir keresinde bir Veziri Azam bir derviş şeyhine, en akılsız insanın kim olduğunu sormuştu: "Sizsiniz, yüce vezirim. Çünkü, bu mevkiye gelebilmek için elinizden gelen her şeyi yaptınız. Sizden öncekinin kanlı kellesinin üzerinden geçtiniz. Halbuki, o da kendinden öncekinin kellesinin durduğu yerde duruyordu."⁶

Londra'da asilerin kafaları genellikle bir köprü ya da şehrin

* Toplam olarak, 1839 yılından önce 178 sadrazamdan 32'si (yüzde 18'i) vahşice öldürüldü.

kapılarından birinin üzerinde sergilenirken, vezirlerin ve paşaların başları sarayın ilk avlusunda bulunan beyaz mermer sütunların üzerinde sergilenirdi. Kesik başın üzerinde, kimi zaman mahkûma da imzalatılmış bir itham belgesi bulunurdu. Küçük rütbeli mahkûmların kafaları Saray Kapısı'nın dış yüzünün sağında ve solunda yer alan girintilerde sergilenirdi: Kan toplanması durumunda, diğer küçük uzuvlar (burunlar, kulaklar, diller) kapının önünde yere yığılırdı. Kafanın içini doldurmakta kullanılan madde, idam edilen kişinin konumunu yansıtırdu: Vezirler için pamuk, daha düşük rütbeli memurlar için saman kullanılırdı. Konstantiniye halkı, idam edilenlerin devletin kanını emen vampirler olduklarına dair inancı pekiştirmesi bakımından, kafaların sergilenmesini memnuniyetle karşılardı. Kadın mahkûmların idamında daha sakıngan davranılır ve taş dolu bir çuvala konulduktan sonra Boğaz'ın sularına atılırdı - Konstantiniye'nin bir diğer coğrafi avantajı da Boğaz'da cesetleri hızla sürükleyen devamlı akıntıydı. 16. yüzyılda, sarayın gözdelerinden Esperanza Malchi isimli bir Yahudi işkadını, sikkeye değersiz maden karıştırdığı suçlamasıyla yeniceviler tarafından sokak ortasında paramparça edilince, Sultan III. Mehmed'in annesi padişahı şöyle azarlamıştı: "Yahudi kadının öldürülmesine karar verildiyse, bu kadar iğrenç bir şekilde olması şart mıydı? O da denize atılamaz mıydı?"⁷

İmparatorluğun gücü gibi sarayın ihtişamı da, sultanların en etkileyicisi, Fatih'in torunu Muhteşem Süleyman zamanında doruğa ulaştı. Babası I. Selim zamanında şehir nasıl bir İslam kentine dönüşümünü tamamladıysa, onun zamanında da Konstantiniye azametle eşanlamlı bir sözcük haline geldi. Bir Venedikli, Süleyman'ın 1520 yılında tahta çıkışının üzerinden bir ay geçmeden şunları yazmıştı:

Yirmi beş yaşında, uzun boylu olsa da kendine hâkim ve narin bir cilt yapısına sahip. Boynu biraz uzun, yüzü ince ve gaga burunlu. Hafif bir bıyığı ve küçük bir sakalı var. Benzi soluk gibi

görünmesine rağmen çehresi hoş. ilme düşkün, akıllı bir hükümdar olduğu söyleniyor. Yönetiminden herkes hayır bekliyor.⁸

1523 yılına gelindiğinde Süleyman, daha önce Fatih'e direnmiş olan iki Hristiyan kalesini, Belgrad şehri ile Rodos Adası'nı fethetmiş bulunuyordu. 1526 yılındaki Mohaç Savaşı'nda Macar asaletini yerle bir etti: Son bağımsız Macar Kralı muharebe meydanından kaçarken öldürüldü. 1540 yılına kadar Buda bir Osmanlı şehri haline gelmiş ve Osmanlı sınırı ile Viyana arasında yüz elli kilometreden kısa bir mesafe kalmıştı. Cezayir'den Hindistan'a kadar, Osmanlı filoları kol geziyordu. Süleyman karada, "Gece gündüz atımız eyerlenmiş ve kılıcımız kusanılmıştır," diye övünüyordu. Batı'da Macarlara yaptığı gibi, Doğu'da da Kızılbaşların (kızıl başlıklarından dolayı Osmanlılar İranlıları böyle adlandırıyordu) tepesine çekiç gibi inebilirdi. Onun hükümdarlığı sırasında "dünyanın sığınağı" lakabı gerçek oldu: Kırım'dan Macaristan'a, Fas'tan İran'a kadar prensler onun sarayına sığınırdu. Fransa Kralı yardım etmesi için kendisine yalvarmış, Habsburglar haraca bağlanmıştı.

İmparatorluğun büyümesi Sultan'ın unvanına da yansımıştır. Sarayın dış kapısının üzerinde bulunan yaldızlı bir Arapça kitabe de II. Mehmed kendini şöyle adlandırmıştı:

İki Kıtanın Sultanı ve İki Denizin İmparatoru, dünyada ve ahirette Tanrı'nın Gölgesi, İki Ufukta [Doğu ve Batı] Tanrı'nın gözdesi, Yer ve Deniz Kubbesinin Hükümdarı, Konstantinopol Kalesi'nin Fatihi, Sultan Mehmet Han'ın torunu, Sultan Murad Hanın oğlu, Ebu'l Feth Sultan Mehmet Han Tanrı hükümdarlığını ebedi kıl-sın ve tahtın gökkubbenin en parlak yıldızlarından âlâ olsun!

I. Süleyman'ın, "Yüce Sultanlığın ikametgâhı iyi korunmuş Konstantiniye"den yola çıkan ifadesi kozmik bir ihtişamı yansı-tıyordu:

Ben; Sultanların Sultanı, Hükümdarların Hükümdarı, yeryüzündeki hükümdarlara taçlarını bağışlayan, Tanrı'nın Yeryüzündeki Gölgesi; Akdeniz, Karadeniz, Rumeli, Anadolu, Karaman, Rum, Dulkadir, Diyarbakır, Kürdistan, Azerbaycan, İran, Şam, Halep, Kahire, Mekke, Medine, Kudüs, bütün Arabistan, Yemen ve -nur içinde yatsınlar- soylu atalanmın fethettiği ve alevden kılıcımın heybetiyle bizzat fethettiğim bütün ülkelerin Sultan ve Padişahı; Sultan Bayezid'in oğlu Sultan Selimin oğlu Sultan Süleyman Han.

Osmanlı dünya görüşüne göre, diğer hükümdarlar taçlarını kılıçlarının gücüne ya da atalarına değil, onların da hükümdarı olan Sultan'a borçluydu. Sadece oydu İmparator olan. Askeri gücün yanı sıra ihtişam hususunda da kendisini geçmeye çalışan düşmanı Habsburg Kutsal Roma İmparatoru V. Charles, "İspanya topraklarının ve buna bağlı bölgelerin Kralı" idi. Kutsal Roma İmparatoru sıfatıyla kendisinden sonra gelenlere "Viyana Kralı" adı verildi. 1531 yılında Venedik sefiri şunu söylüyordu: "Sultan Süleyman, Kayser unvanını takındığından dolayı İmparator'dan nefret ediyor ve bu unvanı kendisinde olduğunu iddia ediyor." Osmanlı şairleri Sultan'a,, "Dünya İmparatoru ve Ahir Zaman Mesih'i" olarak hitap etmeye başlamıştı. Buna belki o da inanıyordu.⁹

Muzafferane hava sarayda da hissediliyordu. Divanın duvarı altın ve mücevherler kullanılarak yeniden dekore edildi. 1527 yılında bir Venedik sefiri, altı yıllık bir aradan sonra şehre geldiğinde şunları söylemişti: "Daha önce sefir olarak geldiğim zamana kıyasla ülkeyi mükemmel bir düzen içinde buldum... eskisiyle bugün arasında büyük bir fark var." Halının üzerine bağdaş kurmak yerine Avrupa usulünde olduğu gibi tahta oturan ilk Sultan olan Süleyman, 1533 yılında yeni bir taht odası yaptırdı. V. Charles tarafından gönderilen bir sefir Sultanin karşısına çıktığında,

her tarafına sayısız kıymetli taş işlenmiş ve altından dokunmuş bir kumaşla örtülü, yüksekçe bir tahtın üzerinde oturuyordu. Her

tarafa, kıymetine paha biçilmez pek çok yastık vardı. Duvarlar lacivert taşlar ve altın pullarla kaplıydı. Odada bulunan şöminenin dış yüzü som gümüşten dökülerek altın kaplanmış ve duvarlardan birine bir çeşme yerleştirilmişti.

Taht odası savaş ya da barış, zafer ya da yenilgi fark etmeksizin, bir mücevher kutusu gibi parlamaya devam etti. 17. yüzyıl saray envanterlerine bakıldığında, sadece tahtın üzerinde zümrüt, yakut ve inci işlemeli ve yer halılarında olduğu gibi altın iplikten dokunmuş beş yastık, altı "eteklik" ve on beş uzun yastık bulunduğu görülür.¹⁰ 1799 yılında, İngiliz sefiri Lord Elginin eşi, kocasının maiyetinden biriymiş gibi, kılık değiştirerek taht odasına süzülürken şunları görmüştür:

Küçük ve loş bir odaydı, ama dünyanın bütün muhteşem yerleri arasında bundan daha görkemlisinin bulunduğunu sanmıyorum. Tahtı hakiki bir İngiliz yatağı gibiydi. Canavarın [Sultan III. Selim'i böyle isimlendiriyordu] üzerine oturduğu örtü ise baştan başa, inanılmaz büyüklükte incilerle süslenmişti. Tahtın bir tarafında, iri elmaslardan yapılmış bir dizi mürekkep hokkası yer alıyordu. Diğer tarafında ise koskoca pırlantalarla kaplı kılıcı vardı.

Sarığının üzerine ünlü sorgucunu takıyordu. Kaftanı san saten ve siyah samur kürkünden yapılmıştı. Pencere içinde, elmaslarla kaplı iki sarık daha vardı. İnsanın, Arabistan Geceleri'nde okuduklarıyla bu odayı tahayyül etmesi mümkün değildi.

Sultanin ölüm ve yaşam üzerindeki tasarruf gücünün yanı sıra, mesafesi ve taht odasının ihtişamı, tavırlara, sessizliğe ve kıyafete ilişkin üç kural topluluğu, Sultan'a başka saraylarda pek aşına olunmayan bir görkem veriyordu. Konstantiniyye'nin gerek doğusunda gerek batısında yer alan diğer saraylar (Viyana ve Madrid sarayları kısmen hariç tutulursa) bu aşamada nispeten daha gayri resmiydi. Ne İran Şahı, ne de Hint-Moğol İmparatoru, Osmanlı Sultanı kadar saygı istemişti. **1620lerde** önce Hint-Moğol İmparatoru, sonra Osmanlı Sultanı karşısında görev yapan İngiliz

sefiri Sir Thomas Roe, "hatırşinas ve kibar bir prence teklifsizce yaklaşabildiği" Delhi'nin merasimsizliğini, iki koluna yapışmış iki hademeyle "dilsiz bir surete konuştuğu" Konstantiniyye'nin katılığına tercih ediyordu.

Osmanlı davranış tarzının tumturaklı ve ağır üslubu, taht odasındaki Sultanla avludaki en küçük rütbeli yeniçeriye birbirine bağlayan bir saygı havası yaratıyordu. Tudor ve Valois hanedanlarında, maiyette bulunanlar hükümdarın önünde eğilerek elini öpmekten başka bir şey yapmazdı. Burada ise, vezir ve sefirler taht odasına kabul edildiklerinde üç kez yere kapanırlardı - diplomatlar raporlarında bu tür aşağılayıcı bir davranışa uğradıklarını genellikle atlar, yazmazlardı. Daha sonra Sultan, gelenlerin rütbe ya da himmetlerine göre ya dizinin üzerinde taş gibi duran elini, ya kaftanının kenarını ya da kol ağzını öpmelerine izin verirdi. Huzurdan ayrılırken geri geri yürünürdü. Bir Fas sefiri vezirler için şöyle yazmıştı:

Aynı hizada yürüyerek olsun, aynı kalitede bir sank ya da başka *bir giyim eşyası kullanarak olsun ya da benzer bir yerde oturarak olsun, hiç kimse üstüyle eşitmiş gibi davranamaz. Başka hiçbir yerde öncelik [kıdem] hususuna bu kadar titizlikle dikkat edildiğini görmedim. Sultanin huzunundayken, önünde ya da görebileceği bir yerde kimse yerine oturamaz. Herkes namaz kılarken olduğu gibi elleri önünde, saygılı bir edayla ayakta durur.¹¹

Görgünün, ata binmek ya da Yunanca öğretilir gibi öğretildiği ve mevki, servet ya da giyim-kuşam kadar önemli bir değerlendirme standardı olduğu bir çağda, Osmanlı seçkinlerinin tavır ve hareketleri, alt sınıftan olanları ve yabancıları etkilemenin ve denetlemenin bir vasıtasıydı. Lord Charlemont 1749 yılında vezirler için şöyle yazmıştı:

Hal ve tavırları son derece vakur ve olabildiğince hoştu. Hiç böyle bir şey yokmuş gibi davranırken, kendilerinin talep ediyor

gözükmediği bir hürmet duygusu uyandıran, belki farkında bile olmadıkları bir üstünlük havası taşırlardı. Bütün o soytarı züppelerdeki olanca kibarlığın kabalığa ve hakarete dönüştüğü Fransa'nın huysuzluğundan ne kadar da farklı! Ama beni en çok çarpan ve bu hususta tanık olduklarımın ötesinde gibi görünen şey, konuşma tarzları ile ellerini ve kollarını kullanırken sergilenen tavırlarıydı. Bütün jestleri bir huzur, zarafet ve vakar kanşımıydı... onları konuşurken izlemek, deyim yerindeyse, çok hoşuma gidiyordu.

Saygı kendini bütün gücüyle sessizlikte hissettirirdi. İkinci ve üçüncü avlulardaki sessizlik öylesine yoğun ki, insana fırtına öncesi gibi gelirdi. Muhteşem Süleyman döneminden sonra, bizzat Sultan bile sefirleri sessizlik içinde kabul eder ve nadiren "Peki" dışında bir şey söylemek için ağzını açmaya tenezzül ederdi. Konuşmaya kalkışacak olursa, kraldan çok kralcı vezirleri kendisine bunun münasip olmadığını hatırlatırlardı. Üçüncü avluda kendisi varken resmi iş konuları dışında hiçbir vezir konuşmaz, içöğlanları "huzurunda mutlak bir sessizlik" temin eder ve parmak uçlarına basarak yürürlerdi. İçöğlanları, Muhteşem Süleyman tarafından Sultani çevreleyen saygı atmosferini büyütme için başlatılan işaret diliyle konuşurlardı. Bu dil 17. yüzyıla gelindiğinde, "işaretle her şeyin anlamını kavrayan" dilsiz uzmanlar tarafından öğretilmiş ve ikinci lisan olarak sarayda Sırp-Hırvatça'nın yerini almıştı.¹²

Sultan sessizliği cuma namazlarına giderken koruduğu gibi, sarayda da koruyordu. Yabancı ziyaretçileri etkilemek için, kabul günleri yeniçerilerin ulufe gününe denk getirilirdi. İki ilâ altı bin arasında yeniçeri ikinci avluda dizilirdi. Saatler boyu, öksürmek-sizin ya da boğazlarını temizlemeksizin heykel gibi ayakta dikilirlerdi. Baron Wratislaw 1591 yılında bu durumu şöyle anlatır:

Orada binlerce insan durmasına rağmen ne bir ses, ne bir konuşma, ne de sağa sola en küçük bir kıpırtı olurdu. O denli büyük bir sessizlik içinde dururlardı ki, insan savaş sırasında son de-

rece gaddar ve kural tanımaz olan bu adamların, komutanları karşısında nasıl böyle mermerden yontulmuş gibi sessiz ve hocası karşısındaki bir oğlan çocuğundan daha itaatkâr olduklarına hayret ederdi.

1657 yılında Veziri Azam, İsveç sefiri onuruna Divan'da bir ziyafet vermişti: "Yemek sırasında öyle bir sessizlik vardı ki, ne tek kelime konuşuldu, ne de en küçük bir ses duyuldu." Ne de olsa, herkes Sultan'ın yukarıdaki yerinden kendilerini izlediğini biliyordu.¹³

Öte yandan bu sessizlik, günün belirli zamanlarında saray bandosunun düdükları, trompetleri, davulları ve zilleri tarafından delinirdi. Bandonun şafaktan bir saat önce ve günbatımdan bir buçuk saat sonra çaldığı bu aşırı gürültülü müzikle, Sultan selamlanırdı. Saray bandosu geçit törenleri sırasında da Sultan'a eşlik eder; hatta pek hoşlanmasalar da, sefirlerle, Sultan tarafından kabul edildikten sonra, sefarethanelerinde icrada bulunurlardı.¹⁴

Osmanlı'da sultanlık ihtişamını aktarmanın bir diğer kodu da kıyafetti. Peygamber'in şöyle bir sözü vardı: "Altın ya da gümüş kupalardan içmeyin ve ipek ya da kadife giymeyin. Çünkü, onlar bu dünyada kâfirlere aittir, öbür dünyada da size." Sarayda ise, kaftanın cazibesi Peygamber'in sözlerinden daha güçlüydü. Kaftanlar boyundan ayağa kadar tek kesimde inen parçasız cübbelerdi. Belden aşağı doğm genişler; kadife, ipek ya da üzerine mücevher işlenmiş ipektan dikilirlerdi. Giyim Konstantiniyye'nin başlıca sanayilerinden biriydi. 1577 yılına gelindiğinde, şehirde 88'i "saraya bağlı" olmak üzere 268 dokuma tezgâhı vardı. "Altın iplikli kumaş" yapımı için sadece saraya bağlı olan tezgâhlara izin verilirdi. İplik yapımında çok fazla altın ve gümüş kullanılması nedeniyle darphanenin sıkıntıya düştüğü zamanlar yaşanmıştı. Sultan'ın, elbise yapımında altın ve gümüş kullanılmasını yasaklayan fermanları da boşuna olmuş, bu husustaki emirlere pek uyan olmamıştı.¹⁵

Sultan'ın ölümünün ardından, kendisine ait eşyaların bohçalara konulup tuğrasıyla mühürlenerek türbesinde ya da saray hazinesinde muhafaza edilmesi yolundaki Osmanlı geleneği sayesinde, bugün Topkapı Sarayı'nda 1000 kaftanlı bir koleksiyon bulunmaktadır. Kaftanların çoğu tek renkli ve desensizdir (sık sık Muhteşem Süleyman tarafından giyilen siyah ipek kaftan gibi). Bazılarının üzerindeyse çiçekler ve rüzgârda yapraklan uçuşan ağaçlar görülür. Diğer kaftanlar daha özgündür. 17. yüzyılda bir Sultan için hazırlanan kızıl saten üzerine altın nokta ve şerit modelli bir kaftanla, muhtemelen 18. yüzyıla ait koyu bordo saten üzerine beyaz üçgen modelli bir başkası adeta zamanı aşmaktadır. Bu kaftanlar Koptik dokumaları ya da Biedermeier gümüşleri gibi, sanki 1920'lerin Paris'i için tasarlanmışlardır.

Camilerin minare sayısının izne bağlı olması gibi, kostüm konusu da hanedana ait önceliklere tabiydi. Kendinden öncekiler devetüyü ya da tiftik yünü kullanırken, Süleyman, kumaşı altın ipliğinden dokunmuş kaftanlar giyerdi. Kâğıt üzerinde sultanlara ait bir ayrıcalık olmasına rağmen, Süleyman çok sevdiği Veziri Azam İbrahim Paşa'nın "altın işlemeli ve sefere çıkıldığında altın iplikle dokunmuş kumaştan" kaftan giymesine izin vermişti. Sultan ve vezirleri, kimi zaman, kol ağzlarından görünen zıt renklerin göz alması amacıyla üç kaftan birden giyerlerdi. Batı saraylarında üniformaların ortaya çıkışından üç yüzyıl önce, resmi görevlilerin törenlerde giyeceği sarık ve cüppelerin renkleri yasayla düzenleniyordu. Ulema mor, vezirler yeşil, mabeyinciler kızıl giyerdi. Osmanlı vakanüvisleri, gururla, Sultan'ın hizmetkârlarının, kıyafetleri içinde bir lale bahçesini andırdıklarını yazıyorlardı.¹⁶

Esas olarak tören zamanlarında kullanılan kaftanların, Osmanlı onursal sisteminde, şövalyeliğin İngilizler için olduğu kadar önemi vardı. Sefirler Konstantiniyye'deki ağırlıklarını, saraydan hediye edilen kaftanların sayı ve niteliğine göre değerlendirirdi. 17. yüzyılda Fransız sefirinin genellikle 24, İngiliz'in 16, Venedikli ve Felemenklinin 12 kaftanı olurdu, öte yandan, 1775 yılına

gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu öylesine zayıflamıştı ki, Rus sefiri yüz adet kaftan almıştı. Sefirler, uşaklarını göndererek yan odada makul sayıda kaftanın kendilerini beklediğini öğrenmeden, Veziri Azam'ın divanından taht odasına geçmezdi. Daha sonra, Sultan'a bir saygı işareti olarak kendi Batılı giysilerinin üzerine kaftanı giyerlerdi.¹⁷

Kürk sarayda ihtişamın ikinci diliydi. Kuzey rüzgârları şehrin çok soğuk olmasına neden olabiliyordu. İhtişamın yanı sıra bu anlamda da yararlı olan kürklerin Osmanlı hazinesi kanalıyla Rusya'dan satın alınması, devlet işlerinden biriydi. Sadece Sultan siyah tilki kürkü kullanırdı. Diğer kürkler Sultan ve emrindekiler tarafından özel bir zamanlamayla giyilirdi: Sonbaharda kakım, sonra bir süre için sincap ve kışın samur. Sultan kürkünü değiştirdiği gün, Veziri Azam ve paşalar da kendisini izlerdi.¹⁸

Saray renk, saygı, sessizlik ve görkemin bir bileşimiydi. Osmanlı vakanüvisleri, yabancı sefirlerle prenslerin Sultan ve maiyetini gördükleri zaman "şaşırdıklarını, afalladıklarını, aptallaştıklarını ve kendilerinden geçtiklerini" kaydetmiştik İmparatorluk sefiri Baron de Busbecq gördüklerini şöyle kaleme almıştı: "Her taraf altın, gümüş, ipek, saten ye erguvani kumaşlarla pırıl pırıl... Manzaranın çarpıcılığını tam olarak anlatabilecek söz yok. Bundan daha güzel bir şey görmedim." İki yüz yıl sonra Floransalı âlim Domenico Sestini, her biri tören kıyafetleri içinde ve yanlarında hizmetkarlarıyla yürüyen bakanları ve yeniçeri zabitlerini gördüğünde şöyle yazacaktı: "Sadece buna bakarak bile Osmanlı'nın bütün ihtişam, görkem ve kibrini görebilir insan." Batı Avrupalılar 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Osmanlı Sultanı'na, sanki bir tane varmış gibi "Büyük Senyör" (Grand Signor, veya kısaca G.S.) adını vermişlerdir.¹⁹

Sarayın ihtişam mesajını iletmek için kullandığı bir araç da sanattı. Osmanlı İmparatorluğu'nun beş yüz yılı boyunca Sultan tarafından kız kardeşlerine ve kızlarına, Konstantiniyye'nin camilerine, Mekke ve Medine'ye ya da yabancı hükümdarlara pek çok

sanat eseri verilmiştir. Diğer sanat eserleri kriz zamanlarında askerlerin maaşlarını ödeyebilmek üzere eritilmiştir. Öte yandan, Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan 600 civarında parça saraydan hiç çıkmamıştır. Saray, Sultan'ın kendi zanaatkarları tarafından ve genellikle Sultan'ın hazinesinde bulunan kıymetli malzemelerden (altın, zümrüt, kehribar, fildişi, köpekbalığı dişi) yapılan bu sanat eserlerinin yerleştirildiği mekândı. II. Mehmed tarafından üçüncü avluya yaptırılan dört kubbeli ve kemerli odalar, 350 yıl boyunca (ikinci avludaki Divan'ın yanmda bulunan devlet hazinesinden ayrı olarak) sultanların özel hazinelerini muhafaza etmiştir. Bugün aynı odalar Topkapı Sarayı Müzesi'nin hazine dairesi olarak kullanılmaktadır. Bu devamlılık unsuru Topkapı'yı, Kremlin ya da Hofburg gibi, dünyanın büyük hanedan hazinelerinden biri kılmıştır. Başka hiçbir Müslüman başkentinde bir hanedan ve koleksiyonu bu kadar uzun süre bulunmadığı için, Topkapı aynı zamanda İslam dünyasında 15. yüzyıldan beri durmaksızın gelişen tek koleksiyondur. Kafaları sürekli meşgul eden, genellikle abartılan ama kimsenin göremediği saray hazinesi, 20. yüzyılda ziyarete açılincaya kadar, Konstantiniyye'nin gizli cazibesini yaratan unsurlardan biri olmuştur.

Hazinede, başka herhangi bir bağlam içinde anlaşılması mümkün olmayacak kadar çok "saray nesneleri" bulunmaktadır. Bir Kur'an altın ve yeşim taşıyla ciltlenmiştir. Altın bir sorguç, yakut, zümrüt, inci ve elmaslarla süslenmiş, üzerine tavus kuşu tüyleri eklenmiştir. Muhteşem Süleyman'ın içme suyunun içinde durduğu, mücevherlerle süslenmiş altın bir matara vardır. Atların koşum takımları elmas, yakut ve zümrüt kakmalarla süslüdür. Bayramlarda kabul sırasında kullanılan taht som altın levhalarla kaplıdır. Bu hazineler sandıklarda saklanırdı. Sandıklar, Hazine-i Hassa Müfettişi ya da Bayram Kıyafetleri ve Sorguç Muhafızları gibi daha alt düzey sorumluların denetimi altında bulunurdu. Üçüncü salondaki bir sandıkta sadece mücevherler vardır. Bir çekmecede elmaslar, diğerinde yakutlar ve üçüncüsünde zümrütler. Bu binanın ya-

kınında, Sultan'ın altın yüzüğünde yer alan tuğrasını taşıyan kırımızı balmumuyla mühürlenmiş altın sikke keselerini içeren özel hazinesi vardı.²⁰

Saray hazinesinde bulunan pek çok parça özellikle Tebriz, Kahire ve Buda gibi eski başkentlerin fethi sırasında elde edilen ganimetlerdi. Bunlar o kadar itina ile saklanırdı ki, 1526'dan sonra Macar Kralı Matthias Corvinus'un kütüphanesinden alınan kitaplar, Osmanlı İmparatorluğu 1877 yılında Rus savaşı sırasında Macarların desteğini istediğinde, Buda'ya iade edilebilmişti. Diğer parçalar paşalara ait olur ve öldükleri zaman Sultan tarafından alınır. Ganimetlerin yanı sıra hazinedeki parçaların çoğu, tımar ve zeamet sahiplerinin maiyetinde bulunan ve *ehl-i hiref* adını taşıyan zanaatkarlar tarafından yapılır. Bunların arasında nakkaşlar, ciltçiler, kürkçüler, kuyumcular ve tahtın üzerine asılan dekoratif küreleri imal edenler bulunuyordu. Örneğin, Yahudi Abraham'ın tek işi daha çok parlamalarını sağlamak için mücevherleri altın ya da gümüşle sırlamaktı.²¹ Kendileri de genellikle bir sanat sahibi olan sultanlar sık sık zanaatkarları ziyaret ederlerdi. Süleyman bir kuyumcuydu. Daha sonra gelen sultanlar da nakış, halı dokuma ya da muslin mendil boyama işiyle uğraşmıştır.

1500'lerde II. Bayezid zamanında 360 ve 1526 yılında 598 olan zanaatkar sayısı, 1566 yılında 636'ya yükselerek, bu tarihten sonra azalmaya başladı. Teşkilat düzensiz ve randımanlıydı. Zanaatkarların çoğu saray yakınındaki binalarda, Sultan'ın yanı sıra özel müşteriler için de çalışıyordu. Kimi atölyeler Baron Wratislaw'ın deyişiyle, "aynı Prag Sarayı'nın önündeki gibi" sarayın birinci avlusunda bulunuyordu. Kuyumcu dükkânları, bugün hâlâ olduğu gibi, çarşının ortasında yer alıyordu. Saraya mahsus dokuma fabrikası Bayezid Camii'nin yakınındaydı.²²

Zanaatkarlar Tebriz, Kahire ve Bosna'dan getirtilirdi. Venedik dokumaları ile çalışır ve Çin'e ait tasarımları kopya ederlerdi. Ne var ki, Konstantiniyye'de üslupları çok geçmeden camiler kadar Osmanlı bir hale geldi. Arabesk süsleme, hat sanatı ve hepsinden

öte çiçekleri kullanarak, değişik ortamlarda aynı modelleri tekrarladılar. Ortadoğu geleneğinde gülün mukaddes aşkı, servilerin ise ruhun cennete yükselmesini simgelediği düşünülürse, bu tekrarlar belki de geleneksel sembollerin içgüdüsel olarak kuşanılmasıydı. Öte yandan, II. Mehmed döneminden sonra şehir pek çok farklı üsluba açıldığında, bir Osmanlı saray üslubu yaratmak için, hemen göze çarpan güçlü ve zıt renkler kullanılarak bilinçli bir şekilde çaba harcanmış olabilir.

Hangi nedenle olursa olsun, Konstantiniyye Paris ya da Venedik kadar dev bir sanat imparatorluğu değildi. Tacirlerin Filibe ya da Şam'da yaptırdıkları evler, paşaların Selanik ya da Kahire'de inşa ettirdikleri camiler, rahiplerin Kudüs ve Aynaroz'da yapılmasına önayak oldukları kiliseler hiç şüphe yok ki Osmanlı başkentine yönelik görsel saygı duruşlarıydı. İsveç, Lehistan ve Venedik kadar uzak bölgelerde bile, kısmen Sultan'ın gönderdiği otağ ve kaffan gibi diplomatik hediyeler vasıtasıyla, Osmanlı dokumaları, üniformaları, mücevherleri ve iç dekorasyon anlayışı moda oluyordu. *HussaAdLi* ve «Warc(oğlan)lar gibi askeri birimlerinin ve 1550 yılından sonra Macaristan ve Lehistan krallarıyla asillerinin ulusal giysileri Osmanlı'dan esinlenmişti. Osmanlı'nın ihtişamı ve yiğitliği çok cazipti; asiller zenginleştikçe daha çok Sultan gibi giyinmeye çalışıyordu.²³

Sağlamlığı ve renk yelpazesindeki çeşitliliğiyle rakipsiz olan Osmanlı çiniliği, sanatın mesleki tarihindeki zirvelerden biridir. Duvar çinileri, kâseler ve sürahiler İznik'te imal edilir ama öncelikle camilerde ve Konstantiniyye malikânelerinde kullanılırdı. Osmanlı ihtişamının muhtelif biçimleri için söylenebileceği gibi, çinilik de doruk noktasına Süleyman zamanında, bilhassa 1550'li yıllarda Ermeni kırmızısı olarak bilinen kızılkahverenginin işin içine girmesiyle ulaştı. 17. yüzyıla kadar sarayda baştan başa İznik çinileri kullanılırdı. Sultan'ın şölen zamanlarında yürüdüğü ve geçerken Harem'deki kadınlara altın sikkeler attığı için adına "Altın Yol" denilen güzergâh ile dördüncü avluda yer alan Bağdat

Köşkü'nün duvarları, İznik çini ile süslenmiştir. Süleymaniye ve Sultanahmed gibi büyük camilerin duvarları, Kur'an'da inananlara vaat edilen cennet bahçelerini çağrıştıran çini bahçeleridir. Yapraklar, çiçekler, ağaçlar ve fundalıklarla dolu çini resimleri maviler, beyazlar ve kırmızılar arasında "hiçbir reproduksiyonun yanına yaklaşamayacağı bir örgü ve teknik ustalığın mucizevi yumuşaklığını ve zarafetini"²⁴ oluşturur. Bu etki, koyu ve güçlü renklerin camilerin gri duvarlarıyla oluşturduğu tezatla daha da artar.

İznik tabakları bugün şaheser olarak kabul edilse de, Sultan için yeterince iyi değildi. Bu çanak çömlekler saray mutfaklarında kullanılmış, zamanla yangın ve depremlerde tahrip olmuşlardır. Hanedan ailesi ve üst düzey yetkililer, çoğu Suriye ve İran savaşlarında elde edilmiş ganimetler arasında bulunan Çin işi malzemeler kullanıyordu. Bunlara "porselen" deniyor ve saray kilerinde özenle muhafaza ediliyordu. Böylelikle bugün Pekin ve Dresden'den sonra dünyanın üçüncü büyük koleksiyonu olan **10.600** parça porseleni, Topkapı Sarayı Müzesi'nde hâlâ bir arada görmek mümkündür. Sultan yemek sırasında, zehri hem belli eder hem de etkisiz kılar diye düşünüldüğünden, ya gümüş, ya altın ya da seladon porselen tabak kullanırdı.

Sarayın en önemli atölyelerinden biri surların dışında, *nakkashane* adı verilen yapıydı. Bu atölyede nakkaşlar, tezhipçiler, ciltçiler ve kâtiplerden oluşan resmi ve iyi ödenekli bir lonca çalışırdı. Kâtiplerden bazıları, zaferleri kaydetmek üzere Sultan'la birlikte sefere katılırdı. Bu sanatkarlar, II. Bayezid ve I. Selim zamanlarında saray kütüphanesi için, Sa'di ve Hafız gibi Fars şairlerinin ve kendisi de mükemmel Farsça şiirler yazan I. Selim'in elyazmalarını, İran geleneklerine uygun olarak tezhip etmişlerdi. I. Süleyman zamanında ise İran temaları terk edildi ve belirgin bir Osmanlı üslubu ortaya çıktı.

Konstantiniye minyatürcülerini diğer Müslüman nakkaşlardan ayıran hususlar gerçekçilik, ayrıntı zenginliği ve tarihsel olay-

lar ile insanlara duyulan ilgidir. İnsan figürünün temsil edilmesi aleyhinde yaygın bir önyargı olmasına rağmen, bu konuda Kur'an'da bir yaptırım yoktur. Osmanlı resimlerinde yüz ve beden temsilleri, sert çizgiler taşısalar da, Hint-Moğol İmparatorluğu sanatı dışındaki diğer İslam resimlerinden daha az şekilcilerdir. Hanedanın başarıları üzerinde tutkulu bir yoğunlaşma vardır. Resimlerde Sultan camiye giderken, sefirleri kabul ederken, zafer kazanırken görülür. Altın, gümüş, kırmızı, leylak ve sarıya çalan özel bir yeşilin bol bol kullanılması İznik çinilerinden bile daha büyük bir renk cüretkârlığı yaratır.

Saray minyatürcüleri, Matrakçı Nasuh'un 1537 yılında yaptığı Konstantiniye resmi gibi, coğrafi manzaralara da eğilmişlerdir. Galata Kulesi, Yedikule, Ayasofya ve II. Mehmed Camii gibi önemli noktalar, saf sanatın gücüyle cepheden ve havadan resmedilmiştir. 1596 yılında 124 olan nakkaşhane çalışanları, 17. yüzyılda altmış civarına ve daha sonra yaklaşık on kişiye düşmüştür. Üretim hacminin daralmasına niteliksel bir gerileme eşlik ediyor, aynı durum Osmanlı dokumacılığında da hissediliyordu. O tarihlerde Osmanlı başkenti şan, şöhrat ve ihtişamdan ziyade hayatını kurtarmakla meşguldü.²⁵

İkinci avluda ayrı bir kâtipler grubu bulunur ve muhtelif kâtiplerle belgeler kaleme alırlardı. Bunların arasında, mali kayıtlar için *siyakat* (hesapta oynamalar yapılmaması için birbirinden ayrılması neredeyse olanaksız harflerin kullanıldığı özel bir yazı stili) ve Sultan'ın fermanlarında kullanılan resmi yazı stili olan *divani* bulunurdu. Fermanlar, ordu levazımından piyasa düzenlemelerine kadar her konuyu içerirdi. Sadece Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında 150.000 ferman yazıldığı belirlenmiştir.

Fermanın başında Konstantiniye'ye has sanatlı bir giriş olurdu: Sultan'ın tuğrası. Sikkelerde ve bazı binaların üzerinde bulunan tuğra, Batı monarşilerinin her tarafında görülen kraliyet portre ve resimlerinin eşdeğeri idi. Altın işlemeli, mavi ya da siyah renkte kıvrımlardan oluşur ve bazen bulutlar, çiçekler ve arabesk

süslemelerle donatılırdı. Üzerinde bulunduğu belgenin meşruluğunu garanti altına alan tuğranın içeriği altı yüzyıl boyunca pek değişmemiştir. Muhteşem Süleyman devrinde, örneğin, tuğrada "Süleyman Han bin (oğlu) Selim Han-el muzaffer daima" yazılıydı. Tuğra 100 ya da hatta 200 santimetre yüksekliğinde olabilir. İmparatorluğun ihtişamının el yazısıyla nihai bildirimi olması bakımından tuğralar, Osmanlı sultanlarının baskı tekniği için neden acele etmediklerinin de bir açıklaması olabilir.²⁶

Saray, sadece bir ihtişam mekanizması değil, aynı zamanda Sultan ve maiyetinin konutuydu. Saray personelinin sayısı 1481 yılında 726 olarak görünürken, Süleyman devrindeki görkem dalgası içinde bu sayı 5000'e çıktı. Saray halkı, kendini Sultan'ın refahına adanmış hizmetkârlar -sarık katlayıcılar, kahveciler, ulaklar, kapıcılar- ile okullarda, atölyelerde, hastanelerde, (en az on üç tanesi saray sınırları içinde bulunan) camilerde ve fırınlarda görev yapan bir dış personel ordusundan meydana geliyordu.

Bu kısımlar arasında en önemlilerinden bir tanesi olan saray mektebi (Enderun), devşirmenin kaymağı durumundaki üç yüz ya da dört yüz delikanlıya eğitim verecek şekilde II. Mehmed tarafından yeniden düzenlenmiş ve üçüncü avlunun sağ tarafındaki binaların içine yerleştirilmişti. Yangın sonucu yok olan bu binaların içinde yatakhaneler, sınıflar, öğretmen odaları, bir müzik konservatuvan ve okulun kendi camii ile hamamı bulunuyordu. 1505-1514 yılları arasında kendisi de "dünyanın sığınağının sarayında bir içoğlanı olan Giovantonio Menavinoya göre, bütün öğrenciler on dört yıllık bir süreyle hususi hocalar ve haremağaları tarafından eğitilirdi. Eğitimin hedefi, "aynı zamanda hem yazıya ve düzgün konuşmaya hâkim, hem derin bir nezakete sahip, hem de faziletli olması gereken, savaşçı bir devlet adamı ve sadık bir Müslüman" olmaktı. Medreselerin müfredatına göre daha laik olan müfredat uyarınca adabımuâşeret, spor ve klasik Osmanlı üçlüsü olan Türkçe, Farsça ve Arapça dersleri de verilirdi. Bunlar

sırasıyla idari, edebi ve dini dillerdi. İçoğlanları beden eğitimlerini tahta ağırlıklarla, zihinsel eğitimlerini ise Kur'an ya da *Binbir Gece Masalları* ile yaparlardı.²⁷

Konstantiniyye ile Batı dünyası arasında hem Konstantiniyye'in modernizasyonuna, hem de Batinin Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki bilgisinin artmasına katkıda bulunmuş sayısız araçlardan biri de Ali (Ufkî) Bey'di. Gençliğinde Albert Bobowski adında bir Leh olan Ali Bey, Kırım Tatarları tarafından esir alınmış, Konstantiniyye'de satılmış ve 17. yüzyılın başlarında sarayda eğitim görmüştür. Sultan'm çevirmenlerinden biri olmasının yanında, Türk sarkılan ve musikisinin güfte ve notalarını kayda geçiren ilk kişidir. Ali Bey Osmanlı askeri müziği; küçük bir keman, üç-telli bir gitar, pan-flüt ve İran borusuna dayalı karmaşık saray müziği ile "ezgileri herkesin kulağında yer etmiş" popüler şarkılar arasındaki farklara dikkat çekmiştir. "Bunlara 'türkü' adı verilir ve çoğunlukla savaşlardan, zaferlerden, aşklardan, çekilen acılardan, hasretten vs. bahsederler. Okumuş yazmışlar bunlardan hoşlanmaz."

Bobowski, 1657 yılında sarhoşluk nedeniyle işten kovulmasının ardından, saray hakkında, muhtemelen Pera sefarethaneleri için, bir risale kaleme almıştı. Türk asıllıların çoktandır yeniçeriliğe sızdıkları bir zamanda Bobowski, "Sarayda her milletten insana rasüanıyor, ama içoğlanlarının büyük bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan tebaasından oluşuyor," diye yazmıştır. Eton ve Tsarskoe Seloe'deki Saray Lisesi gibi diğer iki hanedanlık kurumuna benzer biçimde, Topkapı Saray Mektebi de (Enderun-u Hümayun) imparatorluğun en iyi okulu ve nitelikli yöneticilerin kaynağı olarak kabul edilirdi. Altmış kişilik bir veziri azam grubundan, aralarında Sokollu Mehmed Paşa, 17. yüzyılın büyük veziri azamlar hanedanının kurucusu Köprülü Mehmed Paşa ve kimi 19. yüzyıl reformcularının bulunduğu kırk sekiz kişi buradan yetişmiştir.

Sarayın kendine has bir dünyası vardı ve bir içoğlanının kabulü çarpıcı bir arınma töreniyle gerçekleşirdi. Yeni içoğlan üç gün

boyunca yalnız bırakılır, başharemağası artık Sultan'ın hizmetkârları arasına katıldığını söyleyene kadar kendisiyle kimse konuşmazdı. "Sonsuza dek Sultan'ın köleleri olarak kalmaları gerektiğini hatırlatmak amacıyla, Mısır'daki Firavun'un hizmetkârı Yusuf Peygamber'inkiler gibi" saçları kulak hizasına kadar lüleler halinde örülürdü. O andan sonra, sırimla bağlanmış köpekten bir farkları kalmazdı. Herhangi bir kuralın dışına çıkacak olurlarsa öyle feci bir şekilde dövülürlerdi ki, kimi zaman bizzat Sultan bile bağırışlarını duyarak affedilmelerini isterdi. Namaza gittikleri zaman, haremağaları, herhangi bir şey çalıp çalmadıklarını ya da aşk mektubu alıp almadıklarını öğrenmek için sandıklarını karıştırırdı.

Sağlam bir kafa yapısının zayıf ve çirkin bir bedende bulunamayacağı inancıyla, en becerikli ve güzel görünüşlü kırk içoğlanı Meclis-i Has hizmetine ayrılırdı. Her içoğlanımn ayrı bir görev alanı vardı. Bir tanesi Sultan'ın kılıcını gözetirken, diğeri papağanlandıran sorumluydu. Bir üçüncüsü Sultan'ı tıraş eder, dördüncüsü el ve ayak tırnaklarını keserdi. 1570'lerde Sultan'm hareme çekildiği zamanlara kadar sofrayı da kurup servis yapmışlar, giysilerinin bakımını sağlamışlar ve duvarları "altın ve gümüş bolluğuyla" parıldayan yatak odasını temizlemiş ve beklemişlerdir. Geceleri içoğlanlarının yatakları odanın dört köşesine yerleştirilirdi. Sultan'ın ipek İran kilimleri, Bursa yorganları ve leopar kürkleriyle kaplı, gümüş kandillerle çevrili geniş yatağı ortada yer alırdı.²⁹ İki içoğlanı, Sultan'ın üçüncü avlunun ötesindeki dünyaya yolculuğu sırasında kendisine eşlik ederdi. Osmanlı minyatürlerinde içoğlanları, Sultan ve sert yüzlü vezirlerinin yanında, kırmızı ve altın cübbeler içinde, akıl almayacak kadar genç ve masum görünürler.

Vezir ve içoğlanlarının köle kademelerinden gelmeleri, Osmanlı sarayının ve bizzat Konstantiniyye'nin ayırıcı özelliklerinden birine işaret eder: Sınıftan bağımsız olma. Osmanlı'da hor görmeye dayalı bir hiyerarşiye ve Batı'da (ve kimi Arap aşiretlerinde) pek çok kişinin istikbalini karartan iyi aile tutkusuna rast-

lanmazdı. 19. yüzyıla kadar, Batı'nın "rezil ve değersiz" bulduğu insanlar, sarayın önde gelen yetkilileri arasına girebilirdi. 1830 yılında Mısır Çarşısı'nda bir yüz, II. Mahmud'un dikkatini çeker: "Adın ne?" "Rıza." "Peşimden gel, Rıza Bey." Göz açıp kapayınca ya kadar bir tezgâhtar, bey olmuştu. Ardından, sırasıyla içoğlanı, ahır bakıcısı, mabeyinci, Saray Başmüşiri, Harp Nazırı ve Valide Sultan'ın gözdesi oldu. 1843 yılında kendisi için, "imparatorluğun en güçlü ve etkili adamı" deniyordu. 1877 yılında öldüğünde ise, Konstantiniyye'nin en zengin paşası olarak biliniyordu.³⁰

Osmanlı ile Batı'nın saray sakinleri arasındaki bir diğer fark, bir saray sosyetesinin olmayışıydı. Sultan ve ailesi ile önde gelen vezirlerin ahabları genellikle maiyetlerinden seçilirdi. Taşranın ileri gelen, varlıklı ve bazıları Osmanlılardan da eski aileleri pek Konstantiniyye'ye yerleşmezdi. Versailles ve Viyana saraylarında olduğu gibi, şehri onlar için cazip kılacak eğlenceler yoktu. Saray, denetim uygulamanın ve hâmilik dağıtmanın bir aracı değildi. Merkezi hükümetle ilişkiler, hükümdar yerine taşra valisi vasıtasıyla yürütülürdü.

Sultan tarafından sadakatlerini garanti altına almak amacıyla hem rehin, hem de şeref misafirleri olarak başkente getirilen iki aile, bu duruma istisna oluşturunuyordu. 1532 yılından sonra, Kırım'ın hükümdar ailesi Giray Han'lardan bir ya da iki kişi Konstantiniyye'de ve hemen yakınındaki mülkleri olan, avcılığıyla ünlü Çatalca'da yaşadı. Cengiz Han'ın sülalesinden olmanın sağladığı saygınlık sayesinde bayramlarda Sultan'ın karşısına ilk onlar çıkar ve Osmanlı hanedanının sona ermesi durumunda tahtın onların hakkı olduğu düşünülürdü. Rusya'nın 1783 yılında Kırım'ı almasına rağmen aile mensupları Konstantiniyye'de oturmaya devam ettiği gibi, bugün torunların bir kısmı da hâlâ buradadır.

1517 yılında Osmanlı egemenliğini kabul eden Mekke'nin Hâşimi hanedanı, başkente ilk kez 1539 yılında Muhteşem Süleyman'a bağlılık bildirmek üzere gelmiştir. 1589 ve 1677'de tekrar gelmişler ve bazıları -kendilerine kalsa Arapça konuşulan Kahi-

re'yi tercih edecek olmalarına rağmen- burada ikâmete mecbur edilmişlerdir. Haşimi ile Osmanlı hanedanları arasındaki ilişkiler korku ve saygının, sadakat ve rüşvetin, husumet ve karşılıklı gereksinmenin muğlak bir karışımı olarak gelişmiştir. Haşimiler ile Osmanlı Hicaz valisi arasında, hacılardan ve gümrükten toplanan gelirlerin denetimi konusunda bir anlaşmazlık vardı. Kimi Haşimiler "bir kölenin oğlu"na -Sultan'a- tâbi olunmasına içerliyordu. Sultan bunun üzerine bu tehlikeli hanedanın mensuplarını Konstantiniyye'de, gözünün önünde bulundurmaya karar verdi. Konstantiniyye ve Mekke arasında, imparatorluğun sona erdiği tarihe kadar Haşimilerin yaşam tarzını belirleyecek olan dönüşümlü oturma böyle başladı.³¹

Sultan ve saray sakinlerinin görkemi, şehri etkilemek için kullanılırdı. Çoğu cuma günleri Sultan debdebe içinde camiye giderdi. Beşiktaş ve Beylerbeyi'nde 17. yüzyıl başlarında inşa edilen sarayları ziyaret etmek ya da Asya yakasına geçip ava çıkmak amacıyla Boğaz'da yapılan gezintiler, görkemin daha da iyi görülmesini sağlardı. Konstantiniyye'nin başlıca ulaşım araçları at ya da atlı arabalar değil, insanlar ve kayıklardı. Sivri pruvalarıyla, ince, uzun ve zarif kayıklar, Venedik'in gondolları kadar, şehre has araçlardı. Sultan'ın kayıklarında kürekleri "Bostancılar" çekerdi. Bostancılar sadece saray bahçıvanları değil, aynı zamanda yeniçerilerden ayrı yedi ila sekiz bin kişilik bir askeri birimdi. Hem Sultan'ın muhafızlığını yapar, hem de Boğaz'ı, Halic'i ve kıyılarını korurlardı. Geceleri sandallarla Konstantiniyye limanında devriye gezerek asayiş bozanları yakalar, gündüzleri ise gümrük vergisi ödemekten kaçınan tacirleri önlemek üzere şehir dışında beklerlerdi.

Otuz ila kırk metre uzunluğundaki saray kayıklarının küreklerinin başında, mavi püsküllü kırmızı takkeleri, beyaz muslinden geniş pantolonları ve göğüsleriyle kollarını açıkta bırakan gömlekleriyle yirmi altı bostancı bulunurdu. Sultan kayığın ucunda,

kendisini güneş ve rüzgârdan koruyan, fildişi, kaplumbağa kabuğu ve mücevher kakmalı, yaldızlı ahşap yükseltinin içinde, yastıkların arasında otururdu. Bostancılar öyle bir şevkle kürek çekerdi ki, kayık suyun üzerinde yaymdan fırlamış ok gibi giderdi. 19. yüzyılda buharlı gemileri geçebiliyordu. Genellikle Sultan'ın kayığının önünde maiyetini taşıyan altı kayık daha olurdu.

Karada olduğu gibi denizde de özel bir ses engeli Sultan'ı içine alırdı. Kayığa binerken, karaya çıkarken ya da kayığıyla geçerken karadan top atışlarıyla selamlanırdı, buna Boğaz'da demirli savaşı gemileri de katılırdı. Topların dumanı dağıldığında Bostancılar, Sultanla, dümeni tutma onuru kendisine verilmiş olan komutanları Bostancı Paşa'nın konuşmasına kulak misafiri olmamak için "köpekler gibi havlamaya" başlardı.³²

Sultanın oğullarının sünneti ya da kızlarının düğünü gibi törenlerde sarayın görkemi caddelere taşardı. Selamlık örneğinde okluğu gibi, törenler, Batı monarşilerine oranla daha umuma açıktı. 27 Haziran 1530 tarihinde, gücünün ve ihtişamının doruğunda olan Muhteşem Süleyman, oğulları Mustafa, Mehmed ve Selimin sünneti için törenleri başlattı. Şehrin en büyük açık alanı olan eski Roma hipodromunda otağlar kuruldu. Yeşil bir muhafazayla yağmurdan korunan; içleri laleler, güller ve karanfillerle süslü; direkleri altın kaplama olan sultan otağları, ipek ve ketenden saraylar halindeydi. 32 yaşındaki Sultan'ın etrafında Veziri Azam İbrahim Paşa liderliğinde imparatorluğun ileri gelenleri bulunuyor, arkasında tutsak prensler yer alıyordu.

Hokkabazlar ve soytarılar, bir zamanlar müstakbel İmparatoriçe Teodora'nın coşkulu Bizans kalabalığına görüldüğü yerde Osmanlı Sultanı'nın daha halim selim ve edepli kullarını eğlendirdiler. Bir zamanlar Maviler ve Yeşiller takımları cenk arabalarıyla yarışırken, şimdi askerlerle denizciler temsili savaşlar yaptılar. Mısır'dan getirilip 390 yılında I. Teodosios zamanında dikilen III. Thutmosis'in (M.Ö. 1549-1503) Dikilitaş'ı ile aynı döneme ait başka bir taşın örme sütun arasına gerilen ip üzerinde cambazlar

yürüdü. Vezirler, Kürt beyleri ve yabancı sefirler tarafından Sultan'a sunulan kristaller, Çin porselenleri, Şam ipekleri, Hint muslinleri, Habeş ve Macar köleleri halka teşhir edildi. Şairler günün şerefine yazdıkları şiirleri okudular.

İslam'ın gerekleri ihmal edilmedi. Ulema arasında Kur'an ilmi üzerine yapılan yarışmalarda doğru sözcükleri bulamadığı için, âlimlerden biri üzüntüsünden öldü. On sekizinci gün, Sultan'm oğulları şehir merkezindeki eski saraydan alınıp getirildi. Sünnetler, Veziri Azam İbrahim Paşa'nın yaptırmış olduğu ve Hipodrom'a tepeden bakan sarayda (bugünkü Türk ve İslam Eserleri Müzesi) yapıldı. Sultan, kutiamalar sırasında vezirlere ve ulemaya kaftanlar hediye etti. Halka dana çevirme ikram edildi, bunların içinden kalabalığı etkilemek için önceden yerleştirilmiş olan canlı tilkiler, çakallar ve kurtlar fırladı.³³

1582 yılında III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in sünneti, planlanmasına bir yıl önceden başlanan bir devlet meselesiydi. Kıdemli devlet yetkililerinin hepsine şölenle ilgili görevler verilmişti. Örneğin, Anadolu Beylerbeyi şerbet sorumlusu tayin edilmişti. Ziyafet için 1500 kadar bakır tabak ve tepsi yaptırıldı. Hipodromun etrafındaki saraylar, Semerkant, İran, Gürcistan, Fas, Venedik, Lehistan ve Kutsal Roma İmparatorluğu'ndan gelecek sefirlerin rahat etmeleri ve törenleri saraydan kafes arkasında seyredecek kadınlara iyi görüntü vermeleri için restore edildi.

Kutlamalar, 1 Haziran günü Sultan'ın gelmesiyle başladı. Burada iki yenilik, bir şehir özelliğinin ortaya çıkışını gösterir. Konstantiniyye'nin bütün loncaları, her gün ikisi ya da üçü olmak üzere, Sultan'ın altın tahtının önünde geçit yaptılar. Atların çektiği tören arabalarının üzerinde, yaptıkları işleri sergiliyorlardı. Bir başka tören arabasının üzerinde, siyah peştamallarını giymiş tellakların kese yapıp vücut ovdıkları çinili bir hamam görünüyordu. Aşçıları, ellerinde kelle ve paçalar, "Hadi ye! Yağlı, sıcak, sirkeli, sarımsaklı," diye bağırarak geçiyordu. Katrancılar kalabalığa doğru zift ve katran atıyor, "buna benzer bir yığın hokkabazlık" yapı-

yordu. Tımarhane muhafızları, altın ve gümüş zincirlerle birbirine bağlanmış, kimisi gülen, kimisi ağlayan hastalan sürüklüyordu. Üzerleri cam parçacıklarıyla kaplanmış 150 kadar oğlan çocuğu, ayna yapımcılarının maharetlerini göstermek amacıyla izleyicilerin üzerine yaz güneşini yansıtıyordu. Şehirleri, kiliseleri ve boynuzlu atları temsilen yapılacak havai fişek gösterileri, Edward Webbe adında tutsak bir İngiliz mühendis yardımıyla hazırlanmıştı. Sultan bir gece paşalara, sonraki gece ulemaya ve üçüncü gece askerlerine ziyafetler verdi. Konstantiniyye halkı için her gece bin tabak pilav pişirildi, yirmi dana çevrildi.

Museviler ve Hristiyanlar da mütevazı bir şekilde kuşamalara katıldı. Müftü ve dervişlerin yanı sıra, Rum ve Ermeni Patrikleri de, "Tanrı Sultan Murad'ın mutluluğunu daim kılsın!" diyerek kendisine bağlılık bildirdiler. Hipodrom'da Müslümanlarla Hristiyanlar arasında yalandan bir savaş yapıldı. Gayet tabii, mücadeleyi ilk grup kazandı ve Hristiyanların kalesini zapt etti. Kaleden, Hristiyanların domuz eti yemesine aşağılayıcı bir atıf olarak dört domuz çıktı. Halk, Musevi komedi gösterileri ve danslarıyla hoşça vakit geçirdi. Kırmızı ceketleri ve Frigya başlıklarıyla, bacaklarına ziller takmış Galatalı yüz Rum, İskenderiye'den şehvet dolu dans gösterileri yaptı. Bazı Hristiyanlar (Museviler değil) olayın şaşaası - ya da Hristiyan bir kaynağa göre, teklif edilen para- karşısında öylesine kendilerinden geçmişti ki, İslam'ı kabul etmeye hazır olduklarının işareti olarak başparmaklarını havaya kaldırdılar. Bunlar hemen sünnet edilmek üzere saraya götürüldü.

Müstakbel III. Mehmed olan şehzade, 7 Temmuz günü sünnet edildi. Üzerinde kızıl saten ve beyaz sırmalı kadifeden giysiler, sarığında balıkçıl tüylerinden bir sorguç ve sağ kulağında kırmızı bir yakut vardı. Kesilen parça altın bir tabak içinde şehzadenin annesine, sünnet bıçağı da büyükannesine gönderildi. Sünnetçi 3000 altın sikke, altın bir kâse ve ibrik, otuz boy kumaş, asalet kıyafetleri ve ardından, Sultan'ın kızlarından biriyle evlendirilmek suretiyle ödüllendirildi. Sonunda Sultan 22 Temmuz günü saraya dön-

dü. Kutlamaların uzaması yüzünden -elli beş gün- sefer dönemi ertelenmişti.³⁴ Konstantiniyye, az daha, sefahatiyle Annibal'in ordusunu Roma'ya taarruzdan alıkoyan Capua kenti gibi olacaktı.

Şehirdeki şenlikler sırasında kullanılan alışıldık bir süs de, tel ve balmumundan yapılmış bir hurma ağacı maketi olan "nahil" idi. Değerli taşlar, meyveler, çiçekler ve aynalarla süslenen nahiller, erkeklik ve bereket sembolleri olarak kabul edilir, boyları yirmi iki metreye kadar yükselebilirdi. 1582 yılındaki sünnetten bir hafta önce beş adet büyük, 360 adet küçük ve orta boy nahil şehirde gezdirilmişti. Dar sokaklardan geçmek sorun olduğunda, evlerin yıkılması yoluna gidilmişti: Sarayın görkemi şehrin dokusundan önce geliyordu.³⁵

Sultan kızlarının düğünleri sırasındaki ihtişam gösterisi düğünden bile daha önemli olabiliyordu. 1709 yılında, 5 yaşındaki Fatma Sultan evleneceği zaman, damadın hediyeleri -kasalar dolusu mücevher, Kur'anlar, inci işli ayakkabılar, iki gümüş nahil, on beş kese altın, yüz yirmi tepsi lokum- bütün şehirde debdebeyle dolaştırıldıktan sonra saraya getirilmişti. Çeyiz sarayda vezirlere sergilenmiş, onlar da kendi hediyelerini eklemişti. Ardından, tören kıyafetleri içindeki saray sakinlerinin eşliğinde elli beş katırın taşıdığı çeyiz malzemeleri, kalabalığın coşkulu tezahüratı arasında prensesin Eyüp'teki yeni sarayına götürülmüştü. Gelinin kendisi ise otuz bir faytonluk bir alayla buraya getirilecekti.

Bunu izleyen günlerde havai fişekler, hokkabazlar, güreş müsabakaları, şehir sokaklarından çekilerek götürülen bir savaş gemisinin de yer aldığı yalandan savaşlarla halk eğlendirildi. Sultan'ın ihtişamını Avrupa'nın savaş meydanlarında olmasa da şehir sokaklarında görmek mümkündü (1683 yılında Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, ordular Avusturya kuvvetleri karşısında sürekli yenilgiye uğruyordu), öte yandan, evlilik de tamama eremedi. Gelin buluş çağına girene kadar, damat Osmanlıların aldığı yenilgilerden birinde yaşamını yitirmişti.³⁶

1720 yılında, Sultan'm oğullarından dördü ile kızlarından ikisinin sünnet ve evlilik törenleri birlikte yapıldı. Her bir şehzade için dört adet dokuz metrelik ve kırk adet küçük nahil yaptırılmıştı. Surların dışında Galata yakınında bulunan Okmeydanı'ndaki kutlamalar on beş gün ve gece boyunca sürdü. Törenler sırasında beş bin çocuk daha sünnet edildi. Saray duvarının üzerine, dışarıda olup bitenlere hâkim bir şekilde inşa edilen Alay Köşkü'nde oturan Sultan'm önünden loncalar geçit yaptı. Boğaz'da demirli gemilerin direkleri arasına gerilen iplerde arabalar yürütüldü.³⁷

Sultan'm bir çocuğu olduğunda da görkemli kutlamalar yapıldı. Sarayın denize bakan surlarından, yirmi dört saat içinde beş kez, erkek çocuk için yedi, kız çocuk için üç pare top atışı yapıldı. İmparatorluğun geri kalan bölümü haberi fermanlarla öğrendi. Mücevherlerle süslü bir beşik ve beşik örtüsü, tören alaylarıyla sokaklardan geçer ve saraya giderdi. Sarayda, en kıdemli idarecilerin eşleri annenin yatağının başucunda bulunur, beşik odaya getirildiği zaman saygıyla ayağa kalkarlardı.

Geceleri gökyüzü de Sultan'm ihtişamını yansıtırı. Hanedana ait evlilik ve sünnet törenleri ile kandil gibi dinsel kutlamaları belirtmek amacıyla gemiler, camiler ve saraylar kandillerle aydınlatılırdı. Minareler arasına, üzerinde, "Padişahım, bin yıl yaşa!" yazılı mahyalar asılırdı. Kırmızı, mavi ya da yeşil kâğıt fenerleriyle ateşböceklerini andıran kayıklar, Boğaz'ı ve Halic'i bir alev denizine çevirirdi. 1841 yılında Mevlit Kandili için yapılan aydınlatmayı gören Hans Christian Andersen, bir an kendi yazdığı masallardan birinin içine düştüğünü sanmıştır: "Her şeyin etrafına sanki alevden çizgiler çizilmişti... Her şey sihirli bir ışıgın içindeydi."³⁸

Sefarethaneler hem Sultan'm, hem de yabancı hükümdarların güç ve servetlerini Konstantiniyye halkına sergilemelerini sağlardı. Şehir, dünyanın diplomatik başkentlerinden biriydi. Konstantiniyye'de görev yapacak olan sefirin buna uygun bir maiyet getirmesi de zorunluydu. Venedik Balyosu'nun 1583 yılında yazdığı gibi, "Şayet diğer saraylarda ihtişam zorunluysa, o halde bunun

Konstantiniyye'de her şeyden daha çok zorunlu olduğu tartışma götürmez." Böyle bir şaşaa Sultan'm yanı sıra halkın da dikkatini çeker ve hoşuna giderdi. 1573 yılında, Konstantiniyye'ye giden Fransız sefirinin maiyetinde bulunan Philippe du Fresne Canaye, "Kıyıda insan kaynıyordu. Surlar ve civarındaki evler, damlarına kadar bizi izlemeye gelenlerle doluydu. Hayatım boyunca bu kadar kalabalığı bir arada görmedim," diye yazmıştı. 1628 yılında İmparatorluk sefiri sıfatıyla Viyana'dan gelen Herr von Kuefstein da şunları kaleme almıştı: "Bana şehre kadar muhteşem bir şekilde eşlik edildi. Bütün pencere ve sokaklar salkım salkım insanlarla doluydu." Eşlik edenlerin sayısındaki ya da elbiselerindeki herhangi bir değişiklik kalabalığın gözünden kaçmazdı.³⁹

Sultan'ın Edirne'ye ya da sefere gidiş ve dönüşleri de ihtişam gösterisi için ilave fırsatlar sağladı. Evliya Çelebi, 1638 yılında IV. Murad Bağdat'ı yeniden fethettikten sonra geri dönerken, kendisini taşkın bir kalabalığın karşıladığını görmüştü. Damlara ve pencerelere yığılmış olan kalabalık, "Allah'ın inayeti üzerine olsun, ey Fatih! Hoş geldin, Murad! Zaferin mübarek olsun!" diye bağırıyordu. Gemilerin şerefe top atışlarından deniz tutuşmuş gibiydi. İran orduları karşısında kazandığı zaferi temsilen bir İran sarığı takmış olan ve peşi sıra (avını kapmış bir aslan misali) prangalar içindeki esirlerini sürükleyen Sultan, muzaffer bir edayla saraya ilerledi. Burada maiyetinin kutlamalarını kabul ettikten sonra, üzerinde aşağıdaki dörtlüğün yazılı olduğu altın tahtına oturdu:

Dünyanın yüzünü döndüğü kutupsun sen.
Pusula ibresi gibi titrer önünde dünya.
Ama yok oluş korkusuyla değil,
Senin kudret tahtın önünde kurban olma arzusuyla.

Yedi gün süren kutlamalar, Sultan'ın Eyüp'e namaz kılmaya gitmesiyle sona erdi.

1671 yılında, Fransız sefiri Marki de Nointel, Sultan IV. Mehmed'in, mücevherler ve sırmalı kadifeler içinde pırıl pırıl parlayan

muhafız ve vezirler eşliğinde, Konstantiniyye'den Edirne'ye doğru yola çıkışını anlatan bir yazı kaleme alıyordu. Yazının ortasına geldiğinde, kendisinin XIV. Louis'nin sefiri olduğunu ve Güneş Kral'ın rakiplerini umursamadığını hatırlar. Bunun üzerine hemen nedamet getirir: "Bu törenin muhteşem olduğu söylenecekse, etkisi altında kalmamak için kişinin ayağını denk alması gerekir... Bunun en iyi çaresi, Kral Sarayı'nın görkemini akıldan çıkarmaktır... Majesteleri arzu ederlerse buralarda ve Akdeniz'in gerisinde göze hoş görünen ne varsa kolaylıkla silip süpürebilir." Sefir gereksiz yere mi telaşlanıyordu acaba?

Bu düğünler, sünnetler, ışıktandırmalar, sefaret erkânları ve selamlıklardan oluşan rutin, Konstantiniyye'ye diğer başkenüere nazaran daha büyük ve daha yoğun bir şöhrat getiriyordu. Harem dairesinin gizli çekiciliğinin yanı sıra, şehrin göz önündeki güzel silueti ve manzarası ile birleşen bu tür törenler, sarayın görkemini Konstantiniyye'nin dış dünyadaki imajının bir parçası kılıyordu.

Tören alayları aynı zamanda, şehre 20. yüzyıla kadar damgasını vuracak olan bir ihtişam ve gösteriş aşkının yaratılmasına da yol açtı. 1918 öncesi Viyanalılar ya da 1960 öncesi Londralılar gibi, Konstantiniyye halkı da içten içe ihtişam yanlısıydı. İmparatorluğun gerçekliklerinin maddi yaşamlarını koşulladığı kadar, imparatorluk bilinci de zihinlerini koşulluyordu. Dünyanın bütün şehirlerini görmüş gezginler onun gibi bir şehre rastlamadıklarını söylemiyor muydu? Yazarlar onun için, "dünya krallarının imrendiği şehir" demiyor muydu? Onun için, "ebed-müddet" devlet ve ikbalde olmak mukadder değil miydi? "18. yüzyılda Osmanlı şairi Nedim övgüyle şöyle yazmıştı:

Bu şehri-i İstanbul ki, bi-misl ü behadır!
Bir sengine yekpare Acem mülkü fedadır!

19. yüzyılda, Osmanlılar yenilgi üstüne yenilgi aldıktan sonra bile, sırf Çin, Konstantiniyye'ye "gelmediği" için -yani sefir göndermediği için- Çin'in hakiki bir imparatorluk olduğuna inanamı-

yorlardı.⁴⁰ Viyanalılar, kendi şehirlerinin tek *kaiserstadt* olduğunu ve Avrupa'nın başkenti olmayı hak ettiğini düşünebilirlerdi. İran'ın başkenti İsfahan'ın halkı, şehirlerinin "dünyanın yarısı" olduğunu iddia edebilirlerdi. Konstantiniyye vatandaşları ise, şehirlerinin kâinatın merkezi olduğunu biliyordu.

IV HAREMLER VE HAMAMLAR

,

*Allah hakkı ve yine Allah hakkı için, gece gündüz
yanıyorum hasretinden.*

Mürrem Sultandan kocası
Muhteşem Süleyman'a, 1535 civan

*Sahiden Pasa! Mesele, ak sakal ya da kara sakal
meselesi değil, iyi siyaset yaşla değil akılla yapılır.*

IV. Melîmed'in annesi Turhan Sultan'dan
yaşı ve bilgeliğiyle övünen bir paşaya, 1655 civan

Kafkaslar'da yüzyıllar boyu, anneler kızlarının beşiklerini sallarken, "Sultan haremi olasin, elmaslar ve ihtişam içinde yaşayasın," diye ninniler söylerdi. Ninniye hakikat kılmaya fazlasıyla hevesli kimi kızlar kendilerini, karşılıksız, köle tacirlerine sunardı.¹ Amaçları, Konstantiniyye'deki haremdir. Harem, "mabet, mukad-

des mekân" anlamına gelen sözcüklerden türemiş bir kelimeydi ve hanımların meskeni anlamında kullanılıyordu. Saray haremî, kadınların ve hadîmağalarının kutsal sığınağıydı. Bu sığınak, Sultan'm özel yaşamını etkilediği kadar, Konstantiniyye'nin kamu yaşamını da etkilerdi.

Harem, Sultan'ın cinselliğini ve üreme faaliyetlerini hanedanın yararına yöneltmek için vardı. Bir erkek veliaht yokluğunun bir hanedanlık için ne kadar feci bir durum olduğu, İspanya ve Avusturya'da yaşanan, tahta kimin geçeceğine yönelik kavgalar da ortaya çıkmıştır. Bir hanedan erkek soyunun biyolojik devamlılığını nasıl sağlayabilirdi? İlk sultanlar kimi zaman standart hanedan uygulamasına başvurmuş ve komşu Hristiyan ya da Müslüman hanedanlardan prenseslerle evlenmişlerdi. Ne var ki, bunlar bir veliaht dünyaya getirmekten ziyade bir ittifakı güçlendirmek için yapılmış; biyolojik değil, siyasi amaçlı evliliklerdi. Çocuk sahibi olmaktan kaçınmak amacıyla, sultanlar belki de böyle evliliklerde kanlarıyla cinsel ilişkiye bile girmezlerdi. Hele 1500 yılından sonra Sultan o kadar güçlü bir hale gelmişti ki, (Kırım'ın Giray hanedanından ve Mekke Şerifleri'nden münasip adaylar bulunmasına rağmen) hanedan ittifaklarına bile gereksinim duymuyordu. II. Bayezid (1481-1512), Anadolu'daki Türk hanedanı Dulkadiroğullarından bir prensesle bu amaçla evlenen son padişahı.

Diğerlerinden farklı olarak, Osmanlı hanedanı, kölelerle nikahsız karı koca hayatı vasıtasıyla üremeyi seçmiştir. Bunun başlıca nedeni, köle yeniçerilerin muhafız olarak görevlendirilmesine de yol açan, denetim arzusuydu. Başkentte hiçbir grubun hırs dolu ya da yükselmeye yönelik ilişkileri olamazdı. Teorik olarak bunlar tamamen Sultan'a bağımlıydı. Saray sınırları içinde bulunan köle cariyeler, hanedanın çıkarları doğrultusunda, meşru hakları şeriatla belirlenmiş özgür Müslüman kadınlardan daha kolay idare edilebilirdi. Hamile kalan cariyelerin her biri için bir oğlan çocuğuna izin verilir ve bunun ardından Sultan'ın o cariyeye

cinsel ilişkisi genellikle sona ererdi. Oğlan çocuk ise, bütün işi bu çocuğun bakımı olan bir anneye verilirdi.

Arzu, haremî boyutlarının bir başka nedeniydi. Sultanların çoğu, birden çok eşle birlikte olmayı arzu ederdi. Fransa'daki ve hâlâ İngiltere'deki saray metresleri, hanedan içi aşk meselelerinin yönetici seçkinler arasında yol açtığı sıkıntılara sayısız örnek oluşturur. Halbuki, doğurganlıktan çok sağlamlık ve güzellikleri için seçilen cariyeler, istenmeyen bir sonuca neden olmadan Sultan'ın arzularını tatmin ederdi.

Harem sisteminin üçüncü nedenini somut gereksinimler oluşturuyordu. Cariyelerin oğulları -evli kadınların oğullarının aksine- hanedanın yedeklerini büyütüyordu. Hamile kalan cariyelerin sayısı, yolda daima bir erkek veliaht olduğunu garantilerdi. Sultan, sanki bir aygır gibi, sürüyü genişletmek adına daima daha çok eşle ve daha fazla "çiftleşmeye" teşvik edilirdi. Osmanlı hanedanı içinde, taht sırasının kimde olduğu konusunda hiç kavga olmamıştır. Belki de hanedan üreme amaçlı değil de mevkiye göre evlilik peşine düşseydi, bu tür kavgalar olacaktı. İşte kısmen kasıtlı, kısmen hanedanın kaçınılmaz yapısından kaynaklanan bu nedenlerle, sultanlar cinsel bakımdan harem duvarlarının arasındaki kölelere mahkûmdu.²

Mamaafih, sultanların en büyüğü saray kurallarına kafa tuttu. "Çok şehvetli" olarak bilinen Muhteşem Süleyman, hükümdarlığının ilk zamanlarında Konstantiniyye'nin merkezinde II. Mehmed tarafından yaptırılmış ilk saray olan "Kadınlar Sarayı'nı sık sık ziyaret etmiş ve burada "herkesin hakkını vermiştir." Daha sonra, eskinin tam aksine, 1524 yılına kadar Hürrem isimli bir kadınla tek-eşli bir yaşam seçmiştir. Sultan, zamanının büyük bir bölümünü ordularının başında şehirden uzak geçirdiği için, eşiyile arasında yoğun bir mektup ve şiir alışverişi oluyordu. Bunlara bakıldığında zaman, komşulara dehşet saçan bu güç numunesinin karışma karşı sadık, bağlı ve nazik olduğu görülür.

Harem yasak şehirdi. Hareme girinceye kadar mensupların

geçmişleriyle ilgili bilgiler açıklanmazdı. Saraya kabul edilir edilmez de, büyük İngiliz sayfiyelerindeki uşaklara yapıldığı gibi, bu kadınlara yeni isimler verilir ve eski kimlikleriyle bağları koparılırdı. Bunlar, akılda kolay kalması için genellikle Mihrimah, Mahpeyker, Şevkiyar gibi Acem isimleri olur, yeni gelenlerin isimleri göğüslerine iğnelenirdi. Hürrem muhtemelen, Lehistan'da Lvov yakınında yaşayan Ukrayna kökenli bir Ortodoks rahibinin Aleksandra Lisoska isimli kızıydı. Kırım'ın komşu Tatar hanlığından yapılan bir köle baskını sırasında ele geçirilmişti. *Hürrem*, "gülen" anlamına gelmektedir. En önemli rakibesini bir çırpıda ortadan kaldırmıştır.

Hürrem, Süleyman'ın dikkatini çekmeye başlayınca, Sultan'ın en büyük oğlu Mustafa'nın Çerkez annesi Mahidevran kavga çıkarmış, "hain" ve "sütü bozuk" diyerek Hürrem'in yüzünü tırmalamıştı. Hürrem, Süleyman kendisini bir daha çağırdığı zaman, Sultan'a yakışmayan bir "sütü bozuk" olduğu gerekçesiyle gitmeyi reddetti. Sultan, Mahidevran'a kavgalarının doğru olup olmadığını sordu. Venedik kaynaklı bir belgeye göre, "Mahidevran, doğru olduğunu, hatta [Hürrem'in] hak ettiğinden bile azını yaptığını söyledi. Sultanın hizmetindeki ilk kadın kendisi olduğuna göre, bütün kadınların kendisine boyun eğmeleri ve hanım olarak bilmeleri gerektiğine inanıyordu." Mahidevran saraydan kovuldu ve 1581 yılında, unutulmuş bir halde Bursa'da öldü.³

Hürrem, öte yandan, sarayda bir güç haline geldi. Yıllar sonra Venedik Balyosu şöyle yazacaktı: "Osmanlı tarihinde ondan daha çok otorite sahibi bir kadın olmamıştır. Geçimli, mütevazı ve Sultan'ın isteklerini çok iyi anlayan bir kadın olduğu söylenir." 1534 dolaylarında, belki de meziyetlerini bir daha göstermemek tehdidiyle, Sultan'ı kendisine o inanılmaz evlilik onurunu bahşetmeye ikna etmiştir.

VIII. Henry ya da XIV. Louis'nin maiyetlerinde olduğu gibi, hükümdarın gözdesi olduğunu belli etmenin ve bu durumu muhafaza etmenin asli yolu, doğru meskene sahip olmaktır. Hürrem,

Eski Saray'daki bir yangının ardından dosdoğru Yeni İmparatorluk Sarayı'na, kocasının yanına taşındı. Sarayın eski bir içöğlanı onun yaşadığı mekânı şöyle anlatır:

Hanımefendi'nin Sarayı, Büyük Türk'ün Sarayı ile aynı bölümde bulunur ve gizli odalarla birinden diğerine geçilebilir. Hanımefendi'nin Sarayı'na Padişah, hadımağalan ve Kethüda [başmemuru] dışında kimse giremez... onun odaları da namazgahlar, hamamlar, bahçeler ve diğer konforlarla öbürü kadar enfestir.⁴

Burası, şehrin en güçlü kurumlarından biri haline gelecek olan haremın çekirdeğiydi.

Süleyman ile Hürrem arasındaki aşk, Konstantiniyye'de kendi sözleriyle kayıtlara geçen pek az karı koca ilişkisinden biridir. Osmanlı hanedanının bir şiir geleneği vardı: Bayezid ve Cem tahta geçmek için yarışırken, birbirleriyle manzum olarak yazışmışlardır. Süleyman şiirlerinde, "Dost" anlamına gelen *Muhibbi* adını kullanırdı. Osmanlı şiiri tarihinin önde gelen araştırmacısı Edward Gibb, şöyle der: "Onun şiirlerinin başlıca özelliği, çağdaşlarının çoğunda görüldüğü üzere sadece söyleyiş güzelliği değil; alttan alta giden sakin bir tevazuyla dolu dizeleri okuduğumuz zaman bizi fazlasıyla çarpan duygu içtenliğidir." Süleyman dünyevi iktidarın boşluğundan, fakirliğin ya da (muhtemelen Allah aşkının bir metaforu olarak) şarabın keyiflerinden bahseder. Hiç düzelmeyen sağlığı (bazen yabancı sefirlerin karşısına çıkmadan önce allık sürece kadar) "benzini soldurur" ve Sultan'ı mütevazı kılardı. En ünlü dizeleri şöyledir:

Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi,
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi.

Şiirlerinin çoğu Hürrem'e ithaf edilmiştir. Madem ki Hürrem'in sarayında bir köle olmanın ebedi mutluluğuna ermiştir, o halde onun ne malda, ne de mülkte gözü vardır. "Kâh müşfiksin bana

karşı, kâh yakarsın canımı. Sevgilim, keyfinin kölesiyim ben." O, -yaygın bir ifadeyle- aşk Sultanı'ydı. Yüzünün iki yanından akan gözyaşları ordularıydı onun. Aşkını ifade ederken kullandığı metaforlar uğruna, doğanın ve imparatorluğunun altını üstüne getirmişti. Şöyle seslenirdi Hürrem'e:

Bahçemin yeşili, tatlım, hazinem, dünyayı umursamayan aşkım.
Mısır'ın efendisi, Yusufum benim, her şeyim, yüreğimin sultanı.
İstanbul'um, Karamanım, Roma Sezarlan'nın yurdu,
Badahşanim, Kıpçak'ım, Bağdat'ım ve Horasan'ım.
Hilal kaşlı, acımasız bakışlı, siyah saçlı aşkım benim,
Ölürsem sebebi sensin, merhametsiz, imansız kadın.⁵

Hürrem'in mektupları da aynı ölçüde tutkuluydu - gerçi muhtemelen, bunların bir kısmı kendisinin emriyle bir harem yetkilisi tarafından kaleme alınıyordu. Hürrem, Süleyman'a, "yürek çalan aydınlık", "ikbalin ufkı", "iki âlemde umudum", "bir günün bin olsun" diye sesleniyordu: Bıyığının bir teli 5000 ya da 1.000.000 florinden bile daha değerliydi. "Âlemler Efendisi'nden uzak olmanın getirdiği hasret ve yalnızlık duygusu için merhamet" diliyordu. "Bütün denizler mürekkep, bütün ağaçlar kalem olsa böyle bir ayrılığı anlatmaya yeter miydi acaba?" Aralarında geçen bir tartışmadan sonra üzüntüyle, "Yalvarırım, sizi benden uzaklaştıran sözler yok olsun," diye yazmıştır. Mektuplarından biri, "Şu çirkin suratımı mübarek ayağınızın asil tozuna sürdükten sonra," diye başlıyor ve "İki cihanda mesut olunuz. Fakir ve çaresiz kulunuz Hürrem," diye bitiyordu.

Süleyman'a şehirden haberler de ulaştırıyordu: "Şu anda salgın var ama eskisi gibi değil. Sultanım gelsin. Onun inayetiyle hepsi geçer. Sonbahar yapraklarını dökünce, o da geçer." Rahibin kızı tutkulu bir Osmanlı olmuştu:

Zafer haberleriniz ulaştı. Allah biliyor Padişahım, Allah biliyor Sultanım, ölmüşüm ben ama duyduklarım bana can verdi. Kadir-

i Mutlak'a binlerce ve binlerce kez şükürler olsun. Bütün dünya karanlıktan oldu ve herkesi aydınlatır ilahi merhametin nuru. İnşallah düşmanı yerle bir eder, krallıkları alır ve yedi iklimi fethe-dersiniz.

Hürrem, çocukları sayesinde Sultan'a, Osmanlı hanedan tarihinde pek rastlanmayan ölçüde bir aile yaşamı sunmuştu. Sürekli olarak geridekilerin kendisini ne kadar özlediğini ifade ederdi:

Asil mektuplarınız okunduğu zaman, kulunuz ve oğlunuz Mir Mehmet ile köleniz ve kızınız Mihrimah hasretten gözyaşlarına boğuldular. Matem tutar gibi ağlamaları beni de perişan etti. Sultanım, oğlunuz Mir Mehmet ve kızınız Mihrimah ve Selim Han ve Abdullah selamlarını gönderiyor ve yüzlerini ayağınızın tozuna sürüyorlar.⁶

Hürrem ile Sultan arasındaki tek bağ aşk değildi. Avrupa'nın en güçlü hükümdarının eşi siyasetten uzak kalamazdı. Çağdaşı Anne Boleyn'in aksine Hürrem, bütün başkentin katıldığı bir kutlamayla tahta çıkma töreni yaşamamıştı. Hatta, ne bir rütbesi, ne de emrinde yüzlerce hizmetkârı vardı. Ama öte yandan, harem duvarlarının arkasında İngiltere Kraliçesi'nden daha etkiliydi. Süleyman da, VIII. Henry de "hanımlarına" benzer bir aşk ve itaatle seslenmiş olsalar bile Sultan çok daha içtendi. Her şeyden öte, Hürrem'in elinde, Anne Boleyn'de olmayan bir hazine vardı: Erkek evlatlar.

Sultan, en az VIII. Henry'nin Anne Boleyn'e danıştığı kadar, Hürrem'e siyasetle ilgili meseleleri danıştırdı. Eski kimliğiyle bağlantısını tamamen yitirmemişti Hürrem. Barışı ilerletmek çabası içinde Lehistan Kralı'yla yazışmış ve ona elleriyle işlediği mendiller armağan etmişti. Sultan -muhtemelen kadın kullarını ne kadar kayırdığını göstermek amacıyla- şehrin batısına onun adına, Haseki ismini taşıyan büyük bir külliye yaptırarak, Hürrem'in rolünü öne çıkarmıştı. Külliye de bir imaret mutfağı, bir hastane ve bir

okul bulunuyordu. Sultan'ın yaşamı boyunca karısı ya da cariyesi için yaptırılan tek yapıydı bu. Ayrıca, Hürrem'in emirleri üzerine Edirne, Kudüs, Medine ve Mekke'de başka tesisler de kuruldu ve bunların sayıları İngiliz Kralı'nın karısının yaptırdıklarından çok daha fazlaydı.

Muhteşem Süleyman, Hürrem'e duyduğu aşk uğruna sarayı ve şehri çok hırpalamıştı. Anne Boleyn gibi, Hürrem Sultan da kocasını "meftun etmekle" suçlanıyordu.- "Ama kocası tarafından çok sevildiği için kimse sesini çıkarmaya cüret edemiyor."⁷ Hürrem aynı zamanda bağımsız bir siyasal etken olarak davranmıştır. Burada en önemli amacı oğullarının hayatını kurtarmaktır. 1607 yılından önce Osmanlılarda tahta kimin geçeceğine dair belirlenmiş bir kural yoktu. Hangi şehzade Konstantiniyye'ye daha önce gelir ve hazineye ulaşırsa taht onun olurdu. Bu başarı, Allah'ın inayetinin onunla birlikte olduğuna delalet eder ve kendisi meşru Sultan kabul edilirdi. Diğer şehzadeler, 15. yüzyıl başlarında Osmanlıların başına büyük dert olduğu üzere, iç savaşları tahrik edebilir ya da saray veya yeniçeri içindeki hiziplerin maşası haline gelebilirdi. Bu nedenle, yeni Sultan onları genellikle öldürtürdü. Şehzadeler vezirler kadar kolay harcanabilen insanlardı.

Osmanlı resmi üslubunun en az ağdalılık kadar karakteristiği olan bu tatsız hakikat doğrultusunda, II. Mehmed şunları yazmıştı: "Oğullarımdan her kim tahtı devralırsa, dünya düzeninin [Osmanlı İmparatorluğu'nun] menfaati için erkek kardeşlerini öldürmesi münasiptir. Hukukçuların büyük bir bölümü bu usulü tasdik etmiştir. Gereken yapılsın." Böyle bir politika, devşirmelerin ailelerinden ayrılması örneğinde olduğu gibi, Kur'an'da mukaddes kabul edilen aile bağlarını göz ardı ediyordu. Ama saray idaresinde asloğan İslam hukuku değil; hanedanın icaplarıydı. II. Mehmed iki erkek kardeşini idam ettirdi, I. Selim de iki erkek kardeşini, üç oğlunu ve dört yeğenini. Belki babasını da zehirletecekti. Tüm hanedan tarihi boyunca seksen şehzade öldürüldü. İdamlar sıra-

sında, mukaddes Osmanlı kanının yere dökülmemesi için, genellikle yay kirışıyle boğma yöntemi kullanılıyordu.⁸

İdam vasıtasıyla hanedan denetimi tesis edilmesi Osmanlı ica-dı değildi. Seksen sekiz Bizans imparatorunun otuzu bizzat Konstantiniyye'de boğularak, zehirlenerek ya da işkenceyle öldürülmüştü. V. Edward ve erkek kardeşi, büyük bir olasılıkla amcaları III. Richard'ın emriyle Londra Kulesi'nde öldürüldüler-. Mareşal d'Ancre ise 1616 yılında Louvre Sarayı'nda XIII. Louis'nin emriyle. Hint-Moğol imparatorlarının Delhi'deki vakayinameleri kanla yazılmıştır. Ne var ki diğer hanedanlarda kan dökme, kâğıt üzerinde, istisnai bir durumdu. Kardeş öldürmeyi (ve bakanların idam edilmesini) kurala dönüştüren sadece Osmanlı hanedanı olmuştur.

Osmanlı sarayının parıltılı vahşi ormanı içinde en iyi savunma saldırıydı. Hürrem ilk iş olarak, kocasının en yakın dostu Veziri Azam İbrahim Paşa'nın ortadan kaldırılmasını sağladı. 1493 civarında doğmuş olan İbrahim Paşa, Yunan Denizi kıyısında yer alan Parga kökenli bir Rum'du. Korsanlar tarafından esir alınmış, Manisa'da yaşayan dul bir kadına satılmış, ama daha sonraları saray mektebine girmişti. Kısa boylu, esmer, zeki ve iyi eğitilmiş bir kişi olan İbrahim Paşa Farsça, Rumca, Sırp-Hırvatça ve İtalyanca bilir, ut çalardı. Süleyman'ın maiyetine girdiği zaman, genç şehzade esaret altında bulunuyordu.

Diğer saraylarda da olduğu gibi, hükümdarın şahsen hizmetinde olmak devletin en üst kademelerine kadar kapıları açabilirdi. Süleyman'ın tahta çıkmasıyla birlikte, doğancıbaşıklık ve Meclis-i Has başkanlığı gibi padişaha çok yakın makamları süratle kat eden İbrahim, 1523 yılında kıdemli vezirlerin itirazlarına rağmen Veziri Azamlığa getirildi. Süleyman ve İbrahim, saray adabının gerektirdiğinin tersine, akşam yemeklerini beraber yerlerdi. Yatakları yan yana dururdu. Osmanlı tarihi içinde sadece İbrahim, otağının kenarında, Sultaninkinden bir adet eksik olarak, altı (tuğ) -eski bir Türk rütbe simgesi- bulunması şerefine erişmişti.⁹ Osmanlı hükümeti bir ortaklık halini almıştı.

İbrahim Paşa, çağdaşlarından biri tarafından, "ışıyla kâinatı aydınlatan güneş" olarak nitelenen, yetenekli bir general ve vezir-di. 1535 yılında Tebriz düştüğü zaman şehre karşı tutumu, aynı yıl V. Charles'ın Tunus'a karşı tutumundan daha merhametliydi. Yabancı sefirlerin naklettikleri kadarıyla, konuşma tarzı Osmanlı başkentinin Bismarkvari kibrini yansıttı:

Krallar taçları olduğu için kraldır diyenler ne kadar da aptal-dır. Ne altın, ne de mücevher; itaat demirle -kılıçla- sağlanır.

Evet, Sultan'ın kuluyum, ama ben ne dersem o olur. Bir şeyi-si paşa yapmak için elimi oynatmam yeter. Kime istersem krallık-lar ve şehirler bağışlarım ve hükümdanm sesini çıkarmaz. Emir verdiği zaman bile, eğer ben istemiyorsam, o iş yapılmaz. Ve eğer ben emir vermişsem ve o da aksini emretmişse, onun istediği de-ğil; benimki yapılır.¹⁰

İbrahim Paşa, II. Mehmed'in kozmopolit geleneğinde, iki kim-likli bir kişiydi. Brüksel ve Venedikli sanatçıları Konstantiniyye'ye davet eder, "Hristiyanlara büyük iyilikler" yaptığı söylenirdi. Sul-tan'ın kendisi için inşa ettirdiği, Hipodrom'a bakan taş sarayın önüne kimi Müslümanlarca iğrenç bulunmasına rağmen, Buda kraliyet sarayından alınma Herkül, Apollon ve Diana heykelleri dikdirtmişti. Bunlar, insan figürünün temsil edilmesine ilişkin Müslüman önyargısı nedeniyle, 1453-1924 yılları arasında Kons-tantiniyye'de halkın gözü önünde bulunan tek heykeller olmuş-tur. Bir şair, "Hz. İbrahim putları yıkarken, bu İbrahim diyor," diye kinaye yapmıştı; Bu şair asıldı ve bedeni bir eşeğin üzerine yüklenerek, bütün şehirde dolaştırıldı.

İbrahim Paşa özel yaşamındaki gözdesi, nüfuz sahibi tacir dip-lomat Alvise Gritti'nin yanı sıra, karısı ve aynı zamanda Sultan'm kız kardeşi olan Hatice'ye de âşıktı. Şöyle yazıyordu ona: "Gece ve gündüz dualarım sizinledir. Allah biliyor; sizi hâlâ bütün yüre-ğimle seviyorum." Saltanat yıllarında ailesini unutmamış, annesi

ve iki erkek kardeşini sarayda ikâmet ettirmiştir, öte yandan, yaş-lı babası ise *"homme de riens et inutile, tavernier, yvrogne et co-uchant par les rues comme les beste?"* ("bir hiç; yararsız bir adam; meyhaneci, sarhoş, hayvanlar gibi sokaklarda yatar"dı).¹¹

İbrahim Paşa, kariyerinin büyük bir bölümünde Sultan'ın an-nesi ve kendi kayınvalidesi Hafsa'nın desteğine sahip olmuştur. Güçlü bir kadın olan Hafsa, hep damadının tarafını tutuyordu. 1534 yılında Hafsa'nın ölümünün ardından, Hürrem Sultan -Veziri Azam'ın kibirli ve taşlan tavırlarının etkisiyle- onu öldürtmek üzere harekete geçti. Maliye Nazın'na karşılık gelen bir makam-daki İskender Çelebi'nin taraftarları, İbrahim Paşa'nın sultanlığı paylaşmak gibi hesapları olduğuna dair iftiralar yaymaya başladı. Süleyman mektuplarından birinde Hürrem'e, "paşayla" ilgili hoş-nutsuzluğunun nedenlerini sormuştu. Sultan yokken paşa aley-hinde konuşmayacak kadar açığöz olan Hürrem, sarayın dolam-bağı diliyle şöyle cevap vermişti: "İbrahim Paşa ile neden muta-bakat içinde olmadığımı soruyorsunuz. Allah kısmet eder de, size kavuşacağım günü görürsem, o zaman hepsini anlatırım. Şimdilik l'âşa'ya selamlarımı gönderiyorum. İnşallah, kabul ederler."¹²

15 Mart 1536 günü İbrahim Paşa her zamanki gibi Sultanla be-raber akşam yemeğini yedi ve geceyi Sultan'ınkine bitişik odasın-da geçirdi. Ertesi sabah boğularak öldürülmüş halde sarayın dışın-da bulundu. Yaralarına bakılırsa, gece zorlu bir kavga meydana gelmişti. İbrahim'e ait olduğu söylenen kan lekeleri, yüzyıllar bo-yu bir uyarı olarak sergilendi. Yıllar sonra Hürrem ve kızı Mihri-mah, Mihrimah'ın kocası Veziri Azam Rüstem'in üçüncü avluya kabul edilerek akşamları sofraya Sultanla birlikte oturmasını tek-li! ettiler. Sultan, bu türden bir hatanın yeterli olduğunu söyleye-cek kendilerini tersledi.¹³ İbrahim'in ölümünün ardından sarayın lüks ve kozmopolit eğilimi geriledi.

1 İürrem'in tek zaferi İbrahim'in saf dışı edilmesi değildi. 1540'lı yıllarda kızı Mihrimah ve damadı Rüstem Paşa'yla beraber eski ra-kibe-si Mahidevran'ın oğlu Şehzade Mustafa'ya karşı bir üçlü grup

oluşturdular. Mihrimah, babası Sultan'a yazdığı mektuplarda, Mustafa'dan "uluyan köpek" diye bahsediyordu. Sonunda Sultan, Mustafa'nın kendisinin sonunu hazırlamaya yönelik entrikalar içinde olduğuna ikna edildi. Lehistan Kralı'yla da yazışan bu güçlü prenses, daha sonraki mektuplarından birinde babasına karşı artık emir kipini kullanıyordu: "Sultanım, yazacağınız elbette nazik bir üslupta olsun, ama sonu kuvvetli gelsin." Mustafa, 1553 yılında babasının otağında üç dilsiz tarafından boğularak öldürüldü.¹⁴ Mustafa'nın kambur üvey kardeşi Cihangir, iki ay sonra, üzüntüsünden öldü.

Yeniçeriler, Mustafa'nın ölüm haberi üzerine pilav kazanlarını devirerek, Rüstem Paşa'nın kırbaçlanmasını istediler. Sefir Busbecq şunları yazıyordu: "Önce Sultan Süleyman'ın ihtiyar bir mecnun olduğunu söyleyerek, sövüp saydılar. Ardından, Osmanlı sarayının en parlak yıldızını elbirliğiyle karartan üvey anne ve Rüstem'in hainlikleri, gaddarlıkları ve günahkârlıklarına yüklendiler." Başkentte hissedilen korku, Arnavut Yahya Bey tarafından kaleme alınan bir mersiyede de ifade edilmiştir. Şair, Rüstem Paşa tarafından suçlandığı zaman, "Padişah'ın yanında onu [Mustafa'yı] lanetledik, halkla beraber feryad ü figan ettik," cevabını vermiştir.

Süleyman halkı yatıştırmak için Rüstem Paşa'yı azletti. Hürrem mektubunda bu karan şöyle protesto ediyordu: "Rüstem Paşa kölenizdir. Asil yüzünüzü kendisinden esirgemeyin haşmetlim. Başkalarının söylediklerine kulak asmayın. Sadece bu sefer için, köleniz Mihrimah hatırına olsun, haşmetlim, imparatorum, Sultanım, kendi hatırınıza ve benim hatırıma da olsun."¹⁵ "Sadece bu sefer için" sözünün kaçınılmaz bir yaptırımı vardır. Hünem 1558 yılında öldü. Kocasının politikalarıyla ilgili olarak çok suçlanmış, ama ölümünün ardından kocası, Satürn gibi, kendi çocuklarının başını yemeye devam etmiştir. Taht için Şehzade Selim'le mücadele halinde olan diğer oğul Bayezid, **1561** yılında Sultan'ın emri üzerine dört oğluyla beraber boğularak öldürüldü. Süleyman **1566** yılında öldü. Sağlığı elvermemesine rağmen, Macaristan üzerine ye-

ni bir sefere çıkmak istemesi, sonunu çabuklaştıran karar oldu. Yerine Selim geçti.

Yeni Sultan'ın sevdiği ve belki de evli olduğu kadının adı Nurbanu'ydu. Uzun boylu, siyah saçlı, koyu renk gözlü ve narin yapılı bir kadın olan Nurbanu, Sultan'a müstakbel III. Murad'ı vermişti. Haremi koruyan gizlilik perdesinin gücü nedeniyle, yakın zamana kadar Nurbanu'nun 1537 yılında Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu arasında meydana gelen bir savaş sırasında Ege'nin Paros Adası'nda esir düşmüş, Cecilia Venier Baffo isimli bir Venedikli olduğu sanılırdı. Bugün ise, aynı savaş sırasında Korfu'da esir alınmış, Kale Kastanos adında varlıklı bir Rum soylusu olması daha muhtemel görünmektedir. Venedik kökenli olduğuna dair söylentileri, belki de Venedik hükümetinden daha iyi hediyeler koparmak için kullanmış olabilir.

II. Selim 1574 yılında, muhtemelen sarhoş bir halde, harem hamamının yeni binalarını teftiş ederken düşerek öldü. Nurbanu, Manisa'da vali olarak görev yapan oğlu III. Murad başkente varıncaya kadar, II. Selim'in cesedini bir buz kutusunda muhafaza etti. III. Murad'ın sultanlığını ilan etmesinin ardından, kardeşleri ortadan kaldırma kuralı uyarınca, üvey kardeşlerinden beşi öldürüldü ve babalarıyla beraber gömüldü.¹⁶

Ufak tefek, toplu ve kibirli bir kişi olan III. Murad'ın, "iri, donuk gözleri, gaga bir burnu, hoş bir ten rengi ve uzun, sarı bir sakalı" vardı. 1574 yılında tahta çıkarken, sembolik önem taşıyan bir adım olarak yatak odasını ve Meclis-i Has dairesini üçüncü avlunun erkek dünyasından, üçüncü ve dördüncü avluların sol tarafına, harem kadını dünyasına taşımıştı. Yeni bir yatak odası için duyduğu gereksinim o kadar baskındı ki, Sultan için yapılan yeni binalar tamamlanana kadar, İznik'te başka çini imal edilmedi. Odası kırmızı, mavi ve yeşil çinilerle kaplı, kubbeli, muhteşem bir salondur. Duvarlarda mavi ve beyaz çiniler üzerinde Kur'an'dan ayetler yer alıyor, pencere çerçeveleri sedef kakmalardan oluşu-

yordu. Haremde yatar, öğlene doğru yaptığı kahvaltının ardından, ikinci ve üçüncü avluların erkek dünyasına dönerdi. Burada Veziri Azam'ı, yeniçeri ağasını, paşaları ve beylerbeylerini huzuruna çağırır, sefirleri kabul ederdi. Venedikli bir diplomata göre, etraf-taki muhabbetten "fazlasıyla" hoşlandığı için akşam yemeklerini daima haremde yerd. ¹⁷

III. Murad yeni, masa başı Sultan'ı tipinin timsaliydi. Zafere değil sekse susamış bir halde, Konstantiniyye'den pek dışarı çık-mazdı. Konstantiniyye ve sarayın kendisi, imparatorluğun gerisini gölgede bırakmaya başlıyordu. III. Murad, cariyesi Safiye'yi sev-mesine rağmen kız kardeşi ve Veziri Azam Sokollu Mehmed Pa-şa'nın karısı İsmihan ile annesi Nurbanu'nun ayartmalarına so-nunda teslim oldu. Valide Sultan ve prensesler, Sultan'a güzeller sunarak şehzade sayısının çoğaltılmasına yönelik hanedan vazife-lerini yerine getiriyorlardı. 17. yüzyılda sarayda resmi görevle bu-lunmuş olan Bobowski, Valide Sultan için, "Sultan'a sunulmak üzere sürekli güzel kız araştırıyor," diye yazmıştı. Yeni bulunan-lar arasında cazip olanlar, annesini ziyarete geldiği zaman, Sul-tan'a kahve sunardı. Dikkatini çeken biri olursa, ona *gözde* denir-di. Gözdeyi yatağına çağıracağı zaman da haremağasına haber ve-rirdi. (Yatağına alacağı kadının önünde mendil düşürmesi hikâye-si hayal ürünüdür.) Diğer kadımlar yeni gözdeyi kutladıktan son-ra kendisine hamama kadar eşlik ederlerdi. Burada yıkanır, koku-lar sürünür ve giydirilirdi. Bütün bunlardan sonra musiki eşliğİN-de Sultan'ın yatak odasına uğurlanırdı. Sultanla geceyi geçirdik-ten sonra artık kendisine *ikbal* denirdi. Hükümdarlığının sonuna doğru çekinmeyi bir tarafa bırakmış olan III. Murad'ın, gecede iki ya da üç kadının "hakkını verdiği" ve 102 çocuk babası olduğu söylenir. İslami kaideler uyarınca, her münasebetten sonra gusül abdesti alıyordu. Bu arada kendisini sara nöbetleri yoklamaya başlamıştı. ¹⁸

1570'lerde, III. Murad zamanında haremın mekânında, siyasal öneminde ve sayısında bir artış yaşandı. Harem, odalar, geçitler

ve avluların -kadınların, haremağalarının, Valide Sultan'ın, gözde-lerin ve hastanenin avluları- oluşturduğu bir labirentten meydana gelirdi. Valide Sultan'ın görkemli bir hamamı, namaz odası, taht odası ve yatak odası vardı. Haremın merkezinde yer alan bu bö-lümden her noktaya -ve hemen altında bulunan harem hapisha-nesine- doğrudan giriş vardı.

Geri kalan 300 oda, muhtemelen kolay ısıtılabilmeleri için şa-sırtıcı ölçüde küçük tutulmuştu. Dekorasyonlarında mermer kapı-lar, arabesk tavanlar ve İznik çinileri göze çarpıyordu. Bazı pen-cerelerin iç taraflarında, mahrem konuşmaları su sesiyle örtmek amacıyla çeşmeler bulunuyordu. Çinilerin üzerinde yer alan yazı-lar şehrin görkem tutkusunu yansıtır nitelikteydi. Haremın, Divan yanındaki ana girişinin üzerinde III. Murad zamanından kalma bir kitabede, burasının cennetin haremının girişi olduğu ve cazibes-i-nin cenneti bile şaşırtacağı yazılıdır. İçerdeki çinilerin üzerinde şu tür cümleler vardı: "Allah Sultan Osman'ı korusun... ve bu, İmpa-rator'un zaferine açılan kapı olsun!" "Safvet içerisinde daima Dün-ya İmparatoru olarak kalasın!" "Ekselans Sultan Ahmed, ikinci bir İskender, bu sarayı kendi çizip yaptırdı. Kokusu beyne işler. Her bir nefesi ve meltemi saf misk ü amberidir aşkın." ¹⁹

III. Murad'ın annesi Nurbanu, 1574 yılından 1583'deki ölümü-ne dek geçen zaman içinde, büyük Valide Sultanların ilki duru-mundaydı. Surların dışında ayrı bir sarayda oturmasına rağmen haremi ve sultanları denetimi altında tutardı: "Her türlü hayır ve şer," denirdi, "Valide Sultan'dan gelir." *Kıra* olarak bilinen Yahu-di aracısı Esther vasıtasıyla dış dünyayla temasını sürdürür, Pe-ra'daki Venedik Balyosu'na sık sık mektup yazarak ipek, kadife ve yastık gibi hediyeler isterdi. Venedik ile Osmanlı İmparatorlu-ğu arasındaki barışın muhafazasını sağladığı ve savaş tutsaklarına kefalet temin ettiği için, Balyo kendisini bu istekleri süratle yeri-ne getirmek zorunda hissederdi. Nurbanu bunun yanı sıra "İmpa-ratorun Valide Sultanı" sıfatıyla, Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında sağlanacak antlaşma koşullarına dair "Kralın Validesi"

Catherine de Medici ile yazıştırdı. Aşağıdaki, kendisine ait 1583 tarihli notta, haremın mütehakkim havası ve harem sakinlerinin maddiyata ya da hayvanlara verdikleri önem görülmektedir: "Baliyus [Venedik Balyosu] tarafından şöyle biline! İki adet süs köpeği göndermişsiniz. İstenen süs köpekleri böyle olmayacaktı; bunlar iri ve uzun tüylüdür. Beyaz ve küçük olsunlar! Bilginize!"

Ortodoks bir Hristiyan olarak yetiştirilmiş olan Nurbanu 1582 yılında sarayın başmimarı Sinan'dan, Üsküdar sırtlarında bir tepeye dinin saadetiyle ısl ısl parlayan bir cami yapmasını istemiştir: Atik Valide Camii. Camiye bağlı olarak bir hastane, bir hamam, hanlar ve "fakirler ile düşkünler" için bir imaret mutfağı vardı. Nurbanu'nun camiye yaptırdırken asıl motivasyonunun dindarlık mı yoksa gösteriş mi olduğuna, yapının üzerindeki kitabeye bakılarak karar verilebilir:

Valide Sultan, Allah nazarında fazilet sahibi olmak arzusuyla, üzerinde miras hakkı bulunmayan mal ve mülkünden bu vekaletnamede ayrıntılarıyla zikredilecek olanları tahsis etmiştir. Hakiki ve içten bir azim içerisinde, riya ve hileden münezzeh, sadece safiyane niyetlerle pek çok büyük ve görkemli hayır kurumlarının yaptırılması için emir vermiştir.

Caminin yanında Kur'an okunması ve hadislerin yorumlanması için üç mektep inşa edildi; "Çünkü Valide Sultan eğitime önem ve değer verir, halk arasında ilmin yaygınlaşmasını ve asalet kazanmasını ister."²⁰

Konstantiniyye halkı ve Osmanlı hükümeti, Valide'nin otoritesini kabullenmiş durumdaydı. Kimi zaman bu konuda Paris'te Catherine de Medici, Marie de Medici ve Avusturyalı Anne gibi kraliçe annelerin otoritelerinden geri kalmazdı. Farklı konumları içinde hepsi erkekleri idare eder ve oğullarının otoritesini pekiştirirdi. Valide Sultan bir anne olarak istikrar ve hiyerarşinin simgesiydi. 1574 yılından sonra, hanedandaki biyolojik bir tecellinin sonucu olarak, sultanlar kendilerinden öncekilere oranla daha

genç ve yetersiz olmaya başladı. Valideler hanedanın itibar ve cömertliğini sultanlar kadar temsil eder ve kimi durumlarda sağduyunun son kalesi gibi davranırlardı. Bir Osmanlı Valide için, "masumların tacı" ya da "bütün inananların anası" gibi tanımlar kullanılırdı.

17. yüzyıla kadar, imparatorluğa ait belirli bölgelerden toplanan gelirler sultanın annesine ayrılırdı. İmparatorluk içinde, Veziri Azam da dahil olmak üzere, en yüksek maaşı o alır (günde 3000 akçe) ve genellikle bu ücret sefirlerden, paşalardan ve oğlu sultandan gelen hediyelerle katlanırdı. 1668 yılında, validelerden biri Edirne'ye yaptığı bir ziyaretten dönerken, Konstantiniyye'ye etrafında yeniçeriler, hizmetkârlar, bahçıvanlar, tören sahipleri, haremağaları, ulema mensupları ve sultanın kızıl kadifeler içindeki gözdesi de dahil olmak üzere en az 5000 kişilik bir ekiple girmişti. Kortejin geçişi üç saat sürdü. Yeni bir sultan tahta geçtiği zaman, annesi törenle şehrin ortasındaki saraydan alınır ve Topkapı'daki yeni saraya getirilirdi. Maderşahiliğin somut bir sembolü durumundaki valide etrafında nedimler, hizmetkârlar, yeniçeriler ve baltacılar olduğu halde, altı atın çektiği bir arabada oturur; onu izleyen daha küçük bir arabadan, tezahürat yapan kalabalığa sikkeler saçılırdı. Yol üzerinde bulunan bütün yeniçeri karakollarına hediyeler verilirdi. Valide, sarayın dış avlusuna gelindiğinde kendisini temenna ile karşılayan oğluna arabanın penceresinden elini öptürürdü.²¹

Haremin gücünü simgelemesi açısından, duvarda açılmış bir delik önemlidir: 16. yüzyıl sonlarında, haremın Divan tarafında Altın Yol'a bakan, hangi tarihte yapıldığı tam olarak bilinmeyen bir delik açılmıştı. Böylece, en taze siyasi haberler kıdemli devlet görevlilerinden sonra ilk olarak hareme ulaşıyordu.²²

Harem nüfuzunun nasıl işlediğini ve amacının ne olduğunu belirlemek zordur. Öte yandan, III. Murad dönemi gerek Osmanlı, gerekse yabancı gözlemciler tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'nun -ve haremın- talihinde bir dönüm noktası olarak değerlendirilen

dirilmiştir. Tarihçi Mustafa Selânikî, 16. yüzyılın sonunda şunu yazıyordu: "Devlet kanadında had safhada bir gösteriş düşkünlüğü görülürken, sarayın ihtişamı büyüyor. İsrâf ve aşırı harcamanın bu seviyesine hazine dayanamaz... Kimsenin Allah aşkı için sefere çıkmayı umursadığı yok. Halk, şehidîk mertebesinin kutsiyetini istemiyor." Bir başka Osmanlı aydını Mustafa Âlî'ye göre, saraydaki yiyecek ve içecek israfı "tarife sığmayacak" boyutlardaydı. "Bir dizi yoldan çıkmış aşçı, fırıncı ve kiler sorumlusu selameti haremağalarında bulmuş... Yürüyen bir okyanus gizliden gizliye ya da açıktan açığa Babî'î'yi istila ediyor. Kazanlar dolusu pahalı içecek, saray kilerinden saray muhafızlarının binalarına sel gibi akıyor." Sarayda her gün yaklaşık 168 kilo badem ve 224 kilo gülsuyu tüketiliyordu. Şayet vezirlerden biri israfı denetim altına almaya teşebbüs ederse, nedimler hemen sultanın yanına çıkarak, "Hakkımız olan öğünümüzü kestiler!" diye sızlanırlardı. Bunun üzerine, teşebbüs iptal edilirdi.²³

Venedik sefiri meseleyi daha net ifade etmiştir: "Kadınlarla haremâğaları sürekli [III. Murad'ın] etrafında bulunuyor ve genellikle son sözü onlar söyleyebiliyor... Kimseyi kendisiyle konuşmaya layık bulmuyor... kimseye güvenmiyor ve aslında böyle davranmakla da akıllılık ediyor; çünkü, hizmetindeki herkesin rüşvet alabileceğini biliyor." 16. yüzyıl başlarında paşalar, paraya "şeytanın ruhlara" olduğundan daha düşkün olmalarıyla ünlüydü. III. Murad zamanında rüşvet, imparatorluğun binalarını yutmaya başlamıştı. Üç Sultan tarafından sevilen bir şair ve Veziri Azam Sokollu Mehmed Paşa'nın düşmanı olan Şemsi Paşa, Osmanlıların yükselişinden önce, Karadeniz kıyısında hüküm süren bir hanedanın son üyesiydi. III. Murad cuma namazlarına giderken, iletilen dilekçelerin cevaplandırılmasında Sultan'a yardım ediyordu. Bir gün saraydan çıkarken gülümsediği görüldü. Bunun nedeni sorulduğunda verdiği cevap, Osmanlı'nın en büyük düşmanlarından bazılarının Müslüman tebaa arasında bulunduğunu kanıtlıyordu: "Sonunda Kızıl Ahmedoğlu hanedanının intikamını Osmanlılar-

dan aldım. Şayet onlar bizim sonumuzu hazırladıysa, ben de az önce onların sonunu hazırladım." Nasıl diye sorulduğunda cevabı şöyle olur: "Sultan'ı yapacağı atamaları satmaya ikna ederek... bugün bizzat Sultan çürümenin örneğini vermiştir ve bu çürüme imparatorluğun çözülmesine neden olacaktır."²⁴ Ne var ki, paşa imparatorluğun direnme gücünü hakkıyla değerlendirememişti.

Gerek eski, gerekse yeni saraylarda kadınların sayısı 1552'de 167'den, 1574'te 230'a, 1600'de 373'e, 1622'de 642'ye ve 1652'de 967'ye hızla yükselmiştir. Nüfus altı kat artarken, masraflar on dört katına çıkmıştı. 18. yüzyılda haremde dört ila sekiz yüz arasında değişen kadın sayısı, 1870 yılında yeniden 809'a yükselmişti.

Haremâğalan, haremde neredeyse kadınlar kadar önemliydi. 1603 yılına gelindiğinde sayılan 111'di.²⁵ Sudan'da satılan ya da ele geçirilen siyahi oğlanlar, Nil kıyısındaki Asyut'a getirilirdi. Burada, piyasa değerlerini yükseltmek amacıyla bir Kıpti tarafından hadım edilirdi. Hadım etmenin Kur'an'da yasak olması nedeniyle, Müslümanlar böyle bir işi üstlenmeye utanırdı. Daha sonra gemilere bindirilerek Konstantiniyye'ye getirilirdi ve şehir merkezindeki çarşının yanında kurulan köle pazarında, hareme götürülerek üzere satılırlardı. Kendilerine, görünüşleriyle bilhassa tezat olacak şekilde hususi isimler verilirdi: Lale, Safran, Saka ya da Zümrüt gibi. Valide sultanların cenaze törenleri ya da şehzade sünnetleri ile ilgili minyatürlerde, bu oğlanların siyah yüzleri ile kafalarındaki beyaz sarıklar ya da etraftaki beyaz Osmanlı yüzleri arasında çarpıcı bir tezat vardır. 1574'ten 1908'e kadar aşağı yukarı üç yüz otuz yıl boyunca, imparatorluğun en güçlü kişilerinden biri, Afrika kökenli zenci bir hadımağasıydı. Neredeyse Veziri Azam ve Şeyhülislam kadar nüfuzu olan bu hadımağası, harem maliyesinin ve 17. yüzyıla kadar Konstantiniyye'deki saray camilerinin denetimini elinde tutmuştur.

Hadımağası, bunların yanı sıra hareme girişin, harem disiplininin ve sultana ulaşmanın denetimini de elinde tutmuştur. Bobows-

ki şöyle yazıyor: "Bu görevli... şehzadeye daha kolay ulaşabiliyor ve her saat, hatta cariyeleriyle odasına çekildiği zaman dahi, yanına yaklaşmak için daha çok fırsatı oluyor. Sultana dilediklerini yaptırabilmek için bin türlü kozu var." Saray görevlilerinin çoğu gibi, onun da otoritesi şehrin çok ötesine uzanabiliyordu. Mekke ve Medine'deki ibadethaneler ile 1645-1760 yılları arasında Atina'nın mali denetimi ona aitti. Zenci hadımağalarından biri öyle büyük bir servet sahibi olmuştu ki, Tuna'nın ağzına yeni bir liman yaptırmıştı.²⁶

Duyguları rencide olmuş bir saray mensubunun söylediklerine bakılırsa, hadımağaları aynı zamanda kadınlarla yatabiliyordu: Bunların genellikle penisleri değil; testisleri kesilip alınıyordu. 18. yüzyıl tarihçilerinden Ali Şeydi Bey şunları yazmıştır:

Bu kara kâfirler öyle haindir ki, cariyelerin birine ya da ikisine birden âşık olup kazandıktan ne varsa onlara harcadıklarına bizzat şahidim. Her fırsatta gizlice buluşup sevişirler... Bu kara hadımlarla ilişkiye giren cariyeler onlardan zevk alıyor mu, diye sorabilirsiniz. Cariyelerin böyle bir zevk almasının İstanbul'da fena bir şöhreti vardır. Saraydan cariye alan baltacılarımızdan ikisi, bunların kendilerine, "Sizden hadımlardan aldığımız zevki alamıyoruz," elemeleri üzerine bir hafta içinde karılabını boşamışlardır.²⁷

Hadımağalarının başlıca görevlerinden biri şehzadelere nezaret etmektir. II. Mehmed'in kardeş katli kuralı 16. yüzyıl boyunca devam etti. 1595'de III. Mehmed'in tahta çıkışı sırasında yeni Sultan'ın erkek kardeşlerinden on dokuzu haremde getirildi. Sultan'ın elini öptüler, sünnet edildiler ve ipek bir mendille boğuldular. Genç şehzadelere biri, "Beni kestanelerimi yedikten sonra boğun," dedi. 17. yüzyılın büyük vakavüvislerinden Evliya Çelebi'ye göre, bir diğeri, annesi tarafından emzirilirken sökülüp alındı ve son nefesi ağzından, emdiği süt burnundan çıktı, ölen Sultan'ın tabutu saraydan çıkarılırken, arkasından on dokuz kü-

çük tabut daha geliyordu. Ölen Sultan'ın iki karısı ve kızları, şehrin ortasındaki eski saraya götürüldü. Bu saraya "gözyaşı sarayı" denmesi pek boşuna değildi. Halk her iki alayı da geçerken izledi. Evliya Çelebi, "İstanbul halkının feryatlarını gökteki melekler duydu,"* diye yazmıştır. Çünkü şehrin daha sonraki sakinlerinden birinin anlattığına göre, yöneticilerin aksine, halk arasında aile bağları son derece kuvvetliydi ve sadakatle muhafaza edilirdi.²⁸

Öte yandan, Shakespeare'in tarihsel oyunlarında anlatıldığı kadarıyla, tahta çıkışı izleyen savaşlar, tam da kardeş katli kuralının engellemeye çalıştığı savaşlardır. Üstelik, oyunlarda görüldüğü gibi Lancaster, York ve Tudor saraylarında, daha sonra neredeyse Osmanlı sarayında olduğu kadar idama başvurulmuştur.

Hanedanın soyunun kuruması korkusu, 1607 yılından sonra bir politika değişikliğine yol açtı (Osmanlı hükümet kararlarının pek çoğu için olduğu gibi, bunun da nedenleri kaydedilmemiştir). Kardeş katlinin yerini, şehzadelerin harem duvarları arasında gözetiminde tutulmaları, yani lüks hapisane anlayışı aldı. Burada, hadımağalarının gözetiminde Osmanlı usulü eğitim alıyor ve -fil-dişi yüzük yapımı ya da süslemecilik gibi- sanat öğreniyorlardı. Kısır kadınlardan oluşan bir harem, tahtın yanı sıra dış dünyadan da tecrit edilen bu şehzadelere teselli sunmaya çalışıyordu. Sultan'ın yerini artık Konstantiniyye'ye ilk ulaşan şehzade değil, hanedanın yaşça en büyük erkeği alıyordu.

Haremde hadımağalarına ek olarak dilsizler ve cüceler de bulunurdu. Bedensel özürleri bu insanları sultanın gözünde olağanüstü hizmetkârlar ve soytarılar kıları. 17. yüzyılda bir keresinde Sultan'ın karşısına eşsiz bir fenomen çıkmıştı: Dilsiz ve cüce bir hadımağası. Gerek Sultan'ın, gerekse Valide'nin gözdesi olan bu

* *IV. Henry/de*, V. Henry'nin tahta çıkarken erkek kardeşlerine yaptığı konuşma şöyledir:

Kardeşlerim, üzüntünüz korkuyla kanşıyor.
İngiliz sarayı burası; Türk değil.

kişi, "kıymetli esvaplar içinde ve hiçbir eksiği olmaksızın"²⁹ iste-diği her yere girip çıkardı.

Harem, Sultan istemese bile, hanedanın devamlılığını sağlayan bir makineydi. Çoğlanları mektebi modelinde olduğu gibi, sadık ve mahir bir seçkinler sınıfı üreten bir okuldu aynı zamanda; öğ-renciler hal ve tavır, dikiş, musiki, -her zaman bugüne kadar kal-mış mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla pek iyi olmasa da- okuma-yazma ve hoşnut etmeyi öğrenirdi. Sultanın gözüne giremezlerse, harem işlerinde kullanılırlardı. Kıdemli görevlilere usta ya da kal-fa denirdi. Emirlerinde bir tören ekibi bulunan kalfalar, kenarları kürklü cübbeleri, entarileri, geniş mücevherle süslü başlıkları ve yüksek, şatafatlı nalınlarıyla çok güçlü görünürlerdi; zaten öyley-diler. Kalfanın altında yer alan cariyeler daireler, çamaşırhane, ki-ler, kazan odası ve hastaneyle ilgilenir, sultanın çocuklarının do-ğum ve bakım işlerini düzenlerlerdi.³⁰

İngiliz teknisyen Thomas Dallam sayesinde, anahtar deliğine gözümüzü uydurabilir ve haremdeki kadınlara bakabiliriz. Dallam Konstantiniyye'ye 1599 yılında geldi. Sultan'a bir org hediye eden I. Elizabeth tarafından gönderilmişti. Kendisine, orgu sarayın dör-düncü avlusuna yerleştirmesi söylendi. Dallam'ın yeniçeri mih-mandarı burada kendisine duvara açılmış bir ızgara gösterdi. İz-garadan bakıldığında harem sakinleri görülebiliyordu. Haremde kadınlar bir toplu oyun oynuyordu:

Onlan ilk bakışta oğlan çocukları sandım ama, sırtlarında ucu minik incilerle süslü püsküllerin yer aldığı saç örgülerini gördüğüm zaman hem kadın, hem de sahiden pek güzel olduklarını anladım. Başlarında, sadece tepelerini örten, altın işli başlıklar vardı. Boyunlarında saf inci gerdanlıklardan başka bir şey yoktu. Gerdanlıkların ucundan göğüs üzerine bir mücevher iniyor, ku-laklarını da değerli taşlar süslüyordu. Üzerlerine giydikleri şeyler asker ceketi gibi biraz kırmızı, biraz mavi ve biraz da diğer renk-lerden oluşan saten kıyafetlerdi ve tezat renklerden işlenmiş birer dantela gibiydi. Pamuklu yünden dikilmiş şalvarları kar kadar be-

yaz, çim kadar narindi; şalvarlarının üzerinden baldırlarım seçebi-liyordum.

Sonunda yeniçeri kendisini ızgaranın başından çeker alır: "Zerre kadar istemezdim oradan ayrılmayı, zira gördüklerim ziya-desiyle hoşnut etmişti beni."

Dokuz yıllık hizmetin ardından, sultanın "dikkatini çekmemiş" olan kadınlar, şayet resmen isterlerse, saraydan ayrılıp evlenebi-lirlerdi. Eğitimleri ve bağlantıları vesilesiyle bu gelinler oldukça rağbet görürdü. İmparatorluk sona ererken öğretmenlerden biri, "Hal, tavır ve kibarlıklarını gördüğüm zaman, paşaların neden da-ima saray hizmetinde bulunmuş kadınlarla evlenmeyi yeğledikle-rini anladım," diye yazmıştı.³¹

Haremi yöneten en güçlü kadın ne Hürrem, ne de Nurbanu oldu. Bu kişi, çekici ve hırslı bir kadın olan Valide Kösem Sul-tan'dı (ismi "köse" dışında "önder" anlamına da gelir - çünkü bir sabah Sultan'ı bekleyen kadınlar sırasının başında bulunuyordu). Muhtemelen Tinos Adası'ndan bir Rum rahibinin kızı olarak 1589 civarında dünyaya gelen Kösem, Sultanahmet Camii'ni yaptıran I. Ahmed'in eşlerinden biriydi. Pek çok sultan, sayısız baştan çıkar-ma girişimlerine ve annelerinden gelen baskılara rağmen ciddi aşk ilişkileri yaşamıştır. Ahmed'in sağlığında, "[Kösem] imparator-la istediğini yapar; kalbini öyle kazanmıştır ki, kimse onun yerini alamaz," denirdi. 1617'de Ahmed'in ölümü üzerine Eski Saray'a sürüldükten sonra, küçük oğlu IV. Murad 1623 yılında tahta çıkar-ken Valide Sultan olarak tekrar Yeni Saray'a dönmüştür.

Çocuk yaşta bir Sultan'ın sorumluluğunu da taşıyan Kösem Sultan, haremdeki karargâhından, saraya ait altın ve gümüşleri eriterek ordunun parasını ödemek suretiyle, hükümetin istikrara kavuşmasına yardımcı olmuştur. Sultan'ın çıkarları kimi zaman hanedanın çıkarlarını tehdit ederdi. IV. Murad yetişkinlik çağına geldiği zaman, kardeş katli geleneğine riicu ederek, iki rakibini ortadan kaldırmak amacıyla, iki erkek kardeşini öldürttü. Annesi,

hayatta kalan tek kardeşi İbrahim'i öldürmesini, onun bir tehdit oluşturamayacak kadar deli olduğu gerekçesiyle engelledi. Öte yandan, Valide Sultan için hem Sultan'ı, hem de imparatorluğu denetim altında tutmak genellikle zor oluyordu. Veziri Azam'a şöyle yazmıştı: "Yemenle ilgili olarak mutlaka bir şeyler yapılmalı -orası Mekke'nin kapısıdır. Elinden ne geliyorsa yapmalısın... Oğlum sabah gidiyor, geceleyin dönüyor. Yüzünü bile görmüyorum. Soğukta kalamaz, tekrar hasta olacak. Bu çocuğun verdiği evham beni mahvediyor. Fırsatını bulursan kendisiyle konuş." IV. Murad Hipodrom'a gidip Osmanlıların gözde sporu olarak cirit oynamakta ya da at üzerinden cirit fırlatmakta ısrar ettiği zaman, Kösem Sultan "Ne yapmalı?" diye hayıflanıyordu. "Söylediklerim ona kötü geliyor. Ona bir şey olmasın, hepimiz için çok önemli. Öyle çok derdim var ki, yazmakla bitmez." IV. Murad zalimane ama başarılı bir hükümdarlık döneminin ardından 1640 yılında öldü.³²

Kendisinden sonra tahta geçen İbrahim, ilk başlarda korkudan haremdeki dairesinden dışarı çıkamıyordu. Kösem Sultan ağabeyinin cesedini kendisine gösterinceye kadar, tahta çıkacağına değil; boğdurulacağını inanıyordu. İbrahim'in sultanlığı sırasında haremde parfüm, dokuma ve mücevher gibi lüks hususlarında yeni aşamalara erişildi. İbrahim'in kadın ve kürk düşkünlüğü, içinde "kadınların hakkını vereceği", baştan aşağı vaşak ve samur kürküyle kaplı bir odası olmasına neden oldu. Kösem Sultan, İbrahim'in çok sevdiği bakirelerin ve dolgun kadınların bulunmasında kendisine yardımcı oluyordu. Kudretten kesildiği zaman, kendini her cuma yeni bir kadınla sınırlamıştı. Hanedanın geleneklerini altüst ederek, bir cariyeye ile resmen evlenmişti. Zenci hadımağası cariyenin, Veziri Azam kendisinin şahidi oldu. Daha önceki sultanların Medine'ye göndermiş olduğu hediyeleri geri getirmezse, Veziri Azam'ı içini samanla doldurmakla tehdit eden ve sinirlerini yatıştırmak için amber kokulu kahve içen bir eksantrikti.³³ Hükümette tam bir kaos yaşanıyordu. Maaşlarının tamamını ala-

mayan yeniçeriler, hükümetin zayıflığından da güç bularak, eski bir Veziri Azam'ı parçalamış ve sokakta satmaya kalkışmışlardı.

Valide Sultan'ın harekete geçmesi gerekiyordu. Kösem tepeden tırnağa siyah ipek giysiler içinde ve zenci hadımağasının salladığı geniş bir yelpazenin önünde yerini alarak, harem giriş kısmında önde gelen vezirlerle bir toplantı düzenledi. Yeniçeri-ağası kendisine hitaben şunları söyledi: "Kerim hanımefendi, Padişah'ın divaneliği ve çılgınlığı dünyayı tehlikeye düşürmüştür; Padişah sefahat, işret ve devleti satmaktan başka bir şey düşünmezken kâfirler Bosna sınırında kırk kaleyi istila etmiş ve hali hazırda seksen gemiyle Çanakkale Boğazı'nı çevirmeye başlamıştır. Ayasofya'nın minarelerinden yükselen ezan sesleri saraydan gelen davul ve boru seslerinin içinde boğuluyor," - Osmanlı Konstantiniyyesi'nin sürekli nükseden fobisi.³⁴

Kösem sonunda oğlunun tahttan indirilmesi gerektiğine ikna oldu. Onun için üzüntü duymasını gerektirecek pek nedeni de yoktu. İbrahim kendisini Rodos'a (Kıbrıs ve Mısır gibi, Osmanlı başkentinden mutlak bir sürgün yeri) sürmeye çalışmış, Kösem'in de kızları olan kendi kız kardeşlerini hamam sırasında en gözde cariyesine hizmete zorlamıştı. Bir rivayete göre Kösem, Sultan'ın 7 yaşındaki oğlu Mehmed'i meclise şu sözlerle takdim etmişti: "İşte buyurun! Bununla ne yapabileceğinize bir bakın bakalım!" Konstantiniyye Müftüsü'nden alınan bir fetvanın da desteğiyle İbrahim tahttan indirildi ve daha sonra boğularak öldürüldü. Cellat geldiği zaman İbrahim'in son sözleri şunlar oldu: "Ekmeğimi yiyenler arasında acıyıp da beni koruyacak hiç kimse yok mu? Bu zalim adamlar beni öldürmeye geldi. Merhamet! Merhamet!"

Kösem, böylesi bir güçle yeni Sultan IV. Mehmed'in annesi Turhan'ın yerine Valide Sultan olarak kalmayı sürdürdü. Anık Büyüyük Valide sıfatıyla tanınan Kösem Sultan, görkeminin doruğunda olduğu 1651 yılında, hiçbir zaman bir kenara bırakmadığı işbilir mizacının da gayretiyle, büyük çarşının yanında bir cami değil ama şehrin en büyük hanı olan, pek çok kubbeli Büyük Valide

Hanı'nı yaptırdı. İç avluya yayılan ve üç katlı olan bu yapı öyle büyüktü ki, 3000 yolcuya barınak sağlayabiliyordu.

Kösem Sultan, yaptığı sayısız hayır işleriyle şehrin sevgisini kazanmıştı. İki ya da üç yıllık hizmetin ardından kölelerini azat eder, onlara çeyiz ve dayalı döşeli konutlar temin ederek evlenmelerini sağlardı. Recep ayında kılık değiştirerek saraydan çıkar, borç yüzünden hapse düşmüş olanların serbest bırakılması ve borçlarının ödenmesi işlerini bizzat düzene koyardı.³⁵ Meclis toplantılarında Sultan'ın bulunması gerektiği zaman Kösem de onun yanında, bir perde arkasında yer alırdı. Açıksözlülüğü, ihtiyatlılığına ağır basardı. Vezirleri, Thatcher'inkini andıran sert bir üslupla, yüzlerine karşı tenkit ederdi. "Ben seni zamanını bağlarda bahçelerde geçirmen için mi vezir yaptım? Kendini imparatorluğun işlerine vakfet ve bir daha böyle şeyler kulağıma gelmesin!"³⁶

Sonunda, 1990 yılında Westminster'da olduğu gibi, eza görenler eziyet edene karşı bir anda saldırıya geçti. Harem içinde, Sultan'ın annesi -ve bizzat Kösem tarafından keşfedilip İbrahim'e sunulmuş olan- Turhan Sultanla zaten bir ittifak söz konusuydu. Kösem, bir ihtimal, Turhan'ın oğlu Mehmed'i tahttan indirip, annesinin daha uysal bulduğu küçük kardeşi Süleyman'ı başa geçirerek gücünü pekiştirmeyi planlıyordu. Kösem'in kölelerinden biri, Turhan'ı bundan haberdar etti. Muhtemelen başhadımağası vasıtasıyla ortalığa Kösem'in Padişah! boğdurmak istediğine dair bir söylenti yayıldı. Öfkeden gözü dönmüş hadımağaları ve içoğlanları 2 Eylül 1651 günü kendisini haremde kısırdı. Sadık kölelerden biri, "Valide benim!" diyerek hanımefendisini kurtarmaya çalıştıysa da, gelenler aldanmadı. Kösem'in Valide Sultan dairesinde, merdiven duvarında bulunan bir dolaba gizlendiği söylenir. Eteğinin kapının altına sıkışıp kalan ucu kendisini ele verir ve bal-tacılarından biri tarafından perdeyle boğulur. Büyük bir güçle direnen Kösem'in kulaklarından ve burnundan fışkıran kan katilin elbiselerine bulaşır. Daha sonraları "Katledilen Valide" olarak da tanınan Kösem'den geriye 2700 şal, yirmi çekmece dolusu altın ve

şehirde dindarlık ve cömertlikle maruf bir şöhet kaldı. Ölüm haberi duyulduğu zaman, Konstantiniyye halkı kendiliğinden üç gün yas tuttu.³⁷

Daha sonra hiçbir Valide, Kösem ya da Nurbanu kadar güçlü olamadı. Öte yandan, Valide'nin Sultan kadar önemli olduğu ve "Kadınlar Saltanatı" adıyla anılan dönemin yaşayan bir simgesi, bugün Haliç kıyısındaki büyük ve zarif (Yeni) Valide Sultan Camii'dir. Bu cami, hanedanın kadın mensuplarının daha önce yaptırmış olduğu diğer camiler gibi şehrin kıyısında değil; liman ve çarşı arasında, şehrin ticaret merkezindeydi. Temeli 1595-1603 yılları arasında Valide Sultan olan ve isterse Veziri Azam'ı bile gözden çıkardığı söylenen Safiye Sultan tarafından atılmıştı. Yapımına 1597 yılında başlanmış, 1603 yılında Safiye'nin ölümü üzerine ara verilmiş ve ancak 1660 yılında, Turhan tarafından tamamlanmıştır. Galata ile İstanbul arasında gidip gelen bir kişinin onu görmemesi mümkün değildir.

Harem dışında yaşayan İstanbullu kadınların yazmış olduğu mektup, şiir ve anılann pek azı yayınlanmıştır. Yaşam tarzları hakkında bir şey söylemek kolay değildir. Ancak 19. yüzyılda, tek tük seslerin duyulmaya başlaması mümkün olabilmiştir. En önemli amaç evlilikti. Evlilikler hamamda başlardı - ve kimi durumlarda burada biterdi. Kur'an'a göre temizlik dindarlığın önemli değil; asli bir parçasıydı. Şehrin her mahallesinde, sıcak ve soğuk banyoları, çeşmeleri, kubbeli mermer odalarıyla haftanın belirli günlerinde sadece kadınlara açık olan bir hamam bulunurdu. Hürrem, Ayasofya ile Sultanahmet Camii arasına, kadınlarla erkeklerin aynı anda girebileceği iki ayrı ama aşağı yukarı eşit bölümleri olan, kendi şanına layık, muhteşem bir hamam yaptırmıştı. Şehirde toplam 150 civarında hamam vardı.

Bu mermer tapınaklar, Kaliforniya'nın plaj kültürüyle karşılaştırılabilir; banyo, masaj ve sohbetten oluşan bir toplumsal yaşamın ortaya çıkmasını sağlıyordu. Batı'nın kaplıcalarında olduğu

gibi, arkadaşlık ve hasbıhal etmek arzusu hamama gidilmesinde sağlık kadar önemliydi. Varlıklı kadınlar, evlerinde hamam olmasına rağmen haftada en az bir kez mahalle hamamına giderdi. Bura, havlu, fırça, kına, sürme, bir kalıp Girit sabunu ve sedef kakmalı nalınlarıyla beraber, hizmetkârlarının eşliğinde gelirlerdi. Hamam ziyaretleri yiyecek malzemelerinin ve evcil hayvanların getirildiği, dostların ve müzisyenlerin davet edildiği âlemler halini almıştı. Kadınlar, banyo ve masajın ardından, üzerlerinde keten iç çamaşırlarından başka bir şey olmaksızın kaşlarını alır ve saçlarına -bazen el ve ayaklarına da- kına yakarlardı. Sünni Türklerin de mensup olduğu Hanefi mezhebi, bedeninin bütün bölümlerinin, yani kulaklar, burun delikleri, bacaklar ve koltukaltılarının tüyden arındırılmasını öngörür. Kadınlar bu iş için şeker şurubundan yapılma ağdalar ya da kireç ve sıçanotu kullanırdı.³⁸

Hamamların -şehirdekinden çok farklı olan- dünyasının canlı bir tasviri, imparatorluğun savaştan sefahate yöneldiği 1717-18 yıllarında şehirde bulunan İngiliz sefirinin eşi Lady Mary Wortley Montagu'de görülür.

Girişteki divanların üzeri yastıklar ve kıymetli halılarla kaplıdır. Buralarda kadınlar oturur. Arkalarındaki divanlarda köleleri yer alır. Giyim kuşamdan mevki farkını anlamak olanaksızdır, çünkü burada kelimenin tam anlamıyla anadan doğma, güzel ya da çirkin ne varsa her şey ortada olacak şekilde bulunurlar. Buna rağmen densiz bir gülümseyişe ya da kibirli bir tavra rastlanmaz... bir sürü çıplak ve güzel kadın, sere serpe oturmuşlar, kimileri sohbet ediyor, kimileri dikiş işine dalmış, kimileri kahvesini ya da şerbetini yudumluyor, bu arada (genellikle on yedi-on sekiz yaşlarında, sevimli kızlardan oluşan) köleleri de saçlarını örmeyle meşgul. Velhasıl burası, dünyada ne var ne yok konuşulan, skandallar icat edilen vs. bir kadın kahvehanesi. Bu eğlenceye genellikle haftada bir gün vakit ayınyor ve en az dört-beş saat hamamda kalıyorlar.³⁹

Anneler hamamda gevşedikten sonra oğulları ya da kendileri için, eş-dost arasında münasip bir genç kız olup olmadığını sormaya başlardı (bazı anneler ise kapı kapı dolaşan, meslekten çöçatanlara daha çok itimat ederdi). Kızın güzelliğinden emin olmak, reçel yapımı, nakış ve buna benzer sıradan işlerdeki maharetini görmek için ailesine bir dizi ziyaret başlardı. Annenin gözü kızı tutarsa konuyu oğluna açardı. İzdivaç kararının ardından delikanlı genç kıza bir şal, bir işleme ya da bir elmas gönderirdi. Kız hediye kabul ederse nişan yapılmış demektir.

Düğünden iki ya da üç gün önce, kızın ailesi bir hamam kiralardı. Burada arkadaş arasında edepsiz hikâyeler anlatılır, dansözler ve musiki eşliğinde eğlenilirdi. Düğünden önceki gün -genellikle bir çarşamba günü olurdu bu- kızlıktan kadınlığa geçişi vurgulamak üzere kızın evinde bir kına gecesi düzenlenir, misafirler bu törene en kaliteli ipek ve kadife kıyafetleriyle katılırdı. Bereket getirmesi için gelinin başından aşağı sikke serpilirdi. Gelinin arkadaşları, ellerinde kına tepsilerine dikilmiş mumlarla evde ve bahçede dolaşır, düğün gecesine dair şarkılar söylerdi:

Yeni odanın camları ıslıl ıslıl, Gelinim
Sanki altın, gümüş mumlar yanar, Gelinim
Ummazdım senden bunu, Gelinim...
Gecenin dileği gerçek olsun, Gelinim

Delikanlının annesi daha sonra kızın ellerine kına yakar ve çingeneler dansa başlardı. 1870'lerde Osmanlı başkentinde yaşayan bir İngiliz tacirinin karısı olan Lady Blunt bu dansı, "en sınır tanımaz ve cüretkâr cinsinden", sözleriyle tanımlamıştı.

Perşembe sabahı, giyinip kuşanmış ve mücevherlerini takmış haldeki geline babası tarafından, evli bir kadın olduğunun simgesi olarak kuşak takılırdı. Gelinin mücevherler ve çiçeklerle süslenen saç tuvaleti "başlıkçı" adı verilen bir kadın tarafından, günlerce önceden hazırlanırdı. Evinin büyüklüğü nedeniyle "İstanbul'un yarısı" lakabıyla anılan bir başlıkçı, mücevher hırsızlarınca öldürülmüştü.

larının servetleri, bu kadınlara saraya layık bir hayat yaşatmak uğruna tükenirdi. Venedik'te Gritti, Contarini, Mocenigo gibi asil ailelerin sarayları boyunca uzanan Büyük Kanal, bu ailelere ait servet ve gücün somut kanıtıydı. Boğaziçi ise, şehirde tek bir ailenin heybetli varlığını yansıtıyordu: Osmanlı hanedanı.

Prenseslerin kocalarına, karılarının köleleri gözüyle bakılırdı. Dügün gecesi, erkek karısının odasına kabul edildiği zaman ya da kabul edilirse, yatağa ancak dibinden yaklaşmaya cüret edebilirdi. Kocalar bazen eyalet yönetimi için başkent dışına gönderilirdi. Prensesler, bir istisna dışında, asla onlarla beraber gitmeye razı olmazdı.* Saraylarının boyutları, çocuklarının sayılarından ziyade, statülerinin göstergesiydi. Sultan'ın potansiyel hasımlarını ortadan kaldırmak amacıyla, prenseslerin çocukları, 1607 yılından itibaren genellikle doğar doğmaz öldürülmeye başlandı. 1842 yılına gelindiğinde, Sultan bu geleneğe bir son vermek istedi. Kendisinden de Osmanlı olan cariyeleri, Sultan'dan baskın çıkarak, kız kardeşi Atiye'nin henüz doğmuş çocuğunu öldürdüler. Mazeret olarak, "Elli iç savaşın yaşatacağı korkunun yanında bir bebeğin yaşamının ne önemi var?" dedikleri söylenir. Atiye Sultan ise üzüntüsünden iki ay içinde öldü.⁴³

Kimi prenseslerin evlilik yaşamı mutluluk içinde sürüyordu. Örneğin 17. yüzyılda, IV. Murad'ın zamanında Mısır'ın yıllık vergisini, olduğu gibi kendisine bağışladığı kızı Kaya Sultan hem dindar bir Müslüman'dı, hem de evini başarıyla çekip çeviriyordu. Tarihçi Evliya Çelebi kafesli bir pencereden kendisiyle sık sık konuşurdu (cinsel ayrımcılığın yaşlı kadınlar için daha gevşek olduğunun işareti). "Kadınlarla ahablık etmekten hiç zevk almaz; bir köşeye çekilip kendini işlerine verirdi. Hatta beş vakit namazı da paşayla [kocas, Melek Ahmed] birlikte kılarlardı... Neticede, paşayı çok sever ve tüm yoz kadınlarla ilişkisini keserek bütün zama-

* 19- yüzyılda Sultan'ın hareminden bir kadın İngiliz sefaretine sığınmış ve Konstantiniyye'yi terk etmektense bir hamalla evlenmeye razı olacağına yemin etmiştir. - ."

nını paşayla muhabbet etmeye ayırırdı." Yılın kırk sekiz günü yataktaki "tatlı tadı güreşirler" ve Kaya Sultan kocasının kendisini yemesine yardımcı olurdu. Kaya Sultan'ın ölümünden sonra paşa, ihtiyar Fatma Sultanla evlendi. Evliya Çelebi'ye şöyle demiştir: "Gerdek gecesinde şu karımın bana yaptığı işkencelerin yanında Malta mahkûmlarının [Malta'daki, barbarlıkları dillere destan St. Jean Şövalyeleri'nin eline düşen Müslüman esirler] çektikleri hiç kalır. Allah beni affetsin, ama ne utanmaz, arsız kadındır bu!"⁴⁴

Ne var ki, bu en güçlü ve ayrıcalıklı Osmanlı kadınlarının bile kıskançlığın pençesinde kıvrandıkları zamanlar olurdu. 19. yüzyılın büyük ıslahatçılarından II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan, Mehmed Ali Paşa adında bir subayla evliydi. Birbirlerini seviyorlardı. Günlerden bir gün, Haliç'te Avrupa'nın Tatlı Suları adıyla bilinen ve pek revaçta olan bir mesire yerinde*, Âdile Sultan, Mehmed Ali Paşa'nın dikkatini çeker. Paşa, koyu renk peçe içindeki kadının kim olduğunu anlayamaz ve ayaklarının dibine parfüme batırılmış mendilini bırakır. Mendilini aynı gece yatağında, uymakta olan karısının yanındaki yastığın üzerinde bulur.

Bir başka seferinde de, Âdile Sultan uzak bir camiye namaza gider. Yol üzerinde biraz dinlenmek amacıyla büyük bir malikânenin kapısını çalar ve içeri buyur edilir. Kendisine kahve ve şerbet ikram eden ev sahibesinin adını sorar. Kadın, Mehmed Ali Paşa'nın karısı olduğu cevabını verir. Âdile Sultan bu tarihten sonra inzivaya çekilmiş ve kahır yükü gittikçe artan şiirler yazmıştır. 1898 yılında öldüğü zaman, kocasının yanma gömüldü. Paşanın sadakatsizliğine dair aralarında tek konuşma geçmemişti.⁴⁵

Kıskançlık fırtınaları bu kadar kibar olmayan evleri de sarsardı. Erkekler cariyelere cinsel açlıklarını bastırarak birer yem muamelesi yapardı. Bazen imama müracaat ederek, cinsel ilişkiden sonra gusül abdesti aldıkları zaman karılarının gazabını bayan kölelerin üzerine çektikleri gerekçesiyle abdest almama izni isterler-

* Kâğıthane'de, (ç.n.)

di. Lady Blunt şunları yazıyordu: "Tanıdığım bütün hanımlar çamaşırdan sonra kocularının giysilerini kendi elleriyle yıkamak üzere çamaşırhaneye bizzat inerdi. Bu işin kölelerden birine bırakılması durumunda, kızın büyü yapıp ayağını kaydırmasından korkardı."⁴⁶

Modern Türk yazarlarının en büyüklerinden ve Konstantiniye'deki ilk feminist dalgaının öncülerinden Halide Edip, şehrin 1908 öncesi son altın çağı sırasında babasının evini şöyle anlatır: "[Çokeşlilik] bir bela; talihsiz hanemizden defedilememiş bir zehirdi... Evimizdeki bitmek bilmeyen gerginlik en basit resmiyeti bile bedensel bir acıya dönüştürdü. Bunların etkisinden hâlâ kurtulabilmiş değilim. Karıları karşılıklı odalarda oturur ve babam bunları sırayla ziyaret ederdi..."⁴⁷

Haremin bir eğlencesi de Müslüman kadınların yanı sıra Rum, Musevi ve Ermeni kadınların ağırlanmasıydı. Haremler arasında sürekli bir ziyaretçi trafiği vardı: Merak, teftiş, kutlama ve taziye ziyaretleri. Ziyaretçiler genellikle geceyi geçirmeden gitmezlerdi. Bağlantıları sağlam bir kadının ziyareti bir seneye kadar uzayabilirdi. Ziyaretçiler, postacı ya da dedikodu yazarları gibi çalışır; şehirde olup bitenleri naklederlerdi. Bohçacı kadmlar kapı kapı dolayarak giysi ve işlemeler alıp satarlardı.

Öte yandan, bazı sultanlar sıkı bir inziva uygulamaya çalışmıştır. III. Osman (1754-1757) kadınların haftada dört günden fazla dışarı çıkmalarını yasaklamış, IV. Mustafa (1807-1808) ise hiç çıkmalarını emretmişti. Bazı kadınlarda öyle çok erkek korkusu vardı ki, ateşe bile düşseler bir komşunun ya da yeniçerinin kollarında kurtulmaktansa ölmeyi tercih ederlerdi. Kadınların, "erkeklerin arasında" çarşıya çıkmak ya da kabristan ziyaretine gitmek gibi gelenekselleşmiş hareketleri için dahi eleştirildikleri zamanlar olmuştur. Kadınlar namazlarını genellikle evde kılardı. Camilerde özel, üstü kapalı balkonlarda ya da setlerin arkasında oturur, caminin ana kısmında yer almazlardı. Hürcem gibi güçlü bir kadının bile - taşraya oğullarını ziyarete gitmesi bir yana- şehre sadece geceleri

indiği söylenirdi. Kösem Sultan tarafından yaptırılan Büyük Valide Han'a kadmlar ancak kapıcının izni ve nezaretiyle girebilirdi.

19. yüzyılın görece özgür ortamında bile saray haremindeki kadınların çoğu oldukça sert bir ayrımcılığa tâbi tutulmuştur. Yüzünü görmedikleri erkeklere âşık olurdu bu kadınlar. Mehtaplı bir Boğaziçi gecesinde, birisinin şarkı söylediğini ya da uzaktan gelen keman seslerini duyarlardı. Yıllar boyu, sevdikleri hakkında hiçbir şey bilmeksizin aşkları sürerdi. Byron, *Don Juan'da*, "Türkler için izdivaçla asma kilit aynı anlama gelir," derken hiç de abartmıyordu.⁴⁸

Bununla beraber özgürlük alanları da yok değildi. Batı'da kadınlara ait servetin denetimini kocalar ellerinde tutardı. Marlborough Düşesi Sarah gibi eli maşalı bir kadın bile, geniş mülkünü sadece kocasının kurduğu bir mutemeüik vasıtasıyla idare edebiliyordu. Kısım, bir kadının, çeyizinin başka bir kadın için harcanmasını önlemek amacıyla, kendi mülkünün denetimi İslamiyet'te kadına bırakılmıştır. Konstantiniye'de kadınlar mülklerini ya doğrudan ya da vekilharçlar vasıtasıyla idare ederdi. Bazı kadınların çarşıda dükkânları vardı. Bazıları da kocularının yaptığı gibi, hükümet görevlilerine ya da yabancı sefirlere büyük miktarda borç verirdi. Resmi kayıtlara göre, 1548 yılında Nefise bint Kemal adlı bir kadının bir su değirmeni, 1804 yılında Hoşyar Hanım'ın bir fırını vardı. Kadınlar aynı zamanda, daha sonra görüleceği gibi, yoğun bir şekilde köle alım-satımı da yapardı.⁴⁹ Mimarlık, Konstantiniye'nin varlıklı kadınlarının başlıca meraklarından biriydi. 1962 yılında şehir içinde ve civarında sayıları 953'ü bulan camilerin altmış sekizi, ya da yüzde 7'si, kadınlar tarafından ya da kadınlar için inşa edilmişti. Tıpkı girdaplı beyaz barok çeşmelerin Roma'yı karakterize ettiği gibi, oturaklı gri mermerden cepheleriyle İstanbul'u simgeleyen Osmanlı çeşmelerinden, 1930'lara kadar gelen 491 tanesinin yüzde 28'i kadınlar tarafından yaptırılmıştı.⁵⁰ Beşiktaş'ta Turhan Sultan (ilk adı Hatice'dir) tarafından yaptırılan bir çeşmenin üzerinde şu yazı okunur:

Sultanlar Sultanı Mehmed Han'ın annesi,
merhametiyle herkesi kucaklayan,
hükümlerinin ve cemiyetin nizamı, temiz yürekli
Hatice Sultan,
tekmil kâinatın susuzluğuna çare olsun diye
bu muhteşem çeşmeyi yaptırmıştır.

Yapımı 1741 yılında tamamlanan bir çeşmenin kitabesinde şöyle yazılıdır: "Sultan Mahmud devrinde, Vezir Ali Paşa'nın annesi halkın susuzluğunu hayratının saf ve temiz suyuyla bastırdığı zaman, Nakşibendi dervişlerinden Beşiktaşlı Rıza şu özdeyişi söylemiştir: Gelin de bu çeşmeden ebedi hayatın suyunu için."⁵¹ Maderşahilik devam eder, ama çeşmeyi yapıran kadını anlatmak oğluna düşerdi.

Konstantiniyye'de birkaç kadın kurallara kafa tutmuştur. Şair Hubbi Hatun kocasının ölümünden sonra II. Selim'in maiyetinde kalmış, söylentilere göre Sultan'ın sırdaşı ve maiyetten pek çok kişinin sevgilisi olmuştur. 17. yüzyıl başlarında Leyla isminde Konstantiniyyeli bir kadın aşk şiirleri yazıyordu:

Kollarına aldığın zaman, acı çekirtme bana artık:
Cennettir orası; cehennem olamaz.

18. yüzyılda, şeyhülislamın kerimesi, kuzeni ve torunu Fitnat Hanım, ailesi tarafından şiir yazmaya teşvik edilmiştir. Sanata düşkün Veziri Azamlardan Ragıp Paşa'ya ithafen bir şiir yazmış, hatta Paşa'nın okuma odasını bile ziyaret etmişti. Kadınların arasından müzisyen ve hattatlar da çıkıyordu. Kocasından ayrı kalan bir hattat, Peygamber'in dokuz tarifini yazmış ve bunların çocukların yerini doldurduğunu söylemişti.⁵²

Daha fakir kadınlar, yaşamlarını daha ziyade Batı'daki ev kadınları gibi sürdürürlerdi. Evin erkek ve kadın köşeleri arasındaki ayrım, sadece odanın ortasına bir perde asılarak sağlanıyordu. Kadınlar, genellikle yüzlerini örtmeksizin, alışveriş ederken, akşa-

müderi kapı önlerinde otururken -ya da kocalarını meyhaneden dışarı sürüklerken- görülebiliyordu. Bazı kadınlar evde hazırladıkları ürünleri -sucuklar, nakışlı keten havlular- haftalık pazarlarda şehrin başka yerlerinde yaşayan kadınlara satarlardı.⁵³

Ev işlerinin dışında, Konstantiniyyeli kadınların başlıca meşgeli nakış işlemektir - kırsal Anadolu'da ise halı dokumak. İğne ile ipliğe bu kadar emek vermiş başka bir imparatorluk yoktur. 17. yüzyılın ortalarında Fransız seyyah Jean Thevenot, "Bütün yaptıkları dantel ve nakış işlemek. Ev işlerinin hepsini kadın köleler yapıyor," diyordu. Yüz yıl sonra, Osmanlı tarihçilerinin en büyüklerinden Mouradghea d'Ohsson şunları yazmıştı: "Bütün kadınlar, kıyafetlerinin yanı sıra günlük ev işlerinde kullandıkları bezleri de donatan nakış büyük kıymet veriyor. Mendiller, havlular [nakışlı havlular okçuluk müsabakalarında hediye olarak verilir], masa örtüleri ve peçeteler. Kısacası, iç çamaşırından pencere çerçeveliklerine kadar her yerde nakış görmek mümkün." 20. yüzyılın başlarında, Balkanlarda uzun süre yaşamış olan etnolog Lucy Garnett şöyle yazar: "Bilhassa tığ işi büyük itibar görür ve genç kızlar evlilikten önce boş zamanlarını, daha sonra çeyizlerini ve gelin odalarını süsleyecek olan çarşafı, havluları, yorganları, peçetelere ve buna benzer malzemelere nakış işleyerek geçirir."

İznik çinileri ve kadife kaftanlarda rastlanan kimi çiçek desenlerinin kullanıldığı nakışçılık, beşikten tabuta kadar akla gelebilecek her malzemeye uygulanıyordu: Yatak örtüleri, yastık örtüleri, başörtüleri, para keseleri, at koşumları ve seccadeler. En kıymetli nakış işi ise, her yıl Kabe'ye örtülmek üzere Mekke'ye gönderilen örtüydü. 19. yüzyılda kâğıt zarf kullanımı başlayınca kadar, mektup ve kolilerin sarıldığı bezleri de muhtelif nakışlar süslüyordu. Nakış ne kadar gösterişliyse, gönderilen kişiye o kadar iltifat ediliyor saydırdı. Varlıklı evlerde kahve içimi bile bir nakış gösterisine dönüşebilirdi. İlk kahve servisini yapan kişi, bir ucu omuzdan dolaşan yuvarlak bir kumaş giyerdi. İpek ya da kadife olan bu kumaş parçası altın iplikle işlenir, yerine göre mücevherlerle

süslenir ve püskülleri incilerle örülürdü. Buradaki tek amaç, zara-fetin ve zenginliğin teşhir edilmesi idi.

Nakış işleri elbiseleri de kaplardı - altın iplikleri nedeniyle hü-kümdar ulaklarının cüppeleri kadar sert olan bu etkileyici elbise-ler Büyükdere'deki Sadberk Hanım Müzesi'nde görülebilir. 16. yüzyıldan 19- yüzyıla pek değişikliğe rastlanmaz bu giysilerde. Lady Mary Wortley Montagu bir Osmanlı kadınının üzerinde gör-düğü sırmalı damasko fistana, kaftana ve mücevherle kaplı kuşa-ğa hayran olmuştu; ama asıl "gözlerini yuvalarından fırlatanlar" nakışlı masa örtüleri ve peçetelerdi. Zengin kadınlar kış mevs-i-minde kenarları ermin (kakum) ya da samur kürkü dikili saten el-biseler giyer, başlıkları genellikle inci ya da elmas süslü kadife-den olurdu. Saçlarına bir çiçek buketini andıracak biçimde düzen-lenmiş, değerli taşlardan oluşan tokalar takarlardı. İnciler gül to-murcuklarını, yakutlar gülleri, elmaslar da yaseminleri temsil ederdi. Evden dışarı çıkarken beyaz muslinden, sadece göz yeri açık bırakılmış türbanlar takar ve boğazdan ayak ucuna kadar vü-cudu tamamen örten feraceler giyerlerdi.⁵⁴

Nakış kültü, halk dini ya da saray resmi geçitleri gibi, şehrin değişik kesimlerini bir araya getirirdi. 1673 yılında, Peralı bir Ka-tolik olan Venedik tercümanı Sinyor Tersia, kızının çeyizini arka-daşlarına teşhir etmişti. Çeyiz, tamamı altın ya da sim ipliklerle, incilerle ya da kristallerle "şehrin modasına uygun" bir şekilde iş-lenmiş elbiseler, mendiller, kaftanlar ve yatak örtülerinden oluşu-yordu. Musevilere özel perdelerde ve ibadet sırasında giyilen şal-larda nakış deseni olarak İslam ürünü dokumalardaki çiçek mo-tifleri kullanılmıştı. Sinagoglarda kullanılan kilimler "İsmaililer'in [Müslümanların] namaz kıldıkları menfezin şeklini barındıran" seccadelerini andırırdı.⁵⁵

Türk nakışçılığının şöhreti, lüks yaşamın bir başka şahikası olan Fransız Sarayı'na kadar ulaşmıştı. 1570'lerde Catherine de Medici ve elli yıl sonra Marie de Medici evlerinde nakış işlemek üzere genç kızları Konstantiniyye'den Fransa'ya çağırmışlardı.

Şehrin hemen her alanda Batı üslubunu kucakladığı zamanlarda bile, başkente gelen seçkin misafirlere özellikle nakış hediye edil-miştir. III. Napoleon'un karısı İmparatoriçe Eugénie, 1869 yılında Konstantiniyye'yi ziyaret ettiğinde Valide Sultan tarafından kendi-sine sunulan ilk hediye, geleneksel nakışlarla işlenmiş süslü men-dillerdi.⁵⁶

V
ALTIN KENTİ
m

*Yahudi, Tü:L, Hristiyan hepsinin türlü akidesi var.
Gel gör ki, hepsi aynı TANRI'ya, ALTIN'a tapar.*

"Letters Historical and Critical from a Gentleman in
Constantinople to his Friend in London"dan, 1730
*Konstantiniyye'den daha hoş görünürlü ya da ticare-
te daha müsait hir başka şehir yoktur.*

Ogier Ghislain de Busbecq, 1555

Sultanlar yaz sıcağında genellikle saraydan denize nazır köşklere taşınırdı. Burada, meltemin verdiği tatlı bir serinliğin içinde, kimilerini ilk bakışta gerçekliğinden şüpheyeye düşürecek kadar güzel bir manzaranın tadını çıkarırlardı. Haliç ve Boğaziçi'nin keştiği noktada, deniz, üzerinden hiç eksik olmayan kayıklarla alabildiğine uzanırdı. Öyle çok kayık vardı ki, Melchior Lorichs'in

1560 yılına dair anlattıklarına bakılırsa, kimi zaman gemi direği ve yelkenden neredeyse suyun yüzeyi görünmezdi. Ufak tefek bir yığın kayık (limanda çalışanların sayısı toplam 15.000 civarındaydı) devasa gemilerin arasından sinek gibi süzülürdü.¹ Şehrin uzak uçlarıyla merkezi arasında günlük yolcu trafiği ağını kuran bu kayıklar, tepe üstü suya pike yapan martılar ya da denize dalıp çıkan yunuslar kadar süratliydi. Kürekçilerin bağırışları ve ısıkları limanı Napoli'den bile gürültülü kılardı. Konstantiniyye başkent ve liman olma özelliğini Londra ya da Lizbon'dan daha fazla bir araya getirirdi. Deniz sadece şehrin kalbine kadar sokulmakla kalmamıştı - şehrin kalbiydi aynı zamanda.

Sarayburnu'ndan karşı yakaya bakıldığında, sağda, yeşil bahçelerin, selvi korularının ve Anadolu'nun ilk tepeciklerinin önünde yükselen beyaz kubbeleri ve minareleriyle köylerin, camilerin ve sarayların birbirine karıştığı Üsküdar görünürdü. Sol tarafta, Haliç'in tam karşısında, yeşil sebze bahçeleriyle süslü, gri bir kullenin taçlandığı, kırmızı damlı evlerin bir amfiteatr gibi dizildiği Galata bulunurdu.

Galata'nın iki kilometre kadar sol tarafına uzanan bölge, boyu boyunca, saray tophanesi ve tersaneleriyle beraber, Sultan'm deniz kuvvetinin merkezi ve dünyanın en büyük deniz ana üslerinden biriydi. Etrafını saran yüksek duvarlarla şehir içinde şehir gibi görünen tersane, aynı anda 200 kadırganın birden inşasına müsaitti. 1650 yılına ait bir resimde, yan yana dizilmiş kırmızı damlı otobüs garajlarını andırmaktadır. Tersanenin yanında, barut ve cephe fabrikaları bulunuyordu. Bunların yanına, Osmanlı donanması karargâhının 1516 yılında Gelibolu'dan buraya nakledilmesinin ardından Kaptan Paşa'nın sarayı eklendi. Kaptan Paşa kısa süre içinde Divan'da oturma hakkı edinerek ve Galata ile Ege adaları üzerinde yetki sahibi kılınarak Konstantiniyye'nin önde gelen memurlarından biri oldu. Donanma erleri Türkler, Rumlar ve Dalmaçyalılardan meydana geliyordu. Bunlara, İtalyanca *levantino* (Levanten) sözcüğünden gelen *levant* adı verilirdi. Genel-

likle Venedik modelinde yapılan kayıklara ise Patrona, Riyala ya da Kaptan gibi yarı-İtalyanca isimler konulurdu.²

Tophanenin yanında, etrafında duvarlarıyla zindan olarak bilinen meşum bir yapı yükselirdi. Buranın sakinleri, Akdeniz'de St. Jean Şövalyeleri ile Cezayir korsanları arasında süregelen savaşlar ve korsanlık illetinin sonucunda ele geçirilmiş iki ila üç bin civarında esirdi. Kadırğa yapımında çalıştırılan ve sonra kürek çektilen kölelerin dehşet verici yaşamlarındaki tek teselli, kendilerine selametin "ebedi dünyada" olduğunu anlatan Katolik ve Ortodoks kiliseleri ile Hristiyan sefirlerin serbest bırakılmaları için harcadığı çabalarıydı. Kadırğa forsaları, Konstantiniyye'nin çoksesliliğine bir *lingua franca* daha ekliyordu. Çoğu İspanyol, İtalyan ve Fransız olan forsaların konuştuğu dil, *Franco* adı verilen ve kendi anadillerinin karışımı olan bir lisandı.³

Her 6 Mayıs günü hıdrellez sırasında, bir tiyatro gösterisini andıran törenlerle Konstantiniyye, sanki bir deniz başkenti olmasının tadını çıkarırdı. Kaptan Paşa ve donanma komutanları, kayıklara ve yelkenlilere dolmuş vaziyette kendilerini izleyen halkın gözleri önünde tersaneden çıkar, deniz üzerinde ağır ağır süzülerek Haliç'ten Yalı Köşkü'ne gelirlerdi. Burada maiyetiyle beraber beklemekte olan Sultan kendilerini huzura kabul eder, kaftanlar armağan eder ve iyi yolculuk dilekleriyle başarı temennilerini iletirdi. Surlardan gelen sağır edici top sesleri ve kadırgalardaki bandoların çaldığı marşlarla selamlandıktan sonra filoyu alır ve Ege adalarına doğru teftiş ve vergi toplama gezisine çıkarlardı. 1583 yılında ilk İngiliz sefiri William Harborne, Kaptan Paşa'nın, "bayraklar ve flamalarla kuşatılmış, yaldızla ve resimlerle süslenmiş otuz altı kadırgasının yola koyulusuna"⁴ şahit olmuştu. Tören, her 8 Mayıs günü Venedik Dukası'nın yaldızlı kadırgası *Bucentauro* ve beraberindeki yüzlerce küçük gemiyle birlikte Adriyatik'e bir nikâh yüzüğü atmak üzere denize açıldığı "denizin nikâhı" töreni kadar görkemliydi. Tarihlerin, maksadın ve ihtişamın benzerliği, Venedik etkisinin Konstanti-

niyye'deki deniz yaşamına pek çok bakımdan nüfuz ettiğine işaret eder.

Ticaret gemileri Eminönü ve Gâlatâ'nın, sarayın aşağısında ve karşısında yer alan rıhtım ve iskelelerine demirlerdi. Liman o kadar derin ve korunaklıydı ki, en büyük gemiler bile kıyıya uzatılan kalaslar vasıtasıyla yükünü doğrudan boşaltabiliyordu: Yunanlıların ilk yerleşiminde site için burasının seçilmesinin nedenlerinden biri limanın böylesine nitelikli oluşudur. Gemi yanaştığı zaman kaptan Osmanlı gümrük memurlarına kargo bildirimini verir, daha sonra memurlar kendi kontrollerini yapardı. Yüzde 3 ila 5'lik gümrük vergisi ödeninceye kadar bir yeniçeri güvertede beklerdi, ödeme makbuzunun kendisine iletilmesinin ardından boşaltma işlemi başlardı. Galata ve Eminönü'nün meyhaneleriyle çarşıları limanın nabzının attığı yerlerdi. Buraları, iş ve içki peşinde her gün sayısız tüccar, hamal ve denizci doldururdu. Kış aylarında Osmanlı donanmasının 120 civarındaki gemisi tersanenin kızaklarında yatarken, sefahat sözcüğü yerine Galata meyhanelerinde leventlerin yaptıkları anlatılırdı.

Konstantiniyye Akdeniz kıyılarının en büyük şehri ve en büyük limanlarından biriydi. Lehistan'dan Eflak'a, Orta Avrupa'dan Belgrad yoluyla Edirne'ye, Venedik'ten Adriyatik'e ve oradan Dubrovnik'e ve Balkanlar'ın sarp dağlarına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm bağlantılar ve ticaret yolları başkente çıkıyordu. Ayda en az bir kez, iki bin civarında katır ve deveden oluşan kervanlar Üsküdar'a varırdı. Bunlar İran Körfezi ucunda yer alan büyük liman kenti Basra'dan ve Suriye'den gelirdi. Konstantiniyye Marsilya, Venedik, İskenderiye ve Kırım'dan uzanan deniz ticaret yollarının son durağıydı. Güney Amerika İspanyollar için neyse, Karadeniz de Osmanlı İmparatorluğu için oydu. 1592-1774 yılları arasında buranın ticaret hacmi Osmanlı tebaasına ayrılmıştı.⁵

Şahsi çıkarların yanı sıra sarayın ideolojisi de ticaretten yanaydı. 15. yüzyılda paşalardan biri Sultan'a şöyle diyordu:

Tüccarları daima hoş tutunuz ve kollayınız, kimsenin onları bizar etmesine müsaade etmeyiniz, kimsenin onları sağa sola koşturmasına izin vermeyiniz; çünkü onların yapacağı ticaret sayesinde ülke refaha kavuşur, malların çokluğuyla ucuzluk artar, onların sayesinde Sultanımızın şöhreti civar ülkelere yayılır ve yine onların sayesinde ülkenin serveti çoğalır.

16. yüzyılda hükümet, İran'la ipek ticaretinin denetimi ve Portekiz'le Hint Adaları'ndan Avrupa'ya uzanan baharat yolları için savaşlar yaparken, deniz ticareti bakımından da faal bir devlet yönetimi benimsemiştir.⁶

Osmanlılar, imparatorluğu güçlendirmek adına, Konstantiniyye'de bütün ırkların yanında her türlü malın da bulunmasını istemiştir. Kumaş ve ipek tüccarı bir Floransalı 1502 yılında, II. Bayezid dönemi Galata'sından şunları yazmaktadır: "Sultan bize her türlü kolaylığı sağlıyor ve işimizi onun ülkesinde de yapmamızı arzu ediyor." Bu anlamda, tacirlerin yurtdışından getirdiği lüks malların en iyi müşterileri saray sakinleriydi. Yabancı tacirlerin şehirde bulunmaları, Konstantiniyye'nin dünya kenti kimliğini muhafaza etmesine yardımcı oluyordu. "Kapitülasyonlar" olarak bilinegelen serbest ticaret ayrıcalıkları, yabancı tacirlerin Konstantiniyye ve diğer Osmanlı şehirlerinde kendi sefirlerinin hukuku ve koruması altında yaşamalarını mümkün kılıyordu. Kapitülasyonlar, Sultan tarafından Venedik'e 1454, Fransa'ya 1569, İngiltere'ye 1581 ve Hollanda'ya 1612 yılında verilmişti. Floransa ve Dubrovnik cumhuriyeti bu haklara şehrin düşüşünden önce sahip olmuşlardı. Kutsal Roma İmparatorluğu, Rusya ve İsveç bunları 17. yüzyılda, Danimarka ise 18. yüzyılda elde etmişti.

Konstantiniyye'ye bu kadar çok sayıda sefir gönderilmesinin başlıca nedenlerinden biri ticaretti. Örneğin, Venedikliler için "bir Konstantiniyye Balyosu'nun asıl görevi ulusun ticaretini müdafaa etmek"ti. Ticaret aşkının her şeyden üstün tutulması, İspanya'dan nefret eden İngiliz ve Osmanlı hükümetlerinin bu ülke ile diplo-

matik ilişkiler kurmasına neden olmuştu. III. Murad, 7 Mart 1579 tarihinde I. Elizabeth'e şunları yazar:

Fransa, Venedik ve Lehistan'ın Babıâli'ye samimiyetle bağlı adamları ticari faaliyetlerini nasıl yürütüyorsa, Anletar (İngiltere) ülkesinin tüm tacirleri de buraya gelip gidebilir ve mübarek topraklarımızda ticaret yaparken kendilerine mani olunmaz.

İlk İngiliz sefiri William Halborne aynı zamanda kurşun, kalay ve kumaş ithal eden, yurtdışına da tatlı şarap ve kuşüzümü satan bir tüccardı. 19. yüzyıla kadar sefirin maaşı, İngiliz hükümetinden ziyade, kumulusuna kendisinin de katkıda bulunduğu Levant Şirketi tarafından ödeniyordu. 1640 yılına gelindiğinde, Konstantiniyye'de ağırlıklı olarak kumaşçılıkla uğraşan yirmi beş İngiliz şirketi vardı.⁷

Ne var ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'daki başlıca ticari ortağı İngiltere değil; 1535 yılından sonra imparatorluğun siyasi bir müttefiki haline gelen Fransa olmuştur. Marsilya ticaret odasının denetimindeki Fransız "Levant ticareti"nin (yani, Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan ticaretin), 17. yüzyıl başlarına kadar bütün Fransız deniz ticaretinin yarısını oluşturduğuna inanılırdı. 18. yüzyılda Fransa'nın Osmanlı başkentindeki nüfuzuna katkıda bulunan etkenlerden biri budur. Osmanlı İmparatorluğu, 1789 yılında Fransa'nın İspanya ve Amerika'dan sonra üçüncü önemli pazarı durumundaydı ve Fransa, imparatorlukla birlikte bütün Avrupa ticaretinin yarısını denetimi altında tutuyordu. Konstantiniyye Fransa'dan kumaş, kâğıt, deri ve cam ithal ediyordu. Fransa ise ham yün, post, ipek ve lüks mallar alıyordu -havyar, has sarı balmumu ve penik imalatı için, işlenmiş keçi tüyü. Şehre has iki üründen biri sahtiyan (sağlamlığıyla kılıç saplarında ve kitap ciltlerinde çok makbul olan boyalı köpekbalığı derisi), diğeri ise "Türk kâğıdı" adı verilen ve kitap kapaklarının içlerinde kullanılan ebrulu kâğıttı.⁸

16. yüzyılda, imparatorluğun altın çağında ticaret pürüzsüz bir gelişme gösterdi - bu, 1477-1530 yılları arasında 80.000'den

400.000'e yükselen şehir nüfusundaki çarpıcı artıştan da anlaşılabilir. Venedik Balyosu 1523'te şöyle yazıyordu: "Bundan daha mesut bir ülke görmedim; burası baştan aşağı Tanrı'nın ihsanlarıyla donatılmış. Savaş da, barış da bunlar sayesinde denetim altında. Altını, insanları, gemileri ve itaati çok; hiçbir devlet onunla kıyas kabul etmez." 17. yüzyılda imparatorluk çeşitli nedenlerle zayıflamış ve ticari koşullar aleyhine dönmüştür. Konstantiniyye'de yabancı tacirlere, kapitülasyonların yenilenmesine karşılık (ki zaten, kâğıt üzerinde, her Sultan'ın yapması gereken bir şeydi bu) Osmanlı hükümeti tarafından *avarız* ("arızalar"; savaş gibi olağanüstü durumlarda alınan geçici bir vergi) uygulanmaya başlandı. Aslında tek amaç gelirleri artırmaktı. Bu cezaların bir nedeni de, yabancı tacir ve sefirlerde görülen sistematik yozlaşmanın Osmanlılarda uyandırdığı rahatsızlıktı.

Osmanlı hükümeti az sayıda altın sikke bastırmıştır. Tahtta bulunan padişahın tuğrasıyla ve Türklerin Kayı boyunun mührüyle süslü olan devletin gümüş akçesi ve bakır mangırı, 1584 yılından sonra sık sık devalüe edilmiş ve ağırlıkları azaltılmıştır. Sonuçta, hükümet tarafından defalarca yasaklanmasına rağmen, Osmanlılar ticaret hayatında kendi paraları yerine yabancı paraları kullanmayı tercih etmiştir. Konstantiniyye'nin yabancı ticarete fazlasıyla açık olması nedeniyle, piyasada Venedik, Felemenk, Avusturya, İspanyol ve hatta Leh parası bile bulunuyordu. 1650 yılından sonra Avignon, Orange, Monte Carlo ve Livorno'da bir yığın gizli darphane türemiş ve bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılmak üzere, kıymetli metal içeriği yüzde 30 ila 40 oranında azaltılmış taklit Avrupa parası yapımında uzmanlaşmıştı. Avrupalı tacirlerin kâr payı bu sayede yüzde 600'lere kadar çıkabiliyordu. En sıkı kalpazanlar Fransızlar ve Felemenklerdi. Bir Fransız taciri olan Chevalier Chardin, Türkler hakkında şunları yazmıştı: "Oldukça budala ve kalın kafalı insanlar bunlar. Kolaylıkla aldatılabilecek türden. Dolayısıyla, Hristiyanlar bin bir türlü hileyle dolandırıyor onları. Ama bir kez aldandıktan sonra gözleri açılıyor ve olanca

hırslarıyla, sanki bütün aldanışlarını telafi etmek ister gibi mukabele ediyorlar." 17. yüzyılın sonunda, çaresiz kalan Osmanlı hükümeti yabancı sikkelerin taklitlerini kendi imal etmeye başladı.⁹

Osmanlı hükümetinin şehirde düzeni tesis etmesiyle ticaret teşvik görmeye başladı. Yabancı tacirlerin çoğu Galata'da ya da yukarıda, *Pera* (Rumca 'karşı' -Halic'in karşı tarafı- anlamına gelen) olarak bilinen, temiz havasıyla ünlü ve asma kaplı tepede, huzur içinde yaşırdı. Batılı tüccarlar yerli halkın tepkisini çekmek için kaftan giyer ve sakal bırakırdı: Felemenk ve İngilizleri Türklerden ayırmanın zor olduğu, ama Fransızların kendilerini hemen belli ettiği söylenirdi. Yine de, 17. yüzyıla kadar Batılı giyim tarzı yadırganmazdı. 1650 yılında Pera'da bir ev kiralamış olan Fransız gezgin Jean Thevenot, sefirinin şaşkın bakışları altında şehirde rahatlıkla dolaşabiliyordu. Bazen çocuklar onun bulunduğu tarafa elma koçanları atar, ama "esnaf, dükkânlarından fırladığı gibi çocukları kovalar"dı. Dinin ayırdığını ticaret birleştiriyordu.

Londra ve Paris gibi hırsızlık ve ayaklanmanın yaygın olduğu çalkantılı şehirlerle karşılaştırıldığında, Konstantiniyye yasalara daha saygılıydı. Nizamın sultanın yaydığı korkuyla doğrudan ilgili olduğuna inanılırdı. Bir yüzyıl sonra, İrlandalı gezgin Lord Charlemont şu hakikati teslim edecekti:

Avrupa'da, asayiş kuvvetinin Konstantiniyye'deki kadar iyi düzenlenmiş olduğu başka bir şehir bulunduğuna inanmıyorum. Bizim büyük şehirlerimizi yaşanmaz hale getirecek kadar yaygın olan hırsızlık ve sokak soygunlarına Türk metropolünde [şehir dışındaki ormanların aksine] hiç rastlanmıyor. Sokaklarda, gecenin hangi saati olursa olsun, cebiniz para dolu bile olsa, en küçük bir çekinme duymaksızın gezinmek ve hatta uyumak mümkün. Ne cinayet, ne saldırı, ne ayaklanma oluyor burada; ne de bizim kötü yetiştirilmiş şiddet meraklısı gençlerimizin sergilemeye pek bayıldıkları, gaddarlık hareketleri.

1920-80 dönemi hariç.

Kendi kanaatine göre bu saadet, "sık sık uygulanan idamların sağladığı sağlıklı sıkılık"tan¹⁰ kaynaklanıyordu. Bir İngiliz ziyaretçi, "sokaktaki insanlar bizim onlara olacağımızdan çok daha nazik" diye yazmıştı. İnsanlar gözlerini dikip bakar, ara sıra taş atıldığı olur (Londra'da da yabancılara, iyi giyimli İngilizlere ve kadınlara sık sık aynı şekilde davranılırdı), ama herhangi bir lokantaya girip kendilerine tahsis edilen bölmede kebaplarını yiyebilirlerdi. 17. yüzyılda sokaklar kirli ve taşları kötüydü. 1730 yılında ise, "taş döşemeleri düzelmiş olan sokaklar" Lahey'dekiler kadar temiz olmasa da, Londra'dakiler kadar pis değil'di.¹¹

Lord North'un küçük oğlu Dudley North 1662 yılında 19 yaşına geldiği zaman, kendisine servet kalması olasılığının pek fazla olmadığını farkına vardı. Girişken ve yakışıklı bir delikanlı olarak Konstantiniye'de "tefecilik işine" girmeye karar verdi. Ne de olsa, "koskoca imparatorluğun tahtı, yeryüzünün en büyük ticaret merkezi Konstantiniye'de, akliselim sahibi bir tacirin zengin olmaması düşünülemez"di. Pera'da zengin bir Müslüman'dan bir ev kiralayan North, Osmanlıca ve Osmanlı hukuku öğrendikten-sonra banker, kuyumcu ve "taklit ziynet eşyaları" taciri olarak bir servet kazandı. Paşalara yüzde 20 ya da 30 faizle borç verir, saraya mücevher satardı. Osmanlı'nın yozlaşmasına ilişkin kanaati birinci elden deneyimlerine ve yaşlı bir kadıyla kurduğu dosduğa dayanır. North, küçük hediyelerin bir çeşit ücrete eşdeğer olduğuna ve bunları almadığı zaman kadının kendisini dolandırılmış hissettiğine inanırdı: "Kaddar herhangi bir hediye karşılığında açıktan açığa gayri adil davranmaz; ama her iki taraf da kendisine gereken ehemmiyeti gösterirse, verilen hediyeler birbirine denk olmasa bile, adaleti haktan yana tecelli ettirir."

Türklerin büyük bir bölümü, yabancı tacirler dışında, bir hor-görü çemberi içinde bırakılmış olan Hristiyanlardan kendilerini tecrit ederdi. 17. yüzyıldan bir dervişin günlük nodarında, huzurlu ve düzenli bir hayatın izlerine rasdanır: Günler sadaka vererek,

dostlarla toplanarak, kahve içerek, kabristana ve berbere giderek geçer; karısıyla arası iyidir; gayrimüslimlerin esamisi bile okunmaz. Çağdaşı Pepys ile karşılaştırıldığında, halinden memnundur ve hayaünden şikâyeti yoktur.¹²

Öte yandan, dindar dünyanın dışına çıkıldığı zaman içki ve tatlı para Türkleri yabancı evlere ve meyhanelere çekiyordu. Dudley North, aralarında gümrük başmemurunun da bulunduğu Türk arkadaşlarına evini açık tutar, karşılığında kendisi de davetler alırdı. Kendisini Müslüman olmaya ikna etmeye çalışan dostlarına, "Ben şarap içip domuz eti yiyerek büyüdüm," cevabını verirdi. 1680 yılında, geldiği güne kıyasla çok daha zengin bir kişi olarak Konstantiniye'den ayrılmaya karar verdi. Arkadaşları kullaklarına inanamıyordu: "Yahu gâvur, çıldırdın mı? Burayı bırakıp gidecek kadar akılsız mısın sen?" Londra'da serbest ticaretin ve güçlü bir monarşinin savunucusu olan North, parlamento üyeliği ve Hazine'de şube müdürlüğü görevlerinde bulundu. 1691 yılında öldü.¹³

Yabancı tacirler büyük kârlar elde etse de, Osmanlı ekonomisinin hâkim unsuru dış ticaret değildi. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıla kadar, en faal tacirlerini Müslümanların oluşturduğu bir ekonomik mikrokozmostu. 18. yüzyılda Konstantiniye'den yola çıkan gemilerin sadece yüzde 8,5'u Avrupa'ya gider, geri kalanları imparatorluk sınırları içindeki limanlara yönelirdi. Aynı yüzyılda, şehirde gemi kiralayanların yüzde 71,5'u Müslüman (bunların da yüzde 87,5'u Türk, gerisi Arap'tı), 24,5'u Hristiyan ve 3,5'u Yahudi'ydı.¹⁴ Şehrin en önemli ticari faaliyeti Türklerin hâkimiyeti altındaydı: Yiyecek.

Konstantiniye'de açlığın ve susuzluğun giderilmesi sultanları ve veziri azamları hac yolunun korunmasından daha çok meşgul etmiştir. Sultan Süleyman 1563-64 yıllarında, Sinan'a eski Bizans'ın su kemerlerini ve kulelerini yeniden inşa etmesi talimatını vererek, su kaynaklarının verimli kullanımında bir doruk

noktasına ulaşmıştır. Şehrin kuzeyindeki orman ve vadilere son-raki sultanlar tarafından inşa ettirilen barajlar, bentler ve su ke-merleri büyüklük, yararlılık ve zarafet konusunda eski Bizans imparatorlarının yaptırdıklarından çok daha ileridir. Osmanlı sultanları da, Roma imparatorları gibi, başkente ucuz yiyecek te-darik ederdi: Belgelerde sık sık, "Hububat temini hükümetimin üzerinde önemle durduğu başlıca hususlardan biridir," gibi ifa-delere rastlanır. 1676 yılının fiyat düzenlemesine ilişkin ifade Osmanlı hükümetinin işi neden bu kadar sıkı tuttuğunun cewa-bı gibidir:

Devlet sorumluluğunda bulunanlar, azami fiyatların belirlen-mesi işlemlerine şahsen katılacak ve halkın yaşam koşulları hak-kında mütemadiyen bilgi sahibi olacaktır. Narh tatbiki halk ara-sında sükûneti tesis eden unsurlardan biri olduğu cihetle, çarşı ve pazar esnafının işlerinin düzene koyulması münasiptir.

Hükümet "halk arasında sükûnet" tesis edildiğinden her za-man emin olamadığı için, çarşamba günleri veziri azam şehir çar-şılarını bizzat teftiş ederdi. 19. yüzyılda genç bir İngiliz diplomat, bir hükümet yetkilisinin ellerinde beyaz değnekler bulunan iki sı-ra yeniçeri eşliğinde, esnafın kullandığı ağırlıkları karşılaştırdığını görmüştü. Hileli ağırlık kullanan bir esnaf cezasını çekmek üzere bir yeniçeri tarafından götürülmüştü. Diğer hilekârlar da boyunla-rına çanlar asılarak şehirde gezdirilirdi.¹⁵

Şehre gemilerle gelen et, hububat ve diğer yiyecek maddele-rini muhafaza etmek üzere Halic'in iki kıyısı boyunca depolar yükselirdi. Balık Galata rıhtımlarında, Fransız gezgin Jean Theve-not'nun ifadesiyle "dünyanın en zarif balık pazarlarında" satılırdı. Hemen hepsi Türk olan satıcılar, etraflarında pazarlık eden müş-teriler ve ikide bir havlayan köpekler olduğu halde balıkların ha-sırların üzerine tepeleme yığarak alanda dizilirdi. Boğaz'da, kimi zaman ahşap ayakların üzerinde yükselen dalyan kulübelerinden barbunya, tekir ve kefal avlanırdı. İstiridye Marmara Denizi'nden,

uskumru Karadeniz'den gelirdi. Kılıçbalığı, sardalye ve tonun (tuzlanmış orkinosun) da meraklısı boldu.*

Halic'in güney tarafında, Yeni Valide Camii'nin yanında baha-rat çarşısı yer alırdı. Uzun, alçak ve T harfi şeklindeki bu yapı sar-ımsak, biber, safran ve tütü kokularıyla hemen fark edilirdi. Ba-harat ve kokuların büyük bir bölümü pirinç, kahve, mercimek, tütü ve kınayla beraber, on ya da daha fazla gemiden oluşan yıl-lık "Kahire kervanı" ile Mısır'dan geldiği için, buraya Mısır Çarşısı da denirdi. Kervanın düzenlenmesi Mısır valisinin başlıca görev-lerinden biriydi. Konstantiniyye'ye vanşı ise, her yıl "Atlantik filo-su"nun Amerika'dan Sevilla'ya varışı kadar önemliydi.¹⁶

Baharat Mısır'dan temin edilirken, şehrin et gereksinimi Ana-dolu ve Balkanlar'dan karşılanırdı. Et, kayıdı sürü sahiplerinin be-lirli miktarlar sağlamakla yükümlendirilmesi, celeb adı verilen gö-revliilerin resmi olarak tespit edilmiş düşük fiyatlarla eti satın al-maya gönderilmesi ve gelen et miktarının şehre girişi sırasında denetlenmesi gibi karmaşık bir sistemle sağlanıyordu. Eflak ve Buğdan voyvodaları (prensleri) 1544'ten 1829'a kadar her yıl Konstantiniyye'ye 100.000 koyun kellesi göndermek zorundaydı. Daha sonraları sistem devletin elinden çıkmış ve "Konstantiniy-ye'nin tacirleriyle zenginlerinin" ellerine geçmiştir. 17. yüzyıldan tarihçi Naima, bu tüccarların, "Köylülerin yukarıdaki türden ürün-lerini kendilerine toplatmaları için her yeni voyvodaya avans ver-mek gibi bir âdetleri vardı," diye yazıyordu.¹⁷

Sarayın yıllık koyun tüketimi (başkentte yaşayan seksen Uâ yüz bin devlet görevlisi de muhtemelen içinde olmak üzere) son derece büyüktü. 1489-90 yıllarında bu sayı 16.379 koyundu. 1573-74 yıllannda 38.226'ya yükseldi. Ardından, 1669-70'de 99.120'ye, 1761-62'de yeniçerilerin de tüketimi dahil olmak üzere 211.116'ya

Boğaziçi'nin balıkçıları öylesine hünerliydi ki, 1723 yılında, Fransız balıkçılığı-nı canlandırma programının bir parçası olarak Fransız sanatçı Jean-Baptiste Vanmour, Denizcilik Bakanı tarafından balıkçıların avlanma yöntemlerini gös-teren on iki adet resim yapmakla görevlendirildi.)

ve 1803-1804'te 336.000'e yükseldi. Konstantiniyyelilerin mideleri öylesine ayrıcalıklıydı ki, bir keresinde, 1577 yılında, Balkanlar'da koyun ve kuzu kesimi tümüyle yasaklandı. Koyunların hepsi başkente tahsis edildi. Taşrada yaşayanlar keçi veya sığır eti yiyebiliyordu.

Kaptan Paşa'nın denize açıldığı hıdrellez günü, aynı zamanda, koyun kesimine başlamalarına izin verilmesi açısından kasaplar için de bir bayram günüydü (mezbahaların çoğu insan mezbahalarının, yani Yedikule surlarının yakınında bulunurdu). Şehre ucuz et sağlanması konusundaki ısrarlı devlet politikası nedeniyle kasapların kâr marjları düşük olur ve bu yüzden sık sık iflas ederlerdi. 16. yüzyılın sonlarına kadar Anadolu ve Balkanlar'ın önde gelen zenginleri Konstantiniyye'de kasaplık yapmaya zorlanır, onlar da genellikle bu kaderden kurtulmak için hükümette görev alırdı. Yakayı kaptıranlar ise kasaplığa yatıracağı parayı temin etmesi için mallarını satmaya mecbur edildikten sonra, silahlı muhafızlar eşliğinde başkente getirilirdi. İsteksizliğin nedeni, kısmen, yeni mesleğin taşıdığı risklerden kaynaklanıyordu. 1650'lerde IV. Mehmed tebdilikıyafet eder ve kendisini uzaktan izleyen cellatlarıyla çarşığı dolaşırdı. Thevenot şöyle yazar: "Bazen bir fırına girip ekmek satın alır, bazen de kasaptan et isterdi. Günün birinde kasaplardan biri kendisine, belirlenmiş olan fiyatın üzerinde et satmaya kalkıştı. Cellata işaretini verir vermez, adamın kafası hemen orada uçuruldu."¹⁸

Eflak ve Buğdan'ın vermeye mecbur olduğu haraç ede sınırlı değildi. Konstantiniyye'ye bal, peynir, öküz postu, mum yapımında kullanılan donyağı ile saray ahırlarının arpa ve buğdayı da burarlardan gelirdi. Tereyağı ve tuz Kırım'dan, şeker Kıbrıs'tan, sabun Suriye'den temin edilirdi. Yaş meyve ve kümes hayvanları "Osmanlı İmparatorluğu'nun meyve bahçesi" denen, Karadeniz kıyısı boyunca doğuya doğru uzanan bölgede yetiştirilirdi. Kuru üzüm, badem, incir ve balmumu Batı Anadolu'dan, büyük İzmir limanı civarındaki bölgeden sağlanırdı. 1650 yılına gelindiğinde, coğrafi ko-

numu ve hükümet müdahalesinden görece bağımsızlığı nedeniyle "Levant'ın İncisi" İzmir bir ticari başkent olarak Konstantiniyye'ye rakip olmaya başlamıştı. Bu durum 1922'ye kadar devam etti.¹⁹

Konstantiniyye, 1700'lerde yılda yaklaşık dört milyon koyun, üç milyon kuzu, 200.000 inek ve günde 500 ton buğday tüketiyordu. Kış aylarında şehrin 133 fırınının her biri, ucuz ekmek üretebilmek için üç aylık buğday stoğu bulundurmak zorundaydı. "Konstantiniyye'de bolluk hüküm sürsün" diye, kahve ve pirincin şehir dışına çıkarılması yasaktı. Hükümet politikası ve camiler ve silesiyle fakirlerin doyurulması sistemi Konstantiniyye'yi Avrupa'nın en iyi beslenen şehirlerinden biri kılmıştır. Lord Baltimore 1763 yılında şöyle yazıyordu: "Besin her zaman bol, ucuz ve kaliteli." ²⁰ Fransa, İrlanda ve Bohemya'nın iyi tanıdığı kıtlık ve açlık; 1789 yılında Paris'te ve 1917 yılında Petrograd'da tarihin akışını değiştiren açlık isyanları, Osmanlı başkentine neredeyse tamamen yabancıydı.

Diğer ticari etkinlikler gibi, yiyecek ticareti de, kökenleri muhtemelen Bizans kurumlarına dek uzanan loncalar tarafından yürütülürdü. Evliya Çelebi'ye göre 17. yüzyılın ortalarında, 57 grupta örgütlenmiş 1100 lonca faaliyet gösteriyordu. Sadece kasapların, fırıncıların ve kaftan imalatçıların değil; hırsızların ve fahişelerin de kendi loncaları vardı. Devlet hizmetinin dışında, şehirdeki başlıca cemiyet kimliğini bunlar oluşturuyordu. Loncalar, herhangi bir ticaret faaliyetine giriş hususunu da düzenlerdi. Kendilerine ait fonlar bulunur, çalışamayacak durumda olanlar için sosyal güvence sağlar ve işini genişletmek isteyenlere kredi temin ederdi. Eyüp'te ibadet toplantıları, fakirlere yemek dağıtılması, sur dışında aynı zamanda ticaret fuarları olarak da vazife gören şenlikler düzenlenmesi hep loncaların işiydi.²¹ Hanedan, şehrin ekonomik yaşamını, şehirdeki bütün ticaret kollarının başına saraydan bir görevli yerleştirmek suretiyle denetim altında tutardı: Kuyumcular kuyumcubaşına, hekimler hekimbaşına, terziler terzibaşına karşı sorumluydu.

Müslümanlardan sonra, Konstantiniyye'deki başlıca tacirler Rumlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun gittikçe büyüyen serbest ticaret bölgesi ve Rumların eski ekonomik hasımları Venediklilerle sık sık yapılan savaşlar, onlara Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki orana göre daha sağlam bir ticari konum sağlıyordu. 1476 yılında Gelibolu ve Galata rıhtımları, aralarında son Bizans İmparatoru'nun soyu Paleologos hanedanının iki mensubunun da yer aldığı bir Rum konsorsiyumuna kiralandı. Konsorsiyum, peşin 450.000 duka altını ödeyerek ihalede Müslüman rakiplerini geride bırakmıştı. 1477 yılında ise iki Rum, bir milyon akçe karşılığında şehre ithal edilen buğdayın gümrük hakkını satın aldı.²² Ticarette gösterilen başarı imparatorluk idare etmenin yerini almıştı.

Konstantiniyye'de bir Rum tacirini bekleyen avantaj ve tehlikeler, Mihail Kantakuzenos'un kariyerine bakıldığında anlaşılabilir. 1515 doğumlu olan Kantakuzenos, Bizans ve Osmanlı başkentleri arasında canlı bir bağlantı gibiydi. 14. yüzyılda Osmanlılar Avrupa'ya davet eden ve kızı Teodora'yı ikinci Osmanlı Sultanı Orhan'la evlendiren İmparator İoannes Kantakuzenos'un soyundan geliyordu. Kantakuzenoslardan biri 1453 yılındaki kuşatma sırasında öldüğü zaman Başhizmetkâr görevinde bulunuyordu. "Söyledikleri ve yaptıklarıyla Rumların medar-ı iftihar" olarak tanınan ve büyük bir olasılıkla bu kişinin oğlu olan Mihail Kantakuzenos, 25 Haziran 1522 tarihinde vebadan yaşamını yitirdi ve Hasköy'deki Aya Paraskheva Kilisesi'ne gömüldü. Kantakuzenoslar şehrin en saygın Rum ailesiydi. Akralardan biri, Teodor Kantakuzenos Spandugino, 1515 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin, bu kitapta da bolca başvurulmuş ilk eserlerden birini yayınladı.

Babasıyla aynı adı taşıyan, oğul Mihail Kantakuzenos ise, hem Sultan'ın kürkçüsü, bir anlamda pederşahi tahtın gerisindeki güç, hem de Veziri Azam Sokollu'nun yakın dostuydu. Kantakuzenos, Konstantiniyye'de ve Karadeniz kıyısında bir sarayda hizmetkârları, köleleri ve içoğlanlarıyla birlikte otururdu. Alman tutsak Ger-

lach'ın Konstantiniyye'de kendisini gördüğü kadarıyla, "...ehli keyif, yaşlı bir adamdı. Baştan aşağı siyah kadife donatılmış atıyla şehirde dolaşır, önünde altı kişi yürür, daha mütevazı giyimli bir kişi de arkalarından gelir." Bir sonraki bölümde göreceğimiz Fener Rumları gibi, Kantakuzenos da Bizans İmparatorluğu'nun kibirini Osmanlı'ya sunulan hizmetle birleştirmişti. Mektuplarını Bizans İmparatorluğu'nun çift başlı kartalıyla mühürlerdiler, ama 1571 yılındaki İnebahtı yenilgisinin ardından Osmanlı donanması için kendi cebinden yirmi kadırga yaptırmıştı.

İhtirası nedeniyle Türkler arasında kendisine "Şeytanoğlu" denirdi. Rumlar ise onu bir dalkavuk ve hırsız olarak görürdü. 3 Mart 1578 tarihinde Sultan tarafından, bir rahiple görüşmesine ya da vasiyetini hazırlamasına bile izin verilmeden, taşradaki sarayının girişinde asılması emredildiğinde herkes çok memnun oldu. Kantakuzenos iki entrikanın birden ağına düşürülmüştü. Birincisi, Osmanlı'nın Buğdan, Eflak ve Kırım prenslikleri arasında, erkek kardeşinin bir Eflak voyvodasının kızıyla evli olması nedeniyle kendisinin de bizzat içinde olduğu çatışmalardı. İkincisi de, Konstantiniyye'de Sultan III. Murad ile Veziri Azam Sokollu arasında süren gizli iktidar mücadelesiydi. Ölüm haberi karşısında donakalan Sokollu, Kantakuzenos'un oğlunu ve dul karısını himaye etmeye muvaffak olabilmişti.

Kantakuzenos'un malları saray duvarlarının önünde satışa çıkarıldığı zaman, alıcılar, "neredeyse sonsuz sayıda ipek, kadife, sırma işli ve altın çerçeveli yakut ve finize düğmelerle süslü elbiseler, muhteşem samur kürkleri ve yirmi tanesini Sultan'ın kendisi için ayırttığı cins atlar" arasında seçim yapmıştı. "Kantakuzenos satışından aldım," sözü günlük konuşma diline girdi. Tübingen Üniversitesi ve Aynaroz Dağı'ndaki Ortodoks manastırlar, onun biriktirdiği Eski Yunanca elyazmalarına sahip olmak için yarıştı. Kantakuzenoslar 17. yüzyılın başlarında Eflak'a gitmek üzere Konstantiniyye'den ayrıldılar - Osmanlı Rumları ile Tuna prenslikleri arasında, doruğuna 18. yüzyılda ulaşan bağlantının ilk adımıydı bu.²³

Bu tür tacir prenslerin altında binlerce Rum taciri, dükkân sahibi, meyhanecisi ve kayıkçısı bulunurdu. Rumlar iş hayatına öyle düşküncü ki, veba diğer tüccarları taşraya gitmek zorunda bıraktığı zamanlarda bile Konstantiniyye'de çalışmayı sürdürdüler. Rumların hâkimiyeti altında bulunan loncalar, on iki piskopostan oluşan kilise meclisi ve şehrin ileri gelenleriyle birlikte, 19. yüzyılın ortalarına kadar Patrik seçimine katılırdı. Sarayın prestijinde ve Şeytanoğlu'nun yükselişinde kritik önemi olan kürk ticareti, başkentte okullara, hastanelere ve Kutsal Mezar Kilisesi'ne para yarımı yapan güçlü bir lonca tarafından denetim altında tutulurdu. Velhasıl, Konstantiniyye'den, Mekke'nin yanı sıra Kudüs'e de tahsisat çıkıyordu.²⁴

Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasında dinsel meselelerde olduğu gibi ekonomik meselelerde de gerilim ve hoşgörü arasında gidip gelen bir ilişki hâkimdi. 20. yüzyıldan önce Litvanya'daki Vilna'da farklı meslekler farklı ırkların tekelinde olduğundan, arabacılarla Yidiş, öğretmenlerle Lehçe, diş hekimleriyle Almanca ve hizmetçilerle Litvanya dilinde konuşulurdu. Konstantiniyye'de ise böyle bir ayrıma gerek yoktu. Hiçbir ticaret kolu, hat ta cami yapımı bile, herhangi bir cemaatin tekelinde değildi. 1550'lerde Süleymaniye Camii'nin yapımında çalışan 3523 zanaatkarın yüzde 51'i Hristiyan'dı. 1681 yılında Konstantiniyye'de yaşayan 331 kasabın 215'i Müslüman, 70'i Hristiyan ve 46'sı Yahudi'ydı. 1700'lerde ameliyat yapmalarına izin verilen yirmi sekiz cerrahın on ikisi Rum, sekizi Yahudi, dördü Müslüman, ikisi İngiliz, biri Fransız ve biri de Ermeni'ydı. Loncaların çoğunun pirleri Müslüman olmasına rağmen -örneğin, zırhçıların Davud ya da balıkçıların Yunus gibi- bünyelerinde hem Müslümanlar, hem de gayrimüslimler bulunurdu.²⁵

Konstantiniyye'de Hristiyanlarla Yahudiler arasındaki ilişkiler, Hristiyanlarla Müslümanlar arasındakine oranla daha kötü durumdaydı. Bazı Rum mahallelerinde, Paskalya'dan önceki kutsal

İnfa sırasında sokağa bir Yahudi girecek olursa çocuklar adamın sakalını katranla sıvar ve ardından tutuştururlardı. Paskalya yortusundan önceki cuma günü yapılan törenler sırasında bir Yahudi maketine haham kılığı giy dirilirdi. Erkek çocuklar makete çamur fırlatır ve -Rumlardan birinin hatırladığı kadarıyla- "durmadan ağza alınmayacak küfürler" ederlerdi. Tören alayı bütün Hristiyan evlerinin kapısında para ve Paskalya yumurtası almak için dururdu. Parayla, "Yahudi İskariof'u (Hz. isa'ya ihanet eden 13. Havarî: Yudas) yakmak için odun alınır, ölümünü kutlamak için de yumurtalar yenirdi.

Öte yandan, şehrin Müslüman nüfusu Yahudilere karşı hoşgörülü ya da kayıtsızdı. 1492 yılında Gırnata'nın düşüşünün ardından Yahudiler Kastilya'dan kovuldu ve bunu Aragon ile Portekiz'den de kovulmaları izledi. Osmanlı İmparatorluğu ise kapılarını açtı. Hatta, sözde II. Bayezid, Kral Ferdinand için, "Rakibinin kuvvetlenmesine yol açacak bu kadar çalışkan bir tebaayı kovuyorsa anlatıldığı kadar akıllı olamaz," demişti.²⁶

1502'den sonra Osmanlılar, Gırnata'dan gelen Araplara da kapılarını açtı. Katolik krallar tarafından din değiştirmek ya da göç etmek arasında tercih yapmaya zorlanan pek çok Arap, yakınlarında bulunan Arap kentleri yerine Konstantiniyye'ye gelmeyi seçmişti. Galata'da bulunan St. Paul Katolik Kilisesi'ni ele geçirerek, burayı bugün de aynı adı taşıyan Arap Camii: haline getirmişlerdi. Bölgedeki zulmün 16. yüzyıl sonlarıyla 17. yüzyılın başlarında daha da kötüleşmesi üzerine Galata, Arap kıyafetleri giyinen ve yollarında Arap tatlıları ile içkilerini getiren Arap denizcilerinin merkezi oldu.²⁷ Yahudiler ve Araplar -ve 19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'na gelmek üzere Batı Avrupa'yı terk eden Hristiyanlar- için Konstantiniyye bir iltica kenti idi. Üç avantajı vardı bu şehrin: Hoşgörü, refah ve kendilerini reddetmiş olan devletlerle sürekli savaşan bir imparatorluğun başkenti olarak intikam.

Yahudilerin kısa zaman içinde çoğunluk durumuna geldiği ve "yeni Kudüs" olarak adlandırılan büyük Selanik limanı, Osmanlı

Yahudiliğinin kalesiydi. 1535 yılında Konstantiniyye'deki Yahudi ailelerin sayısı, 1477 yılına göre beş kat artarak 8070'e ulaşmıştı. Şehirdeki sinagogların -Lisbon, Cordova, Messina, Ohrida- ve ailelerin -Sevilla, Toledano, Leon, Taranto- adları, kökenlerin farklılığını ortaya koyardı. Konstantiniyye bir çifte kimlikler kentiydi. İspanyol ya da Portekiz kökenli Yahudilerin ise üç kimliği vardı: Yahudi, Osmanlı ve Sefardin (İspanyol). Şehrin sokaklarında yeni bir dil duyulmaya başlanmıştı: Ladino (yazı dili) ya da Judezmo (konuşma dili) adı verilen ve yapay olarak yaşatılan bir Kastilya lisaniydi bu.

Ladino'nun politik ya da ticari bir kullanımının olduğu pek söylenemezdi. Yaşatılmasının başlıca nedeni dinsel. Çünkü, evlerde ve sinagoglarda okunan dinsel metinlerin dili Ladino'ydü. Konstantiniyye'de (Rumca konuşulan "Romanyot" cemaat toplanmalarının yaygınlığına rağmen) Yahudilerin ve İspanyolların dili aynıydı ve Türkler buna Yahudice adım verirdi. 1869 yılında bile, İmparatoriçe Eugenie'in ziyareti sırasında Osmanlı İmparatorluğu Başhahamı kendisine anadili olan İspanyolca ile hitap etmişti. 1873'te şehir civarında ilk kez demiryolları döşenmeye başladığı zaman, Yahudiler, üç asırdan fazladır içinde yaşadıkları ülkenin dilini bilmedikleri için bu inşaatlarda görev alamamışlardı.²⁸

Varlıklı Yahudiler Halic'in iki yakasında, Balat ve Hasköy'deki evlerinin *verandado'lanndz* (birinci kattaki büyük salon) *turkitoyu* ("küçük Türk" - müezzin) dinlerdi. *Convitefla* (ziyafetler) sırasında *Piskado reynado* (cevizli balık) gibi yemekler yer ve İspanya'dan sürgün edilmelerine ağıt niteliğinde *romancero'lar* (şarkılar) söylerlerdi. Fakir aileler ise bazen iki ya da üç ailenin aynı odayı paylaştığı barınak ve dükkânlardan meydana gelen alçak bir bina olan *cortijo'da* yaşardı.²⁹

İş dünyası ve tıp alanında Yahudiler ile Müslümanlar arasında -Rumlarla ve Ermenilerle olduğundan daha yakın- bir işbirliği ve dayanışma vardı. Muhteşem Süleyman'ın gözde doktor ve diş hekimlerinden Moses Hamon isimli saygın bir İspanyol Yahudisi

1553 sonu ya da 1554 başlarında bir ferman çıkarılmasına önayak olmuştu. Fermanda, Hristiyan çocukların Yahudiler tarafından dinsel nedenlerle öldürülmelerine yönelik tüm suçlamaların (kan iftiraları) Divan'a sevk edilmesi emrediliyordu. Osmanlı İmparatorluğunda Hristiyanlar tarafından 20. yüzyıla kadar delice bir sıklıkla dile getirilen bu tür suçlamalar, bizzat Konstantiniyye içinde 1874 gibi yakın bir tarihe kadar Hristiyanların Yahudilere karşı ayaklanmalarına neden oluyordu.

Eminönü'nün ticaret açısmadan yoğun olan bölgesinde, çarşı ile Halic arasında Muhteşem Süleyman tarafından çorap imalatçıları için yaptırılan Büyük Çorapçı Hanı'nın ilk katındaki küçük sinagolla caminin yakınlığı, Müslümanlarla Yahudiler arasındaki hoşgörünün somut simgelerinden biridir. Yahudiler 16. yüzyılda, Batı dillerine ve muhasebe yöntemlerine hâkimiyetlerinin de yardımıyla İtalyan meslektaşlarını geride bırakan bir yükseliş kaydetmişlerdir. Muhteşem Süleyman zamanında Konstantiniyye'de yaşayan Nicolas de Nicolay isimli bir Fransız diplomat gıptayla şunları yazmıştı:

En büyük ticaret trafiğini ve Levant içinde dolaşan nakit paranın tamamını şu anda onlar ellerinde tutuyor. Konstantiniyye'de her tür malın en iyilerinin bulunduğu mağaza ve dükkânlar Yahudilere ait olanlar. Aynı zamanda, aralarında tüm zanaat ve imalat kollarının son derece yetkin ustaları var. Bunlardan, bilhassa İspanya ve Portekiz'den kovulmalarının üzerinden henüz çok zaman geçmemiş olan Marranolar, Türklere topçuluk, arkebüz, barut, gülle ve diğer silahlar gibi savaş araçlarının yapımını, binbir türlü mahareti ve muhtelif icatları göstermiştir. Hristiyanlığın son derece aleyhine bir durumdur bu.³⁰

Tıbbi konulara hâkimiyetleri vesilesiyle, Yahudiler, 19- yüzyıla kadar sarayda hekimlik görevlerinde bulunmuşlardır.

Konstantiniyye Yahudileri arasında en ünlüleri Nasi ailesiydi. Ailenin gerek zaman, gerekse mekân içinde yaptığı seyahat Rönesans Avrupası'nda hoşgörüsüzlüğün -Osmanlı sınırına dayanın-

caya kadar- yayılışının hikâyesi gibidir. Aile 1492 yılında Katolikliği benimsemeye zorlandığı Kastilya'dan Portekiz'e doğru yola çıkar. 1536 yılında Avrupa'nın mali başkenti Antwerp'e, 1544'te Venedik'e ve 1550'de Ferrara'ya gelirler. Bütün bu şehirlerde karşılarına çıkan zulüm ve baskıdır (Venedik'te 1515 yılında bir getto oluşturulmuştur). 1553 yılında, kısmen Muhteşem Süleyman'ın (Moses Hamon'un teşvikiyle) Venedik Dukası'na gönderdiği mektupların da etkisiyle, aile reisi Dona Gracia Nasi, Konstantiniye'ye doğru yola çıkmaya muvaffak olur. Birkaç ay sonra, *La Senora* namıyla bilinen bu hanım, arkasında kırk atlı şövalye ve dört araba dolusu hizmetkârla şehre muzafferane bir giriş yapar. Kişisel servetini ve Müslümanlardan aldığı mevduatları kullanarak, bağımsız bir iş kadını olarak çalışmaya ve iltizamla uğraşmaya başlar. Şehre kereste ve şarap tedarik etme imtiyazlarını ele geçirmek için, kuzeni Jasef ile birlikte avans olarak nakit ödeme yapar. Ayrıca, Avrupa dokuması kumaşla biber, arpa ve ham yün takas ettiği bir ithalat-ihracat işine de girer.³¹

Jasef Nasi bir banker, uluslararası girişimci ve saray adamıydı. Portekizlilerin João Miques, İspanyolların Juan Miguez, Fransızların Jehan Micquez ve hasımlarının "Koca Yahudi" olarak adlandırdıkları bu kişi, 1526 yılında Lizbon'da dünyaya gelmişti. Ailesinin Antwerp'e göç etmesinin ardından, müstakbel Kutsal Roma İmparatoru II. Maximilian'ın da öğrencisi olduğu Louvain Üniversitesinde eğitim gördü. Nasi'nin 1554 yılında Konstantiniye'ye girişini şehrin Alman sakinlerinden biri şöyle anlatıyordu: "Yanında yirminin üzerinde iyi giyimli İspanyol hizmetkâr yürüyordu. San ki bir prensmiş gibi davranıyorlardı ona. Üzerinde, kenarları samur kürkü işli ipek elbiseler vardı. Âdet olduğu üzere, hemen önünde, başına bir şey gelmesin diye yeniçeriler ellerinde değnekleriyle atlı muhafızlar gibi ilerliyordu... Tıraşlı siyah sakallıyla iriyarı bir adamdı." Konstantiniye'ye gelişinin üzerinden çok zaman geçmeden, İspanyol bir hekimin ifadesiyle, "Şeytan'ın ta kendisi" oldu - yani Musevilige geri döndü.

Nasi, zengin kuzeni Reyna ile evlendiği zaman düğününe üç bin kişi katıldı. Ortaköy sırtlarındaki Boğaz'a hâkim Belvedere Köşkü'nde İspanyol asilleri gibi yaşarlardı. Yol yol halılarla kaplı kütüphanesinde Fransız sefiriyle siyaset, Haham Almosnino ile rüya bilimi ve Patrikle astroloji konularında sohbet ederdi. Köşkün yanında bir matbaa, bir yüksekokul, bir sinagog ve bir cirit sahası vardı.³²

Nasi kısa süre içinde, kendisine hem nakit, hem de şarap tedarik ettiği tahtın varisi Şehzade Selim'in dostu, kuyumcusu ve bankeri oldu. Venedikli bir diplomatın kayıtlarında şu sözler yer alıyordu: "Haşmetlileri çok şarap içerler ve Don Jasef ismiyle maruf şahıs da kendilerine ara sıra muhtelif zarif hediyelerle birlikte şişeler dolusu şarap gönderir." Selim tahta çıktığı zaman Jasef Nasi'yi sancakbeyi rütbesiyle, Ege'de eskiden Venedik hâkimiyeti altında bulunan Naksos Dukalığı'nın başına getirdi. Osmanlı başkentinde kazanılan bu başarı, bir Yahudi'nin (Ege'de hâlâ büyük ölçüde mülk sahibi olan) Katolik soylulara emir verebilmesini mümkün kılıyordu. Katolik Avrupa cemiyetinden dışarı atılmış birisi için, aşağıdaki biçimde kaleme alınmış emirler yayınlamak çok keyifli olmalıydı:

Joseph, Adalar Denizi Dükü, Andros Lordu vs.

... Konstantiniye, Pera'da bulunan Belvedere Dukalık Sarayı'nda, 1577 Temmuzu'nun on birinci günü emredilmiştir...

Dükün vekâletiyle,
Joseph Cohen, Sır Kâtibi ve Amanuensis.*³³

Nasi'nin işleri büyümeye devam etti. Lehistan'a Kırım şarabı ihraç etmeye başlamış ve balmumu ticaretini tekeline almıştı. Osmanlı hükümeti Fransız sefirlerine borç olarak verdiği paraları geri alması için Nasi'nin tahsildarı gibi çalışıyor ve Fransız hükümeti ile uzun münakaşalara giriyordu. Muhteşem Süleyman, "Hz. Mu-

* Verilen buyruğu yazıya dökme görevlisi.

yorlardı. Çok geçmeden, sarayın -da himayesiyle -hem IV. Muradın, hem de "Deli İbrahim'in Ermeni kökenli gözdeleleri vardı- diğer ticaret alanlarına sıçradılar. 18. yüzyıl, Ermenilerin güvenlerinin yerine geldiğine ve enerjilerine tanık oldu. Şehrin çehresini değiştirecek olan mimarlar ailesinin atası Sarkis Balyan Kalfa, 1727 yılında bir saray mimarıydı. 1757 yılında Katolik Ermeni ailesi Duzianların bir mensubu, Yahudi Yago Bonfil'in yerine darp-hane amirliğine tayin edildi. Bu görev, otuz yıllık bir kesintinin dışında, 1880'e dek aynı ailenin elinde kaldı. Kısa bir süre içinde darphane çalışanları arasında Ermenilerin sayısı iyice artmış, kayıtlar Ermenderin dışında az kişinin anlayabileceği biçimde, Osmanlıca ama Ermeni alfabesiyle yazılmaya başlanmıştı. Duzianlar, aynı zamanda Sultan'ın mücevherlerinin bekçileri konumuna gelmişti.

Bilhassa dürüstlükleri ve güvenilirlikleriyle tanınan Ermeniler, bankerlik işinde Yahudilerin yerini aldı. Veziri Azam'm son Yahudi banker 1746-47 yıllarında Jesova (Yaşua) Soncino idi. Son Rum banker ise, 1770-71 yıllarında Skanavi Kapsaloni. Bu isimlerden sonra işi Ermeniler devraldı. 1770-1840 tarihleri arasında taşradaki valileri finanse etmek ve vergi toplama işini düzenlemek hususlarında bir tür mihver rolü oynadılar. Uyguladıkları faiz oranları yüzde 18 ilâ 24 arasında değişiyordu.³⁹

Ermeni bankerlere ya da *amiralara* "mületin önderleri", "parlak prensler" veya "onurlu prensler" denirdi. Eski Ermeni krallığının soyundan geldiklerini söylerler; yastıklı sarıklar, kürklü kaptanlar giyme ve şehirde atla dolaşma hakkına sahip insanlar sıfatıyla açıkça Osmanlı seçkin sınıfı içinde yer alırlardı. Hiç şüphe yok, Bizans imparatorlarının soyundan geldiklerini söyleyen Rumlarla rekabet etmek istiyorlardı.⁴⁰ 1700 civarında Sivas'tan gelmiş olan Serpos ailesi, 1750 yılında Venedik'ten Hindistan'a dek uzanan ve Britanya ile İsveç'in diplomatik himayesinde bulunan bir bankacılık imparatorluğuna sahipti. Serposlardan biri, 1732-1746 yılları arasında iki veziri azamın başbankeri olarak çalıştı. Bir

başkası, 1789 yılında Osmanlı mali yardımına Hamburg vasıtasıyla İsveç'e geçmesini sağladı. O sırada iki ülke de Rusya ile savaşıyordu.⁴¹

Amiralar Ermeni Patrikliğini hâkimiyetleri altında bulundurur ve Patrik seçilmesinde yardımcı olurlardı. Patrik'in 1700'e kadar cemaati, okulları, kiliseleri ve matbaası üzerinde zorba bir tutumu vardı. "Aziz Peder seni görmek istiyor," sözü, duyanlara dehşet salardı. Oruç günlerinde -ki hiçbir cemaat Ermenilerden daha sıkı oruç tutmazdı- Patrik'in hizmetkârları sokaklarda dolaşır ve et kokusu olup olmadığını anlamak için köpek gibi havayı koklardı. Suçlu para cezasına çarptırılır ve bazen hapse, bazen de bir tımarhaneye gönderilirdi. Bir ayın sırasında, kilisenin altındaki mahzende zincirlenmiş olan "deliler" zincirlerini öyle çok şakırtı-tıp, öyle yürek parçalayıcı çığlıklar attılar ki, varlıklı Ermeniler onlar için şehir dışında bir hastane yaptırılmasını istediler.⁴² 19. yüzyıla girilirken başkentin karşı karşıya olduğu sorunlardan biri, amiralarm servetinin kendi cemaatleri içinde olduğu kadar Konstantiniyye'de de bir güç haline getirilip getirilmeyeceğiydi.

Şehrin Müslüman, Rum, Yahudi ya da Ermeni bütün tacirleri, Haliç ile Marmara Denizi arasındaki tepenin yamacında yer alan Kapalıçarşı'da bir araya gelirdi. Konstantiniyye sokakları genellikle sessiz olurdu, ama çarşıya gelenleri bir ısı, renk, parfüm ve gü-rültü akını karşılardı: "Benim kumaşımı al, bin kuruş! Benim kumaşımı al, iki bin kuruş!"

Çarşı son derece büyük bir taş yapıydı. O kadar büyüktü ki, hiçbir Konstantiniyye yerlisinin henüz tamamını göremediği söylenirdi. Yüksek gri surlarla çevrili ve üzerinde içeriye ışık girmesini sağlayan küçük deliklerin yer aldığı, minik kubbelerden oluşan çatısıyla çarşı, Osmanlı'nın incelikli mavi ve kırmızı arabesk süslemelerinin kapladığı alçı tonozlarla taçlandırılmış kemerli pasajlardan oluşur. Pasajların iki yanmda, çiçekler ve Kur'an'dan ayetlerle donatılmış, "dolap" adı verilen küçük dükkânlar vardı.

Çarşıda yer alan 4000 dolap şehirdeki toplam sayının onda birini oluştuyordu. Her dolabın önünde satıcının mallarını koyabileceği bir tezgâh bulunurdu. Çoğu Müslüman olan dükkân sahipleri, tezgâhların üzerinde namaza durmadan önce abdest gibi ihtiyaçları için küçük bir mekân yaptırmışlardı. Camileri, avluları ve çeşmeleriyle şehrin bir minyatürü gibiydi çarşı. Çeşmelerden biri saray mensubu bir prenses tarafından, "siparişini hiç aksatmadan, gününde teslim eden bir ayakkabıcının şerefine" yaptırılmıştı.

Çarşı her sabah saat sekiz buçuk civarında Sultan, askerleri ve çarşının geçmiş mensupları için okunan dualarla açılırdı. Bunların arasında bir de nasihat vardı: "Hile yapılmayacak! İstifçilik yapılmayacak! Güvencesiz mal satılmayacak!" Ardından esnaf sırayla içeri girerdi. Dükkânlar akşam saat altı sularında kapanırdı.⁴³

Çarşının çekirdeği, 1456-61 yılları arasında II. Mehmed tarafından yaptırılan Bedesten ya da şimdiki adıyla Eski Pazar'dı. 1473 yılında Bedesten'in içinde 124, dışında ise 72 dükkân yer alıyordu. Bunların üçte ikisinden fazlası Müslümanlara aitti. Bedesten her biri takkeciilerin, kumaşçıların, kuyumcuların ve sahafların olmak üzere dört kapıyla çevriliydi. Bu sonuncu esnafın süflülüğü o kadar ünlüydü ki, "sahaftan da berbat" ifadesi çarşı halkının diline yerleşmişti. Bedesten'in dışmda her ürünün kendine ait bir sokağı vardı. 16. yüzyıl Fransız gezgini Philippe du Fresne Canaye, silahtarların sokağına girdiği zaman gördükleri karşısında kendinden geçmişti: "Son derece zarif oymalar ve gümüş yaldızlarıyla koşum takımları, sayısız altın vazo, göz kamaştırıcı çoklukta yakut ve turkuvazlarla süslü ve az bulunur sorguçlar... Velhasıl, insan burada öyle güzel şeylerle karşılaşılıyor ki, keseye davranmamak mümkün değil." Bedesten'den elde edilen kira geliri, Ayasofya'yı destekleyen vakfa aktanırdı.⁴⁴

Çarşıda ayrıca dükkânların arkasında, devlet tarafından yaptırılmış kasalar bulunur ve esnaf mücevherleriyle parasını buralara saklardı. Muhtemelen burası Batı'daki benzerlerine göre suçtan daha arınmış bir yerdi. İnsanlar dükkânlarının başından ayrılabil-

ir, hamur işi satanlar küçük tepsilere koydukları ürünlerinin parasının bırakılacağına itimat ederdi. 1591 yılında kasaların soyulması, çarşıda eşine rastlanmamış bir dehşete neden oldu. Hırsız, bir Ermeni kuyumcunun yanında çalışan bir delikanlıydı ve çaldıklarını dükkânın zemininde duran hasırın altına saklamıştı. Sultanın gözü önünde asıldı. Çarşının bir akbaba yuvası olarak ün kazanması ise 19. yüzyılda ve modern turizmin başlamasıyla gerçekleşti.⁴⁵

Çarşı, alışveriş merkezi, borsa ve bankanın işlevlerini bünyesinde topluyordu. Aynı zamanda tacirlerin iş meselelerini ve seyahatlerini planlamak üzere toplandıkları bir kulüptü. "İnsanın arzu ettiği ya da lazım olan hemen her şeyi" burada bulabilen Dudley North, çarşını Konstantiniyye'nin her yerinden daha çok özledi. Hepsi bir tarafa, burası bir toplanma yeri idi. Londra'da kahvehanelere ve Borsa'ya rağmen "ne arayan aranani, ne de aranan arayanı bulabilirdi."

Çarşı, Büyük Valide Han gibi ticareti beslemek amacıyla inşa edilmiş yirmi bir hanla kuşatılmıştı. Etraflarında iki ya da üç katil kemerli binalar ve yemyeşil avlular bulunan bu hanların zemin katında mallar ve hayvanlar alıkonulur, zanaatkarlar ve tacirler birinci ve ikinci kadarda barınırdı. Şehirdeki pek çok evin tersine, hanlar taş yapıydı. Büyük Valide Han, 1700 yılında şehirdeki (çoğu Azerbaycanlı olan) Acemlerin ticari ve dinsel merkezi durumundaydı. Binlerce kişinin yaşadığı bu bölge küçük, bağımsız bir devleti andırırdı. Kapitülasyonların sefasını sadece Avrupalı cemaatler değil, İranlılar da sürerdi. 19. yüzyılda, Mekke'ye giderken Konstantiniyye'ye uğrayan İranlı bir hacı şu notu düşmüştü: "İranlılar için yasal müracaat makamı doğrudan sefarethanedir; asla Konstantiniyye hukukuna tabi değildir."

Şehirde, Şii mezhebine karşı benimsenen tutum, 16. yüzyıldan itibaren yumuşamaya başlamıştır. Konstantiniyye'nin başlıca Şii Camii, sarayın birinci avlusunun ortasında bulunuyordu. Her muharrem ayının 10. günü şehirdeki İranlılar, Peygamber'in torunla-

n olan iki Şii şehidi Hasan ile Hüseyin'in anısına, kendilerini onlarla özdeşleştiren bir tören düzenlerdi. Meşaleler, davul sesleri ve "Hasan! Hüseyin!" çığlıkları arasında derleyen ve yaklaşık 20.000 kişinin izlediği tören alayında bulunan beyaz gömlekli kişiler, sopalar ve yeni bilenmiş kdıçlarla kendilerine vururlardı. Her taraflarından kan akar, kafaları ve göğüsleri, parçalanmış et yığını gibi görünürdü. Ardından, aynı ayini tekrarlamak üzere başka hanlara yönelirlerdi. Ertesi gün Üsküdar'a geçer ve kendilerini ellerinde sargı bezleriyle hekimlerin beklediği bir kabristana gelirlerdi.⁴⁶

Büyük Valide Han, belli bir bölgenin ticari faaliyetine ayırmış olmasına rağmen, diğer hanların her biri ayrı bir ticaretin hâkimiyeti altındaydı: Marangozlar, sarraflar ve benzeri gibi. Çarşının güney bölümüne düşen Süleyman Paşa Hanı'nın tek ilgi alanı, Osmanlı başkentinin en kârlı metalarından biriydi: İnsan. Burası, başlangıç noktalan Lehistan, Kafkaslar ve Sudan'da bulunan pazar hatlarıyla beslenen Konstantiniyye köle ticaretinin merkeziydi. Hükümet şehre giren her köle için (16. yüzyılda kelle başına dört altın duka) ve Londra'nın modern müzayede salonlarında olduğu gibi, aheddarla saücdar için bir vergi oranı belirlemişti. Kimi zaman çıplak olarak sergilenen erkek köleler Eski Pazar'da da satıldı. Fransız gezgin Jean Chesneau 1547 yılında, köle tacirlerinin üç yaşında bir çocuğu fiyatını söyleyerek çarşıda dolaştırdıklarını görmüştü. Bilhassa makbul olan Çerkezleri Lehler, Abazalar ve Ruslar izlerdi. Batı Avrupa'nın erkekleri fazla yumuşak, kadınları da fazla sert bulunurdu. Alınıp satdanlar arasında zenciler de vardı: Puşkin'in büyük-büyükbabası Rus sefiri tarafından Konstantiniyye'de satın alınmış bir Etiyopyalıydı.

Satış işleminin büyükbaş hayvan satışından farkı yoktu. Alıcılar makyaj olup olmadığını anlamak için kölelerin yüzüne tükürür ve "dişlerini, bacaklarını, baldırlarını ve en mahrem yerlerini yoklardı. Ne kadın, ne erkek, hiç fark olmaksızın, yere diktikleri donuk gözleriyle kendüerine yapılan bu kötü muameleye tes-

lim olurdu." Dişler eksikse, bakire ya da yeterince güzel değillerse fiyat düşerdi. 1600 ydında genç bir bakire yüz, 60 yaşında bir kadın ise otuz altı duka altını ediyordu. Alıcı herhangi bir köle kızını satın almadan önce evine götürüp, uyurken horlayıp horlamadığını kontrol edebirdi.⁴⁷ Özellikle kadınlar, haremeleri kapı kapı dolaşan bayan köle tacirlerinden, her zamanki elle muayene ve pazarlığın ardından genç krları satm almayı sürdürerek, 20. yüzyıla kadar köle ticaretinde önemli bir yer tutmuştur. Kızlar zarafet, dikiş ve şarkı söyleme eğitiminden geçirilir, sonra üzerine kâr eklenerek satılırdı.⁴⁸

Müslüman evlerinde hizmetçi olarak kullanılan kölelere (teorik olarak Hristiyanların ya da Yahudilerin köle edinme hakları yoktu) nispeten iyi davrandırdı; Amerika'daki kölelerden ya da Batı Avrupa'da yaşayan özgür hizmetkârlardan daha iyi. Kölelik bir tür hısımlık oluşmasına yol açabür ve yeniçerilerin de iyi bU-diği gibi, toplum içinde derleme vasıtası olabilirdi. Bazı köleler, Üsküdar ile Avrupa yakası arasında kayıkla dolmuş yaparak özgürlüklerini satm alacak kadar para kazanırdı. Ne var ki, diğer köleler cismani zevk için satın alınırdı. 17. yüzyılda Latifi isimli bir Osmanlı şunları yazmıştı:

Aralannda öylesine istisnai güzelliğe sahip kızlarla oğlanlar vardı ki, insanlar kendilerini kaybeder ve ruhla aşkın yanında paranın ne önemi var diyerek, tüm servetlerini son kuruşuna kadar harcarlardı... Şürde söylendiği gibi; dünyada en kıymetli şey güzelle birleşmektir, yoksa ne arar bunca âşık bu pazaryerinde?

Erkekler bütün servetlerini kölelere yatırdıktan sonra bile, satışa sunulan güzelleri görüp de alamamak acı vermesine rağmen, köle pazarına gitmekten kendilerini alamazdı. Sultanrıldler de dahilÜ, köleler Konstantiniyye nüfusunun büyük bir bölümünü oluştururdu - Halil İnalcık'a göre, 1600 yılında Venedik'teki yüzde 3 üe karşıdaşırdığında, bu oran Konstantiniyye'de yüzde 20 idi.⁴⁹

Başkent'in başlıca girdilerinden biri insan olduğuna göre, baş-

lıca çıktılarından biri de insandı. Her yıl imparatorluğu ya korumak ya da idare etmek üzere binlerce asker, memur ve ulema şehri terk ederdi. Bunlann arasından pek azı, Köprülü ve Mavrokordato gibi büyük ailelerin mensuplarından daha fazla öne çıkabilmiştir.

VI VEZİRLER VE TERCÜMANLAR *mî*

Prens Kaunitz Kutsal Roma İmparatorluğu 'nun prensiyse, ben de pek mübarek Osmanlı İmparatorluğu 'nun prensiyim... Buyuran benim; iki asırdır hüküm süren bir ailenin soyundan gelen bir prensim ben; canımın istediğini söylerim; ne imparator'dan korkarım, ne de Prens Kaunitz'den.

Aleksander Mavrokordato, Buğdan Prensi, Avusturyalı konsül Stefano Raicevich'e, 30 Kasım 1784

On yedi yaşındaki Sultan II. Osman, 1622 yılma gelindiğinde, hanedanının geleneklerine ve başkentinin çıkarlarına meydan okumuştı. Köle eşlerle ömür geçirmek yerine, aralarında Konsantiniyye Şeyhülislamının kızının da olduğu üç özgür kadınla evlenmişti. Cuma namazına gittiği günlerden birinde Venedik malı,

soluk pembe bir kaftan giymiş ve atına "çok sade" koşumlar tak-tırmıştı. İngiliz sefiri Sir Thomas Roe'nun yazdığına göre, "gece gezmelere çıkarak, kılık değiştirip meyhanelerde ve buna benzer yerlerde görünerek ve buralarda bir bekçinin yapması gereken iş-lere kalkışarak, kendini ucuz ve bayağı" kılmıştı. Meyhanelerde görülen yeniçeriler Boğaz'da boğdunulurdu. Son Lehistan seferin-de başarısız olan bütün ordunun adı, "isyana ve dağdmaya mey-yal"e çıkmış ve ulufelerinden para cezası kesilmişti.

Veziri Azam'ın itirazlarına rağmen, Sultan yapılabilecek son saygısızlığı da tasarlamıştı. Şehirden ayrılarak, Mekke'ye hacca gi-decek ve yeniçerileri dengelemek üzere Arap eyaletlerinde bir or-du oluşturacaktı. Müftü verdiği fetvada, "Sultanların hacca gitme-si mecburi değildir. Yerlerinde kalıp adaleti tecelli ettirmeleri şa-yan-ı tercihtir. Nizamsızlık olacağına böylesi caizdir," diyordu. Ama bir faydası olmadı.

7 Mayıs günü otağlar ve hazine, saraydan çıkarılıp Asya yaka-sına taşınmaya başlandı. Bu tutumun onurlarını ve keselerini ze-deleyeceğini anlayan yeniçeriler, önde gelen paşaların da kıskırt-masıyla ertesi gün Atmeydanı'nda toplanarak bağırıma başladı: "Kanun namına Sultan Mustafa Han'ı isteriz." - II. Osman'ın am-cası olan Mustafa Han bir önceki Sultan'dı ve karşı cinsle arası iyi olmadığı için, yeğeni tarafından iki çıplak zenci kadınla beraber bir hücreye kapatılmıştı. Sonunda, 9 Mayıs günü yeniçeriler sara-ya saldırdı ve II. Osman'ı üzerinde beyaz iç çamaşırından başka bir şey olmadığı halde Yedikule'ye götürdüler. Yol boyunca ka-labalığın kötü muamelesiyle karşılaşan II. Osman gözyaşları için-de, "Dün Padişah'tım. Bugün çıplak kaldım," diyordu. Ayaklan-manın planlanmasına da yardım etmiş olan yeni Veziri Azam, II. Osman'ın boğularak ve husyeleri burularak öldürülmesini emret-ti. Emri şüpheyle karşılandığında, "Dünyanın düzeni sarsılmadığı sürece Sultan'ın kim olduğunun pek önemi yoktur," cevabını ver-di.¹ Görünüşte şehrin ve imparatorluğun mutlak hâkimi Sultan, vezirler de onun köleleriydi. Gerçekte ise, hâkimiyetinin üzerin-

deki sınırlamalar, aynı dönemde mahkemeler, asilzadeler ve meclisler tarafından Batı monarklarına getirilenler kadar katıydı. Sultanlar veziri azamları astırabiliyorsa, vezirler de sultanları astı-rabiliyordu.

Bu seçkinler sınıfının gücü ve statüsü şehrin sokaklarında gö-rülebilirdi. 17. yüzyıldan gözlemci Paul Rycaut şunları anlatıyor-du: "Kişi, Yüksek Mevki Sahiplerinin Seyahatleri sırasında kendi-lerine eşlik eden Maiyete, İhtişama ve Hizmetkâr sayısına baka-rak bunun ne büyük bir İmparatorluk olduğunu tahmin edebilir." Maiyetlerin bu denli kalabalık olmasının nedeni sadece kamuoyu-nu etkilemek değü; aynı zamanda merkezi hükümeti kontrol al-tında tutmaktı. **1656** yılında Sultan IV. Mehmed tahta çıkışını Tan-rı'nın iradesine, kendi yeteneklerine ve mülki memurlarla din âlimlerinin rızasına borçlu olduğunu kabul ediyordu.²

Resmi hiyerarşinin tepesinde sultanın "mudak vekili" yer alır-dı. Veziri azam hazretlerinin hizmetinde, sultanın maiyeti örnek alınarak, 2000 kişi bulunur ve 500 Arnavut'tan oluşan bir muha-fız takımı kendisini korurdu. Batı Avrupa'da kraliyetin kutsal çev-resi dışında sadece hem başvekil, hem de kardinal mevkilerinde bulunan (kral hanedanına mensup olanlarla eşit bir konumdu bu) Richelieu ve Mazarin'in buna benzer statüleri vardı.

Veziri azam aynı zamanda bilfiil Konstantiniyye'nin vahşiydi. Çünkü, başkent'in kendine ait bağımsız kurumları yoktu. Ne bir belediye sarayı ne de bir esnaf birliği. Tüm kurumlar devlete bağ-lıydı. Veziri azam her çarşamba günü çarşı teftişine çıkmadan ön-ce Divan'da bir toplantı yapar ve başkent'in meselelerini ele alır-dı. İdari konularda kendisine İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp kadıları yardım ederdi. Sultan tarafından tayin edilen ve sultanın yanına doğrudan girebilen bu kişiler şeriatın uygulanmasında fi-ilen özerk sahibi idiler. Pazaryerine, nezaret eder ve şehirdeki Müslümanların İslamiyet'e uygun bir yaşam sürmelerini sağlama-ya çalışırlardı. Kadılara bağlı olarak çalışan bir grup görevli mal-

lan, fiyatları ve tüccarları teftiş eder; dükkânlara, çarşılar ve şehre giren mallara vergi uygulardı.³

Birbiri ardına gelen yetersiz sultanlar ve Osmanlı hükümetinin karmaşıklığı nedeniyle, 1650 yılından itibaren, iktidarın merkezi olarak sarayın yerini Babıâli almıştır. Bu yer değiştirmenin mimari anlamda somutlaşması 1654 yılında, bugünkü İstanbul Valiliği ile Osmanlı devlet arşivlerinin bir bölümünün bulunduğu bölgeye denk düşen bir paşa evinde, Babıâli'nin kendine kalıcı bir konut bulmasıyla oldu. Babıâli'ye herkes "serbestçe girebilir ve veziri azam en fakirleri bile huzuruna kabul eder"di. 1749 yılında binanın içini gezen Lord Charlemont, veziri azam'ın İngiliz saatleri, Fransız aynaları ve İran halıları ile kaplı "geniş, yüksek ve ferah" hususi dairelerinin görkeminden çok etkilenmişti.

Babıâli'de, veziri azam ve vekili Reis Efendi ile diğer paşalara hizmet veren yazıcı ve kâtiplerin oluşturduğu (18. yüzyıl sonlarında 869 kişi) verimli bir bürokrasi bulunurdu. Bürokrasi, imparatorluğun bekasına hanedan ve ordu kadar katkıda bulunurdu. Lord Charlemont şöyle yazıyor:

Babıâli'de büroları olan bütün nazırların bulunduktan katların hemen yanında, içinde kâtiplerinin çalıştığı odalar vardır. Bunların beş veya altı tanesini gördüğüm zaman kâtiplerin bolluğu, birbirlerinin aynı yazış şekilleri [dizleri üzerinde, sıra kullanmadan] ve işin sürati ile düzeni karşısında şaşkınlığa düştüm... Eskiye ait evrak ve kayıtlar belki de dünyada en büyük titizlikle muhafaza edilen malzemelerdi; öyle ki, diyelim yüzyıllık bir evrakın bulunması yarım saat içinde mümkün olabiliyordu.

(19. yüzyıl sonlarında Babıâli'den bir yetkili dön asırdan beri hiçbir belgenin kaybedilmemiş olmasıyla övünüyordu.) Bu aşırı merkeziyetçi imparatorlukta, her vali Konstantiniyye'ye düzenli olarak bol miktarda rapor gönderirdi. Belge çokluğu sahiden de Osmanlı arşivlerinde çalışan tarihçiler için bir engeldir.⁴

Bazı vezirler öyle güçlenirdi ki, torunlarına da statü ve servet

bırakırdı. 300 caminin yapımına para verdiği söylenen Sokollu Mehmed Paşa öldüğü zaman, Konstantiniyye'de dört sarayı, Edirne'de 360 odalı bir sarayı ve on sekiz milyon altın kuruşu vardı. II. Selim'in kızı İsmihan Sultan'dan olan oğlu İbrahim Hanzade, babasının servetinin bir bölümünü miras olarak aldı. Belgelerden birinde, babasının Üsküdar'daki sarayının bir bölümünü şöyle anlatır:

Yüksek duvarlarla çevrili olan dış avluda geniş bir kabul salonu ve bunun yanında bir dilekçe odası yer alıyor. Bunların etrafında iki oda, iki hususi oda ve bir salon, iki koridor, biri bahçeye diğeri çeşmeye uzanan bir temrin [beden eğitimi] balkonu ile bir abdest alma odası, sedef kakmalı pencereleri ile çinili büyük bir oda var... Babam, merhum Mehmed Paşa'dan miras kalan saray, enine ve boyuna böyledir.

İbrahim Hanzade sarayda ve hükümette Sultan'ın başkâpıcısı ya da mutfaklarının idare memuru gibi muhtelif görevlerde bulundu. Kendinden sonra gelenler, Kadırga semtinde Sinan tarafından tasarlanan bir sarayda yaşadı. Edirne, Belgrad, Visegrad ve Halep'teki mülklerinden gelen gelirle yaşamlarını sürdürdüler. Bu kişilerin, Sokollu'nun Eyüp'teki devletli türbesinin etrafında bulunan kabirlerinde, "beyefendi" diye anılmış oldukları görülür. Batı'da saray maiyetinde bulunanlar gibi, bunlar da imparatorun ahababı durumundaydı. Sultan ara sıra kendilerini ziyaret eder, huzuruna çıkmalarına izin verir ve babadan oğula geçen kalıtsal bir görev olarak, kendisinin avcıbaşısı olmakla görevlendirirdi. Onlar da, Sultan gibi, evlilikten ziyade cariyelerle birlikte olmayı tercih ederdi. Bir İngiliz sefiri bunlara "halktan sonsuz hürmet gören" kişiler diyordu. O kadar zengin idiler ki, 1696 yılında aile mensuplarından İbrahim Ali Bey'in orduya 500 asker vermesi bekleniyordu - 16. yüzyılda Fransa ya da İngiltere'deki büyük bir lord gibi.

Sokollu Mehmed Paşa soyundan gelen bir başka sülale de Sokolluzadelerdir. Sülaleden pek çok kişi hazine şefi, reis-ül küttab

(Osmanlı kançılaryasının başı) ya da vali olarak görev yapmıştır. 18. yüzyıl sonlarında Sokolluzadelerden biri Konstantiniyye'de bir baraj inşasından sorumluydu.⁵ 1990'ların en başarılı Türk gazetelerinden biri olan *Sabah'm* sahibi Dinç Bilginin annesi bir Sokollu'dur.

Babîlî'nin ve gayri resmi olmasına rağmen hâkim seçkin sınıfın gücü, Avrupa tarihinin en mahir başbakanlık hanedanlarından birinin ortaya çıkışıyla sağlamlaştı: Beş (ve ayrıca yakınları arasından iki) veziri azam çıkaran tek adeydi bu. Köprülüler doğru zamanda ortaya çıkmışlardı.

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyıl sonlarından başlayarak bir güven bunalımı yaşamıştı. 1622 yılında imparatorluğu bir "pislik çukuru" olarak niteleyen İngiliz sefiri Sir Thomas Roe, çöküşün yakın olduğuna inanıyordu. Seçkin sınıfın yazarları eğitim sistemi ni suçluyor ve Muhteşem Süleyman zamanındaki efsanevi altın çağı özlemle anıyorlardı. Kamuoyu yozlaşmanın başını alıp gittiğinden yakmıyordu. 1624 yılında Ukraynalı Kazaklar, Karadeniz'den Boğaz'a girerek Yeniköy'ü yakıp yağmalamışlardı.

IV. Murad'la birlikte 1630'larda bir düzelme görüldüyse de, 1656 yılına gelindiğinde felaket an meselesi gibiydi. On sene içinde üçüncü kez -imparatorluğun kendisinden Girit'i almaya çalıştığı- Venedik donanması, Çanakkale Boğazı'nı abluka altına almıştı. Dört bin Hristiyan forsa onlara katılmak üzere kaçmıştı. Halk daha iyi yaşam koşulları umuduyla Konstantiniyye'den Anadolu'ya göç ediyordu. Yiyecek fiyatları el yakıyordu. Asi yenice-riler, Sultan'a, "Aç bidaç han köşelerinde oturuyoruz, aldığımız maaş hancılara borcumuzu ödemeye yetmiyor," diye bağınıyordu. Beş yıl önce rakibesi Kösem Sultan'ı ortadan kaldırmasından beri vezirleri bizzat tayin eden Valide Turhan Sultan, sonunda çaresizlik içinde kimsenin pek tanımadığı, Köprülü Mehmed adında ve 80'lik bir adamda karar kıldı.⁶

Bugün Arnavutluk içinde kalan bir bölgede, Ruznik kasabasının

da doğmuş olan Köprülü Mehmet muhtemelen Arnavut kökenliydi. Devşirme yöntemiyle şehre getirildikten sonra saray mutfaklarında çalışmış, buralardan da kibri ve mizacı nedeniyle uzaklaştırılmıştı. Köprülü adı, karısının Anadolu'nun Vezirköprü (Samsun) köyünden olmasından kaynaklanıyordu. Çeşidi görevlerde -loncalar amirliği, tophane nazırlığı, taşra beylerbeyliği- bulunduktan sonra saray hizmetine geri dönmüştü.

Köprülü, kendisi gibi Arnavut olan başmimar ve lalayla bağlantılarını kullanarak, 13 Eylül 1656 tarihinde Valide Turhan Sultanla gizli bir görüşme yapmaya muvaffak oldu. Hükümet bir kaos içinde olduğundan, Köprülü rahadıkla dört çarpıcı koşul öne sürdü - bunlar aynı zamanda, on ydlardır süren saray ve harem idaresine Babîlî'nin verdiği hüküm gibiydi. Bir, bütün istedikleri Sultan tarafından kendisine sağlanmalıydı. İki, kimseyi kayırması için kendisine baskı yapılmamalıydı - "Bütün sıkıntının kaynağı bu akla sığmaz taleplerdir." Üç, bağımsız askeri vezirler olmamalıydı. Dört, Veziri Azam, itham ve tehditten muaf olmalıydı - "Çünkü herkes devlet işlerine karışmak istiyor." Turhan Sultan koşulları kabul etti. Ne de olsa, Sultan'ın etrafındaki merasim görüntüden ibaretti. Annesi bile iktidarın Sultan'da olduğuna inanmıyordu. Köprülü Mehmed Paşa, 15 Eylül 1656 tarihinde Veziri Azam oldu.⁷

Taşrada yaşayanlar, "Öküze bir sap saman vermekten aciz Köprülü gibi bir sefili Veziri Azam yaptıktan sonra, gör bak artık Osmanlı'nın başına gelecekleri," diyordu. Kehanet sahibi olanlar da yok değildi: "Bu Köprülü diğer veziri azamlara benzemez. Kaderin iyi yüzünü de, kötü yüzünü de görmüş, fakirlik ve yokluk çekmiş, başından geçmedik kalmamıştır. Mücadele tecrübesi vardır, dünya ahvaline yabancı değildir."⁸ Gerçekten de Köprülü, kısa süre içinde merkezi hükümeti Sokollu Mehmed Paşa zamanından beri görülmemiş bir düzene kavuşturdu. Müftülük ve haznedarlık makamlarına kendi adamlarını getirdi, devlet ödeneklerini kısıtı ve Konstantiniyye çapında bir muhbir ağı oluşturdu. Venedik yenilgiye uğratıldı, Limni Adası geri alındı ve -daima Balkan-

lar'dan daha isyankâr olmuş olan- Anadolu'da bir ayaklanma bastırıldı. Dehşetin hâkim olduğu bir idareydi bu. Cellatlardan biri, sadece kendisinin denize döktüğü ceset sayısını 4000 olarak hesaplamıştı. Köprülü'nün idari üslubu taşra valilerinden birine yazdığı bir mektuptan anlaşılabilir:

İkimizin de haremde beraber büyüdüğümüz ve Sultan IV. Murad'm himayesinde bulunduğumuz doğrudur. Mamafih bilmiş olası ki, şu andan itibaren şayet mel'un Kazaklar, Ozi eyaleti kıyısındaki köy ya da kasabalardan herhangi birini yakıp yıkacak olursa, Yüce Allah'ın huzurunda yemin ediyorum, sana ne aman verir, ne de kim olduğuna bakar; dünya âleme ibret olsun diye seni paramparça ederim.

Köprülü, yabancı güçlerle haince bağlantılar içinde olduklarından şüphelendiği iki Ekümenik Patrik ile bir Ermeni Patriği'ni de idam ettirmişti.⁹ Veziri Azam Köprülü'nün en kritik silahı, kendisine "baba" diye hitap eden genç IV. Mehmed'in bir hükümdardan ziyade bir sembol olmaya hazır bulunmasıydı. IV. Mehmed'i tarif edenler, "Oldukça iri ve ışıltılı siyah gözleri, esmer, parlak bir cildi... haşmetli ve eğer takınmak isterse korku verici bir siması var," derlerdi. Şafaktan akşam karanlığına dek at üstünde kalabilen bir av tutkunuydu. Sevdığı şahinlere mücevher işli yakalıklar giydirirken, avı ortaya çıkarmak için çalılara vurmakla görevli olanların kimi zaman soğuktan donduğu olurdu. Bir keresinde, bir Bostancı Paşa sessiz bir sitem kabilinden, donmuş cesederi getirip önüne bıraktı. Sultan'ın bütün yaptığı böyle çürük adamlar bulduğu için onu lanetlemek oldu. Veziri Azam'ın Sultan'daki bu öldürme aşkını tebaayı korumak -ve rahatsız edilmeden kendi yönetmek- için kasten hayvanlara yönlendirdiği söylenirdi. Batı'daki herhangi bir başvekilden daha güçlü olan Köprülü, bayramlarda ziyarete gelen görevlilere IV. Mehmed'in ne söyleyeceğini bile belirlerdi. Konstantiniyye'de, oğul hakkında "Deli İbrahim"e de atıfta bulunan bir çift mısra vardı:

Babası nigâr delisiydi,
Oğlu şikâr delisi.¹⁰

Avrupa hanedanları ile arasında derin farklılıklar olmasına rağmen, Osmanlı hanedanı da benzer sorunlarla karşılaşılıyordu. Örneğin, sık sık aynı zamana denk gelen dinsel aşırılık ve biyolojik zayıflık gibi. Zayd ve genç monarkların aynı döneme denk gelmesi nedeniyle valide sultanlar ve Fransa'nın ana kraliçeleri Catherine de Medici, Marie de Medici ve Avusturyalı Anne, aynı yüzyıl içinde, 1560-1660 arasında iktidar kullanmıştır. Diğer monarşilerde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da av düşkünlüğü, padişahın maiyetiyle birlikte, başkenti uzun bir süre için terk etmesine neden oluyordu. Bu anlamda Edirne, Konstantiniyye'nin sorunlarının olmadığı ama onun kadar keyifli bir yer halini alıyordu. Etrafı avlaklarla çevrili olan şehir, bir karşı-başkent durumundaydı. Camileri başkentte bulunanlarla yanacak ve hatta, II. Selim için yaptırılan Selimiye Camii örneğinde olduğu gibi, önüne geçecek güzellikeydi. Meriç Nehri kıyısında yer alan Edirne Sarayı pavyonları, köşkleri, avluları ve çevresini kuşatan parkı ile Topkapı Sarayı'ndan farksızdı. Edirne aynı zamanda binlerce askeri, başkentte barındırma külfetini engellediği için, Avrupa'ya yapılacak bir sefer arifesinde ordu için daha iyi bir toplanma yeri idi. Bir Sultan "olarak görevlerini son derece ciddiye alan Muhteşem Süleyman, -sefir Busbecq'in anlattığına göre, "hemen her gün ava çıktığı ve buradaki Saray'dan ava çıkmak kolay olduğu için" kış aylarını Edirne'de geçirirdi. Konstantiniyye'ye sadece, sarayın kenarından akan nehirdeki kurbağa sesleri uyumayı zorlaştırdığı zaman dönerdi."¹¹

IV. Mehmed'in Konstantiniyye'yi terk edişi ile XIV. Louis'nin Paris'i terk edişi aynı zamana denk gelmişti. Üstelik nedenleri de aynıydı: Av aşkı ve fesat korkusu. IV. Mehmed, kendinden öncekilerin nice isyanlara kurban gittiği Konstantiniyye'ye dönmekten se şehri elleriyle ateşe verebileceğini ve alevlerin sarayı yutmasını keyifle seyredebileceğini söylüyordu.

Köprülü Mehmed Paşa için tehlike saraydan değil, camderden kaynaklanıyordu. Sultan'ın rasathanesinin 1580 yılında yağmalanmasının ardından, Konstantiniyye'de İslami muhafazakârlık daha saldırgan bir hal almıştı. 1609 yılında Ayasofya'da bulunan son Hristiyan freskolannın da üstü kapatıldı. Müslüman öğrencilerin dinsel alanlara yönelmeleriyle birlikte, bilim ve tıp mektepleri gerilemeye başladı. 17. yüzydın ortalarında Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki ilişki, aynı lonca içinde ayrı birimler kurulması noktasına kadar geriledi; Hristiyan mensuplar Müslüman bayramları için kendilerinden zorla para alındığından şikâyet ediyorlardı.

Kadızedeliler olarak büinen vaizler 1630'lu yıllarda "aşınıklı fikirler" dedikleri şeyleri yasaklamaya başladı. Yasakladıkları arasında kahve, tütün, ipek ve dansın yanı sıra, türbe ziyaretleri de bulunuyordu. Peygamber zamanından beri ne kadar yenilik varsa -minareler bde- sökülüp atılmalıydı. Konstantiniyye yeni Medine olmalıydı. Çağdaşları İngiliz Püritenleri gibi Müslümanlardan da günahkârları "bulup çıkarmalı" ve onları "doğru yola" dönme-y zorlamalıydı. Yeniçerilerin kanma girilmişti: Sufi tekkelerine saldırdar başlamıştı. Karargâhları Fatih Camii olan aşınıklıçdar öyle ciddi bir tehdit oluştuyordu ki, Patrikhane 1651 ydının neredeyse tamamını Fransız sefaretinde sığınmacı olarak geçirdi - sefarethanelelerin, 19. yüzydın sonunda doruğa varacak şekilde sığınma hedefi olarak kullanılmasının ilk örneklerinden biriydi bu. Sonunda, 1656 ydında Köprülü *Kadızedeleri* istenmeyenler adasına, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun Avustralyası olan Kıbrıs'a sürdü. ¹²

31 Ekim 1661 günü Köprülü Mehmed Paşa Edirne'de ölüm döşğindeyken, Sultan saygılarını sunmak üzere bizzat geldi. Vezir'in efendisine son sözleri bir öğüt niteliği taşıyordu: Kadınların dediğini dinleme, halkı sıkıntıya sokmak pahasına bile olsa hazinayı dolu tut, ordular daima seferde olsun, üst düzey yöneticileri sık sık değiştir, en küçük hatayı dahi ölümle cezalandır ve -İsla-

miyet'i siyasi bir silah olarak bilinçle kullandığını göstererek- Osmanlı hükümetine "bir din ve hakkaniyet kisvesi" kazandır. Hatta geleneksel teamülü bir kenara bırakarak, imparatorluğu kaostan uzak tutmanın en iyi yolunun oğlunun veziri azamlığa getirilmesi olduğunu söyledi. Sultan söylenenleri kabul etti. Köprülü Fazl Ahmed Paşa, vali olarak sergilediği umut verici bir kariyerin ardından, 27 yaşında Veziri Azam oldu. Köprülü Fazl Ahmed, Osmanlı veziri azamdan arasında en genç, en yetenekli ve en uzun süre görevde kalan veziri azam olacaktı.

Eski saray memuru Bobowski'ye göre, merhametsiz babasının aksine "yeni vezirin... idari tarzı son derece mülayimdi ve insanları kolaylıkla affediyordu." İnsanların boğazını sıkmaktansa kemeri sıkıyordu. Babası okumayı ve yazmayı pek bümese de, oğlu hem şair, hem de şairlerin hamisi idi. Osmanlı, modern bilimle yeniden bağlar kurmak üzere ilk adımların onun veziri azamlığı sırasında attı. 1675-85 yılları arasında, Felemenk coğrafyacı Johan Blaeu'nun bu alandaki en yeni eser olan *Büyük Atlas*'i, Köprülü Fazl Ahmed Paşa'nın Şam'da yaşayan mahmderinden Ebu Bekir tarafından Türkçe'ye kazandırıldı. İngiliz vaiz Dr. John Covell, Fazıl Ahmed Paşa hakkında şöyle yazıyordu:

Ufak tefek bir adam ve (benim de arkasından sık sık gördüğüm gibi) yürürken yana doğru meylederek topallıyor biraz. Bunun siyatikten ileri geldiği söyleniyor. Küçük yuvarlak bir yüzü, kısa ve ince siyah sakalı, dudaklarında kıvrık bulunmayan küçük bir ağzı var. Alın pürüzsüz ve yuvarlak, kaşları kalın ve dimdik ama tüyleri kısa. Yüzü çiçekbozuğu. Uzun lafın kısıtı, sert ama maneviyatı sağlam, ciddi bir görünüşü var ve bana kalırsa kıvrak zekalı, kurnaz bir adam.

Rüşvet yemezdi. Başladığını bitirmesiyle ünlü bir savaşçı olarak, Lehistan'ın güneyindeki Podolya'yı ve Girit Adası'nı fethetmişti. İmparatorluğun sınırları hiç olmadığı kadar genişlemiş durumdaydı. ¹³

Köprülü Fazıl Ahmed, mistik Mesih vakasında da görüldüğü üzere, adaleti ve merhametiyle de ün kazanmıştı. 1648 yılında, o yüzyıla kadar yaşananların en kötüsü olan Ukrayna'daki Yahudi katliamları karşısında şoka uğrayan bazı Osmanlı Yahudileri, 39 yaşındaki yakışıklı ve cazip İzmirli Yahudi tacir Sabetay Sevi'nin Mesih olduğuna inanıyordu. Sevi, 30 Aralık 1665 günü Sultan'ı tahttan indireceğini söyleyerek Konstantiniyye'ye yelken açtı. Yahudi cemaati kendinden geçmişti. Bir Katolik rahibi, "insanın gözüyle görmedikçe inanamayacağı bir coşku fırtınası"ndan bahsediyordu. Tacirler kendisine krallara yakışır cinsten elbiseler hediye ediyor, kadımlar transa geçip kehanetlerde bulunuyordu. "Hilalin ve Hristiyan âlemine ait tüm taçların" düşmek üzere olduğuna kanaat getiren kimi Yahudiler, Konstantiniyye'den vaat edilen toprağa (arz-ı mev'ud/Filistin) gitmeye hazırlanıyordu. Sevinçlerinin bir nedeni de hahamların zorbalığından kurtulma olasılığıydı. Aynı dönemde İslamiyet giderek sertleşirken, Yahudilerin yaşamı da daha çok baskı altına alınıyordu. Sabetay Sevi ise -aile içinde bile- serbest aşkı destekleyen bir doktrin ileri sürmüştü. 1666 yılının Şubat ayında, dinsel nedenlerden ziyade ticari nedenlerle -başkentte ticaret duraklamaya başlıyordu- Sabetay Sevi hapsedildi. 16 Eylül günü, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Edirne'de kendisini kabul etti.

Sabetay Sevi'nin zekâsı, vakarı ve Arapçası'ndan çok etkilenen Veziri Azam kendisinden ölüm ile Müslüman olmak arasında bir tercih yapmasını istedi. Sevi, Müslüman oldu. Aziz Mehmed Efendi adını aldıktan sonra kendisine maaş bağlandı ve sarayda Kapıkulu oldu. Karısı Sara, Fatma Kadın adını aldı. Ne var ki, aradan çok geçmeden, tekrar eski alışkanlıklarını sürdürmeye başladılar. Halic'in ucundaki Kâğıthane'de oturuyor; kimi zaman camiye, kimi zaman da sinagoga gidiyorlardı. Bir ziyaret odağı olmasının ardından, 1672 yılında, kendisine artık "dik kafalı kâfir" diyen Köprülü tarafından Arnavutluk'a sürüldü ve dört yıl sonra orada öldü. *Dönme* olarak bilinen müritleri ise İstanbul'un mozaïği içinde ay-

n bir cemaat oluşturdu ve oluşturmaya devam etmektedir. Bunların büyük bir bölümü, geleneksel Müslüman olarak yaşamlarını devam ettirmektedir. Bir kısmı, İbranice dua etmek gibi belirli Yahudi geleneklerine hâlâ bağlıdır. Çok küçük bir grup ise Sabetay Sevi'nin Mesih olarak geri döneceği günü beklemektedir.¹⁴

Fazıl Ahmed'in ihtiyatı, metaneti, bilgeliği ve basireti Venedik sefirini etkilemişti. Bir oğlu olmuş olsaydı, Osmanlı maiyetinin dışında başka hiçbir siyaset eğitiminden geçmesine gerek kalmayacağını söylerdi. Köprülü, yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Sarayı'na hâkim olan güven bunalımını ortadan kaldırmıştı. Fazıl Ahmed'in vekili 1667 yılında şunu söyleyebiliyordu: "İmparatorluğumuz kurulduğu günden bu yana hep aynı şekilde gelmiş, gücü ve kudreti sürekli artmıştır. Ve Allah'ın izniyle sürekli artacaktır. İmparatorluk kıyamet gününe dek ayakta kalacaktır." Osmanlı İmparatorluğu Hristiyan bile olsalar daha zayd ülkeleri himaye edebilecek kadar güçlüydü. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Lehistan Başvekili'ne gönderdiği bir mektupta, yardım için kâinatın sığınağına müracaat etmiş olan Ukraynalıları, padişahların en muzaffer ve güçlüsünün savunacağını söylüyordu. Ne var ki, 1676 yılında 41 yaşında içkiden öldü.¹⁵

Seçkin ulema sınıfı arasında olduğu gibi Köprülü de kasta önem verirdi. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa'nın beş kız kardeşi, donanma ve hazinenin başındakiler gibi yüksek mevkilerde bulunan paşalarla evlenmişti. Köprülülerden iki kişi saraydan prenseslerle evlenmişti. Köprülü ailesi, 18. yüzyılın büyük siyasi hanelerine, örneğin Pitt ve Grenville ailelerinin İngiltere'yi yönetmelerine benzer bir güven havası içinde imparatorluğu yönetmiştir. Kendilerini sınırlayacak herhangi bir resmi aristokratik kurum olmadığı için, güçleri bazı durumlarda daha bile fazlaydı. Hakiki bir Osmanlı ailesi olarak beylerbeyliklerde bulunmuş, mülk edinmiş ve Macaristan'dan Mısır'a kadar imparatorluğun her tarafını binalarla donatmışlardı. Avrupalı soylular kendi keyif ve prestijleri için konut ve saraylar yaptırırken, Köprülü veziri azamlarının

inşa ettirdiği binalar kamu yararınaydı - camder, mektepler, çarşılar, çeşmeler, hamamlar, hanlar ve köprüler. Köprülü Mehmed Paşa, Konstantiniye çarşısının yakınına üç katlı ve kemerli Vezir Han'ı yaptırmıştı. Büyüklük ve işlev açısından modern bir alışveriş merkezinden hiç de aşağı olmayan bu han, bugün de atölyeler ve bürolarla doludur. Mehmed Paşa'nın oğlu, çağdaş İngiliz başnazırı Lord Clarendon'm yapığı gibi, bir kütüphane inşa ettirmişti. Oxford'daki Clarendon Kütüphanesi'nden çok daha küçük olan kubbeli Köprülü Kütüphanesi, Sultanahmet ve Bayezid camileri arasında, Divanyolu'ndaki aile türbesinin yanında hâlâ ziyarete açıktır. Fazl Ahmed Paşa, Girit ve Güney Lehistan fetihlerinin ardından buralara yaptırdığı camilerin yanı sıra, yddızı gideerek parlayan İzmir ticaret limanında da bir ticaret sitesi inşa ettirmiştir. Kuzeni Amcazade Hüseyin tek başına Konstantiniye'de beş çeşme, bir mezbaha ve iki su kemeri yaptırmıştı. Bu binaların yaptırılmasında başlıca dört amaç vardı: Yaptırmanın başarısını çağdaşlarma sergüiyor, adının geleceğe kalmasını sağlıyor, torunları için bir gelir kaynağı oluşturuyor ve imparatorluğa yarar sağlıyorlardı.

Paşaların evleri, saray mekteplerinin ya da **1600** öncesinde Fransa ve İngiltere'de büyük soyluların evlerinin olduğu gibi, devlet adamı yetiştirme yurdu niteliğindeydi. 17. yüzyıl sonlarında Osmanlı'nın kıdemli devlet adamlarının yüzde 29'u saray ve ordu-dan yetişirken, yarısından fazlası vezir ya da paşaların maiyetinden yetişiyordu: Yönetici seçkinlerin devlet mekanizmasını ne kadar sıkı kavradıklarının bir göstergesiydi bu. Kuzeni ve kayınbiraderi Fazıl Ahmed Paşa'nın ardından, 1676 ydmda veziri azamlığa gelen Kara Mustafa Paşa da Köprülü ocağından yetişmişti. Sertliği ve hırsıyla hem ordunun, hem de Konstantiniye halkının nefretini kazandı. Osmanlı ordusu 1683 yılında Kızd Elmayı -Viyana'yı- kuşatmıştı. Kutsal Roma İmparatorluğu, Papalık, Venedik ve Lehistan'ın ittifakıyla Viyana kurtandı. Osmanlı'nın Viyana mağlubiyetinin ardından, Veziri Azam Belgrad'da idam edildi. Avusturya

ilerlemeyi sürdürdü. 1686'da Buda, 1688'de Belgrad düştü. Konstantiniye'de, Hristiyan ordusunun surların önünde bitivermesinden duyulan korku sonucunda ev fiyadan düşmüştü. 1656 yılında olduğu gibi, pek çok kişi malım mülkünü toplamış ve Asya tarafına kaçmıştı. Sultan'ın müsrifliği ve devlet meselelerine karşı kayıtsızlığı eleştirilmeye başlanıyordu.¹⁶

Fazıl Ahmed Paşa'nın küçük kardeşi Köprülü Fazıl Mustafa Paşa 1680 ydında, 43 yaşındayken vezir oldu. Şehrin eski sakinlerinden Demetrius Cantemir, 1727 ydmda yayınlanan, Osmanlı İmparatorluğu tarihine diskin kitabında, Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın, "saygıdeğer Hliği, tutarldığı, ihtiyaddığı ve cesaretiyle bütün Türklerce tanınan bir kişi" olduğunu yazmıştır. Fazıl Mustafa Paşa ayrıca son derece zengindi. Kardeşinin ve babasının, Sultan tarafından -istisnai bir şekilde- el konulmamış mirasım devralmış bulunuyordu. Köprülü Mehmed Paşa'nın önce kölesi, sonra damadı olan Siyavuş Paşa'nın IV. Mehmed'e karşı başlattığı ayaklanma, Köprülü aüesine iktidarı yeniden ele geçirme fırsatım sağlamıştı.

Baü'da 11. yüzyıl ya da daha öncesinden beri sürekli faaliyet gösteren temsdcüler meclisinin efoildiğinin İslam tarihinde bir farklılık yarattığı öteden beri söylenir. Konstantiniye'nin ise, kendine özgü bir hukuku vardı. Muhteşem Süleyman zamanından başlayarak Sultan ve Veziri Azam sık sık vezirleri, ileri gelenleri ve ulemayı, kararları meşrulaştırmak ve sorumluluğu dağıtmak üzere "yüksek danışma kurulu" adı altında bir araya toplardı.* Ne var ki, Osmanlı yönetici seçkinleri Felemenk ayaklanmasının, İngiliz devrimlerinin ve Fransız devriminin padak vermesinin ardından yatan en önemli güç olan özgürlük ve ayncalık tutkusunun, kuşaktan kuşağa geçen tadından yoksundu. Hükümet görüş bildirilmesini istediği zaman cevap ya sessizlik, ya da buyruklara devam edilmesi talebi olurdu. Sultan'dan gelecek idam korkusuyla

* Haliyle, 1876 yılında ilk yazılı Osmanlı anayasası ortaya çıktığında. *Vakit gazetes*i bunu bilgece bir eskiye dönüş olarak nitelemişti.

beslenen bu sessizlik, Osmanlı başkentinin ayırt edici alametlerinden biriydi. Batı ülkelerindeki meclislerin ayırt edici özellikleri radikalizm, muhafazakârlık, bağımsızlık ya da vatanperverlik olabildi. Sessizliğe pek rastlanmazdı.¹⁷

8 Kasım 1687 günü Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, Ayasofya'da ulemayı toplayarak, Sultan'ın tahttan indirilmesini dile getiren bir istidayı kendilerine okudu. Sessizlik. Bunun üzerine Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, "Padişah..." dedi, "...istidada söylendiği gibi avdan başka bir şey düşünmezken ve imparatorluğa her yandan saldırıldığı halde bu işe çare bulacak insanları görevden uzaklaştırırken; hükümet meselelerini böyle idare eden bir Padişah'ın tahttan indirilmesinin meşruiyetinden hâlâ şüpheniz mi var, efendiler?" Sessizlik sürüyordu. Paşa bunun üzerine grubu saraya yöneltti. Sultan tahttan indirildi ve yerine kardeşi Süleyman getirildi. Korku sarayda da hüküm sürerdi. Kırk senesini haremde bir dairede geçirmiş olan yeni Sultan, dışarıda kendisini cellatların beklediğine inanıyordu. İlk tepkisi yerinden çıkmayı kabul etmemek oldu.

Kamuoyunun genel baskısı doğrultusunda, İngiliz sefirinin ifadesiyle "sarayın eğiliminden çok, halkın onun dürüstiğine inanması sonucu" Köprülü Mustafa Paşa bir yıl sonra Veziri Azam oldu. O da diğer Köprülü veziri azandan gibi Osmanlı hanedanı karşısında faydacı bir yaklaşım benimsedi. IV. Mehmed ve oğullarının yeniden güç kazanmalarını engellemek için 1691 yılında üçüncü erkek kardeşi Sultan seçti. "Geri zekâlı ve davul çalarak eğlenmeye meraklı biri olduğu söylenen" II. Ahmed de yaşamını sarayda geçirmiş, uysal ve zayıf iradeli birisiydi. Fransız sefiri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan, II. James'i tahttan indiren Fransa düşmanı III. William'ı İngiltere Kralı olarak tanımamalarını istediği zaman, daha sonraki veziri azamlardan biri, Osmanlıların kendi hükümdarlarını sık sık tahttan indirmiş kişiler olarak diğer ülkelerin aynı şeyi yapma hakkını tartışmasının saçma olacağını söylemişti.¹⁸

Köprülü Fazıl Mustafa Paşa hiç suç işlememesi ve gereksiz tek söz bile söylememesiyle ünlüydü. Paşaların bayramlarda sultana

hediye vermesi geleneğini kaldırmış ve taşra kentlerinde yörenin önde gelenlerinin oluşturduğu meclisler kurmuştu. Hristiyan tebaanın istilacı Venedik ve Avusturya ordularını desteklemelerini önlemek için vergilerini azalttı ve statülerini yükseltti. Vezirliği döneminde (1689-91) İmparator İustinianos'un elli yıllık saltanatı sırasında olduğundan daha fazla sayıda kilise yapıldığı söylenir. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa 1691 yılında, Hz. Muhammed'in mübarek sancağı da yanmda olmak üzere, serasker sıfatıyla ordunun başına geçerek Avusturyalılarla savaşa tutuşmuştur. Askere örnek olmak için onlarla beraber yayan yürümüştü. Ama, belki de kendi askerlerinin eliyle, Macar Ovası'ndaki Salankamen'de öldü.¹⁹

Yenilgilerin arkası kesilmiyordu. Sonunda, Fazıl Ahmet Paşa'nın kuzeni, eski bir beylerbeyi ve Kaptan Paşa olan bir başka aile mensubu, Köprülü Hüseyin, 53 yaşında Veziri Azam oldu. Sultan'a söylediği şuydu: "Amcam ve kuzenim yirmi yıl boyunca babanız Sultan Mehmed Han'ın veziri azamlarıydı ve onlar da, babanız da halinden memnundu. Eğer başkalarının söylediklerine kulak vermez ve bana idari bağımsızlık tanırsanız, Allah'ın izniyle, onlardan çok daha iyi hizmet ederim."

"Şayet bana bağlı kalırsan," dedi Sultan, "sana bağımsızlık tanırım." Yeni Veziri Azam da Köprülü ailesinin mucizelerinden biriydi. Osmanlı tarihçilerinin en büyüklerinden Naima, imparatorluk tarihi ile ilgili eserini, "sükûnet dolu bağrında aklın ve bilgeliliğin hazinesini kucaklayan, yüce gönlü hakikatin ve yanılmazlığın yuvası olan o mükemmel vezir"e ithaf etmiştir. Barışın ve reformun gerekliliğini idrak eden Köprülü Hüseyin, Felemenk ve İngiliz sefirlerinin aracılığıyla 1699 yılında, Belgrad yakınında, Karlofça'da Avusturya ile barış yapılmasını sağladı.²⁰

Karlofça Antlaşması, Osmanlı tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu antlaşmayla Osmanlı'nın Avrupa'daki sınırının kapandığı ve imparatorluğun saldırgan devlet durumundan savunmacı devlet durumuna geçtiği kabul edilir (gerçi kimi Osmanlılar bunu sadece bir mütareke olarak görmüştür: Osmanlı başdelegesi Rami Meh-

med Efendi, "Geçici bir barış de cihad arasında anlam farkı yoktur," demiştir). Veziri Azam'ın Boğaz'ın Asya kıyısındaki yalısında İngdiz, Felemenk ve Kutsal Roma İmparatorluğu sefirleri için verdiği ziyafet yeni bir huzur ve saadet çağının alameti gibiydi.

1698 yılında inşa edilen ve dışı pas kırmızısı renginde olan yalı bugün hâlâ, Köprülü Hüseyin Paşa'nın 117 torununa kâr sağlayan Köprülü aile vakfına aittir. Ydlarca kapısına kimsenin uğramadığı bina 19. yüzyıl sonlarında Balkanlar'dan gelen Müslüman mültecilerin barınağı olmuştur. İçinde bulunduğumuz yüzyılda haremelerin ve müstemilatların çoğu şehir trafiğinin rahatlatılması adma yıkılmıştır. Veziri Azam'ın torunları için bahçede -yasadışı olarak- bungalovlar yapmıştır. Gayrimenkuller civardaki tepele- re yayılmaktadır.

Ortasındaki mermer çeşmesiyle, kubbeli değirmi kabul odası bugüne kadar gelmiştir. Doksan yıl boyunca her an çökme tehlikesiyle karşı karşıya olan bu yapının deliklerinden Boğaz'ın suları salona kadar gelirdi. Bahçenin dikenleri ve sarmaşıklar içeri kadar yürümüştü. Duvarlardaki ahşap panolar solmuş ve dökülmüş durumdaydı. 1700 yılında bu panolar, o zaman Konstantiniyye'de pek moda olduğu üzere, mavili beyazlı Kütahya vazolarına konulmuş çiçek resimleriyle süslenmişti. Mermer çeşmenin üzerindeki tavan, arabesk süslemeciliğin başyapıtı gibiydi. Oda, Versailles Sarayı'ndaki bir hanım odası kadar incelikli, ama daha dengindi. Veziri Azam misafirlerini bu çiçek ve saadet yuvasında kabul ediyordu.

Saray sefiri ve Oettingen Prensi Wallerstein, üç kadırgaya yayılan görkemli ekibi, kendine ait bandosu ve muzafferane edasıyla suları yara yara Boğaziçi'ne girdi. Güvertenin altındaki kürekçilerin prangalarından yayılan şakırtı müziğinin sesini boğuyordu. Sefaret ekibi okçuluk, güreş, hokkabazlık ve dans gösterileriyle ağırlandı, İranlı bir şarkıcıdan şarkı dinlendi. Derken akşam yemeğine geldi sıra: Güvercin, sülün, piliç, yaprak dolması, çeşit çeşit pdavlar ve hamur işleri. Yemek uzun sürmedi. Hizmetkârlar ka-

lanları mideye indirmek üzere tabakları daha yemekler bitmeden kaldırıyordu. Ya ne yaptıklarını bdmiyorlardı ya da ev sahibi bu tatsız eğlencenin olabildiğince çabuk bitmesini istiyordu.²¹

Veziri Azam Köprülü Hüseyin Paşa, halk arasında "amcazade," bir derviş tekkesi mensubu olduğu için "Mevlevi" ve ayrıca "sarhoş" lakaplarıyla anılırdı: Onun sürdürdüğü yegâne Köprülü gelenegi doğruluk ve dürüsdük değildi. Topal bacağına tedavi uygulandığı için, resmi akşam toplantılarından muaftı, aslında o saderi bir damlası bile boğazı yakacak kadar kuvvetli içkilerle geçiriyordu. 1702'de görev süresini tamamlayarak Edirne'deki çiftlik evine çekildi. Bir yıl soma, alkolü bırakmasının getirdiği bedensel şok sonucu öldü. Fatih Camii'nin yakınında, şehirdeki köşkünün yanında yaptırmış olduğu zarif bir külliye'nin içinde yer alan türbesi hâlâ ziyarete açıktır.

Fazıl Mustafa Paşa'nın oğlu, son Köprülü Veziri Azamı Damat Fazıl Numan Paşa, 1670 ydında Konstantiniyye'de doğdu. Aileye ait vakıfların başında bulunan Damat Fazıl Numan Paşa'nın yıllık geliri 100.000 esküdodan fazlaydı. 1700 yılından beri sürdürdüğü vezirlik görevinin ardından, 1710 Haziranı'nda veziri azamlığa getirildi. İngiliz sefiri kendisini şöyle anlatır:

adaleti ve tutarlılığının yanı sıra öylesine itibar sahibi ve halk tarafından sevilen bir adamdı ki, veziri azamlığa getirilmesi çok büyük bir sevinç yarattı. Çok bilgili ve haksever bir insandır. Yabancı ülkelerin durum ve çıkarlarıyla çok yakından ilgilenir ve bu konularda fazlasıyla hassas davranır. Son derece hamiyetle yaklaştığı kendi imparatorluğunun menfaatleri konusunda olduğu kadar, yabancı ülkelerin menfaatleri konusunda da çok mahir kabul edilir.

Gerek Anadolu'dan, gerekse Rumeli'den binlerce kişi hakkını aramak üzere şehre gelirdi. Ne var ki, Damat Fazıl Numan Paşa Babıâli üzerinde sarayın gücünü yeniden tesis etmeye başlayan Sultan III. Ahmed'in yozluğu ve gaddarlığı hakkında fazlasıyla

açık sözlüydü. Sultan kimi zaman Veziri Azam'ın, "Ordunun parası, insanların kanı yerine imparatorluğun gelirleriyle ödenmelidir," gibi beyanlarına içerlerdi. Zaman içinde, Veziri Azam'ın Rusya'ya yönelik barış yanlısı politikasına, İsveç'in firarı XII. Charles'ını (Demirbaş Şarl) destekleyen bir hizip tarafından karşı çıkıldı. Bundan da öte, onun, burnunun ucunda bir sinek olduğuna inanan tuhaf bir yanı da vardı. Ne kadar kovalarsa kovalasın, sanki sinek gelip yine oraya konuyordu. İki ay sonra görevinden uzaklaştırılan Damat Fazıl Numan Paşa, 1719 yılında öldüğünde Girit vahşiydi.²²

Köprülüzadeler o tarihten sonra Konstantiniyye'de, biri Köprülü Kütüphanesi'nin, diğeri ise Süleymaniye Camii'nin yakınında bulunan malikânelerinde ve Boğaz kıyısında yer alan iki yalıda yaşamaya başladı. İmparatorluğun her tarafına yayılmış Köprülü vakıf ve mülklerinin geliriyle geçiniyorlardı. Yüksek mevkilere gelecek kadar şanslı ve mahir çocuk yetiştiremeyen ve ekberiyet eksikliğiyle eli kolu bağlanan Köprülü sülalesi, servet ve statü yitirmeye başladı. Damat Fazıl Numan Paşa'nın oğlu, eserleri hâlâ Köprülü Kütüphanesi'nde bulunan usta hattat Köprülü Ahmed sırasıyla Selanik, Girit, Belgrad, İzmir, Bosna, Eğriboz Adası, Halep ve Mısır valiliklerinde bulunmuştu. Beylerbeyliklerin yerel güç odakları haline gelmesini önlemek amacıyla, taşra valilikleri dönüşümlüydü. Gerçekten de, İzmir'de Köprülü ailesine mensup bir vali için, "Kendini neredeyse Sultanla eş tutuyor," denilirdi. Daha sonra merkezi bürokrasi kademelerinde daha önemsiz konumlara gelmeye başladılar. Ama Köprülülerden biri, Fuat Köprülü, tamamen farklı bir kimlikle, 20. yüzyılda ülkenin önde gelen şahsiyetlerinden biri oldu.²³

Köprülüler gibi imparatorluk kurucularının hizmetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl ayakta kaldığının anlaşılmasını kolaylaştırır. Üstelik, Osmanlı ordusu hâlâ Batılı orduları yenebilecek kapasitede, korkutucu bir güçtü. 1711 yılında bizzat Büyük Petro Osmanlı orduları tarafından yenilgiye uğratılmış ve koşulları ağır

bir barışa mecbur kalmıştı. İmparatorluk silah gücüyle 1718 yılında Venedik'ten Mora Yarımadası'nı, 1739 yılında Avusturya'dan Belgrad'ı geri aldı. Köprülülerin, imparatorluğun gidişatını tekrar düzene sokan icraatlarıyla gelen başarılar, bir yandan da tehlikeydi. 17. yüzyılda Fransız ve İngiliz hükümetlerinde dönüşümlere yol açan köktenci önlemleri devreye sokmak yerine, eski makineyi yeniden verimli hale getiriyorlardı. İngiliz sefiri, 1689 yılında Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın, "hükümetini eski yöntemlere göre kurma niyetini zaten ilan etmiş" olduğunu yazıyordu. Narh ayarlaması yapmayacaktı, çünkü Kur'an'da böyle bir şey yoktu.²⁴ Seçkin sınıf, çarelerin gelenekte yattığına inanıyordu.

Köprülülerin Hristiyanlara karşı hoşgörüsü ve dış meselelerdeki kavrayışı sadece kendi yargılarının değil; aynı zamanda yanlarında Hükümet Baştercümanı, İmparatorluk Danışmanı ve Avrupalı sefirlerin güvenini kazanmış kişi sıfatlarını kendisinde barındıran bir insanın var olmasının da sonucuydu. Bu insan, Aleksander Mavrokordato'ydu. Mavrokordato ailesi, Osmanlılar gibi, Rumların Konstantiniyye'yi bir yükselme aracı olarak kullanışlarının açık bir örneğidir - elbette, sırası geldiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun uşakları haline gelişlerinin de. Bu ailenin tarihi Güneydoğu Avrupa'nın tarihidir.

Mavrokordatoların itibar görmesinin nedeni lisandı. 1520'li yıllarda İbrahim Paşa, bazı Avusturyalı sefirlerle Sırp-Hırvatça'yı kullanarak görüşmüştü. 1580 yılından sonra, Osmanlı kafasının dışarıya kapanmasıyla birlikte, pek az Müslüman Osmanlıca, Farsça ve Arapça dışında herhangi bir dil biliyordu. Osmanlıca, incelikli cümle yapısı ve karmaşık söz dağarcığıyla imparatorluk ve dış dünya arasında bir duvar oluştururdu. Bu nedenle veziri azamlar sefirlerle görüşmelerinde bir çevirmene ihtiyaç duyardı. Eğitim görmüş Rumlar hem Osmanlıca'yı, hem de Batı dillerini bilen az kişi arasındaydı; öte yandan, azınlık mensuplarının devlet hizmetine seçilmesi pek münasip değildi. J. H. Elliott, Fransız monarşi-

sinin Protestan ve İtalyanları kullanışına dair, "17. yüzyılda bir devlet adamı mümkünse kendi kadrosunu, parasını ve profesyonel uzmanlarını bulmak zorundaydı," diye yazar.²⁵

Mavrokordato ailesi yıllar sonra, geçici de olsa bir kraliyet asaletine sahip oldukları zaman, köklerinin İustinianos dönemine dek uzandığını öne sürmüşlerdi. Aslında Konstantiniyye'de ilk ortaya çıkışları 17. yüzyıldadır. Gıda malzemesi ticareti ve ziraat yoluyla servet kazanmış olan Rum tacir Skarlattos ya da İskerletoğlu, 1631 yılında bir yeniçeri tarafından öldürüldüğünde geriye bir milyon kuruş bırakmıştı. İskerletoğlu'nun zengin kızı ve Eflak Prensi'nin dul eşi Roksana, Ege'nin en zengin adalarından Sakız Adası ahalisinden yakışıklı bir ipek tüccarına, Yani Mavrokordato'ya âşık oldu ve evlendiler. Oğulları Aleksander 1641 yılında doğdu. Üç yıl sonra babası Yani öldü.

Roksana Mavrokordato, oğlu Aleksander'ın okumak üzere Batı'ya gönderilen ilk Konstantiniyye vatandaşları arasında olmasını sağladı. Aleksander önce, 16. yüzyıl başında Konstantiniyye'den sürülenlerin Roma'da kurduğu Yunan üniversitesine devam etti. Bunu, kan dolaşımı üzerine bir tez de kaleme aldığı Padua ve Bologna üniversiteleri izledi. Batı kültürüyle başı hoş bir Osmanlı yurttaşıydı. 58 yaşındayken kendisi için, "Dünya meselelerine hâkim ve Avrupa prenslerinin ilgi alanlarına yabancı değil," diyen Fransız botanikçisi Piton de Tournefort ile tıp, botanik ve Yunan dili üzerine sohbetler ediyordu. Öte yandan, "Avrupalı hekimlerin cüretkârlığını" benimseyemeyecek kadar yaşlı olduğunu kabul ediyor ve, "Kafam politika ile öylesine meşgul ki, [Tournefort] kimi yeni bitkileri öğrenmek için bu denli uzaklara gelmeme hayret ediyor," diye ekliyordu. Konstantiniyye'de seyahatin amacını bilimsel araştırma değil, iktidar ve para oluşturmdu. Zihinsel merak eksikliği şehrin laneti idi. Galata'nın kimi sakinleri Halic'in öte yanına geçmek zahmetine bile kadanmazdı.²⁶

Aleksander Mavrokordato, 1665-1672 yılları arasında Patrikhane Akademisi'nin başında bulundu. Karizmatik, belagadi; söz di-

zimi, retorik ve tarih konularında eserler vermiş bir kişi olarak, 16. yüzyıl sonlarından, yani yüksek Yunan kültürünün şehirden neredeyse kaybolduğu tarihlerden itibaren Konstantiniyye Rumları arasında giderek düzelmeye yüz tutan tahsil eğiliminin canlanmasını teşvik etti. Mavrokordatoların hanedan arması, küllerinden doğan bir zümrüd-ü anka kuşu, belki Bizans İmparatorluğu'nun değil ama Yunan biliminin yeniden doğuşunu simgeliyor gibiydi. 1668 yılından başlayarak 1709 yılındaki ölümüne kadar hep Patrikliğın önemli mevkilerinde bulundu: Başarılı bir şekilde, Büyük Hatip, Büyük Kartofilaks, Büyük Skevofilaks ve Büyük Logothete görevlerini yürüttü.

1670 yılında, yumuşak mizaçlı ve büyük bir servet sahibi Sultana Khrysokoleos ile evlendi. Moldovya Prensi Büyük Stephe-nos'un soyundan gelen bu kadın, Eflak ve Buğdan'ın pek çok soylu ailesiyle akrabaydı. Hekimlik bilgisi Aleksander'ın Osmanlı hiyerarşisi içinde yükselmesini sağladı. Pek çok paşanın hekimi olmasının yanı sıra, 1671 yılında Veziri Azam Fazıl Ahmed Paşa'nın hekimliği ve Baştercüman Panagios Nikousios'un sekreterliği görevine getirildi. Mavrokordato 1673 yılında Nikousios'un ölümünün ardından Baştercüman oldu. Böylelikle, Osmanlı amirlerinin kendisine verdiği isimle İskerletzade İskender diğer Rumlara tanınmayan bir hakka sahip olarak kakım kürkünden bir başlık giymeye, at üstünde dolaşmaya ve silahlı muhafızlar eşliğinde gezmeye başladı. Görünüşü neredeyse tam bir Osmanlı'ydı. Henüz 32 yaşındaydı.²⁷

Bu tarihten sonra, Aleksander'ın talihi imparatorluğun talihi ile paralel seyretti. Osmanlı'nın 1683 yılındaki Viyana yenilgisinin ardından zincire vurularak hapse atıldı ve 300 kese para cezasına çarptırıldı - bu miktar Eflak Prenslığının yıllık toplam vergisinin 20 kese fazlasıydı. Karısı ve annesi hapse atılarak dövüldü. Annesi serbest bırakılmasından altı ay sonra öldü. Ne var ki, Avrupa'ya ilişkin bilgisi ve konuştuğu diller kendisini vazgeçilmez kılıyordu. Tercümanlık için Fransız sefirinin önerdiği Seferağa isimli, Vene-

dikli bir dönme yeterince ehil çıkmamıştı. Mavrokordato 1687 yılında görevinin başına döndü.

Aleksander aynı yıl tekrar hapse atıldı ve 1688 yılında güvenlik nedeniyle birkaç haftalığına Fransız sefaretine sığındı. Yine de, Köprülü Hüseyin Paşa'nın emriyle, burunlanndan kıl aldırmanın her iki imparatoru da ilk adımın karşı taraftan geldiğine ikna ederek, Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasında Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasına yardımcı oldu. İngiliz sefiri ve arabulucu Lord Paget'a İtalyanca yazdığı mektuplar, resmiyetin hâkim olduğu o dönemde bile aşırı bir kibarlığı sergiler:

Şanlı ve Mümtaz Beyefendi,

Ekselanslarınızın Belgraddan göndermiş olduğu 10/20 Şubat 1699 tarihli latif ve kibar mektubu almış olmaktan duyduğum sadeti tarif edebilmem mümkün değil. Duymayı gönülden arzu ettiğimiz sıhhat ve afiyet haberlerinizi almak, aramızdaki kuvvetli bağlar ve hissettiğimiz muhabbet vesilesiyle bizim de sıhhat bulmamız manasına gelmektedir... Yüce Veziri Azam Efendimiz, Ekselansları tarafından ifade edilen gönül dolusu selam ve içten dileklerden ziyadesiyle memnundur...

Sadık Hizmetkârınız,
Edirne 23 Şubat 1699,
Alessandro Mavrokordato

Daha sonraki mektuplarından birinde de şöyle diyordu: "Ekselanslarınızın cazibesi öylesine büyük ki, tadı muhabbetinizden ve nazik çehrenizden bu denli mahrum kalmak tahammül edilecek gibi değil." Babıâli, Lord Paget'ın hizmetlerinden o kadar memnundu ki, kendisinden Konstantiniyye'de kalması istendi. Lord Paget da 1703 yılına kadar -bir dört yıl daha- yerini muhafaza etti.²⁸

Bariş görüşmelerinde gösterdiği başarının ödülü olarak, Aleksander Mavrokordato 1700 yılında Hükümet Müsteşarı oldu. Kendisine Sultan tarafından kakım kürkünden bir cübbe ve Kutsal

Roma İmparatoru tarafından Bizans elyazmaları verildi. 1703 yılında şehirde ayaklanma baş gösterdiğinde tekrar Fransız sefaretine sığındı ve görevinin başına'dönebilmesi için yine 200 kese ödemesi gerekti. Aleksander Mavrokordato, 1710 yılının Ocak ayında, arkasında 500 kese nakit para bırakarak öldüğünde hem tehlikeli bir düşman, hem de çok hatırlı bir dost olarak tanınıyordu. Mezar taşıdaki kitabelerden birinde kendisi için şunlar yazılıdır:

*Des Grecs et des Latins le père,
Le grand oracle des Osmans,
Des visirs l'étoile polaire,
Le prototype des scavans.*²⁹

[Yunanlılar ve Latinlerin babası
Osmanlıların büyük kâhini
Vezirlerin Kutup Yıldızı
Scavans'ın prototipi]

Bir Fransız diplomatının, "Avrupa'nın en iyi aktörlerinden biri" dediği bu adamın, kendisini hapse atıp hırpalayan Osmanlı İmparatorluğu'na hangi son noktada bağlı kaldığı merak edilebilir. Acaba bu nokta Rumların ve Rusların yeni bir Bizans İmparatorluğu düşü müdür? Aleksander Mavrokordato 1672 yılında, *Binbir Gece Masallarının* ilk çevirmeni olan Fransız âlimi Antoine Galland'a imparatorluğun kuvvetli ve zayıf yanları üzerine bir incelemesini okumuştur. İmparatorluğun gücü, tebaasının gözü kapalı itaatinde ve kariyer yapısının esnekliğinde yatıyordu. Zayıf noktalar ise sultan ve paşaların tantanalı maiyetlerinde, her yıl ortalığı kırıp geçiren salgın hastalıklarda, parasının ve hukuk sisteminin sakadığında, yetenekli subay eksikliğinde ve yağmacılık alışkanlığında aranmalıydı. Hiç şüphe yok, Mavrokordato bir çöküş beklentisi içindeydi. Yirmi beş yıl sonra Karlofça görüşmeleri sırasında, yabancı güçler arasında şahsi tercihi olan Avustur-

ya'dan yüklü rüşvetler almış ve "Türklerin istikrarsızlığını, hainliğini ve diğer barbarca ve zalimane özelliklerini" dşsa etmişti. Bu arada Babıâli'den kendisine gelen talimadarın kopyalarını da gizlice Viyana'ya gönderiyordu. Diğer yandan, Fransız sefiri kendisini Rusların "eski Rum İmparatorluğunu yeniden kurma" emellerine yakın ve "Babıâli'nin çıkarları aleyhine bile olsa" Rumlara yardıma hazır buluyordu. Gizli yazışmalarda "Ali" diye hitap ettiği Mavrokordato'yu askeri bdgi edinmek amacıyla kullanıyor, "Ali" ise bu hizmetinin karşılığında daha soma artırılmak üzere ydda 2400 lira alıyordu. Dolayısıyla Mavrokordato aynı anda Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Avusturya ve Fransa için dört taraflı çalışan bir casus olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, maaş ya da rüşvet karşılığı bilgi saüşını Veziri Azam'ın malumatı dahilinde gerçekleştirmiş olması da muhtemeldir. 1699 yılında Mavrokordato'nun diplomasisi imparatorluğa umulandan daha bol toprak bırakıyordu. Mazarin de Marlborough'un çağmda ve Konstantiniyye gibi bir şehirde, Mavrokordato'nun yozluğu ve yiyiciliği hiç de istisnai bir durum değddi.³⁰

Üstelik Osmanlı İmparatorluğu'nun Mavrokordato adesine sağladığı avantajlar öyle büyük bir ölçekteydi ki, yabancı ülkelerden kazançları ne olursa olsun, son noktada Osmanlı'ya bağlıydılar. 1922 yılından önce Britanya İmparatorluğu'na hizmet eden İrlandalı "şato Katolikleri"* gibi, Mavrokordato sülalesi de, Osmanlı İmparatorluğu ayakta kaldığı sürece, bundan hem kendüerinin, hem de Rum yoldaşlarının istifade edebedeceğine inanıyordu. Aleksander Mavrokordato, Babıâli'deki nüfuzu sayesinde, biri Kudüs'teki Mukaddes Mezar ve diğeri Beytüllahm'daki [Beydehem] Mukaddes Doğuş olmak üzere iki Hristiyan küisesinde, Ortodoks Patriği ve rahiplerinin Katolik hasımlarının baskısından kurtulmasını sağlamıştır. Kudüs'te bulunan Ortodoks Patriği, 1675 yılından

* Aralarında, 1908 yılında Konstantiniyye'de görevi başında ölen İngiliz sefiri Sir Nicholas O'Connor da vardır.

itibaren, Sultanahmet Camii'ne her yıl 1000 kuruş ödemek suretiyle, anahtar, şamdan ve halıdan oluşan üçlünün denetimini elinde bulundurdu. Bu denetim meselesi, Kınm Savaşı'nın patlak vermesinden önce yaşanan büyük gerginliğin de nedeniydi. Kârlı iş sahalarının yanı sıra, Mavrokordato yüzde 20 faizle borç veriyordu. O kadar zengin olmuştu ki, Patrik'e şunları yazıyordu: "Şayet paraya ihtiyacınız olursa, ne kadar gerekiyorsa memnuniyede vermeye hazırım." Mavrokordato aynı zamanda, köklerinin bağlı bulunduğu Sakız Adası'nın imtiyazlarını da yenilemiş ve ada Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın başladığı tarihe kadar bir barış ve refah dönemi yaşamıştı.³¹

Oğlu Nikholas Mavrokordato'nun 1709 yılında Eflak tahtına geçişi daha da memnuniyet verici bir durumdu. 1680 doğumlu olan Nikholas Yunanca, Latince, Osmanlıca, Arapça, Farsça, İtalyanca ve Fransızca bilen, pek çok konuda bilgi sahibi bir âlimdi — babası gibi bir Batı üniversitesine devam etmemiş ve bütün bunları Konstantiniyye'de öğrenmişti. 1700-1709 yılları arasında Baştercüman olarak görev yaptı. Söylenen her türlü alıntının kimine ait olduğunu belleğinden bulup çıkarabildiği için, babası kendisine "kütüphanem" derdi. Kendisine Fransızca tahsilinde yardım etmiş olan Protestan mülteci La Motraye, "Bu kadar büyük ve iyi eğitilmiş belleğe sahip başka birisini tanımadım," diyordu.

Teamüle göre, Eflak ve Buğdan prensliklerine Konstantiniyye'den bir kişinin tayin edilmesi gerekiyordu. Bu arada, Konstantiniyye Rumları da Tuna prenslikleri arasındaki bağlantılar 16. yüzyıldan ortalarına kadar giderek sıkılaşıyordu. Prensler tahta çıkma törenleri sırasında Bizans tarzına uygun davranmaya ve Patrikhane'nin borçlarını ödemeye başlamıştı. Kantakuzenos ailesi gibi kimi Rumlar, servet yapmak ve daha uzun yaşamak için Konstantiniyye'den Buğdan ya da Eflak'a taşınmaktaydılar. (Aynı zamanda hem Kutsal Roma İmparatorları, hem Macar Kralları, hem Bohemya Kralları, hem de bunların yanında bir sürü başka şey olan) Habsburglar, ya da (Hanover Seçicileri ve 1714 yılından

sonra Büyük Britanya ve İrlanda Kralları olan) Hanoverler benzeri uluslararası hanedanlar örneğinde olduğu gibi, Mavrokordatolar da aynı zaman dilimi içinde farklı topraklarda farklı roller üstlenebiliyordu. 20. yüzyılın, Raymond Aron'un ifadesiyle, "Hiç kimsenin iki ülkesi olamaz," kanaati onlar için saçmaydı. Mavrokordatolar, Kantakuzenoslar ve diğer aileler tek kimliğin tutsağı olmak bir yana, belli bir dönemde hangi kimlik -Osmanlı, Rum, Ulah (Eflak)- en çok işe yarıyorsa onun altım çiziyorlardı. Onlar da, tahsil görmüş diğer Avrupalılar gibi, milliyet meselesine bir dava olarak değil, bir kariyer olarak bakıyorlardı.

Oğlunun yükselişi karşısında büyük bir üzüntüye kapılmış gibi görünen Aleksander Mavrokordato, bunun ailenin yıkımı olacağını söyleyerek saçını başını yoluyordu. Böylelikle, Talleyrand'ın, "sözcükler bize söylemek istediğimizi gizlememiz için verilmiştir," düsturuna inanıyordu. Büyük Stephen'm torunlarından birinin kocası ve bütün çocuklarını, hatta Nikholas'ı bile Eflak ya da Buğdan prenslerinin çocuklarıyla evlendirmiş birisi olarak, Aleksander'ın hiç şüphesiz Kutsal Roma İmparatorluğu'nun hırs dolu prenslerinininkine benzer bir "kraliyet stratejisi" vardı. Eflak ve Buğdan prensleri Sultan tarafından atanıyor ve belirli bir süre için görevde kalıyor olmalarına rağmen, bunu "Tanrı'nın lütfuyla" yapıyor ve muhafız almak, maiyet bulundurmak ve rahiplik için aday belirlemek gibi kraliyete has özelliklere sahip oluyorlardı. Bulundukları konum, Avrupa saraylarında "Zatı Samileri" gibi yüksek bir unvanla kabul ediliyordu. Osmanlı hiyerarşisi içinde ise, neredeyse veziri azam'la aynı seviyedeydiler. Bölge soyluları, Babîâli, Saray, Rusya, Avusturya, Fransa ve Kırım arasındaki entrikaların ortasında bulunan ve diğer yandan Babîâli'nin nakit açlığını doyumaya mahkûm olan Eflak ve Buğdan prensleri, taht ile ölüm arasında yaşıyorlardı. Riski kabul edilebilir buluyorlardı. Prenslerden biri, "Ölüm dilediği zaman gelsin. Bir prentim ben ve yaşadım yeterince," demişti. Bir başka prensin idamının ardından ise, annesi, "Yatağında sessiz sedasız ölümü

bekleyeceğine oğlunun böyle ölmesi daha iyi değil mi?" diye soruyordu.³²

Nikholas Mavrokordato da kendinden önceki prensler gibi Konstantiniyye'de Buğdan Prensi olarak takdis edilmişti -Eflak ve Buğdan prensleri egemenlikleri olmayan bir ülkede takdis edilen tek hükümdarlardı. Tören, "Fanaryot" asaletinin gözle görünür biçimde teyit edilmesiydi. Bu ad, demir dirseklerle desteklenmiş üst katları sokağın içine doğru uzanan taş yapılarında oturdukları Fener semtinden gelmekteydi. Yeni prens ya da *voyvoda* (Slavca lord anlamına gelen bu sözcük, prensin resmi sıfatıydı) önce kayıkla Babîâli'ye geldi. Burada Osmanlı'ya özel onur armağanlarını aldı: Altın bir kaftan, yanındaküler için daha az gösterişli kaftanlar ve bir *cuka* (devekuşu tüylerinden yapılmış, mücevherle süslü sorguç). Prens daha sonra at üstünde ve yeniçerilerin eşliğinde Fener Kilisesi'ne geldi. Burada Patrik, ruhban takımı ve şehrin Rum ileri gelenleri tarafından kabul edildi. Kilisenin dışında veziri azam'm hizmetkârı, "Yüce Allah Padişahımıza ve Prens Efendimize uzun ömür versin ve refah içinde yaşatsın," diye seslendiler.

Prens Efendi'nin kiliseye girişi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Bizans İmparatorluğu'na geçmesi demekti. Koro Aziz Meryem için bir dahi söyler, prens tahta yürür, dualarda, "Dindar, asude ve muhteşem Lord Nikholas Mavrokordato; hükümdarlığın güç, zafer, istikrar, sağlık ve emniyet içinde olsun, yüce Tanrı seninle beraber olsun, sana doğru yolu gösterecek ve hasımlarını ayağının altına sersin," dilekleri ifade edilirdi. Ardından Nikholas başını sunağa koydu ve Patrik "Ortodoks imparatorların tahta çıkış törenlerinde söylenen duaları tekrarlayarak" kutsal yağla kendisini ineshederek kutsadı.

Yeni Eflak prensi, birkaç gün sonra, bu kez kendi evinde Osmanlı usulü bir törenle Osmanlı otoritesini vurguladı. Sultanın bandosu tarafından çalman Osmanlı musikisi eşliğinde prene bir sancak sunuldu. Prens sancağı öptü ve, "Yüce Tanrı İmparatorla-

rın en büyük, en kerim ve en adilinin ömrünü uzun ve hükümdarlığını daim kdsın," dedi. Patriklerin ve hatta şeyhülislamın prene yaptıkları karşılıklı ziyaretlerle günler geçti. Tuna prensliklerine büyük önem atfeden banker ve işadamlarıyla yapdan toplantı da, ayrı bir takdis merasimi gibiydi. Sonunda prens, atının üzerinde ve yeniçerilerin eşliğinde sultanın sarayına gelirdi. Burada kendisine kürklü bir cübbe ve bir cuka daha sunulduktan sonra, veziri azam tarafından onuruna bir ziyafet verddi. Kendi yöresinden dört soylu eşliğinde taht odasına girdiğinde, sultanın önünde üç kez secdeye kapandı. Soma veziri azam, sultan adına surdan söyledi: "Sadakat ve samimiyeti kulaklarıma kadar ulaştığı cihede, kendisine armağan olarak Eflak prensliğini ihsan ediyorum. Gelecekte de sadakat ve hizmetleri hususunda hata yapmamak onun görevidir. Eyaleleri korusun, müdafaa etsin ve Ferma-nıma karşı ya da dışında adım atmaktan ölesiye korksun."

Prens şöyle cevapladı: "Merhametini ve Hükümrancılığımdan çekmediği sürece bütün gücümü en adil ve kerim olan İmparatorumun hizmetine sunacağıma, hayatım ve başım üzerine yemin ederim." Daha soma at üstünde saraydan çıkıp, kalabalığı selamlayarak sokaklara para saçtı. Prens taht odasının bir köşesine bir sığın üzerinde üç adet tuğ konulmuştu. Osmanlı yetkilerde kaftanlar armağan etti. Bütün bu törenler kendisinin Osmanlı hiyerarşisi içindeki önemini ve imparatorlukla Ortodoks tebaa arasındaki bağlantıları vurguluyordu.

Bunları izleyen haftalar içinde Rumlar, Türkler ve yerel soylulardan oluşan uzun bir geçit alayı, bir bando, Osmanlı sancakları ve sırtların üzerindeki at kuyrukları eşliğinde Konstantiniyye'den yola çıkar ve Balkan dağları üzerinden Bükreş ya da Yaş'a ulaşırdı. Şehir çanları coşkuyla çalarken, yeni prens katedralde tacını giyer ve ikinci kez mesheddirdi. Soma da boru ve davul sesleri eşliğinde sarayına gelirdi. Taht odasında Osmanlıca olarak sultanın fermanı okunur ve Romence'ye tercüme edilirdi. Prense bir kaftan giydirildikten sonra, bir Osmanlı yetkisi tarafından tahtı-

na oturtulurdu. Toplar gürleri, Sultan'ın elçileri alkışlar, soylular prensin elini öperdi. Törenler muhteşem bir ziyafet ve baloyla sona ererdi.³³

Açıktır ki, Osmanlı hükümeti hem Tuna kökenli bir saldırganlıktan, hem de Rumların hoşnutsuzluğundan kaynaklanabilecek tehdidi bir defada ortadan kaldırmak amacıyla Fenerlileri yüceltiyordu. Buğdan ve Eflak yerlileri güvenilir insanlar değildi. 1600 yılında Transilvanya, Buğdan ve Eflak Prensi Mihad, Ayasofya'da ayin yapma düşleri kuruyordu. 1679-1688 yılları arasında Eflak Prensi olan Serban Kantakuzenos, Çar'dan "kraliyet âdesinden gelmesi sdtıyla" Rum İmparatoru olacağı vaadini almıştı. Tam da aynı dönemlerde, Patrik Ruslan taarruza teşvik ediyordu. Kantakuzenos'un damadı Demetrius Cantemir 1688-1710 yılları arasında, Eflak Prensi olan babasının doğru dürüst davranması için Konstantiniyye'de rehin olarak yaşadı. Bir Osmanlı âlimi ve bestecisi olan Cantemir, kendisine Halic'e bakan zarif bir köşk yaptırmıştı. Sultan'ın maiyetini "dünyanın en büyük maiyeti" olarak gören besteci 351 adet Türk, Fars ve Arap bestesini kendi nota sisteminde yeniden yazdığı *Harflerle Açıklanmış Musiki Bilimi Kitabı* isimli eserini III. Ahmed'e ithaf etmişti. 1710 yılında Buğdan prensliğine tayin edddi. Osmanlı kimliğinin kendisine sağladığı avantajlara rağmen bir yıl sonra, Rus egemenliği altında kendisi ve torunları için Buğdan tahtı vaadim alınca Rusya'ya kaçtı.

Konstantiniyye'de, kimi vezirlerin bddiği gibi, Osmanlı yüzeyinin hemen akında hamı imparator yani Çar kaynaklı bir kurtuluş düşü ve entrikalar dünyası bulunurdu. Veziri Azam 1710 yılında İngiliz sefirine, Büyük Petro'nun "günün birinde Konstantiniyye'nin basma geçmeyi ve Sancta Sophia'ya [Ayasofya] gömülmeyi umduğu"nu söylüyordu.

Prenslik rütbeleri Rum adelerini -ve her yeni prens büyük miktarda vergi ödediği için elbette hazineyi- tatmin edebdmek için sık sık değiştirilirdi. Konstantiniyye, Viyana kadar çok prens çıkarıyordu. 1710 yılından 1821'e kadar alü Mavrokordato, beş Ghika,

dört Kallimakhi, üç Soutzo, üç Rakovitza, iki Mourousi, iki İpsi-lanü ve bir Mavroyeni, Bükreş ya da Yaş'da prens olarak bulunmuşlardı. (Ayrıca dört Mavrokordato, dört Ghika, dört Soutzo, dört Kallimakhi, iki İpsilanti ve beş Mourousi Baştercüman olmuş, bunun yanı sıra daha ileri bir mevki olan Donanma Baştercümanlığı da Fenerlilere güç ve servet ihsan etmiştir.) 1650 yılına kadar, bu aileler pek çok farklı bölgelerden gelmişti: Arnavutluk (Ghika), Epir (Soutzo), Trabzon (İpsilanti ve Mourousi), Romanya (Kallimakhi ve Rakovitza), Ege. (Mavroyeni). Aslen tacir ve gemi sahipleri olan Rumlar, şehrin görkeminin yarattığı cazibeye kapılarak Konstantiniyye'ye gelir ve (Ermeni bankerlerin Davud peygamberin soyundan olduklarını söylemeleri gibi) Bizans kökenli olduklarını iddia etmeye başlarlardı. Tuna kökenli *bi* asalet kendilerini imparatorluğa bağlar; hem para ve iktidar için duydukları kişisel hırslarını, hem de Rum davasına hizmet etmeye yönelik vatanperver arzularını tatmin ederlerdi. Bu sayede kiliseler ve okullar inşa etme fırsatı bulur ve Patrikhane'yi zenginleştirirlerdi. Fener iktidarının doruğa ulaştığı sıralarda anadili Rumca olan ruhban sınıfı Antakya ve Kudüs patrikhaneleri ile Sina Dağı manastırının denetimini ele geçirmişti. Ekümenik Patriklik'in lehine, ama Arapça konuşan Ortodoksların aleyhine bir durumdu bu. Peç ve Ohri'deki Sırp ve Bulgar başpiskoposlukları 1766 ve 1767'da sırayla lağvedildi. Artık Araplar ve Slavlar dinsel eğitimi Rumca görüyordu.³⁴ Bazı Fenerliler, Osmanlı İmparatorluğu içindeki rollerini, Roma idaresi altındaki Yunanlıların medenileştirici rolüne benzetirdi.

Bükreş ya da Yaş şehrinde, Balkanlar'ın kuşaklardan kuşaklara geçen servet ve lüks dolu kalelerinde, prensler üç kültürün -Katolik, Ortodoks, Müslüman- ve üç imparatorluğun -Habsburg, Rus, Osmanlı- kavşak noktasında bulunan yeni bir dünyaya adım atardı. Hizmederinde, gösterişli bürolarında oturan yetkinler olurdu. Bu bürolar (başnazırlık, emniyet amirliği, yüksek mahkeme reisliği), değişik zamanlarda da olsa hep Mavrokordato ailesi mensup-

larının elinde bulunurdu. Yarı oryantal, yarı Avrupa üslubunda döşenmiş saraylarında yaşayan yerel soylular tembel bir yaşam sürer; balolar, dost ziyaretieri ve aşk maceraları arasında ömür geçirirlerdi. Osmanlı etkisi 18. yüzyıla kadar o denli güçlüydü ki, Osmanlı usulü beslenir ve Osmanlı kıyafetleri giyerlerdi.

Yüzyılın sonuna gelindiğinde, Buğdan Prensi yeni kuşak Aleksander Mavrokordato'nun Yaş'daki maiyetinde, uygar Avrupa'nın sembolü denebilecek bir yazar ve saraylı ortaya çıktı: Ligne Prensi Charles-Joseph. Kendisine sorulacak olursa, "Asya'nın cazibesini körükleyen Şarklılık da, Avrupa'nın zarafetine eklenecek medeniyet de yeterince mevcuf'tu. Charles-Joseph erkek arkadaşlarına keytf konusunda açık kart veriyor, hatta onların karısının maiyetindeki kadınları "ziyaret etmesine" dahi müsaade ediyordu - tek şartı, önce tıbbi muayeneden geçmeleri idi. "Mavrokordato'nun gördüğü sadece mudu yüzlerdi. İnsanlar beraber oluyor, birbirlerini terk ediyor, kıskançlık ve moral bozukluğuna rastlanmıyordu." Charles-Joseph, kadınların su mermeri gibi kolları ve şeffaf elbiseleriyle divanlara uzanmalarına bayılıyordu - konuşmaları sırasındaki, "Babam Babiâli'nin emriyle burada öldürüldü, kız kardeşim de prensin emriyle şurada," gibi kaçamak cümlelerine de.³⁵

Nikholas Mavrokordato'nun yaşamı, Eflak ve Buğdan prensliklerinin avantajlarına ve risklerine iyi bir örnek oluşturur. 27 Kasım 1710 tarihinde Buğdan prensliğine tayin edilen Nikholas, Konstantiniyye'ye dönüşünde babası gibi Fransız sefaretine sığınmak zorunda kalmış ve ancak Osmanlı hazinesine yaptığı yüklü bir katkıyla hakkındaki suiistimal suçlamalarından kurtulabilmişti. 1716 yılında Eflak prensliğine atandıktan soma; 1716-19 savaşı sırasında iki yıl Avusturyalıların elinde esir kalmak suretiyle Osmanlı'ya bağlılığını kanıtlamıştır. Ortodoks Romenlerin Transilvanya'da Katolik Habsburglar tarafından kadedilmelerini hatırlatarak, tebaasını sadakate teşvik ederdi.³⁶ Bunun ödülü de 1719'dan 1730 yılındaki ölümüne dek Eflak prensliği olmuştu.

Babası, Musa Peygamber'in tarihçilerin en büyüğü olduğuna inanan bir gelenekçiydi. Nikholas Mavrokordato ise çağdaşlarının dadesiyle bd "Edebiyat Cumhuriyeti" -Batı Avrupa'nın entelektüel camiası- vatandaşı sayılırdı. Bükreş'te mektepler ve kütüphaneler kurmuş, Yunanca ve Arapça eserler basan matbaaları himaye etmişti. 18. yüzyılda Bükreş ve Yaş, Yunan kültürünün Konstantiniyye ya da Aynaroz Dağı'ndan daha önemli merkezleri durumundaydı. Bizzat prens, babasının bazı kitaplarını Konstantiniyye'den getirerek, Amsterdam'dan yeni kitaplar ve Aynaroz Dağı'ndan elyazmaları satın alarak nitelikli bir kütüphane oluşturmuştu. Şimdi çoğu Romanya kütüphanelerinde olan bu eserlerin üzerinde şu kayıt bulunur: *Ex bibliotheca Alex Maurocordati Constantinopolitani* (Ne Osmanlı, ne de Rum; *Konstantiniyyeli*). Bölgenin soyluları dört başı mamur yemeklerinin ardından en az iki ya da üç saat uyurlardı. Nikholas ise yemek başında yarım saatten fazla oyalanmaz ve botanik çalışmak, İbranice öğrenmek, en son çıkan Fransız kitaplarını incelemek ya da Canterbury Başpiskoposu ile yazışmak üzere kütüphanesine çekirdi.³⁷

Prenslüklerin sağladığı özgürlük ortamında, Nikholas babasının eserlerini yayınladı. Nikholas'ınkder ile birlikte, bu eserler, Fener zihniyetine aждан bir pencere gibidd. Aleksander Mavrokordato "çarşı lehçesi" dediği düi -halkın konuştuğu Rumca'yı- kullanmamış ve eserlerini klasik Yunanca olarak kaleme almıştı. Çağdaşlarının hayranlıkla karşıladığı *Vazifeler Kitabı* isimli eserinde, idealizmin ayartıcılığından kaçındığı görülür. Skandaldan uzak durma yolu olarak erdemli görünmeyi över. Fakirlik hastalıklarının en kötüsüdür. Özgürlükten ise söz açılmaz:

Ne canının istediğini, ne de gücünün yettiğini; menfaatine uyanı yap.

Çalıştım çabaladım ve vezirlerden birinin gözüne girmeye muvaffak oldum. Ama ne oldu? O gitti, yerine bir başkası geldi ve

onun yerine bir başkası daha. Her seferinde sıfırdan başlamak zorunda kaldım.

Eğer bir hükümet dairesine yolunuz düşecek olursa, girerken gözleriniz kapalı olsun, çıkarken de kulaklarınız.

Nikholas Mavrokordato'nun 1727 yılında kendi oğluna yönelttiği tavsiyeler de aynı dünyevi bakış açısını yansıtır:

Vaatte bulunma, ama bulunduysan yerine getir.

Öfke öldürücü bir tutkudur; güç nezakettedir.

Cömert olma; tutumlu ol. Haris olma; elindekiyi iyi idare et. Ayağını yorganına göre uzat.

Düşüncesizce hayır işlerine kalkışmak büyük kötülöklere ve kamu israfına yol açar; niyeti bozuk birisine iyilik yapmak bütün cemiyete kötölük yapmaktır.³⁸

Nikholas Mavrokordato, 1717-1720 ydian arasında ilk modern Yunanca romanı yazdı. *Philotheos'un Boş Vakitleri* isimli bu romanda olaylar Konstantiniyye'de geçiyordu. Dostiar bir araya gelip Atmeydanı'nda yürüyor, İranlı kıyafetleri içinde üç kişiye rastlıyor, Galata'ya gezmeye gidiliyor ve köşkler, çeşmeler ve Osmanlı bahçelerinin "şehvet uyandıran kokuları" arasmda sohbetler ediliyordu. Her konuyu konuşuyorlardı: Ateizm, Müslüman kadınların Hristiyan erkek düşkünlüğü, kıskançlığın doğası, eski zaman kahramanları, La Rochefoucauld'nun Vecizeleri, İsveçli XII. Charles'ın kariyeri. Mavrokordato, Osmanlı Müslümanlığı'nın batıl uygulamalarına ve "duyulara dayanan daha somut bir felsefecin yokluğuna laneder ediyordu. Fenerlilerin ikdemi açıktı. Romanın anlatıcısı, "Olabilidiğince Rum'duk biz," diyordu. Öte yandan Konstantiniyye'nin dinsel hoşgörüsünü, tahsdin yarar sağlarnasını ve belki de donik olarak, III. Ahmed'in cesaretini, âlice-

naplığını ve bilgelliğini övüyordu: "Basiretli ruhuyla, muhteşem dehasının canlandığı ve harekete geçirdiği monarşinin tüm ruhunu kucaklıyor." Romanda, Eflak Prensi Konstantin Brankovan'ın dört oğluyla damadının 1714 yılındaki korkunç akıbetlerine dair tek kelime edilmiyordu. Vatan hainliği nedeniyle idam edilen bu kişilerin cesetleri saray kapısı önünde teşhir edilmiş ve soma denize atılmış. Nikholas Mavrokordato, bundan iki yıl sonra Kantakuzenos ailesinin her yaştan en az on ferdinin idamından da bahsetmiyordu. Suskunluğu belki de bu ilişkileri ve rakipleri vaktiyle Osmanlı yetkinlerine bizzat onun ihbar etmiş olmasından kaynaklanmaktaydı.³⁹

Nikholas Mavrokordato'nun 1716-22 yılları arasında Bükreş'in dışındaki bd korulukta inşa ettirdiği Vacaresti Manastırı, Mavrokordatoların hanedanlık hırslarının taştan bir sembolü gibidir. 180 dönümlük bd alana yayılan ve tüm Köprülü vakıflarından daha büyük olan, Güneydoğu Avrupa'nın bu en heybetli manastırı bir kilise, bir manastır, bd saray ve bir kütüphane içeriyordu. Konstantiniyye'de kilise çanlarına izin verilmezken, Vacaresti'nin göz alıcı bir çan kulesi vardı. Kilisedeki freskolarda, prens ve ikinci eşi Smaragda, etraflarında çocukları ve bölgenin ileri gelenleriyle görülüyordu. Ellerindeki ikonalarla verdikleri poz Bizans, kürklü cübbeleri Osmanlı, kafalarındaki taçları ise Eflak tarzıdır.

Kdisede, Eflak ve Buğdan amblemleriyle taçlandırılmış beyaz mermer bir lahtin üzerinde prensin mezar taşı yazısı bulunur:

Senin karşında ey kabir, içim hayranlıkla dolar, çünkü sen önce Buğdan ve sonra Eflak Prensi Nikholas'ı örtüyorsun. Bilge, ilim irfan sahibi, çalışmalarıyla âlimlerin aynası, Scarlatti sülalesinin torunu yaptırdı bu ilahi kiliseyi. Babası, Osmanlı İmparatorluğu Meclis-i Has Müsteşan Aleksander idi. Perilerce görkemin defne dallarıyla taçlandırılan başının üzerinde, şimdi mermer bir kabir var. Çünkü, zalim bir veba onu çocuklarından, eşinden ve sevenlerinden hoyratça kopardı. Hamd edelim faziletlerine ve yakaralım Yüce Tanrı'ya ki, mekânı cennet olsun.⁴⁰

1986 yılında, Devlet Başkanı Çavuşesku'nun talimatıyla, uzun zamandan beri hapishane olarak kullanan manastır (belki bizzat Başkan bile bir süre kalmıştı burada) yıktırıldı. Mavrokordatoların eserinin yerinde bugün bir park bulunmaktadır.

Böyle bd barbarlığın açıklaması, Babiâli ve Fener tarafından yapılan sömürünün Romanyalıların belleğine yansımaları olabilir. Konstantiniyye, tüm 18. yüzyıl boyunca prensliklerden gittikçe artan miktarlarda altın ve yiyecek çekmiştir: Hükümet gelirlerinin üçte ikisi eyaletlerin dışında harcanıyordu. Nikholas Mavrokordato'nun kütüphanesi için gereken para Eflaklılardan cebren almıyordu. Yerel tarihçiler, Bükreş ve Yaş'ta çok fazla Konstantiniyyeli Rum bulunduğundan ve bu yüzden Fenerin boşaldığından yakmıyordu. Mavrokordato Buğdan'ı, Babiâli usulünce debdebe ve korku vasıtasıyla yönetmişti: "Gerçek bd prens gibi değd, vahşi bir aslan gibi... öyle bir dehşet salardı ki bu prens, onu görmek bile tepeden tırnağa titretirdi adamı."⁴¹

Fenerliler ve Patrikhane, öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'na yeniden bağlılık duymaya başlamıştı. Rumlarla Osmanlılar arasındaki işbirliğinin derecesi, Patrik'in Sultan'a gönderdiği mektuplardan anlaşılabilir. Patrik bu mektuplarda, sapkınlık ya da diğer suçlarla itham edilen rahiplerin hapsedilmesi ya da sürgüne gönderilmesi için izin istiyordu. Mektuplarına doğrudan, "Yüce Sultanım, sıhhatiniz daim olsun," diye başlıyor ve, "Kulunuz, Konstantiniyye Rum Patriği" diye imzalıyordu. Rumlar kendilerini, herhangi bir yeni Patrik'i onaylamadıkları zaman Babiâli'de, hükümet binasının önünde gösteri yapacak kadar özgür hissediyorlardı. Babiâli'de görevli bd Rum tercümanın kızı olan Elizabeth Santi Lomaca, Louis Chenier isimli Fransız bd kumaş tacdiyle evlenmişti - şad Andre Chenier bu ikilinin oğludur. Pek çok Rum gibi, Elizabeth Santi de, Osmanlı idaresi hakkında iki ayrı fikre sahipti. Sultan I. Mahmud'u (1730-54) merhametli, iyi eğitilmiş ve "Büyük" unvanına layık bd kişi olarak görürdü. Cuma namazma giderken kadm, erkek, Müslüman, Hristiyan herkes kendisine arzuhal ilete-

bilirdi. "İktidar sahipleri başka hiçbir zaman, zayıfların yardımına gittikleri zamanki kadar büyük değildir," sözü, 1. Mahmud'un en sevdiği vecizeydi. Elizabeth Santi, öte yandan, Rumları "köleleştirilmiş ve barbarların tebaası olmuş"⁴² insanlar sayıyordu.

Köprülülerin akıbetinin bulanıklaştığı zamanlarda, Buğdan ve Eflak prenslikleri Mavrokordatolara refah ve güç sağlamıştır. Nikholas'ın oğlu Konstantin 1711 yılında doğdu ve 1731'de, 20 yaşındayken yerel soylular tarafından Eflak Prensi seçildi. Toplam yirmi altı yıl tahtta kaldı: 1731-1763 yılları arasında Eflak'ta altı saltanat dönemi ve 1740-1769 yılları arasında Buğdan'da dört saltanat dönemi. "Yedinci saltanat dönemim başladığında", ya da "dokuzuncu saltanat dönemimin sonuna doğru" gibi dadeler kullanabilmiş tek kişidir. Babası kadar zalim olmayan Konstantin, 1746 ve 1749 ydlannda yayınladığı fermanlarla rençperlerin sırtındaki sertlik, vergi ve zorla çalıştırma gibi külfederin hafifletilmesi yoluna gitti. Rençperlerin bazdan yerdeki oyuklarda yaşıyor ve toprak sahipleri tarafından başkent çarşısındaki köleler gibi alınıp satılıyor. Konstantin Mavrokordato, Rum kültürünün fanatiklerinden değildi. Romence konuşurdu. İlk Romence dilbilgisi kitabının kaleme alınmasını istemiş ve Kilise'nin dilini Slav dilleri ya da Yunanca yerine Romence yapmıştı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, bütün şehdlerde bir Rum okulunun yanı sıra bd Romen okulu da yer alıyordu.⁴³

Konstantin de babası ve büyükbabası gibi taht, hapishane ve Fransız sefaretinin güvenliği arasında yaşadı. Babiâli'nin son taleplerini yerine getiremediği için vatan hainliği ile suçlanarak 1749 ydmda Limni Adası'nda bir kuyuya ve 1758 ile 1763 yıllarında iki kez Yedikule'ye hapsedildi. Buğdan ve Eflak'ta uzun zaman yaşamış olmasma rağmen, Galata'da da, kütüphanesi Konstantiniyye Rumlarının gurur kaynağı olan bir evi bulunurdu. Yabancı sefirler evi satm almak istedikleri zaman, "bütün Rum halkı tek vücut olmuş ve satmamasını istemiş"ti. Ne var ki, 1757 yılında Babiâli'nin talebi üzerine 300 kese karşılığında evini ve kütüp-

hanesinin bir bölümünü satmak zorunda kaldı. Konstantin Mavrokordato son kez 1769 yılında, Türk-Rus Savaşı'nın başlangıcında Yaş'a gelen bir Rus istila ordusu tarafından hapsedddi. Sadakatten mi, korkudan mı bilinmez -iki oğlu Konstantiniyye'de rehindi- Ruslara şöyle dedi: "Türkler yarın geri dönüp sizi buradan köpek gibi kovalayacaklar." Aynı sene içinde öldü ve Yaş katedraline gömüldü.⁴⁴

Konstantin'in 1782-1785 yılları arasında Buğdan Prensi olan ve Deli Bey adıyla tanınan oğlu Aleksander, ailesinin Osmanlıcılık geleneğine bağlı kaldı. Bir Avusturya konsülünün kendisine "Zatı Samileri" diye hitap etmeyi reddetmesine verdiği öfkeli cevap, bu bölümün girişine alıntılanmıştır. Kendisine bağımsız bd prenslik teklid eden bir Rus subayına da, ailesinin daima tek bir hükümdara bağlı olduğu cevabını vermişti: "Şerefsiz bd halde Karun gibi zengin olmaktansa, şerefimle fakir kalmayı tercih ederim. Majestelerinin [II. Katerina] beni dost bir Türk olarak görmesi daha iyi olacaktır. Bu durum beni Hristiyanlıktan uzaklaştırmaz; hatta aksine, Hristiyan inanışım İmparatoruma (Sultan'a) sadık olmamı buyurur." Avusturya ve Rus baskısı sonucunda tahttan indden Aleksander, 1812 ydında Konstantiniyye'de öldü. Diğer Rumlara refah seviyelerinin artması ve Rum mektepleriyle gemilerinin çoğalması yetiyordu. Şöyle yazmıştı bir Rum: "Şu anda Konstantiniyye'de yaşayan herkesin dini imanı kendi çıkarlarıdır, bunun dışında her şey ikinci planda kalır. Köleliğin Roma halkını düşürdüğü seviye budur."

Servet mabudu (Mammon) kadar, Tanrı da Osmanlı İmparatorluğu'ndan yanaydı. 1798 yılında, Fransız Cumhuriyeti orduları Mısır'ı istila edip dosdoğru imparatorluğu tehdit etmeye başladıkları zaman, Kudüs Patriği -ya da, onun ismini kullanan Ekümenik Patrik V. Gregorios- Konstantiniyye'de, Osmanlı İmparatorluğu için *Pederin Nasihatleri* başlıklı bir Rum savunması yayınladı. Tanrı,

Batı insanların hırsına gem vurmak ve biz Doğu insanlarının selameti için... Osmanlıların imparatorluğunu bütün krallıklara üzerine yükseltmiştir. Bu sebeple, Osmanlı sultanlarının yüreklerine biz Ortodoks inancına sahip olanları itikadımızda serbest kılmak ve bununla da yetinmeyip, dininden dönenleri ıslah etmeye varacak kadar korumak temayülünü yerleştirmiştir.

Yeni kilise yapılmasının yasak oluşu, Kilise'nin ilk zamanlarındaki mukaddes fakirliğin yeniden doğmasına yol açmıştı. Hürriyet, "insanoğlunu felaket ve düzensizliğe sevk eden tahrip edici bir zehir"di. Daha bir önceki sene, Konstantiniyye'nin eski rakibi Venedik cumhuriyetinin yıkımına neden olmuştu (Venedik, Fransız Cumhuriyeti tarafından fethedilmişti). Patrik, yürek dolusu bir seslenişle bitiriyordu söylediklerini: "Sonsuza yürüyen bir şehir değil bu bizim yaşadığımız. Biz, gelecek olan şehrin peşindeyiz."⁴⁵

Bununla beraber, bazı Rumlar, hatta Mavrokordato ailesinin kimi ayrıcalıklı prensleri için bile, Osmanlıların imparatorluğuna bağlılık hainlik gibi görünmeye başlamıştı. II. Katerina idaresi altındaki Rusya'nın gücü, bazı beklentileri körüklüyordu. Deli Bey'in küçük kardeşi Demetrios Mavrokordato, 1780'lerde Buğdan Başkomutanı iken, Konstantiniyye'ye dönmek yerine yeni vatanında kalmış ve burada Mavrokordatoların Romen kolunu kurmuştu. Baştercümanlık görevi sırasında Buğdan prensliğine getirilmiş olan bir diğer Aleksander Mavrokordato ise, 25 Ocak 1787 tarihinde Yaş'tan Rusya'ya kaçarak firari lakabını aldı. Karısı Zamfira -daha sonra eşine kavuşmasına rağmen- Konstantiniyye'de yaşamını sürdürebilmek için elbiselerini satmak zorunda kalmıştı. Karı koca Moskova'ya yerleştikten sonra "firari", Rumları yabancı güçlerden ziyade kendi çabalarıyla hürriyeti ele geçdirmeye teşvik eden şiirler yazmaya başladı. On dokuz yıl sonra, 1806'da, Mavrokordatoların -Rus ajanlarıyla yıllardır gizli temas içinde olan- akrabaları İpsilanti ailesi de Rusya'ya kaçtı. Rumların Türklere karşı duyduğu nefretin derinliği, 1813 yılında bölgeyi Lord Byron'la birlikte dolaşan

John Cam Hobhouse'ın da dikkatini çekmiştir: "[Rumların] bütün umudan herhangi bir Hristiyan'ın, ama bilhassa kendi kiliselerinden bir Hristiyan'ın önderliğinde Bizans krallığının ddilmesine yöneliktir."⁴⁶ Fenerliler hanedan hırsının tanıdık dünyasını terk ediyor ve yüzlerini milliyetçiliğin yeni dünyasına çeviriyorlardı. Şehir onları tatmin etmiyordu artık, İpsilanti ailesi mensuplarından biri şehre *Konstantiniyye* değil, *Barbaropolis* diyordu. ⁷

VII SEFA YASTIKLARI

Gidelim servi revanim yürü Sadabad'a

Nedim, 1725 civarı

Manzara seyretmek, Konstantiniyye'nin en büyük sefasıydı. Su ve mimarinin karışımı öylesine çekiciydi ki, şadler Boğaziçi'ni iki zümrüt arasındaki elmas, cihan imparatorluğunun yüzüğündeki mücevher olarak betimlerdi. Manzara aşkı şehirdeki evlerin tasarımını da etkilemişti. İngiliz mimar C. R. Cockerell şöyle yazıyordu-. "Odaların tamamı en az iki, hatta bazen üç cephelerinde pencere olacak şekilde düzenlenmiştir. Camların genişliği evlerde sera etkisi yaratır. Bol güneş ışığının ve güzel bir manzaranın keyfini Türklerden başka bilen yok gibidir." Manzaraya daha çok hâkim olabilmek için gemi pruvası misali deriye uzanan çıkma pen-

cereler (cumbalar) o kadar önemli kabul eddidi ki, 19. yüzyılda Boğaz'da yapılan Avrupa stili evlerde muhafaza edilen başlıca yerel özellik bunlardı.¹

Bu manzaralar şehrinde, bakmak da, konuşma ve yazı kadar bir detişim aracıydı. Sultan, Topkapı Sarayı'nın terasından sık sık teleskopuyla Galata'ya bakardı. Galata sakinleri de cüret edebdillerse teleskoplarını saraya çevirirlerdi. Bir keresinde, Fransız sefirinin teleskopundan yansıyan güneş ışını neredeyse diplomatik dişkilerin askıya alınmasına neden oluyordu. 19. yüzyılda saray aüesine mensup prensesler "komşularını ya da ziyaretçileri izlemek üzere, dürbünlerini dantelin kıvrımları ve perdelerin saten kumaşları arasına gizlemekte pek mahdidi. Harem kadınlarının birmediği ya da görmediği pek az şey olurdu." (Dürbün bugün hâlâ Boğaz evlerinin önemli aksesuarlarından biridir.)

Bahçelerin hâkim yapısı, Konstantiniyye'yi Lizbon ve Venedik gibi diğer su kenülerinden farklı lardı. Kırpıp düzeltilmiş yeşillikler, kırmızı İdremitli damların ve gri taş camilerin karşısında yükseldi. Slavların, "Türkler'in ayak bastığı yerde ot bitmez," atasözü iftiradan başka bir şey değdidi. Hristiyanlar için cennetin somut simgesi bir tepeye kurulmuş pırdı bir şehidse, Müslümanlar için de durmaksızın akan dereleri ve pınarlarıyla bir sefa bahçe-, siydi. Mayıs başındaki hıdredez şenlikleri, çiçeklerin ve yeşdin küüanmasıydı. Veziri azam düzerdi olarak sultana, hareme ve yabancı sefdlere çiçek ve meyve armağan ederdi. Du Fresne Cana-ye, Osmanlıların çiçeklere mukaddes emanederlermişçesine davrandıklarını gözlemiştir. Ya ellerinde, ya da başlıklarında genedikle bir çiçek bulunurdu. Mısır Çarşısı'nın yamndaki avlularda bugün de olduğu gibi tohum, filiz ve çiçek satışı yapırdı. Şehrin çinderinde, süslemelerinde ve şidde başlıca motif çiçekler ve bahçelerdi. 16. yüzyıl şadlerinden biri, "Ne diye seyredeyim bahçeyi? Gönlüm bahçed bana," diye yazmıştı. Büyük şair Baki de, "Dünya bahçesi bir gül kadar kısa ömürlüdür," diyordu.²

Osmanlılar Konstantiniyye'de çok değişik bahçe tarzları yarat-

mıştı: Çiçek tarhlarıyla cennet bahçeleri, evlerin dışında sefa bahçeleri, asma çardaklarıyla gölgelenen taraçalı bahçeler, bostan adı verilen meyve ve sebze bahçeleri, yaz aylarında serin kaldığı için yerin kazılmasıyla elde edilen batık bahçeler. 1690 yılında, Fransız gezgini ve tarihçisi Jean du Mont, Veziri Azam kaymakamının (vekilinin) bahçesinden çok etkilenmişti: "Kumlu yollar bazı yerlerde portakal ağaçları, bazı yerlerde de diğer meyve ağaçları ile çevreleniyor. Bahçelerin avluları bizimkiler gibi tanzim edilmiş; sadece tahtalarla birbirinden ayrılarak Türkler'in çok sevdiği çiçeklerle doldurulmuş." Ağaçlar Konstantiniyye'nin sokak ve duvarlarında da boy verddi. Asmalar ve morsalkımlar bugün de olduğu gibi evlerin üzerine yaslanır ve iplerin üzerinde caddenin bir ucundan diğerine uzanırdı - böylelikle, en fakir mahalleler bile, diğer şehirlerin kenar mahallelerine oranla o kadar sefil görünmezdi.³

Sultanin Marmara Denizi ve Boğaz kıyıları boyunca altmış bir bahçesi vardı. Batı ve İran bahçelerinin katı kalıplarının dışında tutulmuş bu bahçelerin her yanında çiçekler, "göz okşayan" erguvan ağaçları, kavaklar ve serviler yer alırdı. Harem sakinlerinin ziyaretleri sırasında, kadınları yabancı bakışlardan saklamak için bahçelerin etrafı kafeslerle örtülürdü. Saray bahçıvanları olan Bostancılar maiyetin başlıca birimlerinden bđini oluştururdu: 1580 yılına ait bir muhasebe defterinde, Bostancıların "saray bahçesinde bulunan Saadet Köşkü'nün taraçasındaki yaseminli kame-riye"nin yenilenmesi için yaptıkları masraf kayıtlıdır.⁴

Bir bahçe tarzı vardı ki, son derece Konstantiniyye'ye hastı: Şehir dışındaki tepelere ve eteklere yayılan, çiçeklerle dolu mezarlıklar. Osmanlı kabirlerinin arasında ya da kabirlerin üzerine oyulmuş deliklerde servi ağaçları ile çiçekler yetiştirdi. Bütün şehri yeni baştan inşa etmeye yetecek kadar bol olduğu söylenen mezar taşları bir hiza ve istikamete göre dizilmez, darmadağınık yerleştirilirdi. Mezarlıklara ait çiçek tarhları çok sevilir ve cuma günleri ailelerin piknik yapmak için uğrak yeri olurdu. Dinlenme

^ ^ ^ ^

yerleri mezarlıkların içinde ya da onları görecek biçimde yapılırdı. Frenkler her akşam Pera'da *le Petü Champ des Morts* (Küçük Kabristan) adını verdikleri, Halic'in muhteşem manzarasına hâkim bir mezarlıkta toplanır, muhabbet eder ve yürüyüş yaparlardı.⁵

Başlangıçta göz alıcı maviler, altın sardarı ve kırmızılarla* boyanmış olan mezar taşları, rüzgâr ve yağmurun etkisiyle yıllar geçtikçe beyaz ya da gri renk almıştır. Kadınlara ait mezar taşlarına çiçekler ya da bd şal işlendi. Erkeklerin mezar taşına oyulan sarığa göre de ölünün mevkiini anlamak mümkün olur. Mezar taşlarındaki yazılar, bahçenin Osmanlı imgeleminde tuttuğu yeri vurgular:

Huvelbaki!
Sadıka'm vefat etti,
Heyhat, heyhat!
Canım yavrum beni terk etti.
Heyhat, heyhat!
Gözümün nuru Sadıka,
ümidimin gül bahçesi,
mekânı cennet oldu.
Osman Bey kızı
Sadıka için
El Fatiha
Hicrî 1256

Huvelbaki!
Mukadderatın oku beni ebediyete taşıdığında,
Anne olmuş ve bebeğimi henüz görmüştüm:
Dünya bahçelerinden Cennet bahçesine düştü yolum.
Osman Efendi'nin eşi Ayşe için bir Fatiha oku.⁶

1904 yılında, Fransız romancı Pierre Loti, sevgilisi ve aynı adlı romanının kahramanı *Aziyade-mn* mezar taşını surların dışında yeniden diktirmiş ve boyatmıştır.

Yasemin, süsen, gül, leylak, karanfil ve sümbül başkent bahçelerinin gözde çiçekleriydi. Ama hiçbd çiçek laleden daha Osmanlı değildi. Lalenin bilhassa aziz tutulmasının nedeni, ismindeki harflerin Allah sözcüğünün harfleriyle aynı olmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu, bir ucundan diğer ucuna, Konstantiniyye bahçelerine lale bulmak amacıyla taranırdı. **II.** Selim 1574 yılında Halep'teki bir yetkiliye, "Saray bahçesi için 50.000 lale gerekiyor. Soğanları almak üzere sana başhizmetkârlarımdan birini gönderiyorum. Hiçbir surette gecikme olmamasını emrederim," diye yazıyordu. **III.** Murad 1577 yılında Kırım'a 300.000 lale soğam ısmarlamıştı. Lalelere Cüce Moru, İkbal Pırılısı, Yarın Yüzü, Gül Oku gibi isimler verildi; renkleri, yaprakları ve ercikleri sohbet ve övünme konusu olurdu. Sivri taç yaprakları Türk lalelerinin bir karakteristiği idi. Mükemmel bd lale, "badem biçiminde, iğnemsî, narin çizgilerle süslü, iç yaprakları beklendiği üzere kuyu gibi, dış yaprakları ise biraz açık ve elbette beklendiği üzere ince" şeklinde tard edilirdi. Yaz aylarında güneşten korumak için keten beziyle gölge altına alındıkları olurdu. Lale **16.** yüzyılda Konstantiniyye'den Orta ve Batı Avrupa'ya dağıldı.⁷

18. yüzyıla kadar Boğaziçi kıydarı üzüm bağları, bahçeler ve meyveliklerle kaplıydı. Her köy başka bd meyveyle ünlüydü: Rumelikavağı ve Ortaköy kdazıyla, Beykoz ceviziyle, Mecidiyeköy dutuyla bilinirdi. 17. yüzyılda Melek Ahmet Paşa, Boğaz ve Haliç kıyılarındaki, on iki yalısında misafirleriyle beraber "lâl renginde, sulu kdazları" yemeye doyamazdı.⁸

Yalılar kısa sürede Konstantiniyye yaşamının mühim bd parçası haline gelmişti. Paris'te 17. yüzyıl ortalarından itibaren, ahşap ev yapımı yangın tehlikesi nedeniyle giderek yasaklanıyordu. Osmanlı başkentinde ise, **16.** yüzyıdan sonra çoğunlukla ahşap evler inşa ediliyordu. Bunun nedenleri sadece kerestenin kolay bulunması (Anadolu ormanlarla kaplıydı), ucuzluğu ve inşaatın çabuk tamamlanması değildi - büyük bd evin inşası iki ya da üç ayda tamamlanıyordu. Nedenler arasında şehrin coğrafi ve estetik

hassasiyeti de vardı. Konstantiniyye bd fay hattı üzerinde kurulmuş, depremlerle sık sık yıkıma uğrayan bd şehddi. Depremlerin en korkunçları 1509 ("küçük kıyamet"), 1648, 1719, 1766 ve 1894 tarihlidd. Kereste taş oranla daha esnek olması nedeniyle (Tokyo'nun geleneksel mimarları da keşfettiği gibi) depreme daha iyi dayanıyordu. Konstantiniyye'nin bd su kenti olduğu da düşünülürse, kereste rutubeti taştan daha fazla emiyordu. Kereste seçimi diğer yandan manzara sevgisini de yansıtıyordu: Ahşap duvarlar taş duvarlara nispetle daha bol ve geniş pencereleri mümkün kılıyordu.

Yalılar ve konaklar, dışarıdan bakıldığında etraflarındaki bahçeler kadar cazip görünmüyordu. Genellikle pas kırmızısına boyanıyor ve ayırt edici özelliklere rasdanmıyordu. Köprülü Yalısı, Çengelköy'deki Sadullah Paşa Yalısı ya da Bebek'te Hristiyan gemi sahipleri için yapılmış olan dört katlı, ahşap Kavafyan Evi gibi günümüze kadar kalmış eski evlere bakıldığında, dış görünüşün Venedik Kanalı'nın iki yanındaki taş saraylara nazaran önemsenmemiş olduğunu görürüz. Bunun nedeni, tahmin edilebileceği gibi, hanedandan duyulan korkudur. Ev sahipleri, sultan Boğaz'da ya da Haliç'te sandadıyla gezerken evlerini görüp onaylamamasından ya da imrenmesinden endişe etmiştir. Kimi zamanlar, hele evin sahibi Hristiyan'sa, farklı binalar gibi görünmesini sağlamak amacıyla aym yapı değişik renklerle boyanırdı. Kâğıt üzerinde, Hristiyanlar ve Musevilerin deniz kıyısındaki evleri Müslüman evlerinden yaklaşık 1 metre alçak olmak zorundaydı - ama genellikle parayı bastır ve bu kuraldan muaf olurlardı.

Yalının ana odasına sofa dendi. Sofa, üst katta bulunan geniş bd kabul odası ya da yine üst kat odalarının birinde yerden yarım metre yüksekliğinde bd çıkmaydı. Gösterişli halılarla kaplanır ve duvar kenarlarında divanlar yer alırdı. Tavanlar, pencereler ve çerçeveler parlak renkli çiçek motifleri, fiyonklar ve arabesk süslemelerle dekore edilirdi. Duvarlardaki gözlerde çiçek vazoları ya da buhurdanlar bulunurdu. Çiçekler ya mavi-beyaz

vazolarda, ya da tek sap olarak uzun boyunlu, Venedik tarzı cam vazolarda muhafaza edilirdi. Aynı iç döşeme üslubu Hristiyanlar, Museviler ve Müslümanlar tarafından da kullanılırdı. Fener'i konu alan ünlü *Anastasius* (1818) romanının yazarı, Anglo-Felemenk tasarımcı Thomas Hope'a göre, Fener'deki Rum evlerinin "odaları şark ihtişamının bütün debdebesiyle döşenmişti. Yerleri boydan boya İran halıları kaplıyor, duvarları Ceneviz kaddeleri örtüyor ve yüksek tavanlarda yaldızlı kafesler uzanıyordu. Gümüş buhurdanlardan yayılan pahalı kokular bulut gibi her tarafı kaplıyordu." Zengin Rum evlerinin çoğunda, Müslüman komşularının evlerinde olduğu gibi, kadınlar ve erkekler için ayrı bölümler vardı.⁹

Osmanlıların göçebe geçmişinin bir yansıması kabilinden mangallar, sehpa (bunların üzerine büyük, yuvarlak yemek tepsileri konurdu) ve duvarlar boyunca uzanan süslü divanlar dışında pek mobilyaya rastlanmazdı. Şilteler gömme dolaplarda saklanır ve geceleri yatmak için yere serilirdi. Başlıca lüks göstergeleri mücevherler ve dokumalardı - yer ve duvar hakları, minder kılıfları. Bir Rus diplomat, Veziri Azam ve Kaptan Paşa'nın evlerini ziyaret ettikten sonra şunları yazıyordu: "Evler dışarıdan son derece sade görünmelerine rağmen içeride tam bir lüks ve ihtişam hüküm sürüyor. Altın, pahalı kumaşlar, inciler ve kıymetli taşların bolluğunu anlatmaya kelimeler yetmez."

Lady Mary Wortley Montagu de aynı fikirdeydi. 1718 yılında, III. Ahmed'in Veziri Azam İbrahim Paşa ile evli olan 14 yaşındaki kızı Fatma Sultanın sarayını ziyaret etmişti. Fatma Sultan, dokuz yıl önce büyük bir törenle evlendiği Ali Paşadan dul kaldıktan sonra, halen ikinci evliliğini sürüyordu. Saray bugünkü Çırağan Sarayı'nın bulunduğu yerde inşa edilmişti:

Arkasında kalan tepenin yeşil etekleri üzerinde, kanalın [Boğaziçi] en güzel beldelerinden birinde yer alıyor. Kapladığı alan son derece geniş, muhafız bana içinde 800 oda olduğunu söyledi. Saymadığım için tam olarak bu kadar oda var mıydı bilemeye-

ceğim, ama sayının çok fazla olduğu şüphe götürmez. Hepsini tepeden tırnağa mermer, altın yaldız ve en zarifinden meyve ve çiçek resimleriyle kaplı.

Sudan'ın sefa sürdüğü odada ise,

duvarlar sedef ve zümrüt işli meşeyle kaplı. Diğer odalar arasında duvarları sedef ve zeytin ağacı kaplı ve Japon porselenleri ile dolu olanlar var. Sayısız koridorlar boyunca çiçek sürahileri ve porselen meyve tabakları yer alıyor. Büyük bir itina ile alçıdan dökülmüş ve canlı renklere boyanmış bu tabaklar, insanda büyüleyici bir etki bırakıyor. Saraya son derece uygun bir tarzda düzenlenmiş bahçede çardaklar, çeşmeler ve gezinti yolları hoş bir dağılım sergiliyor.

Yalıların bahçelerinde yer alan kameriyeler özellikle hoşnutluk vericiydi. Cockerell'e göre, "En cazip olanlar kameriyelerdir... Tamamen ahşap olup, en heybetlilerinin bile yapımı iki ayı geçmez." Minik kubbeler ve yaldızlı ahşap işiyle süslenen bu kameriyeler sanki "*Binbir Gece Masallarım* okurken gözümüzde canlananlar"a benzerdi. Asmalar, yaseminler ve hanımeli yeşil bir halı misali dışarıdaki kafesleri örterdi.¹⁰

Konstantiniyye yalılarının bir diğer ayırt edici özelliği de suya yakınlıklarıydı. Gel-git olmadığı için, odalar Boğaz ile aynı seviyede inşa edilebiliyordu. Denizin odalardaki sesi ve görüntüsü de tavandaki yansıması, bazı yalılarda su üstünde duruluyormuş gibi bir izlenim yaratıyordu. Bazı odaların zeminleri su kanalları ile bölünürdü. Kubbeli sofaların ortasında, mermer çeşmelerin fıskiyelerinden sürekli su fışkırdı. Duvar çeşmeleri hem serinlik verir, hem de mermer lavabolarda çağlayan suları ile etkileyici bir ses çıkarırdı. Bahçelerde mermer çağlayanlar, havuzlar ve kıvrım kıvrım kanallar bulunurdu. Kastorya, Safranbolu ve Şam gibi taşra şehirlerinde öykünülen, Musevilerin nikâh sözleşmelerinin üzerine olduğu kadar imparatorluğun her tarafındaki fresklere de

resmedilen Konstantiniyye yalıları, "Osmanlı tarzı"nın önde gelen simgelerinden biri olmuştur.

Doğal olarak, şehir sakinlerinin başlıca keyif araçları yiyecek ve içecekti. İlk İngiliz sefiri William Harborne, **1582** yılında sarayda kendisine sunulan yemeği şöyle anlatıyordu: "Haşlama ve kızartma koynun eti, muhteld usullerle pişirilmiş pilav çeşitleri, en lezzetlisinden gözlemeler, oüarla süslenmiş türlü yemekler ve daha anlatmakla bitmeyecek kadar bol çeşit... İçkimiz gülsuyu, şeker ve baharat karışımı bir tür şerbetti." Ana yemek ve her yeni aşçının ilk sınavı et suyunda pişirilmiş pirinç pilavıydı. Saray mektebindeki içoğlanlarına her perşembe günü pilav çıkardı. Fakirlere işten sonra, akşama doğru saat **5** sularında ekmek, su, meyve, sebze, yoğurt, pilav (eğer şansları varsa tavuklu ya da etli pдав) verilirdi. Zenginler siyah havyar yerdi, fakirler ise kırmızı."

Akdeniz, Ortadoğu ve Orta Asya geleneklerinden beslenen Osmanlı mutfacı, zamanla dünyanın en nitelikli mutfaklarından biri oldu. İstanbul'un eski sakinlerinin çoğu, şehrin yemeklerini diğer yanlarından daha fazla özlemekteydi. Milyoner Kalust Gülbenny, şehri terk etmesinden çok sonra bile damağında aynı lezzeti koruyabilmek amacıyla, kendisine gençliğinde yediği yemekleri pişirecek "Şarklı" bir aşçıyı yanına almıştı. Bu lezzetler arasında ceviz ve kırmızı biberle pişirilen çerkeztavuşu; pirinç, kuşüzümü, çamfıstığı ve soğanla derinin kesilmeden doldurulduğu uskumru dolması; tarçınlı tavukgöğsü; eş dost kavgasına son vermek ya da eve dönen savaş kahramanlarına güç kazandırmak için pişirilen irmik ve tahin helvaları bulunuyordu. Zengin evlerinde aşçılar sadece sol bacadan yemek pişirirdi (hayvanlar daha çok sağ bacalarının üzerinde durduğu için bunların eti sert kabul eddddi).

Diğer ülkelerde kendilerine nadiren gösterilen bir özenle pişirilen sebze yemekleri Osmanlı mutfacının doruğuydu. Bunlardan

bazıları, özellikle "sebzelerin şahı" patlıcanla pişirilenler günlerce hazırlık gerektirdi. Yemeklerde sebze iki halde sunulurdu: Sıvı yağla pişirilmiş soğuk sebzeler ve tereyağında pişirilmiş sıcak sebzeler. Yabangülleri, menekşeler, dutlar ya da hinthurmalarından elde edilen meyve suları, Bursa'nın yüksek dağlarından getirilen ve sarnıçlarda muhafaza edilen karla soğutulurdu. Lezzet vermeleri için fındık-fıstık, baharat türleri ve nane kullanılırdı. Bir diğer özel yiyecek de meyve reçel ve marmelatlarıydı. Bunlardan birine, rengi ve kıvamı nedeniyle "yakut konservesi" adı verilmişti - yine de 18. yüzyıl sonunda, bu konservein içinde yakut tozları da bulunduğunu söyleyen Dr. James Dallaway'e inanmamız gerekmez. Konstantiniyye evlerinde her yıl diğer yiyeceklere katılmak üzere pekmez yapıldı.¹²

Rumlar, Ermeniler ve Türkler, aynı şehirde yaşamalarının yanı sıra aynı yemekleri yiyordu. İspanyol Yahudileri kısmen dışarıda tutulacak olursa, **20.** yüzyıl sonu Londrası'ndaki Çin ve Hint mutfakları; ya da **20.** yüzyıl başı New York'unda Yahudi ve İtalyan mutfakları gibi ayrı mutfak kültürleri yoktu. Malzeme ve hazırlık farklılıkları (Hristiyanların kurutulmuş balık gibi Paskalya perhizine mahsus yemekleri olmasına rağmen) ırk ya da dinden ziyade zenginliğe ve bölgeye göre değişirdi.¹³ Kaşdı bir milliyetçilik barındırmalarına rağmen, **20.** yüzyıl sonunda "Yunan", "Türk" ve "Ermeni" yemek kitapları arasındaki benzerliklerin nedeni budur.

Yemeklerin ardından tütün ve kahve sefası gelirdi. Tütünü Konstantiniyye'ye **1601** yılında Amerika'dan İngiliz tacdler getdmişti. Önceleri camilerde korkunç bir icat olduğu ilan edildi. Çağdaş tarihçilerden İbrahim Peçevi tütün içenleri havayı zehirlemekle suçlardı: "Birbirlerinin suratına duman üfleyerek, sokakları ve çarşıları leş gibi kokutuyorlar." IV. Murad **1633** yılında içenlerin ölümle cezalandırılacağını söyleyerek tütün kullanımını yasakladı. Cezanın sertliği artırılırken, bir başka tarihçi Kâtip Çelebi'ye göre, "'Yasak meyve tatlı gelir' misali, insanların da tütün düşkünlüğü artıyordu. Binlerce kişi bu yüzden ölüme gönderildi." Tiryakiler

çaresizlik içinde, enfiye çekiyorlardı. Sonunda, 1647 yılında Şeyhülislam tütün kullanımını serbest bıraktı. Tütün, 18. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece ana ihraç ürünlerinden biri değil; aynı zamanda statüyü kabul ya da inkâr etmenin ana vasıtalarından biriydi. Çubuğun uzunluğu, güzelliği ve detay zenginliği ile ağza konan bölümü, tütün içenin konumuna ve zenginliğine işaret ederdi. Ağza konan bölüm kehribar, fildişi ya da suaygırı dişi olabiliyordu: Özellikle soluk limon sarısı kehribar çok revaçtaydı. Çubuk taşımak öyle önemli bir görevdi ki, taşıyıcı ev içinde çok güvenilir bir konuma gelirdi. Misafidler tütün kullanmasa bile çubuk "şark adabının alfabesi" durumuna gelmişti. 1841 yılında, Fransız-Osmanlı ilişkilerindeki olağanüstü bir gerginlik sırasında, Fransız sefiri, sarayda kendisine çubuk sunulmadığı için resmen özür dilenmezse Konstantiniyye'yi terk edeceği tehdidinde bulunmuştu.¹⁴

Kahve, 16. yüzyıl ortasında Yemen'den gelmişti. İlk kahvehane 1554'te iki Suriyeli tarafından açıldı - Londra ya da Paris'te kahvehanelerin ortaya çıkışından yüz yıl önce. Üç yıl sonra Suriye'ye döndüklerinde küçük çapta bir servet sahibiydiler. Kahvehaneler kısa sürede erkeklerin sosyal yaşantısının başlıca merkezlerinden biri oldu. Erkekler, iskambil ya da domino oynayarak veya tütün içerek kahvehanelerde saatler, hatta günler geçirirdi - bazılarının hâlâ yaptığı gibi.* Tütün ve çubuk bölümünü yanlarında getirdiler. Şık kahvehanelerin resimlerinde oymalı ve yaldızlı iç mekânlar, çeşmeler, hah kaplı sedirler ve manzaranın keyfini çıkarmaya müsait geniş pencereler göze çarpar. Erkekler tütün içer, mektup yazar ya da dama oynar. Nispeten fakir mahallelerde ise kahvehaneler, erkeklerin eleman arayanların uğramasını beklediği yer olarak kullanılırdı. Müslümanlarla gayrimüslimler genellikle aynı kahvehanelere gitse de, Rumların, Arnavutların, İranlıların ve yeniçerilerin ayrı kahvehaneleri vardı.¹⁵ 19. yüzyıl

* Bu kitabın büyük bir bölümünün kaleme alındığı Kuzguncuk'ta, ana cadde üzerinde on tane kahvehane vardır ve hiçbir zaman boş kalmazlar.

Viyana kahvelerinde olduğu gibi, bazı kahvehanelere nüktedan kimseler ve yazarlar sık sık uğradı. Peçevi şöyle yazıyor:

Kimisi kitap ve güzel yazılar okur, kimisi tavla ve satranca dalıp gider, kimisi de yeni şiirler getirip edebiyattan laf açar... büyük adamlar bile buralara gelmekten kendilerini alamaz. İmamlar, müezzinler ve yobaz riyakârlar, "Halk kahvehane müptelası oldu, kimsenin camiye geldiği yok!" diyor. Ulema da, "Orası şer yuvasıdır; meyhaneye gitmek oraya gitmekten evlâdır," demekte.

Kahvehaneye gitmek yasaklanıyor, ama çok geçmeden serbest bırakılıyordu. Vezirler hükümete yüksek faizle borç vermek yerine kahvehanelere yatırım yapıyordu.¹⁶ Bir tahmine göre, 19. yüzyıl başlarında şehirde ve civarında 2500 kahvehane vardı.¹⁷

Kahve, lele kadar karakteristiği olmuştu Konstantiniyye'nin. 1655 yılında şehde bir süre kalan Fransız gezgin Thevenot, Türklerin kahvenin şifalı olduğuna inandıklarını yazmıştı: "Zengin ya da fakir, günde en az iki ya da üç fincan kahve içmeyen yok." 1960'lı yıllara kadar büyük kahvehaneler profesyonel müzisyenlerin ve meddahların uğrak yeri idi. Müzisyenler aşk şarkıları söylerdi:

Gönül kuşum pençesinde şahin gözlerinin,
Ey yarım!

Kıvraniyorum balını emmek için dudaklarının...

Meddahlar da genellikle şöyle başlardı kıssalarına: "Bir zamanlar Allah'ın kulu mebzul, develer tellal, pireler berber, eşekler mühürdar ve katırlar silahtarken." Hikâyelerde evlilik meselelerine, yabancı ve azınlıkların özelliklerine değinilirdi. Bu çerçevede, "safılığıyla" ünlü Türk kahramanı Nasreddin Hoca'nın hikâyeleri efsaneleşmişti.

6 Mayıs'a denk gelen hıdrellez şenlikleri sırasında, Kaptan Paşa fidosunu alıp Ege'ye açılır ve kasaplar kuzuları kesmeye başlarken, Konstantiniyye sakinleri de şehir dışına pınar başlarına gider;

kuzu eti, dolma ve pdav yiyerek piknik yapardı. Piknik yeri olarak genellikle tercih edilen iki büyük çayır vardı: Halic'in ucundaki "Avrupa'nın Tatlı Suları" (Kâğıthane ve Alibeyköy) de Boğaz'm Anadolu yakasının ortalarında bir yerde bulunan "Asya'nın Tatlı Sulan" (Küçüksu ve Göksu). Günlerden bir gün Hoca'ya bir kuzu hediye edildi. Sağlığını fırsat bilen arkadaşları, ertesi günün Kıyamet Günü olduğunu söyleyerek, Hoca'dan kuzuyla kendilerine bir ziyafet çekmesini isterler. Hep beraber Göksu'ya gidild ve kuzu ateşte kızanırken herkes uykuya dalar. Ateş sönecek gibidir ki, Hoca arkadaşlarının elbiselerini odunların üzerine yığarak ateşi canlandırmaya girişir. Hoca'mn arkadaşları uyanıp da olan biteni görünce, söylenmeye başlarlar. Hoca şu cevabı verir: "Madem yarın kıyamet kopacak, elbiseyi ne yapacaksınız?"¹⁸

Varlıklı evlerde önemli misafirlere tütün ve kahvenin yanında reçel ve parfüm de ikram edilirdi. Reçel yaldızlı kaşıkla yenirdi. Dar boyunlu gümüş bir sürahidenden ellere misk kokulu gülsuyu serpdirdi. Gümüş bd kap içinde yakılan esanstan odaya ve eğer kaftanın altında tutulursa misafirin vücuduna hoş bir koku yayılırdı. Bu, kudret esansıydı. Çünkü Versailles'da olduğu gibi Konstantiniyye'de de, koku, elbise ve davranış tarzıyla beraber, kişinin konumunu belirtirdi. Lord Charlemont tütsü kabını kaftanın altına nasıl yerleştireceğini öğrendiği zaman, "Reis Efendi yürekten bd kahkaha atıp, âdetlerini benimsemeye başladığımı görmenin kendisini memnun ettiğini ve bunlara uzun süre yabancı kalmayacağımı umduğunu söyledi." Konstantiniyye'nin âdet ve gelenekleri, sarayın ve camilerin görkemi gibi, şehrin dış dünyaya gönderdiği mesajın bir parçasıydı.¹⁹

Diğer yandan, yabancı gözlerden uzak tutulan keyifler de vardı. Peçevi'nin ifadesiyle, "sefa sofasındaki dört yastık" tütün, kahve, afyon ve şaraptı. Afyon, İslamiyet'te yasak olmasına rağmen Süleymaniye Camii'nin yamndaki bir sokakta satdırdı. Tiryakiler her günbatımında afyon haplarını almak üzere, mezar kaçkınları gibi titreye sendeleye burada toplanırdı. Bazıları suyla birlikte dört

tane bdden içer ve ondan soma hanlar, hamamlar, köşkler ve cennet hurileri arasındaki gezintilerine çıkarlardı. İtibarlıların evlerinde akşamları sıkça rastlanan tekdüze ve melankolik Türk müziği konserlerinin havası afyon ve tütün sayesinde dağdır, konuklar "şevk içinde kendilerinden geçip mest olana" dek keytf içinde uçardı. Sultanm afyonu esans ve inci tozuyla karıştırılırdı.²⁰

Alkol yasağı Konstantiniyye'de en az uyulan Müslüman geleneğiydi. Yahudiler şarabı Almanya ve İspanya'dan ithal ederdi. Bununla beraber en fazla rağbet görenler, Girit ya da Sisam gibi Ege adalarında üretilen ve klasik çağlardan beri pek makbul olan tadı şaraplardı. Velhasıl, Venedik'le Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyılda Girit için otuz sene boyunca savaşmalarının somut bazı ekonomik nedenleri yok değddi. Köprülü Fazl Ahmed Paşa, genç yaşta ölümüne yol açan şarap düşkünlüğünü Gdit'in fethinden sonra Sakız'da dinlendken edinmiştir. Ayrıca Boğaz kıyılarındada da, hatta Müslüman vakıflarına ait alanlarda bile, üzüm yetiştirilir ve şarap üretilirdi.

Şadlerin Haliç kıyılarındaki kötü nam salmış meyhanelerde sık sık görünmeye başlamaları, II. Bayezid (1481-1512) dönemine kadar uzanır. Tarihçi Evliya Çelebi'ye göre, 17. yüzyılda gelindiğinde Konstantiniyye'de yaklaşık 1400 meyhane vardı. Gökyüzüne degecek gibi yükselen taş cantilerin yarımında küçük ve pasaklı görünmelerine rağmen, bir şair şöyle diyordu:

Dışarıdan salaştır, döküktür meyhane
Ama içerisi havadardır, geniştir alabildiğine.²¹

Asayişle ilgili sıkıntılı zamanlarda ya da yeni bd hükümdarlık döneminin dk zamanlarmda gerekli otoriter havayı sağlamak amacıyla, Yahudiler ve Hristiyanlar için de geçerli olmak üzere şarap yasaklanır ve meyhaneler kapatılırdı.* Sefa düşkünleri, kris-

Meyhaneler, II. Bayezid ile Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1613, 1622, 1670, 1747, 1754 yıllarında kapatılmıştır.

tal şarap kadehini porselen kahve fincanına feda ederdi. Öte yandan halk arasında, Padişah fermanının ömrü öğlenden saat bde kadar sürer, diye bir laf vardı. Bu arada, yeniçeriağası ve Bostancı Paşa da meyhaneler işletir ve meyhanelerin ödediği vergilerden pay alırlardı. Haliyle, meyhaneler çok geçmeden yeniden açılırdı.²²

Sultanlar ve müftüler, halka yasakladıklarını kapalı kapılar ardında kendileri içerlerdi. Hiçbir Hristiyan hanedanı, belki Stuartlar bunun dışında tutulabilir, Osmanlı sultanları kadar çok içki içmemiştir (Müslüman Moğol imparatorları ise onlardan da çok içerdi). Bizzat Kanuni Sultan Süleyman, hükümdarlığının son birkaç yılma kadar şarap içmişti. Şiirlerinden birinde, şarabı aşk için eğretilime olarak kullanır. Ne de olsa şarap, başkentin bir gerçekliği olduğu kadar, şiir sanatının da bir parçasıydı:

Bırak meyhaneler methetsin o lâl dudaklarını senin,
Geceler gündüzler boyu inmesin kadehler yere; bırak içilsin
ve meşk edilsin...

Ayyaş lakabıyla tanınan oğlu II. Selim, hamamda düşerek öldü - muhtemelen sarhoştur. Evliya'nın önünde şarap içen IV. Murad, "Evliya sırrıma vakd oldun; dikkat et, açık etmesin," diyordu.

Şadler şerbeti değil, şarabı yüceltiyordu. Şiirlerinde, "Ey saki, nerede hayat veren kâse?" diye soruyor, lale renkli şarabın damarlarında kanın yerine geçmesini bekliyorlardı. 17. yüzyılda bir Müftü şöyle yazıyordu:

Bırak mürailer rüyaya dalsın camilerde;
Gel meyhaneye; ne hile, ne hilekâr var burada...
Bırak isterlerse içki yuvası desinler meclisimize,
Doldur saki, bırak sarhoş desinler bana.
Bırak "hiç ayılmadı" desinler.²³

Büyük Avusturyalı tarihçi Hammer-Purgstall'ın dadesiyle, "hem şarap, hem de sefahat müptelası ve serbest düşünceli" olan bd ka-

dıyla bir müftünün kendilerine ait meyhaneleri vardı. Sabahları kadı müftünün meyhanesinde kafayı çekerd, akşamları da müftü kadının. 18. yüzyılda İran'da görevli bd Osmanlı sefiri, "Türkiye'de deryaları içerdik, İran'da fincanla çay içiyoruz," diye hayıflanıyor. Daha mütevazı vatandaşlar içki meselesini boza ile hallederdi. Evliya şöyle yazıyordu boza için: "Kuvvet verdiği gerekçesiyle, dini bütünler için bile boza içmek mubahtır." Hasköy Yahudilerince hazırlanan, cin benzeri "patates ispiertosu" da buradaki meyhanelerde şarap ve midye tava eşliğinde içilirdi. 19- yüzyıla gelindiğinde "rakı akşamları" çok yaygındı. İstanbul lokantalarında hâlâ bulunan mezelerle içildi rakı: Kuruyemişler, peynde ve kavun, tarama ve pastırma, patlıcan ya da yeşil salata gibi soğuk sebzeler, ızgara ya da tavada balık, midye, arnavutciğeri ve börek çeşitleri. Erkek misafirler, anason kokulu rakılarını içer ve kalkış saatini haber veren meyve tabağı gelene kadar şiirler okurlardı.²⁴

Şarap şehveti arttırırdı. Zina ölüme yol açabildiğinden, aşk ilişkilerine dair yazılı pek ipucu yoktur. Bununla beraber bütün dinsel baskılara, geleneklere ve yaşadıkları korkuya rağmen bazı kadınlar evlilik dışı ilişkilere gdmıştır. Âşıklar, evden çıkamadıkları zaman kapı kapı dolaşan, Rum, Yahudi ya da Ermeni satıcılar vasıtasıyla haberleşirdi. 19- yüzyıl şad ve hatıraçısı Leyla Hanım, "Korkunç entrikacılar bunlar," diye yazıyordu, "kimi zaman en rezil işlere girip çıkarlardı." Sokağa atılan çiçekler gizli bir aşk dilini dade ederdi. Elde nergis tutmak, "Beni seviyor musun?" demekti. Gonca gülü ikiye bölmek, "Uğruma ölümü göze alırmısın?" sorusuydu. "Boynum kddan incedir," demek için menekşeyi sapından ayırmak gerekiyordu. Aşkın kendine has bir kafiyesi de vardı: "Birisine fıstık gönderdmesi, 'ikimize bir yastık' sözüyle yaptığı kafiye yüzündendi... İpek gönderilmesi, 'seni seviyorum pek' kafiyesini hatırlatması için."²⁵

Yedikule'de görev yapan ve 1585 yılında ölen Azizi, âşıkların oldukça serbest davrandıklarını ortaya koyan şiirler kaleme almış-

tı. "Lepiska saçlı Zeman"ın, omuzlarına dökülen saçları kadar âşığı vardı. "Beyaz Elli Cemile" ile "Halhallı Ayşe" de nasd sefa sürüleceğini iyi bilirlerdi. Pek çok kadın, komşu haremlere, hamamlara ya da çarşıya gezmeye çıkardı. Çarşaf ve peçelerine bürünmüş halde sokaktayken, kendi dünyalanndaydı kadınlar. Ama bu dünyalar, somaları bd harem sakininin de dediği gibi, içinde, "entrikalar ve gizli kapaklı buluşmalar" için fırsadar saklardı. Anlaşmak için ağızlarını olduğu kadar gözlerini de kullanırlardı - parlak, cüretkâr gözlerini. Baki şöyle diyordu:

Kadınlar dışarı çıkarken yüzünü önmüş, bunda garip olan ne? Şakiler de örter yüzünü düşerken av peşine.

Mor renkli, göz alıcı peçeleri yüzlerinde, cıvıtlı sesleriyle çarşıda bd dükkândan öbürüne giden kadınlar, dükkân sahiplerini, "Bana uygun bd şeyin var mı?" diye yoklardı. "Malın kaliteliyse düşünebilirim; ama iyisi mi, sen önce bd ölçümü al." Dükkân sahibi kınalı parmakları gördükçe daha da kendinden geçirdi.

Pera meyhanelerinde -ya da genelevlerinde- kendilerine özel oda kiralayan kadınlara dad hikâyeler de anlatırdı. Buralarda, "çılğın ihtiraslarını doyurur ve âşıklarının maharederini ödültendirirler"di. Delikanlılar kadın kılığına sokulup hareme alınırdı. 1755-1776 yıları arasında şehide yaşayan Macar kökenli Türk subayı Baron de Tott'a göre, sık sık kadınlar âşıklan tarafından öldürülürdü. Parçalanmış çıplak ceseder "denizde, katillerinin pencerelelerinin dibinde yüzerken"²⁶ görülebilirdi.

Bazı kadınlar ise aşk ve dosduk konusunda hemcinslerini tercih ederdi. Lezbiyenler iyi eğitilmiş ve sadık olarak bilinddi. Bunlar "zarif insanlardı" ve âşklarını sevdiklerine uygun giyimleri ya da kokularıyla gösterdilerdi. Feleksu isimli bir kızın 1875 yılında sıtma nöbederi içinde kıvrılırken Sultan Abdülmecit'in kızı Behice Sultan'a yazmış olduğu aşağıdaki mektup, bedensel olsun ya da olmasın, kadınlar arasındaki duygu bağının gücünü gösterir:

Küçük, dişi aslanım, seni çok seviyorum ve sen de beni biraz sevdiğini söylüyorsun. Şu dünyada sen benim ruhumun neşesi-sin. Senin sıhhatinden ben de sıhhat buluyorum. Yüreğimle söylüyorum ki, sen Behice Sultan olduğun için böyle değil bu. Öyle çok Hanım Sultan var ki - Allah hepsine uzun ömürler versin. Biliyorsun seni seviyorum, bana karşı çok müşfiksın, seni seviyorum, seni seviyorum, velhasıl seviyorum seni, sahiden seviyorum. Hakikaten seviyorum. Madem söyledim seni çok sevdiğimi ve seveceğimi; başka söze gerek yok artık...

Behice Sultan bd yıl sonra, henüz iki haftalık evliyken öldü.²⁷

Müslüman kadınların üzerindeki bu gizlilik zorunluluğunun aksine, Hıristiyan kadımlar, Galata'nın şehvani yaşamına açık ayak uydurabiliyordu. Rum kadımlar, *mariage à la cabine* adı verilen bd uygulama ile, bir aylığına kiralanabiliyordu. Uygulamanın adı, Türklerin bd tür geçici evlilik için kullandığı "kabin"* sözcüğünden geliyordu. 18. yüzyıl İngiliz sefirlerinden biri için, halefi, on iki yılını "kadınlarla bir divan üzerinde" geçirdi demişti. Lord Charlemont'un dadesine bakılırsa, "kadınlar son derece hoş ve şıkür. Hal ve tavırları gözden kaçmayacak kadar narindd. Bütün bunları, aşkla aralarının iyi olduğuna da yormak mümkündür." "Seyyahın görevi görülmedik şey bırakmamaktır," diye düşünen Lord Charlemont, yeniçeriağası ve Bostancı Paşa'nın izniyle çalışan genelevlere de girmiştir. İçeridekiler ya Hıristiyan ya da Yahudi'yd; "çoğu gayet güzel ve işlerini iyi bilen kadınlardır." Bd keresinde genelevin bir Rum" olan "maması", Charlemont'un etrafını her biri kendisine Hera'yı, Athena'yı ve Afrodite'yi andıran sekiz, on çıplak "tanrıçayla" sarmıştı. 18. yüzyıl sonunda, şehrin en iyi genelevi İngiliz sefaretinin yanındaydı. Genelevden bağımsız çalışan kadınlar müşterilerini mezarlık-

Kabin, evlenirken erkeğin kadına verdiği "Kalın"ın Farsça karşılığıdır. Burada kastedilen, fakihlerin bâtil bir işlem saydıkları "nikâh-ı muvakkat" olmalı (y.n.) Yakın zamana dek genelev patroniçesi olarak bilinen -ve Türkiye'nin vergi re-kortmenlerinden- Matild Manukyan (1914-2001), bir Ermeni Katolik'tir.

larda ağırlardı - yalnız gezen kadınların mezar ziyareti yaptıkları düşünülürdü.²⁸

Konstantiniyye'nin sağladığı bir özgürlük vardı ki, Batı Avrupa'da bulunması zor olan türdendi: Cinsel konformizmden uzak olma özgürlüğü. Batı Avrupa'da eşcinseller hapse atılabild ya da ölümle cezalandırılabilirdi. Fatih ise askerlerine hem "genç, güzel ve alımlı kadınlar", hem de "yakışıklı ve soylu oğlanlar" vaat etmişti. Eflak Prensi -asıl Drakula- Kazıklı Voyvoda Vlad'ın erkek kardeşi Radu, Sudan'ın en makbul gözdesiydi. Radu 7 yaşında, rehin olarak saraya geldiğinde "boyu bd demet çiçek kadar" bile yoktu. İlk defasında kendisinden isteneni reddetmiş ve Sudan'ı kırlıçla yaralayarak, geceyi bir ağaç üstünde geçirmişti. Sudan'ın sevgisi olduktan sonra ise, kardeşinin tahtıyla ödüllendirildi.²⁹

Bir asır sonra bir Fransız gezgin, Türkler "aynı zamanda oğlan-cılığa da pek düşkündür," diye yazıyordu. "Daha ziyade varlıklıların evlerinde, bd ya da daha çok bardacısı olmayan aile reisine pek rastlanmaz," Kahvehanelerde ve meyhanelerde, bir İngiliz gezginin dadesiyle, "müşterilere hizmet vermek üzere alımlı oğlanlar" vardı. İki asır sonra ise Charles White, "Galatalı Rum köçeklerin, en kaba saba insanı bile altüst eden tiksinti verici görüntüsü..." diye yazıyordu. Harem ve hamamlarda, genellikle erkek gibi giyinen dansözler ut, gitar ve kastanyet eşliğinde kadınları eğlendirirdi. Yeniçerilerin ve denizcilerin devam ettiği meyhanelerde -ve kışın varlıklı ailelerin helva partilerinde- Altın Top, Kıvrıkcık, Yeni Dünya gibi isimler taşıyan, allı pullu, uzun saçlı köçeklerin yaptıkları danslar hayal gücüne yapacak hiçbir şey bırakmazdı.³⁰

Bu tür sapkın eğlenceler, Konstantiniyye'de yaşayan yabancıların neden sık sık Türklerin "serbestlik ve sefası"ndan ya da "Şark usulü hayatın rahatlığı ve serbestliği"nden bahsettiklerini belki açıklayabilir. Yazılanlar sadece katı bir sınıfsal yapının eksikliğinden değil, aynı zamanda sefa bolluğundan da bahsetmekteydi. "Türk yapırlılar" korkusuyla, 16 yaşından küçük Venedikli erkek

çocukların Osmanlı'ya seyahat etmesi yasaktı. Pek çok Venedikli diplomat ve öğrenci *lussûria del viver turchesco* (Türk usulü yaşamının çekiciliği) karşısında baştan çıktıktan sonra Müslüman olmuş ve Konstantiniyye'ye yerleşmişti. Osmanlı Müslümanları arasında Venedik'e yerleşen yoktu.³¹

Şairler "İstanbul'un ceylanları" için -genellikle hamam müdavimleri ya da köçeklerdi bunlar- aşk şiirleri kaleme alırdı. Atı ney dam olarak bilinen ve Sultanahmet Camii'nin yanında yer alan eski Roma hipodromu, "alımlı gençlerin en gözde gezinti yeri" idi. Vücutları servilere, yüzleri aya, dudakları yakuta (lal tavına) benzetilirdi. Onlar kandildi, âşıkları da ışığa gelen pervaneler. Şairlerden biri, yüzünün yarin hamamında paspas olması ni isliyordu.

Her gece eller koynuna alır seni
Ey zalim, benim de yüreğim var! Nedir bu zulüm?
Bir elinde gül, bir elinde şarapla gelirsün ey sâkiya,
Hangisini seçeyim? Gül mü, şarap mı, sen mi?³²

(İlençlerin bu denli yüceltilmesinin bir nedeni, bunun toplum-Uİ olarak kabul görmesiydi. Yazılı ya da sözlü olarak, kadınlara doğrudan değindmesi düşünülemezdi bile. Kimi şairler bunun saf ı.l. olduğunu ileri sürerdi. Halbuki pek çok durumda ne saf aşkı ı.l. bahsetmek mümkündü, ne de saf olmayandan. IV. Murad, maiyetinden Evliya'nın anlattığına göre ara sıra yüksek sesle aşağıdaki dizeleri okurdu.

Etekleri temiz olana diyecek sözüm yok
Ama bin kere lanet olsun cenabet ibnelere.

Yine bir gün, bunları söyledikten sonra, kılıcını taşıyan küçük Mustafa'nın yüzüne bakar ve, "Bu şiir hakkında ne düşünüyorsun, Mustafa?" diye sorar. Çocuk kıpkırmızı olur. Bunun üzerine Sultan çocuğa samur bir şeref cüppesi verir. Bir asır sonra şair Ne-

dim, tüm ulemanın oğlanlara düşkün olduğunu, bd tanesinin bile karşı cinsten hoşlanmadığını yazıyordu.³³

Konstantiniyye'nin biseksüel yapısı en açık ifadesini Fazıl Bey'in (1759-1810) eserlerinde bulmuştur. Fdistin'deki Sefid'de doğan Fazıl Bey, baba ve dede tarafından Arap asillerinin soyundan geliyordu. Konstantiniyye'ye getddmiş ve saray mektebinde eğitim görmüştü. 1799-1804 yılları arasında Rodos'ta geçddiği kısa bd sürgün döneminin dışında, 1810 ydında Beşiktaş'ta yoksulluk içinde ölünceye kadar, Konstantiniyye'de yaşamayı sürdürmüştür. Fazıl Bey 1790'ı yıllarda kaleme aldığı *Zenannname* (Kadınlar Kitabı) isimli eserinde, güzelliğin Tanrı'nın kendini dşası olduğunu öne sürerek âşığın yaşadığı tutkunun nihai nesnesinin Tanrı olduğunu iddia eder. Bu yaklaşımın altında, kitapları zevk ve sefaya ilişkin bir güzelleme niteliğindedd: Konstantiniyye kadınlarının pembe tenleri vardır ve öyle zarif yürürler ki, dünya âlem onlara gıpta eder. Kimi kadınlar o kadar münzevidd ki, onlar ahirette bile kimseye görünmeyecektir; kafes papağanları gibi "ne güneş vurmuştur yüzlerine, ne de rüzgâr dağıtmıştır saçlarını". Diğer eserleri daha da cüretkârdır. Fazl Bey, Osmanlı usulünce kadınları ülkelerine göre ayırır: İranlılar mest eden gözlere sahip, iyi eğitilmiş kadınlardır; Sudanlı kadınların yüzleri gecenin yüzleridir; Hicazlılar güzel ama boş kafalıdır, dudakları mavi, burun delikleri kancalıdır; Yahudi kadınların teni çirkindd; Ermeniler kaba saba ve rüküştür, ama hepsi çdkin değildir; Rumlar narin ve baştan çıkarıcıdır: "Yarı bunlar gibi olmalı insanın." Çerkez kadınlar daha bile iyidir: "Âşık kişi aradığı her şeyi bd Çerkez kadınında bulabilir." Fazıl Bey ayrıca Yemen, İspanyol, Felemenk kadınlarını anlattığı gibi, bd İngiliz kadınına da tarif eden

Al yanağı güle rengini verir,
Dudağı bülbüle sesini verir.

Hubanname (Güzellikler Kitabı) isimli eserinde ise, bu kadar aynntdı olmasa da, aynı ülkelerin erkeklerini anlatmıştır. O gün-

lerdeki âşığı, erkekleri de yazmazsa kadınlara yönelmekle tehdit etmişti kendisini. Yazdıklarına bakdırsa, kalbi, kralın kralı attan devirdiği bd mızraklı müsabaka meydanıydı. İranlılar uzun boylu ve yakışıklıydı; yay kaşlı, al yanaklı ve kur ustasıydılar. Bağdadi oğlanlar "işkence etmeyi sever" ve insanı hep atlatırlardı. Fransızlar güzel, ama yatakta beceriksizdi. Ermeniler soğuğa iyi gelirdi: "Sarkis'in tüylü bedenini kışa sakla." Arnavutların sesi çirkin, beli ve enseleri kaimdi. Rumlanısa gümüş sineleriyle beyaz tenleri aklını başından alırdı: "Vücutlarının olağanüstü oranlılığı karşısında dünya âlemin ağzı açık kalır." Fazl Bey 50 yaşında bile onların aşkıyla dipsiz kuyulara sürüklenmeye razıydı.³⁴

Ramazan gecelerinde, Müslümanlar oruç bozduktan soma, Konstantiniyye'ye keyif hâkim olurdu. Günbatımı top atılarak duyurulurdu. Sad zamanlarda genellikle boş olan sokaklarda bir tür yeme, içme ve müzik cinneti yaşanırdu: "Türk kenti birkaç dakikalığma, binlerce ağzıyla yiyen içen bd canavar halini alır." Mina-reler araşma Kur'an'dan ayeüerin yer aldığı mahyalar asılırdı. Sokaklarda halk yılan oynatan hokkabazlar, soytarılar, falcılar ve Karagöz oyunları ile eğlendi. Bd gölge oyunu olan Karagöz'de (genellikle oldukça müstehcen olan) aşk ve savaş hikâyeleri anlatıldırdı. Paşa evlerinin bahçelerinde mevlit okunurdu. Kimi bahçelerde de Rum ve Yahudi kumpanyaları komediler oynar, "İmparatorluk görevlilerini taklit ederek onların çalışma biçimlerini abartılı, gülünç bd biçimde canlandırırırlardı" -sultan ve veziri azam bile bu takliden nasibini alırdı. Yoksullar kapı kapı dolaşır, eğlenceleri izler ve istedikleri kadar yemek yerlerdi.³⁵

Şehddeki eğlence kültü Kanuni Sultan Süleyman zamanı da Osmanlı kentinin üç akın çağmdan bdi olan 19. yüzyıl ortalarının yanı sıra 18. yüzyd başındaki, "Lale Devri"nde doruğa ulaşmışta*. Av düşkünü olan II. Mustafa (1695-1703) zamanının neredeyse tamamını Edirne'de geçirmiştir. Sefirler ve tacirler Edirne'ye taşınmış, prensesler burada saraylar yaptırmış, Konstantiniyye'nin pa-

bucu dama atılmıştı. 1703 yılında ulema takımı ve Köprülü ailesinin teşvikiyle başlayan yeniçeri ayaklanması, II. Mustafa'nın tahttan indirilmesiyle sonuçlandı. Tahta geçen kardeşi III. Ahmed, asla Edirne'de oturmayacağına söz verdi.³⁶

III. Ahmed, sadece Kantakuzenos ve Brancovan ailelerinin yok edilmesini emreden haris bir zorba değil, aynı zamanda iyi yetişmiş bir kitap kurduydu. Diğer Avrupa hükümdarlarının, hususi konutları devlet konutlarına tercih etmeye başladıkları bir dönemde, III. Ahmed Veziri Azam'ına Topkapı'nın formalitelerinden sıkıldığını anlatıyordu: "Odalardan birine çıkacak olsam, kırk içoğlanı ayağa dikilip, sıraya geçiyor. Pantolonumu giyecek olsam, rahat, huzur yok. Üç-beş kişi dışında, silahtar hepsini kovsun bu adamların. Odamda rahat edeyim." Resmiyetten uzak kalmak isteyen III. Ahmed, Defterdarbunu ve Üsküdar'da, Topkapı Sarayı'ndan daha çok tercih ettiği Sonsuz Neşe Kasrı ve Sonsuz Şeref Kasrı gibi nispeten küçük köşk ve saraylar yaptırmaya başlamıştı. Venedik Balyosu, "Bundan önce kraliyet sarayından bu kadar uzun süre ayrı yaşayan bir sultana rastlamak pek kolay değildir,"³⁷ diye yazmıştı. Dönemin ruhunu, Sudan'ın Topkapı'daki bir köşke koydurduğu kitabelerden biri yansıtıyordu:

Allah bu köşkü mübarek etsin ve sevinç olsun hep burada,
Bu Saadet Köşkü hep saadetle dolup taşsın!

III. Ahmed'in en meşhur sarayı, Halic'e dökülen Kâğıthane deresi boyunda bulunan geleneksel mesire yerinde inşa edilmişti: Sadabad [Sa'adabad] Kasrı. Sadabad, şu anda Topkapı kütüphanesinde bulunan Versailles resimlerinin etkisiyle ve Mehmed Said'in danışmanlığında yapılmıştı. Mehmed Said, Fransızların kale yapımı, ticareti, gelenekleri hakkında fikir sahibi olmak ve iki imparatorluk arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmek için 1721 yılında, bu ülkede sefir olan babasının yanında yaşamıştı. Avrupa'dan mimarlar çağırılmıştı. Bahçe Versailles tarzında, uzun ağaç sıraları ve kare çiçek tarhları olacak şekilde düzenlenmişti. Sarayın yapımı,

Sultan'ın damadı Veziri Azam İbrahim'in nezaretinde 1722 yılının I kızdan ve Ağustos ayları arasında tamamlandı. Derenin bir bölümü 1100 metre uzunluğunda, kenarı boyunca havuzların, çağlayanların ve altın yaldızlı sayvanların yer aldığı mermer bir kanala aktarıldı. Fransız etkisine rağmen, Sadabad Kasrı ve köşkleri geniş saçakları, altın kubbeleri, parlak mavi, kırmızı ya da yeşil boyalı duvarlarıyla aynı zamanda oldukça Türk tarzıydı - Konstantiniyye'nin tadını çıkardığı özgürlükler arasında renk özgürlüğü de vardı. Ejderha başlı bronz çeşmelerden mermer havuzlara sular akardı. Veziri Azam sarayın tamamlanışını ve adını kutlamak üzere bir dize yazmıştı: "Mübarek olsun sarayın, Devlet'te sonsuz mutluluk [Sa'adabad] bulasın Sultan Ahmed." Osmanlı ileri gelenlerinden iki yüz kişiye sarayın etrafında farklı renklerde konutlar yaptırmaları ve konuların üzerine, yaptıkları işlerin sembollerini yerleştirmeleri istendi: Güllecilerin reisi için toplar, başşahinci için kuşlar. Fransız kültürünün Sultan'ı cezbeden tek yanı mimarisi ve bahçe tasarımı değildi. Fransa'ya bin şişe şampanya ve 900 şişe de Burgonya şarabı sipariş edildi.³⁸

Sadabad, Osmanlı şairlerinin en özgünlerinden Nedim tarafından yazılan bir şiirle de kutlandı. Konstantiniyye'de 1680 civarında, bir ulema ailesi mensubu olarak doğan Nedim, kütüphaneciydi ve Veziri Azam İbrahim'in dostuydu. Kural tanımaz bir hayat aşığı olan Nedim şarap, aşk ve geçip giden zaman üzerine şiirler yazardı. En ünlü şiiri bir dostuna hitaben yazılmıştır:

Bir safa bahş-edelim gel şu dîl-i nâşâda
Gidelim serv-i revanim yürü Sa'dâbâd'a
İşte üç çifte kayık iskelede âmâde
Gidelim serv-i revanim yürü Sa'dâbâd'a •

İzn alıp cum'a namazına deyü mâderden
Bir gün uğnlalım çerh-i sitem-perverden
Dolaşıp iskeleye doğru nihan yollardan
Gidelim serv-i revanim yürü Sa'dâbâd'a

Gülelim oynayalım kâm alalım dünyâdan
Mâ-i Tesnîm içelim çeşme-i nev-peydâdan
Görelim âb-ı hayât aktığın ejderhâdan
Gidelim serv-i revanim yürü Sa'dâbâd'a

Nedim aynı zamanda başkent için bir kaside de kaleme almıştır.

Bu şehir-i Sitanbûl ki bî-misl ü bahâdır
Bir sengine yek-pâre Acem mülkü fedadır

Bir gevher-i yek-pâre iki bahr arasında
Hurşid-i cihan-tâb ile tartılsa sezadır

Arş-ı aladır İstanbul, Bağ-ı İrem'dir, saadet pınarıdır. Çarşıların-
da irfan satılır. Camileri nur deryasıdır, halkı cana yakın ve kibar-
dır.³⁹

Bu safa dönemi sırasında, bir hanedan silahı olarak idama da
daha az başvurulmuştur. Sudan'ın, Daniel de Fonseca adında Ya-
hudi bd hekimi vardı. **1668** yılında Oporto'da doğmuş olan De
Fonseca, 1702-1730 yılları arasında Konstantiniyye'de yaşamış ve
yabancı sefiirlere sık sık Osmanlı siyaseti hakkında danışmanlık
yapmıştı. 1724 yılında yazdıklarına göre, Veziri Azam iyi bir saray
mensubu ve akıllı bir politikacı olmasının yanı sıra, "son derece
dürüst bir insan [*très honnête homme*]... Vezdi Azamlığa geldiği
günden beri ülke eski barbarlığı ve vahşetinden kurtuldu. Bugün
herkes keyd içinde yaşamakta, her şey *politesse et agrément* (ne-
zaket ve anlaşma) içinde." Lady Mary Wortley Montagu de aynı
fikirdedir: "Doğru bd Yaşam anlayışına sahip olduklarını söyleye-
bihrim. Musiki ile, Bahçeler içinde, Şarap içerek geçiriyorlar gün-
lerini. Biz ise Politika ya da bilimle kafa patlatıyoruz. Sanki bir so-
nuca varacakmışız ya da varsak bile halka kabul ettirebilecekmi-
siz gibi."⁴⁰

Hollanda'da 1637 yılında doruğa ulaşan "lale çılgınlığı" örne-
ğinde görüldüğü gibi, lale kültü bd cinnet halini almıştı. Hükümet

narhları ilan edinceye kadar, bir lale soğanına 1000 altın ödendi-
ği olurdu. Çiçek uzmanlarından oluşan bd grup, Sudan'ın çiçek-
çisi başkanlığında yeni lale çeşitlerini değerlendirir, eğer kusursuz
bulurlarsa bunlara resmi bir isim verirlerdi.⁴¹ Donanma Komutanı
Mustafa Paşa kırk dört, Vezdi Azam ise altı yeni lale çeşidi bul-
muştu. Saraydaki özel bir kayıтта 839 lale çeşidinin adı yazılıydı.
Sultan her bahar, sarayın dördüncü avlusundaki kendi yaptırdığı
lale bahçesinde, konukların kıyafetleri ile dekoratd vazolarda bu-
lunan sivililerin lalelerle aynı renk olduğu bir ziyafet verirdi. Bir ak-
şam da, tezgâhlarında harem kadınlarının satış yaptığı yalandan
bir çarşı kurulurdu: Sultandan başka alışveriş eden olmazdı bu
çarşıda.⁴²

Boğaz, şehir yaşamının odak noktası durumuna gelmişü. Yeni
yeni gelenekselleşmeye başlayan bir alışkanlık doğrultusunda, in-
sanlar hıdrellez (6 Mayıs) zamanı Boğaz kıyısındaki yalılarına ta-
şınır ve sefer mevsiminin sonu olan Ruz-i Kasım'da (7 Ekim) şeh-
re dönerlerdi. Kudüs Patriği, Medine Müftüsü, varlıklı Ermeni ai-
leleri Kömürcüyanlarve Düzoğluları, büyük ulema ailesi Düniza-
deler, Mavrokordato ve Köprülü aileleri; hepsinin Boğaz'da evle-
ri vardı. Dürrizade Mehmed Efendi öyle debdebeli bir yaşam sü-
rerdi ki, bir keresinde I. Mahmud (1730-54) iftar için Üsküdar'da-
ki evine sürpriz bd ziyaret yaptığında Sudan'ın maiyetindeki 150
kişi için de hemen sofra kurulmuştu.⁴³

Konstantiniyye bir yaşam tarzı olmuştu - hem tatil beldesi,
hem başkent olan tek kentti. Yemek, şarap, musiki, meyhaneler,
kahvehaneler ve Boğaziçi'nin ortak yaşanan keyfi, Müslümanlar-
la gayrimüslimleri bdleştirmişti. Jean-Baptiste Vanmour'un resim-
lerinde ve 1738-1742 yılları arasında dört yıl başkentte kalan Je-
an-Etienne Liotard'ın çizdiği gravürlerde şehddeki Rum, Ermeni
ve Frenklerin Osmanlılara benzemekle kalmayıp, Osmanlı gibi
davrandıkları da görülür. Süslü takunyalan ve kakım kürkü cüp-
pesiyle bd kadın hamama gdmektedir. Hanımlar *mankah* (bir tür
tavla) oynamak ya da şarkı söylemek üzere divana uzanmıştır. Di-

ğerleri nakış işlemekte ya da kahve içmektedir; kıyafetler, yastıklar, cezveler tamamen Osmanlı tarzıdır. Rum ya da Frenk olduklarına dair tek ipucu, bir erkeğe poz verebilmiş olmalarıdır. Konstantiniyye'nin bir sefa şehri olduğunu dış dünyaya verdiği sözcükler de vurgular: Sofa, köşk, kahve, kaftan, türban.

Konstantiniyye, taşra kentlerinin yanında üstünlüğünden emin, kendine has bir dünyaydı. Örneğin, Şair Nabi Konstantiniyye için, "Taşranın düşkünlüğünü başka hiçbir şey onun manzarasından daha iyi ortaya çıkaramaz," diyordu: "Ne kadar âlemi devr etse sipihr / Bulmaz İstanbul'a benzer bir şehir / Hüsn ile görmek ile müstesna / Anı ağışuna çekmiş derya [Cennet boşuna döner dünya etrafında. İstanbul gibi bir şehre rast gelmesine imkân yoktur. Bak, nasıl da pırıl pırıl parlıyor güzelliğiyle, deniz çağıldayarak kucaklarken kendisini.]" Konstantiniyye'nin keyif imparatorluğu olduğu sultanın toprakları kadar mudak ve gerçektir. Gözünden hiçbir şey kaçmayan Prince de Ligne şöyle yazıyordu: "Paris'in taşra modasını belirlediği gibi, Yaş'ın modasını da Konstantiniyye belirlerdi. Hatta moda her şeyden çabuk hareket ederdi. Sultanların moda rengi sarıysa, Yaş'da gün geçmeden bütün kadınların moda rengi sarı olurdu. Konstantiniyye'de yasemin ağacından tütün çubukları yerini uzun, kiraz ağacı çubukları almış. Biz de burada kiraz ağacı dışında ağızlık kullanmıyoruz."⁴⁴

Konstantiniyye, zevk peşinde koşanların olsun, ilim peşine düşen âlimlerin olsun; herkesin uğrak yeri idi. Sık sık İngilizler geliyordu: 1724'te, bir Jakobit (tahttan indikten sonra İngiltere kralı II. James'in yanlısı; **1688** devriminden sonra Stuartların destekçisi) olan Lord Garlies; 1730 yılında, Radnor Kontu; 1738'de, William Ponsonby ve 4. Sandwich Kontu John Montagu; 1740'ta Richard Pococke ve Granby Markizi (Liotard tarafından resmi yapılmıştır). Çoğunun Türk kıyafetleriyle portreleri vardı. Lord Charlemont şöyle diyordu:

Genç bir erkek için Konstantiniyye'de yaşamak başka herhangi bir büyük şehirde yaşamak kadar keyifli. Kendisi bile başlı başına bir şehir olan Pera'nın tamamı Frenk ve Rumlardan oluşuyor. Burada hoşsohbet bir havada yaşıyor ve sefirleriyle birlikte olabilirince keyifli bir cemaat oluşturuyorlar. Bir arada olmanın tadı iyi bilindiğinden balosuz, konsersiz ya da toplantısız akşam geçmiyor. Buralarda karşı cinsler arasındaki ilişkiler de gayet rahat seyreder.

Hollanda sefiri, örneğin, Felemenk tacirlerin "onurlu bir yaşam sürmekle yetinmek yerine... kılık kıyafet, maiyet ve yaşam tarzı bakımından yabancı diplomatlarla aşık atmak istemelerine; karılarının ve kızlarının her gün şenlikler, balolar ve gezilerde boy göstermelerine" bozuluyordu. Casanova 1745 yılında üç aylığına gelmişti şehre. Kimseyi baştan çıkarmamış, ama İsmail isimli bir Türk'ün köşkünde, hamamdaki kadınları izlerken "ağız açık kalmıştı".⁴⁵

Konstantiniyye'nin sefahat düşkünlüğü, Avrupa ve Hindistan'ın bazı bölümlerini Osmanlı vilayetleri olmaktan kurtarmış mıdır? Hiç şüphe yok, keyif düşkünlüğü imparatorluğun savaşçı ruhunun altını oymuştur. Yeniçeriler 1514 ve 1517 yıllarında iki kez, koca I. Selim'i şehre geri dönmeye zorlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu 1771 yılında Rusya ile savaşırken, Konstantiniyye başka bir mücadeleyle meşguldü: Galata meyhanelerinden birinde, bir grup yeniçeri ile birkaç levend arasında, 14 yaşındaki bir köçek yüzünden tartışma çıkmıştı. İşler bırakıldı, toplar dolduruldu ve sonuçta elli kişi yaşamını yitirdi. Veziri Azam'ın yorumu şöyleydi: "Galata'da gösterilen bunca kahramanlıkla, Tuna'da gösterilen bunca korkaklık Türklerin tek korkusunun şapka olduğunu açıkça ortaya çıkarmıştır."* Asayişin sağlamak dört gün sürdü ve Veziri Azam oğlunun iki tarafta da kalmayacağına söz vermek zorunda kaldı. Oğlan idam edildi, kavgaya bitti.

* Şapka sözcüğü Hristiyanlar için kullanılırdı. Müslümanlar sarık sarardı; şapkanın sipeddiği namaz kılarken secdeye varmayı zorlaştırırdı.

17. yüzyılda muhafazakâr kesimlerden kaynaklanan fevranların ardından, 18. yüzyılda bireysel serbestlik daha da artarak döndü şehre. Levni'nin III. Ahmed dönemindeki resimleri, yüzlerdeki güçlü tfadeler, perspektif kullanımı ve mizahıyla Osmanlı sanatında yeni bir gelişmedir. Bir başka değişiklik, Müslümanlar için ve Müslümanlar tarafından başlatılan matbaacılıktır. Bu konuda iki patron vardı: Sadabad'ın tasarımcısı Mehmed Said Efendi ve Transilvanya'da Üniteren* olan İbrahim Müteferrika.

Bunlardan ikincisi, 1693 civarında savaşlar sırasında esir alınmış, daha sonra Müslüman olarak esaretten kurtulmuştu. Daha sonra müteferrika olmuştu - sarayda "bütün ulusların ve dinlerin adamları" olarak tanımlanan saygın muhafız grubundan biri. Fransızca, İtalyanca, Almanca, Latince, Türkçe, Macarca bildiği (ve daha sonra Babîlî'de kendisinden diplomatik belgelerin tercümesinde yararlanıldığı) söylenirdi. 1726 yılında Veziri Azam ve ulema takımına matbaa konusunda bir risale sundu. Matbaanın okuryazarlığı arttıracağını, Avrupalıların İslami eserleri basmasını engelleyeceğini ve Osmanlıları İslam dünyasının tek lideri kılacağını öne sürerek, "matbaacılık işinin Şeyhülislam tarafından Müslümanlar için iyi, yararlı ve şeriata uygun olduğunun ilan edilmesi"ni istedi. Bütün bunların yanında işin pratik avantajlarının da üzerinde duruyordu: Ucuzluk, hatasızlık ve eğitim artışı. İslamiyet dışında bütün konularda kitap basılabileceğine dair bir fetva çıkarıldı - İbrahim Müteferrika'ya göre, bu karar, "Mezkûr icat kamu düzeni ve din için tehlikeli olacaktır; gereğinden fazla miktarda kitabın tedavüle girmesine yol açacaktır," diyen bir grup ulemanın itirazına rağmen verilmişti. Bu, "gereğinden fazla miktar" kavramı bazı resmi Osmanlı kafaları hakkında ürkütücü bir izlenim vermedir. Profesyonel hattatlar da sarayın yanında bir gösteri yaparak karara karşı çıkmıştı.⁴⁶ İbrahim Müteferrika'nın evinde çalışmaya başlayan matbaa, çok uluslu bir gelişimdi. Ulema takı-

mı tashihçi olarak görev yapıyordu. Yardım edenler arasında, Jonah ben Jacob Aşkenazi'nin de bulunması olasılığı vardır. Lvov'lu bir Yahudi olan Aşkenazi, 1711'de Konstantiniyye'de İbranice kitaplar basan bir matbaa kurmuştu. 31 Ocak 1729'da basımı tamamlanan ilk kitap bir Arapça sözlüktü (*Van Kulu Lügati*). Bunu, Osmanlı tarihçisi Kâtip Çelebi'nin bir eseri (*Tuhfetü'l Kibar ve Cihannümd*) ve Père Holdermann tarafından Fransız öğrenciler ve tacirler için kaleme alınan bir Türkçe dilbilgisi kitabı (*Grammaire turque*) izledi.

İbrahim Müteferrika, 1731'de I. Mahmud'a *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* (Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller) isimli kitabı sundu. Kitapta, Müslümanları o gün bu gündür tedirgin eden soruyu soruyordu: "Geçmişte Müslüman uluslarla kıyaslandığında son derece zayıf olan Hristiyan ulusları günümüzde neden pek çok ülkeyi hâkimiyetleri altına almaya ve hatta bir zamanların muzaffer Osmanlı ordularını mağlup etmeye başlıyor?" Ayrıca, İngiliz ve Felemenklerin parlamenter sistemleri ile Amerika ve Uzakdoğu'daki Hristiyan yayılmasına atıfta bulunuyor, hatta Osmanlılar şeriatla yönetilirken Avrupalıların "akd ürünü yasa ve kurallar"a sahip olduklarından bile bahsediyordu: "Tam anlamıyla hazırlıksız bir durumdayız... Verecekleri zarar püskürtmek ve şer dolu emellerini önlemek için Avrupa meselelerinin ayrıntıları hakkında malumat toplamak sarih ve acil bir ihtiyaç haline gelmiştir." Osmanlı'daki gerileme karşısında önerdiği çözüm askeri reformdu:

Müslümanlar devlet meselelerinden habersiz kalsın ve kayıtsızlığın getirdiği uyusukluğu silkip atsınlar... öngörüyle davran-sınlar ve Avrupa'nın yeni yöntem, teşkilat, strateji, taktik ve savaş hallerine iyice aşina olsunlar... Dünyada ne kadar akıllı adam varsa, hepsi de Türklerin yasa ve düzene yatkın mizaçlarıyla herkesi geride bıraktığını kabul ediyor. Şayet yeni askeri yöntemleri öğrenir ve uygulayabilirlerse, bu devletin karşısında hiçbir düşman ayakta kalamaz.⁴⁷

* Kutsal Ruh Üçlemesi'ne değil, Tanrı'nın tekliğine inanan kişi.

Lale Devri bir halk ayaklanmasıyla sona erdi. Hristiyanların ödediği kelle vergisi (cizye) rakamlarına ve yabancı uyrukluların tahminlerine bakılacak olursa, 1690'a gelindiğinde Konstantiniye'nin nüfusu altı ilâ yedi yüz bin arasına ulaşmıştı. Avrupa'nın ve Ortadoğu'nun en büyük kentiydi - Osmanlıların da çok sevdiği bir eğretilmeyi kullanacak olursak, insan deryasıydı. İş bulmak üzere Anadolu'dan akın edenlerle birlikte 1720'li yıllarda nüfus büyümeye devam etti. Sultan, şehrin ekmek üretimi artan nüfusa ayak uydurabilsin diye, tersanenin yanına yedi adet yeni buğday deposu yaptırmak zorunda kalmıştı.

Bu arada, şehir loncalarına kabul edilmeyen göçmenlerin çoğu hırçın bir altsınıf oluşturmaya başlıyordu. Sultan'ın müsrifliği maaşlarda kesintiye ve vergilerde artışa neden olmuştu. 1729 yılı Temmuz'unda, Venedik Balyosu'nun, "insanoğlunun bildiği ya da tarihlerin yazdığı en büyük yangın" dediği bir yangında 400 ev ile 130 cami kül oldu ve 1000 kişi yaşamını yitirdi. Cinsler arasındaki engellerin zayıflaması da genel huzursuzluğu ateşleyen bir unsurdu. Sadabad'da yapılan eğlencelerden birinde, Veziri Azam, Konstantiniye kadısının eşinin elbisesinin üzerinden altın sikkeler dökmüştü. Atmeydanı ve Sadabad'da mesire yerleri açılmış, "kuş beyinli kadınlar" buralarda delikanlılarla buluşmaya başlamıştı. "Ve bunların insan hakları olduğunu iddia ediyor, mesire yerlerine gitmeye devam edeceklerini söylüyor, kocalarını kendilerine para vermeye zorluyor ve şayet vermezlerse, boşanmaya kalkışarak meseleyi kendilerinin halledeceklerini belirtiyorlardı. Herhangi bir mahallede namuslu kadın sayısı taş çatlasa beşi geçmezdi." Konstantiniye infilak etmeye hazırdı.

Ayaklanmayı, saray mensuplarının yeni yeni icatları karşısında çileden çıkan Şeyhülislam ile ulema takımının bazı üyeleri teşvik etti. Rusya ile yapılan yakın tarihli bir antlaşma ve İran ile başlaması an meselesi olan bir savaş Ayasofya'da verilen vaazlarla şiddetle eleştirildi: "Yüzünü Mekke'ye çevirenler arasında savaş gayri adildir." Ayaklanma 28 Eylül 1730 sabahı patladı. Arnavut kö-

kenli olduğu söylenen ayaklanma liderinin adı Patrona Halil'di. Lakabı, *Patrona* gemisinde çalışmış olmasından geliyordu. Bir dönem yeniçerilik yaptıktan sonra sokakta elbise satıcılığına başlamıştı. Devrim Parisi'ndeki *sansculottes* ("soylulara özgü pantolon giymeyenler") gibi o da dikkat çekici, yırtık pırtık kıyafetler giyiyordu. Manav Müslü ve kahveci Ali ile birlikte, üç kafadar otuz kadar asiye çarşıya yönelterek halktan, "Muhammed'in şeriatını uygulamak" üzere kendilerine katılmalarını istediler. Günlerden perşembeydi; tatildi. Kaymakam yazlığında lale dikmekle meşguldü. Sultan ve ordu, İran Savaşı'na hazırlanmak üzere törenle Üsküdar'a geçmiş bulunuyordu. Patrona Halil Ayaklanması, yeniçerilerin silahları da ele geçirildikten sonra, Konstantiniye tarihinin ilk geniş çaplı toplumsal, dinsel ve siyasal devrimi haline gelene kadar yayıldı.⁴⁸ Sultan hem kararsızdı, hem de olanlar hakkında doğru bilgi sahibi değildi. Patrona Halil ise iyi bir hatipti. Cuma günü camilerden isyancılara çok sayıda katılan oldu. Bu arada Rumlar, Ermeniler ve Çingeneler de katılıyordu. 18. yüzyılda Türklerle Rumlar arasındaki ortak yaşama hali Fener kökenli prenslere yaramakla beraber, toplumsal hiyerarşinin sınırlarını da gevşetmişti. Patrona Halil'in Rum meyhane arkadaşı kasap Yanaki, ayaklanmanın başında kendisine borç vermişti. Çok geçmeden tersane işçileri, hükümet yetkilileri ve bizzat Kaptan Paşa galip takımın yanına geçti. Patrona Halil, Veziri Azam'ın kellesini istiyordu. 30 Eylül günü Veziri Azam'ın cesedi saraydan dışarı fırlatılarak sokak köpeklerine terk edildi. Sultan'ın suçluluk duygusu, Veziri Azam'ın hazinesinde elli dört sandık altın ortaya çıkınca yatıştı.

1 Ekim günü isyan sözcüleri III. Ahmed'in karşısındaydı. Şöyle diyorlardı: "Saltanatın sona ermiştir, tebaan seni artık başların da istemiyor." III. Ahmed kaderini kabullendi ve yeni Sultan'ın, yeğeni Mahmud'un elini öptü. Son öğüdü şuydu: "Veziri azamları asla çok sevme ve güvenme... parlak fikrin ne buyuruyorsa ona göre idare et; etrafına danış, ama asla tamamen bir kişiye itimat etme." Şair Nedim, peşinde Halil'in adamları ya da (başka bir ri-

vayete göre) gözdelerinden birinin kızgın ebeveynleri olduğu halde, damdan dama adarken düşerek yaşamını yitirdi. İdare çöktü: Asilerin ve ulemanın saltanatıydı süren. Patrona Halil ile kahveci Ali'nin, yeni Sultan cülus töreni için Eyüp'e giderken kendisinin yanından kalabalığa altın savurmaları zaferlerinin resmi gibiydi. Yanaki kısa sürede Buğdan Prensi oldu. Asiler, I. Mahmud'un itirazlarına rağmen Sadabad'daki nefret konusu yeni ev ve bahçelerin bazılarını yıktı. Sultan, kıdemli yeniçeriler ve Konstantiniyye'yi ziyaret etmekte olan Kırım Hanı ile bir intikam planı yaptı. Patrona Halil ve yirmi sekiz adamı 24 Kasım günü, yeni şeref unvanları vaadiyle saraya çağındı. Divan odasında muhafızlar tarafından öldürüldüler ve cesetleri, iki ay önce Veziri Azam'a yaptıkları gibi, saray kapısının önüne fırlatıldı.⁴⁹

Yine de asayişin yeniden sağlanması uzun sürdü. 25 Mart 1731 tarihinde, bu kez başka bir Arnavut'un, Kara Ali'nin önderliğinde yeni bir ayaklanma baş gösterdi. Binlerce asi idam edildi. Arnavudlar ve Lazlar şehirden kovuldu, bazıları Arnavutiuk'a kadar kovalandı. Kahvehaneler kapatıldı, acil işler için bile şehre girişlere sıkı denetim getirildi. İntikam peşinde olanlar daha çok yangın çıkarken, halk Veziri Azam ile haremağasının değiştirilmesini istiyordu, İngiliz sefiri Lord Kinnoul, "Halktaki bu şeytani eğilim öyle güçlü ki," diye yazıyordu, "bütün Konstantiniyye'yi yakana kadar etrafa zarar vermekten vazgeçmeyeceklerine dair pusulalar dağıtıyorlar sokaklarda." Eylül ayında, başka bir isyanın ardından, binlerce asi çuvalara doldurularak Boğaz'a atıldı.⁵⁰ "İki zümrüt arasındaki elmas", bir mezarlıktı aynı zamanda.

VIII SEFİRLER VE SANATÇILAR m

*Yüksek pencereli Divanımız dost düşman herkese,
hep açık olmuştur.*

III. Murad, I. Elizabeth'e, 17 Mart 1579

*// n'est point de Cour où le rang des ambassadeurs
soit mieux marqué qu'à la Porte. (Sefirlerin Babı-
âli'deki kadar önemli olduğu hiçbir saray yoktur.)*

Marquis de Ferriol, Fransız sefiri, 26 Şubat 1700

Başka hiçbir başkentte bu kadar çok sefarethane yoktu. Londra ve Paris'ten, Stockholm ve Semerkant'tan, Goa ve Fas'tan sefirler gelirdi Konstantiniyye'ye. 1628 yılında, hiç de istisnai bir yıl olmasına rağmen Viyana, Varşova, Moskova, İsfahan ve Delhi'den sefirler gelip Sultan'a saygılarını sunuyordu.¹ Güçlü herkesi buraya çeken. Osmanlı İmparatorluğu aym zamanda Avrupa, Ortadoğu,

Afrika, Karadeniz, Akdeniz ve Hint Okyanusu'nda büyük bir güçtü. Sınırlan Fas'tan Mezopotamya'ya, Lehistan'dan Yemen'e kadar uzanıyordu. Başka herhangi bir devlete kıyasla daha çok komşusu -ve halledilecek ya da tanışılacak daha çok sorunu- vardı.

16. yüzyılın ortalarından itibaren, sürekli sefarethanelerin, Batı başkentlerinde açılmalarının hemen ardından Konstantiniyye'ye de gelmeleri, diplomatik çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın bir parçası olduğunu gösterir. Büyük Petro öncesi ve 1918 sonrası Moskova örneğinde olduğu gibi, sefirlerle yabancı muamelesi yapılmazdı. Sefirler imparatorluğun dış ilişkilerinin yanı sıra, başkent yaşamında da, başka yerlere kıyasla daha önemli rol oynardı.

Pratik anlamda, her iki cephedeki gayretkeşler ne derse desin, İslamiyet ve Hristiyanlık arasında herhangi bir mukaddes savaş yoktu. Teorik anlamda ise vardı; gerek Konstantiniyye'de, gerek Paris'te "kâfirlere" duyulan nefret sık sık dile getirilirdi. Hatta Hristiyanlık ve İslamiyet'te -ister Protestan olsun, ister Şii- dinsel düşüncelerinde aykırılık olan sapkınlara karşı bu nefret daha da yoğun bir biçimde sergilenirdi. Osmanlı'nın İran kültürüne büyük hayranlığı olmasına rağmen, dinsel meseleler üzerindeki münakaşalar, toprak sınırları ve Şiiilerin Mekke ile Medine'ye gidiş meseleleri (bu husus hâlâ İran'ın dış ilişkilerini olumsuz yönde etkilemeye devam etmektedir) İran'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun değişmez düşmanı haline getirmiştir. İranlılara, dikkat çekici kızıl başlıkları yüzünden *kızılbaş* denirdi. Safevi şahları, 1506 yılında Şiiliği devlet dini olarak benimsemelerinin ardından, Doğu Anadolu'ya kızılbaş misyonerler göndermeye başlamış ve bu misyonerler hararetle karşılanmışlardı. Konstantiniyye'de, 1524 ve sonra 1729 yılında idam edilen sefirler, sadece İran'dan gelenlerdi. Şeyhülislam, 1549 yılında İran'a savaş ilan etti: "Cihadların en büyüğü ve mukaddes bir şahadettir bu."² Savaşlar kısır döngülü bir düzenle, 19. yüzyıla kadar devam etti.

Sefarethaneler, 1556-1748 yılları arasında, Delhi'deki diğer büyük Müslüman hükümdarı olan Hint-Moğol İmparatoru ile ara sıra değiş tokuş edildi. Her iki hükümdar da kendilerini "Halde", "Tann'ın Gölgesi", "Dünya Hükümdarlarının Barınağı" olarak kabul ediyordu. Osmanlı yetkilileri Konstantiniyye'de Hint-Moğol ulaklarına kaba davranıyorlardı. Hint-Moğollar da, kendi hesaplarına, 1402 yılında Osmanlı Sultanı'nı esir alan Timurlenk'in torunu olduklarını akıldan çıkarmıyorlardı. Hint-Moğol imparatorları, 16. ve 17. yüzyıllarda, başkentleri Agra'nın "Halifeliğin ikametgâhı" olduğunu, Konstantiniyye'nin ise sadece "Osmanlı Sultanlığının tahtı" olduğunu ileri sürüyordu. Sonuçta, Portekiz ve İran gibi ortak düşmanları olmasına, ayrıca hac emniyeti ve Orta Asya'nın Rusya'dan korunması noktasında ortak çıkarları bulunmasına rağmen, Osmanlı ve Hint-Moğol imparatorlukları arasındaki ilişkiler pek dostane ve sıkı olmadı. Coğrafi nedenler ve hırs, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devlet sistemine yakınlaşmasına ve diğer Müslüman monarşilerle temastan uzaklaşmasına yol açtı. İki imparatorluk arasında yolculuk altı ilâ sekiz ay sürerken, Konstantiniyye-Venedik arası üç ilâ altı hafta alıyordu. Osmanlı başkentinde ne Hint-Moğol İmparatorluğu, ne de İran sürekli bir sefarethane bulundurmuyordu.³

Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (Müslümanların Avrupa'yı Keşfi [1982]) isimli eserinde, Osmanlıların Avrupa hakkındaki üstünkörü ve eksik bilgisine esef ederken, "hatta diğer Hristiyan güçlere karşı da olsa, 'Hristiyan güçlerle' ittdak içinde olunması fikri garip ve kimilerine göre tüyler ürperticiydi," demektedir. Aslında, Avrupa'da müttefik aranması en eski Osmanlı hükümet geleneklerinden biriydi. Osmanlı askerleri Avrupa'ya ilk kez Bizans İmparatoru'nun ve Ceneviz kentinin müttefikleri sdtıyla geçmişlerdi. Konstantiniyye'de sefirlerin kabul törenleri, sultanın yüceltilmesi kadar, sefirlerin de onurlandırılmasına yönelikti. Saraya kadar sultanın adarı üzerinde gelir, kalabalık bir maiyet eşliğinde ikinci avluya alınır ve veziri azamla baş başa

yemek yerlerdi. Ardından kendilerine çok sayıda kaftan ve son olarak da, taht odasına giriş ayrıcalığı verilirdi. Osmanlı hükümetinden günlük harcırah alır, şehzade sünnetleri gibi törenlere davet edilirdiler. Kimi sefirler sefer sırasında sultana eşlik ederdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı müttefik edinme konusunda hiç sıkıntısı olmamıştı. Fatih Floransa'nın dostuydu, Süleyman da Fransa'yı desteklemişti. Onları birbirine bağlayan büyük bir bağ vardı: Avusturya Sarayı'na karşı duyulan ortak nefret. 1526' yılma gelindiğinde, Avusturya hanedanının başı V. Kari, Kutsal Roma İmparatoru, Kastilya ve Aragon Kralı ve Aşağı Ülkeler (Holanda) hükümdarıydı. Kardeşi Ferdinand ise Macaristan ve Bohemya Kralı ve Avusturya Arşidükü'yü. Torunları İspanyol ve Avusturya Habsburgları gibi, onlar da Akdeniz, Balkanlar ve Macaristan'da üstünlük kazanmak için Osmanlı İmparatorluğu ile mücadele ettiler. Haliyle, Fransa Kralı I. François 1525 yılında Pavía muharebesinde V. Karl'a yenilip esir düştüğünde, Kanuni Sultan Süleyman'a bir mektup gönderip yardım istedi.

İlk sürekli Fransız sefiri, Babıâli'ye 1535 yılında geldi. O tarihten itibaren, Fransız sefirinin diğer sefirler arasında önceliği oldu; Osmanlı belgelerinde Fransa Kralı'na genellikle, tıpkı Sultan gibi, Padişah deniliyordu. Her iki tarafın da kimi kibirli tavırlarına ve karşılıklı yanlış anlamalara rağmen, 1798 yılma kadar dosduk devam etti. Bir keresinde, 1639 yılında, Venedik sefiri Osmanlı hükümetini Hristiyanlığın gazabıyla tehdit etmişti. Veziri Azam'ın vekili, "Hristiyanlığın gücüyle korkutmaya çalışarak güldürmeyin beni," diye cevap verdi. "İsminden başka korkunç tarafı olmayan bir mahlûktur Hristiyanlık." Öte yandan, taşıdığı "En Hristiyan Kral", "Kilise'nin büyük oğlu" gibi unvanların bilincinde olan Fransa Kralı, Katolik Avrupa'nın şerrinden korkmuş ve Babıâli'nin ısrarla talep ettiği yazılı ittifak sözleşmesinden uzak durmuştu.

"Zambak ile hilâlin birliği" Avrupa siyasetinin kalıcı hususlarından biri haline geldi. Müslüman ve Hristiyan âlerninin bağnazlarının ise, bu durumdan pek hoşnut oldukları söylenemezdi. Kıs-

men bu tür bir hoşnutsuzluğu hafifletmek amacıyla, daha 16. yüzyılda Konstantiniyye'de, II. Mehmed'in annesinin bir Fransa Kralı'nın kızı olması vesilesiyle, iki hanedanın akraba olduğu efsanesi ortaya çıkmıştı. Fransız nazır ve diplomadan, Avrupa kamuoyuna olduğu kadar kendilerine de, Osmanlı İmparatorluğu ile dostluğun asıl gayesinin bu sınırlar içinde Hristiyanlığı korumak ve çoğaltmak olduğu bahanesini ileri sürüyorlardı. Fransız ticaretinin geliştirilmesi, ikincil bir amaçtı. Halbuki asıl gaye, 1724 yılında sefirlerden birine verilen talimatta belirtildiği gibi, "Türk gücünün Avusturya Sarayı için bir korku vesilesi olarak kalmasını"⁴ garanti altına almaktı. Fransız-Habsburg gerginliğinin en yoğun zamanlarında, Konstantiniyye'deki Fransız sefiri, Fransız gemilerinin 1538'de Konstantiniyye limanında ihtiyaçlarını gidermesini ve Osmanlı filosunun 1543-44 kışlarını Toulon'da geçirmesini sağlamıştı. 1548-50 yıllarında, İran'a karşı savaş esnasında Osmanlı topçusunu bizzat eğitmiş, 1551-55 yıllarında da Akdeniz'de İspanya'ya karşı Fransız-Osmanlı ortak deniz harekâtı düzenlemişti.⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nun tek Hristiyan müttefiki Fransa değildi. Lehistan, 1453 öncesinden başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu ile, Fransa ya da İngiltere'den daha sıkı diplomatik ilişkiler geliştirmişti. İki monarşi, 1533 yılında bir "daimi dosduk ve ittifak" anüaşması imzaladı. Kral I. Sigismund 1548 yılında öldüğü zaman Kanuni, "Eski kralla kardeş gibiydik," demişti. "Allah nasip ederse yenisiyle de baba oğlu gibi olacağız."⁶

Dolayısıyla bir sefir, veziri azam'ı Babıâli'de ya da hususi köşkünde ziyarete gittiği zaman, bu farklı giyinen, farklı diller konuşan ve farklı dinlere inanan iki insanın buluşması olurdu. Öte yandan, monarşi, güç ve ticaret konularında aynı çıkarları paylaşırlardı. Kimi zaman, Babıâli'deki ya da saraydaki görüşmelerden kafalarını kaldıramayan veziri azam ve Avrupalı diplomaar arasında belirli bir dosduk oluşur; muhtelif hediyeler ve eğlenceler bu dostluğu mühürlerdi. Kutsal Roma İmparatorluğu sefiri Baron de Busbecq, vaktiyle yeniçerilere katılmış Dalmaçyalı bir Hristiyan olan

Vezir Ali için, "Eğer nazik ve zeki bir Türk varsa, odur," diyordu. "Her fırsatta, kendimi dostu olarak görmemi ve bir şeye ihtiyacım olursa kendisine müracaat etmekten çekinmememi isterdi. Söyledikleriyle yaptıkları birbirini tutardı." Ali, Busbecq'e prenslerin yüreklerinin ayna gibi olduğunu ve danışmanların nasihaüerini yansıttığını söylerdi. "Nasıl iyi aşçılar yemeklerini belirli kişilerin değil de, herkesin zevkine uyması için hazırlarsa, iyi elçiler de bütün menfaatleri buluşturmayı bilmeli." Türkler, veziri azam Hristiyan sefirlerle odasına kapandığı zaman kendilerinin bekleme odasında dikilmek zonunda kaldıklarından şikâyet etmeye başlamışlardı. Halbuki yirmi yıl sonra, bir başka Kutsal Roma İmparatorluğu sefiri, Sultan için "kudurmuş kurt" diyordu. Her şey hükümetler arasında o andaki korku ve ihtiyaç dengesine bağlıydı.⁷

Konstantiniyye, en önemli diplomatik mevkilerden biri olmakla beraber, aynı zamanda en tehlikelisiydi. Sefirlerin varlığı Babıâli'ye bir teslimiyet olarak değerlendirilirdi - Kanuni'nin I. François'ya Babıâli için "kralların bannağı... kâinatın sığmağı" dediği gibi. Sefirler bağlı bulundukları monarkın olumlu tutumundan sorumlu rehinelerdi. Konstantiniyye'de diplomatik dokunulmazlık yoktu.

Yabancı bir hükümetin savaş ilanı ya da Osmanlı'nın düşmanlarından birine el altından yardım ettiği haberi sultanın ağzının tadını kaçırarak olursa, o ülkenin sefiri Yedikule'ye hapsedilebilirdi. 1541, 1596 ve 1716 yıllarında Saray sefirlerinin; 1616, 1658, 1659, 1660 ve 1798 yıllarında Fransız sefirlerinin; 1649 ve 1714'te Venedik sefirlerinin; 1768 ve 1787 yıllarında da Rus sefirlerinin akıbetleri buydu.⁸ Sefirlerin bir daha sağ görülüp görülemeyeceği -gerçi hepsi sağ kaldı ama- belirsizdi. Sefirlerin bazı durumlar da tahkir edildiği de olurdu. Osmanlı küstahlığı doruğuna 17. yüzyılda ulaşmıştı. Kanuni Sultan Süleyman ve II. Selim sefirlerle konuşurdu. 1600 yılından sonra ise, sultanlar neredeyse suratlarına bakmamışlardır. Lehistan ile ilişkiler bile kötüye gitmişti. IV. Murad, 1634 yılında, Lehistan sefirinin konuşması sırasında tahtın-

dan fırlayıp kılıcına davranmıştı. Sefirlere muhafızlık eden yeniçerilere kimi zaman "domuz çobanı" denildiği olurdu. Yeniçeriler eşlik ettikleri sefirlerle halk arasındayken saygı gösterirlerdi. Aksi takdirde cezalandırılırlardı. Sefaret sınırları içinde karşılaştıkları zaman ise, ayağa kalkmaya bile tenezzül etmezlerdi.

Başkentlerini kâinatın merkezi olarak gören Osmanlılar, kendileri gideceklerine, yabancıların -zanaatkarlar, tacirler, sefirler- şehre gelmesini isterdi. Peygamberin "İlim Çin'de bile olsa, gidip alınız," emrini yerine getirdikleri söylenemezdi. Sultan dışarıya elçilerini gönderirdi - Kral III. Henri'yi oğlu Mehmed'in sünnet düğününe çağırarak için 1582 yılında Paris'e İsveç'in Lehistan'ı istilas sırasında 1657 yılında Stockholm'e, 1384 ile 1600 tarihleri arasında Venedik'e, genellikle saray halkı mensubu olan ve "çavuş" adı verilen 145 geçici elçi gönderildi.⁹

Bununla beraber, Babıâli yabancı başkentlerde sürekli sefaret-hane tutmayı pahalı ve can sıkıcı buluyordu. Batı Avrupa ile ilgili haberler nasıl olsa şehirdeki Hristiyan ya da Yahudi tacirlerden elde edilebiliyordu: Nitekim, iş için İtalya'ya gidip gelen Galatalı tacir Andreas Milas 1492 yılında, II. Bayezid'e kardeşi Cem'in ve Granada [Gırnata] Müslümanlarının akıbetleri hakkında bilgi taşıınışı. Eflak ve Buğdan prenslerinin Almanya, Lehistan ve Rusya'daki ajanları başka bir bilgi kaynağıydı. Veziri Azam 1774 yılında, Louis'in öldüğünü Fransız sefirinden beş gün önce biliyordu. Konstantiniyye'de bulunan yabancı sefirler aynı zamanda Avrupa siyaseti hakkında sorgulanırdı. Sefir ve siyaset bol olduğu için, meslektaşları hakkında Babıâli'ye malumat sağlaması amacıyla bunlardan birine itimat eddirdi. Sık sık, en objektif sefir olarak kabul edilen Felemenk sefirinin fikrine başvurulurdu.¹⁰

Osmanlı hükümetinin yabancı sefirlerle yönelik küstahlığı ve tek tük şiddet gösterileri bizzat sefirlerin küstahlığı ile dengelenir, hatta bazen hafif kalırdı. Konstantiniyye (pek çok diğer başkent gibi) çözüme kavuşması asırlar süren statü savaşlarına sahne olurdu. Sefirler, hükümdarlarının kişisel temsilcileri olarak veziri azamla

aynı statüde bulunma iddiasında olduklarından; veziri azam içeri gddiğinde ayağa kalkmamak için bekleme odasında ayakta dururlardı. Sonra, aynı anda oturlardı. 1497 yılında, ilk Rus sefirinin doğrudan Sudan'la yemeğe oturmak yerine Vezdi Azam'la sofraya oturup konuşmayı ve kaftan giymeyi reddetmesi müstakbel bir pürüzün alameti gibiydi.¹¹

Diplomatlar, başlarda Konstantiniyye'de özel bir handa otururdu. 1600 yılma gelindiğinde ise çoğunun Pera'da, Halic'in üzerinden saraya hâkim manzaralarıyla, özel konudan vardı. 18. yüzyıl ortalarında sefarethaneler, üst kadarında diğer odalara açılan geniş sofaları ile ahşap, *alla turca* yapıları. 1786 yılında bd Fransız sefaret mensubu tarafından bastırılan ilk modern Konstantiniyye haritasında, sefarethanelerin yerleri *Angleterre, France, Russie* olarak sade bd şekilde işaretlenmişti. O tarihten sonra Pera, *Grande Rue de Pera* (bugünkü İstiklâl Caddesi) isimli bir ana cadde etrafına kurulmuş bd Batı Avrupa şehrini andırmaya başladı.

Mektuplarda ve pusulalarda sefarethanelere saray denildi - Palazzo di Venezia, Palais de France, the British Palace. Bunun nedeni, başka başkentlerde sefirler prens gibi yaşarken, Konstantiniyye'de krallar gibi yaşamalarıydı. Sefarethaneler minyatür saraylar gibiydi; içoğlanları ve uşaklar kendilerine, kadınlar da eşlerine hizmet verddi. Osmanlı kayıtlarına göre 1750 yılında Felemenk sefaretinin 38, İngiliz sefaretinin 55, Fransız sefaretinin 78 ve Venedik sefaretinin (rahipler dahil) 118 kişilik personeli vardı. Sefaret kiliseleri, Konstantiniyye kiliselerine nazaran bd ayrıcalık olarak, kendi çanlarını çalabilirlerdi. Fransız sefaretinin, Fransa krallarının portreleriyle süslü bir taht odası ve diğer Fransız sefareterlerinden daha kalabalık bir daimi personel kadrosu vardı.¹²

Sefirin resmi yazıları *nôtre premier secrétaire, chancelier et sceller de nos armes, au Palais de France, à Pera de Constantinople* (İstanbul, Beyoğlu'ndaki Fransız Sarayı'nda Birinci Kâtibimiz, Kañçılarımız ve Armamızı Basamakla Görevli Adamımız) mührünü taşır ve kiliseye *avec toute sa cour* (sarayının bütün er-

kanyla bdlikte) gittiği anlatılırdı. 1673 yılında Paskalya ayinine giderken önünde hizmetkârlar, yeniçeriler, tercümanlar ve *jeunes de langue*/dil oğlanları (1669 yılından sonra Şark dilleri tahsil etmek üzere Konstantiniyye'ye gönderilen gençler) yürüyordu. Sokaklar dar ve Pera'nın üzerinde yer aldığı tepe fazlasıyla dik olduğu için, arabayla gitmemişti. Etrafında dört *vêtus à la grecque* (Yunan tarzı giyinmiş) hizmetkârla at üzerinde ilerliyor, arkasından aile halkı ve "çok sayıda" Fransız taciri geliyordu. Sefarethane sınırları içinde bir rasathanenin yanı sıra bd matbaa ve Saint-Louis des Français Kilisesi bulunurdu. Burası mahkeme ve hapis-hane olarak kullanılırdı. Yabancılar kendi yasalarma göre yaşama hakkını tanıyan kapitülasyon sistemi uyarmca, sefir Fransız tebaası üzerinde yaşam ve ölüm hakkı tasarrufuna sahipti. Bazen, ana kapının önüne kurulan darağacında cesetlerin sallandığı görülürdü.¹³ Fransız sefiri aynı zamanda, Ege'deki Fransız gemilerini korumak üzere yirmi toplu bir gemiyi harekete geçirme ve hepsinden öte, *la course* -hükümet tarafından düşman ticaret gemilerine karşı harekete geçirilen, hususi şahıslara ait savaş gemisi kullanımı- ile gelir elde etme yetkisine sahipti. Bu durumdan en çok mağdur olanlar İngiliz gemileriydi.¹⁴

Sefidler akşamları bdbirlerine yan resmi tarzda ziyarette bulunurdu. Sokakta kendilerine muhafızlar, ellerinde fenerleriyle piyade neferleri "ve uzun bir hizmetkâr zincdi" eşlik ederdi. "Bunlar mevki ve önceliklerini ortaya koymak üzere belirlenmiş davranışlar hususunda son derece titizdir. Ayrıca çanın çalma sayışma göre, gelenin sefir, elçi ya da *chargé d'affaires* (maslahatgözar) olduğu anlaşılır."¹⁵

Sefirlerin, muhafızlar ve hizmetkârlar eşliğinde, bando ortalığı cınlatır ve bayraklar dalgalanırken Konstantiniyye'ye girişi, gösterişin doruğuydu. Viyana kuşatmasından altı yıl önce, 1677 yılın-

* Korsanlık. "Deniz haydutlarının kendi milletlerinininki dahil her türlü gemiyi soymalarına karşılık, "Korsan'lar sadece başka milletlerin gemilerini vururdu.

da, Osmanlı-Lehistan gerginliğinin en yoğun zamanlarında bir Leh sefaretî ekibi, soylular, rahipler, neferler, alev rengi üniformaları ve balıkçıl tüyünden sorguclarıyla, süvariler ve *beiduklardan* (piyadeler=bizim "haydut" sözcüğümüzün Slavca kökeni) oluşan 300 kişilik bir kalabalıkla girmişti şehre. Atların gümüş nalları, hayretten ağzı açık kalan kalabalığın önünde düşecek şekilde gevşek tutturulmuştu. Veziri Azam Kara Mustafa Paşa, sefaretin Konstantiniyye'yi kuşatamayacak kadar küçük, ama Babiâli'nin eşliğini öpemeyecek kadar kalabalık olduğunu söylüyordu. Bunca Hristiyan dudağı tarafından öpülmenin eşiğe leke düşürmesinden korkmuştu. Ayrıca, diye ekliyordu, kadırgalarında zaten 3000 Leh forsası olan Sultan için 300 Leh'i beslemenin bir zorluğu olmaz.¹⁶

Veziri azamlar ve Fransız sefirler arasında yaşanan çatışmalar, her iki monarşinin de statü savaşını kazanmaya kararlı olduğunu gösterir. Kâğıt üzerinde müttefik görünen bu iki ülke arasındaki ilişkiler, 1620'lerden sonra, kısmen Fransız sefirlerinin, sefarethanelerine hususi büro muamelesi yapma eğilimine girmeleriyle birlikte bozuldu. Bunlardan biri, Konstantiniyye'den Halep eyaletinin gümrük iltizamını idare etmeye çalışırken borca girmişti. Başkaları ise, pek başarılı olmasa da, buğday ticaretiyle uğraşıyordu.

Folie de grandeur (büyüklik çılgınlığı) da Fransız sefirlerinin aksamasına neden olurdu. Monsieur de Marcheville elde kılıç, kendisine yeterince çabuk yol açmayan yeniçerilerin üstüne yürümüşü. Osmanlı yetkililer kendisinin deli olduğuna hükmederek Venedikli, Felemenk ve İngiliz meslektaşlarının gözö önünde ölümle cezalandırılmasına karar vermişlerdi (ama bu karar uygulanmadı). Bir başka sefir, Comte de Cesy, 1638 yılında müstakbel XIV. Louis'nin doğumu şerefine öyle çok top atışı yaptırmıştı ki, tophanenin yakınında bir bahçede bulunan saray haremi mensubu kadınların ödü kopmuş ve Kazaklar şehri işgal etti -ya da Hristiyanlar ayaklandı- sanmışlardı. Fransız hükümetinin, Osmanlı İmparatorluğu ile dostluktan bahsederken, Venedik ve Kutsal Ro-

ma **İmparatoru**'na Osmanlı'ya karşı savaşlarında asker ve para y.iKınıu yapması üzerine, 1650'li yıllarda ilişkiler daha da bozuldu XIV. Louis, Katolik Kilisesi'nin en büyük savunucusu olduğunu söylemeyi, kendisinden öncekilerin çoğundan daha fazla se-verdi. Köprülü Fazıl Ahmed, "Fransızlar eski dostumuz olabilir-in," diyordu, "ama biz onları hep düşmanlarımızın yanında görüyoruz." Savaş ilan etmeyecek kadar akıllı olan bu Veziri Azam, in-tikamını başka bir alanda alıyordu.

Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, İngiliz sefirine karşı "son derece sıcak tavırlı ve hatırşınastı. Fransız sefirinin karşısında ise ağzından ancak tek heceli sözcükler ya da hakaretler çıkardı. Bir Fransız sefirinin kafasına tabure fırlatılmıştı. Marquis de Nointel, 1671 yılında Sultan'a hürmetlerini sunarken ulaklar kafasını öyle şiddetle bastırmıştı ki, tahtın önünde yere yuvarlanmıştı. Dönemin ve şehrin zihniyetini açıkça ortaya koyan bu tür davranışlar, 1673 yılında kapitülasyonların Fransa lehine yenilenmesine engel oluşturmamıştı.¹⁷

Köprülü Fazıl Ahmed Paşa idaresi altındaki Osmanlı hükümeti, belki de Avnıpa monarşilerinin giderek büyüyen gücünün verdiği endişeyle, diplomatlara karşı özellikle gaddardı. Bir Rus sefiri yeterince yere eğilmediği için saraydan tekme tokat kovulmuş, Lehistan sefirinin üzerine yürünmüş, Avusturyalı bir tercüman falakaya yatırılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun gücü ve zenginliği pek çok hükümeti böyle bir muamele karşısında tahammül göstermeye mecbur etmiştir. Ama, *L'affaire du sofa* (sofa-sedir olayı) neredeyse Fransa ile ilişkilerin sona ermesine neden oluyordu.

17. yüzyılda, veziri azamlardan biri sefirlerin, oturma odasında yükseltilmiş bir platform olan sofanın üzerinde taburede oturmalarına müsaade etmişti. Veziri azamlar arasında yabancı fobisi en fazla olan Kara Mustafa Paşa, bu saygısızlığa bir son vermeye kararlıydı. Aleksander Mavrokordato, sefirlerin bu ayrıcalığı kendilerini normal mesafeden işitemeyen, kulakları rahatsız bir veziri azam yüzünden edindiğini söylüyordu. 2 Mayıs 1677 günü,

Marquis de Nointel'nin taburesini sofanın üstüne koydurması engellendi. O da, buna karşılık, Veziri Azam'ın tabureyi atılabileceğini, ama aynı şeyi kendisine yapamayacağını söyledi. Osmanlı yetkililer, "Çık dışarı, çık! Kâfir!" diye bağırmaya başladılar. Sefir birkaç gün gözaltında tutuldu. Nointel beş ay sonra, muhtelif tehditler ve baskılar altında, taburesini sofanın aşağısında bırakmayı kabul etti. Çok geçmeden, sefarethanedeki debdebeli *train de vienin* (yaşam üslubu) altından kalkılabilmek için, sefirin, Fransız tacirlere vergi uygulamasından da rahatsızlık duyan XIV. Louis tarafından, geri çağırıldı.¹⁸

Comte de Guilleragues, XIV. Louis'ye "Hristiyan hükümdarlarının en büyüğü, en güçlüsü ve en görkemlisi" olarak hürmet edilmesini sağlaması ve "dünyanın en büyük ve en güçlü iki imparatorluğu arasındaki eskiye dayalı ittifakı" muhafaza etmesi talimatıyla birlikte, 1679 yılında şehre geldi. Fransa ise, öte yandan, müttefikten ziyade düşman gibi davranmayı sürdürdü. 1681 yılında, Kuzey Afrikalı korsan gemilerine misilleme olarak, bir Fransız filosu Sakız Adası'nı bombaladı. Bir cami tahrip oldu, Osmanlı tebaasından 250 kişi yaşamını yitirdi. Guilleragues, Osmanlı muharebe planları hakkında imparatorluğun Malta ve Lehistan'daki düşmanlarına gizlice malumat gönderirdi. Sofanın altında oturmaktaansa ayakta dururdu. Kara Mustafa Paşa, kendisini Yedikule'ye hapsetmekle tehdit ettiğinde, XIV. Louis'nin gelip zindanın kapılarını açacağı cevabını verdi. Fransız tacirlerinden 250.000 duka kalık *avanie* toplamıştı.

Ne var ki, 1683 yılında Viyana'yı kuşatan Osmanlı orduları yenildi ve Kara Mustafa Paşa idam edildi. Ertesi yıl; *Leopar* filminde, Sicilya Krallığı çökerken Salina Prensi'nin yörenin belediye reisini akşam yemeğine davet etmesi gibi dünyanın sonunu ilan eden davranışlara bir numune kabilinden, sefirler sofada oturma hakkını elde etti. Sultan'm taht odasındaki kabul sırasında ise, bir başka zafer daha kazandılar: Bundan böyle sefirlerin çoğu, saray görevlileri kendilerini Sultan karşısında yere kapanmaya zorlar-

ken, yerlerinden kılmıdamadılar "ve bütün güçleriyle dimdik durdular."¹⁹

Osmanlı'nın 1683 yılında Viyana önündeki yenilgisinin ardından Avusturyalıların kazandığı başarılar, Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki dostluğu canlandırdı. İki monarşi de Avusturya Sarayı'nın düşmanıydı ve XIV. Louis, sefirlerin Fransız tacirlere vergi uygulamasını resmen yasaklamıştı. Osmanlı-Fransız ittifakı Avrupa siyasetini pek çok bakımdan etkiledi. XIV. Louis'nin 1688'de Ren Nehri üzerinden bir saldırı başlatarak, Orange'lı William'ı, Felemenk'ten İngiltere'ye gidip tahttaki II. James'i devirmesi için serbest bırakmasının bir nedeni, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Habsburg baskısını hafifletme arzusuydu. İki monarşi arasındaki ilişkiler o kadar yakınlaşmıştı ki, Monsieur de Chateauneuf (Osmanlı dostları arasındaki adıyla Mahut) isimli bir Fransız sefiri, Sultan ve Veziri Azam'a yakın olmak amacıyla Edirne'ye taşınmakla kalmamış, sık sık Osmanlı kıyafetleri de giymişti.

1699 yılında Osmanlı ve Habsburg imparatorlukları arasında Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, Monsieur de Chateauneufün yerine Marquis de Ferriol geldi. Yeni sefir 1690'larda, Avusturyalıları karşı seferler sırasında Osmanlı ordusuna hizmette bulunmuştu. Fransızların zayıflayan itibarını yeniden güçlendirmeye yönelik umutları *l'affaire de l'épée* (kılıç olayı) yüzünden suya düştü. Chateauneuf, muhtemelen halefinin gururuyla oynamak için, Sultan'ın yanına belinde hançeriyle çıktığını yazmıştı. Ferriol bunun üzerine, 5 Ocak 1700 günü Sultan tarafından kabul edildiğinde, sanki Versailles'da bir saray mensubmuş gibi kılıç takmakta ısrar etti - halbuki Osmanlı sarayında veziri azam dahil hiç kimse sultanın huzurunda silahla bulunamazdı.

Sefir, Veziri Azam'la yemeğini yedi, üzerine bir kaftan geçirdi ve taht odasına doğru yürümeye başladı. Baştercüman Mavrokordato, titreyen bir sesle kendisinden kılıcını çıkarmasını rica etti. Ferriol, eğer kılıcını almaya kalkışan olursa kanının son damlası-

na kadar dövüşeceğine yemin ediyordu. Hükümdarının ve şehrin tüm sefirlerinin onurunu savunuyor gibi görüyordu kendisini. Vezdi Azam Amcazade Hüseyin Paşa'nın yanıtı, saray mensuplarının çağlar boyu muhafaza ettikleri geleneği dile getiriyordu: "Sağlam nizamlara sahip saraylarda âdetlerin suiistimal edilmesine izin verilmmez." Muhtelrf rütbelere sahip Osmanlı yetkilileri yaklaşık bir saat kadar, daha önce hiçbd Fransız sefirinin kılıç taşımadığı konusunda kendisini ikna etmeye çalıştılar. Ferriol, Nuh diyor, peygamber demiyordu. Eğer bir sefirin itibarı ve Fransa Kralı'nın emirlerinin uygulanması tehlikede ise, yaşamının hiçbir önemi yoktu. Edirne'den özellikle kendisini kabul etmek üzere gelmiş olan Sultan, birkaç metre ötede, taht odasında bekliyordu.

Sonunda Veziri Azam bir hileye başvurarak, Ferriol'ya taht odasına girebileceğini bildirdi. Taht odasına uzanan antrede yürünürken, baş kapı muhafızı kılıcı kapmak üzere sefirin üzerine çullandı ve midesine yumnuğu yedi. Normalde son derece sessiz olan Babü's-Saade kavga sesleriyle cınlıyordu. Ferriol öfkeyle bağıyordu Mavrokordato'ya: "Devletler hukukunu böyle çiğniyor-sun demek sen. Dost muyuz biz, düşman mı?" Korkudan ve çaresizlikten tir tir titreyen Mavrokordato, "Dostuz," dedi, "ama içeri kılıçla giremezsin... içinde yaşadığın ülkenin örf ve âdetlerine uygun davranmak zonındasın." Sonunda, baş akağa sefire geri dönmesini söyledi. Sefir ve maiyetindekiler kaftanlarını çıkardılar, hediye olarak getirdikleri saat ile ayna alındı ve kalabalık sokaklar boyunca yürüyerek Fransız sefaretime döndü. On bir yıl sonra ülkesine dönene kadar, Ferriol bir daha saraya gelmedi.²⁰

Folie de grandeur (büyüklik çılgınlığı) öyle boyutlardaydı ki, Ferriol, ucunda mor ipekle süslü, altın kaplama bir pavyonu bulunan, Sultan'ınki gibi bir kayak yapılması için talimat vermişti. Kayık limanda ilk görüldüğünde, Bostancı Paşa tahrip edilmesi emrini vererek mürettebatı dövdürdü. O tarihten sonra, sefir, sefarethaneden Babîâli'ye her gidişinde, daha az gösterişli bir kayakla karşıya geçmektense Halic'i karadan dolaştı. Ferriol yine de Os-

manii dünyasını severdi: Sefaret içinde, ayinlere katılırken bile, sarık sarar ve Osmanlı kıyafeti giyerdi.

Feniol'nun bu heyecanının nedeni, Konstantiniyye'de bulunan bir sefarethanenin istisnai yetenekler gerektiren bir konumu olmasıydı. Şehre Hoepken (İsveç), Vergennes ve Thouvenel (Fransa), Thugut (Avusturya) avarında sefirler gelmiş ve hepsi de daha sonra ülkelerinde hariciye nazırı olmuştu. 1707 yılında şöyle yazıyordu Ferriol: "Burada dünyanın merkezinde buldum kendimi. Macaristan, İran, Kırım meseleleriyle; siyasi, dini, ticari sorunlarla ve Lehistan, Rusya, İtalya vs. gibi imparatorluğun dört bucağındaki problemlerle uğraşmak zorundayım." Ayrıca, meslektaşları gibi, Ferriol da sefarethaneye sığman kaçak kölelerle uğraşmak zorundaydı (bunlar genellikle limandaki gemilere kaçırılır ve özgürlüklerine kavuşturulurdu). Daha sonraki sefirlerden biri, "Konstantiniyye'de insan asla bd işi bitiremez," diye hayıflanıyordu. "Başka yerde basit olan işler burada karışıktır."

Din, bir Fransız sefirinin başlıca meşguliyetlerinden biriydi. 17. yüzyıl başlarında Konstantiniyye, Osmanlı İmparatorluğu ile düşmanları arasında olduğu kadar, Protestanlar ile Katolikler arasında da bir muharebe alanıydı. Patrikhaneyi hâkimiyeti altına almayaya yönelik Cizvit girişimlerini destekleyen Fransız sefiri, Protestanlıkla ilişkilerini iyi tutan Felemenk ve İngiliz sefirlerinin karşısında yer alırdı. İngiliz sefiri Cizvitlerin geçici olarak ihraç edilmesini sağlamıştı. Galata sokaklarındaki ayaklanmalarda, 1626 yılında Rum matbaasının tahrip edilmesinde ve 1638 yılında Patrik Kyril Lukaris'in Veziri Azam'ın emriyle öldürülmesinde Cizvit entrikalarının payı bulunuyordu.²¹

1660 yılından sonra, Katolikler daha yumuşak yöntemler denemeye başladılar. Misyonerler Ermenileri Ermeni Katolikleri'ne çeviriyordu - Ermenice ayinlerini muhafaza ediyor, ama Papa'nın üstünlüğünü tanıyorlardı. Ermenilerin yeni durumu cazip bulmasının nedeni, bu vesileyle rahiplere daha az para ödemeye başlamaları ve yılda 240 gün yerine kırk gün oruç tutmalarının gerek-

mesiydi. Süratle Fransız sefaretinin himayesine alınmış olan Katolik Ermeniler, 1691 ydına gelindiğinde, Fransa'nın kazandığı zaferlere sanki Fransız imişler gibi seviniyorlardı. Ermeni Ortodokslar korku içindeydi. Ermeni Patriği Avedik 1707 yılında, Katolikliği kabul eden Gomidas isimli bd rahip hakkında Vezdi Azam'a suç duyurusunda bulundu: "Yakında tüm milletin Frenk milletiyle bd olması ve imparatorluğunuzun içinde bd iç düşman haline gelmesi gibi büyük bir tehlike vardır." Rahip idam edddi. Ferriol'nun buna misillemesi, 1707'de, Patrik'in Konstantiniyye'den Fransa'ya kaçırılarak hapsedilmesi oldu. Ferriol 1710'da ülkesine döndü. Sonraki veziri azamlardan biri, kendisine Ferriol'nun delirmiş olduğu söylendiğinde, "O zaten geldiğinde deliydi," cevabını vermişti.²² "Delilik", bu haddini bilmez sefirin itibarını iki paralık etmeden çekip gitmesinin kddi olmuştur belki de.

Ferriol'nun gidişinin ardından işbaşma gelen yetenekli sefirler, Fransa'nın başlıca Osmanlı müttefiki konumunu yeniden kazanmasına yardımcı oldular. 1724 yılında, Konstantiniyye'de yapılan bir dizi konferans sırasında Fransız sefiri hem Rusya, hem de İran'de Osmanlı İmparatorluğu arasında bağış anüaşmaları imzalanması için aracı oluyordu. Bundan son derece etkilenen Vezdi Azam, imparatorluk, Fransa ve Rusya arasında bd bdlik oluşturulmasını önermişti. Aynı yıl, Fransız sefiri Vicomte d'Andrezel sarayın ikinci avlusundaki Divan odasında Veziri Azam'm kendisine söylediklerini şöyle naklediyordu:

Hoş geldiniz, dedi bana. Sonra, Fransa İmparatorluğu ile Dersaadet arasında ezelden beri bir dosüuk bağı olduğunu dile getirdi... Gerçekten de, dedi kâhyasına hitaben, Fransa ile bizim meselelerimiz ortaktır ve aramızda bir fark varsa o da yalnızca Din'dir. Akrabalık bağıyla bağlı bulunduğumuz, diye devam etti, Fransa İmparatoru'na hususi bir saygım vardır. İlk sultanlarımızdan biri Fransa Sarayı'ndan bir prensesle evlenmişti. Kralın sefirini ve tebaasını memnun etmek için elimden geleni yapacağım.

Veziri Azam, sefirin sofada oturmalarına izin verilen iki oğlunu tebessümle sevip okşadıktan sonra, hizmetkârlardan bdine çocukların boyunlarına nakışlı birer mendil bağlanması talimatını verdi ve, "XTV. Louis kadar talihli ve uzun ömürlü bd hükümlerlik dilediği Kral'a binlerce şükran sundu."²³

Fransa 1736-39 yularında, Rusya ve Avusturya'ya karşı savaşında Osmanlı'ya yardımcı oldu. Osmanlı İmparatorluğu bunun sonucunda Belgrad'ı yeniden ele geçirdi. 1740 yılından itibaren yirmi iki Fransız topçusu, zeki ve eksantrik Ahmed Paşa'nın nezareti altında, Osmanlı ordusunun bd bölümüne modern topçu taktiklerinin girmesine yardımcı oldu. Doğumunda Comte de Bonneval unvanını taşıyan Ahmed Paşa, 1729'da Osmanlı İmparatorluğu'na kaçıp Müslüman olmadan önce, sırasıyla Fransa ve Habsburg monarşilerine hizmetlerde bulunmuştu. 1731 ydında da, kendisine humbaracı katasının ıslah edilmesi görevi verilmişti. Bonneval bunların yanı sıra, Pera'daki evinde Fransız ve İsveç sefirlerine, Babiâli'deki toplantılar vasıtasıyla da Veziri Azam ve Reis Efendi'ye Osmanlı diplomasisinin seyri konusunda danışmanlık yapardı. Büyük Petro'dan sonra başa geçenlerin idaresi altında durmadan genişleyen Rusya, başlıca ilgi konusuydu.

Rusya'ya duyulan korku, imparatorluğu, İsveç Kralı XII. Kari de de dostluğa sevk etmişti.* Kendisinden sonra gelen Kral I. Frederick, 18. yüzyılın başlarında Bonneval ile bdlikte Avusturya ordusunda görev almıştı. Bonneval (1747'de ölmüştür), 1733-1745 arasında Konstantiniyye'den Stockholm'e yazdığı mektuplarda, Osmanlı ile İsveç arasında ittifak kurulmasını salık veriyor ve Hint-Moğol İmparatoru de Özbek hanlarınca işbdliği ile Rusya ve İran'a savaş açılmasını istiyordu. Kendi kimliği konusunda da kafası kanşık olan Bonneval, Kral'a ya da İsveç Hariciye Nazırı'na yazdığı uzun, pohpohlayıcı mektuplarınca *le comte de bonneval*;

XII. Kari 1708-1715 yılları arasında İsveç'i, iltica ettiği ve Osmanlı sınırları içinde bulunan Buğdan'daki Bender'den idare etmiştir.

*le très humble et très obéissant serviteur le comte de bonneval, beylierbey de karamanie ya da le très humble et très obéissant serviteur, ahmet pacha, Beglierbey de Caramanie, vulgo le comte de bonneval (çok mütevacı ve çok itaatli hizmetkâr Karaman Beylerbeyi ya da Karaman Beylerbeyi Ahmed Paşa) diye imzalardı.*²⁴

Aynı zamanda Fransız hükümeti, sefiriyle birlikte, kendisinin de 1740'tan 1748'e dek savaştığı Habsburg monarşisine karşı savaş açılmasının Babiâli'nin lehine olacağına ikna etmek için kontu kullanmaya çalışıyordu. Bonneval ve Babiâli ise, Fransa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesini istemesinin asıl nedeninin, kendisi için daha elverişli barış koşulları yaratmak olduğunu anlamıştı. Üstelik Babiâli, 1745 yılındaki Avusturya tahtına kimin geçeceği konusunda çıkan savaş sırasında Fransa'ya yapmış olduğu arabuluculuk önerisinin reddedilmesi karşısında, kendisini aşığılanmış hissediyordu.²⁵

Bonneval, pek çok yabancı diplomatın aksine, hazinenin sağlamlığını överek ve hatta 1735 yılında "Sultan'ınki kadar sağlam bir imparatorluk" gibi bir atıfta da bulunarak, imparatorluğu küçümsememişti. Osmanlı İmparatorluğu ile İsveç arasında 1740 yılında bir antlaşma imzalandı. Sultan, 1744 yılında İsveç sefirini kabulü sırasında, "İsveç Krallığı ve Kralı"nm -böyle bir ifade, parlamentoya kıyasla Kral'ın gücünün sınırlı olduğunu bildiğini ortaya koymaktadır- gönlündeki yerlerinin diğer Hristiyan prenslerden farklı olduğunu; onları kendine "çok daha yakın" bulduğunu söyledi.²⁶

Vergennes Kontu, Konstantiniyye'deki en dikkat çekici Fransız sefirlerinden biriydi. 1755 yılında ilk kabulü sırasında Sultan, XV. Louis için, "Osmanlı İmparatorluğu'nun en eski ve en sadık müttefiki" ifadesini kullanmıştı. Ama artık eşitler arasında bir ittifaktan söz edilemezdi. Osmanlı İmparatorluğu, askeri teknoloji ve ekonomik güç bakımından Avnıpa devletlerinin gerisine düşmeye başlamıştı. Vergennes, 1766 yılında Hariciye Nazırı Duc de Choiseul'u uyarmış ve imparatorluğun kendini ıslah etmediği tak-

dirde "bedbahdığım, nefretin ve parçalanmanın kör kuyusuna" düşeceğini söylemişti. Öte yandan, Paris ve Konstantiniyye'nin korkuları aynıydı. Bonneval gibi, Choiseul da, Avrupa'daki güç dengesinin ve Fransa'nın müttefikleri Lehistan ile İsveç'in güvenliklerinin, Rusya'nın yükselişi karşısında tehlikede olduğunu düşünüyordu. Vergennes'e, Osmanlı İmparatorluğu'nu kuzey komşusuna saldınnaya ikna etme talimatı verildi.

Aslına bakılırsa, 1768 yılı başında gerek Sultan, gerekse -giderrek etkili bir güç haline gelmeye başlayan- başkent kamuoyu, Rus birliklerinin Osmanlı toprakları üzerinde gerçekleştirdiği Müslüman katliamı ve binlerce Rus askerinin Lehistan ile Varşova'da sürekli varlığı karşısında hiddete kapılmış durumdaydı. Fransa'nın teşvikine gerek kalmaksızın, bir "yüksek istişare meclisi" savaştan yana olduğunu belirtti. Rus sefiri 6 Ekim günü, yarım saat de bekletildikten sonra, Veziri Azam tarafından kabul edildi ve belki de sonraki iki yüzyıl içinde Rusya'nın tüm komşuları tarafından harfiyen paylaşılabilecek şu sözleri duydu: "Hain! Şerefsiz!.. Vatan-daşlarının size ait olmayan topraklar üzerinde gösterdiği gaddarlıktan Allah'ın ve insanların huzurunda yüzün kızarmıyor mu?" Sefir Yedikule'ye hapsedildiyse de daha sonra Fransız sefirinin araya girmesiyle serbest bırakıldı.

İmparatorluğun dış dünyadaki zayıflığı, şehirde cemaatler arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açıyordu. 1769 Mart'ında sefer başlarken, Hz. Muhammed'in mübarek sancağının Konstantiniyye sokaklarından geçirilişini izleyen Avusturyalı diplomatlar, az daha gözü dönmüş bir grup tarafından linç ediliyordu. Avusturyalılar yeniçeri muhafızları tarafından Pera'ya geri kaçırılırken, grup -ilk kez- Hristiyan vatandaşlara yöneldi. Çoğu öldürüldü ve dükkânlar yağmalandı.

Savaş, Osmanlı İmparatorluğu -ve Avusturya, Prusya ve Rusya arasında olmak üzere tarihinde ilk kez toprakları parçalanan Lehistan- için tam bir felaketti. 1769 Ağustosunda, kifayetsizliğin ve yozlaşmanın cezası olarak, Veziri Azam, Buğdan Prensi ve Başter-

cüman'ın kelleleri sarayın önünde teşhir edildi. 1770 yılında Rus ordulan Buğdan ve Eflak'ı aldı. Ege'ye süzülen bir Rus filosu, Mora Yarımadası'nda Yunanlıları ayaklanmaya kışkırtarak, Sakız Adası yakınlarındaki Osmanlı filosunu tahrip etti ve Çanakkale Boğazı'nı abluka altına aldı. 1656 ydından beri ilk kez, Konstantiniye bizzat tehdit altındaydı. Meyhaneler hoşnutsuzluk içinde kaynıyordu.²⁷

Vergennes'in himayesi altında bulunan Macar kökenli Baron de Tott, Sultan'ın da güvenini kazanmış ve sarayda misafir edilen bir kişi olarak, şehrin savunmasının düzenlenmesine yardım ediyordu. İstanbul ve Çanakkale boğazlarının girişlerini koruyan kalelerin modernleştirilmesine nezaret ediyor, savunma bataryalarının yapımını denetliyordu. Fransız sefiri Comte de Saint-Priest, Rusya ile korkunç bir barış yapmaya yönelen Osmanlı hükümetini engellemek için Çanakkale Boğazı'ndaki Rus ablukasını etrafından dolaşarak, şehre düzenli buğday akışının sağlanmasına yardımcı oldu. Baron de Tott, İslam'ı kabul etmiş olan Archibald Campbell isimli -Türkler, "İngiliz Mustafa" gibi ilgisiz bir ad vermişti kendisine-* bir İskoç'un yardımıyla, top yapımı için dökümhaneler ve donanma için bir matematik mektebi yaptırdı.

Okmeydanı, tersanenin kuzeyinde, okçuluk müsabakalarında sultanların ok attıkları yerlere dikilmiş zarif mermer sütunlarla süslü bir dere yatağıydı. 1773 yılından beri ise burada okların vınlamaları değil, modern toplarm gümbürtüsü yankılanıyordu. Top talimleri, halk, Fransız sefiri ve bizzat Sultan III. Mustafa tarafından izleniyordu. Şehir dışına herhangi bir Rus filosunun yaklaşması engellenmişti, ama ne zamana kadar? Baron de Tott, Reis Efendiye, bir sonraki savaşın Osmanlıların Konstantiniye'den atılmasına yol açabileceğini söylemişti. "Reis Efendi hemen pencereden dışarı baktı," diyordu Tott, "...ve Asya yakasma şöyle bir

* Bir sefaret görevlisinin ifadesiyle, "değerli, akıllı bir kişi" olan Campbell'ın Konstantiniye'de "ne aradığını kimse bilmez"di.

göz gezdirdikten soma, mütebessim bir ifadeyle bana dönüp, 'Orada da güzel vadiler var; şirin köşkler yaparız,' dedi."

Enerjik, candan ve Babıâli'deki daireleri sık sık ziyaret eden bir kişi olan III. Mustafa, ordunun radikal bir reforma ihtiyacı olduğunun farkındaydı. Baron de Tott, Sultan'ı şöyle anlatıyordu: "İşinden başka bir şey düşünmüyor ve sürekli kâğıtlara gömülü olarak yaşıyor... Dosdan bu denli yoğun çalışmanın sağlığına zarar verebileceğini söylediği zaman, 'Buna mecburum, zira hiçbirinizin işten anladığı yok,' diye cevap vermiş."²⁸ Sultan, danışmanlarıyla yaptığı manzum bir konuşma sırasında durumun ne denli vahim olduğunu şöyle ifade ediyordu:

**Çürüyor dünya. Sanmayın, faydası var bize bunun.
Rezillere emanet etmiş devleti rezil kader.
Alçak, etrafımızdaki cümle rütbe sahipleri.
Bize ancak ilahi merhameti beklemek mukadder.**

Şeyhülislam sorumluluk kabul etmiyordu:

**Doğrudur, devlet rezillerin pençesinde,
Tefekkürle artık geri gelmez düzen;
Madem yapraklar ve rahmet bile alçakların ganimeti.
Yıkasın inşallah, şeriatın suyu devletin bahçelerini!**

Veziri Azam ise çaresizliğini ortaya koymuştu:

**Nedir bu vesvese sizde?
Gün ola, devran döne.
Korkma, ey canım, alçağın keyfi bir anlıktır,
Rezil bir dünya verir Yaradan rezillere.**

İmparatorluktaki gerilemenin bir yansıması, sefirlerin gücündeki büyüme idi. Veziri Azam, Babıâli'deki gündüz kabullerinin yanı sıra, Boğaz'daki köşklere yapdan gizli gece toplantılarında da, gerek Fransa, gerek Avusturya sefirlerinin görüşlerine başvuru-

ruyordu. Batılı sefirler, zengin azınlık mensuplarına, himaye garantisi veren fahri konsolosluk unvanları satarak, Sultan'ın tebaası üzerindeki otoritesini zayıflatıyorlardı. 1774 yılında, Avusturya'nın aracılığıyla barış sağlanmasının ardından, Rus sefareti şehre muzaffer bir ordu gibi girdi. Sefir Prens Repnin'in maiyetinde 600 kişi vardı. "Sancaklar açılmış, davullar çalıyor, piyadelerin tüfekleri omuzlarında, süvarilerin karabinaları dizlerinde, piyadelerin tüfeklerinde süngü var, süvariler ise kılıç yerine tüfek taşıyor ama süngüleri yok." Sefaret yetmiş tane üç çifte kayıkla, Galata'dan Halic'in öbür yanına, Babıâli'ye geçmişti. Sefiri taşıyan on dört kürekli de aralarında idi.²⁹

Rusya ve Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tasarılarını gizlemiyorlardı. II. Katerina eski Rusya hayallerinin peşinde, ama daha ziyade şan ve şöhrat için duyduğu kişisel ihtirasla 1779'da, ikinci torununa başlı başına siyasi bir program olan bir isim verdi: Konstantin. Çocuk Yunanlı dadılarıyla büyütülürken, Katerina 1780'den itibaren Kutsal Roma İmparatoru II. Joseph'a kendi "Yunan projesi"ni açmaya başladı: Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'da ikiye bölmek ve Bizans İmparatorluğu'nu Konstantiniyye'de İmparator Konstantin'in idaresi altında yeniden kurmak. Rus tehdidi, 1783'te Kırım'ı da topraklarına katmalarıyla, iyice beldinleşti - Kırım, Osmanlılar için, Konstantiniyye'nin giriş kapısıydı.³⁰ Karadeniz bir Osmanlı gölü değildi artık. Bu tarihten itibaren Rusya'nın Osmanlı başkentine duyduğu ilgi, Boğazlar yoluyla yapılan Rus ticaretinin büyümesi nedeniyle yoğunlaştı.

XVI. Louis ve artık Fransa Hariciye Nazırı olan Vergennes'in tepkisi, Comte de Choiseul-Gouffier adında, son derece bilgili ve genç bir saraylıyı, 1784 yılında Konstantiniyye'ye sefd olarak göndermek oldu. İnsanlarla arası pek iyi olmayan nükteci Chamfort, "Erdemleri ve edimleri insan soyuna sokulmama yardımcı olmuş kişilerden biridir," diye yazmıştı bu delikanlı için. Talleyrand, "en çok sevdiğim insan," diyordu - ihanet etmediği tek dostuydu. Bununla beraber, Konstantiniyye'ye Fransız sefiri olması şaşırtıcı

bir tercihti. Çünkü, Veziri Azam kendisinin Avusturya yanlısı olduğundan şüpheleniyordu. Üstelik, Rumların geçmişine âşık bir klasikçiydi. Yunanistan'da yaptığı gezilere ilişkin, 1782'de yayınlanan kitabının *Discours préliminaire* (Ön Konuşma) bölümünde, "Yunan projesi"ni, *ce noble et grand dessein* (soylu ve yüce bir tasarı) diye niteliyor ve soruyordu: "İsparta ve Atina'nın harabeleri üzerine oturmuş aptal Müslümanların sükûnetle esaret vergisi toplamalarına insan nasıl sinirlenmez?" Meslektaş Sir Robert Ainslie, doğal olarak, bu cümleyi Veziri Azam'm dikkatine sunmak gerektiğini düşündü. Comte de Choiseul-Gouffier, masraflı bir pişmanlık gösterisi olarak, kitabına sefaret matbaasında basılan yeni bir önsöz yazdı. Babıâli'ye de, diğer nüshaların sahteliğini, kendisi tarafından yazılmamış olduğunu öne sürdü.

Üstelik sefir, XVI. Louis ve Vergennes'in politikalarını sadakatle uyguladı. Her ikisi de, Vergennes'in ifadesiyle, "[Kralın] gücü yetecek her vasıta" Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemeye kararlıydı. XVI. Louis ve Vergennes, zamanlarmdan elli yıl ilerisini görebiliyorlardı. Resmi talimatlarda Choiseul-Gouffier'ye, "değişime hız vermesi, Türk hükümetini ihtiyacı olan eğitimi aramaya hazırlaması ve ülke eğitilene dek yurtdışından tahsil insan getirmesi"³¹ söylenmişti.

Choiseul-Gouffier, Osmanlı İmparatorluğu'nun silahlı kuvvetlerini modernleştirmesi için otuz subaydan oluşan bir donanma ekibi (ayrıca, ücretlerini kendi cebinden ödediği Jean-Baptiste Hild ve Louis-François Cassas isimli iki sanatçı) getirdi. 1783 yılında, Fransız hocalarla, modern bir askeri mühendislik mektebi açıldı. Kimi zamanlar, istihkâm derslerini bizzat Kaptan Paşa bile izliyordu. Fransız mühendisler Boğaz'm girişini koruyan kaleleri sağlamaştırdı. Deniz manevraları, savaş sanatı ve Osmanlı dilbilgisi hakkında eserler Fransız sefaret matbaasında Osmanlıca olarak basıldı. Kauffer ve Le Chevalier isimli iki mühendis, 1786 yılında şehrin ilk yanlışsız haritasını yaptılar. Fransız mühendisler Haliç'teki tersanede çalışmaya başladılar ve 30 Mayıs 1787 tarihin-

de, Sultan'ın da katıldığı bir törenle denize indirilen modern bir geminin inşa edilmesine yardımcı oldular.³²

Yetenekli bir diplomat olduğunu kanıtlayan Choiseul-Gouffier öyle çok sevilmisti ki, geri çağırılması söz konusu olduğu zaman, Veziri Azam XVI. Louis'ye yazdığı bir mektupta, sefirin "mukaddes imparatorluk ile Fransa Sarayı arasında hüküm süren dostluk" için gösterdiği çabaları öven bir mektup yazmış ve kalmasını istemişti. Choiseul-Gouffier, en zorlu sınavlarda bile sükûnetini korumayı becermişti. Bir toplantı sırasında Kaptan Paşa'nın beslediği aslan, başını sefirin kucağına koymuştu. Choiseul-Gouffier, "*Il est beau, fort beau,*" ("Güzel, çok güzel,") diye mırıldanmış ve konuşmasını sürdürmüştü.³³

Babıâli, 17 Ağustos 1787 tarihinde, bir kez daha Konstantiniye kamuoyunun baskısı ve Choiseul-Gouffier'nin *les perfides Conseils du Chevalier Ainslie* (Şövalye Ainslie'nin [İngiltere Sefiri] hileli öğütleri) diye nitelediği dolduruşla, Rusya'ya savaş açtı. "İstisare meclisi" içinde yer alan ulema takımına, rıza göstermeleri için 80.000 Felemenk dukası rüşvet verilmişti. Savaşın patlak vermesinin bir nedeni, aynı yılın başlarında bir Rus konsolosunun yardımıyla Yaş'tan kaçan Buğdan Prensi Aleksander Mavrokordato'nun geri verilmesi talebinin Rusya tarafından reddedilmesiydi. Son zamanlarda Rusya ile arasını düzeltmeye başlamış olan (Ainslie'nin, Osmanlı'nın Rusya'ya saldırması konusundaki gayretkeşliğinin nedeni buydu) Fransız hükûmeti, bu gelişme karşısında dehşete kapılmıştı.

XVI. Louis, Choiseul-Gouffier ile gizli görüşmelerde de bulunan tahtın varisi, genç şehzade Selim Efendi'ye yazdığı 20 Mayıs 1787 tarihli mektubunda, gerçekçi bakışını sergileyerek tercihinin barıştan yana koydu: "Müslümanlara savaş sanatını her bakımdan göstermeleri ve anlatmaları için Konstantiniye'ye, masrafini ödeyerek zanaatkarlar ve subaylar gönderdik... Savaş son derece zor bir ilim halini almıştır. Hasmıyla aynı seviyeye gelmeden savaşa girmek, yenilgiyi baştan kabullenmek demektir." Choiseul-Gouf-

fier, savaşın, Levant'taki Fransız ticareti ve Midi'de (Güney Fransa'da) yaşamını bundan kazanan binlerce kişi için bir felaket olacağından korkuyordu. Bu ve buna benzer sonuçlar hakkında Reis Efendi'yi defalarca uyardı. Osmanlı yetkililer nasihatleri için teşekkür ediyordu kendisine.

Bununla beraber, Rusya'ya yöneltilen "cüretkârlık", "doymak bilmez hırs" ve "şahlanan hıyanet" gibi suçlamalar, güç dengelelerinin gerçekçi değerlendirmelerine ağır bastı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü Babıâli'de, en azından bir söylem unsuru olarak öngörülüyordu. Choiseul-Gouffier'nin ifadesine göre Reisü'l-Küt-tab kendisine şöyle demişti: "Şayet Allah bu imparatorluğun yıkılmasına karar verdiyse, en azından Müslümanlar seve seve yok olmaya hazırdır. Yaşanacak rezillikleri ve hain Rusların hazırladığı bitmek bilmez işkenceleri çekmektense, şerefleriyle ölmeyi tercih ederler."³⁴

Fransız subayları 1788 ydının ortalarında, Avusturya'nın da Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmesinden altı ay sonra Konstantiniye'den geri çağırıldı. Savaş ve Fransa'da 1789 yılında patlak veren şiddetli devrim, XVI. Louis'nin Osmanlı İmparatorluğu içinde barışçıl bir devrim gerçekleştirme planlarını sona erdirmişti. Savaş 1792 yılında Osmanlı'nın yenilgisi ve Karadeniz'deki büyük Uşakov Kalesi'nin yitirilmesiyle sonuçlandı. Rus smırı giderek daha çok yaklaşıyordu Konstantiniye'ye.

Choiseul-Gouffier, XVI. Louis'nin tahttan indirilmesinin ardından, 24 Eylül 1792 günü teessürlerini, şükran dileklerini ve "Babıâli'ye bağlılığını" dile getirerek Fransız sefaretindeki görevinden istifa etti. Arnavut muhafızlarca çevrili sefarethane binasının barikatları arkasına çekilerek olacakları beklemeye başladı. Şehirdeki Fransız tacirlerinin ülkelerindeki cumhuriyeti onaylayan oylarını gördükten sonra, 1793 yılında, antikalarmı ve gümüşlerini toplayıp St. Petersburg'a doğru yola çıktı. Burada, Saray Kütüphanesi Müdürü ve Güzel Sanadar Akademisi Başkanı oldu.³⁵

Osmanlı İmparatorluğu 1795 yılında, Fransız monarşisini kay-

betmesinden üç yıl sonra, bir başka müttefikini daha yitirdi. Lehistan'dan kalan son parça da Avusturya, Prusya ve Rusya arasında bölüldü. Lehistan'ın mevcudiyetinin son resmi kalıntısı, uzun yıllar boyu, Konstantiniyye'deki eski Leh sefaret tercümanıydı. Sefarethanenin eski bd yeniçeri olan muhafızı sabah gider, akşam gelirdi. "Bir çavuş hayaleti var," derdi Osmanlılar, "ölü bir sefaretin hayalet tercümanını koruyor."³⁶ Hudutları sayesinde, imparatorluğa kıtanın dörtte bdini dört asır boyunca idare etme fırsatını sağlamış olan eski Avrupa düzeni ortadan kayboluyordu. Artık imparatorluk, bir zamanlar kendisinin olduğu kadar yayılmacılık gösteren komşularla çevrildi.

Pera'daki sefarethaneler, çevrelerindeki ara sokaklarda kaynaayan casuslar, mütercimler, hekimler, misyonerler ve tacdler sürüsü olmasaydı pek başarı kazanamazdı. Adalet, himaye, iş, eğlence ve haber sağlamaları vesilesiyle sefarethaneler, onların dünyalarının merkeziydi. Konstantiniyye'de, muhteld törensel toplantılarla dış dünyaya kimin takdime layık olduğuna ya da olmadığına dad işareder gönderen, Batı tarzı bir saray geleneği yoktu. Boşluğu sefarethaneler dolduruyordu. 1914 yılına kadar, sefaretlere davet edilmemek, şehddeki Hıristiyanlar için sosyal ölüm demekti. 19. yüzyılda, bir gezgin şöyle yazıyordu:

Az önce anlattıklarım [Pera'nın avam yaşamı] ne kadar korkunçsa, Pera sosyetesı de o kadar parlaktır. Paris dışında dünyanın hiçbir yerinde bu kadar âlim, sanatçı, gezgin ve her tür keyif erbabı bir arada bulunmaz... büyük resepsiyonlarda birbirinden en uzak ulusal niteliklerin ince bir zevk ve cana yakınlıkla örülmüş, çarpıcı bir kanşımını bulabilirsiniz. Rus sefarethanesinin suareleri muhteşemdir ve kıyas kabul etmez; Fransız sefirlerinin kabulleri ise şaşaadan ziyade ince zevklilik özelliğiyle ortaya çıkar; ama Avusturya sefaretinin resmi akşam yemekleri bütün diğerlerini siler süpürür.³⁷

Pera'daki sefaretlere Osmanlılar da sık sık gelirdi. Fransız gezgin ve gayri resmi diplomat Nicolas de Nicolay, 1550'lerde, Osmanlı yetkililerin Fransız sefiri Monsieur d'Aramon ile akşam yemeklerinde bir araya gelmekten hoşlandığını kaydetmişti: "Leziz et yemekleriyle olduğu kadar [Yunan adalarından gelen] misket ve diğer muhteld şarap türleriyle de öyle çok doldururlardı ki bedenlerini, eve dönerken çoğu zaman en geniş sokaklar bile dar geldi; tadı Baküs içkileriyle kendilerini nasıl rayihalara bulayacaklarını işte bu kadar iyi büklerdi." Fransız sefüleri, 17. ve 18. yüzyıllarda Şeyhülislam'a ziyaretlerde bulunurdu: Bd Şeyhülislam, 1729-40 yıllarında Konstantiniyye'de görev yapan Fransız sefiri Marquis de Villeneuve'nun oğluna "Constantinopolitan" adının verilmesini istemişti. 1775 yılında Rus sefiri Babıâli'de Veziri Azam tarafından öğle yemeğine alıkonulduğunda, kendisine evindeymiş gibi davranması söylenmişti. "Asya ve muhtelif Yunan adaları kökenli danslar" izlemiş, Arap şarkıları söyleyen oğlanları dinlemişti. Osmanlıların çoğu hâlâ elleriyle yemek yerken, o elmas işli altın çatal ve kaşık kullanıyordu. Bunları, beş ayrı hükümet görevlisinin kendi evlerinde verdiği beş ayrı ziyafet izlemişti.³⁸

Osmanlılar, muzaffer bir düşman tarafından verilen resmi kabullere bile giderdi. 1793 yılında, Rus sefaretinde İmparatoriçe'nin bayramı St. Katerina günü onuruna düzenlenen bir baloda, bir Rus diplomatı şunları not etmişti:

Böylesine görkemli bir buluşmaya odalar dar geldi. Bütün kadınlar tepeden tırnağa elmaslar ve mücevherler içindeydi... Eski dostumuz Kapıcı Paşa ve şehrin önde gelen diğer Türkleri resepsiyonda mevcuttu... Kendilerine sunulan köpüklü, leziz şarapları görür görmez Peygamber'in sağlığına içmeye başladılar ve son dakikasına kadar şenliğin keyfini çıkardılar.

Yaz aylarında, sefaretler de diğer varlıklılar gibi Boğaz civarında bulunan Büyükdere ve Tarabya ile Belgrad Ormanı köylerinin nispeten serin havasının tadını çıkarırdı. Yaşam daha sakindi: Bir

gezgin, "büyük bir şenlik yeri" diyordu Tarabya için. Kimi zamanlar, bd İngiliz subaymın anlattığına bakılırsa, geceleri sevgilerine serenat yapan Rumların sesinden, uyumak mümkün olmazdı: "Aşk tanrısı burayı pek sevmiştii" sanki. Rum, Ermeni, Yahudi; "sosyete mensup herkesin" Büyükdere dışındaki çayırda, ihlamur ağaçlarının altında toplandığı pazar buluşmalarına kimi Türkler de katıldı.³⁹

Casusluk, kaçınılmaz olarak, sefarethanelerin başlıca uğraşlarından biriydi. Galata'daki St. Francisco Kdisesi 16. yüzyılda Venedikli diplomatlar ve ajanlar için çok makbul bir buluşma yeri idi; zira yeniçeriler bir kiliseye girmeye cüret edemezdi: İbadet eder görünüp diledikleri gibi konuşabilirlerdi. Ama yakalanmanın cezası ölümdü. Venedik, İspanya ve Papalık'ın imparatorluğa karşı "Kutsal İttifak" savaşı sürerken, 26 Nisan 1571 günü, Fra Paolo Biscotto isimli bd Venedik casusunun derisi yüzölçerek kazığa geçirilmiş bedeni Venedik Balyosu'nun penceresinin karşısına dikti ve çürümeye terk eddi - başkalanna ibret olsun diye.⁴⁰

Bundan bd asır sonra, 1683 yılından 1725'teki ölümüne dek Babıâli'de Felemenk temsilcisi olarak görev yapan Kont Jacob Colyer, Osmanlı ve Rumları "mükemmelen idare eder"di. Şöyle yazmıştı Cantemir: "Şarap düşkünü saray mensuplarını evinde dilediği gibi eğlendirdiken, bütün sırlarını, bu yöntemle vezdin ağzından söküp alırdı." 18. yüzyıl ortalarında, Kutsal Roma İmparatorluğu sefdi Heinrich Christoph Penkler hem kusursuz Osmanlıca konuşur, hem de Osmanlı sosyetesinin ve yabancı sefaretlerin her kademesinde ücretli muhbdler çalıştırdı. Kendisinden sonra gelen Baron Thugut, Fransız sefiri Comte de Saint-Priest tarafından Fransa lehine çalışmak üzere, 1771 yılında bizzat görevlendirilmişti. - öte yandan, sağladığı malumatın pek kayda değer olmaması nedeniyle bunun ikili bd blöf olması olasılığı da vardı. Thugut, Pera'da sırların on beş dakikadan daha uzun ömürlü olmamasından şikâyetçiydi: "Sanki herkes diğerinin gddisini çıkırtısını bdiyor gibi."⁴¹ Hâlâ da öyledir.

Pera'da yaşayanlara Perote [Peralı] değil, pirat [korsan] dendi. Halkın ağzındaki şarklardan bde, *Pera, Pera, dei scelerati il nido* ("Pera, Pera, teresler yatağı") sözleri geçerdi. Tandır etrafında toplanan Peralı kadınların dedikodularının, en kötü Fransız taşra köylerindeki dedikodulardan bile berbat olduğu söylenirdi.⁴² Öte yandan, Pera'da kozmopolitanlığın büyüğü de mevcuttu. Sakinlerinin büyük bir bölümü, içinde bulunduğumuz yüzyda kadar, beş ya da altı lisan bilddi. 1718 ydmda Lady Mary Wortley Montagu, neredeyse Babil kulesine benzetiyordu Pera'yi:

Pera'da Türkçe, Rumca, İbranice, Ermenice, Arapça, Farsça, Rusça, Slavonca [Sırp-Hırvatça], Ulakça, Almanca, Felemenkçe, Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Macarca konuşuluyor. Üstelik, daha da kötüsü, bu dillerden on tanesi bizim evde konuşuluyor. Seyislerim Arap; hizmetkârlarım Fransız, İngiliz ve Alman; hemşirem Ermeni; hizmetçi kızlar Rus; diğer uşakların yanı düzinesi Rum; garsonum İtalyan; yeniçerilerim Türk.

Pera, Katoliklerin yanı sıra Yahudiler, Ortodokslar ve Protestanlar için de cazip bir yerdi. Avrupa'nın, Viyana, Roma ya da Malta Şövalyeleri'nin başkenti Valetta'dan bile daha çok görüldüğü ve işitildiği bir beldeydi burası.⁴³

Avrupa sadece sokaklarda değil, Pera Katoliklerinin kariyerlerinde de ortaya çıkan bd gerçeklikti. Testa adesinin adı, şehrin diplomatik yıllık vakayinamelerinden altı asırdır hiç eksik olmazdı. 13. yüzyılda Cenova'dan geldiklerinde tacirlik ve noterlikle uğraşıyorlardı. Bizanslıların 1261 yılında Konstantiniyye'yi Romalılardan geri almasını sağlayan antlaşmayı, Testalardan birinin imzalamış olduğu söylenddi. Tomaso de Testa ve karısı Luchineta di Spinola, 1436 yılında St. Paulus Kilisesi'ne gömüldüler. (Bugün Karaköy'deki Arap Camii. Mezar taşları da Arkeoloji Müzesi'ndedir.) 1513 yılında Andrea de Testa, 1509'daki büyük depremde yıkılan St. Francisco Kdisesi'nin yeniden yapımına para yardımında bulundu; oğlu Angelo 1561 yılında St. Peter ve St. Paulus kilise-

lerinin Dominikenlere bağışlanmasına tanık oldu. Sonraki üç asır boyunca ailesinin diğer üç ferdi gibi,* o da, Magnifica Communità di Pera Başrahibiydi - yaklaşık 500 kişilik Katolik cemaatinin kiliselerini ve günlük meselelerini idare eden, on iki danışmandan kurulu bir organdı bu. Draperis, Salvago, Testa aileleri de, diğer ünlü aileler gibi, Galata'da, Frankini Hanı'nın yanında büyük bir ihtişamla yaşamışlardır.⁴⁴

Testalar, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlıca, İtalyanca, Rumca ve diğer lisanları bilmeleri nedeniyle, Batılı sefaret-hanelerde mütercim olarak hizmet vermeye başlamışlardı. 18. yüzyılda statülerinde önemli bir değişiklik yapıp, geçici olarak kiralanen mütercimlikten, Avrupa hükümetlerinin vatandaşları ve temsilcileri durumuna geçtiler. Gaspard Testa (1684-1758) Felemenk sefaretinin tercümanıydı. Oğlu Jacques, Jonkheer de Testa (1725-1804), Konstantiniyye'de Felemenk maslahatgüzarı oldu. Torunları da Felemenk uyuğuna geçerek Konstantiniyye, Tokyo, Madrid ve başka yerlerde, aile mesleği olan diplomatlık çerçevesinde bu ülkeye hizmetlerde bulundu. Ailenin bir kolu halen Hollanda'dadır. Dolayısıyla, bugün ailenin en değerli varlığı; 1660'ta St. Francisco Kilisesi'ni yok eden yangın sırasında Francesco Testa tarafından kurtarılan Dikenli Taç'ın bir dikenini, artık İstanbul'daki dini ayinlerde sergilenmek yerine, Amsterdam'daki St. Agnes Kilisesi'nin bir gözünde mühürlü durmaktadır.

Konstantiniyye'ye geldiğinde müzmin bir bekâr olan Vergennes, Francesco Testa'nın dul eşi Anne Viviers'ye âşık olmuştu. Francesco Testa, Jacques de Testa'nın ticaretle uğraşan kuzenlerinden biriydi. Vergennes'in Viviers'den iki gayri meşru çocuğu oldu. Şehre geliştikten beş yıl sonra, 1760'ta, Viviers'ye yazdığı bir mektupta kendisiyle evleneceğini vaat ederek kariyerini tehlikeye atmıştı. Yedi yıl sonra ise, Fransız hükümetini ve Pera sosyetesini

1568'de Bartolomeo Testa, 1651'de Gaspard Testa, 1778-92'de Bartolomeo de Testa. 1683'te Francesco Testa ikinci başkan konumundaydı.

dehşete sevk etmek pahasına, Saint-Louis des Français Kilisesi'nde vaadini yerine getirdi. Baron de Tott'a yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Yeni halimden çok memnunum. Sizinle tanışmak şerefine de nail olan eşim, artık benim için her zamankinden daha kıymetlidir. Çocuklarımı da pek çok seviyorum." Şok içinde olan XV. Louis, kendisini geri çağırdı. XVI. Louis ise daha hoşgörülü çıktı ve sonuçta "sabıkalı" bir eski Peralı, Hariciye Nazırı'nın eşi Madame la Comtesse de Vergennes sıfatıyla, Versailles Sarayı'nda yabancı prensesleri huzura kabul etmeye başladı.

Testa ailesi de, Mavrokordatolar gibi, tek bir tâbiyete hapsolmayı kabul etmiyordu. Bir zamanlar çok yaygın olan bir olgunun, bir ülkeyi bir davadan ziyade bir kariyer gibi gören Avrupalıların uç bir örneğiydi onlar. Yabancılar nasıl 18. yüzyılda (entelektüel camianın, sanatın ve giyim) moda merkezi olduğu için Paris'te çalıştıysa, aileden diplomatlar da diplomasinin merkezi olması nedeniyle Konstantiniyye'de çalışıyordu. Testaların asıl bağı şehirdeki camiaydı. Konstantiniyye, Katolik dini ya da o sırada hizmetinde bulundukları güç her ne ise, ona bağlıydılar. Testalar, Hollanda'nın yanı sıra değişik dönemlerde Fransa, İsveç, Avusturya, Prusya, Lehistan, Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu'na da hizmetlerde bulunmuştu (Pera'nın kozmopolitanlığı karşısında şoka uğrayan gezginler, insanların beş ulusun dilini konuştuğunu, ama hiçbir ulusun ruhuna sahip olmadığını söylerlerdi). Konstantiniyye'nin tâbiyet, sınıf ve cinsellik konularındaki rahat tutumu, şehrin hem çok gelenekçi, hem de hayranlık uyandıracak ölçüde modern olduğunu göstermektedir.

Tahsilini Fransa'da tamamlamış olan Carlo de Testa (1753-1827) kariyerine tercüman olarak başladı. *Aussi bon patriote qu'aucun français* (Aynı zamanda iyi bir Fransız yurtseveri) olmakla övünmesine rağmen, Sultan ve Babıâli gibi, XVI. Louis'nin 1793 yılındaki idamı karşısında korkuya kapılmış ve görevinden istifa etmişti. Bu tarihten sonra, önce İsveç'te, ardından Avusturya'da Baştercümanlık görevinde bulundu. Konstantiniyye'deki

Toskana maslahatgüzarı Baron Ignace de Testa (1812-73), *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères depuis 1536jusqu'à nosjours'u* (1536'dan günümüze Babiâli'nin yabancı devletlerle yaptığı anlaşmalar rehberi) yayına hazırlamıştı. Basımına 1864'te başlanan eserin on birinci ve son cildi 1911 yılında yaymlandı - konu edindiği Babiâli'nin varlığının sona ermesinden on bir yıl önce. Ne yazık ki, aile arşivlerinde hiçbir hususi mektup, günlük ya da anı bulunamamıştır - ya da bulunmuş da, açığa çıkarılmamıştır. Testalann Osmanlı diplomasisine bakışı, Avrupa bakanlıkları ve Babiâli arşivlerindeki kutsallaştırılmış bakıştan herhalde daha farklı olacaktı. Peralı tercümanlar, diplomatik maharetin kendilerinde vücut bulduğuna inanırdı. Sefirler, tercümanların diledikleri gibi oynattığı kuklaları.⁴⁵

Pera'nın bir diğer ünlü diplomat ailesi de Pisanilerdi. Osmanlıların 1669 yılında Girit'i fethinin ardından Konstantiniyye'ye gelen, aynı isimli asil Venedik ailesinin genç kolu olduklarını söylüyorlardı. Kısa zamanda, İngiliz sefaretinde tercümanlık görevlerine gelmişler, Pisanilerden biri 1749'da "Majesteleri'nin Şark Dilleri Tercümanı" unvanını almıştı. Hak ediyordu da bunu. 1754 yılında, XV. Louis, Sultan'a gizli bir mektup göndererek kendisinden Fransa, İsveç ve Lehistan'ı da içine alan, Rusya aleyhtarı gizli bir ittifakta (*.secret du roi*) yer almasını istemişti. Mektubun Sultan'a ulaşmasının üzerinden on beş gün geçmemişti ki, nüshalar Pisani vasıtasıyla İngiliz sefirinin de elinde bulunuyordu.⁴⁶

Gerek muaşeret adabının, gerekse İngilizce'sinin mükemmeliğiyle tanınan Bartolomeo Pisani isimli bir Baştercüman'ın, 1794 yılında, Sir Robert Liston'a neredeyse her gün yazdığı mektuplar, sanki yeni edindiği ama dilini bilmediği mülküne gelen bir toprak sahibine deneyimli bir emlak bürosu tarafından gönderilmiş mektuplardır. Pisani, Liston'a, Babiâli'ye ne zaman yazıyla başvurulacağım, diğer sefirlerle ilgili haberleri, gemilerin ve Avrupa politikasının seyrini ve Veziri Azam ile Kaptan Paşa'ya yaptığı ziyarederi anlatıyordu. Cümleler sık sık, "Ekselansları arzu ederse," di-

ye başlar ve bunu ya bir öneri ya da, "Majesteleri'ni etkileyebilecek ya da siz Ekselanslannın hususi malumatı için ilginç olabilecek her tür istihbaratı, Ekselanslarınıza iletmeyi her zaman bir görev telakki ederim," ifadesi izlerdi. Sefaretin gündelik ve mali işleri, üst politikadan farklı olarak Pisani'nin elindeydi.

Pera'dan henüz Belgrad varoşlarında bulunan bir sefire gönderilmiş, aşağıdaki, 24 Ekim 1794 tarihli mektup, Pisani'nin kendine güvenen, idareye hâkim tarzım ve Osmanlı'ya dost sefaretlerle kurduğu yakın ilişkileri sergiler:

Aziz Beyefendi,

Ekselanslarınızın malumatına sunmaktan onur duyanım ki; Filosu ile Tersane'ye dönmek hususunda Sultan'dan mutat icazetini daha önce almış olan Kaptan Paşa, kendi Kırlangıç gemisi ve diğer küçük Tekneler ile bu sabah Kanal'dan [Boğaz] geçmiş ve Divanhane önünde demirlemiştir. Bugünden itibaren önümüzdeki pazar gününe kadar bunlan büyük gemiler izleyecek ve bana söylendiği kadanyla, Kaptan Paşa pazar gününü resmi dairesinde geçirecek; Filonun büyük Sefer dönüşlerinde genellikle yapıldığının aksine resmi geçit olmayacaktır.

Buna binaen; Ekselanstan arzu ederse, pazartesi ya da salı günü Paşa'mn kış mevsimini geçirmek üzere Başkente dönüşüne ilişkin hediyelerini gönderebilirler.

Kamuoyunun dikkatini çekmek bakımından çok önemli olduğu cihetle, Ekselanslan hediyelerini ilk sunanlar arasında olmak isteyebilir diye düşünerek şehirde bulunacak ve Emirlerinizi bekleyeceğim.

Anladığım kadanyla, Hüseyin ve yeni Veziri Azam arasında mükemmel bir anlaşma olmaktadır.

Gönül dolusu hünnetlerimi ve en içten Bağlılığımı ifade etmekten onur duyanım,

Aziz Beyefendi,
Ekselanslan'nın sadık ve
hürmetkar aciz Hizmetkân
B: Pisani.⁴⁷

Bartolomeo Pisani işine âşıktı. 1807-1809 yılları arasında İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş sürerken, iki yıl hapishanede yatmıştı. Lübnan yolculuğu sırasında 1810-11 kışını Konstantiniyye'de geçiren, Pitt hanedanı mensubu Lady Hester Stanhope, Pisani için, "hünerli ve tutarlı birisi", "Sefirinden daha çok seviliyor ve korkuluyor" demiştir. Lady Liston, Pisani'nin, kocası ile Kaptan Paşa arasında mütercimlik yaparken sergilediği kıvraklığa hayrandı: "Söylenenlerin mizahına nüfuz eden mütercimler sayesinde, pek çok kereler bu konuşmaların ne kadar parlak cereyan ettiğini görerek şaşırılmışımdır."⁴⁸ 8 Eylül 1826 günü, İngiliz sefiri Sir Stratford Canning kendisini hasta yatağında ziyarette geldiğinde duyduğu heyecan hiç hayırlı olmadı ve geceliğinin takkesini çıkarırken yaşamını yitirdi. Daha sonraki İngiliz sefirlerinden biri olan Asur arkeologu Sir Austen Layard, Bartolomeo'nun yeğeni ve Stratford Canning'in tercümanı Frederick Pisani için, "Sanki Hazine-i Evrak'ta (Kançılarya) yaşıyordu," diye yazmıştı. "En güvenilir ve kıskanç muhafızı olduğu; bütün varlığını, tüm keyif ve umutlarını teksif ettiği gönderilerin ve kâğıtların ortasında... ondan daha safderun, güvenilir ve dürüst bir mahluk gelmemiştir dünyaya."⁴⁹

Konstantiniyye sefarethanelerinde yaratılan savaşlar, antlaşmalar ve ticaret anlaşmalarının unutulup tarihe mal olmasından çok sonra, Avrupa diplomasisinin zaferlerinden biri olarak, geriye sefarethanelerin kültürel korumacılığı kalmıştır. Kafalarında sorular gezdiren yabancı âlimler ya da gravür çizmekle meşgul sanatçılar, onların himayesi sayesinde şehrin aşına simaları arasında yer almıştır. Baron de Busbecq, Viyana'daki Saray Kütüphanesi için, Sultan'ın hekimi Moses Hamon'dan Yunanca elyazmaları satın almıştı. Kendi mektupları ise (gerçi onlar da, Lady Mary Wortley Montagu'nün mektupları gibi daha sonra elden geçirilmiştir ama) Muhteşem Süleyman döneminin sonunda, imparatorluğun klasik bir panoramasını sunar. Lady Mary Wortley Montagu'nün mek-

tupları gibi, bu mektuplar da, Edward Said'in ifadesiyle "oryantalizmin özü"nden (yani, "Batı'nın üstünlüğü ile Şark'ın aşağılığı arasındaki uzaklık"tan) arınmıştır. Kendi toplumlarını eleştirmek için Osmanlı toplumunun erdemlerini abartmış ve diğer Batı ülkeleri hakkındaki çoğu Batılı belgelerde rastlanıldığı kadar büyük burunlu davranmamışlardır. Busbecq, Osmanlı ordusunun disiplinini ve yeteneğe açık kariyer anlayışını över. Lady Mary Wortley Montagu de Osmanlı yaşamının huzur ve zarafetini, İslam'ın avantajlarını, Müslüman kadınların özgürlüğünü ve nakışlarının güzelliğini metheder.

Osmanlı edebiyatı üzerine Batı dilindeki ilk incelemeyi, eski bir Venedik Balyosu olan Giovanni Batista Donado kaleme almıştı: *Della letteratura de' Turchi* (Venedik, 1688). Osmanlı ordu ve donanmasının teşkilat, silah, disiplin ve üniforma anlayışı üzerine en geniş kapsamlı eser olan *L'Etat militaire de l'Empire Ottoman* (2 cilt, Lahey-Amsterdam, 1732) yazarı Kont Marsigli, 1679-80 yılları arasında, Donado'nun aslında bir Osmanlı araştırmaları mektebi olan sefarethanesinde yaşamıştı. Eser, Hezarfen Hüseyin Efendi gibi münevver kişiler vasıtasıyla elde ettiği Osmanlı kayıtlarına dayanılarak yazılmıştı. Abbé (Keşiş) Toderini'nin yeni ve daha kapsamlı bir Osmanlı edebiyatı tarihi yazabilmesinin nedeni, 1781-1786 yılları arasında, *alla splendida corte di S.E. Agostino Garzoni, Bailo Veneto alla Porta Ottomana* (Osmanlı Babıâlisi'nde Venedik Balyosu Ekselansları S.E. Agostino'nun Görkemli Sarayında) yaşamasıydı.

Fransız sefareti, diğerlerine kıyasla Osmanlı İmparatorluğu'nun bilimsel ve sanatsal açılarından keşfedilmesi için daha fazla bir çerçeve oluşturmuştur. Bu durumda, Edward Said'in, "oryantalizm esas olarak Batı'nın 'Şark'ı yönetme' arzusunun dışavurumudur," tezi bizim için özellikle yanıltıcı olur. Zira, *realpolitik* nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenmesinde en fazla çıkarı olan güç Fransa'ydı. Nicolas de Nicolay, 1551 yılında Konstantiniyye'ye gelen bir Fransız sefirine eşlik etmişti. *Discours et his-*

toire véritable des navigations, pérégrinations et voyages faits en Turquie (Türkiye'de yapılan deniz ve kara yolculuklarının ve gezilerin gerçek tarihi ve söyleşi/Lion, 1567) isimli kitabı her ne kadar eski gezginlerin kayıtlarına fazlasıyla yaslanırsa da, eserde kullanılan tahta baskısı gravürler Türklerin Batı'ya ulaşan muhtemelen ilk eksiksiz görüntüleridir. IV. Henri ile I. Ahmed arasındaki 1604 tarihli antlaşmanın, 1615 yılında Paris'te basılan metni, Osmanlıca olarak yayımlanan ikinci kitaptır. Metnin basılmasını sağlayan kültürlü Fransız sefiri Savary de Brèves, Osmanlıca'ya hâkim olduğu gibi, Osmanlıca, Arapça, Farsça ve Süryanice baskı harflerini de Roma'dan getirmişti (Roma'da 1587 yılında basılan ilk kitap, ticaretin Euklides prensipleri üzerine bir eserdir). Savary de Brèves, bununla beraber, kimi zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılmasını da savunmuştur.⁵⁰

Şehrin diplomatik yaşama ilişkin başlıca edebi anıtın ilhamı İsveç sefaretiinden kaynaklanmıştır. Eserin yazarı Muradça (Mouradgea) ismini taşıyan 1740 doğumlu Konstantiniyyeli bir Ermeni Katoliği idi. 1763-1782 yılları arasında İsveç sefaretiinde tercüman olarak, sefaret bahçesinde bulunan bir köşkte yaşamıştı. 1780 yılında, şişmanlığı nedeniyle taşıdığı "tosun" lakabından hareketle, III. Gustavus tarafından kendisine Muradça *d'Ohsson* soy-luluk unvanı verildi. Diplomatlığının yanı sıra, bir tarihçiydi. İsveç sefiri Gustaf Celsing, kendisini, başta tasarlandığı gibi II. Selim döneminin tarihini yazmak yerine, imparatorluğun bir betimlemesini kaleme almaya ikna etti. Ortaya çıkan *Tableau général de l'Empire Ottoman* (3 cilt, Paris, 1787-1820, daha sonra İngilizce, Almanca ve Rusça'ya çevrilmiştir) isimli eser, tıpkı Denon'un, Fransız istilasının anıtı olan *Description de l'Egypte* adlı kitabının, Mısır üzerine çok yararlı bir inceleme olması gibi Osmanlı İmparatorluğu üzerine çok yararlı bir inceleme olmuştur. *Tableau général de l'Empire Ottoman*, içindeki 233 resimle birlikte imparatorluğun İslamiyet, saray, giyim, hükümet, ordu, hukuk sistemi, ah-laki yapı ve harem dahil tüm yönlerini ele alan bir incelemedir.

Hükümet kayıtlarını incelemesine izin verilen Mouradgea d'Ohsson, 22 yıl süren araştırmaları sırasında, bakanlar ve eski harem sakinlerinin eşleriyle de konuşma fırsatı bulmuştu. Daha sonraları, harem hakkında bilgi toplamanın imparatorluğun geri kalanına kıyasla kendisine daha çok paraya ve emeğe mal olduğunu yazacaktı. Hem Batı'nın Doğuya ilişkin yaygın önyargılarını hafifletmek, hem, de Doğuya Batı'nın bilgisini getirmek gibi bir umudu vardı. "Avrupalılarla daha yakın ilişkiler kuracak, onların taktiklerini benimseyecek ve imparatorluğun çehresini sahiden değiştirecek" yeni bir Muhteşem Süleyman gerektiğini dile getiriyordu. Kitap, Rusya'ya karşı yapılan 1788-90 savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiklerinden biri olan III. Gustavus'a ithaf edilmişti. Basımı (Muradga'nın baskıya nezaret etmek üzere 1784-1791 yılları arasında yaşadığı) Paris'te *Imprimerie de Monsieufde* (Mösyö'nün, yani Veliaht'ın Matbaasında) yapıldı; zira, Bourbonların çoğu gibi, müstakbel XVIII. Louis de Osmanlıların dostuydu.⁵¹

Şehrin bir diğer iyi eğitim görmüş tercümanı da Joseph von Hammer-Purgstall'dı. Saray sefaretiinde önce *sprachknabe* (dil öğrencisi) olarak çalışan Joseph, daha sonraları, 1793-1799 ve 1802-1806 yılları arasında, mütercim olarak görev yapmıştı. Genellikle Osmanlı giysileri içinde dolaşırdı. Konstantiniyye'de Arapça, Yunanca, Farsça ve Osmanlıca öğrenmiş, şehirdeki tarihi eserleri gezmiş, kaleme aldığı -ve hâlâ bir yabancı tarihçinin yazdığı en iyi eser olan- Osmanlı İmparatorluğu tarihi için gereken hiçbir kitap ve elyazmasını satın almayı ihmal etmemişti. Araştırmalarını sürdürdüğü kütüphane hakkında, "Daha sonra çalıştığım hiçbir kütüphanede, Abdülhamid'in kütüphanesinde olduğu kadar gayret ve coşkuyla çalışmadım," diye yazmıştı.⁵²

Sefarethaneler, Konstantiniyye'nin bilimsel olarak incelenmesi kadar sanatsal anlamda yaşatılması için de gerekli çatıyı oluşturuyordu. Sefirler 1600 öncesinde Batılı ya da Türk sanatçılara şehrin siyasi hiyerarşisi, günlük yaşamı, kıyafet ve törenlerine ilişkin

gravür ya da çizimler sipariş ederlerdi. Çizimlerde, geçit töreni sırasında Sultan, güreş ve okçuluk müsabakaları, Mevlevi ayinleri görüldü.⁵³ Daha sonraları, tercihleri resimden yana değişti. Moskova ve Madrid egzotikti. Viyana, Venedik ve Roma ise etkiileyici. Ama bunların arasında yalnız Konstantiniye bu kadar çok "sefaret resmi"ne konu olmuştu.* Resimlerin sebebi ne sadece şehrin gücüne ve ihtişamına yönelik bir takdir duygusu, ne de sadece sefirlerin çağdaşlarına ve torunlarına başarılarının görsel kanıtını bırakma arzusuysa. Bilinçli ya da bilinçsiz, bir boşluğu da dolduruyorlardı aynı zamanda.

Konstantiniye'de herhangi bir büyük resim koleksiyonu yoktu. Dinsel gelenek gerek sultanların, gerekse vezirlerin hat sanatı veya tezhipli elyazması eserlerin dışında resim sipariş etmesini ya da satın almasını engelliyordu. Mavrokordato ya da Testa gibi Hıristiyan aileler, Konstantiniye'de resim koleksiyonu yapmak için ne temayül, ne de cüret gösteriyordu (halbuki, Mavrokordato ailesi Eflak ve Buğdan'da resim koleksiyonu yapmıştı). Dolayısıyla bugün, 17. ve 18. yüzyıl Konstantiniyesi'ne ait en iyi resimler bu şehirde değil, sefirlerin torunlarına ait olan İsveç malikânelerinin, Avusturya kalelerinin ve Fransız şatolarının "Türk odaları"nda asılı durmaktadır.

Resimlerde en çok işlenen konu, sefirin sarayda sultan ve veziri azam tarafından kabulüydü - bununla beraber, Yedikule'ye hapsedilme ya da kapitülasyonların yenilenmesi gibi özel olayları konu alan resimler de yapılmıştır. 17. yüzyıldan iki Saray sefiri, Siegmund von Herberstein ve Freiherr von Kuefstein ile bundan bir asır sonra Vergennes ve karısı, Osmanlı kıyafetleri içinde resimlerini yaptırmışlardır. Ayrıca, her üç sefir de şehrin manzarasının yanı sıra, günlük yaşam içinde güreş müsabakası ya da çarşı gezisi gibi çarpıcı görüntülerin resimlerini sipariş etmişlerdir.

* Öte yandan, 1703-1741 yılları arasında Carlevarijs, Joli, Richter ve Canaletto, itimatnamelerini sunmak üzere yıldızlı barkalarıyla Venedik'te Duka'nın Sarayı'na gelen sefirleri konu alan, muhteşem tablolar yapmışlardır.

En tanınmış sefaret sanatçısı Jean-Baptiste Vanmour'du. Valenciennes doğumlu olan sanatçı, Konstantiniye'ye 1699 yılında, 28 yaşındayken, Marquis de Ferriol'nun maiyetinde gelmiş ve 1737 yılındaki ölümüne kadar da burada kalmıştı. Şehre âşık olduğu su götürmez bir halde, *m'instruire à fond de toutes les particularités qui concernent les mœurs et usages des turcs* (Türklerin âdet ve görenekleriyle ilgili bütün özellikleri öğrenmek) istediğini yazan Vanmour'a, resmi kabuller sırasında sefirlere eşlik etme izni verilmişti. Sultan ya da veziri azamı maiyetleriyle birlikte gösteren 1711 tarihli resimleri ile 1724'te Fransız sefirinin, 1727'de de Felemenk sefirinin saraya kabullerini sergileyen tabloları, canlılık ve naiflikleriyle büyük hayranlık uyandırmıştı. Yüzlerdeki ve kıyafetlerdeki tezatlar keskin ve ilginçtir. Halim selim Felemenkler, pılava koşturan yeniçerilerin yanından geçer: Sarıklı bir veziri azam, kafalarındaki heybetli peruklarıyla Fransız sefirinin küçük oğullarına hitaben bir şeyler söyler. Vanmour'un resimleri o kadar cazipti ki; kendisinininki kadar mahir eller tarafından olmasa bile, diğer sefirlerin (İngiliz, Leh, İsveç, Venedik) kabullerinin resmedilmesi için de ilham kaynağı oldu. Yapmış olduğu manzara resimlerinin büyük bir bölümü, kendisine Felemenk sefiri Cornelius Calkoen tarafından sipariş edilmişti. Sefirin vasiyeti üzerine muhafaza edilen bu koleksiyon halen Rijks Müzesi'ndedir.

Ferriol, dönemine göre tuhaf bir sefir olarak da kabul edilebilirdi. Vanmour'dan, 1707 yılında, farklı ırk ve mevkiden yüz kişiyi kendi kıyafetleri içinde resmetmesini istemiş olması, Konstantiniye'yi sevenler için herhalde daima bir şükran vesilesi olacaktır. Hadımağası, bir saray ulağı, harem için alışveriş yapan bir Yahudi kadını, sevdiği kadına aşkını ispatlamak için kendini bıçaklayan bir Türk erkeği, Ekümenik Patrik, Ermeni şehidi Gomidas, Arnavutlar, Bulgarlar, Rumlar, Ulaklar, İranlılar, Araplar. Ferriol, bu yüz adet resme ait metinlerin Fransa'da yayınlanmasına da yardımcı olmuştu: *Recueil de cent estampes représentant différentes nations du Levant* (Doğu'nun Farklı Milletlerini Temsil Eden Yüz

Baskı Toplaması) (1714). Osmanlı İmparatorluğu'na dair merak öylesine büyüktü ki, metinler kısa sürede Fransızca olarak yeni bir baskı yaptı; ardından Almanca, İtalyanca, İngilizce ve İspanyolca'ya çevrildi ve Watteau, Guardi, Van Loo gibi sanatçıların başlıca *turqueries* (Türkkârilik) kaynağı haline geldi. Vanmour'un maharetinin resmi düzeyde kabul görmesi, 1725 yılında, sadece ona verilen ama itirazlarına rağmen maaşsız bir unvanla gerçekleşti: *Peintre ordinaire du Roi en Levant* (Kralın [Fr.] Doğu'daki Resmi Ressamı). 22 Ocak 1737 günü öldüğünde, Galata'daki Saint-Benoit Kilisesi'nde yapılan cenaze törenine Fransız sefareti ve "tüm Fransız ulusu" katıldı.⁵⁴

Sefaret resimlerinin en etkileyici koleksiyonu İsveç'te, Biby'dedir ve Celsing ailesine aittir. Bu resimler, pas kırmızısı bir İsveç malikânesini 18. yüzyıl Konstantiniyyesi'ne ait bir kutsal anıta dönüştürürler. XII. Karl'ın 1709-11 arasında Babıâli'de görev yapmış bir ajanının oğulları olan iki bekâr kardeş, Gustaf ve Ulrik Celsing'den birincisi 1745-1773, ikincisi 1756-1780 yılları arasında İsveç sefaretinde sekreterlik, mümessillik ve sefirlik görevlerinde bulunmuştu. Osmanlı diline de hâkim olan bu kişiler, Rusya'dan duyulan ortak korku nedeniyle, Osmanlı-İsveç ilişkilerini Ahmed Paşa dönemindeki kadar yakın tutmaya muvaffak olabilmişlerdi. Ulrik Celsing, Şark'a ait elyazmalarından oluşan önemli bir koleksiyonu ve Konstantiniyye'ye ait 102 adet resmi, kara ve deniz yoluyla İsveç'e gönderdi. Elyazmalarını, üzerinde *Collectio Celsingiana Librorum Orientalium* yazılı bir dolapta muhafaza edilmesi kaydıyla, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi'ne bıraktı.

En dikkate değer resimler ne sefirleri sultan tarafından kabul edilirken gösterenler; ne şehrin muhtelif esnaf ve görevlilerinin portreleri; ne de Osmanlı sultanlarının dallardan birine, kelimenin tam anlamıyla, aşılandığı aile ağacı çizimleridir. En dikkate değer resimler Halic'in, şehrin, sarayların, Boğaz'da süzülen kayıkların ve hepsinden öte, Sadabad'ın altın yaldızlı kasırlarının, mavili yeşilli köşklerinin; bunlara ait en iyi görsel kayıtları oluşturan 25 ta-

ne tablodur. Bunları kimin yaptığı belli değildir. Ama bu ressam, bir ihtimal, Konstantiniyye'nin Celsing koleksiyonunda da bulunan kimi gravürlerini *Monsieur Gustaf de Celsing, Président du Conseil Royal de Commerce de S. M. le roy de Suède, Envoyé Extraordinaire à la Porte Ottomane et Chevalier de l'Ordre Polaire* (Majesteleri İsveç Kralı'nın Ticaret Kraliyet Meclisi Başkanı, Babıâli'ye Olağanüstü Elçi ve Kutup Madalyası Şövalyesi Bay G. de Celsing) adına ithaf etmiş olan A. Steen olabilir.⁵⁵

Avrupa sefarethaneleri, ressam ve yazarlara olduğu kadar arkeologlara da destek veriyordu. Roma İmparatorluğu'nun başkentliğini de içeren geçmişinin, şehrin cazibesine büyük katkıda bulunduğunu düşünmek yanlış olmaz. 18. yüzyılda, kardeş şehir Roma'nın Forum ve Colosseum gibi klasik harabeleri yabancı ziyaretçi ve sanatçıların başlıca ilgi odağıydı. Konstantiniyye'de ise hayranlık da, hafriyat da aynı ölçüde olanaksızdı. Fransız âlimi Pierre Gilles daha 1540'lı yıllarda, şehrin eski Roma surları içinde kalan bölgesinin neredeyse tamamen modern yapılarla örtüldüğünü gözlüyordu: "Konstantiniyye'de bulunduğum süre içinde [1544-47], Müslümanların yaptıkları binalarla eski nizamları anlaşılamayacak biçimde değişmiş bu kadar çok sayıda yıkık kilise, saray ve bunlara ait tesis görmeseydim; Türklerin şehri aldıktan sonra becerdiği tahribatı kolay kolay anlayamazdım." İustinianos'un büyük, bronz, atlı heykelinin -top dökümü için eritilmek üzere- "haddehane"ye götürüldüğünü gözleriyle görmüştü. Klasik döneme ait sütunlar cami yapımında kullanılıyordu. İmparatorların mezarları saray bahçesine zafer abidesi olarak yerleştiriliyordu. Konstantiniyye'ye gelenler o anki Osmanlı'yı görüyordu, şehrin Roma dönemine ait geçmişini değil.⁵⁶

Bununla beraber, imparatorluğun geri kalan bölümündeki -sırasıyla Asurlular, Rumlar ve Romalıların idaresinde oluşan- arkeolojik hazineler, şehirde yaşayan diplomatların başlıca ilgi alanıydı. Eskiye karşı büyük bir tutkuları vardı; hatta Fransız sefaretinde *L'Antiquaire français* isimli bir oyun bile sergilenmişti. Cho-

iseul-Gouffier, Louis-François-Sebastien Fauvel isimli bir Fransız tacirini Yunanistan'a ait antik eserleri araştırmakla -ve talan etmekle- görevlendirmişti. Resim sipariş etme konusunda tuhaf bir isteksizlik gösteren İngiliz sefirleri, eski eser söz konusuysa daha iştahlı davranıyorlardı. **1620**'lerde, Arundel Kontu adına çalışan Sir Thomas Roe, Altın Kapı'nın bazı parçalarını çalmıştı. Bunlar halen Oxford'da, Ashmolean Müzesi'ndedir. Fransa'nın 1798 yılında Mısır'ı istilası ve 1799 yılı Ocak ayında imparatorluk, Rusya ve Britanya arasında Fransa'ya karşı imzalanan ittifak, İngiliz sefiri Lord Elgin'i Choiseul-Gouffier'ye nazaran daha itibarlı bir konuma getirmişti. Lord Elgin, Bartolomeo Pisani'nin mahareti ile "âli ve ebed müddet Osmanlı Sarayı ile İngiliz Sarayı arasında *ab antiquo* (en eski zamanlardan beri) süren ve sürmekte olan dostluk, samimiyet, ittifak ve iyi niyet" sayesinde, Parthenon'da kazı yapılmasına ve parça alınmasına izin veren bir ferman ele geçirdi. Fermandaki koşulları fazlasıyla suiistimal eden İngiliz sefiri, Parthenon'un istediği bölümünden ve Atina'da dilediği binadan heykeller aldı. "Elgin'in Mermer Heykel Koleksiyonu" 1806 yılında Londra'ya ulaştı. Bu vesileyle ortaya çıkan ve günümüze kadar da süren ihtilaf, kaynağını Konstantiniyye'deki bir sefarethaneye borçludur.⁵⁷

IX YENİÇERİNİN ÇATIK KAŞLARI mm

Yeniçeri kaşlarım çatığı zaman, Sultan titrer.
Lady Mary Wortley Montagu, Nisan 1717

Konstantiniyye sefaretler, milliyetler ve dinler arasında olduğu kadar, sultan ve muhafızları arasındaki muharebelere de sahne olurdu. Aralarında değişken bir korku ve ihtiyaç, güç ve zayıflık, kan ve altın dengesi vardı - İmparatorluğun sonunda, son Sultan yabancı muhafızların himayesinde ülkeden kaçana kadar. Askerlerin gücü bağımsız sivil kurumların yokluğundan kaynaklanıyordu. Mutlak monarşilerde, silahlı kuvvetlerin politikaya müdahalesini engelleyen sınırlar zayıftır. Juvenal'in, Pratoryan Muhafızlar* için

Eski Roma'da imparatorun muhafız kıtası, (ç.n.)

yazdığı gibi, "*Quis custodiet ipsos custodesF*" (Muhafızları kim muhafaza edecek?) 1725 ve 1825 yılları arasında Rusya'da sekiz kez, kimin hükümdar ya da saltanat naibi olması gerektiğine saray muhafız birlikleri karar vermişti. Napoleon da tehlikenin farkındaydı. "Saray birlikleri dehşet verici," diyordu, "...hükümdar ne kadar müstebit olursa, onlar da o kadar tehlikeli oluyor." Diğer monarklara, saray muhafızlarından kaçınmalarını tavsiye ediyordu Napoleon.¹

Konstantiniyye'deki başlıca askeri güç yeniçerilerdi. Yeniçeriler, her birinde kuramsal olarak 100 kişinin yer aldığı, 196 "Orta'dan oluşurdu. 16. yüzyılda Avrupa'nın en etkili silahlı kuvvetlerinden biriydi. Hiç kuşkusuz, çorba, koyun eti ve pilavdan oluşan düzenli azıklarıyla en iyi beslenen silahlı kuvvetti. Yemek yaşamlarında çok merkezi bir yer tuttuğundan, orta amirlerine "çorbacı" denirdi. Bunlar, rütbelerinin işareti olarak bellerine bir kepçe asardı. Her ortanın, üzerinde aslan, cami, minber ya da gemi gibi semboller bulunan bir sancağı olurdu. Yeniçeriler mavi kumaştan üniformalar giyer ve bazıları sorguç ve mücevherlerle süslü, örgülü, dev gibi beyaz başlıklar takarlardı. Yeniçeriler hep birlikte başlarını eğdikleri zaman, rüzgârda dalgalanan buğday başaklarına benzetilirdi.

Altmış, altmış bir, altmış iki ve altmış üçüncü ortalar, sultanın şahsi muhafız takımını oluşturur ve bunlara "solaklar" denirdi. Dev sorguçlu başlıkları, camiye giderken sultanın bulutların üzerinde yürüyormuş gibi görünmesine neden olurdu. Diğer ortalar da sarayda belirli görevler almıştı. Altmış dördüncü orta sultanın av köpeklerinden sorumluydu, altmış dokuzuncu orta, tazi ve şahinlerinden. Yeniçeriler ayrıca, Bostancılarla birlikte başkentte polis, itfaiye ve gümrük memuru görevlerini de yerine getirirlerdi. Şehre gelen göçmenlere kimlik kontrolü yapılmasından ya da sultan şehrin çok kalabalık olduğunu söylediği zaman son gelen göçmenlerin kovulmasından onlar sorumluydu. Süleymaniye Camii ile Haliç arasındaki yeniçeri kışlaları saray, Babıâli, camiler,

patrikhane ve sefarethanelele birlikte şehrin güç merkezlerinden biriydi. En yüksek rütbeli komutan olan yeniçeriağası öyle görkemli bir sarayda yaşardı ki, Kanuni Sultan Süleyman bir keresinde, "Keşke ben de, fazla değil, şöyle kırk günlüğüne yeniçeriağası olsaydım!" diye iç geçirmişti.

Batı monarklarının 1700 öncesi gürültülü ve düzensiz birlikleriyle karşılaştırıldığında, yeniçeriler öncelikle bir ağırbaşlılık numunesiydi. Üç ayda bir salıya denk gelen ulufe günleri, sarayın ikinci avlusunda veziri azam ve bazen yabancı bir sefir tarafından da izlenen törensel bir olaydı. Maaşlar, küçük deri keselere konulur ve sırayla dağıtılırdı. Son olarak, kıdemli subaylar Divan'a girer ve veziri azam'ın eteğini öperlerdi.²

Açıkçası hiçbir ehemmiyeti olmayan, ama aslında yöneticiyle muhafızı arasındaki izdivacı ortaya koyan bir merasim ağıyla, ulaşılmaz ve görkemli Sultan, yeniçerilerin dünyasına getirilirdi. Sultan altmış birinci ortaya kayıtlıydı, maaşını alır ve kendi katkılarıyla da iyice şişirerek komutana verirdi. Tahta çıkma merasiminden sonra yeniçeri kışlasını ziyaret eder ve, "Kızıl Elma'da tekrar buluşacağız," derdi - Roma'da ya da Viyana'da. Kışlayı geçtikten sonra bir bardak şerbet içmek üzere mola verir, boş bardağı altınla doldurarak yanındaki minnettar yoldaşlarına verirdi. Yeniçerileri Sultan Bayezid Camii yakınındaki büyük meydana atış, talim ve güreş yaparken sık sık izler ve hediyeler dağıtırdı. Saray haremine mensup kadınlar, her ramazan ayında yeniçerilere tepsilerle baklava hazırlardı. Saraydan yayınlanan beyanatlarla, yeniçeriler art arda pohpohlanırdı. 1750 yılında, örneğin, şöyle deniliyordu: "Üzerlerinde Allah'ın yeryüzündeki gölgesinin inayetini ve Allah'ın kulları olmanın itibarını taşıyan, sadakatin kahraman muhafızlarından mürekkep, büyük bir ordu... mukaddes ve muazzam lütüflarımız her gün onların vakar ve itibarını artırmaya vesile ol-
sun."³

Öte yandan, satıhtaki uyumun altında yeniçerilerin sultan değişimlerine dair örtülü bir ilgisi bulunurdu. Çünkü, her yeni sul-

tan "cülus bahşışı" demekti. Parlamento ya da senato gibi bir temsilci kurumun yokluğu nedeniyle yeniçeriler bazen bunların yerini alıyordu. Yeri geldiğinde sadece halkın toplumsal, ekonomik ve siyasal hoşnutsuzluklarını ifade etmekle kalmıyor, vezir ya da ulema takımının siyasal emellerine ulaşması için maşa da oluyorlardı. Yıllar sonra, nazırlardan birine yeniçerilerin dağılmasıyla ilgili fikri sorulduğunda, şöyle demişti: "İyi de, şimdi arslanların [sultanların] önünü nasıl alacağız?" yeniçerilerin isyankârlığı, Şii sempatzanı Bektaşî tekkeleriyle kurdukları yakın ilişkilerden besleniyordu.⁴

Yeniçerilerin pilav kazanlarını devirmeleriyle duyulan büyük gümbürtü ayaklanmanın işaretiydi. Kazanlar, kışlaların yakınındaki Etmeydanı isimli açık alana dizilir ve içtima noktası olarak kullanılırdı. "Birader çok yaşa!", "Biraderi isteriz!" gibi nidalar, 18. yüzyıl İngilteresi'nde Galler Prensi için kraliyet sarayını terk eden politikacıların Osmanlı'daki karşılığıydı. Her ikisinde de monarka, hükümrânlığının karşısında bir hanedan alternatifi bulunduğu tatsız bir biçimde hatırlatılıyordu.

II. Selim 1566 yılında tahta çıkarken, yeniçerilere geleneksel cülus bahşışı verilmedi. Muhtemelen yeni Sultan'ın maiyetindeki-lerin nüfuzundan hiç hoşnut olmayan Veziri Azam Sokollu Mehmed Paşa'nın teşvikiyle, Belgrad'da, Kanuni Sultan Süleyman'ın ölüsüne hakaretlerde bulunup, oğlu II. Selim'e tehditler savurdular. Yeni Sultan'ın tören alayı Konstantiniyye'ye 9 Aralık günü girdi. Kafile, Edirne girişi yakınlarında durmuştu. Bunun nedeni, öndekilerin şehrin ortasında bir yerde yürümeyi bırakarak, daha fazla ilerlemeyeceklerini söylemeleri idi. Vezirler sorunun ne olduğunu anlamaya çalıştığında, yeniçerilerin yanıtı, "Yolu bir saman arabası kapatmış, geçmek mümkün değil," oldu - hoşnutsuzluklarını üstü kapalı böyle ifade ederlerdi. Kaptan Paşa, "Askerler! Bu yaptığınız, rezillik!" diyecek oldu. Yeniçeriler, "Sana ne, zavallı denizci?" diye bağırarak kendisini dövdüler. Sonunda, Veziri Azam ve yanındakiler, yeniçerilere sikkeler dağıttı ve tören alayı

yeniden yola koyuldu. Sarayın birinci bahçesine gelindiğinde II. Selim şu sözü verdi: "Kuşaklar boyu süren teamüle uygun olarak, ulufeler yükseltilecek ve cülus bahşışı ödenecektir." Böylelikle, Osmanlı'nın en güçlü olduğu bir dönemde, Muhteşem Süleyman'ın oğlu, sarayına ulaşabilmek için parayı bastırmak zorunda kalmıştı.⁵

Balkanlar ve Anadolu'daki Hıristiyan ailelerden Yeniçeri Ocağı'na adam toplama sistemi olan devşirmenin gerilemesi, yeniçerilerin sultana bağımlılığını azaltmış ve güvenilmezliklerini artırmıştı. 16. yüzyılın ortalarından itibaren Balkan gençliğinin en güzide kesiminin yerini, yeniçerilerin oğulları ve hatta mahalli tacirler almaya başlıyordu. III. Murad'ın, 1582 yılında, oğlunun sünnet törenindeki başarılarının armağanı olarak binlerce hokkabaz, akrobat ve güreşçinin bu orduya girmelerine izin verdiği söylenir. 1650 yılına gelindiğinde, paşalar ev halkının masraflarını devlete yüklemek amacıyla hizmetkârlarını Yeniçeri Ocağı'na kaydettiriyorlardı. Yeniçeriler kayıkçıların, kasapların ya da köle tacirlerinin loncalarına kadar sızmış ve Konstantiniyye'nin ekonomik dokusunun bir parçası haline gelmişlerdi. On dördüncü orta fırıncı, seksen ikinci ise kasap olmuştu. Bostancılar 1673 yılına kadar Konstantiniyye'de birbirleriyle Sırp-Hırvatça konuşurdu. 1700 yılından sonraysa, yeniçeriler esasen şehrin erkek nüfusunu temsil eden bir güç grubu haline geldi. Ulufe pusulalarının üzerinde, sanki tahvil ve hisse senetleriymiş gibi, spekülasyon yapıldı. Devşirme için çocuk toplanmasına yönelik bilinen son ferman 1703 tarihlidir.⁶

Yeniçeri sayısı 1528'de 27.000 iken, 1591'de 48.088 oldu. Sonraki yüzyılda, IV. Murad'ın ve Köprülü veziri azamlarının idaresi sırasında bu sayı azaltıldıysa da onların ardından düzenli olarak yükseldi ve en büyük artış 18. yüzyılın sonunda ortaya çıktı. 1776'da 43.403 ve 1800'de 55.256 olan yeniçeri nüfusu, 1809'da toplam 109-971 kişiye ulaşmıştı.⁷

Güç faktörünün yanı sıra, maaş da ordu içinde kıpırdanmalara neden oluyordu. Sikkenin ayarının bozulması ve enflasyon ne-

deniyle, maaşlar sık sık kalp parayla ödenirdi. Diğer ordularda da subaylar çoğu kez askerlerin paralarını kendilerine saklardı. Yeniçeriler, Osmanlı'nın 17. yüzyıldaki bunalımının, "âl-i Osman'ın altmış yıllık uykusu"nun bir sebebi ve emaresiydi. 16. yüzyd sonunda, Osmanlılardan biri, "Disiplin diye bir şey kalmadı; kimse'nin yasaklara aldırıldığı yok," diye hayıflanıyordu. "Zalimler... Müslümanlarla Hristiyanların şerefini ve malını tarumar ediyorlar. Bu suçu işleyenlerin çoğu, Sultan'ın kulları denen adamlar."

Yeniçeriler, kimi zaman Konstantiniyye'deki belirli çıkarların temsilcisi olur ve sultanı başkente geri dönmek zorunda bırakırlardı. 1514 yılında, ayaklanma tehditleriyle, hatta Sultan'ın çadırını da kundaklayarak, I. Selim'i İran'a taarruzdan vazgeçmeye zorlamışlardı. 1529 yılında ise, Kanuni Sultan Süleyman'ı Viyana kuşatmasını bitirmeye mecbur ettiler - her iki durumda da, davranışlarının nedeni şehre dönmek istemeleriydi. Osmanlı hanedanı, tebaasmdan çoğunun aksine, yeni kültürleri ve ülkeleri denemeye yatkındı. Sultanlardan ikisi, Arap tebaalarıyla ilişkileri güçlendirmeye çalışmıştı. I. Selim, 1517 yılındaki fetihten sonra Kahire'de kalmak istemiş, ama yeniçeriler kendisini Konstantiniyye'ye dönmeye zorlamıştı. II. Osman'ın 1622 yılındaki Mekke'ye gitme planları ise, tahttan indirilip öldürülmesine yol açtı.⁸

IV. Murad'ın vezirlerini ve gözdesi Musa'yı öldürerek, "Şehzadeleri isteriz!" diye Sultan'a tehditler savurarak, 1622-32 yılları arasında kalan dönemin büyük bir bölümünde şehri yeniçeriler idare etti. İyi bir belleği vardı IV. Murad'ın. Vezirleri değiştirmesiyle birlikte, dehşete dehşetle karşılık verdi. Yeniçeri sayısı azaltıldı. Kahvehane ve meyhanelerin 1633 yılında kapatılmalarının asıl nedeni, bir yenilik olmaları değil, "halka dehşet saçmak"tı. 17. yüzyıldan tarihçi Naima'ya göre buralar, Konstantiniyye halkının, "büyükleri ve yetkilileri tenkit edip aleyhlerinde konuştuğu; azil ve tayinleri, münakaşa ve barışmaları, devlet meseleleriyle ilgili menfaatleri tartışmak üzere nefes tükettiği, velhasıl dedikoduyla yalanın cirit attığı"⁹ yerlerdi. IV. Murad geceleri şehirde dolaşıyor

ve elinde tütün ya da kahveyle yakaladığı herkesi idam ettiriyordu. Hatta, Bobovvski'ye bakılırsa, gerdanı yağlı olanların kellelerini kestirmekten bilhassa zevk alıyordu. Cesetler, ertesi sabah kaldırılmak üzere sokaklarda bırakılıyordu. Osmanlı tarihindeki tek Konstantiniyye Müftüsü idamı, 1 Ocak 1634 tarihinde IV. Murad'ın emriyle gerçekleşmişti. IV. Murad öyle bir dehşet saçmıştı ki, "kimse Padişah hakkında tek kelime edemezdi, hatta evinde bile." Bazıları, nefret içinde, kendisine "köle oğlu" diye hakaret etmeye başlamıştı. Hanedanın en gaddar mensubu olan IV. Murad, 1635 ydında, Konstantiniyye'ye büyük sayılarda gelmeye başlayan Ermenileri de idam ettirmeye kalkışmış, kendisini bu fikrinden Veziri Azam'ı caydırmıştı.¹⁰

İsyanlarla* beraber yangınlar da, dehşet dengesini oluşturmak yolunda, halk ve yeniçeriler tarafından Sultan'a karşı kullanılan bir silahtı. Başkentin ahşap evleri, günlük yaşamda doğanın keyfinin yanı sıra ölüm de getirirdi. Birkaç yılda bir, mahallelerden biri yangın sonucunda viran olurken, alev kızıllı bir sema Konstantiniyye'nin kubbeleriyle minarelerine fon teşkil ederdi. Olay yerine akın eden yeniçerilerin, "Yangın var!" diye bağırışları aşına sesler arasındaydı. "Osmanlı İmparatorluğu'nun zenginliği nereye gitti?" sorusuna bir diğer cevap olarak da, "yandı" denilebilir. Bir Osmanlı atasözü şöyleydi: "Yangınları olmasaydı İstanbul'un, eşikleri altın olurdu evlerinin." Eski evlerin bu kadar az sayıda kalmış olmasının nedeni, yangınların sıklığıdır.

Kutsal Roma İmparatorluk sefiri Busbecq, 1555 yılında şehre geldiği gün yangınla karşılaşmıştı. Kendi kanaatine göre, yangını çıkaranlar panik sırasında talan ve tecavüz peşine düşen askerler ve denizcilerdi. Yangınlar ayrıca, Sultan'ın siyasetine ilişkin hoşnutsuzluğu ifade etmek ve vekillerini değiştirmesi için kendisine şantaj yapmak -ya da sırf zenginlere zarar vermek- için de çıkarı-

* 1651, 1655, 1687, 1703, 1730, 1733, 1734, 1740, 1742, 1743 ve 1783 yıllarında da Yeniçeri ayaklanmaları meydana gelmiştir.

lirdi. 1725 yılında Amsterdam'dan getirilen modern itfaiye donanımının ciddi bir yararı olmadı. Örneğin, 1755 yılında saray yakınlıklarında bir yangın çıktı. Hemen olay yerine gelen Sultan ve Veziri Azam'ın seri önlemlerine rağmen yangın poyrazın güçlü etkisiyle yayıldı. Sıcaktan Ayasofya'nın kubbesindeki kurşunlar eridi. Lav nehirleriyle beslenen bir alev deryasına dönmüştü şehir. Bir yeniçeri birliği, olduğu gibi diri diri yandı. Babıâli, hazine daireleri ve sefaret kalemi de dahil olmak üzere şehrin yedide birini yutan yangın, otuz altı saat sürdü.¹¹

Kamuoyu -yangınlar ve yeniçeriler gibi silahlarıyla- 18. yüzyılda bilhassa güçlüydü. Halk -yangın yerine gelen Sultan'a sık sık hakareter de yağdırarak- bir tenkit hakkı buluyordu kendisinde. Yabancılar, yazdıklarının arama, *une populace devenue souveraine* (egemen durumuna gelmiş bir halk) notunu düşünüyordu. Vergennes, Fransız Hariciye Nazırı'na, "Avrupa'daki herhangi bir medeni halktan daha büyük özgürlükleri, hatta neredeyse her istediklerini yapma yetkileri var," diyordu,¹²

Birbirini izleyen veba salgınları yüzünden Konstantiniyye, 1700'den sonra, tıbbi açıdan da bakılırsa, Avrupa'nın en tehlikeli şehriydi de. Veba salgınları başlangıçta istisnai bir durum değildi. Londra, örneğin, 1563-1603 yılları arasında beş veba salgını yaşamış, bunlardan sonuncusunda nüfusun beşte biri yaşamını yitirmişti. Ne var ki, karantinaların devreye girmesiyle Avrupa'dan kovulmasından uzun zaman sonra bile (son büyük salgın 1720 yılında Marsilya'nın yarısını yok etmişti), "ölüm meleği" de denen bu hastalık, yuvalandığı tersaneler, hapishaneler ve hanlardan çıkıp neredeyse her yıl ziyaret ederdi Konstantiniyye'yi. 1778 yılında nüfusun muhtemelen üçte birinin vebadan ölmesi, iş dünyasının da durmasına neden olmuştu, İngiliz sefirlerinden Lord Winc-hilsea kızını veba salgınında yitirmiş, Hussey 1762 yılında yine vebadan ölmüş, gecenin bir yarısı hizmetkârlarından birinde hastalığın belirtilerini gören Grenville sefarethaneden kaçmak zorunda kalmış ve 1813 yılında Liston bütün ailesiyle beraber salgın nede-

niyle üç ay boyunca evlerine hapsedilmiş, bir tek hizmetkârın bile kapıdan dışarı adım atmasına izin verilmemişti. Bütün sokakların tenhalaştığı o yıl, ölü sayısının 100.000 ilâ 250.000 arasında değiştiği tahmin ediliyordu. Felaket, günahların karşılığında yaşanan ilahi bir ceza olarak değerlendiriliyordu. Bilhassa bekârlara haydut gözüyle bakılıyordu. Özellikle bekâr odalarının bulunduğu, "meleklerin uğramadığı yer" olarak tanınan bir sokak yıkılmış ve yerine, anısını silmek amacıyla, bir cami inşa edilmişti. Veba salgınları, 1830'lara kadar, imparatorluğun siyasi ve askeri konumunun zayıflamasının nedenlerinden biriydi. Fransa, Avusturya ve Rusya'nın nüfusları 18. yüzyılda üçte bir oranından fazla artarken, Osmanlı İmparatorluğu'nda artış yoktu.¹³

Hristiyanlar, Yahudiler ve Müslüman seçkinler, önlem olarak kendilerini ve temasta bulundukları her şeyi parfüme ya da sirkeye bulardı. Ayrıca evlerini de kapatır ya da Büyükdere veya Tarabya gibi sağlığa daha az dokunan semtlere kaçarlardı. Ama •Müslümanların büyük bir bölümü kaderciydi. 1555- yılında Busbecq'e, Sultan Süleyman'ın salgına karşı tutumundan bahsedilmişti: "Vebanın Tanrı'nın oku olduğunu ve mukadder hedefini şaşır-mayacağını bilmez miyim? Nereye saklanayım ki, menzilin dışında olayım? Eğer beni vurmak isterse, ne uçmak, ne de kaçmak kâr eder. Mukadderattan kaçmaya uğraşmak beyhudedir." Kimilerinin kadercilik dediğine, bazıları da cesaret diyordu. Şehrin Müslüman kesiminden Ali Namık Bey, üç yüz yıl sonra, İslam'ı savunurken şöyle yazıyordu: "Başka hiçbir halk, bizimkiler gibi böyle tepeden tırnağa hakir görmemiştir ölümü."¹⁴

Konstantiniyye, *el-mahmiyye* -iyi korunan, himaye edilen- (Tanrı tarafından düzensizliğe, sultan tarafından adaletsizliğe karşı) unvanını hak etmiyordu artık. Sultanlardan biri gece vakti yürüyüşten döndüğünde, sarayın orta kapısında tek muhafız bulunmadığını görmüştü. Meclis-i Has'm içoğlanları, kendilerine sunulan hediyeleri küçük diye geri çeviriyorlardı. Harem bile kontrol-den çıkmıştı. 18. yüzyılda, bilinmeyen ya da kayda geçmemiş ne-

derilerle, sultanın uymak zorunda olduğu bir harem tarifi ona-ya çıktı. Bu uygulama çerçevesinde, kızlardan biri "sırasını" sattığı için idam edildi. Şayet sultan sırayı bozmaya kalkışrsa, "tehlikeli kıskançlıklar ve can sıkıcı velveller"e muhatap oluyordu. I. Abdülhamid (1774-89) tarafından Ruşşah isimli bir harem kızına yazılan bir mektupta, yalvaran bir üslup göze çarpar: "Sevgilim, zincire vurulmuş kölenizim sizin. İster vurun, ister öldürün. Her şeyim sizindir. Yalvarırım, gelin bu gece." Sultanlar da yalvarırdı! Bazı sultanlar, istedikleri kadınları görebilmek için şehirde gizlice oda kiralama yoluna başvurmuştu.¹⁵

III. Selim 1789 yılında, amcası I. Abdülhamid'in ardından 27 yaşında tahta çıktığında, karşısında yangınlar, veba salgınları, itaatsiz muhafızlar, ekonomik gerileme, huzursuz bir halk, haris azınlıklar, saldırgan komşular ve kökten dincilikten oluşan bir tablo vardı. Çağdaşı XVI. Louis'nin karşısındaki manzaradan daha az korku verici değildi bu. I. Abdülhamid geceleri gözüne uyku girmediğinden şikâyet etmekteydi: "Allah Devlet-i Aliye'nin yardımcı olsun." III. Selim ise, "Bana kuru ekmek yeter, zira devlet elden gidiyor," diyordu. Kendinden öncekilerin çoğu gibi, o da işe göçmenleri kovarak ve kılık-kıyafet, kahvehaneler ve meyhaneler üzerine yeni yasaklar getirerek başladı. Yasaklara karşı gelenleri ortadan kaldırmak üzere kılık değiştirip sokaklarda ava çıkıyordu. Fransız sefiri Choiseul-Gouffier, "Tahta çıkışının getirdiği heyecan on beş gün içinde yerini hayret ve dehşete bıraktı," diye anlatıyordu. "Başkente herkes korkudan titriyor."¹⁶

İmparatorluğun sorunlarının çare beklediğinin farkında olan III. Selim, 22 kıdemli devlet adamından -ulema mensupları da dahil- bunlara somut öneriler getirmelerini istedi. Fikrine başvuranlardan biri de Mouradgea d'Ohsson'du. D'Ohsson 1792 yılında Paris'ten dönmüş, yanında getirdiği *Tableau general'm* ilk iki cildinin Fransızca'dan yapılan çevirileri takdim edildiğinde, III. Selim'in hoşuna gitmişti. Konstantiniyye'de Batı giysileriyle dolaşan

ve Fransız devriminin heyecanı ile dopdolu olan d'Ohsson, Sultan'a, orduda kökten bir reform yapılmasını savunan bir rapor sundu. Bir kere değişikliğe karar verildi mi, artık geri adım atılmamalı, diyordu. Roma -Osmanlı Sultanı için ilginç bir model- başarılıydı, çünkü komşularından çok şey öğrenmişti. Evrende olan biten her şey Tanrı'nın iradesini yansıtıyordu, ama Tanrı insanlara muhakeme ve hükümdarlara da himaye gücü bahsetmişti. Şeriat, Müslümanlara diğer kültürlerin yasalarını ve teknolojilerini ödünç almayı yasaklamıyordu. Eğer dinsel muhalefete ilim vesilesiyle karşı konulursa, III. Selim de Fatih, Muhteşem Süleyman ve IV. Murad kadar başarılı olabilirdi. Hasköy'de, modern bir kütüphane ve müfredatı olan, Türklerin yanı sıra Fransız hocaların da ders verdiği bir askeri yüksek okul inşa edildi. Ama, Mouradgea'nın aksi yöndeki tavsiyelerine rağmen, mektebe Hristiyan öğrenci kabul edilmedi.¹⁷

Rumeli Kazaskeri, ekonominin acilen canlandırılması ve fakirlerle azınlıklar üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi gerekliliğine ilişkin, uzun bir rapor sundu. Mavrokordato'nun yüz seneyi aşkın bir zaman önce tespit ettiği gibi, o da, paşaların ev halkının kalabalıklığını ve lüks yaşam tarzlarını imparatorluğun zayıflamasının nedenlerinden biri olarak görüyordu. Ama sorunun düğüm noktası yeniçerilerdi. Sultan'ın talimatı üzerine önerilerini kaleme alan bir diğer yetkili, yeniçeriler için "toplumun süprütüleri" diyordu. "Fırıncılar, denizciler, balıkçılar, kahvehane ve genelev sahipleri." Bir başka yetkili için ise, başlıca özelliği serkeşlik olan fa-relerdi bunlar. Yiyecek tacirlerine ve kaptanlara himaye parası ödemeleri için şantaj yapıyor, kahveye nohut karıştırıyor, yangından kurtardıkları kadınlara tecavüz ediyorlardı. Üstelik, devlet hiyerarşisini de alaya alıyorlardı. Herhangi bir vezir, maiyetiyle birlikte bir yeniçeri karakolunun önünden geçerken, ayağa kalkıp selam vermek yerine, alay eder gibi ut çalıyorlardı. Paskalya yortusu sırasında, Hristiyanları oturup içki içmeye ve para vermeye zorlayarak huzursuzluk çıkarıyorlardı. Yeniçerilerin en büyük ka-

bahati, muharebe meydanında Rusları yenememek oldu. 1788-92 savaşı sırasında görev alan yeniçerilerin çoğu daha önce eline tüfek almamıştı. Düşman hariç herkesi korkutuyordu yeniçeriler.

Sultan, 1792 yılında barış sağlanmasının ardından Nizam-ı Cedid (Yeni Düzen) adı altında yeni bir piyade kuvveti oluşturdu. Amaç, "yüce hükümetin bekası kıyamete kadar sürdürmek"U 1807 yılına gelindiğinde, Avrupa tarzı talim ve taktik eğitimi almış 27.000 asker bulunuyordu. Yeni durumun gücenmelere yol açmaması için bu askerlere Bostana deniyor ve şehir dışında, Büyükdere yakınında ve Üsküdar'da barındırılıyorlardı. Sultan sık sık kışlaları ziyaret ederdi. Aslında, kendi dükkân ve yerleşim birimleriyle ayrı, askeri şehirlerdi bu kışlalar. Üsküdar kışlasında Latin ve Arap harfleriyle baskı yapabilen bir matbaa kurulmuştu. Çok geçmeden, Nizam-ı Cedid'in savaş alanındaki performansının da yeniçerilerden iyi olduğu ortaya çıktı.¹⁸

III. Selim, ayrıca, siyasal meselelerde danışmanlık yapmak ve gerek savaş, gerek barış zamanı sorunlarını müzakere etmek üzere, eşraftan ve ulema takımından oluşan, 300 kişilik bir istişari meclisi yeniden devreye soktu. Korku dengesi o kadar sert bir şekilde Sultan ve Veziri Azam'ın aleyhine dönmüştü ki, meclisin asıl amacı, şayet hükümet kararları felaketle sonuçlanırsa bu iki kişiyi suçlamaların yegâne muhatabı olmaktan korumaktı. Veziri Azam bütün toplantı notlarını bir tür sigorta kabilinden muhafaza ediyordu. Ama Babrâli'de değil, kişisel arşivinde. Fenerli bir muhbir, Rus sefirine şunları anlatıyordu: "Burada bir tür aristokrasi oluşmasını sağlayan daimi müşaverenin [Meclis] tesis edilmesiyle rahatlayan vezirler; omuzlarma binen şahsi sorumluluğun ağırlığından olacak, ne müşavereden çıkan görüşe itiraz edip başlarına sorumluluk alacak kadar çılgın, ne de bu görüşü tatbik edecek kadar nüfuz sahibidirler."

Britanya, İsveç, Avusturya ve hepsinden öte, Fransa'dan (gerek devrimden kaçanlar, gerek cumhuriyetçiler) kısmen Nizam-ı Cedid ordusunu da eğitmek amacıyla, 600 civarında danışman gel-

di. Tott döneminde kurulan tophane ve askeri mühendislik mektepleri çağdaş bir hale getirildi. Sir Robert Liston: "Günün modası," diye yazıyordu, "...toplumun her katında şiddetle Avrupa'nın taklit edilmesinden yana." Ama yabancıların yüksek "maaş almalarından rahatsızlık duyuluyordu."¹⁹

III. Selim, ıslahat için büyük bir istek duymasına rağmen Büyük Petro'nun çılgın enerjisine sahip değildi. O da, şehrin sefahatine mağlup oldu. Sir Robert Liston'a göre, zamanının büyük bir bölümünü bir saraydan diğerine gezerek, yıkarak, yeniden yapılarak ve gezintilere çıkarak geçiriyordu. Bu durum, "kamuoyunun tenkidine uğruyor ve gerek ekonomi, gerekse iş hayatına Padişaha yakışacağı üzere büyük önem verilmesiyle bağdaşmadığı ifade ediliyor"du. Avrupa kültürünün daha zahmetsiz yanlarını benimsiyordu III. Selim: Dans, müzik, Fransız şarabı, İtalyan komedyenleri, İngiliz emprimeleri. Bununla beraber, geleneksel Osmanlı kültürünü de bir kenara bırakmıyordu. Konstantiniye, farklı dünyalara ait en iyi -ve en kötü- yanların bir arada bulunduğu bir şehirdi. III. Selim muslin mendiller üzerine resimler yapan bir sanatçı, yetenekli bir hattat ve bestekârdı. *İlhamı* mahlasıyla şiirler yazar, ama şiirlerinde söylediklerine pek kulak aşmazdı:

Ey İlhami, bırak tembelliği, etme itimat dünya işlerine.
Kimseyi beklemez ki dünya, döner çarkı durmadan.²⁰

Konstantiniye saraylarında Batı etkisinin izleri görülmeye başlamıştı. Osmanlı seçkinleri, geleneksel kültürün ağırlığına rağmen, 1530 öncesinin açık görüşlülüğüne dönüyordu. Çarşı girişine 1748-55 yılları arasında inşa edilen Nur-u Osmaniye Camii'nde bulunan sütun başlığı, kemer ve pervaz gibi ayrıntılar barok etkisini taşıyordu. 1770'ten başlayarak bazı yaldarın, saray haremının ve hatta Babü's-Saade'nin bile duvarlarında, eskinin İznik çinilerinin ve yaldızlı arabesk süslemelerinin yerini korular, dereler, gemiler, köprüler, perdeler ve sütunlarla dolu fantezi İtalyan manzaraları aldı. III. Selim, haremindeki kadınların resimlerini yap-

mak üzere bir minyatür sanatçısını görevlendirmişti. Öte yandan, Fazıl Bey'in güzel erkekler ve kadınlar üzerine yazdığı *Zenanname* ve *Hubanname* isimli kitaplarını süsleyen resimlerde, güçlü bir Batı etkisi seziliyordu.

Gentile Bellini'den sonra Osmanlı Sarayı'na diğer Batılı sanatçılara kıyasla daha yakın olan tek sanatçı, Antoine-Ignace Melling isimli Badenli bir delikanlıydı. Konstantiniyye'ye 1785 civarında gelmiş olan Melling'i, Pera sefarethaneleri himaye ediyordu. Bir yandan Rus sefirinin maiyetinde yaşarken, diğer yandan İngiliz ve Felemenk sefirlerine resim yapıyordu. Bu arada, Rus sefaretinin sarrafı ve Saksonya elçisi Baron Hubsch von Grossthal (Almanca "büyük vadi" anlamına gelen Grossthal, "Büyükdere" sözcüğünün yanlış bir çevirisidir) ile iyi tanıyor ve Osmanlı nazırlarının çoğuyla da kişisel dostluk ilişkilerini sürdürüyordu.²¹ III. Selim'in, "Avrupa sanatı ve medeniyeti"ne halkı aşına kılma planlarından bahsetmiş olduğu kız kardeşi ve sırdaşı Hatice Sultan, Baron Hubsch'un Büyükdere'deki muhteşem evinin Avrupa tarzı bahçesini gezmişti. Hemen, kendisine de böyle bir bahçe yaptırmaya karar verdi. Baron Hubsch, bahçe tasarımı için Melling'i tavsiye etti.

Sonuçta, Melling de kendi ifadesiyle "bir sanatçı ve mimar olarak yıllarca Hatice Sultan'a bağlandı" - öyle sıkı "bağlıydı" ki, Hatice Sultan'ın sarayının selamlık bölümünde bir daire verilmişti kendisine. Birbirlerini uzun zamandır uzaktan uzağa tanıyan Pera ve saray, yakınlaşmıştı artık. Güller, leylaklar ve akasyalardan örülmüş bir labirent gibi, sarayı yeniden dekore etmeye başladı Melling. Bir dekoratörün kibrine bir Avrupalının ukalalığını ekliyor ve şöyle diyordu: "Göz yorucu renk ve yıldız bolluğunun yerine zarif bir sadelik getirilmiştir." İç dekorasyon Hatice Sultan'ı öylesine memnun etmişti ki, Melling'den kendisine bir saray tasarlamasını istedi. Avrupa tarzını Kur'an'a aykırı bulan hizmetkârları ve hadımağalarından çok baskı görmesine rağmen, Defterdarburnu'nda kısa sürede neoklasik tarzda bir saray inşa edildi. Melling, Hatice

Sultan için ayrıca kıyafet, sofrta takımı ve mobilyalar, III. Selim ve annesi için de Beşiktaş'ta köşkler tasarlamıştı.

Hatice Sultan, Melling'e Latin alfabesiyle yazılmış Osmanlıca mektuplar gönderirdi. Mektuplardaki üslup, iki yüz yıl önce Nurbanu'nun mektuplarında görülen üslubun aynısıdır:

Melling Kalfa,

...Bıçağım güzel oluyor mu? Bir de hasır altlık var. Bugün onu da almak istiyorum. Görelim bakalım nasıl çalışıyorsun. Hasır altlık bugün mutlaka hazır olmalı. Lacivert nişanı da istiyorum bugün. Cibinlik ne zaman elime geçecek? O da mutlaka yarına hazır olsun. Mobilyacı işe başladı mı? Bir an önce almak istiyorum.

mercoledì matina ora 3-
(İt.: Çarşamba gündüz saat 3)

Melling'in Sultan ve kız kardeşi için yapmış olduğu Boğaz, Büyükdere, Bebek, liman, tersane, saray ve şehir tabloları eksiksiz bir gözlemciliğin başyapıtlarıdır. Saray haremının içini (Topkapı Sarayı'nın yaz köşkünü) tam olarak gösteren belki de tek tablo bunların arasındadır. Harem hayatının "iyi tarafını da, kötü tarafını da" bildirdi Melling. Bir gece, Adalar'da daveü olduğu bir yemekten dönüyordu. Dolunay zamanı olduğundan, saray duvarları kıyısında, Bostancıların içinde iki kadın bulunan bir çuvala taş doldurduğunu gördü. Sonra çuvalı bir kayığa koyup, yanlarında bir hadım da olduğu halde (onun görevi hadımağasma görevin tamamlandığını bildirmektir) açıldılar. Melling uzun süre kadınların çığlıklarını duyarak devam etti yolculuğuna. Çuval denize atıldıktan sonra, ortalığa yeniden sessizlik hâkim oldu.

Fransa'nın Mısır'ı istilasının, muhtemelen kişisel bir münakaşayla da şiddetlenen etkisi, Melling'i 1798 yılında Hatice Sultan'ın hizmetinden ayrılmak zorunda bıraktı. Ama, 1802 yılına kadar Konstantiniyye'de yaşamayı sürdürdü -Levanten karısı (Françoise-Louise Colombo), oğlu ve Fransız hükümetinin desteğiyle *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore* (İstanbul

Boğaziçi Kıyılarında Resimli Gezi) adı altında 1819'da yayınlanan çizimleriyle birlikte.²²

Sultan Boğaz'da keyif çatarken, imparatorluğu da çatırdıyordu. Sultan'ın zayıflığı, Osmanlı ordusundaki çözülme ve halkın saygın bir idareye duyduğu özlem, valiler ve yerel toprak sahiplerine, eyaletlerde yarı-bağımsız sahalar oluşturmaları için fırsat yaratıyordu: Mısır'da Muhammed (Mehmed) Ali, Kuzey Kıbrıs'ta Ali Paşa, Güneybatı Anadolu'da Karaosmanoğlu ailesi ve bugün Bulgaristan'ın bulunduğu yerde Pazvantoğlu ailesi. Pazvantoğulları 1802 yılında Konstantiniyye'yi kuşatmakla tehdit ediyor ve ancak, ilave bir eyalet valiliği verilmek suretiyle ağızları kapatılıyordu. 1804 yılında, yeniçeri birliklerinin Sırbistan'da saçtığı dehşet, bir ayaklanmayla sonuçlanıyordu. İki yıl içinde, Sultan'ın egemenliğini tanımakla birlikte, yarı-bağımsız bir Sırp devleti Belgradı almış ve bir anayasa yapmıştı. Darbelerin en acımasızı, Arabistan'da, köktenci bir mezhep olan Vahhabilerin onaya çıkışıydı. 1803 yılında, Mekke'yi Şeriflerin elinden alarak, Konstantiniyye'den gelen hac kervanının şehre girmesini engellediler. Sultan Halife, Mukaddes Mekânlar'ı koruyamamıştı! Eyaletler elden giderken, başkent gelirleri azalıyor; yeniçerilerin alacakları ve saldırganlıkları artıyordu.

Yabancı hükümetler de yavaş yavaş şehrin üzerine çökmeye başlamıştı. Fransız sefiri Jean-Baptiste-Annibal Aubert Dubayet, 1796'da, askeri üniforma giymeden Babü's-Saade'de bulunmayı reddeden ilk sefir oldu. 1799-1805 yılları arasında Britanya ve Rusya'nın müttefiki olarak geçen bir dönemin ardından, III. Selim desteğini Fransa'dan yana çevirdi. François-Horace-Bastien Sebastiani, 1806 yılında Napoleon'un sefiri sıfatıyla şehre geldiğinde Babîlî'nin gözdelerinden biri olmuş, Rus sefiri ise ülkesine dönmek zorunda bırakılmıştı (Yedikule'ye hapsedilmeden giden ilk düşman ülke sefiriydi).

Fransız-Osmanlı ittifakı karşısında telaşa kapılan Britanya hü-

kümeti, Malta'dan Konstantiniyye'ye bir filo gönderdi. Malta'nın, 1799-1800 yıllarında, St. Jean Şövalyeleri'nin karakolu olmaktan İngiliz deniz üssü olmaya doğru giden rol değişimi, Akdeniz'deki güç dengesini genel olarak değiştirdiği gibi, gelecekte de bizzat Konstantiniyye'nin akıbetini etkileyecekti. 21 Şubat 1807 günü, (Rus donanmasının 1770 tarihinde beceremediğini becerip) Çanakkale Boğazı'nı zorlayan yedi İngiliz savaş gemisi, sarayın top menzili içinde demirledi - 1624'teki Kazak saldırısından beri Konstantiniyye'ye yaklaşan ilk yabancı kuvvetti bu. Korkudan eli ayağına dolaşan Sultan, Sebastiani'den şehri terk etmesini istedi. Hemen ardından, yanına Sebastiani'yi de alan Sultan, cömert ikramiyelere boğduğu binlerce işçiyle birlikte siper kazma çalışmalarına bizzat yardım etmeye başladı. Kısa sürede onarılan surlar, 300 topla savunuldu. İngiliz gemileri önce Adalar'a ve ardından, 3 Mart günü, Çanakkale Boğazı'ndaki bataryalardan açılan ateşle ağır yaralanmış bir halde, Ege'ye çekildi.²³

Saldırının şokunun ardından, şehre yeniden kaos hâkim oldu. Sokaklarda denizciler Fransız yanlısı bir ıslahat grubunu destekliyor, Nizam-ı Cedit ve topçular İngiliz hizbinden yana çıkıyor, yeniçeriler ve ulema takımı ise Valide Sultan hizbini benimsiyordu. Rakip gnıplar arasında çıkan ayaklanmalar da, halkın ıslahattan yana duyduğu hoşnutsuzluğu besliyordu. 25 Mayıs 1807 tarihinde Rumelikavağı'nda bir isyan patlak verdi. Sultan'ın başdanışmanlarından biri, Mahmud Raif Efendi idi. Mahmud Raif, saray kölelerinden biri olarak Sultan'la beraber büyümüş, 1793 yılında Britanya'daki ilk Osmanlı sefirine sekreterlik yapmış ve 1800-1805 tarihlerinde de sadrazamın başyardımcısı olan Reisü'l-Küttablık görevinde bulunmuştu. Coşkulu bir Batı yanlısı olan bu kişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun "siyasal düzen"ine getirdiği değişikliklerin ardından daima çok parlak bir dönem geçirdiğine inanıyordu. Birliklere Avrupa tarzı üniforma giymelerini söylediği bir sırada kendisini öldüren bir asker, "Öldürdüğüm Müslüman değil, kâfir İngiliz Mahmud'dur," diye bağıırıyordu. Birlikler Boğaz'daki diğer

hisarları çığ gibi ezip, Büyükdere ve Ortaköy'e doğru yürümeye başladı. Nizam-ı Cedit ordusu kışlarına sokuldu.

Sultan, Topkapı Sarayı'nda, ne yapacağını bilmez bir halde, olacakları bekliyordu. Yumuşak başlılığı ve Batıcılığıyla tanınması, ulufelerin düşüklüğü ve gecikerek ödenmesi de eklenince, kendisine yeniçerilerin nefretini kazandırmıştı. 28 Mayıs günü, Osmanlı iktidarının en büyük sembolü olan Süleymaniye Camii'nde yapılan bir toplantıda, muhtemelen muhafazakâr paşaların da teşvikiyle, yeniçeriler Sultan'ın kâfirlerle işbirliği yaptığını, kendilerini küçük düşürdüğünü ve ulemayı hor gördüğünü beyan etti. Asilere katıldılar. Panik içinde, dükkânlar bir bir kapandı. Şeyhülislam isyancılara yardım ediyordu. Sultan, Nizam-ı Cedit ordusunu dağıttı. Ama, çok geç kalınmıştı.²⁴

Sarayda, III. Selim bazı dostlarının -asilerin elinde daha kötü bir son yaşamalarını önlemek için- idam edilmelerini emretti. 29 Mayıs günü ise, Şeyhülislam Sultanin tahttan indirilmesinin caiz olduğunu belirten bir fetva okudu. Sultanin kâtibi Ahmed Bey paramparça edilerek, kafası saraya gönderildi. Sultan mesajı almıştı. Yerini kardeşi IV. Mustafa'ya bırakarak görevden çekildi. Asiler ikinci bahçede tahta oturan yeni Sultan'a saygılarını sunar-ken, eskisi haremde bir daireye kapatıldı.²⁵

IV. Mustafa, zayıf ve tepkisel bir insandı. Eflak ve Buğdan'ın Rus işgali altında bulunduğu 1806-1812 yılları arasında başkente yiyecek akışı geriledi. Sultan camiye giderken, kadınları yaşamları pahasına protesto ediyordu kendisini. Eyalet valilerinden Alem-dar (Bayraktar) Mustafa Paşa, 15.000 kişilik bir ordunun başına geçerek şehrin denetimini ele geçirdi. Niyeti, III. Selimi tekrar başa geçirmekti. 28 Temmuz 1808 tarihinde Babıâli'yi ve sarayı kuşattı. Yaptıklarını meşrulaştırması için Şeyhülislami da yanlarına alan bir grup, saraya ilerlemeye başladı. IV. Mustafa, kendisini tahtı bırakmaya davet eden ulakları öfkeyle Babü's-Saade'den kovdu. Şeyhülislam kime uyacağını şaşırmış, üçüncü avluda, "iki cami arasında binamaz" dolaşıyordu.

Sarayın kutsiyetine saygısızlık etmekten çekinen Bayraktar, daha ileri gidip gitmeme hususunda kararsızdı. IV. Mustafa, yanındakilere dönerek, "Ne yapacağız şimdi?" diye sordu. Cevap biliniyordu. Orada bulunanlardan yirmi kişi Bostancılarla birlikte alelacele Selimin dairesine geldi ve eski Sultan uzun bir mücadele- lenin ardından öldürüldü. Öldürülmesi planlanan bir diğer kurban olan, Selimin genç kuzeni Mahmud Efendi'yi hizmetkârlarının sadakati kurtardı. Kadın kölelerden biri, hamamda, saldırganların üzerine bir kova dolusu kızgın kül boşalttı. Çıkan karışıklık sırasında Mahmud bacaya çekildi, oradan dama çıkarıldı ve kuşakların birbirine düğümlenmesiyle elde edilen bir merdiven yardımıyla bahçeye indirildi.

Ölümcül tereddüdünün ardından üçüncü bahçeye dalan Bayraktari derin bir sessizlik bekliyordu. Kimseler yoktu ortalıkta. Sadece, taht odasının yanındaki taş bir sıranın üzerinde, Selimin iri, parçalanmış cesedi uzanıyordu. Durumu gören Paşa ağlıyor, katillere lanet okuyor ve Selimin yaralarını yalıyordu. Adamları bahçede buldukları Mahmud'u getirmiş, "Halifelüğün himayesi Sultan Mahmud'a ve size bağlıdır Paşam," diyorlardı.²⁶ Aslında, her şey yeni Sultan'a bağlıydı. Pek çoklarının sandığı gibi, hanedanın son mensubu mu olacaktı acaba? O yıl, St. Petersburg'da Fransız sefi-riyle Osmanlı İmparatorluğu'nu taksim planları yapan Çar I. Aleksander, Rusya ile kıyasladığında, Konstantiniye için, "Evimin kapa- nı anahtarıdır," diyordu.

I. Abdülhamid'in tek oğlu, 1785 yılında doğan Mahmud, iyi bir eğitim görmüştü. 1807 Mayıs'ından 1808 Temmuz'na kadar, ha-remde, devrik Sultan III. Selim tarafından eğitilmişti. Saltanatının ilk yılı, Konstanüniye tarihinin dehşet verici dönemlerinden biri oldu. 15 Kasım 1808 tarihinde, yeniçerilerin Babıâli'ye gerçekleştirdiği baskınlardan biri sırasında, artık Veziri Azam olan Bayraktar Mustafa Paşa teslim olmamak uğruna kendini havaya uçurdu. Şehir haf- talar boyu yeniçerilerin ayaklanmaları ve çıkardıkları yangınlarla

çalkalandı. Sultan'a verdikleri sözü de mtmuyor; dağılmış olan Nizam-/ Cedit ordusu mensupları yakalıyor ve katlediyorlardı.²⁷

Yeniçerilerle mücadelede II. Mahmud'un, bir hükümdar açısından çağdaş bir politikacının iyi bir televizyon imajına sahip olması kadar önemli bir avantajı vardı. Bir Sultan gibi görünüyordu. 1810 yılında, Topkapı Sarayı'ndaki bir kabul sırasında, yeniçeriler "şehrin ayak takımı gibi dururlarken", sarı satenler giymiş olan Sultanin sütbeyaz ellerinin "elmas yüzüklerle parladığı" ve "tarifi imkânsız bir haşmet taşıdığı" John Cam Hobhouse'un dikkatinden kaçmamıştı. "Öyle gözlerdi ki onlar, donup kalırdım," diyen Amerikalı bir misyonerin tepkisi de farklı değildir. Bir İngiliz generali, zekâ parıltıları taşıyan siyah gözleri, "haremin kadınısı havasından ziyade sahra ordugâhlarına uygun teni, geniş omuzları ve göğsümle -bacakları kısa da olsa- tartışma götürmez biçimde yakışıklı buluyordu II. Mahmud'u. "Sakalı, gördüğüm en güzel ve siyah sakallardan biriydi."²⁸

Sultanin en büyük gücü iradesiydi. Kaderciliğe karşı çıkıyor ve her şey nihai olarak Tanrı'nın ellerindeyse, diyordu, Tanrı da her şeyi insanın gayretine dayandırmıştır. Son Osmanlılardan bazıları, bir *rois faineants* (miskin krallar) güruhu haline gelip dejenere olmak şöyle dursun, aşırı enerjiden ve işleri bir türlü devredememekten mustariptiler. II. Mahmud, saltanatının başlamasıyla beraber geçmişle bağlarını kopardı. Pek çok kitap, Sultanin geleneksel ikametgâhı olan Topkapı Sarayı'nı 1839 ya da 1853'te terk ettiğini belirtirse de, II. Mahmud aslında 1808 yılından beri saraydan uzaktaydı. Kışları Beşiktaş'ta, bugün Dolmabahçe Sarayı'nın bulunduğu yerde, yazları ise Beylerbeyi, Çırağan ya da Sadabad'da -bugün artık hiçbirisi olmayan, sütunlu ve alınlıklı cep-heleriyle Topkapı'dan çok Carlton House'u* andıran, ahşap saraylarda- geçirirdi. Beşiktaş, Baüli görüntüsünün ardında havuzları, çeşmeleri, hamamları, resmi ziyafetlere sahne olan köşkleri,

mutfakları, talimhanesi ve Topkapı'dakinin benzeri bir Hırka-i Şerif odasıyla, geleneksel Osmanlı atmosferine sahip bir hükümet semtiydi. Hükümet dairelerinden bazıları ve saray mektebi, faaliyetlerini Topkapı'da sürdürmeye devam ediyordu; Saray'ın hep altındaydı Babıâli. Bununla beraber, Sultanin ikametgâhı Boğaz'a -Müslümanların ağırlıkta olduğu mahallelerin uzağına- taşınmıştı.²⁹

Sir Robert Listonin Sultan'a ilişkin izlenimleri olumluydu:

...hükümet üzerinde mütehakkim bir denetim ve yoluna çıkabilecek engelleri temizleme yöntemlerine ilişkin en küçük bir tereddüdü bulunmama... Sultanin karakterinden anladığım ve idaresine tanık olduğum kadarıyla şunu söylemeliyim ki, [yeniçerilerle] mücadeleyi bırakmaktansa saltanatını da, yaşamını da gözden çıkarmaya hazır. Tanıyanlar onun için yetenekli bir kişi, dinç ve faal bir kafa yapısına sahip, ayrıca, muhtemelen konumunun etkisiyle, yükselmeye öylesine meraklı ve kişisel üstünlük hissi öylesine kuvvetli ki, diyorlar, her türlü muhalefeti suç sayıyor, her türlü direnişi beyhude buluyor ve kendisine sükûtu hayal şansı tanımıyor.

II. Mahmud bir keresinde, Anadolu'daki isyankâr bir valiyi yalalayamadığı için Kaptan Paşa'yı, filosuyla Konstantiniyye'ye dönmek yerine kış mevsimini Ege'de geçirmeye mecbur etmişti. Arabistan'daki Vahhabiler'in gücünü yok etmek için Mısır Valisi Muhammed (Mehmed) Ali'yi kullandı. Mekke 1813 yılında tekrar Şeriflerin ve Sultanin hâkimiyeti altına döndü. 1818 yılında, isyancı Vahhabi şeyhleri Konstantiniyye sokaklarından yürütüldükten sonra idam edildi ve kafaları sarayın birinci bahçesinde teşhir edildi.

II. Mahmud, benzetmek gerekirse, Churchill gibi "hemen harekete geçilmesi" yanlısıydı. Bir gemi tersaneden denize indirilirken çamura saplanmıştı. Gerisini Sir Robert Liston şöyle anlatıyor:

* Londra'daki ünlü bir İngiliz centilmenler kulübü, (y.n.)

Sultan asık bir suratla, ertesi sabah geri döneceğini (tören öğleden sonra yapılıyordu) ve o zamana kadar gemiyi Boğazın ortasında göreceğinden emin olduğunu söyleyerek çekildi. O anda yağınla işçi işe koşturuldu ve bizzat Tersane Emni (bahriye nazırı ile kızaklar amirinin görevlerini kendinde toplayan yetkili) bütün gece boyunca, elinde meşaleyle suyun içinde uğraşıp durdu. Sultan ertesi sabah görüldüğünde, buyurduğu gibi, gemi Boğazın ortasında yüzüyordu.

Bir keresinde de, sabahın sekizinde Babıâli'ye gitmiş ve Reis Efendi'yi çağırmıştı. Reis Efendi yerinde yoktu. Zaten orada yaşayan Veziri Azam dışında, diğer vezirler de yerlerinde yoktu. "Ekselansları yaklaşık yarım saat, diğer kamu görevlileri birer birer gelmeye başlayınca kadar kaldı, öyle bir azar işittiler ki, en azından yanlarında çalışanlar asla unutmadı."³⁰

II. Mahmud, korkuyu idari bir araç olarak kendinden öncekilerin hepsinden daha çok kullandı. IV. Mustafa'nın hareminden 200 civarında kadın, erkek çocuk (yeniçerilerin Sultan'a karşı kullanabileceği bir rakip) dünyaya getirmemeleri için Boğazın sularına gömüldü. Konstantiniyye'nin, Avrupa'daki güç dengesinin değişmesine neden olan diplomatik kararlarından biri, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1812'de imzalanan antlaşmaydı. Her iki imparatorluğun da barışa gereksinimi vardı. Ayrıca Napoleon da, I. Aleksander'la Tilsit ve Erfurt'ta devlet-i aliyyenin taksimatını müzakere ederek, Osmanlı İmparatorluğu'nu zaten kendinden uzaklaştırmıştı. Rusya, Besarabya'yı -ve o yaz ordusunun büyük bir bölümünü Napoleon'un üzerine gönderme rahatlığını- kazandı. İmparatorluk da, Eflak ve Buğdan'ı yeniden ele geçirdi. Ama, bu arada, barış koşullarının tatminkâr bulunmayan bazı bölümlerinin faturası Baştercüman Prens Mourousi'ye çıkarıldı. Mourousi, Boğaz'daki yalısından Babıâli'ye çağırıldı ve ölüm cezasına çarptırıldı. Celladın kılıcını elinden kapamayan Baştercüman uzun süre başarıyla direndiyse de, ölümden kurtulamadı.³¹

Yabancı diplomatlar ve tercümanlar, yeniçerileri de benzer bir muamelenin beklediğini açıkça görüyorlardı - gerçi yeniçerilerin hükümet kademelerindeki dostlarının sayısı, bu tür planların gerçekleşmesini önlüyordu. Tepkileri küstahçaydı. 1814 yılında, sarayın kapısına, Sultani yeniçerilerin idare ettiği bir köpeğe benzetilen bir pusula asıldı: "Köpeklerimizi nasıl kullandığımızı bilirsin; işimize yarar da güdölmeyi sineye çekerlerse iyi bakarız onlara. Ama işe yaramadıkları zaman da sokağa bırakırız." Buse ne sonra, Sultan'a ikaz kabilinden, yeniçeriler herkesi şehri ateşe vermekle tehdit etti. Başkentteki düzensizlik öyle bir hal almıştı ki, bir Veziri Azam'm söylediği gibi, Avrupa'nın maskarası olmuştu Konstantiniyye.³²

1821 yılında, eyalelerde sonuçsuz ama bitmek bilmez çarpışmalara yol açan Yunan isyanı, nihai hesaplaşmayı erteledi. Öte yandan, yeniçerilerin Yunanlı asiler karşısındaki yetersiz performansı da ıslahat ihtiyacını pekiştirmişti. Sultan, sessiz ve derinden çalışan bir köstebeğe -ya da, doğru zaman gelinceye kadar iğnesini saklayan bir akrebe- benzetiliyordu. Eski bir çete reisi olan yeniçeriağası Hüseyin Paşa, Sultan'ın planları doğrultusunda, yeniçeriler arasından en tehlikelilerini ayıklamaya başlamış ve bunların meyhaneleri ile kahvehanelerine casuslar yerleştirmeye girişmişti.³³

1826 yılında, Sultan orduyu modernize etmeye başladı. Osmanlı ordusu 15. yüzyıldan beri, bilhassa topçuluk sahasında yabancıların verdiği taktikleri sık sık benimsiyordu. Donanma da III. Selim döneminde modernize edilmişti. II. Mahmud, başlarda yeniçeri Ocağı'nı ilga etmek gibi bir tehditte bulunmadı. Ama yeniçeriler o kadar yola gelmez ve o kadar değişim muhalifi idiler ki, sonunda, 1826 Mayıs'ında Müftü'den bir fetva aldı. Fetvada, yeni talim ve üniforma tipinin Avrupalı değil, "asri Müslüman" tarzı olduğu belirtiliyordu. II. Mahmud, fetvanın yanı sıra 208 kıdemli devlet memurunun da imzalı onayını almıştı. 11 Haziran 1826 günü, yeniçeri kışlasının yanındaki geniş talim alanında, Etmeyda-

nı'nda, Osmanlı Konstantiniyyesi'nin tarihindeki en kararlı olaylardan biri meydana geldi. Dön talim hocası (biri Mısırlı, üçü III. Selim'in kıdemli askeri), modern üniformalar giymiş 200 Osmanlı askerini, Avrupa usulü talime başlattı.³⁴

13 Haziran günü, aynı alanda toplanan 20.000 yeniçeri, "Kâfirlerin talimini istemeyiz!" diye bağırıyordu. Humbaracılar, bahriyeliler ve mühendisler Sultan'a sadık kalmıştı. Rakip ordular sokaklara yayılmış, "Muhammed ve Hacı Bektaş!" (Hacı Bektaş-ı Velî, Yeniçeri Ocağı'nın manevi hamisi olan bir derviş idi) ya da "Muhammed ve Mahmud!" diye bağırıyordu. Yenilmezliklerinden son derece emin olan yeniçeriler, saraya ve ağalarının haremine saldırıp Topkapı'ya dayandılar. İsyancıları sakinleştirmeye çalışan Veziri Azam şöyle diyordu: "Benimsediğimiz yeni askeri sistem hem makul, hem de Mukaddes Kitabımıza ve dini akidelerimize uygundur. Ulemanın rızası vardır. Osmanlı sülalesinin gücü ve şerefi için buna devam etmek istiyoruz. Bu mukaddes yapının tek bir taşının yerinden oynamasına izin vermeyiz."

II. Mahmud Beşiktaş'tan kayıkla saraya geldiğinde keyfi hiç de kaçık değildi. On sekiz yıldır beklediği an buydu. "Ya yeniçeriler tamamen katledilecek," diye düşünüyordu, "ya da Konstantiniyye'nin enkazının üzerinde kediler gezinecek." Sünnet odasında, gözyaşları içinde, "Beni rencide eden nankörleri cezalandırmak için size katılmak ve gerçek Müslümanların arasında savaşmak istiyorum!" diyerek, Peygamberin Sancak-ı Şerifini Veziri Azam ile Şeyhülislam'a teslim etti. Onlar ise sarayda, emniyette kalması için kendisine yalvardı. II. Mahmud, harekâtı saray kapısının üzerindeki odadan yönetti. Şehirdeki tüm vaizlere, Müslümanları Sultan Halife'yi korumak üzere hemen Sultanahmet Camii'ne çağırımları için mesajlar gönderildi. Şehir müdafaya geçmek için sabırsızlanıyordu. Pek çok Müslüman, yeniçerilerden sayısız cinayetlerinin ve hırsızlıklarının öcünü almak istiyordu. Saray cephaneliğinden herkese kılıç, tüfek ve fişek dağıtılmıştı. Mukaddes Sancak, Sultanahmed'in minberine dikildi. Ve-

ziri Azam ve kıdemliler camide oturuyor, avluya kurulan otağlarda yatıp kalkıyordu.

Saraya bağlı birlikler kısa sürede Etmeydanı'nı yeniden ele geçirdi. Topçuların rolü, 1792'de Paris'te Tuileries Sarayı düşerken ya da 1825'te St. Petersburg'da Aralık İsyanı bastırılırken olduğu gibi, kritikti. Başlangıçta tereddüt ettiler. Derken, Sultanin güvenilir adamlarından Kara Cehennem ileri fırladı ve fitilleri tutuşturdu. Toplann patlamasını izleyen katliamda binlerce kişi öldü. Pek çok yeniçeri kendilerinin sık sık kullandıkları silahlar tarafından yok edildi. Kışmaları ateşe verildi ve kömür haline gelen cesetleri ertesi sabah enkazın arasında bulundu.³⁵ II. Mahmud, Konstantiniyye'de, Paris'teki Kamu Güvenliği Komitesi'nin yaptığından daha çok kan dökülmesine neden olmuş bir hanedan ihtilalcisiydi. 16 Haziran günü, tercüman Bartolomeo Pisani İngiliz sefiri Sir Stratford Canning'e şöyle yazıyordu: "Şehrin her bir köşesi aranıyor ve yakalanan bütün yeniçerilerle subaylar Veziri Azam'a getiriliyor. Veziri Azam orada ölüm emri veriyor ve hemen *ipso facto* (bilfiil) idam ediliyorlar. Cesetleri Hipodrom'a atılıyor ve üç gün süreyle bekletiliyor. Bütün kamu daireleri ve çarşılar kapalı, kimse işine gitmiyor."

17 Haziran'da, "dünya durdukça yaşayacak olan Osmanlı monarşisi"ne hizmette muvaffakiyetin unsuru kalabalıklar ya da cesareten ziyade ilimdir, diyen bir emirle Yeniçeri Ocağı resmen ilga edildi.³⁶ Canning'e göre, 22 Haziran'a kadar 6000 yeniçeri idam edilmiş, 5000 yeniçeri de sürgüne gönderilmişti: "Topkapı Sarayı'nın girişi, Sultanin penceresinin altındaki sahil şeridi ve deniz ceset kaynıyor; köpekler çoğunu parçalıyor ve bazılarını yiyor bunların."³⁷ Sultanin da kabul ettiği ve doğruladığı resmi kayıtlar, Sultanahmet Camii'nin alt odalarından birinde bir asinin sonunu şöyle anlatır: "Cellaüar boynuna yılan derisinden ilmeği doladı. 'Çekin, arkadaşlar' dedi ve bir deli cesaretiyle öldü."

Konstantiniyye, son imparator Konstantinos, Fatih Sultan Mahmud, Eyüp Sultan gibi kişiliklerin günlük bilincin bir parçası ol-

duğu, uzun tarihsel anılarla dolu bir şehirdi. 1826 Haziranı, üç yüz yıldan sonra hanedanla yeniçeriler arasındaki hesapların kapatıldığı aydı. Resmi tarih, yeniçerilerin Hristiyanlara saldırıları da dahil, son dönem taşkınlıklarının yanı sıra, I. Selim ve Süleyman dönemlerine kadar uzanan sayısız itaatsizlikleri de sayıp döker. Pek çok yeniçeri, Veziri Azam'ın emriyle, 178 yıl önce bir başka Veziri Azami astıkları Atmeydanı'ndaki aynı ağaçta asıldılar.³⁸

"Vak'a-yı Hayriye" [Hayırlı Olay] adıyla da bilinen "imparatorluk bahçesinin lüzumsuz ve yabani otlardan temizlenmesi", bir dönemin başlangıcı olarak kabul edildi. Anık yeniçerilere ödenecek büyük meblağlara ihtiyacı kalmadığını söyleyen Sultan, özel mülkü müsadere ya da tevarüs etme hakkından vazgeçti: "Sarayımda, adaletin barınağında, artık kanunsuzluğun davulunu ve talancılığın çılgınlıklarını istemiyorum."³⁹ 20 Haziran'da, Topkapı Sarayı'nın dış bahçesi trampet* ve borazanların sesleriyle çınılıyordu. 2000 Türk vardı bahçede,

...çeşitli kıyafetler içinde. Ama ellerinde tüfek ve süngüleri, Avrupa usulü sıraya dizilmiş, yeni bir tür talimden geçiyorlardı. Talimi önce penceresinden izleyen Sultan, daha sonra aşağı inerek askerleri denetledi. Majesteleri, tabancası ve sipahi kılıcıyla Mısır tarzında giyinmiş [yani, modern bir üniforma], başına sanki yerine bir çeşit Mısır başlığı takmıştı

- bir hükümdarın giyimi için, yüz yıl sonra Mustafa Kemal'in getireceği şapka devrimi kadar kararlı bir değişiklikti bu.⁴⁰ Osmanlı giyiminin bir zamanlar sahip olduğu prestij, onun Buda ve Varşova'da bile taklit, edilmesine neden olurdu. Şimdiyse, Konstantiniyye'ye statü Batı'dan geliyordu. Sultan'ın yeni elbiseleri, imparatorluğunun Batı kültürüne açıldığı mesajını veriyordu.

Temmuz ve ağustos aylarında da durmayan idamlar şehre

* Trampet sözcüğü, Batı dillerinde "fifre" gibi bir boru anlamına gelirken, bizde ona eşlik eden "küçük davul" karşılığı olarak yerleşmiştir, (y.n.)

dehşet saçmaya devam etti. Ayyaşlık, dinsizlik ve yeniçerilere haber taşımakla suçlanan Bektaşî tarikatı yasaklandı, dervişler yakalandı ve tekkeleri yıkıldı. Avrupalı tacirler tehdit ediliyordu; Avusturyalı bir tercüman dövülerek öldürüldü. Muhtemelen kıyıda köşede kalmış yeniçerilerin çıkardığı yangınlar, ağustosun sonunda şehrin bir kısmını yok etti. Şehirdeki İngiliz sakinlerden biri şu notları düşüyordu: "Her yerde idam. Hoşnutsuzluk hâkim. Sakin yapılı Türklerin bile tepki göstermesinden korkuluyor." En sonunda şehrin kadınları saraya protesto yürüyüşü yaptı. Yürüyüşün ardından kıyım yavaşlama görüldü. Ama kan davası bitmemişti. Yıllar sonra, bir İngiliz general, Sultanin nezaretindeki işçilerin bir Pera mezarlığındaki mezar taşlarından yeniçeri başlıklarını koparıp attığını gözleriyle görecekti.⁴¹

X
II. MAHMUD
m:

Cennet, kılıçların gölgesi altındadır.

II. Mahmud

Yeniçerilere gösterdiği insafsızlığın aynısını, II. Mahmud, Yunanlılara da göstermişti. 1814 yılında, Rusya'nın giderek büyüyen bir Karadeniz limanı olan Odesa'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılması ve "mukaddes ve yıkık anavatan'ın kurtarılması amacıyla, *Filiki Etarya* (Dostlar Cemiyeti) isimli bir gizli cemiyet kurulmuştu. İflasın eşiğindeki tacirlerden oluşan ilk üyeler diğer Yunanlıları, Carin ve -Korfulu bir Rum olan- Hariciye Nazırı Kont Kapodistriasın desteğini aldıklarına inandırdılar. 1816 yılında, "firari" Aleksander Mavrokordato da Moskova'da kendileri-

ne katıldı. 1818 yılında ise karargâhları Konstantiniyye'ye, Emmanuel Ksanthos isimli bir Rum tacirin evine taşındı. Ne var ki, şehir iyi bir devrim merkezi olamayacak kadar ticaretle yüklü ve Osmanlı'ydı. Üyelerden birine göre, "Asıl rolü Konstantiniyye'nin *eforia'smm* (cemaat başları meclisi) oynaması bekleniyordu. Ticaret ve şahsi menfaatleri mensuplarının ruhunu tüketmemiş olsaydı, oynayabilirdi de." Filiki Etarya'nın 946 üyesinden sadece yüzde dokuzu Konstantiniyyeliydi. Fenerlilerin çoğu imparatorluğa sadık kalmayı tercih etmişti. Onların gözü prensliklerdeydi.

Bununla beraber, bazı bölgelerde niyetlerin değiştiği gözlemleniliyordu. 1807 yılında, İngiliz filosu Topkapı Sarayı önlerinde boy gösterdiği zaman, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığı teşvik eden 1798 tarihli *Patrikhane Nasihatlerinin* yazarı Patrik V. Gregorios, hisarların onarımında -Patrikhane halkı ve 1000 Rum'la beraber- esasını eline alıp III. Selim'e yardım etmişti. Ama yıllar sonra, cemiyetin varlığından haberdar olduğunda dostane duygularını dile getirdi. Kendisi üyeliği reddetmesine rağmen ("Eğer Etarya'nın üye kayıtlarında adına rastlanırsa, tüm ulus tehlike altına girerdi"), kâtiplerinden biri -belki de Mukaddes Pederi olan bitenlerden haberdar kılmak için- derneğe katıldı.¹ Bu arada, hareket Osmanlı toprakları dışında ve Mora'da güç kazanıyordu.

Çar I. Aleksanderin emir subaylığına gelmiş bir Fenerli olan dengesiz, hayalperest ve düşkün Aleksander İpsilanti, St. Petersburg'da, 1820 yılında derneğin başına geçmeyi kabul etti. 1821 Nisanı'nda da, çoğunluğu Yunanlılardan oluşan Mukaddes Lejyon'un başında Prut Nehri'ni geçerek Buğdan'a girdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun patlamaya hazır bir volkan olduğuna inanıyordu. Halbuki Romenlerin çoğu aslında, Osmanlı karşıtı olduklarından daha fazla Fenerli karşıtıydı. Eflak Prensi Aleksander Soutzo, Yunanlıların bir felakete doğru gittiğini düşünüyordu. Öte yandan, Buğdan Prensi Mikhael Soutzo'nun bir Rus diplomatik kurye ile Konstantiniyye'de bulunan Filiki Etarya'ya gönderdiği mektuplarda, entrikacıların hayalleri açığa vurulmaktaydı: "Yansın yı-

kılsın başkent. Denizcileri tersanenin denetimini ele geçirmeye teşvik edin. Sultan yangın yerine gitmek üzere çıktığı zaman, yakalamak için elinizden gelen her şeyi yapın. Duyulsun anavatanın sesi... Zafer çok yakın." Ve Yunanlılar, Mora ile Epir'de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklandı.²

Ayaklanma haberleri ve İpsilanti'nin bildirisinde öngörülen tehlike -hilal indirilecek ve haç yeniden dikilecekti- başkentte bulunan Osmanlıları dehşete düşürmüştü. Maskeler düşüyordu. Hıristiyanlarla Müslümanların asırlardır yan yana yaşamalarını mümkün kılan sentez çözülmüştü. Rumları her türlü belayı getirebilecek akrepler olarak gören Müslümanlara, yanlarında silah bulundurmaları söylendi. Yaşananların en iyi özeti, İngiliz sefaret papazı Robert Walsh'ın söylediklerinde bulunabilir. "Pera'ya döndüğümde, insanların davranışlarında ve görünüşlerinde birkaç saat içinde baştan aşağı bir değişiklik meydana gelmiş olduğunu gördüm." Ermeniler büyük bir panik içinde evlerine kapandı. "Türkler bir elleri yatağanlarının sapında, diğer elleriyle bıyık burarak bir yukarı, bir aşağı geziniyor. Rumlar ve Yahudiler, Türkleri gördükleri yerde yoldan çekilip, kendilerini açık buldukları ilk dükkâna ya da kahvehaneye atıyor." Müslümanlar sokaklarda Rumları öldürüyor, Batı Avrupalılara saldırıyordu. Ayaklanma için, Patrik'in Sultan'la yaptığı toplantıyı izleyen beş saat içinde kaleme aldığı ve ruhani meclis tarafından da onaylanan bir aforoz metni okunuyordu bütün kiliselerde.³

Bu arada, Sultan haklı olarak, Patrik'in söylediğinden daha fazlasını bildiğinden şüphelenmekteydi. Paskalya yortusundan önceki cumartesiye denk gelen 22 Nisan günü, Fener'de bulunan patrikhane kilisesindeki bir toplu ayin sırasında aforoz metni bir kez daha okundu.

Halk duyduklarından kuvvetle etkilenmiş bir halde dağılmak üzereydi ki, birden patrikhaneye çavuşlar [muhafızlar] daldı ve her zamanki gibi kalabalıkta düzeni sağlamak üzere gönderildik-

lerini düşünen insanları ite kaka ilerleyip, takdis ayinini henüz tamamlamış olan Patrik'i ve orada görevli papazları yakaladılar. Yakalarından sürükleye sürükleye avluya çıkardılar ve boyunlarına ilmeği geçirdiler.

Patrik avlunun kapısına asılarak ölüme terk edildi. Yaşlı, zayıf bir adam olduğu için ıstırapı saatlerce sürdü. İki papaz ile üç başpiskopos şehrin değişik bölgelerine asıldılar - cezalandırma ve nefret mesajının iyice anlaşılması için. Patrik'in cesedi üç gün sonra asıldığı yerden indirildi ve cemiyetler arası nefreti körüklemek amacıyla Yahudilere verildi. Yahudiler pis bir pazaryerinin içinden Halic'e kadar sürükledikleri cesedi burada denize fırlattılar. Artık çürümeye yüz tutmuş ve şişmiş olan gövde çok geçmeden yüzeye vurdu ve birkaç gün sonra, gömülmek üzere gizlice Odesa'ya götürüldü.

Sokaklarda Hıristiyanlara ait cesetlerin üzerinde çaylaklarla akbabalar dönüp duruyor, ama her şey öncelikle köpeklere kalıyordu. "Başkentin şu anda arz ettiğinden daha kasvetli bir dehşet ve perişanlık sahnesini tahayyül etmenin imkânı yoktur." Komnenos Kalfa olarak tanınan bir Rum mimar, Galata'da Osmanlı donanması için inşa etmiş olduğu yapıyı teftiş ederken idam edildi. Topkapı Sarayı'nın dışı, kesilmiş kafa tepecikleriyle doluydu. İngiliz sefiri 22 Mayıs 1821 günü II. Mahmud'a güven mektubunu sunmaya giderken, maiyetindekiler, Mora'daki Osmanlı generalleri tarafından zafer kanıtı kabilinden gönderilen "tınaz gibi" kulak ve burun yığınlarını ve sokaklarda çocukların kesik kafalara tekme savurduklarını görmüşlerdi. Yeni tercüman Stavrakı Aristarkhi içerde, taş gibi duran Sultanin karşısında, öylesine titremiş ve güven mektubunun üzerine öyle çok ter damlamıştı ki, yazılanları güçlükle okuyabilmişti.⁴

Konstantiniyye ve çevresindeki 76 Rum kilisesinden -16. yüzyıldan bu yana sayılarındaki çoğalma, Rumların refah artışının işaretiydi- biri tahrir edildi, 13'ü yeniçeriler tarafından yağmalandı.

Topkapı Sarayı'nın yanında yer alan ve bir zamanlar sultanların, Rumları etrafında dans edip şarkı söylerken seyrettiği Aziz Kurtarıcı çeşmesi, bir daha açılmamak üzere duvarla örüldü.⁵ Ancak on hafta sonra, 5 Haziran'da, "tahrik olmadığı müddetçe" Hristiyanların öldürülmesini yasaklayan bir duyum yapıldı. Dükkânlar yeniden açıldı ve şehirde güvenlik bir ölçüde yeniden tesis edildi.⁶ Bununla birlikte Müslümanların, küçük çocuklar da dahil, silahlı dolaşmaları serbestti. Böl ve yönet politikasında çok kararlı olan hükümet, dindaşları olan bu Hristiyanları zaten pek sevmeyen Ermenilere bile, Rumlarla ilişkilerini askıya almalarını, Rum hizmetkâr bulundurmamalarını ve Frenk kıyafetleri giymemelerini emretmişti.⁷

Fenerlilere karşı girişilen bu büyük kıyım, dönemlerinin sona erdiğinin habercisiydi. Tarabya'da bulunan Mourousi ve Kallimakhi sarayları talan edilip yıkıldı. Konstantinos Mourousi, Alay Köşkü'nün dışında üzerinde resmi tercüman giysileriyle idam edildi. Türkleri teskin ederken Moralıları isyana kışkırtan Donanma Baştercümanı Nikholas Mourousi* tersanede idam edildi. Diğer kurbanlar arasında iki eski baştercüman, Yani ve Kari Kallimakhi ile Stavrakhi Aristarkhi vardı. Bu sonuncusu Sultanin karşısında belki de boş yere titrememişti. Şehirdeki Rumların büyük bir bölümü ya asıldı, ya Anadolu'ya sürüldü ya da Rusya'ya kaçtı. Rum kütüphanelerinden yağmalanan kitaplar, Sultanin emri üzerine toplanıp Peralı Katolik ve diplomatlara satılana kadar, sokaklarda süründü. Fenerlilerin çoğu, Osmanlı ile bağlarını koparıp Yunanistan'a kaçtı. İpsilanti, Karaca ve Soutzo aileleri, Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda yer aldı. Prens Nikholas Soutzo, anılarında, çocukluğunun geçtiği Tarabya'da Osmanlıca, Farsça ve Arapça öğrenmekten keyif duymuş olduğunu kabul ediyordu. "Ama çok geçmeden, Konstantiniyye'den ayrıldıktan ve başka

Nikholas Mourousi, Fransız sefareti ikinci müsteşarı Vicomte de Marcellus tarafından Melos Adası'ndan alınıp Fransa'ya kaçırıldığı tarihe kadar Milo Venüsünü ilk satın alan kişidir.

meşguliyetlere yönelmeme neden olan Yunan devrimini yaşadık-tan sonra, zaten yeterince pekişmemiş olan bu bilgileri işleyecek fırsatımın olmadığını gördüm. Ve sonuçta, bildiğim her şeyi unuttum."⁸

Fenerli aileler arasmda en tanınmışları olan Mavrokordatolar da Osmanlı İmparatorluğu ile ipleri koparmıştı. Eflak ve Buğdan'da sırasıyla Başreislik ve Valilik görevlerinde bulunmuş olan Georgios (Yorgo) Mavrokordato, 17 Nisan 1821 tarihinde Konstantiniyye'de asıldı - ailenin ölüm cezasına çarptırılan ilk mensubuydu. Kuzeni Aleksander Mavrokordato'nun kariyeri, Fenerin Rum milliyetçiliğine yönelişinin simgesi gibidir. 1791 yılında Konstantiniyye'de doğan Aleksander, amcası Eflak Prensi Yani Karaca ile birlikte 1812'de Bükreş'e gelmişti. Sonra, Filiki Etarya'ya katıldı. 1818 yılında, bir gezi için güney eyaletlerinde bulunan I. Aleksander'a saygılarını sunarken Kapodistrias'a, "Yunanlılar olarak, Rus ordularının Prut Nehri'ni geçtiği haberini sabırsızlıkla beklediklerini"⁹ söylüyordu.

Aynı yıl, kötü yönetim ve suiistimale suçlanarak sürgüne gönderilmek suretiyle yine amcasının peşinden gitti. Cenevre ve Paris'te bulunduktan sonra üniversiteye devam etmek için Pisa'ya geçti - 1650lerden bu yana Batı'da eğitim gören ilk Mavrokordato'ydu. Dört kültürle de (Osmanlı, Rum, Romen, Batı) barışık ve pek çok dile hâkim olan bu kozmopolit yapılı kişi, milliyetçiliğin öyle çok etkisinde kaldı ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun ulusal bir Türk devletine dönüşeceğini ilk düşünenlerden biriydi. Balkanlar ile Anadolu'da, ırklar ve dinler arasındaki karışım başkentteki kadar karmaşık bir hal almıştı. Devlet oluşumu için gerekli niteliklere sahip olmayan bölge yoktu. Mora'da Müslüman ve Yahudi sivil halkın katledilmesi, 1821 yılındaki Yunan isyanının ilk icraatlarından biriydi. Ama Aleksander Mavrokordato tarihi, demografiyi ve coğrafyayı hiçe sayarak şunları yazıyordu: "Bu güç [Osmanlı İmparatorluğu] kendi sonuna doğru koşuyor... yerini ya Rumlarınki gibi bir ulusal devlet almalı ya da Ruslar tarafından istila

edilmeli," veya "genç ve dinç bir güç" -yeni bir Yunan imparatorluğu- çıkmalı ortaya.¹⁰

Mavrokordato kocaman bıyıkları ve romantik görünümüyle Pisa'da, komşuları Shelleylerin dikkatini çekti. Shelley, aşırı Osmanlı korkusuyla yüklü şiiri *Hellas'ı* (şiirin epigrafında, "Peygamberim ben, asil savaşçıların soyundan" yazıyordu), "yazarının hayranlığı, sevgisi ve dostluğunun naçizane bir ifadesi olarak... Eflak Prensiği Dışişleri sabık Kâtibi, Ekselansları Prens Aleksander Mavrokordato'ya" ithaf etmişti. Mavrokordato, Mary Shelley'e Yunanca öğretiyor, Mary Shelley de bir Fenerli hızıyla öğrenen Aleksander'a İngilizce dersleri veriyordu.

1821 yılında, annesi ve kız kardeşleri bir Rum gemisindeki un çuvallarına saklanarak Konstantiniyye'den kaçarken, Mavrokordato Pisa'dan ayrılıp -o zamanlar zengin bir Yunan kolonisinin merkezi olan- Marsilya'ya geliyordu. 18 Temmuz günü, yanında kendisine katılanlar, para ve silahlarla birlikte Yunanistan'a doğru yelken açtı. 11 Ağustos 1821 tarihinde Missolongi'ye ulaştı. 1 Ocak 1822 tarihinde ise İcrai Kuvvet Başkanı'ydı. Bu tarihten sonra, 1863 yılındaki ölümüne kadar bakan, başbakan -ve hatta, kimi zaman Konstantiniyye'de sefir- olarak Yunan ulusal hayatının merkezinde kaldı.¹¹

II. Mahmud, "Vaka-i Hayriye"de Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırdıktan sonra bir taraftan Mora'da Yunanlılarla mücadele ederken, diğer taraftan yeni bir Osmanlı ordusu kurmaya girişmişti. Sultanin muhafız takımı, Büyük Petro'nun ıslah edilmiş ordusunda olduğu gibi, talim mektebi ve güç kaynağı olarak kritik bir role sahipti. 31 Ağustos 1826 tarihinde Bostancılar ile beraber iki merasim muhafız alayı, *solaklar ve peykler*, resmen yeniden teşkilatlandırıldı. Talimli Saltanat Bahçıvanları adı verilen bu birlik, Başkumandan yerine doğrudan Sultan'a bağlı olarak görev yapıyor ve kendine ait bir subay mektebi ile komuta yapısına sahip bulunuyordu. Sultanin köleleri ile itibarlı kişilerin oğullarını yeni orduya subay olarak yetiştirmek üzere, bir de saray taburu tesis

edildi. Kurulan bu yeni ordunun nüfusu 1826 yılının sonunda 25.000, 1828 yılı sonunda ise 30.000'di.¹² Ordunun ödeneği, yeniçerilerin müsadere edilen vakıflarından karşılanıyordu.

Konstantiniyye, 1829 yılından itibaren, Berlin ya da St. Petersburg gibi diğei- büyük askeri başkenderi andırmaya başladı. Yeniçeriler, Süleymaniye'nin yakınındaki kışlalarında ya da şehirde yaptırdıkları kendi evlerinde yaşamışlardı. II. Mahmud'un mimarı Kırkor Amira Balyan tarafından şehrin değişik bölümlerine, Osmanlı'nın geniş pencereleri, mermer sütunları ve göz alıcı san duvarlarıyla ayırt edilen, sade ve vakur neoklasik üslubunda taş kışlalar yapıldı. Diğer başkenderdeki muadillerine nazaran bunlar daha büyük ve genellikle daha temizdiler. Sultanin ziyaretleri sırasında kullanılmak üzere hepsinde özel bir konut (hünkâr kasrı) bulunurdu — Sultanin gücünün ve her zaman, her yerde hazır bulunduğunun bir işaretiydi bu.

Üsküdar'da, 1794-99 yılları arasında III. Selim için yaptırılmış olan Boğaz'a nazır, ahşap Selimiye Kışlası, 1826'dan itibaren taş kullanılarak yeniden inşa edildi ve 1 Şubat 1829 tarihinde hizmete sokuldu. Devasa bir kuleye sahip, dörtgen bir yapı olan bu bina o kadar büyüktür ki, iki askerin bir sene boyunca hiç karşılaşmadan içinde dolaşabileceği söylenir. Günümüzde, Birinci Ordu Karargâhı olarak kullanılmaktadır. Balyan ayrıca Heybeliada'da bir deniz harp okulu, bugün Taksim Meydanı'nın bulunduğu yerde bir başka kışla ve şehir dışında da Davutpaşa Kışlası'nı inşa etmiştir.¹³

Bu dönemden itibaren şehirdeki merasim alanlarında sıkça rastlanan manzara, sırtında gösterişsiz, lacivert pelerini, Kazak pantolonu, ayağında çizmeleri ve yüzünde "sert, kendinden emin, kibirli ama hiddet barındırmayan bir ifade"yle Sultan'ın, askerlerine talim yaptırmasıydı. Birliklerin durumunu anlamak için sık sık kıyafet değiştirip kışlalara girerdi. İşine sadık bir kâtinin davetsiz bir misafiri dipçiklediği tüfek, emirlere bu derece riayet edilmesi onuruna gümüşle kaplanmıştı; bugün, İstanbul'da, Askeri Mü-

ze'dedir. Saltanat döneminin sonuna gelinirken Konstantiniyye'nin içinde ve çevresinde, yerleşik durumda yaklaşık 46.000 asker, gemici, bahriyeli ve topçu bulunuyordu.¹⁴

Sultan'a, Hüseyin Paşa ve Ahmed Fethi Paşa gibi sadık subaylar, bir muhafız birliği komutanı (bu Bostancı Paşa'nın yerine getirilen bir mevkidi) ve yabancı kökenli iki kişi yardım ederdi. Elbe ve Waterloo'da Napoleon'un da hizmetinde bulunmuş olan Giuseppe Donizetti (büyük bestecinin kardeşiydi) Restorasyon Avrupası'nda pek ikbal görememişti. Bunun üzerine 1828 yılında Konstantiniyye'ye gelmiş ve Osmanlı bandolarına Batı marşlarını öğretmeye başlamıştı. Sultanin onuruna bestelenen ilk resmi Osmanlı marşı Mahmudiye de bunların arasındaydı. Konstantiniyye'nin merasim alanları Rossini ve Donizetti'nin müziğiyle çınılıyordu. Osmanlı hanedanının Batı müziğiyle olan uzun aşk ilişkisi başlamıştı artık. Sonradan aldığı unvanla Donizetti Paşa, 1856 yılındaki ölümüne kadar (Sultan'a ve haremdeki kadınlara İtalyan müziği öğretmek üzere) sarayda ve Musika-i Hümayun'da görev yaptı.¹⁵

Sultanin en çok itimat ettiği yabancı, Calosso adlı bir Piedmontluydu.* Napoleon ordusunun eski bir subayı olan Calosso, 1820'lerde Piedmont'taki muhtelif entrikalara da bulaştıktan sonra geldiği Konstantiniyye'de biracılık işine girmiş, ama dikiş tutturamamıştı. 1827 yılında, fakirliğin pençesine düşmek üzereyken, sırtına binmeye çalışan ne kadar Türk varsa hepsini yere atan bir atı terbiye etmesi Sultanin dikkatini çekti. II. Mahmud'a geleneksel Osmanlı tarzından modern Batı tarzı süvariliğe geçiş öğretken kişi Calosso oldu. Eskiden, "beşik gibi kocaman eyerler ve dizleri kasiğe yakın tutan, neredeyse hareketsiz üzengiler" kullanılırken, daha sonra eyerler küçültüldü ve üzengi uzatıldı. Sultanin kolaylıkla adapte olduğu bütün bu yenilikleri muhafızlar şeytan icadı diyerek lanetliyordu. Calosso, 1828 yılında, bir

* Piedmonte, Kuzeybatı İtalya'da, 1859 yılında İtalya'ya katılan bir devlettir.

İngiliz dostuna şöyle diyordu: "Sultan [süvari bölüğünü] Avrupalı kıdemli bir binbaşı ya da yüzbaşı kadar iyi idare edebilir."

Yakışıklı Calosso, "askerliğe yatkınlığının yanı sıra zarif tavırlarının da etkisiyle, kısa zamanda "kimsenin görmediği himayeyi" görür hale gelmişti. Yeni birlikleri o eğitiyor, her gün Sultanla bir araya geliyordu ve kendisine Pera'daki en iyi evlerden biri verilmişti. Başlarda yüzüne bakmayan tercüman ve sefirler, şimdi kendisini "hürmetten titreyerek" selamlıyor ve davet yağmuruna tutuyorlardı. İyi derecede Türkçe de öğrenmiş olan Calosso, Sultanin "sağlam irade"sine ve "etrafındakilerden çok daha önyargısız" olmasına büyük hayranlık duyuyordu. Sürre Alayı'nın [hac kervanı] yola çıkış merasimlerinden birinde, Sultan, Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda Calosso'dan -bir Hristiyan'dan- yanında durmasını istemişti.¹⁶

II. Mahmud'un, imparatorluğunu modernize etme arzusunun bir sembolü de ordusuna ve idarecilerine giydirdiği başlıktı: Koyu kırmızı renkli fes. Müslümanlar namaz kılarken secdeye kapandıkları için başlık bilhassa önemlidir. III. Selimin yeni birliklerinin bir kısmı zaten kimi adalı Rumların ve Kuzey Afrikalıların kullandıklarına benzer, küçük kırmızı takkeler takıyordu. 1826 yılında Sultan fesi kabul etti ve ertesi yıl, bir süre tereddüt edildikten sonra, Tunus'a askerlere giydirilmek üzere 50.000 adet fes ısmarlandı. 1829 yılında, bütün hükümet görevlilerinin fes kullanması istendi. Artık şehir sokaklarında binlerce kırmızı koniden oluşan yeni bir renk dalgası vardı. Mezar taşlarında sarıkların yerini fes aldı. Sarık kadar debdebeli değilse de, daha birleştiriciydi fes. Sarık kullanımı sadece Müslümanlarla sınırlı tutulmuştu. Fes ise bütün hükümet görevlileri ve en sonunda, inancı ne olursa olsun sokaktaki hamal dahil, dileyen herkes tarafından kullanılabilirdi - yine de, Hristiyan fesini Müslüman fesinden ayırmak amacıyla 1840'lara kadar küçük rozetler kullanıldı.

1832 yılında, Eyüp'te önce Tunuslu, ardından 3000 Türk ve Er-

meni işçinin çalıştığı bir feshane kuruldu. Yün ipliğin boyanmasından, sertleştirilip biçim verilmesine kadar, karmaşık bir işti fes yapımı. Fesin tepesinden mavi, ipek ya da yünlü bir püskül sarkardı. Püskül uzun ve çabuk düğümlenen bir süs olduğu için, püskül taramak yeni bir meslek olarak sokaklarda yerini almaya başlıyordu. Halk arasındaki adıyla bu "püsküllü bela"nın yerini 1845 yılında kısa, siyah püsküller aldı.¹⁷

Fes kullanımının yaygınlaşması, Konstantiniyye ve Osmanlı İmparatorluğu'nun prestijini gösteriyordu. 1860 yılma gelindiğinde Bosna'dan Cava'ya kadar, ya kendisi Müslüman olan ya da Müslümanların idaresinde görev yapan tüm seçkinler fesi benimsemiş durumdaydı. 20. yüzyılda Avusturya ordusundaki Bosnalı askerler* ile İngiliz ve 1953'e dek, Mısır ordularındaki Kenyalı askerler fes giyiyordu. Fes, Osmanlı usulü modernleşmenin sembolüydü: Sultan'ın inisiyatifıyla benimsendiği ve namaz sırasında secdeye varmayı zorlaştırmadığı için İslam'a uyarlanmıştı, ama özellikle Müslümanlara has bir şey değildi. Fes günlük yaşamın ve milliyetçi yazar Falih Rıfkı Atay'm ifadesiyle, "Türk ruhunun bir parçası" haline gelmişti. Fesin giyiliş şekli çeşitli anlamlara gelirdi. Hristiyanlar ve -örneğin Gordon, Kitchenier, Rimbaud, Loti gibi- muhtelif görevlerle şehirde bulunan yabancılar, Müslüman nüfusa saygının gereği, ya da tepki çekmemek için, fes giyerlerdi.¹⁸

Sultan'ın reformları, Yunan ayaklanmasına karşı verilen mücadelede Osmanlı İmparatorluğu'nun işine yaramadı. Osmanlı filusunun 20 Ekim 1827 tarihinde Navarino'da Fransız, İngiliz ve Rus filoları tarafından yok edilmesi, Yunan ayaklanmasının sağladığı başarıya konan son nokta oldu. İngiliz sefiri Sir Stratford Canning, Konstantiniyye'den, Müttefik komutanını Osmanlı hükümetine karşı savaşa girmeye teşvik ediyordu. Konstantiniyye'de kendileri-

* Arşidük Franz Ferdinand'm son fotoğraflarında, Saraybosna'daki Bosnalı memurların fes giydiği görülmektedir.

ni ciddi tehlike altında hisseden Avrupalı sefirler, Osmanlı hükümetini Yunanistan'ı tanımaya ikna etmek amacıyla Aralık 1827-Haziran 1829 tarihleri arasında şehri terk edip Poros Adası'na gittiler. Reis Efendi kendilerine, "Babıâli'ye yabancı ilaç lazım değil," demişti, "Kılıcın cevabı kılıçla verilir. Tavassuta yer yok." Boğazlar, yabancı gemilere kapatıldı. 1829 yılında Rusya savaş ilan etti. Sultan'ın yeni ordusu yeniçerilerden daha fazla muzaffer olmadı. Ruslar, 20 Ağustos 1829 günü, imparatorluğun ikinci şehri Edirne'ye girdi. Rusların Karadeniz filosu Boğaz'ın girişinde volta atıyordu.

Reformlar konusunda zaten hiçbir şekilde istekli olmayan Konstantiniyye halkı ayaklanma kıvamına gelmiş görünüyordu. Bu arada, Eflak ve Buğdan'ın Rus denetiminde olması ve hükümet denetimindeki yiyecek tekelinin çökmesi şehirde açlık tehlikesini arttırmıştı. Calosso, kimi ulemanın yabancıların kâfir Sultan'ı devirmeleri için dua ettiğini ileri sürüyordu. Wellington Dükü gibi aklı başmda bir politikacı bile Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmek üzere olduğuna inanmış ve Orange ya da Prusya prenslerinden birinin idaresi altında Konstantiniyye'de Yunan imparatorluğunun yeniden tesisi planlarına koyulmuştu.¹⁹

Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve özellikle Konstantiniyye'nin stratejik konumunun bir avantajı, hiçbir büyük gücün diğerlerinin muhalefeti olmaksızın fethe kalkışamamasıydı. Üstelik, o sırada büyük güçlerin başmda bulunan devlet adamları imparatorluğun çökmesine yönelik bir arzusun siyasal sonuçlarından fazlasıyla korkuyordu. "Doğu Sorunu"nın tarihine Doğu ile Batı arasındaki çatışmanın çok dışından bakıldığında, Batılı güçlerin ve hatta Rusya'nın bile niyetinin olabildiğince uzun bir süre Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden kaçınmak olduğu görülür. İngiliz Hariciye Nazırı Lord Castlereagh, "Barbar da olsalar," demişti, "Türkiye, Avrupa sisteminin gerekli bir parçasını oluşturmaktadır." Rusya'da gizli bir hükümet komitesi 1828 yılında şu sonuca varıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu'nu muhafaza etmenin yararları zararlarından çok daha fazladır." (Çünkü, aksi tak-

dirde, onun yerini muhtemelen İngiliz ya da Fransız nüfuzu altındaki güçler alacaktır). Wellington, 1829 yılı Ağustos ayında, imparatorluğun dağılacağına dair başlarda duyduğu korkuyu atlatmca ağzındaki baklayı çıkardı: "Osmanlı İmparatorluğu Hristiyan Avrupa'nın hayrına ayakta durmaktadır; Türklerin değil." Metternich, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da muhafaza edilmesinin, "Avusturya için siyasal bir zorunluluk" olduğunu ifade ediyordu. Sonraki yüz yıl boyunca, Osmanlı ordusunun esnekliği ve Müslüman tebaanın bağlılığıyla beraber, Konstantiniyye'nin Osmanlı kalmasını sağlayan nedenler işte bu tür fikirlerdi.

Sultan ve nazırları, Avrupa'nın çıkarlarını nasıl kendileri için bir avantaj haline getireceklerini biliyorlardı. 9 Eylül 1829 tarihinde, İngiliz ve Fransız sefirleri Sir Robert Gordon ile Comte Guilleminot, Osmanlı hükümetiyle yapılan müzakerenin ardından Rus kumandana şöyle yazdılar: "Babiâli, doğruluğuna bizim de şahadet ettiğimiz üzere, tarafımıza resmen beyan etmiştir ki, böyle bundunda [Rusya'nın daha da ilerlemesi] varlığını sürdüremeyecektir." Her iki sefire de, Konstantiniyye'de asayiş ve düzenin sağlanması için gerekli olabilirler düşüncesiyle, daha önce Çanakale Boğazı önlerine dayanmış olan Fransız ve İngiliz deniz birliklerini çağırma yetkisi verildi. Yeri geldiğinde yabancı sefirler şehri surlardan daha iyi koruyabiliyordu. Aslına bakılırsa, Rus hükümeti de zaten başkente saldırmamaya karar vermişti. Konstantiniyye'de, 14 Eylül günü barış imzalandı. Rusya Kafkaslar'da önemli kazanımlar elde etmiş, Osmanlı'nın prenslikler üzerindeki denetimi ise zayıflamıştı.²⁰ Konstantiniyye'nin kaderi, üstelik son kez olmamak kaydıyla, Babiâli, Rus ordusu ve Kraliyet Donanması arasında belirlenmişti.

Bu tarihten sonra iktidarlar, imparatorluğu sözleriyle olduğu kadar, yaptıklarıyla da muhafaza etmeye çalıştılar. Rusya, Prusya ve Britanya, Osmanlı ordu ve donanmasını ıslah etmek üzere 1834'ten başlayarak subaylarını gönderdiler. Dört kez -1834-35, 1836, 1853 ve 1878'de- İngiliz sefirine, Sultan talep ettiği takdirde

Boğaz'ı korumak üzere, filoyu Konstantiniyye'ye çağırma yetkisi verildi.

Katliamlar, istilalar ve yangınlar yumağı -muhtemelen eski yeniçerilerin çıkardığı bir başka yangın, 1831 yılında Pera'yı harabe-ye çevirmişti- 1826'dan sonra, Konstantiniyye'yi İspanya İç Savaşı'nı izleyen kasvetli dönemin Madrid'i kadar karanlık ve sönük kılabiliirdi. Stratford Canning, 1832 yılında geri döndükten sonra şunları yazmıştı: "Genel bir güç kaybı ve şehri terk etme eğilimi olduğu açık bir biçimde görülüyor." Pera "tam bir enkaz" halindeydi; imparatorluğun "sûratie dağılmaya doğru gittiği açık"tı.²¹

Daha sonra yaşananlar sefiri haklı çıkarmadı. Kuşku ya da hayal kırıklığı tanımayan ve hanedandan gelen sağlam bir gururu olan II. Mahmud başkentini, hükümetini ve kendisini güle oynaya dönüştürdü. Görünüşe bakılırsa, imparatorluğun 16. yüzyıl başı Fatih dönemindeki açıklığa dönmesini geciktirmiş olanlar sadece yeniçerilerdi. 1830 yılından sonra II. Mahmud'un sarayları sadece dışarıdan Avrupai görünmekle kalmayıp, içleri de Sevres porselenleri, Fransız masa, sandalye ve saatleriyle donatıldı -gerçi paşalar, yastıkların üzerine uzanmaktan gelen bir alışkanlıkla ayaklarını yere değil, hâlâ sandalyenin basamak çubuğuna dayıyorlardı. Sarayda kahve servisi "fincanlar, tabaklar, kaşıklar, şeker ve hatta şeker masasıyla oldukça Frenk usulü" yapılıyordu. Sultan günde iki kez; saat on bir civarında ve akşam günbatımına doğru yemek yiyor, âdet olduğu üzere yerde tepsi başına oturmuyor; masa başında çatal ve bıçak kullanıyordu. Kırmızı yaknakları kimi haddini bilmezler tarafından, açık havada yapılan tatlimlerle değil, sarayda içilen içkilerle açıklanmaya çalışılıyordu. Hekimleri şu notları düşmüştü: "Masasının en lezzeüi yiyecekler ve en iyi Fransız şaraplarıyla donatılmış olduğunu görmekten büyük zevk alır... sofrada hep ağzının tadını bilenlerin seveceği türden yemekler vardır ve bazen kendisi de yemenin ölçüsünü kaçırır." Akşamları musiki yankılanırdı sarayda. Köçekler ve dışarı-

dan -saray mensuplarını daha da şoke eden- Rum dansözler çıkardı ortaya.²²

Her yerde gözü ve kulağı olan, imparatorluğun her şeyden haberdar adamı II. Mahmud, halkın nabzını tutmak amacıyla kırlık değiştirerek (ve yine de tanınarak) kahvehaneleri dolaşan son Sultan'dı. Hükümdarlığına has bir itimada kışla ve camilerde hayatından memnun olmayan insanlarla konuşur, asileri affeder, çocuklarıyla oynar ve tercümanlarla şakalaşır. Tarabya'da, Avusturya sefirinin eşi Barones Ottenfels ile dans etmiş (köçeklerin hemen hemen fahişelerle bir tutulduğu bir imparatorlukta akıl almaz bir cüretti bu), Osmanlılarla Avrupalıların beraber düzenledikleri karma av partilerine katılmıştı. Yüzyılların alışkanlıkları, hatta sultanın anında kelle uçurma hakkı bile, bir on yıl içinde ortadan kayboluyordu. Anında kelle uçurmanın son örneği, 1837 yılında Pertev ve Vassaf isimli iki nazırın öldürülmeleriydi. İngiliz gezgin Sir Grenville Temple saray hizmetkârlarından birine, hâlâ kelleler Topkapı Sarayı'nın kapısını süslüyor mu diye sorduğunda, diğeri, hayıflanarak, "Eskiden pek sık," demişti, "ama şimdi nadiren."²³ Sultan'ı modernizasyona yönelten etmenler, muhakemesi ve monarşisini kurtarma kararlılığı idi. II. Mahmud'un, 1808'den 1817'deki ölümüne dek Valide Sultan olan annesi Nakşidil'in, İmparatoriçe Josephine'in kuzeni olduğu ve Batılılaşma için oğlunu etkilediği yolundaki hikâyeyi destekleyen ciddi bir kanıt yoktur. Elbette, Valide sıfatıyla dış dünyayla ilişki kurmuş olabilirdi. Daha sonraları Atatürk'ün annesi hakkında da çıkarılan bu tür söylentiler, Batı'nın, başarılı bir modernleşme ile bir Türk'ü yan yana düşünme konusundaki isteksizliğini açığa vurmaktadır.²⁴

Sir Stratford Canning 1826 yılında, Topkapı'da geleneksel bir sefir kabul töreni yaşamışken, 1832'de Beşiktaş'ta üzerinde kaftan yerine -bir Batı sarayındaki gibi- resmi diplomatik kıyafeti bulunuyordu. "Sultan tarafından son derece sıcak ve özel bir ilgiyle karşılandık. Benimle beraber olan herkes huzura kabul edildi ve

kendisine tek tek takdim edildi. Bana elmas bir enfiye kutusu ile bir at armağan etti."²⁵

II. Mahmud'un Avrupa âdetlerine yakınlığını nazırları da sürdürüyordu. Peygamber zamanında brendi ve şampanya bulunmadığı için, onun bu içkileri yasaklamış olamayacağını söylerlerdi. 1834 yılında, Sürre Alayı'nın Mekke'ye doğru yola çıktığı sabah Üsküdar'da edilen kahvaltı sırasında Sir Grenville Temple'e, keravan emini geleneksel tütün ve kahvenin yanı sıra meyve, balık, yoğurt ve brendi de ikram etmişti. 25 Ocak 1835 günü "İngiliz Sarayı"nda pek çok paşanın katıldığı büyük bir balo düzenlendi. Tamamı Türklerden oluşan saray muhafız bandosu kadriller, valsler ve muhtelif dans müzikleri çaldı. Osmanlı ordusu başkumandanı baloyu Fransız sefresi ile Polonez dansı yaparak açtı. İngiliz davetliler şampanya ve bordo şarabı şişelerinin "inanılmaz bir süratle" boşalması karşısında hayranlıklarını gizleyemiyorlardı. Konstantiniye modernizasyonun başşehri olarak yeni bir kimlik edinmişti. Aynı yıl, Sırbistan Prensi Miloş Obrenoviç, Konstantiniye'ye Sultan'ın ziyaretine geldiğinde geleneksel Osmanlı kıyafetini çıkararak yerine fes ve redingot -ya da *stambulin*- giydi. Veziri Azam'la akşam yemeğine oturdukları, ömründe ilk kez Fransız yemekleri ve şampanyası tadıyordu.²⁶

Bu arada merkezi hükümet de yavaş yavaş sarayın yerini almayla başlıyordu. 1836 yılında dahiliye, adalet ve hazine nezaretleri kuruldu. Reisül-Küttab, Hariciye Nazırı oldu. Fenerlilerin sadakatsizliği nedeniyle açılan boşluğu doldurmak üzere 1821 yılında kurulan tercüme kalemi, geleceğin büyük reformcularının yetiştiği yer haline geldi. Artık Veziri Azam, Sultan'ın "mutlak vekili"nden az, bir başbakandan ise fazla yetkileri olan bir sadrazamdı. Babıâli'nin 1844 yılında tamamlanan yeni binası, İtalyan tarzı kemer ve alınlıklarıyla Kalküta'daki bir İngiliz hükümet binasını andırıyordu.²⁷

Takvim-i Vekayi (Olayların Takvimi) adında resmi bir neşriyat olan ilk Osmanlı gazetesi, 1831 yılı Kasım'ında Osmanlıca ve Fransızca (*Moniteur Ottomani*) olarak yayınlandı. Osmanlıların en

tahsillileri olarak ulema daima reform hareketinin ileri kolu gibi görev yapıyor ve gazetenin basımı da Şeyhzade Esad Mehmed Efendi isimli bir ulema mensubu ile İzmirli bir Fransız olan M. Blaque tarafından denedeniyordu. Haberlerin daha geniş kesimlere ulaşması amacıyla daha sonraları Rumca, Ermenice, Farsça ve Arapça baskılar yapılmaya başlandı. Gazeteyi Sultanin bizzat kontrol ettiği ve makaleler yazdığı söylenirdi, İngiliz sefaret papazı Robert Walsh şöyle yazıyordu: "Kahvehanelere gazete girmeye başlayınca, daha önceleri kahve ve tütünden yarı sersemlemiş halde uyukladıklarını gördüğüm aynı Türklerin bu kez cin gibi uyanık, ellerinde gazete, satırları hecelediklerini görüyordum."²⁸ Sultan şehre yeni bir yaşam veriyordu.

Sultan aynı zamanda azınlıklara gösterilen muamelenin prensibini de değiştirdi - ama hakikat aynı hızla değişmedi. 1830 tarihli bir konuşmasında şu vaatte bulunuyordu: "Kullarımı birbirinden ayırt ederim; Müslümanlar camiye, Hristiyanlar kiliseye ve Yahudiler sinagoga gider. Ama aralarında bunun dışında başka hiçbir fark yoktur. Hepsine karşı muhabbetim ve adalet duygum kuvvetlidir ve hepsi de hakikaten benim çocuklarımdır." 1821 yılının dehşet verici olayları, Osmanlı hükümetinin Rumlar, Rumların da Konstantiniyye ve Osmanlı İmparatorluğu'na sokulmak için duyduğu eski, karşılıklı gereksinimi sona erdirmemişü. Osmanlı hükümetinin tamamıyla Müslüman bir başkente sahip olmak gibi bir arzusu yoktu. V. Gregorios'un yerine gelmiş olan yeni Patrik, 1821 yılı Mayıs ayında, Sultan'a kendi vatandaşlarının "sarsılmaz bağlılık ve sadakati"ni garanti eden resmi bir muhtıra sundu. Aynı yılın Ağustos ayında Osmanlı hükümeti bir bildiri yayınlayarak, kimsenin cezalandırılmayacağı teminatıyla Rumları şehre geri dönmeye davet ediyordu.

Konstantiniyye eğer uzun anılarla dolu bir yer idiyse, ilginç bir seçiciliği de vardı bu anıların. Walsh şöyle yazıyordu:

Konstantiniyye'den ayrıldığım sıralar [1825 yılı] talihsiz Rumlar feci bir huzursuzluk ve buhran içerisinde yaşıyor, evlerinden nadiren çıkıyor, çıktıkları zaman da gözlerden uzak kalmaya çalışıyor ve içinde bulundukları güvensizliği bütün açıklığıyla ortaya seren o ifade yüzlerinden okunabiliyordu. Geri döndüğümde ise [1831 yılı] onları her zamanki gibi gürültücü, faal ve şen şakrak buldum.

Rumların yeniden yaşama dönüşü, sokaklarda gözle görülebiliyordu. Türklerin üzerinden "duvarı kaldırmışlardı" - nezaketi boş verip onları kaldırımdan sokağa indirmişlerdi yani. Dini bayramlarda en güzel elbiselerini giyip müzik eşliğinde sokaklarda dans ediyor, sonra muhabbet ve kahkahalarla çınlayan meyhanelere gidiyorlardı. 1830 yılından sonra yirmi beş yeni kilise yapılrken, Balıklı gibi pek çok yıkık kilise de daha büyük ölçekte yeniden inşa edildi. 1831 yılında Heybeliada'da İngilizce, Fransızca, Almanca ve Türkçe derslerinin de okutulduğu bir Rum ticaret mektebi açıldı. 1834 yılından itibaren Patrik yeniden, bir selefinin 1657'deki hıyanetine kadar olageldiği şekilde, atamalarını doğrudan doğruya Sultan'dan almaya başladı. 1838 yılında Balıklı'da, yiyecek ihtiyacını Osmanlı hükümetinin karşıladığı, Milli Hayırseverlik Kurumu adında bir hastane kuruldu.²⁹

Aristarkhi, Mavroyeni ve Karateodori ailelerinin önderliğinde bir "ikinci Fener" ortaya çıktı. Aleksander Mavrokordato'nun kuzeni Lucie Mavrokordato, iki Feneri birbirine bağlıyordu. 1812 yılında Konstantiniyye'de doğmuş olan Lucie, 1884 yılında yine burada ölmüştü. II. Mahmud'un hekimi olan kocası Stefan Karateodori'nin, İncili on sekiz dilde okuyabildiği söylenirdi; Sultanin hizmetinde bulunduğu sırada bir Rum hanedanı kurdu. İngiliz yazar Julia Pardoe, 1836 yılında, perhiz öncesi karnavalında varlıklı bir Rum tacirinin Fener'deki evinin geniş salonunda düzenlediği bir baloda "ikinci Fener'i izlemişti. Misafirlerin renk tercihinde Osmanlı anlayışı hâkimdi: "Daha önce hiç görmediğim kadar parlak mavi, koyu pembe ve alev kızılı bir arada bulunuyor ve bu göz kamaştırıcı zevk olağanüstü bir şekilde büründükleri mücev-

herlerine kadar taşıyordu." Pardoe baloda kibar, çakmak gözlü ve "gördüğüm en beyaz dişlere sahip" Nikhola Aristarkhi Bey ile dans etmişti. Sultan'ın emriyle 1821 yılında öldürülen tercümanın oğluydu, annesi ile kız kardeşleri sürgünde ve açlığın pençesinde yaşamışlardı. Ama o, dış politika danışmanı olarak hem Sultan'ın, hem de Başyazman olarak Patrik'in hizmetinde çalışmıştı. Balo, farklı ülkeleri ve çağları bir araya getirmişti. Bando Ulahlıydı. Gençlerin en az üçte ikisi Fransızca konuşuyordu. Haklı bir Rus yanlısı şöhreti olan Aristarkhi, Batılı giysiler giyiyor, ama durmaksızın temiz mendiller, pahalı bir ağızlık ve tabure yetiştirme telaşındaki uşaklar, Osmanlı statüsüne münasip biçimde, kendisine dans pistine kadar eşlik ediyordu.³⁰

Konstantiniyye'nin zayıf belleğinden Ermeni cemaati de nasibini almıştı. 1819 yılında, Darphane Amiri Artin Duzian'ın hesaplarında açık olduğu ortaya çıktı. Ailenin dört üyesi, parayı iade etmelerine fırsat dahi verilmeksizin, zimmetlerine para geçirdiklerine dair itirafnameler imzalatılarak, Boğaz'daki görkemli malikâne-lerinin pencerelerinden asıldılar (bu malikâne daha sonra, "Vaka-i Hayriye" sırasında Sultan'ın mülazımı olan Hüseyin Paşa'ya verildi). Buna rağmen, aile darphane idaresini 1834 yılında yeniden ele geçirdi ve 1890 tarihine kadar elinde tuttu. 1830 yılında, Ortodoks Ermenilerle Kumkapı'da ayaklanmalara ve Anadolu sürgünlerine yol açan uzun ve acılı bir mücadelenin ardından, Katolik Ermeniler ayrı bir "millet" olarak kabul edildi. Ermeni cemaati bu tarihten itibaren altın çağını yaşamaya başladı. 1830'larda inşa edilmiş olan Ermeni kiliselerini hâlâ Konstantiniyye'nin içinde ve civarında görmek mümkündür. II. Mahmud'un Ermeni danışmanlarından Harutyun Amira Bezciyan nasıl sık sık saraya gidiyorsa, Sultan da kendisini Yenikapı'daki mütevazı evinde bizzat ziyaret ediyordu. 1829 Savaşı sırasında Sultan'a şehrin yiyecek arzını düzenlemekten vazgeçmesini ve piyasa güçlerine güvenmesini tavsiye etmişti - şehri açlıktan kırılmaktan kurtaran karardı bu. Ayrıca Ermeni okulları, kiliseler ve bugün hâlâ ayakta olan Elma-

dağ'daki Surp Hagop ulusal hastanesinin kurulmasına yardımcı olmuştu. Bezciyan 1833 yılında öldüğünde, Sultan kendisine ve da edebilsin diye, külleri bir kutuya konularak kayıkla Beşiktaş sarayının önünden geçirilmişti.³¹

Sultanlar birbirini izlerken, sanayinin denetimi, Batı kültürüne ve dillerine Müslümanlardan daha açık olan sadık ve çalışkan Ermenilere geçti. Müslümanlar da bu arada hükümet ve ordunun idaresini sürdürüyorlardı. Konstantiniyye'de pek çok başka şeyin olduğu gibi fabrikaların da açılmasının nedeni orduydı. 1780'lere kadar yerli barut üretimi o kadar kalitesiz ve yetersizdi ki, İspanya ve İngiltere'den gizlice barut ithal edilirdi. "Avrupa standartları" ya da "İngiliz standartları'nın -resmi mektuplarda sık sık tekrar edilen ifadelerdi bunlar- yakalanması amacıyla 1795'ten itibaren Yeşilköy'de bugün havaalanının bulunduğu bölgede, Bakırköy'de ve Azadlı'da baruthaneler kuruldu. Fabrikalar, sonraki yüzyıl boyunca Konstantiniyye yaşamında hâkim bir güç olan büyük Ermeni hanedanı Dadyan tarafından idare ediliyordu. 1767 yılında, 14 yaşındayken varlıklı amcasının yanında yaşamak üzere Anadolu'dan Konstantiniyye'ye gelmiş olan Arakel Amira Dad, çok geçmeden *Barutçubaşı* unvanının sahibi oldu. 1805 yılından itibaren, İngiltere'den ithal edilen malların önünü kapamak amacıyla dokuma tezgâhları çalıştırmaya başladılar. II. Mahmud, 1810 yılında, "Arakel Usta dürüst ve çalışkandır," diye yazıyordu. "Allah hepsinin yardımcısı olsun!"

Arakel'in 1798 doğumlu oğlu Ohannes Amira Dadyan barut fabrikalarını, Beykoz'da 1804'te kurulmuş bir kâğıt fabrikasını ve Eyüp'te 1827'de kurulmuş bir iplik fabrikasını idare ediyordu. Tüfek üretimine getirdiği yeni yöntemler, 29 Haziran 1827 günü bizzat Veziri Azam'ın önünde sergilendi. Osmanlıca, Ermenice, Rumca, Fransızca bilen ve buralarda çalışan Ohannes, uluslararası bir müteşebbis oldu.* Yeni sanayi tekniklerini incelemek ve buhar

* Osmanlı, Ermeni ve Latin harfleri ile ismini taşıyan üç ayrı mühür yüzüğü, bugün hâlâ torunlarında bulunmaktadır.

makineleri satın almak için 1835-36 ve 1842-43 yılları arasında hükümet hesabına Fransa ve İngiltere'de bulundu. 1830'lu ve 1840'lı yıllarda Konstantiniyye ve çevresinde, bazıları buhar gücüyle çalışan, daha çok sayıda devlet fabrikası faaliyete geçti. Top ve tüfekler Dolmabahçe sarayının yakınındaki bir fabrikada; çizmeler, karabinalar, kösele, bakır ve yün ise Yedikule'nin batısında, neredeyse sanayi sitesi haline gelmiş bir bölgede üretiliyordu. Dolmabahçe'deki silah fabrikasından son derece memnun olan II. Mahmud, 1837 yılında Ohannes Dadyan'a, "Söyle. Benden ne istersin?" diye sordu ve Dadyan'ın, Anadolu'dan artık Konstantiniyye fabrikalarında çalıştırılmak üzere Hristiyan çocukların getirilmemesi yönündeki ricasını kabul etti. Bu arada, kifayetsizlik ve yozlaşma söylentileri de almış yürümüşü. Amerikalı bir misyoner Dadyan için, "Ayırt edici özellikleri arasında insanları nasıl idare edeceğini bilmek de bulunan, cesur, mahareüi, cüretkâr ve enerjik bir adam," diyordu. "Prensiplerinden biri, herkesin bir fiyatı olduğudur. İstekleri doğrultusunda bükemedikleri az kişi vardır." Dadyanların fabrikalarının bir kısmı Batı'dan gelen ithal ürünlerle rekabet edemedikleri için kapandı. Bu tekstil şehrinde, sadece fes, dokuma ve halı üreten fabrikalar iyi çalışıyordu. Yüzyıl boyunca inşa edilen saraylarda, yerli olarak üretilmiş birkaç ürün arasında, Hereke'deki devlet fabrikasında ipekten dokunmuş duvar kaplamaları ve koltuk örtüleri olacaktı.³²

Gerek fiziksel, gerek zihinsel anlamda Konstantiniyye sanayi çağına girmeye zorlanıyordu. 20 Mayıs 1828 günü, şaşkınlık içindeki kalabalıklar Boğaz kıyılarına doluşup, ilk buharlı geminin (Buğu Gemisi) şehre gelişini izledi. Sultan'ın hiç vakit geçirmeden satın aldığı *Swift* isimli bu vapur, İngiliz yapımıydı. 1831 yılında, Grande Rue de Pera'da, Galatasaray'ın karşısında, Mihail Naum Efendi isimli bir Suriyeli Katolik tarafından bir başka terakki ve refah sembolü, yani bir tiyatro açıldı. Donizetti Paşa burada hemen yıllık bir opera sezonu tertiplede. Derken nihayet, 16. yüzyıl başında Leonardo ve Michelangelo ile konuşulan proje gerçekleşti-

rilerek, 1836 yılında, Halic'e bir köprü inşa edildi. Köprüyü ilk olarak geçen Sultan, daha sonra defalarca bir aşağı bir yukarı giderken bir başka Avrupa kökenli yeniliğe biniyordu: At arabası.³³

Aynı sene, Galatasaray'da, eski içoğlanları mektebinin bulunduğu alanda tıbbi ve bahri cerrahlar için bir mektep açıldı. Mektepte, Viyana'dan gelen hocalar Fransızca ders veriyordu. II. Mahmud, İslam tıbbının üstünlüğü inancıyla yetişmiş ve bu yeni durum karşısında şoka uğramış olan Müslümanlara Fransızca'nın Avrupa'daki son bilimsel gelişmelere olabildiğince çabuk ayak uydurulması için öğrenildiğini söylüyordu. Avrupalılar, "Bu konuların öğretilmesine ilişkin yöntemleri büyük ölçüde kolaylaştırmış ve yeni keşifler eklemişler. Haliyle, Arapça eserler bu anlamda bana bir parça eksik görünmektedir... Sizi Fransız diline aşina kılmaktaki amacım, size öylesine Fransızca öğretmek değil, ama belki bu sayede - hatta, adım adım dilimize de kazandırmak üzere- tıp ilmini öğrenmenizdir." Her dinden Osmanlı'ya açık olan mektepte, 1847 yılına gelindiğinde 300 Müslüman, 40 Rum, 29 Ermeni ve 15 Yahudi öğrenci bulunuyordu. Ayrıca, zaman içinde, Konstantiniyye'nin 1850 sonrasında çağdaş bir eğitim başkenti olarak ortaya çıkmasının zeminini hazırlayan politeknik, askeri, idari okulları ile mühendislik mektepleri de kuruldu.³⁴

Osmanlı seçkinleri arasında Fransızca ikinci dil olarak Farsça'nın yerini almaya başlamıştı. Kısa zaman içinde, askeri mektebin ve yurtdışında bulunan Osmanlı diplomatlarının başkentteki Hariciye Nezareti'ne gönderdiği mesajların dili haline geldi. Nikholas Aristarkhi, tahtın varisi Abdülmecid Efendi'ye öğretiyordu Fransızca'yı. Bu dil o denli popüler hale gelmişti ki, 20. yüzyıla doğru Türkçe'de Fransızca kökenli 5600 sözcük bulunuyordu: "Makyaj", "noter" (komünist anlamında kullanılan *rouge* sözcüğünden) "ruj" gibi. Fransızca, Osmanlılara gerek şehir, gerek dünya ile, kendi dillerinden daha etkin bir iletişim vasıtası sağlamıştı. Gayrimüslimlerin pek azı Osmanlıca yazmayı öğrenmişti. Halbuki Fransızca Rumların, Ermenilerin, Pera sefarethanelelerinin

ve tahsilli Avrupalıların ikinci diliydi. Hammer'in büyük Osmanlı İmparatorluğu tarihinin Fransızca çevirisi, örneğin, 1835'ten itibaren, 1830'larda bugünkünden daha iyi bir uluslararası kitapevine (J.B. Dubois) sahip olan Konstantiniyye de dahil olmak üzere, Avrupa'nın Fransızca eserler satılan tüm kitapçılarında bulunabiliyordu.

Konstantiniyye bu dönemden başlayarak sadece Mekke ve Kahire ile değil, Paris ve Viyana ile de sürekli ve doğrudan iletişim içine girdi. Fransız Devrimi ile İmparatorluk arasındaki kopukluğun aşılmasından sonra Paris tekrar bilim, tıp, edebiyat ve sefahat başkenti konumunu kazanmıştı. Bir Alman gezginin ifadeyle, Paris, "yeni Avrupa'nın beşiği, dünya tarihinin biçimlendirildiği büyük laboratuvar"dı.³⁵ Osmanlı şairleri arasında da aynı görüşte olanlar vardı:

Paris'e git, delikanlı, varsa bir dileğin;
Paris'e gitmediysen, bil ki dünyayı görmedin.

Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa ve Ahmed Vefik Paşa gibi büyük reformcular orada hizmetlerde bulunmuş ve eğitim görmüşlerdi. Konstantiniyye'yi değiştiren 19- yüzyıl Paris'idir; "1789'un âli prensipleri" değil.

II. Mahmud adıyla birlikte anılması gereken bir diğer reform da vebanın yayılmasını engellemek amacıyla 1836'dan itibaren, karantina ve veba hastanelerinin tam teçhizat devreye sokulmasıdır. Karantina mevzuatı, 1914'e kadar iki Türk, şehirde yaşayan beş yabancı hekim ve yabancı sefaretleri temsilen beş kişiden oluşan bir sıhhiye şûrasının elinde bulundu. Şûranın resmi dili Fransızca'ydı. Veba 1850'ye doğru ortalıktan elini ayağını çekmeye başladı. Ama, modernizasyon ve Batılılaşma hiçbir zaman eşanlamlı sözcükler olmadı: Modernizasyon Batı etkisiyle değil, daha ziyade, Batı etkisine rağmen ortaya çıkmış bir durumdu genellikle. Yabancı sefaretler her ne kadar karantina mevzuatının işlemesine yardımcı oluyorduydu da, İngiliz sefiri Lord Ponsonby

mevzuatın ticarete müdahale etmesinden ve kapitülasyonlara rağmen, yabancıların evlerinin yetkililer tarafından aranmasına yol açmasından korktu. Ve 1839 yılının Ocak ayında, ayrıcalık ve kârı bizzat yaşamın önüne alarak şunu yazdı: "Ben, bu önlemlerden yana değilim."³⁶

Şehirdeki dönüşüm kadınların statüsündeki değişiklikte de görülebiliyordu. 1826 yılında saraya yaptıkları protesto yürüyüşünden zaten daha önce bahsetmiştik. Serbestlikleri kısa zaman içinde öyle bir hal aldı ki, "günahkâr kadınlar"ın "her tür yeniliği tatbik etme"lerinin karşısına resmi tebliğlerle çıkılıyor, şatafatlı giysiler giyen arabacı ve seyislere iş vermeleri yasaklanıyordu. Ferace o kadar şeffaftı ki, *une coquetterie de plus* (aşırı bir işvebazlık) bile denebilirdi. Mukaddes Kervan'ın geçişi sırasında, "kaşlarını ve yüzlerini telaşla örter ve gözlerini saklarken, bir anlık sakarlıkla feracelerini düşürüyorlardı. İşte o an, kendilerini Londra ve Paris'in en vicdansızlarından bile daha cömertçe sergilerken, zerre kadar sızlamıyordu vicdanları."

Bununla birlikte, hiçbir kadın Esmâ Sultan kadar serbest değildi. Sultan'ın en sevdiği kız kardeşi olan Esmâ, serbestliği kadar, kölelerinin güzelliği ve meşrebinin genişliğiyle de ünlüydü. 1778 yılında dünyaya gelmiş, 25 yaşında dul kalmış ve pek çok diğer prensesin aksine yeniden evlenmemişti. Geceleri, irili ufaklı kayıklar Boğaz kıyısındaki yalısına yanaşır, şamandıralara bağlanıp meşhur kadınlar orkestrasına kulak verirdi. Atletik vücutlarını incecik gömlek ve pantolonların zar zor örtbildiği kürekçilerin uçurduğu bir kayıkla Boğaz'ı geçen kartal çehreli prensesin ve üç gözalcı hizmetkârının görüntüsü, Kral Louis-Philippe'in oğlu Prens de Joinville'i, Ayasofya'dan daha çok etkilemişti.

Esmâ Sultan'ın Avrupa ya da Asya'nın tatlı sularına yaptığı geziler köle avlarıydı. Işığın, gölgenin ve suyun birbirlerine bin bir oyun yaptığı o vadilerde, koşuşturan çocukların ve rengârenk giysileriyle asırlık ıhlamur ağaçlarının altında oturan kadınların arasında yürüyüşü, biçare tavukların üzerinde dolanan alıcı bir kuşu

andırırdu. Erkekler, Esmâ'nın dikkatini çekecekler diye korkudan tir tir titrerlerdi. Çünkü, hemen bir hizmetkâr gönderir ve dikkatini çeken erkeği sarayına davet ederdi. Reddetmek gibi bir seçenek söz konusu bile değildi. Sarayda maksadına mazhar olduktan sonra, artık tükenmiş durumdaki erkeği Boğaz'da boğdurduğu söylenirdi.³⁷

Ortaköy'de (ayrıca Maçka, Eyüp ve Sultanahmet'te de sarayları vardı) bulunan ve 16. yüzyıl sonunda inşa edilmiş olan sarayı, "ağır altın kaplamalar ve kasvetli kornişler"le bezeli dairelerden oluşuyordu. İran haklarıyla kaplı olan büyük salonda somaki taşından kırk adet sütun yer alıyordu. Julia Pardoe -kendisi, 1826 sonrasında II. Mahmud'un reformlarını incelemek ve yazmak üzere Konstantiniyye'ye gelen sayısız Avrupalı gezginden biridir- şu gözlemini dile getiriyordu: "Duvarları bordo ve mavi satenlerle kaplı, her yanına parfüm ve zevk ürünü nesnelerin saçılmış olduğu yatak odasına, neredeyse İngiliz tarzı denebilecek bir konfor havası hâkimdi." Sultan'ın dairesi Osmanlı lüksü ile İngiliz konforunu bir araya getiriyordu: Mücevher kakmalı altın buhurdanlıklar; Sultan'ın eliyle yazdığı, "altın cildi ve bütün sayfalarının köşesinde elmas tuğranın yer aldığı" bir Kur'an; ve çiçekli muslin yatak örtüsüyle Avrupa tarzı bir yatak.³⁸

"Benim melek tabiatlı hükümdarım" diye hitap ettiği erkek kardeşinin üzerinde büyük bir etkiye de sahip olan Esmâ Sultan, Konstantiniyye'nin en zengin kadınlarından biriydi. Öyle ki, Mısırlı Mehmed Ali Paşa, Sultan'ın kararlarını etkilemesi için ona mektuplar gönderirdi. Esmâ'nın en kârlı mülklerinden biri, Sakız Adası'nda bulunan sakız ağacı korularıydı. Osmanlı kuvvetlerinin 1822 yılında adada gerçekleştirdiği Rum katliamları, başkentin sokak ve çarşılarında Rum köle yığılmasına yol açmıştı. 'İngiliz panayırındaki davar sürüleri gibi' muamele edilen, dehşete kapılmış genç kızları Robert Walsh da görmüştü: "Bugüne kadar şahit olduğum en korkunç zillet." Gerek can, gerek gelir kaybından büyük hiddet duyan Esmâ, Sultan'ı, katliamdan sorumlu kişileri kov-

maya ikna etmişti. Hatta, bedelini cebinden ödeyerek kimi köleleri serbest bırakmış ve Sakız Adası'na geri göndermişti.³⁹

Esmâ'nın tavsiyelerinin niteliği kadar, kölelerinin güzelliği de Sultan'ın onu sık sık ziyaret etmesine neden olurdu. II. Mahmud'un erkek gözdeleleri de vardı. Bunların arasında dolgun, hoş görünüşlü, genç bir adam olan Mustafa Efendi, babasının Bebek'teki kahvehanesinde çalışırken "dikkat çekmiş"ti. İçoğlanı olarak girdiği sarayda sonraları başefendiliğe ve hususi kâtipliğe kadar yükselmiş; tamahkârlığı, hafifmeşrepliği ve sefahat düşkünlüğüyle nam salmıştı.⁴⁰ Ama, Padişah'ın kadınlarla da arası iyiydi. Özellikle, kız kardeşinin, gülüşü, sevincin yankılanmasını andıran, çilli kölesi Nasip ile. Esmâ'nın sarayında öylesine mesuttu ki Nasip, Padişah! üç kez geri çevirmişti - vaktiyle Esmâ kendisini evlat edindiği için, bunda haksız da sayılmazdı. Esmâ'nın, erkek kardeşine sunduğu bir diğer güzel köle de Bezm-i Âlem'di (Bu kız daha sonra Valide Sultan sıfatıyla, şehirdeki yoksulların ve kadınların başlıca hamilerinden biri olacaktı). II. Mahmud'un Bezm-i Âlem'den Abdülmecid ve Abdülaziz adında iki oğlu oldu. 1808 yılından beri ilk kez hanedanda birden fazla erkek bulunuyor ve Osmanlı tahtı bir kişinin yaşamına bağlı kalmaktan uzaklaşıyordu. Hanedanın biyolojisi istikrara kavuşmuştu.⁴¹

II. Mahmud'un modernizasyon programı, tebaasına bir güvensizlik ve incinebilirlik duygusu veren, tepeden inme bir devrimdi. Üstelik, 1829 antlaşması sonrasında artık Eflak ve Buğdan, Konstantiniyye'ye ucuz yiyecek sağlamaya zorlanmadığından, yiyecek pahalılaşıyordu. Britanya ile yapılan 1838 tarihli bir ticaret antlaşması da hükümet tekellerinden vazgeçilmesine, imparatorluğun kapılarının İngiliz ürünlerine sonuna dek açılmasına ve pek çok Osmanlı zanaatının yok olmasına yol açtı. Dilencilere artık daha sık rastlanıyordu sokaklarda. Yeni ordunun, çoğu kırsal kesim kökenli olan askerleri hoşnutsuzluklarını sergiliyorlardı. Osmanlı ordusunda görevli Prusyalı bir subay olan -Fransız-Prus-

ya savaşının müstakbel kahramanı- Helmuth von Moltke, Sultan ile subaylarını nazik ve kibar buluyordu. Bununla beraber, sokaklardaki kadın ve çocuklar zaman zaman yabancılara hakaretler yağıdırıyordu: Askerler, amirleri durumundaki yabancı subaylara itaat ediyor, ama selam vermeyi reddediyorlardı. I. Napoleon ve X. Charles'ın eski mareşallerinden Marmont, Sultan'ın askerleri için, bundan daha kötüsü olamaz, diye düşünüyordu: "Bunlar asker değil; bunlar dökük ve süngüsü düşük bir yığın adamın bir araya toplanmış hali. Zayıflıklarını çok iyi bildikleri de aşikâr." Julia Pardoe ise, kışlaların ve saray muhafız atölyelerinin dışarıdan muhteşem görünmesine rağmen askerler "berbat durumda," diyordu. "Sağa sola yalpalayan, pislik içinde, biçimsiz bir yığın adam... Muhafız Birliği denince insanın aklına gelenin tam tersi."⁴²

Genel hoşnutsuzluk Sultan'a kadar ulaşmıştı. Rumlara bakılırsa, Sultan'ın dininden dönmek üzere olduğuna ilişkin bir alamet vardı: Şehrin kurucusu Konstantinos'un (1500 yıl önce, Hristiyanlığa dönmeden evvel görmüş olduğu) haçı Ayasofya üzerinde dönüp dolanıyordu. Müslümanlar, "Frenkler Sultan'ın aklına giriyor, yakında onu da kendilerine benzetecekler," diyordu. 1837 yılında, Sultan'ın Haliç Köprüsü'nden geçtiği bir sırada, Kıllı Şeyh adıyla bilinen bir derviş kendisine "gâvur padişah" diye bağırmişti: "Dinsizliğin için Allah'a hesap vereceksin." Sultan kendisine delirmiş olduğunu söylediğinde ise, "Deli ha, ben mi deliyim?" diye bağırmişti, "Aklını kaybeden asıl sensin ve sana akıl veren o aşağılık adamlardır." Bunun üzerine idam edilen derviş, şehit olarak kabul edildi. Çok geçmeden, mezannın üzerinde parıldayan bir nur dikkat çekiyordu.⁴³

Konstantiniyye kendine güvenini yitirmeye başlamıştı. Julia Pardoe, bir Osmanlı evine yaptığı ziyaret sırasında, kadınların kendisine sürekli olarak şu imada bulunduğunu yazıyordu: "Türkiye'de karşılaştığım her şeyi Avrupa'da alışıktığımızın yanında çok bayağı buluyor olmalıydım." Çıkan her yangının ardından

Batılıların ağır yorumlarda bulunduğunun farkında olan büyük reformcu Reşit Paşa, 1836 Kasımı'nda Sultan'a bir rapor vererek kagir binaların yapılmaya başlanmasını ve sokakların Avrupalı mimarlar tarafından 'geometri kaidelerine uygun biçimde' planlanmasını savundu.⁴⁴

II. Mahmud'a en tehlikeli muhalefet başkentteki tebaasından değil, Kahire'deki bir siyasi dehadan, Mısırlı Mehmed Ali Paşa'dan geliyordu. Mehmed Ali, Mısır'ın, I. Selim'in 1517'deki istilasından beri yaşadığı üç yüz yıllık aşağılık durumun ve ödediği vergilerin intikamıydı. Muhtemelen Arnavut kökenli ve 19- yüzyılın en yetenekli yöneticilerinden biri olan Mehmed Ali, 1820 yılından itibaren Mısır'ı modernize etmeye ve Mısırlıları tahsil için Avrupa'ya göndermeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız bir Arap halifeliği düşleri kuran oğlu İbrahim Paşa, güçlü bir ordu kurmuştu. Sultan'ın, 1826 sonrasında kendi ordusu için de model aldıkları arasındaydı bu ordu. Napoleon, 1818 yılında St. Helena Adası'nda sürgündeyken, Mısır'a düzenlediği sefer üzerine düşünürken, "Doğu'nun," demişti, "sadece bir adama ihtiyacı var." Acaba Sultan değil de, Paşa mıydı Doğu'nun ihtiyaç duyduğu bu adam? 1832 yılında Mısır ordusu Suriye'yi aldı. 1833 yılında Anadolu'yu istila ederek, Konstantiniyye'den sadece 240 kilometre uzakta bulunan Kütahya'ya kadar sokuldular. Mısır, Fransa ile yakın ilişkiler içinde olduğundan, ne yapacağını bilemez durumda ki Sultan, Osmanlıların ezeli düşmanı Rusya'ya döndü. 20 Şubat günü Rus gemileri Boğaz'da demirledi. 14.000 Rus askeri, neredeyse o yıl bitene kadar, Boğaz kıyılarında kamp kurdu. Fransızların protestolarına, "Denize düşen yılana sarılır," cevabı veriliyordu. Saldırgan denebilecek kadar Rus aleyhtarı olan İngiliz sefiri Lord Ponsonby, Sultan'a, tacını İmparator Nicholas'ın kucağına attığını söylüyor ve İngiliz filosunun gücünün Mehmed Ali ve Rusları durdurmaya yeteceğini hatırlatıyordu.⁴⁵

Aynı yılın sonlarına doğru, Mehmed Ali'nin Suriye valiliğine atanmasına da vesile olan bir uzlaşmaya varıldı. Rus kuvvetleri

geri çekildi. Kısa bir süre sonra Paşa, ailesi için Mısır ve Suriye'nin irsi mülkiyet hakkını ve şahsi düşmanlarının merkezi hükümetten uzaklaştırılmasını istedi. Kudreti ve cesaretine istinaden kendisini "Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün ve İslam davasının" en etkili savunucusu olarak gören Mehmed Ali'nin, Konstantiniye'de, saray içinden de olmak üzere, pek çok hayranı vardı.

Mehmed Ali, 1839 yılında Anadolu vilayetlerine bir saldırı daha başlattı. Ordu ve filosunu düşünmekten iğne ipliğe dönen Sultan'a, giydiği her şey bol geliyordu artık. Saf alkol ya da brendiyle kuvvetlendirilmiş şarap içtiği, hatta hezeyan nöbetleri geçirdiği söyleniyordu. 24 Haziran günü, Nizip Muharebesi'nde Mısır ordusu Osmanlı ordusunu bir kez daha bozguna uğrattı. II. Mahmud bozgundan beş gün sonra, Esmâ Sultan'ın Çamlıca'daki evinde, 54 yaşında öldü. 15 Temmuz günü, zamanında hükümdar kayığında kürek de çekmiş olan Kaptan Paşa (Firari) Ahmed, Osmanlı donanmasının büyük bir bölümünü arkasına alarak İskenderiye Limanı'na, Mehmed Ali Paşa'nın yanına yelken açtı.⁴⁶ Bir ay içinde Osmanlı ordusu bir filo, bir ordu ve bir Sultan yitirmiş bulunuyordu.

XI MUCİZELER KENTİ m

Fransız gemisi geldi mi? Avrupa'dan ne haberler var?
Sultan Abdülmecid tarafından
Konstantiniye'de gönderilen ilk telgraf, 1847

II. Mahmudün yerine oğlu Abdülmecid geçti (1839-61). Avrupa, 1829'daki gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarılmasına yardımcı oldu. Kısmen Konstantiniye'deki sefirler tarafından organize edilen Osmanlı, İngiliz ve Avusturyalı donanma ve birlikler, Doğu Akdeniz'de Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa, 1841 yılında, ailesi için Mısır'ın irsi valiliğine karşılık Suriye'ye çekilmeyi, Osmanlı filosunu iade etmeyi ve vergileri artırmayı kabul etti. Ayrıca, Boğazlar da bütün yabancı savaş gemilerine kapalı tutulmalıydı. Bu tarihten

itibaren, Konstantiniyye'ye özgü hazlar Mehmed Ali Paşa ailesinin isyankârlıktan Sultan'ın sadık vassalları haline gelişine büyük katkılarda bulundu. Yaz sıcakları çöktüğü zaman iktidardaki aile mensupları ve giderek artan sayıda varlıklı Mısırlı, Boğaz kıyısındaki saraylarda birkaç ay geçirmek üzere Mısır'dan Konstantiniyye'ye geliyordu. 1846 yılında Mehmed Ali Paşa şehre bizzat geldi, 1848 yılında oğlu İbrahim Paşa için Beykoz'da bir saray yapıldı. 1858 yılında, Sultan'ın kızlarından biri Konstantiniyye'de Mehmed Ali Paşa'nın torunlarından biriyle evlendi. Mısırlıların savurganlığı ve Avrupa tarzı zevkleri, muhafazakâr Osmanlılar tarafından fiyatların yükselmesine neden olmak ve başkentte "yeni yozlukların önünü açmak"la eleştiriliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemden dağılmadan çıkmasıyla birlikte Konstantiniyye üçüncü altın çağma girdi. Muhteşem Süleyman dönemi ya da "Lale Devri"nden daha farklı olan bu süreç, şehrin zıt kuvvetler -hanedancılık ve milliyetçilik, kapitalizm ve sanayi-öncesi devlet, İslam ve Hristiyanlık, Rus ordusu ve Kraliyet Donanması- arasında parçalandığı bir zaman dilimiydi. Abdülmecid, Topkapı Sarayı'nda, Bâbü's-Saade'de altın tahtta oturmuş, bandosunun çaldığı *L'elisir d'amore* (Aşk İksiri) ezgileri eşliğinde imparatorluğun ileri gelenlerinin iyi niyet mesajlarını kabul ediyordu.¹ İkinci haremağası tütün içip birkaç saat sohbet etmek üzere İngiliz Yüksek Konsolosluk Mahkemesi hâkimi Edmund Hornby'yi ziyaret ediyordu. Biraz çatlatarak da olsa, akıcı bir Fransızca konuşuyordu haremağası. Ermiş olarak kabul edilen yaşlı bir meczup, arkadaşlarıyla gevezelik ederek sokaklarda cıvılcıplak dolaşabiliyor, hatta kimi zaman Babıâli'ye bile çıkabiliyordu.

Ayrıca, tam Paris modasına göre (mavi kaşmir *robe de matinee* [gündüz giysisi], gül çelenkler, *crepe lisse* [düz ipek] yakalar) giyinmiş Osmanlı hanımefendilerinin konuşmaları ve en yeni Fransız romanlarının okunuyor olması da, yabancı bir gezgine "ihtilaP'in çok yakın olduğunu düşündürmüştü."²

Konstantiniyye, tahtirevanın kullanılmaya devam ettiği son kalesiydi - dik yokuşların ve ucuz emeğin bol olduğu bir şehir için uygun bir araçtı tahtirevan. Avrupa ve Asya'dan hâlâ deve kervanları geliyordu. Ama, şehir bir taraftan da bir iletişim devrimi yaşıyordu. 1833 yılından sonra Odessa'ya, 1834'ten sonra İzmir'e, 1837'den sonra Marsilya'ya ve 1851'den sonra şehirle banliyöleri arasına düzenli vapur seferleri kondu. İskelelerde karşılaşılan kalabalık aileler, vapura binmeden önce sonsuz bir neza-keü birbirlerine yol verdiklerinden saat tarifelerine sadık kalınması zor oluyordu. Marsilya'dan şehre yolculuk altı haftadan altı güne inmişti. Konstantiniyye limanına ulaşan gemi sayısı, 1837'de 7342'den 1868'de 39 901'e olmak üzere, otuz yılda yaklaşık beş katına çıktı. Bu tarihe gelindiğinde limanı kullanan kömürlü buhar gemileri o kadar çoğalmıştı ki, siyah bir pus tabakasının altında kalan minik kayıkları seçmek genellikle pek kolay olmuyorduk.³

Babıâli 1855 yılından sonra kendi telgraf bürosuna da kavuşarak hem vilayetlerin denetiminde büyük kolaylık sahibi oldu, hem de Avrupa'ya daha da yakınlaştı. 1872 yılından itibaren, şehrin batısındaki (ve artık bir zindan değil, bir nebatat bahçesi olan) Yedikule ile kuzeyindeki Pera arasında bir atlı tramvay şebekesi çalışıyordu - yine de Müslüman mahallelerde servis daha zayıftı. Tramvaylar, bir Osmanlı şehrine Avrupa'nın yaşamını ve gürültüsünü getirmişti. İtalyan gezi yazarı Edmondo de Amicis'in de belirttiği gibi, "Düdük ve nal sesleriyle yerinizden sıçrarsınız. Başınızı çevirdiğinizde gözlerinize inanamazsınız. Fark edemediğiniz iki demir ray üzerinde ilerleyen, ağzına kadar Türk ve Frenk'le dolu, kondüktörü üniformalı, devasa bir taşıt geliyordur."

Şehrin kalbinin attığı yer Haliç üzerinde, Galata rıhtımlarının itiş kakış simsar ve hamal kalabalığı ile Konstantiniyye yakasındaki (Yeni) Valide Sultan Camii'nin görkemli sükûneti arasında uzanan, 1845 yapımı, 1 kilometrelik köprüydü. "Dünya bir köprüdür" diyen Osmanlı atasözünü altüst edecek olursak; köprünün kendi-

si dünyaydı. İletişimin gelişmesi 19. yüzyılda eskiye kıyasla daha çok uyruğun Konstantiniyye'ye gelmesine neden olmuştu — ve gelen herkes Galata köprüsünü bol bol kullanıyordu. Bir Japon ziyaretçi onun için, "On bin Milletin Köprüsü" diyordu.

Gösterişli, beyaz eteklikleriyle Rumlar, işlemeli ceketler içindeki Kürtler, çeşitli ve kefiyeli Araplarla yan yana yürürdü sokaklarda. Turuncu kuşaklarının altında tabancalarının kabarıklığı hissedilen Arnavutlar beyaz pantolonlarıyla dolaşır ve dar, siyah elbiselerle sivri burunlu pabuçlar giyen Lazlara limonata ya da boza satarlardı. Kahverengi keçeüi hamallar, sırtlarında inanılmaz yüklerle sendeleye sendeleye geçerdi (hamalların kimi zaman sırtında piyano ya da yük arabası bile taşıdığı olurdu). Kör dilenciler, Avrupalılar yanlarından son moda kıyafetleriyle geçerken ya da önünde üniformalı hizmetkârların koştuğu bir sefir arabasının yaklaştığını anladıklarında, teneke kutularını tıngırdatıp "Allah! Allah!" diye bağırırdı. 1847 yılında, at üstünde ilerleyen zenci bir Osmanlı subayının beyaz hizmetkârlar tarafından yaya takip edildiğini görmek Amerikalı ziyaretçileri hayretler içinde bırakıyordu.⁴

Pera ve saray açısından bakıldığında, geleneksel Osmanlı giysileri, uçuk bir kıyafet balosunda giyilebilecek ya da eski yeniçeri üniformaları örneğinde olduğu gibi, Atmeydam'ndaki müzede sergilenebilecek bir ilginçlikti (bu üniformaların bazıları bugün hâlâ İstanbul Askeri Müzesi'nde görülebilir). Osmanlı devlet memurları Batı tarzı üniformalar ya da daha ziyade, 1839'dan sonra, *stambulin* giiyorlardı. Stambulin, İngiltere'de Victoria dönemi ruhban sınıfının giydiklerine benzer, kuyruklu bir redingot türüydü. Taşrada yaşayan ya da eski modaya sadık kalan Türkler ise hâlâ dökümlü, bol cüppeler ve çiçekli muslinden sarıklar kullanıyordu. Avrupalı kadınlar şapkayı tercih ederken Osmanlı kadınları rengârenk -elma yeşili, kırmızı, parlak mavi- feraceler takıyordu. Yüzyıl sonuna doğru, Batı tarzı bir zarafetin de verdiği güven duygusuyla, yukarıdaki renklerin yerini daha az keskin olanlar -

altın, bronz ve bordo- aldı. Renk bir tarafa, Batı'nın öyle bir ekonomik hâkimiyeti vardı ki, 1850 sonrasında hemen her şey yurtdışında imal ediliyordu.⁵

Köprü, imparatorlukların yükselişini ve düşüşünü, saat ve mevsimlerin değişimini yansıttı. F. Marion Crawford şöyle yazmıştı: "San Fransisco'dan Pekin'e, dünyada onun gibisi -onun gibi canlı, yaşam dolu, heterojen, nizamsız ve onun gibi hayranlık uyandırıcısı- yoktur." Öğle saatlerinde üzerinde adım atılacak yer bulunmaz, gece saatlerinde bomboş olurdu.

Osmanlı İmparatorluğu, Fransa ve Britanya'nın 1854-56 yıllarında Rusya'yla yaptığı Kırım Savaşı sırasında, köprüde (sokak satıcılarının, *Jobnnyf* ve *Dis done!* diye seslendiği) İngiliz ve Fransız askerlerinden iğne atılsa yere düşmezdi. Binek arabalarının içindeki Müslüman kadınlara yönelttikleri çapkın bakışlar, hadımağası zenci hizmetkârların dişlerinin arasından *gâvur!* diye iç geçirmelerine ve kamçılarını şaklatmalarına neden olurdu.⁶

Çerkezler, muhafız şapkaları gibi uzun koyun postundan başlıkları ve beli sıkı, siyah entarileriyle, Konstantiniyye sokaklarında Rus ordusunun Kafkaslar'daki ilerleyişini -ya da kızlarını ve kız kardeşlerini en pahalı pazarlarda satmak istediklerini- akla getirirdi. Vapurların kullanılmaya başlaması, şehirden geçen hacı sayısında da artışa neden olmuştu. Hac sırasında, pırıl pırıl desenli ve kapitone giysileriyle İranlı ve Buharalılar, Mekke'ye giderken şehre uğrarlardı. Orta Asya'da Ruslara karşı gösterilen Müslüman direnişine ilişkin hikâyeleri, başkentin kahvehanelerinde kıvılcımlar çaktırırdı. Üsküdar sırtlarında bir tepede, 18. yüzyılda kurulmuş ahşap bir Özbek derviş tekkesi hem hacılara han olarak hizmet veriyor, hem de Buhara'nın Konstantiniyye sefareti olarak görev yapıyordu. Kudüs yolundaki Rus hacılar da her sene Paskalya yortusu öncesi şehre gelirdi. II. Nicholas daha sonraları onlar için Galata'da, beşinci katında soğan-kubbeli bir dua odası bulunan bir han yaptırmıştı. Üzerindeki trafik hiçbir zaman azalmayan Galata Köprüsü 1863'te, 1878'de ve 1912'de genişletilmek zonunda

kalındı. 1878 yılındaki genişletmenin bir nedeni, köprünün iki girişinin alt kısımlarına açılan mağazalar ve lokantalar idi.⁷

Köprü'nün kalabalığı, Abdülmecid'in saltanatının açık ruhunu simgelerdi. Şarabı, kadınları ve reformu severdi Abdülmecid. Şehrin köle pazarı 1847 yılında kapatıldı. Artık geceleri Marmara kıyılarına getirilen köleler, Tophane ile Süleymaniye civarındaki hususi evlerde satılıyordu. Sultan'ın kölelik hakkındaki, 1851 yılında İngilizce tercümanı Frederick Pisani'ye de iletilen hükmü, Osmanlı tavrında bariz bir değişikliği ortaya çıkarıyordu: "Akıl sahibi varlıklar için kendi gibi olan mahlukların alınıp satılması... utanç verici ve barbarca bir uygulamadır. Gerçi Türkiye'de kölelere başka yerlerde olduğundan daha iyi muamele edilmektedir, ama bazen de çok suiistimal edilmektedirler. Bu zavallı mahluklar Allah indinde bizimle bir değil midir?" Bununla beraber, kölelik imparatorluğun sonuna kadar yasallığını yitirmemiştir. Hatta Sultan bile, kendilerine istisnai bir serbestlik tanımalarına rağmen -şehirdeki en ince peçeyi onlar takar, arabalarından ya da saray pencerelerinden "civıl civıl bir edayla" delikanlıları lafa tutarlardı- haremine köle kadın almaktan vazgeçmemiştir.⁸ Sultan'ın gözdelelerinden Safinaz Hanım, gizli bir sevgilisini Yıldız Sarayının bahçesine saklamıştı. Sultan olan biteni anladığı zaman rakibini boğdurmamış, sadece Bursa'ya göndermekle yetinmişti.

Dadyan ailesinin genç mensuplarından biri bir keresinde, He-reke halı fabrikasını ziyareti sırasında, duvardaki uyarı yazılarına rağmen tütün içmeye devam eden Sultan'dan bunu yapmamasını istemişti. Sultan oğlanın babasına, "Oğlun haklı," demiş ve sigarasını söndürmüştü.⁹ Osmanlı hükümeti, Hristiyan önyargısına karşı Yahudilerin hamisi olarak geleneksel rolünü sürdürüyordu -öyle derin bir önyargıydı ki bu, Hristiyan mahallelerinde yüzyıl sonuna kadar Yahudi karşıtı ayaklanmalar yaşandı. 6 Kasım 1840 tarihli bir hatt-ı şerif (saray hükmü) ile Hristiyanların "kan iftirası" merakının altı bir kez daha çizilerek, "Yahudi halkının korunacağı ve savunulacağı" ilan edildi. Sultan, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâ-

hane'ye Yahudilerin de katılımını teşvik etmek amacıyla, okulda Yahudilerin Koşer kurallarına göre yemek pişirilen bir mutfak kurulması ve "Sebt (Şabbat: Cumartesi) tatili"nin kabul edilmesi emrini bizzat verdi.

19. yüzyıl Konstantiniyye'yi, ihtişam ve azametini milliyetçilikten uzak durmasına borçludur. Abdülmecid ve bazı nazırları, imparatorluğu milliyetçiliğe karşı bir duvar olarak görüyordu. Sultan, 1849 yılında, farklı din ve ırklardan tek bir halk yaratmak istediğini söylüyordu Lamartine'e: "Kısacası, Türkiye toprağı üzerinde bulunan bütün ulusal unsurları öylesine bir tarafsızlık, nezaket, eşitlik ve hoşgörü çerçevesinde uluslaştırmak ki, herkes onuru, vicdanı ve güvenliğine ilişkin menfaatini, Sultan'ın himayesi altındaki bir monarşik konfederasyon içinde, imparatorluğu muhafaza etmek üzere işbirliğinde bulsun."

Bu idealini bir monarkın gösterebileceği en zarif davranışla desteklemişti. İmparatorluktaki her ırktan -Kürt, Süryani, Dürzi, Çerkeş, Arnavut- iki kişi olacak şekilde, reislerin oğullarından kendine bir muhafız takımı kurdu. Her biri 2 metreye yaklaşan boylarıyla bu adamlar, törenler ve cuma namazlarında Sultan'a eşlik ederken kendi ulusal kıyafetlerini giyerlerdi.¹⁰

Bu dönemin 1839-76 arasına denk düşen büyük bir bölümünde en etkili yöneticiler, müstebit de olsalar yetenekleri yadsınamayacak üç paşaydı: Reşid, Fuad ve Âli Paşa. Zamanında akıllı ve gelecek vaat eden birisi olarak II. Mahmud'un da dikkatini çekmiş olan Reşid Paşa, Londra ve Paris'te sefir olarak bulunmuştu. 1837 ile 1858'deki ölümü arasında geçen sürede altı kez Veziri Azam ve üç kez Hariciye Nazırı olarak görev yaptı. Reform yanlısı olduğu kadar, Boğaz'daki evlerinin sayısı ve lükslüğüyle de iyi tanınırdı.

Ünlü bir şairin oğlu olan Fuad Paşa, Babıâli'nin tercüme bürosunda ve diplomat olarak Avrupa'da bulunmadan önce tıp mektebinde tahsil görmüştü. "Her konuda keşif ve yeniliği seven bir adam" şöhretiyle, 1852'den 1868'deki ölümüne kadar iki kez Veziri Azam ve beş kez de Hariciye Nazırı olarak görev yaptı. Fuad

Paşa, "İslamiyet asırlardır mükemmel bir gelişme aracı olmuştur. Bugün ise geri kalan bir saat gibidir ve zamanı yakalaması sağlanmalıdır," diyordu.¹¹ Fakir bir tacirin oğlu olan Âli Paşa da, 1871 yılındaki ölümüne kadar aynı görüşleri paylaştı.

Tanzimat'm zeminini oluşturan, 1839 ve 1856 tarihli hatt-ı hümayunlar* bu paşalar sayesinde çıkarılmıştı. Bu fermanlarda, Hristiyan ve Müslümanlara, kendi ayrı yasal sistemleri yerine hukuk karşısında eşitlik, eşit askerlik yükümlülüğü, hükümet görevlerine eşit giriş olanağı, müsadereye uğratılmama ve 1856 Islahat Fermanı'nda yer alan ifadeyle, "ortak bir vatanseverlikle birbirlerine yürekten bağlı ve adil idaremizin gözünde tamamen eşit olan tebaamızın bütün sınıfları için tam anlamıyla bir saadet" vaat ediliyordu. İrtidat, yani din değiştirmekle ilgili son idam 4 Ekim 1843'te gerçekleşti. Önce Müslümanlığa dönmüşken daha sonra Hristiyan olan bir Ermeni, akrabalarının harekete geçirdiği beş Avrupalı sefirin bütün protestolarına rağmen halkın gözü önünde idam edilip, cesedi sokağa fırlatıldı. Bu tarihten itibaren yasa kulanılmaz oldu. 1847 yılında, içinde her iki dinin mensuplarının da yer aldığı davalara bakmak üzere karma mahkemeler ortaya çıktı. 1850 yılında, Fransız hukukuna istinaden bir ticaret hukuku yürürlüğe kondu. Kadıların, 1826'dan beri giderek etkisini yitiren ahlak ve piyasayı düzenleme yetkileri, yine Fransız modelinden hareketle yeni bir zabıta nezaretine aktarıldı. 1876 yılına gelindiğinde, büyük ölçüde Fransız etkisi altında, Osmanlı hukuku dönüştürülmüş, ayrıca patriklerin Ermeni ve Ortodoks cemaatler üzerindeki yetkileri de azaltılmıştı.¹²

Bu reformlar hem imparatorluğu modernize etmek, hem de dış müdahalenin önüne geçmek için yapılıyordu. 1839-41 yıllarında imparatorluğun kurtanlmasına da yardım etmiş olan yabancı sefirler, askeri ve teknolojik üstünlüklerinden emin, Babıâli'ye emirler vermeye başlamışlardı. Sefirler artık "altıncı büyük güç" ya da

Birincisi Gülhane Hattı, ikincisi Islahat Fermanı, (ç.n.)

(1861 yılında birleşik İtalya'nın ortaya çıkmasının ardından) "Konstantiniyye'nin alü kralı" olarak tanınıyordu.* Sefirler Konstantiniyye'ye *Thunderer* ya da *Charlemagne* isimli savaş gemileriyle geliyor ve on kürekli (beş çifte) sefaret kayıklarıyla, Pera'daki kışlık sefarethane ile Tarabya'daki yazlık konutları arasında mekik dokuyorlardı. Onlar geçerken, elde tüfek selam duruyordu muhafızlar.

Sefirler nüfuz kadar iktidarın da tadını çıkarıyordu. 1840 yılında, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya bağlı bir görevli, "Bugün Osmanlı kabinesinin siyasetini idare eden kişi İngiliz sefiri Lord Ponsonby'dir," denildiğini duymuştu. Veziri Azam'ın kararları kimi zaman sarayda ya da Babıâli'de değil, İngiliz sefaretinde Avrupalı sefirlerle yapılan toplantılarda biçimlenirdi. Konstantiniyye'de Sırbistan'ın, Mısır'ın ya da bizzat imparatorluğun akıbeti hakkında karar vermek üzere toplantılar düzenlenirdi. 1869 yılında, "sefaretler" ve Babıâli, limanı yeniden düzenleyecek uluslararası komisyon üyelerini birlikte atadı.¹³

Pera'daki sefarethanelerin çoğu, 1831 yangınından sonra, temsil ettikleri ülkelerin güç ve karakterinin timsali olacak tarzda yeniden inşa edildi. 1836-1843 yılları arasında yapılan Rus sefarethanesi, aralarında beyaz sütunlu bir balo salonunun da bulunduğu, St. Petersburg manzaralarıyla dekore edilmiş on adet kabul odasıyla Boğaz'm üzerine yaslanan, kıvıll bir Romanov sarayıydı. Binanın mimarı Gaspard Fossati idi. Fossati daha sonra Abdülmecid için Ayasofya'yı da restore etmiş ve içine bir hünkâr mahfili de yerleştirmişti - pek çok Hristiyan'ın, bilhassa Rusların kısa sürede içinde kendilerinin olacağına inandıkları bir mabette Osmanlı otoritesinin bir kez daha vurgulanması demekti bu.¹⁴

Palais de France (Fransa Sarayı-Seferathane), 1839-1847 yılları arasında inşa edilmiş ve üzerine Kral Louis-Philippe'in monogramı IP yerleştirilmişti. Dışarıdan bakıldığında bir eyalet valiliği ko-

1857 yılında, İngiliz sefiri Lord Stratford de Redcliffe, diğer sefirleri hesaba katmayan Fransız meslektaşları tarafından "altıncı büyük güç" diye adlandırılmıştı.

nutunu andırıyordu. İçi altın kaplama tabureler, goblen duvar kilimleri, Aubusson halıları, Sevres vazoları ve sultanların, kralların ve sefirlerin portreleri ile döşenmişti.

W.J. Smith ve Sir Charles Barry tarafından tasarlanıp 1844-51 yılları arasında inşa edilen İngiliz sefarethanesi ise Pall Mall'daki Reform Club binasının tıpatıp aynısıydı. Her cephesinde on üç pencerenin yer aldığı bu dörtgen yapının yüksek duvarları, geniş avlusu ve yemyeşil çimenleri, onu, şehrin dağdağasının ortasında sakın bir vaha kılıyordu.

Sefarethanelerin cüretkâr görünüşleri, devleti dış düşmanlara karşı korumak bakımından olsun ya da Babıâli'deki reformcuları tutuculara karşı güçlü kılmak suretiyle olsun, imparatorluğun işine de yarayabiliyordu. Reşid Paşa, Sultan'ı reform hususunda elini çabuk tutmaya zorlamak amacıyla daha çok sefaret "gözetimi" -*Surveillance* tabiri ona aittir- istiyor ve Boğaz'da daha fazla sayıda yabancı savaş gemisinin demirlemesinden yana çıkıyordu.¹⁵

Bununla beraber, sefirlerin nüfuzu Osmanlıların yabancı kapitülasyonlara karşı duyarlılığını arttırıyordu. Sefaret mahkemeleri, Osmanlı tebaasına karşı suç işlediği ileri sürülen yabancı zanlıları yargılama hakkını talep etmeye başlamıştı. Ayrıca, pek çok yabancı uyruklu ile Osmanlı vatandaşı -muhtemelen, nüfusun yaklaşık yüzde 10'u- vergiden muaf olabilmek için diplomatik koruma altındaydı. Osmanlı hükümeti, kapitülasyonu ülkelerinin gelişmesinin önündeki en büyük engel olarak görme eğilimine girmişti. 1847 yılında, bizzat Avrupalı sakinler Sultan'a bir istida sunarak, kendi sefareüerinin teşvik ettiği suçlara ilişkin şikâyetle bulundular, ama pek işe yaramadı. 1848 yılında, Lord Stratford de Redcliffe, Palmerston'a esip yağıyordu: "Olup biten birtakım düzensizliklere elbette esef ederiz, ama öte yandan, ticari imtiyazların tamamıyla İngilizlerin hakkı olduğu hususunda da ısrarlıyız."¹⁶

Elinde tüy kalemi, günde on ya da on iki saat civarında çalışan, yakışıklı, huysuz ve yanında çalışan herkesin nefret ettiği Stratford

Canning'in gözünü hata yapmama hırsı bürümüşü. Atıyla geçirdiği bir kazadan kurtulduğu zaman, ekibinin "Gelecek sefer daha şanslı olalım [da, kurtulmasın]" diyerek kadeh kaldırdığı anlatılırdı. Reformların tüm başarısını kendine mal etmeye çalıştığı ve Sultan'ı dilediği gibi hüküm sürmekte rahat bırakmayacağı gerekçesiyle, Ali Paşa üç kez Londra'dan sefirin geri çağırılmasını istemişti. Sefirle kansı aralarında konuşurken, Sultan'dan Padişah yerine "Paddi" diye söz ederlerdi. Avusturya ve Osmanlı imparatorluklarının beraber hareket etmedikleri takdirde başlarının çok ağrıyacağına inanan Avusturya sefiri Kont von Prokesch-Osten, Canning'in bir sefir gibi değil, egemen bir güç gibi davrandığını ifade ediyordu. Canning'in, Palmerston, Londra gazeteleri ve İngiliz kamuoyu tarafından da fişeklenen Rus karşıtı dövüşkenliği, Kırım Savaşı'nın patlak vermesine katkıda bulunan unsurlardan biriydi.¹⁷

Bir diğer faktör de, yakın bir tarihte kendini İmparator ilan etmiş bulunan III. Napoleon'un, 1815 tarihli Viyana anlaşmasına karşı çıkmak ve Avusturya ile Rusya'yı bölmek arzusuydu. Bu anlamda, tercih ettiği alet dindi. 1852 Aralığı'nda, koyu bir Katolik olan Fransız sefiri Marquis de Lavalette, Beytüllahm'daki Mukaddes Doğu Kilisesi'nin anahtarlarının Katolik rahiplerinde durması hakkını geçici bir süre için elde etti. Çar I. Nikholas, büyükanesi II. Katerina'nın toprak emellerini paylaşmıyordu. Bununla beraber, Mukaddes Mekânlar'a yönelik Fransız taleplerine direnmek, Ortodoks Kilisesi üzerinde bir Rus himayeciliği tesis etmek ve hatta Rus yetkililer için Konstantiniye ve başka yerlerdeki kiliselerde "talimat verme" hakkı istemek konusunda kararlıydı. Diğer güçlerin de ittifakıyla, uzun vadede Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'da taksim etmeyi ve Konstantiniye'yi serbest bir şehir haline getirmeyi umuyordu. Rus birlikleri İstanbul Boğazı'nda, Avusturya birlikleri de pekâlâ Çanakkale Boğazı'nda mevzilenebilirdi. Çar'ın üslubu alışılmadık ölçüde saldırgandı.¹⁸ 1853 yılı başında, St. Petersburg'da, İngiliz sefirine meşhur bir saptamada bulunmuştu: "Elimizde hasta bir adam var, ölümüne hasta bir

adam." (Bununla birlikte, o kadar da hasta olmasa gerek; yoksa, Çar'ın Müslüman, Katolik ve Kadim Mümin* tebaasının birçoğu, Rus İmparatorluğu'nu terk etmeyi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamayı tercih etmezdi).

23 Şubat 1853 günü, Çar'ın özel elçisi Prens Aleksander Menşikov, içi içine sığmayan bir Rum kalabalığının bakışları arasında Konstantiniyye Limanı'na indi. Küstah tavırlı, profesyonel bir asker olan prence, Rus Beşinci Ordusu kurmay başkanı eşlik ediyordu. Görevi, Ortodoks Kilisesi'nin geleneksel haklarının yanı sıra, 1768-74 savaşı sonrası antlaşmasının koşullarını yanlış yorumlayarak, Osmanlı hükümeti karşısında Rusya'nın Ortodoks tebaası adına söz alma hakkını da garantilemekti. Osmanlı hükümeti 17. yüzyılda, Babıâli'ye gelen Rus elçilerine kibrini fiziksel saldırılarla sergilerdi. 19. yüzyıla gelindiğinde ise, aynı törensel muharebe meydanında, bu kez Rusya kurbanını daha yumuşak bir şekilde aşağılıyordu. Veziri Azam'a yaptığı nezaket ziyaretlerinden birinde, Menşikov'un üzerinde diplomatik üniforma yerine sivil kıyafetleri vardı. Protokol subayının bütün çabalarına rağmen, odasında kendisini bekleyen Fransız yanlısı Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yı görmezden gelmiş ve hiç istifini bozmadan, kapının önünden yürüyüp geçmişti. Bu arada, Rusya'nın baskısına dayanamayan Sultan da çok geçmeden Fuad Paşa'nın yerine Rıfat Paşa'yı getirdi.¹⁹

Konstantiniyye'nin meselesi Ortodoks Kilisesi değil, uluslararası itibardı. Çarların Rus Ortodoks Kilisesi'ne teklifsiz davrandığının farkında olan rahipler, "himaye"nin "kölelik" anlamına gelmesinden korkuyordu. Bir Rus diplomata, "Şimdi zengin ve güçlüyüz," diyorlardı, "Patrik'in elinde dokuz milyon inanç sahibi, kilise meclisi ve yetmiş rahip var. Siz, himayecilik hakkıyla bizi her şeyden mahrum edeceksiniz." Üstelik, Rus hükümeti de aslında hemen bütün taleplerini ağırlaştırmaya hazırlanıyordu.²⁰

17. yüzyılda kurulmuş bir Rus tarikatı.

Ne var ki, 1853 yılı Mart ayında Fransızların Akdeniz filosunun Yunan sularına gönderilmesiyle durum daha da kötüye gitti. Bir süre önce Vikont Stratford de Redcliffe unvanıyla asil konumuna da yükselmiş bulunan Stratford Canning, Nisan ayında Konstantiniyye'ye döndü. Niyeti, karısına yazdığı mektupta da belirttiği gibi, "[Babıâli'yi] kendi yanına çekmek"ti. Osmanlı başkentinin insanı sarhoş eden atmosferi içinde, kendinden önceki İngiliz sefirleri Ainslie ve Ponsonby gibi o da Rusya ile savaş riskini göze almaya hazırды - ayrıca, eğer Sultan isterse, Akdeniz filosunu çağırma yetkisi de vardı. Menşikov, Reşid Paşa'yı yalısında ziyaret ettiği zaman, Rusya'nın taleplerini sıcağı sıcağına müzakere etmek üzere Stratford dışarıda kayığında bekliyordu.²¹

Bu bahsi geçen ayların diplomasi trafiği, Konstantiniyye için bile fazla hararetliydi. Osmanlı hükümeti, Rusya ile yapılacak bir savaşa Fransız ve İngilizlerin desteklemesini ve sonuçların 1829, 1787 ve 1768'e kıyasla daha iyi olmasını sağlamaya çalışıyordu. Ağustos 1853'te softaların (medrese öğrencilerinin) nümayişleri, Fransız ve İngiliz filolarının çağırılması için vesile olarak kullanıldı ve gemiler, yabancıların can ve mal emniyetini sağlamak üzere Çanakkale Boğazı'nda Beşik Körfezi'nde demirledi. 26-28 Eylül günlerinde, Sultan'ın daveti üzerine adalet, ordu, donanma ve lonca temsilcilerinin bir araya gelmesiyle oluşan bir "yüksek meclis," kararını savaştan yana verdi. İngiliz sefaretinden bir gözlemciye bakılırsa, Abdülmecid kendinden öncekilerden o kadar farklıydı ve Osmanlı toplumu o kadar çabuk değişmişti ki, 120 kişilik yüksek meclisin müzakereleri, suspus olup emir beklemek ne söz, sanki bir Avam Kamarası toplantısıydı. İçine sinen bir fetvayı da eline aldıktan sonra, Sultan, 4 Ekim 1853 tarihinde Rusya'ya savaş ilan etti. 22 Ekim günü, bir Fransız-İngiliz karma filosu Ha-liç'ten demir aldı.²² 28 Mart 1854 tarihinde de Rusya, Britanya ve Fransa arasında savaş patladı.

Konstantiniyye'ye akın akın gönüllü geliyordu. Bunların arasında bulunan bir Kürt birliğinin başındaki peçesiz ve bekâr Ka-

ra Fatma, kahvehaneleri en çok meşgul eden konu haline gelmişti. Fransız askerlerinin surların dışına ve 'Ayasofya'nın yanına kamp kurması, şehirdeki pek çokları için korku vesilesiydi. Üsküdar tepeleri, İngiliz müttefiklerin kar beyazı çadırlarıyla baştan aşağı örtülmüştü. Gelenlerin etrafı kısa süre içinde tefeciler, at tacirleri, sokak satıcıları ve "her milletten dolandırıcılar"dan oluşan başka bir orduyla çevrildi.²³ Fransız ve İngiliz askerleri sokaklarda aylıklık ediyor; subaylar bıçaklanıyor ve dükkânlar yağmalanıyordu. Asayışı sağlamak üzere İngiltere ve Fransa kendi polislerini getirdiler, öyle bir noktaya gelinmişti ki, İngiliz sefaret mahkemesi dolup taşıyor ve İngilizler ellerindeki suçluları Boğaz'da kullanılmayan bir gemiye hapsediyordu. Savaş ve kapitülasyonlar, yabancı tacirlerin, Konstantiniyye'nin ekonomik yaşamında hâlâ etkin bir güç olan loncalar tekeline saldırmalarını mümkün kılıyordu. 1855 yılının sonuna gelindiğinde, limanda yüzlerce Slav ve Maltalı kayıkçı çalışıyor ve şehrin pek çok köşesinde yabancıların işlettiği şaraphaneler açılmış bulunuyordu. Amerikalı bir siyasi gözlemci, Nassau Senior, 1857 Ekimi'nde, "Bu dükkânların sahiplerinden daha alçak ve vicdansız bir kişi ya da bizzat bu dükkânlardan daha korkunç bir rezalet yuvası yoktur," diye yazıyordu.²⁴

Kırım Savaşı, Konstantiniyye'yi bir yaralılar şehri haline getirmişti. Geleneksel Osmanlı hastanelerine ilaveten, Pera'da gayet randımanlı bir Fransız hastanesi, Haliç'te iki adet İngiliz hastane gemisi ve Tarabya'da bir adet İngiliz deniz hastanesi bulunuyordu. Üsküdar'da, Selimiye kışlasının hastane haline getirilen bölümünde 2000 yaralı İngiliz'e bakılıyordu. Başhemşire Florence Nightingale idi ve kulelerin, bugün Florence Nightingale Müzesi olan birinde oturuyordu. Göreve başladığı zaman hastanedeki pislik, hastalık ve aşırı kalabalık için, "şehrin en kötü mahallesindeki en fakir evden de berbat" diye düşünmüştü. Hemen yanlarında umumi hastane ve kabristan yer alıyordu (bugün bu kabristan, şehirdeki İngiliz cemaatinin başlıca mezarlığı olan Kırım Anıt-

sal Mezarlığı'dır). İngiliz sefaretinden yeterince destek görmemek de Nightingale'in sorunları arasındaydı.²⁵ Lord ve Lady Stratford de Redcliffe, hasta ziyaretinden ziyade parti verme konusunda faaldiler.

1856 yılı başlarında Rusya, yenilginin eşiğine dayanmış ve Paris'te barış görüşmelerinin açılması an meselesi haline gelmişti. Kırım ittifakının getirdiği zafer, İngiliz sefaretinde Sultan'ın da bizzat katıldığı bir baloyla kudandı. 8 Şubat 1856 gecesi, topçular, İngiliz Kumbaracılar ve İskoç Dağ birlikleri avluda pırıl pırıl yanan Victoria ve Abdülmecid mahyalarının altında Sultan'ı bekliyordu. Mızraklı İngiliz süvarileri eşliğinde gelen Sultan'ın top atışları ve "Tanrı Kraliçe'yi Korusun" nidalarıyla selamlandı. Arabasının kapısında, kendisini Lord Stratford de Redcliffe karşılıyordu. 18. yüzyıl kostümü içinde bekleyen Lady Stratford de Redcliffe ise, kendisini merdivenlerin tepesinde kabul etti. Sultan, bekleme odasında kısa bir süre dinlendikten sonra, Kraliçe Victoria'nın Buckingham Sarayı'ndaki *bak costumetler'mi* (kıyafet balolarını) aratmayacak bir manzaraya adım attı. Tepeden tırnağa aydınlatılmış balo salonunda, sefaret mensuplarının üzerinde Kraliçe Anne ya da III. George dönemine ait kostümler bulunuyordu. Bu arada, Rum Patriği, Başhaham, Türkler, Rumlar, İranlılar, Arnavudlar gibi davetlilerin geleneksel giysileri ile varlıklı Rum ve Ermenilerin eşlerinin göz alıcı elmasları, sefaret mensuplarının kıyafetlerini gölgede bırakıyordu. Başhadımağası bir diğer zenci hadımağasının kolunda geziniyor, yürürken taş zeminde kılıçları takırdıyordu. Ünlü aşçı Alexis Soyer, oyuncu bir ayıyla katılmıştı baloya - daha sonra, ayının altından kılık değiştirmiş bir arkadaşısı çıkmıştı.

Sultan, düz lacivert redingotuyla salonda ilerliyor, "mütebesim bir ifadeyle bir sağa, bir sola eğiliyor" ve kendisine, peşindeki "göz kamaştıncı paşa silsilesi"yle vahşi bir hayvana bakar gibi bakılıyordu. Oturması için hazırlanmış olan yüksek sandalyeyi kullanmak yerine, hem kadril ve valsleri izlemek, hem de kendi-

sine tanıştırlan sefir eşlerini kabul etmek üzere ayakta durmayı yeğledi. Sonra odaları gezdi, bir dondurma yedi ve merdiven boyunca dizilmiş olan Dağcı birlikleri ile İngiliz süvarilerine hususi hayranlığını ifade edip ayrıldı. Paşalar, sabaha kadar yiyip içmek üzere salonda kaldılar.

Bu arada, gri feraceli bir Türk kadınının davranışı da şehirde şaşkınlığa yol açmıştı. İngiliz subayların yanına gelen bu kadın, bunların rütbelerini ve nasıl sıraya girdiklerini "en fütursuz ve edepsiz bir tavırla" inceledikten sonra, orada bulunan paşaların suratına özgürlük tehditleri savunmuştu: "Kafes istemiyoruz artık. Gidip dünyayı göreceğiz, kendi kararımızı kendimiz vereceğiz ve canımız kimi isterse onu seveceğiz. Hepsi de sırim gibi, ne hoş adamlar bu İngiliz subayları!" Bunları başka sözler de izleyince, sonunda Fuad Paşa, kadından kendisini tanıtmasını istedi. Kadın, sefirin sekreterleri arasında en iyi Türkçe konuşan kişiydi: Muhterem Percy Smythe.^{26*}

Mayıs 1856 tarihli Paris barışında, Osmanlı İmparatorluğu'nun, "Avrupa Kamu Hukuku ve Sistemi'nin avantajlarından yararlanması" resmen kabul edildi. İmparatorluğun bütünlüğü ve bağımsızlığı, antlaşmaya imza atan herkes tarafından garanti altına alındı. Çanakkale ve İstanbul boğazları, hangi ulustan olursa olsun savaş gemilerine kapatıldı ve Rusya'nın Karadeniz'de filo bulundurması yasaklandı. Abdülmecid'in, 7 Haziran 1856 tarihinde yeni Dolmabahçe Sarayı'na taşınmasını başka kutlamalar izledi. Nazır ve sefirler, sultanların saray tutkularım hoş karşılıyor, aslında buna teşvik ediliyorlardı - Konstantiniyye'yi de, Viyana ve St. Petersburg gibi 19- yüzyılın bir emperyal güç simgesi haline getiren bir tutkuydu bu: Boğaz kıyılarında ve yukarılara doğru, Dolmabahçe Sarayı (1849-56), Beylerbeyi Sarayı (1861-65) ve Çırağan

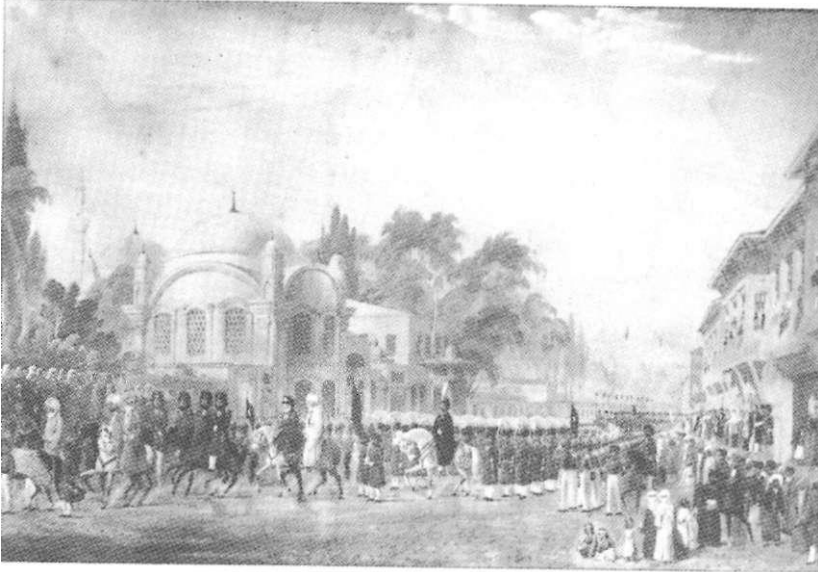
* Sefirin "seven ve sevilen eşi", kocasının 1869 yılındaki ölümünün ardından Grande Rue de Pera'nın aşağısında, Konstantiniyye'deki ilk neo-Gotik yapı olan Kırım Kilisesi'ne anıtsal bir plaka yerleştirdi. Plakada, sefirin "Türk İmparatorluğu'na asla zayıflamayan bağlılığı" övülüyordu.

Fatih Sultan Mehmed 1453 yılında, dini imtiyazlar konusunda Ekümenik Patrik Genadios ile müzakerede bulunuyor. Girolamo Galazzi da Santacroce'ye (1500-30) ait olduğu söylenen yağlıboya tablonun orijinalinden baskı. Resimde, Patrik ve Sultan neredeyse birbirlerine eşitmiş gibi gösterilmektedir. Osmanlı yönetimi ile Rum cemaatinin ilişkilerini belirleyen olayla ilgili bu tasvir, dinsel uyumu geliştirmek için 19- yüzyılda Osmanlıca, Fransızca, Rumca ve Ermenice açıklamalarla basılmıştır.

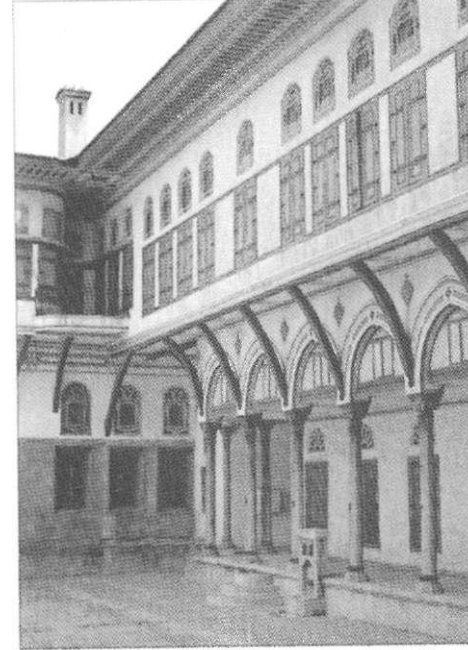
Gentile Bellini, *Fatih Sultan Mehmed*, 1480. Gentile Bellini, Sultan'ın isteği üzerine, 1479-1481 arasında Konstantiniyye'de yaşadı. Yalnızca bu portreyi değil, Sultan'a ait özel odalar için erotik freskolar da resmetti. Hayli abartılı olsa da, bu resim kentin fatihine doğru bir biçimde benzetilmiştir. Üç taç, Trabzon'u, Anadolu'yu ve Rumeli'yi fethini sembolize etmektedir.

Paolo Verona, *Abdülmeçid Eyüp'te camiye giderken*, 1840. Reformların hamisi olan Sultan, Batılı tarzda bir üniforma ve pelerin giymiş. Bu resim, onun 1839'daki göreve başlama gününü betimliyor olabilir.

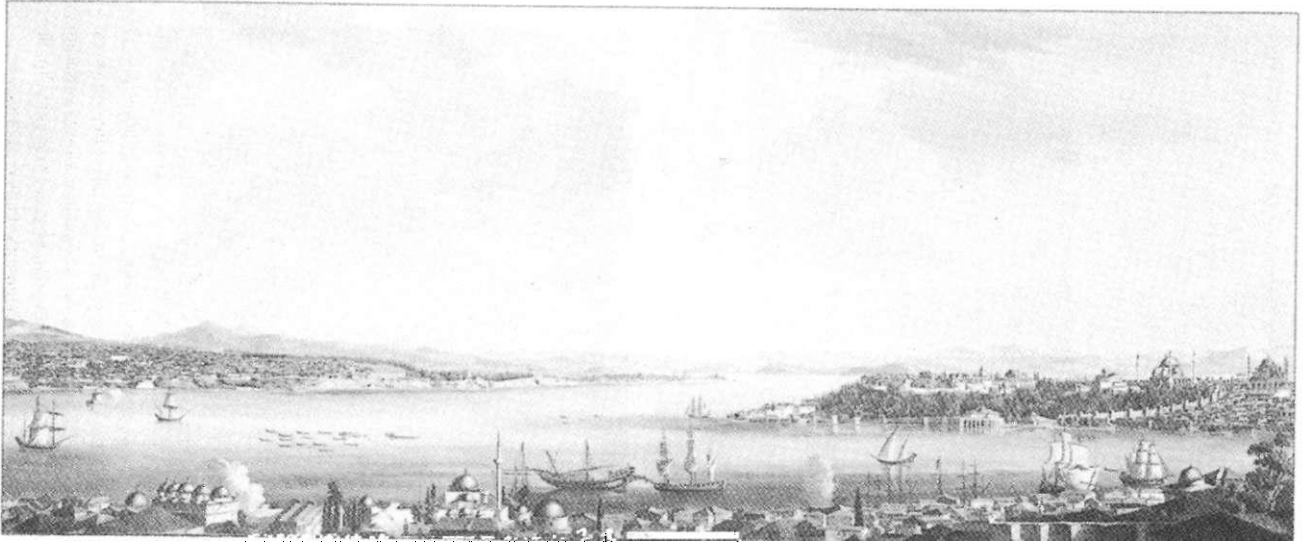
Fausto Zonaro, *Derviş töreni*, 1900. Avrupalı kadınlar tarafından izlenirken, Rûfai tarikatından bir şeyh, yerde yatan yaşlı adamların üstünde yürüyerek prostatlarını iyileştiriyor. Yakında duran genç kız da iyileştirilmeyi bekliyor. Solda, ilahi okuyan dervişlerin arasında, soldan beşinci sırada kendisi de bir derviş olan sanatçı var. Zonaro sağ tarafta, bir Rûfai tekkesinde rastlanabilenin aksine, ney veya flüt çalan bir Mevlevî dervîşi resmetmiş. Derviş coşkunu en iyi gösterenlerden biri olan bu resim, dervişler hakkında yazılan günümüz kitaplarında ya da tekkelerinin duvarlarında sık sık yer alır.

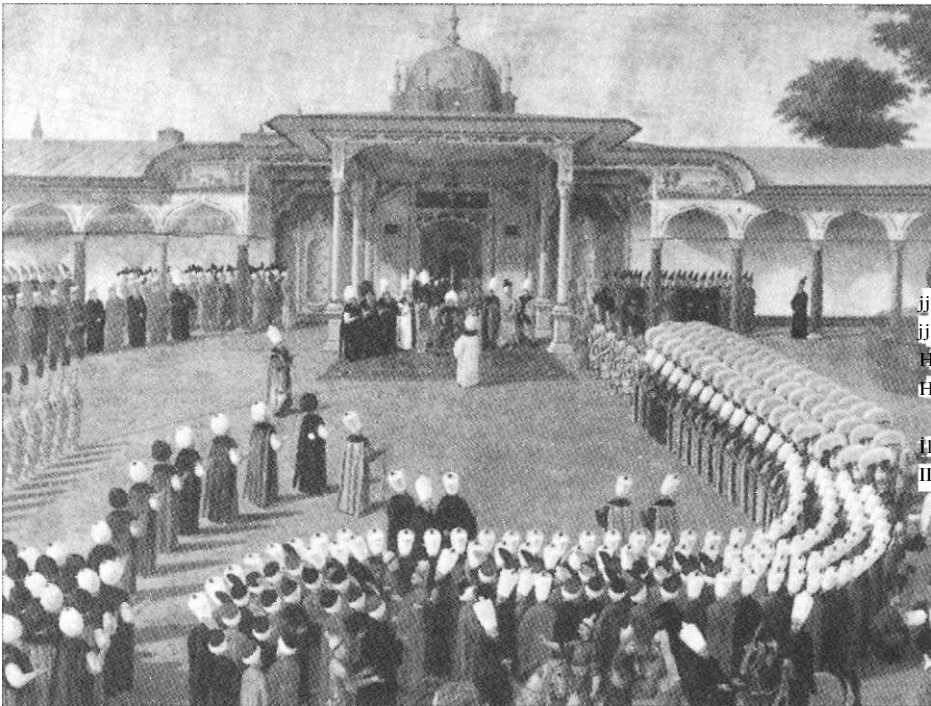
İmparatorluk haremindeki gözdelerin avlusu. İmparatorluk haremi, 17. yüzyıl Osmanlı mimarisinin tahta, kafes ve çıkık pencerelerinin korunduğu birkaç yerden biridir. İmparatorluk prenslerinin hapsedildiği oda ve Kutusal Emanetler bölümüyle Valide Sultan avlusu arasında bulunan "altın yol" bu avluya tepeden bakar.

Kimin tarafından yapıldığı bilinmiyor, *Topkapı Sarayı'nda Valide Sultan şerefine verilen ve Fransız sefinesi Madame de Girardin'in de katıldığı bir ziyafet*. Sefire bu resmi hemen orada yaptırmış ve Fransa'ya götürmüş, 1689 civarı. Sol başta bir zenci hadımağası, duruyor. Kadınlar ve cüceler dans ediyor, müzik çalıyor ve içecek ikram ediyorlar. Monsieur de Girardin, iki ülkenin de Avusturya Hanedanı'na dış bileceği 1686-1689 döneminde Fransız sefiri.

Jan van der Steen, *Konstantinopolis'in Pera'dan Görünüşü*, 1770 civarı. Soldan sağa: Üsküdar, Boğaz ile Halic'in birleştiği nokta, Ayasofya ve Sultanahmet camileri, geride Anadolu'nun karlı dağları. Bu, şehrin klasik manzarasıdır. Osmanlı şairlerinden biri bu görüntünün cenneti bile kıskançlıktan soluksuz bıraktığını yazmış, Batılı gezginler dünyanın en güzel manzarası olduğunu söylemişlerdir.

jjl Konstantin Kapıdağı, *Sarayın ikinci*
ijl *avlusunda bayram kutlaması*, 1800.
HB Sultan III. Selim Babü's Saade Kapı-
H sı'ndaki tahtında, Veziri Azam, zenci
I haremağaları, kılıç taşıyıcılar ve diğer
li yüksek rütbeliler tarafından çevrelen-
III miş halde. Solda, sarayın peyk muha-
fızları yaldızlı miğferler takmış. Sağda
ise bir diğer saray muhafızları olan
solaklar, tüylü miğferleriyle. Konstan-
tiniyyeli bir Yunan tarafından yapılan
bu resim, III. Selim döneminde Batılı
sanatın gittikçe artan etkisini gösteri-
yor.

Kimin tarafından yapıldığı bilinmiyor, ///. *Murat*, 1590 civarı. III. Murad, zamanının büyük bir bölümünü cephede savaşmak yerine başkentte geçirmeyi tercih eden ilk sultanlardan biridir. Üzerinde, şu anda Topkapı Müzesi'nde bulunan görkemli kaftanlardan biri var.

J. Toorenvliet, *Köprülü Mehmed Paşa*, 1660. Beş Köprülü veziri azanından ilki olan ve 1656-1661 yılları aramda görevde kalan Köprülü Mehmed Paşa, imparatorlukta düzeni sağlamış ve Venedik filosunu Çanakkale Boğazı'ndan püskürtmüştür.

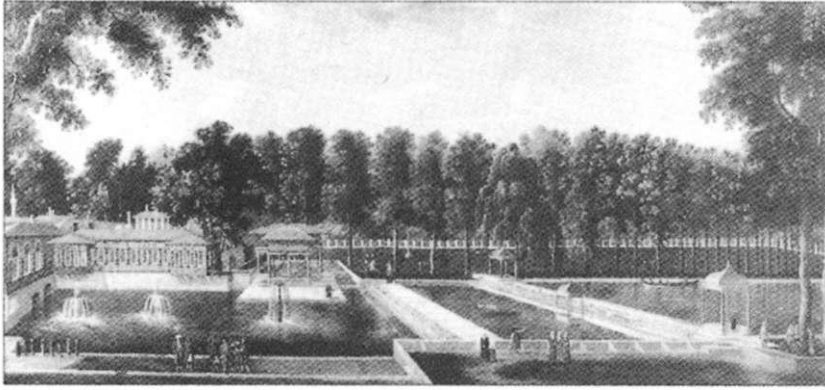
Antoine de Favray, *Osmanlı giysileri içinde Kont Vergennes*, 1768. Sefirler ve gezginler, elçiliklerinin ve gezilerinin başarısını vurgulamak için sık sık Osmanlı giysileri içinde resimlerini yaptırırlardı. Vergennes'in şehirden ayrıldığı yıl yapılan bu resim, Konstantinopolis'in en yetenekli sefirlerinden birinin anısını yaşatmaktadır.

Antoine de Favray, *Osmanlı giysileri içinde Kontes Vergennes*, 1768. Daha önce Peralı bir tacirle evlenmiş olan Savoylu Kontes, sefere evlilik dışı iki erkek çocuğu doğurmuştu. Sefirin geri çağırılmasını bu olay da hızlandırmış olabilir Konstantiniyye'ye bir daha gelmediler.

L.N. Cochin, *Sultanahmed Camiinde Mevlit kutlaması*, 1787. Soldaki yükseltilmiş alan, Sultan'ın müminlere görünmeden dua ettiği kapalı tribün. Ortada, Mekke'nin yönüne işaret eden mihrabın altında Veziri Azam oturuyor. Onun önünde ulema ve Yeniçeriler var. Mevlit, Müslüman takvimindeki en büyük kutlamalardan biridir; 1588'de Konstantiniyye'de, Peygamberin doğumunu kutlamak için kasidelerden Arapça -nadiren Türkçe- alıntılar yapılması şeklinde resmileştirildi. Sultan'ın tüm çevresinin katılımını mümkün kılabilmek için, kutlama Sultanahmed Camii'inde yapılıyordu.

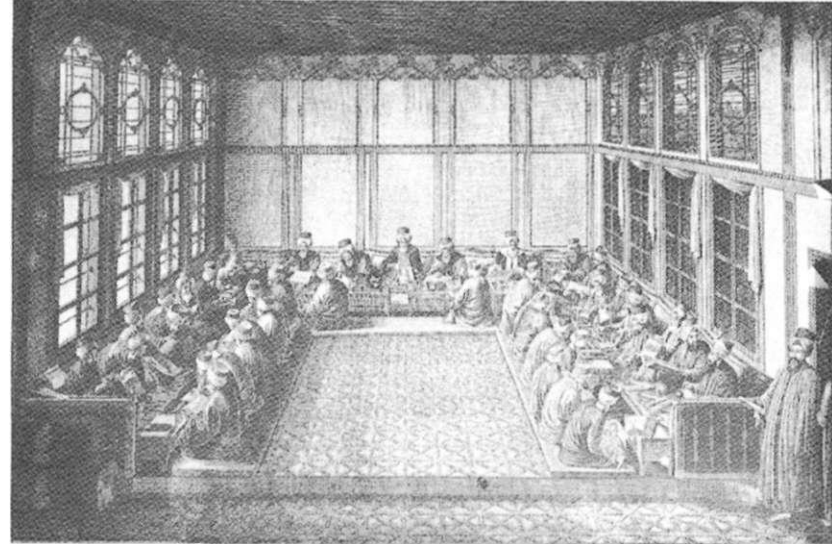
Kimin tarafından yapıldığı bilinmiyor, *Sadabad manzarası*, 1770. Sarayın çeşmeleri ve ağaçlıklı yollar açıkça görülebiliyor. Kentin Avrupa yakasında yer alan Sadabad, inşa edildiği 1721'den 1914'e kadar popüler bir sayfiye yeri oldu. Bu, İsveç sefirleri Ulrik ve Gustaf Celsing isin yapılan seksen resimden biridir.

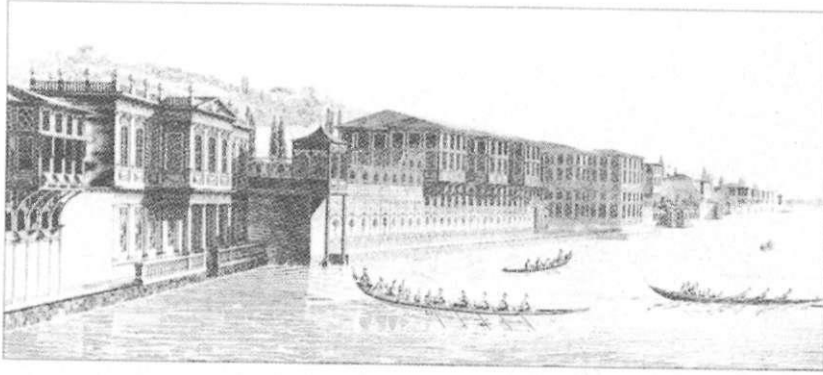
Jean-Etienne Liotard, *Hélène Glavani ve İngiliz tacir Mr. Levett*, 1740 civarı. Helene Glavani, Pera'nın saygın ailelerinden birinin mensubu olan babasının Fransız konsülü olarak bulunmuş olduğu Kırım'dan gelme bir Tatar kıyafeti giymektedir. Liotard'ın dostlarından Levett, zenginliğini vurgulamak amacıyla kürk yakalı Osmanlı kostümü giymekte ve Osmanlı adetlerini benimsemek istemektedir. 1738-1742 yılları arasında Konstantiniyye'de bulunduğu büyük sanatçı Liotard, Osmanlı'nın keyif düşkünlüğünü sergileyen eserlere de imza atmıştır. Resimde solda bir cura görülüyor. Hemen önünde, kaplumbağa kabuğu ve sedef kakmalı yazı sandukasının üzerinde bir püskürgeç ve buhurdanlık var. Helene Glavani tanbur çalıyor. Levett'in elindeki uzun ağızlık yasemin ağacından.

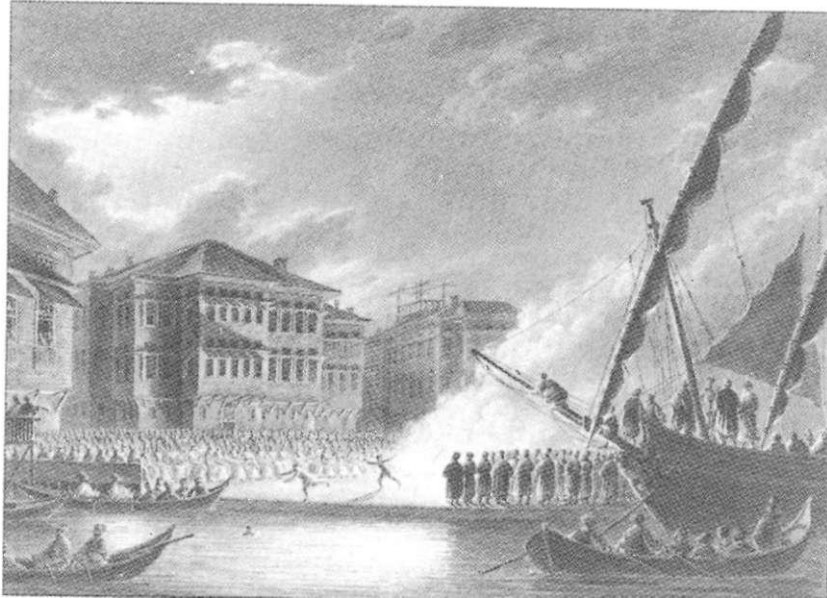
Kimin tarafından yapıldığı bilinmiyor, *Yeniçeriler gece devriyesinde*, 1590. Bu tür devriyelerde hırsızlar tutuklanır ve kent sakinlerinin evlerinde olmaları sağlanırdı. Kent duvarlarının önünde, yeniçeri ağası atma binmiş, askerleri fenerleri taşıyor.

J.N. de Lespinasse, *Babîlî'de bir büro*, 1787. Osmanlı İmparatorluğu bir evrak imparatorluğuydu, ordusunun gücü kadar, titiz ve etkili bir bürokrasiyle de ayakta duruyordu. Finansal meselelerle ilgilenen, buna benzer yirmi beş büro vardı.

Antoine-Ignace Melling, *Defterdarburnu'ndaki Hatice Sultan Sarayı*, 1800. Fransız ressam Melling, işvereni Hatice Sultan'ın zaten büyük olan sarayına eklediği klasik tarzdaki yan kanadı resmetmiş. Aralarındaki ilişki, Hatice Sultan'ın yanında çalışanların kıskançlığını çe-kecek kadar yakındı.

Luigi Mayer, *Tarabya'da Aziz Yahya Yortusu'nda Rumlar havai fişek gösterisi yapıyor*, 1790 civarı. Tarabya şehrin başlıca mesire yerlerinden biri ve sefirlerinin yazlıklarının bulunduğu bir yerd. Evlerin Türk usulü geniş saçakları ve öne doğru çıkan üst katları bulunurdu. Bu tür resimler, Rumların bayramlarını kutlamakta serbest bırakıldıklarını gösterir. Mayer, 1776-1792 yılları arasında İngiliz sefiri olan Sir Robert Ainslie tarafından yılda 50 altın İngiliz parasına tutulmuş profesyonel bir sanatçıydı.

Kim tarafından yapıldığı bilinmiyor, *II. Mahmud*, 1830 civarı. Sultan modern üniformalı portresinin etkili olacağına inanmış ve kışlalara asılmasını emretmişti.

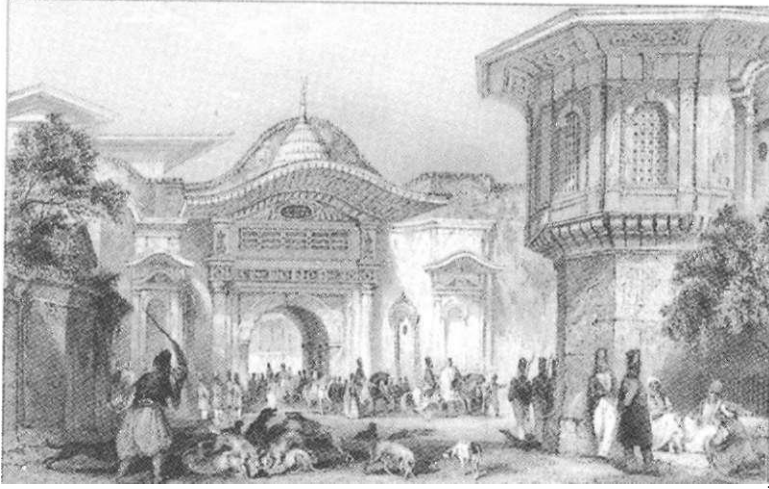
Ahmed Vefik Paşa. Konstantiniyye ile Batı arasında kültür aracısı olan Ahmed Vefik Paşa, iki kez sadrazam olmuştu. Üzerindeki giysi, 1860'lardan 20. yüzyılın başına dek Osmanlı seçkinlerinin standart kıyafeti olan *stambulin'dir*.

David Wilkie, *Abdülmecid*, 1840. Reformların koruyucularından olan Sultan, modern bir üniforma içinde ve az sayıda mücevherle görülüyor.

1864-1877 yılları arasında Konstantiniyye'de bulunan Rus sefiri General İgnatiyef. Bir taraftan Meşrutiyet ilan etmemesi için tavsiyede bulunarak Sultan'ın güvenini kazanan İgnatiyef, diğer yandan Rus sefareti Slav isyancılarından oluşan gizli bir ordunun kargâhı haline getirmiştir.

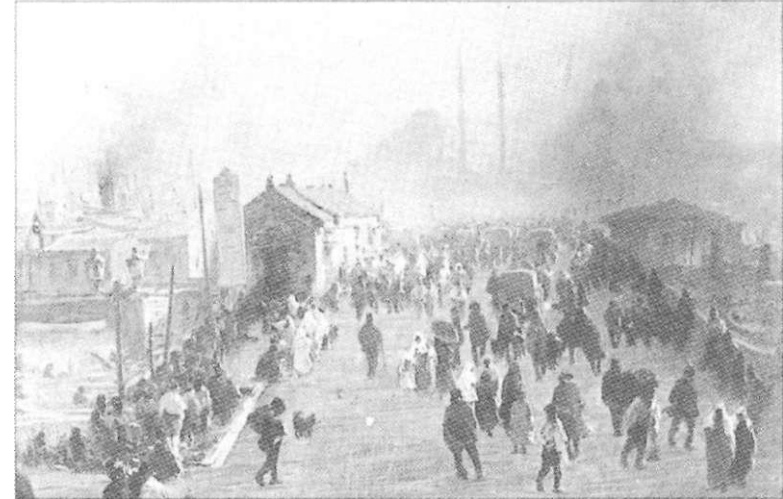
Thomas Allom, *Divan girişi*, 1840. Babıâli Kapısı'ndan, Veziri Azam'ın ve Hariciyi Nazır'ın bürolarına gidilirdi. Solda, bir adam toplanmış köpekleri kovalıyor; sağ da, yeni üniformaları içinde askerler ve Sultanların kortejleri izlediği Alay Köşkü.

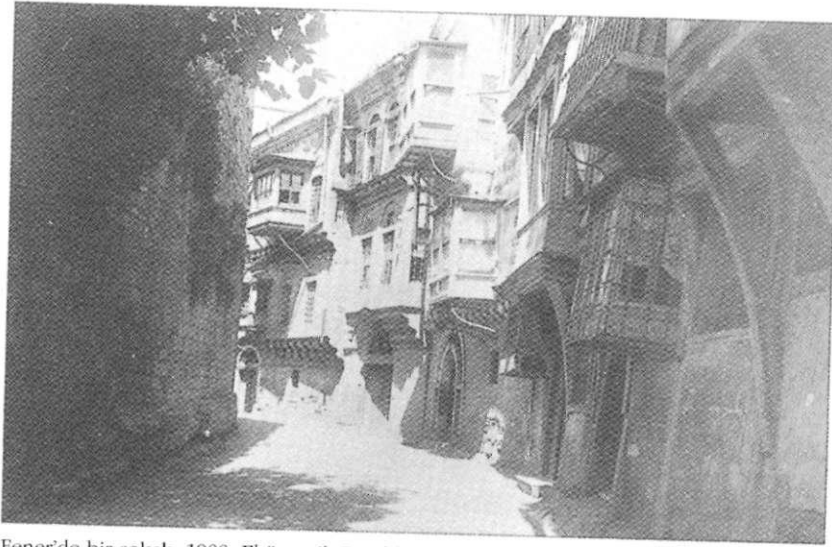
M. Tancoigny, *Ayasofya'da mülteciler*, 1878. Rus-Türk Savaşı'nın sonucu olarak, binlerce mülteci şehre akın etti. Pek çoğu camilere yerleşti, ihtişamın ortasında bir sefalet manzarası yarattı. Ayasofya'da tiffüs ortaya çıkınca, mülteciler orayı terk etmek zorunda kaldı ve mozaikler de karbolik asitle yıkandı.

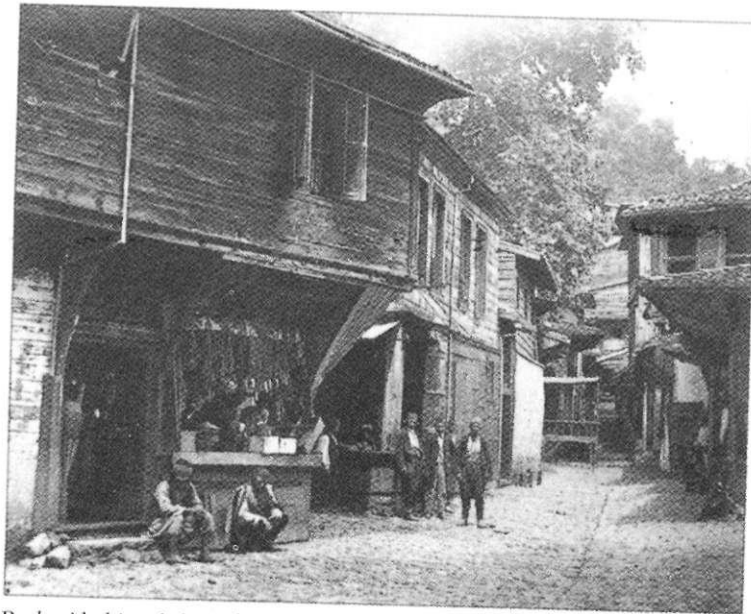
Amedeo Preziosi, *Kapahçarşı*, 1851. Preziosi, Yunan bir kadınla evlenmiş ve 1842'den öldüğü 1876'ya kadar Konstantiniyye'de profesyonel bir ressam olarak çalışmış, Maltalı bir asilzadeydi. Çarşıdaki malların ve kostümlerin çeşitliliğini net bir şekilde resmetmiş. Bazı erkekler türban, bazıları fes takıyor. Soldaki siperlikte, Sultan'ın tuğrası asılı.

Fausto Zonaro, *Galata Köprüsü*, 1900. Köprü, gemi ve insan karmaşası içinde. Arkadaki duman, Valide Camii'ni neredeyse tamamen örtüyor. Zonaro, burada yaşadığı 1893-1910 yılları arasında, Konstantiniyye'nin ve sakinlerinin birkaç yüz tablosunu yapmıştır. Ertuğrul Süvari Alayı'nı bu köprüyü geçerken resmettiği tablosuyla 1896'da, Saray Ressamı unvanını kazandı.

Fener'de bir sokak, 1900. Ekümenik Patrikliğe yakın bu sağlam tuğla ve taş evlerde eski den Fenerli seçkinler otururdu.

Beykoz'da bir sokak, 1860. Fotoğrafta da görüldüğü üzere, ahşap evleri ve dar rüzgârlı sokaklarıyla, tipik bir Türk mahallesi.

Almanach du Levant bir yaprak, 20 Nisan 1911. Takvimde günün tarihi, gündoğumu ve günbatımı saatleri yer aldığı gibi Osmanlıca, Rumca, Fransızca, Ladino, Ermenice ve Bulgarca olarak önemli günler de bulunurdu. Ayrıca, Türk ve Avrupa saatleri de yan yana görülebilirdi. 20 Nisan gece yansı, Avmpa takvimine göre günbatımından hemen sonra, saat 6.49 olarak görünmektedir.

Nalburiye faturası, Artin Şahmiryan, Galata, Rue Mahmudiye No. 80, 21 Haziran 1907. Hasan Baloukli adına 1702 piyastrelilik bir fatura. Dükkânın adı ve adresi Türkçe (geleneksel alfabeyle; Latin alfabesine geçilmesine bir yıl vardır), Fransızca, Rumca ve Ermenice yazılmıştır. Fatura Fransızca doldurulmuş, gerekli notlar ise Rumca alınmıştır.

Hadımağaları ve "Hareket Ordusu" subayları, Yıldız Sarayı, 25 Nisan 1909. Selanik'ten gelen Hareket Ordusu şehre henüz girmiş ve Sultan Abdülhamid'i devirmiştir. Subaylardan bazıları, Makedonya'da barışı muhafaza etmeleri için tayin edilmiş Avrupalılardır.

Fausto Zonaro, *Enver Bey*, 1909. Jöntürk devriminin kahramanı Enver Bey, ordusuna eşlik eden Makedonyalı "düzensiz kuvvetler"in önünde görülüyor.

Sarayı'nın (1864-71) yanı sıra sayısız konak, av köşkü ve hususi saray inşa edilmişti. Mimarlar yine Balyan sülalesinin mensuplarıydı: Karabet Amira Balyan ve Paris'te eğitim görmüş oğulları Niskoğos ile Agop Balyan. Topkapı Sarayı boşalmış; haremde çıkarılan kadınların ve beyaz hadımağalarının gözyaşı döktüğü bir saray haline gelmişti. Sultan sadece cülus töreni ya da, senede bir kez, Peygamber emanetlerini ziyaret için geliyordu buraya. 19. yüzyılın ortaları, "Baticılar"ın en dorukta bulundukları bir dönemdi. Topkapı Sarayı'nın taht odası süslemeleri Sultan'ın emriyle eritilerek, 88.345 kilo gümüş ve 912 kilo altın elde edildi. 1871 yılında ise, yangınlar nedeniyle zaten bayağı hasar görmüş olan (Sarayburnu ile Eminönü arasındaki) efsanevi yalılarla yaz sarayları, gelişimin o en güçlü simgesine, demiryolu hattına yer açmak amacıyla yıkıldı.

Hiçbir monarkm Osmanlı sultanlarınıninki kadar modern ve lüks sarayları yoktu. Abdülmecid, Dolmabahçe'nin mimarisine ve dekorasyonuna, inşaat sahasına her gün gelerek nezaret etmişti. Dolmabahçe Sarayı, Osmanlı ihtişamının ebedileşmiş halidir. Üzerinde çılgıncasına çok sayıda ayaklı vazoların, gırlant ve muhtelif süslerin yer aldığı oyma kapılar, Osmanlı geleneğine de uygun olarak, sanki zafer takları gibidir. Sarayın 284 metre uzunluğundaki görkemli ön yüzü, Boğaz'ın mavisini ile ağaçların yeşili arasında beyaz mermerden bir giriş gibi yükselmektedir.

İçinde, yaldızlı aynalar, porselen şömineler, yerden iki metre yükseklikte kristal meşale ayakları ve kırmızı kristal tırbazanlı asma merdivenlerle dolu 304 adet oda vardır. Osmanlı saray geleneğinin görece sadeliğinin yerini, Theophile Gautier'nin *Louis XIV orientalise* (Şarklılaştırılmış Lui Katorz) diye adlandırdığı bir üslup almıştı. Dolmabahçe'deki mobilyaların büyük bir bölümü, Parisli Sechan ve Londra'lı William Gibbs Rogers'dan temin edilmişti.

* Demiryolu hattı, Konstantiniyye'yi banliyölere, Edirne'ye ve 1888 sonrasında, doğrudan Batı Avrupa'ya bağlıyordu.

Sarayın çevresindeki, ahırlar, mutfaklar, tiyatro, kışla ve hükümet dairelerinden oluşan karma yapı, 19. yüzyıl Beşiktaş'ını bir Osmanlı saray banliyösüne çevirmişti. Paşaların oturduğu taraçalı evler aynen bir Londra sokağına benziyordu. Sarayda, diğer odalara açılan selamlık, haremlik ve sofa gibi geleneksel Osmanlı unsurları muhafaza edilmişti. Ama, mimarisi ve dekorasyonu temel olarak Avrupa tarzıydı. Duvarlarda Avrupalı saray mensuplarının portreleri ile harem kadınları, hac manzaraları ve Avrupalı seçkinler kadar son dönem Osmanlı sultanlarına da hitap eden mesire yerlerinin resimlerinden oluşan bir koleksiyon yer alıyordu. Bahçelerde, Avrupalı bahçıvanların düzenlediği Fransız tarzı çiçek tarhları bulunuyordu. İstanbul'da artık bir tane bile geleneksel Osmanlı bahçesi yoktur. 1500 çeşit Osmanlı lalesi arasından bir tanesinin dahi günümüze kadar yaşayamadığı gibi.²⁸

Dolmabahçe Sarayı'nın ortasında, yapının geri kalan bölümünden iki kat yüksekte, dünyanın en büyük taht odası (muayede salonu) bulunmaktadır. İtalyan opera sahnesi için hazırlanmış bir fon perdesini andıran direkler, buludar, perdeler ve çiçek buketleriyle resimlenmiş, *trompe l'oeil* (göz boyayan) bir tavan, elli altı Korint sütunu üzerinde uzanır. Oda, otuz altı metre yüksekliğinde, kırk metre genişliğinde ve elli metre uzunluğundadır. Taht odası, Topkapı Sarayı'ndaki Babü's-Saade'nin yerini alarak imparatorluğun törensel anlamda odak noktası durumuna gelmişti. Sultan, ramazan ayının sonunda maiyetinin, idarecilerin ve haremmin kutlamalarını kabul ettiği zaman, Topkapı'daki hazineden özellikle getirilmiş olan altın kaplama tahtın yerleştirildiği yer burasıydı.

Sarayın yapımının tamamlanması ve Rusya'ya karşı kazanılan zafer, 22 Temmuz 1856 tarihinde, 130 kişilik bir davetliler topluluğuna verilen bir ziyafetle kudandı. Konukları, Veziri Azam Âli Paşa ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa karşıladı. Ardından, mahcup tavırlı ve mütebessim Sultan'a takdim edildiler ve tanışma faslı bitince Sultan çekildi: Osmanlı sarayı, Halife Sultan'ın misafirlerle

beraber merasimle yemek yiyebileceği kadar Batılılaşmamıştı henüz. Üzerinde 400 adet gaz lambası bulunan, devasa bir avizenin aydınlatıldığı taht odasında ziyafet sofrasının baş köşesine Veziri Azam oturdu. Sağında Lord Stratford de Redcliffe, solunda ise, Kırım'daki Fransız ordusunun muzaffer komutanı Mareşal Pelissier yer alıyordu. Davediler arasında Osmanlı ordusu başkumandanı Ömer Paşa, Stratford'un yanından hiç ayırmadığı Kont Pisani ve ayrıca Sardinyalı, Prusyalı ve Avusturyalı diplomatlar bulunuyordu. Saray bandosu *Mecidiye* marşını, ardından Fransız ve İngiliz ulusal marşlarını çaldı. Tören sırasında dışarıda kopan fırtınanın gök gürültüsünden ve çakan şimşeklerinden bando öylesine korkmuştu ki, çareyi kaçmakta buldu. Bu arada, telaşla bir kapıyı açtık unuttuklarından, içeri dolan rüzgâr da mumların yarısını söndürdü: Misafirler kıyameti andıran bu esrarengiz hava içinde, saraydan fazlasıyla etkilenmiş olmalarına rağmen, ziyafeti Baltazar'ın şölenine benzetmekten ve Konstantiniyye için Babil'in akıbetini akıllarına getirmekten kendilerini alamıyorlardı.²⁹

Günümüze kalan mönülere baktığımız zaman ise, son dönem Osmanlı Sarayı'nın karakteristiği olan, Avrupa ve Osmanlı mutfaklarının bir karmasıyla karşılaşırız: Börek, pilav, kadayıf ve baklavanın arasına *potage Sevigne*, *paupiette à la reine*, *croustade de foiegras à la Lucullus* serpiştirilmiştir. Bazı yemekler ise, Doğu ve Batı'nın bir diğer yerel sentezi kabilinden, belki de yeni ürünlerdi: *Croustade d'anas en sultane*, *supreme defaisan à la circassienne*, *bar à la valide*.³⁰

Birbirinden görkemli sarayların bu denli peş peşe yapılması, gösteriş olduğu kadar, bir özgüven amacı da taşıyordu. Hanedan kendine güvenini yitiriyordu. 1869 yılında, Süveyş Kanalı'nı açmaya giderken şehre uğramayı planlayan İmparatoriçe Eugenie'nin ziyaretinden önce, sanki Osmanlı saray standartları artık kabul görmüyormuş -gibi, Sultan'ın mutfakbaşı (Metrdotel M. Marco) aşçı, uşak ve sofraya eşyası kiralamak üzere Paris'e gönderilmişti.³¹

Sarayların dışında, şehrin modernizasyonu son derece hızlı seyrediyordu. Hristiyanlarla Yahudilerin eşitliği, aynı kıyafederi giyebildikleri için gözle görülebildiği kadar, artık kulakla da duyulabiliyordu. 1453 yılından beri ilk kez, 1856 yılından sonra Konstantiniyye'de kilise çanları çalmaya başlamıştı. Kimi Müslümanlar, 1856 Islahat Fermanı'nın, "Müslümanlar için bir matem günü" olduğunu ifade ediyordu. Pek çok Rum da, İslam'ın eski üstünlüğünü nahoş bir yenilik saydıkları Yahudi eşitliğine tercih ediyordu. 1859 yılında, Beyazıt Camii şeyhi, "yeniliğe" karşı bir komplonun başını çekti. Ama ulemanın büyük bir bölümü, yenicilerin suiistimalleri yüzünden başlarına gelenleri unutmış değildi, idareye karşı çıkmaları durumunda benzer bir kıyımın gelmesinden korkarak, hiç seslerini çıkarmadılar.³²

Üstelik hükümet de İslami kisvesini muhafaza etmek hususunda çok dikkadi davranıyordu. Abdülmecid'in selamlıkları (Cuma alayları) gayri ciddiliğiyle ünlenmişti. Rossini ya da Marseyz [Fransız Ulusal Marşı] çalan bir bando eşliğinde ilerleyen Sultan, önceki gecenin sefahatinden sonra bazen öylesine perişan görünürdü ki, kendisini izleyenler attan düşmesinden korkardı. Kardeşinin 1861 yılındaki ölümünün ardından tahta çıkan Abdülaziz'in selamlıkları ise daha ağırbaşlı bir görünüm arz ediyordu. Abdülaziz genellikle saltanat kayığıyla Ortaköy Camii'ne gelirdi. Osmanlı donanmasında görev yapan İngilizlerden Sir Henry Woods Paşa, Boğaz'ın suları üzerinde süratte ilerleyen Sultan'ı, "çatık kaşları ve asık, esmer suratıyla gözünü gittiği yönden ayırmayan, mağrur, kibirli bir adam" olarak hatırlıyordu.

Kürekler, "hep beraber, büyük bir uyum içinde suya giriyor ve çıkıyordu. En küçük bir su sesi duyulmuyor, sadece kürekler sudan çıktığı zaman, güneşin altında elmas taneleri gibi parıltıyan su damlalarının düşüşü seçilebiliyordu." Boğaz'ın kıyılarında bandolar çalıyor, askerler selama duruyor ve halk yerlere eğiliyordu. Hisarlardan ve savaş gemilerinden atılan toplar Sultan'ı selamlıyor, kendisini daha yakından görmeye çalışan insanlar, geçtiği

yerlere kayıklarıyla akın ediyordu.³³ Sultan, şehir ve deniz, Tanrıyı ve imparatorluğu sena etmek üzere birleşmişti.

Mukaddes şehrin geleneksel dünyası Tanzimat idaresi tarafından tahrip edilmedi; cami ve medreselerde, Kur'an ve hadis eğitimi alan öğrenciler geleneksel kıyafelerini giymeye mecbur tutuluyordu - yine de, nazırlar medresenin reforma gereksinimi olduğunun farkındaydı. Osmanlı ve Batı kültürleri, Konstantiniyye'de yan yana yaşamışlardır. Abdülmecid hem Batı operasına, hem de geleneksel hat sanatına düşkündü. Kendisine ait hat eserleri, I. Selim Camii'nin yakınına yaptırdığı ve içi bir İtalyan opera binasını andıran Hırka-ı Şerif Camii'nde asılı dururdu. Derviş tekeleri, modernizasyonun etkisi altında ortadan kaybolmak bir yana, pıtrak gibi çoğalıyordu. 1855 yılında, Grande Rue de Pera'daki Mevlevi tekkesi, Doğu ve Batı'nın karakteristik bir bileşimiydi. Korint sütunları ve yeşil, ahşap zeminiyle İrlanda usulü bir balo salonuna benziyordu. II. Mahmud tarafından yasaklanmış olan Bektaşî tarikatı, oğlunun zamanında tekrar faaliyete geçmiş, bu arada ortaya Nakşibendi gibi yeni tarikadar da çıkmıştı. Bu dönemin reformlarının, dinlerin eşitliği ile modern bilim ve felsefenin önemini vurgulamaları açısından Sufî öğretisiyle aynı prensiplere sahip olduğu düşünülüyordu. Sonraları, imparatorluğun son dönem öncü aydınlarından, sufi Rıza Tevfik şöyle yazacaktı: "Sufiliğin ruhu ile modern biliminki arasında hiçbir fark yoktur." 1900 yılına gelindiğinde, Konstantiniyye'de, her birinin ayrı cami, toplantı salonu ve kütüphanesi olan, 350 tekke bulunuyordu.³⁴

Müslüman öğrencilerin Voltaire ile tanıştığı Fransızca eğitim veren yeni okulların varlığı ve Paris'ten dönen Osmanlı öğrencilerin etkisi, başkentte bir kültür devrimine neden olmuştu. Konstantiniyye'de ilk gayri resmi Osmanlıca gazete, 1861 yılında, Paris tahsilli ve kendini Osmanlı dilinde reforma adanmış bir kişi olan İsmail Şinasi tarafından yayınlandı. Her yıl yayınlanan Osmanlıca kitap sayısı, 1820-39 arasında 11'den 1840-59 arasında 43'e, 1862-

76 arasında **116**'ya, 1877-1908 arasında 286'ya ve 1909-20 arasında 650'ye yükseldi. Geleneksel Osmanlı toplumunun temel taşları sayılabilecek görücü usulü evlenme ve kölelik gibi konulara saldıran *Şair Evlenmesi* (1860) ile *Taaşuk-u Talat ve Fitnat* (1871) gibi ilk modern piyes ve roman da bu kitaplar arasındaydı. Osmanlı yazarlarının en devrimcisi, "yanlışların Azrail'i" olarak tanınan Namık Kemal'di. Namık Kemal, Osmanlı dilinin nefes almasını engelleyen Farsça kullanımını ayıklamaya ve dili bilinçli bir şekilde Türkçeleştirmeye başlamıştı. E. J. W. Gibb, Osmanlı şiiri tarihini incelediği kitabında, yayıncılık devrimi ve değişen zihniyete de atıfta bulunarak şöyle yazıyordu: "Türkler 1859'da henüz bir Ortaçağ topluluğuydu. 1879'da ise modern bir ulus vardı karşımızda."³⁵

Konstantiniyye'nin Müslüman seçkinleri cephesindeki hızlı entelektüel dönüşümün bir örneği de, yazar ve devlet adamı Ahmed Vefik Paşa'dır. 1818'de Konstantiniyye'de doğmuş olan Ahmed Vefik, babası Paris'te Osmanlı sefiryken 1834-37 yılları arasında Saint-Louis Lisesi'ni bitirmişti. Babıâli'de, (Stavraki Aristarkhi'nin 1821 yılında idamının ardından başına büyükbabasının geçtiği) tercüme bürosunda geçen birkaç yıldan sonra hem Londra, Tahran, Bükreş ve Paris'te diplomatik hizmetlerde bulunmuş, hem Konstantiniyye'de yüksek mahkeme azası olarak görev yapmış, hem de Osmanlı İlim Cemiyeti'nde ders vermişti.

Aile dosdarı arkeolog ve diplomat Austen Layard'a göre, babası, "kar beyaz sakalı, sarığı ve cübbesiyle çok vakur görünüşlü ve son derece ince tavırlı, mükemmel bir Türk beyefendisi" idi. Süleymaniye Camii'nin yakınında, içinde Bursa ya da Şam ipeğiyle kaplı halı ve divanlardan başka pek eşya bulunmayan, eski moda, ahşap bir evde otururdu. Ahmed Vefik Paşa ise fes ve stambulin giyen, kilolu, esmer, sakalsız ve Batı kültürüyle de, Osmanlı kültürüyle de aym ölçüde banşık bir yeni "İstanbul Efendisi"ydi. Köprülü Yahya'nın karşı yakasında, Rumeli Hisarı'nın arkasındaki bir bahçede yer alan sevimli ve düzensiz evinde geleneksel ha-

remlik ve selamlık ayırımını muhafaza eder, ama tek eşle yaşardı. Aralarında Farsça, Arapça, Rumca, Fransızca ve İngilizce'nin de bulunduğu on altı dil bildiği ve Konstantiniyye'nin en kozmopolit kütüphanesine sahip olduğu söylenirdi (ölümünden sonra yayınlanan bir katalogda, 3854 adet kitap ve elyazmasının sadece **1366** tanesinin Arapça, Farsça ya da Osmanlıca olduğu görülüyordu). İncil'i, Shakespeare'i ve Dickens'ı okumaktan hoşlanırdı: Layard'ın ifadesiyle, "Batı'dan olsun, Doğu'dan olsun, her konuda tam bir bilgi deposu... arkadaşların en neşelisi, en keyiflisi, en cana yakını" olan Ahmed Vefik Paşa, Konstantiniyye ile Batı arasında bir aracı gibi davranıyordu aynı zamanda. Victor Hugo ile Moliere'i Osmanlıca'ya çevirmiş, *Daily Telegraph*'m Konstantiniyye muhabiri Charles White'ın -şehir gazete çağma girmişti artık- "Türk başkentinin muhtelif sakinlerinin gelenek ve görenekleri üzerine en mükemmel ve eksiksiz dökümü" yazmasına önayak olmuştu: *Three Years in Constantinople* (Konstantiniyye'de Üç Yıl) (3 cüt, 1845).³⁶

Osmanlı belge, kitap ve gazetelerinin büyük bir bölümü hâlâ Dolmabahçe Sarayı'nın kapıları kadar şatafadı -sokağın basit Türkçesinden oldukça farklı- bir dille yazıyordu. Harem kadınları tarafından kaleme alınan mektuplar, **16.** yüzyıla göre sadece biraz daha süssüzdü. Dolayısıyla, Fransa tahsilli çoğu İstanbul efendisinin kendi kültürlerine yabancılaşıp, ilk Türk romanlarında hicvedilmelerinin pek şaşırtıcı bir yanı olmasa gerektir. Ahmed Mithat Efendi'nin 1876 yılında yayınlanan romanı *Felatun Bey ile Rakım Efendide* başkarakter Felatun Bey, Batı tarzı mobilyalara düşkün ve Osmanlı şiirinden nefret eden birisidir: "*quelle bitişe, quelscandale que tout celaf*" ("ne budalalık, bütün bunlar ne utanılabilir şeyler!") Oda hizmetçisi, yemeğin hazır olduğunu, "*Monsieur est servi*" ("Baya hizmet edilecektir") ifadesiyle belirtir. Pera'ya taşınan Felatun Bey, modern kafelere gitmekten büyük zevk alır. Kız kardeşi nakış işlemekten vazgeçip makine yapımı ürünlere yönelir. Osmanlı'nın o eski birliği yok olmaktadır.

Bununla beraber, Ahmed Vefik Paşa Osmanlı kültürünü ve gururunu korudu. Hafız ve Ömer Hayyam'ın eserlerini okudu, bir Osmanlı tarihi kaleme aldı ve Osmanlı dilini sadeleştirmeye -ve Türkçeleştirmeye- çalıştığı bir Osmanlıca sözlük yazdı. İngiliz sefaretinde bir akşam yemeği sırasında Lord Stratford de Redcliffe, İngiliz himayesi altındaki bir suçlunun tutuklanmasına köpürüyor ve çavuşuyla birlikte gidip serbest bırakılmasını istese yetkililer acaba ne yapar, diye soruyordu. Ahmed Vefik, "Ne yapacaklar," dedi, "görevlerini yerine getirir ve muhtemelen çavuşla beraber sizi de onun yanına gönderirler!"³⁷

Osmanlı ile Batı Avrupa seçkinleri arasındaki bir diğer bağ, her iki tarafın da paylaştığı emperyalizmdi. Ahmed Vefik Paşa, diplomatik gezileri sırasında Eflâk'ı "yeni Sodom" olarak nitelemiş ve "Suriyeli Hristiyanlar denilen o korkunç insanlar" karşısında dehşete düşmüştü. Osmanlı İmparatorluğu bir zorunluluktan Avrupa için: "Belgrad [Osmanlı kaldığı sürece] yüz bin kişilik bir orduya bedeldir ve bu söylediğim yüz bin kişi sadece Avrupa'nın çıkarlarını korumaya yöneliktir. Sırların Demir Kapılar'ı ellerinde bulundurması, onları herkes için tedirgin edici bir güç haline getirecektir." Ama kimi zaman hayal kınkılığına kapıldığı da oluyordu. 1857 yılında, Osmanlı'nın Konstantiniyye'yi fethinin sembolü olan Rumeli Hisarı'nın kıyısına oturmuş, Avrupalılar karşısında imparatorluğun zayıflığına kederleniyordu: "Belki de adalet yerini buluyor. Gücümüzün yerinde olduğu zamanlar biz yabancı memlekedere karşı insafsız ve gayri adil davranıyorduk. Şimdi, kolumuz kanadımız kınkken siz bizim tepemize biniyorsunuz. İlahi bir tecelli bu."

Yunanistan'ın durumu, Ahmed Vefik Paşa'nın, "Yunanistan yoktur, sadece Yunanlılar vardır," yorumunu yapmasına yol açmıştı.³⁸ Kaotik ve milliyetçi Atina'da, "Avrupa'nın anladığı tarzda düzenli bir hükümet isteyen" tek Yunanlı politikacının, "Mavrokordato hizbi" veya İngiliz partisinin başı Aleksandef Mavrokor-

dato olduğu söyleniyordu.³⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nu bağımsız Yunanistan'a yeğ tutan pek çok Rum, tercihlerini ayaklarıyla gösterip Konstantiniyye'ye göçmüştü. 1881 tarihli bir nüfus sayımına bakılacak olursa, Konstantiniyye'de yaşayan 200.000 Rum'un yarısından fazlası şehir dışında doğmuş bulunuyordu.

Bu dönemin şehirdeki en önde gelen Rum kesimi "Galata bankerleri" idi. Fener bir yandan Fransız taşra kasabalarındaki kilise muhideri kadar temiz ve sakin bir durgun su halini alırken, bankerler Pera ve Tarabya'da oturuyor, Galata'da çalışıyorlardı. Mavrokordatolann uzaktan akrabaları olan Mavrogordatolar, bankacılık yapmak amacıyla 1830'larda Sakız Adası'ndan Konstantiniyye'ye gelmişti, öyle büyük bir başarı kazandılar ki, Grande Rue de Pera'nın epey dışında bulunan evleri bugün Paris'te, Faubourg Saint-Germain'de rasdanabilecek türden bir *hôtel* gibidir. Osmanlı bankacılığında Rumların bu denli öne çıkmalarının nedeni - 1920'lerde kurulan ilk Türk bankalarının yöneticilerinin de öğreneceği gibi- sırf Rumların kendi ırklarını kayırmaları değildi. Modern bankacılık teknikleri konusunda eğitim görmüş ya da işe sıfırdan başlamaya hazır az sayıda Müslüman vardı. Müslümanlar genel teamül doğrultusunda hükümet görevlerine ya da orduya girmeyi tercih ediyorlardı. Sadece 1871 ve 1872 yılları arasında Konstantiniyye'de on yeni banka açılmıştı: "Yeni Kaliforniya" deniyordu şehre. Bankerler, yüzde 3 ilâ 4 faizle Avrupa'dan borç alıp yüzde 12 ilâ 18 faizle -işletme giderlerini ve borcunun faizini karşılayacak nakit bulmakta gittikçe zorlanan- Osmanlı hükümetine borç veriyorlardı.⁴⁰

Konstantiniyye'nin bir bankacılık başkenti olarak yükselişini, Baltazzi ailesinin kariyeri gayet iyi özetler. Onlar da, Mavrogordato ailesi gibi 1830 civarında Sakız Adası'ndan gelmişti. Galata'daki Baltazzi Hanı'nda ve Tarabya'daki evlerinde bankacılık ve vergi kesimiyle uğraşırken, kısa sürede, imparatorluğun en zengin kişileri olarak tanındılar. Bu arada, Rum kadınları, Pera'nın baştan çıkarma geleneğini de sürdürerek, genellikle yabancı erkeklerle ev-

leniyordu.* Helene Baltazzi, 1864 yılında 17 yaşındayken, Konstantiniyye'de Avusturya konsolosu Baron Vetsera ile evlendi. Helene'nin erkek kardeşleri, Boğaziçi'nde kazanmış oldukları parayı alıp hem atlara olan düşkünlükleri, hem de Prokesch-Osten'in himayesi sayesinde, kendilerini Viyanalı aristokratlara dönüştürdüler.⁴¹ Pera'nın aşırı serbest yaşam tarzını Avusturya saraylarına taşıyan kişi, Vetseralann kızı Maria oldu. Veliht Prens Rudolf, 1889 yılında Mayerling'de intihar ederken yanında Maria vardı.

Galata bankerleri içinde en önemlisi, Mavrogordato ve Baltazzi ailelerinin bir rakibi olan Georgios Zarifi idi. Eğitimi Yunanistan'da tamamlayan Zarifi, Kırım Savaşı sırasında müttefik gemilerine kömür tedarik ederek Konstantiniyye'de bir servet sahibi olmuştu. 1864 yılında, Baltazzi, Ralli isimli bir başka Rum banker ve Kont Albert de Camondo adında bir Yahudi ile beraber, Societe Generale de l'Empire Ottoman (Osmanlı Bankası) isimli bir banka kurdu. 1875 yılında *Levant Herald* kendisi için, "Levant'ta kimseyle kıyaslanamayacak bir mali şöhrete sahiptir ve parasal güç anlamında her türlü sorunun ötesindedir," diye yazıyordu. Osmanlı hükümeti üzerinde herhangi bir 18. yüzyıl Fenerlisi kadar nüfuzu vardı: "Zarifi, Hristakis ve Agop Efendi bir işi tamama erdirmek istedikleri zaman, o anlaşma ne pahasına olursa olsun yapmak zorundadır," denirdi. Yeniden inşa edilmesine yardımcı olduğu Fener'deki Büyük Okul kadar, imparatorluğun her köşesindeki Yunan okulları için de cömert bir hayır sahibi olan Zari-

* 19. yüzyılda, ikisi de Konstantiniyye'de yaşayan Maltalı ressam Amedeo Preziosi ile İsveçli fotoğrafçı Guillaume Berggren, Rum kadınlarla evlenmişlerdi. Sisam Prensesi Eurydike Aristarkhi ile İngiliz sefiri Sir Henry Buhver arasında, 1860'lı yıllarda bir aşk ilişkisi yaşanmıştı. Sir Buhver, Marmara Denizi'nde bostan yetiştirmek üzere satın aldığı Yassıada'da sevgilisi için bir şato yaptırmıştı. Sir Henry Drummond Wolffun ifadesiyle Eurydike, "çok çekici ve maharetli bir kadındı... bütün sefaretlerden ziyadesiyle ihtimam görür, Sultan'ın haremiiyle pek sıkı fıkı görüşürdü... siyasi meseleleri lafını çekinmeden tartışabilen ondan başka kadın yoktu." Eurydike Aristarkhi, 1877 yılında Rus casusu olduğu gerekçesiyle kovuldu.

fi, aynı zamanda hakiki bir Osmanlı'ydı. Abdülmecid'in en zeki oğullarından Abdülhamid Efendi'nin bankeri sıfatıyla, gezilerinde Yunan pasaportundan ziyade Osmanlı pasaportunu kullanırdı. Bir Fransız gümrük memuru kendisine Yunanlı dediği zaman, "Ben bir Osmanlı'yım," yanıtını vermişti. Yunan Milli Bankası'yla yakın bağlantıları olduğu halde, 1867 yılında, Yunanlılar için Konstantiniyye piyasasından temin edilecek bir hükümet kredisi anlaşmasını imzalamayı, askeri harcamalar için kullanılacağı gerekçesiyle reddetmişti. 5 Nisan 1867 tarihinde kaleme aldığı bir mektupta, "Şüphesiz," diye yazıyordu, "şimdi bazı koyu vatanperverler, krediyle ordular kurulacağını ve Türk vilayetlerinin ele geçirileceğini söyleyecektir. Şu kadarını söyleyeyim, bu yolla vilayetleri ele geçirmek olanaksızdır. Tek yol köprüler inşa edilmesi, eşkıyalıktan uzak durulması ve bütçenin dengelenmesidir."⁴² Kredi konusu kapanmıştı.

Rum cemaati, Galata bankerlerinin himayesi altında gelişme göstermişti. Bununla birlikte, Âli ve Fuad paşaların girişimi üzerine Patrikhane ve Ortodoks Ruhani Meclisi, ana hatları 1858-59 yıllarında Rumların oluşturduğu bir meclis tarafından belirlenen ve 1862'de çıkarılan bir fermanla onaylanan "Rum (Ortodoks) Milleti Nizamnamesi" altında yeniden teşkilatlandı. İmparatorluğu hızla etkisi altına alan yeni kapitalizm karşısında eski Rum loncaları kapatıldı ve bunların mal varlığı başkentin içinde ve çevresinde yer alan 88 Rum okuluna aktarıldı. Bunların en meşhurları arasında Zographeion bulunuyordu. Zographeion, işinin ehli bir Rum banker olan Hristaki Zographos tarafından, kendisine tepeden bakan Galatasaray Mekteb-i Sultani'sinin ağırbaşlı görünüşünün yanında daha da belirgin hale gelen Grek neoklasik üslubunda yapılmıştı. 1861 yılında, Grande Rue de Pera'nın uzağında bir binada, Zographos ve Sultan'ın hekimi Stephan Karateodori tarafından, *Filologikos Syllogos* adında bir edebiyat cemiyeti kuruldu. *Filologikos Syllogos*, her ne kadar Bizans İmparatorluğu'nu siyasal anlamda canlandıramadıysa da, en azından, Bizans imparatorları-

na ait Büyük Saray için Sultanahmed civarında ilk bilimsel kazıların başlatılmasını sağladı.⁴³

"İkinci Fener" in müreffeh yaşamına rağmen, Rumların 1860 sonrası entelektüel ve siyasal başkenti Atina idi. Rum çocukları eğitim için Konstantiniyye'den Atina'ya gönderiliyor ve bu trafik tek yönlü işliyordu. Başkenti Konstantiniyye olmak üzere Bizans İmparatorluğu'nun yeniden canlandırılmasına yönelik "Megali İdea" ("Büyük Ülkü"), beşikten mezara kadar taşman karşı konulamaz bir tutku haline yine Atina'da gelmişti. Başbakan Kollettis, Konstantiniyye'nin Yunanlıların yürek ve kafalarındaki yerini, 1844 yılında kurucu mecliste yaptığı konuşmada açığa vuruyordu: "Helenizmin iki büyük merkezi vardır: Atina ve Konstantiniyye. Atina sadece krallığın başkentidir. Konstantiniyye ise bütün Helenlerin büyük başkenti, şehri, arzusu ve umududur."⁴⁴ Yunanlıların duvarlarında, Helen Kral ve Kraliçesi'nin yanı sıra Ekümenik Patrik'in -ve minaresiz bir Ayasofya'nın- resimleri asılı dururdu.

Yeniçerilerle yakından bağlantılı olan Yahudiler -yeniçerilerin mali işlerinden sadece onların anladığı söylenirdi- "Vaka-i Hayriye'min ardından son derece mağdur duruma düşmüştü. Cemaatin başı ve Esmâ Sultan'ın bankeri Behor İzak Karmona boğdurulmuş, bunu izleyen birkaç on yıl Yahudi cemaatinin şehirde geçirdiği en kötü dönem haline gelmişti. Şehrin Ermeni sakinlerinden Oskanyan, Yahudilerin halini şöyle anlatmıştı - yazdıkları başka kaynaklardan da doğrulanmaktadır:

Kimsenin adımını atmayacağı yerlerde oturuyorlar. Evleri arı kovam gibi, kelimenin tam anlamıyla insan kaynıyor; bir tek oda da bir sürü aile yan yana yaşıyor. Sokaklar çöpten ve ellerine geçen her şeyi pencereden fırlattıkları için süprüntüden geçilmiyor.

1850 somasında, şehirdeki Yahudilerin en önde geleni Albert Kamondo idi. Bu şahıs daha sonraları, "Doğu'nun Rothschild'ı" olarak da tanınmış ve İtalya Kralı tarafından kendisine Kont Al-

bert de Kamondo unvanı verilmişti. 1785, Ortaköy doğumlu olan Kamondo, Mustafa Reşid Paşa'nın dostu ve bankeri idi. 1854 yılında, manastır sistemine bağlı olmayan ilk Yahudi mektebinin kurulmasına yardımcı olmuştu. Mektebin getirdiği şaşırtıcı bir yenilik, Türkçe ve Fransızca dersleri verilmesiydi, öğrenciler arasında, saray divanının 1880'den 1908'e ilk tercümanı olan David Molho da bulunuyordu. Hiddete kapılmış olan hahamlar, Türkçe dersler de dahil, reformlara karşıydı. Kamondo aforoz edildi ve saldırıya uğradı. Sultan Abdülaziz bir gün saltanat kaygısıyla cuma namazı için Eyüp'e giderken, birden kayıklar dolusu haham ve müritleri etrafını sarıp dualar okumaya başladılar. Kamondo'ya saldırıyı başlatan hahamın serbest bırakılması sağlandı. Sonuçta, 1864 tarihinde Babıâli tarafından nispeten liberal bir nizamnamenin dayatılmasıyla Yahudilere kendi meclislerini oluşturma hakkı verildi ve hahamlarla kilise mahkemelerinin yetkileri azaltıldı. Yine de, Kamondo nefret içinde Paris'e kaçtı. Tutuculukları ve modern bir resmi eğitim sisteminin yokluğu, Konstantiniyye Yahudilerinin Viyana Yahudilerinininkine benzer bir kültürel patlamayı gerçekleştirmesine engel olmuştur.⁴⁵

Konstantiniyye'nin modernleştirici bir metropol olarak rolünü, Bulgarlar üzerindeki etkisi de doğrulamaktadır. 1876 yılına kadar Balkanlar'ın başkenti Konstantiniyye'ydi. Şehrin giderek yükselen refah seviyesi ve irtibatın gittikçe daha kolay bir hal alması, "yakışıklı oldukları kadar dürüst ve sadık da olan" Hırvat ve Karadağlıları, bekçilik ya da inşaat işçiliği yapmak üzere başkente çekiyordu. Birkaç yıl çalıştıktan sonra, kazandıklarıyla birlikte dağlarına geri dönüyorlardı. İki ila üç bin civarında Bulgar, yani kahverengi ceketleri ve koyun gönü başlıklarıyla bir yığın "güçlü kuvvetli, yontulmamış adam", asırlardır yaptıkları gibi, her bahar, kuzu ve keçi sürülerini önlerine katıp şehre gelirdi. Yaz ayları boyunca şehir dışındaki tarlalarda, sütçü ya da bahçıvan olarak çalışırlardı - onları tulum çalarken duymak, civardan geçenler için tam bir işkenceydi.⁴⁶

Konstantiniyye, 40.000 kişilik Bulgar nüfusuyla Bulgarların en büyük kenti haline gelmişti. 1845 yılında, Tanzimat reformlarından da cesaret alan Bulgar sakinler, ilk kez ayrı bir ulusal grup gibi davranarak iki temsilci seçtiler. İlarion Makariopolsky ve Neofit Bozveli adlarındaki bu temsilciler, Konstantiniyye'de bir Bulgar Kilisesi ve vatandaşlarının çoğunlukta bulunduğu mahallelerde Bulgar rahipler bulunmasını istiyordu. İsmi dışında tepeden tırnağa Rum olan Ekümenik Patriklik, bu iki Bulgar lideri tutuklayarak Aynaroz Dağı'nda hapsetti. Öte yandan, 1847 yılında, Konstantiniyye'de bir Bulgar basını faaliyete geçmişti. 1848-61 yılları arasında, Galata Köprüsü'nün yanındaki bir handa yayınlanan ve dönemin en önde gelen Bulgar eğitimci ve yazarlarının katkıda bulunduğu *Tsarigradski Vestnik* isimli bir Bulgar gazetesi, Bulgarların kültür ve eğitim yaşamında son derece kritik bir rol oynuyordu.⁴⁷

Cemiyetin lideri, Kamondo, Zarifi ya da Dadyan ailesi gibi, karakteristiği çok yönlülük olan Konstantiniyye eşrafından biriydi. Stefanaki Vogoridi, 1782 yılında doğmuştu. Yüzyıl başında Osmanlıca tercümanı olmasının yanı sıra, İngiliz sefaretinin sarayla ilişkilerindeki gizli akıl hocasıydı: Stratford de Redcliffe, Vogoridi'nin evinde buluşmak üzere gece yarıları kayığıyla Haliç'ten Fener'e gelirdi. Lord Ponsonby, "ülkenin belki de en her şeyden haberdar kişisi" olarak gördüğü, "Sultan'ın fikri üzerinde büyük etkisi" olan ve kendisiyle herhangi bir nazırdan daha daha daha daha konuşan bu adamla, her defasında üç-dört saat sohbet ederdi. 1821-22 yıllarında Rum ayaklanması başlarken Buğdan (Moldavya) Kaymakamlığını yürüten Vogoridi'nin, 1833 yılında ilk Sisam Prensi* olması, Sultan'ın güveninin bir işaretiydi. Sisam, Rum seçkinleri için daha önce Eflak ve Buğdan'dan edinilen statü ve kârı sağlayan bir adaydı. Sabırlı, ihtiyatlı ve sadık bir insan olarak, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında yasal eşitlik olma-

Adanın zenginliği ve filosu, Babiâli'nin tayin ettiği prenslerin idaresi altında kendisine özerklik sağlamıştı.

sına, aceleye getirildiği gerekçesiyle (ve belki de, bu durum Patrikhaneyi tehdit ettiği için) karşı çıkmıştı. 1851 yılında, Vogoridi'nin kızı ile Yani Fotiades Bey'in evlilik törenine Sultan Abdülmecid bizzat katıldı. Fotiades, bir iğneli fıçı olan Atina'daki Osmanlı elçiliğine getirilecek kadar itimat kazanmış bir Konstantiniyye Rumuydu.⁴⁸

Patrik, Patrikhane'nin Başyazman'ı olan Vogoridi'yi Rum kabul ediyordu, öte yandan, Vogoridi'nin annesi Bulgarca konuşuyor ve Bulgar kıyafetleri giyiyordu. Stefanaki Vogoridi, aynı zamanda, Bulgar kültürünün canlanmasını ve bağımsız bir Bulgar kilisesinin varlığını teşvik eden bir Bulgar olan Stefan Bogoridi idi. Daima sadık, ama her şeyin ötesinde gerçekçi bir Osmanlı olarak kaldı. İngiliz sefirine, Rusya ile yaşananlara atfen şöyle diyordu: "Şayet ellerine fırsat geçerse, Bulgarlar Rusya'ya karşı Türklerin en hararetli savunucuları olur." Diğer azınlıkların ve elbette bizzat Türklerin de tutumlarının göstereceği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığın nihai göstergesi, muharebe meydanında gösterilen tutumdur.

Vogoridi, Arnavutköy'de büyük bir eve taşındıktan sonra, Konstantiniyye'deki ilk Bulgarca ayinlerin Fener'de bulunan evinde yapılmasına izin verdi. Patrikhane ise, 1860'ü yıllardaki bitmek bilmez münazaraların ardından verdiği ödünlerde hep geç kalmış oluyordu. Bulgarlar, Patrikhaneye karşı Sultan'ı kullanıyordu. 1860 yılı Paskalya gününde, Abdülmecid onuruna özel bir marş seslendirdiler, ama Patrik'in adını ayinde anmadılar. Sonunda, 1870'de, Rus sefiri Kont Nikolay İgnatiyefin de zorlamasıyla bir ferman çıkarılarak, Konstantiniyye'de bir Bulgar ruhani otoritesi oluşturuldu: Ekzarhlık. Kendilerine Fener'in yanmda, "Rus" ve neo-Gotik kanşımı bir üslupta, dökme demirden Viyana'da prefabrik olarak hazırlanmış bir Bulgar kilisesi tahsis edildi. Ekümenik Patrik, Ekzarh ile rahiplerini aforoz etti ve bu durum 1945 yılına kadar sürdü. Bulgarlarla Rumlar arasındaki gerilim öylesine büyüktü ki, Rumlar Konstantiniyye sokaklarına dökülmüş, bağırıyorlardı: "Yaşasın mezhebimiz! Kendimizi Slavlara yedirmeyiz; çocuklarımızın Bul-

garlaştırılmasına izin vermeyiz!"⁴⁹ Bu hizipleşme, Babiâli'nin Hristiyan tebaasına daha fazla özgürlük tanırken güttüğü amaçlara uygundu - taleplerini yerine getirerek, onları bölüyordu.

Ekzarhhğin yanı sıra, Robert Kolej isimli yeni bir okul da Bulgar kimliğinin pekiştirilmesine yardımcı oluyordu. Okulun temeli, 1 Temmuz 1869'da, mahalle imamının karısının başını çektiği Müslüman ahalinin protestolarına rağmen, Rumeli Hisan yakınında, Ahmed Vefik Paşa'nın tahsis ettiği bir alanda atıldı. 4 Temmuz 1871 tarihinde eğitime başlayan okulda dersler İngilizce olarak veriliyordu. Amerikalı misyonerler tarafından idare edilen okul, çok sayıda Bulgar öğrenciyi kendisine çektiği gibi, bugün Türkiye'nin en iyi üniversitesi olan Boğaziçi Üniversitesi'nin de atasıydı. Konstantiniyye, Londra ve Paris gibi, uluslararası bir eğitim başkenti olmaya başlamıştı. Ama Robert Kolej, Amerikan sefirinin umduğu şekilde "insanoğlunun evrensel kardeşliğinin kanıtı olmak şöyle dursun, milliyetçiliği körüklüyordu. Rum ve Bulgar öğrenciler arasındaki kavgaları sadece birkaç yıl sonra, 1876'da, Robert Kolej mezunu Bulgar öğrencilerin önderliğinde, Osmanlı İmparatorluğu karşıtı ayaklanmalar izleyecekti.⁵⁰ Hiçbir şehir, Londra bile, başkenti olduğu imparatorluğa karşı milliyetçi ayaklanmaların başını çekecek daha çok sayıda lider yetiştirmemiştir.

Konstantiniyye'nin modernizasyonu, Batı Avrupa'dan gelen yaklaşık 100.000 kadar göçmenle hız kazandı. Göçmenlerin varlığı 1839-80 arasında -1453'ten beri ilk ve son kez- Konstantiniyye'yi Hristiyanların çoğunlukta olduğu bir şehir haline getirdi. Göçmenlerin bir kısmı şehrin ahlaki anarşisinin cazibesine kapılmış olanlardı. Diğer kısım ise, 1848 ihtilallerinin ardından Rus ve Avusturya baskısından kaçan Leh ve Macar mültecileriydi. İmparatorluğun, geleneklerinin en güzeline bağlı kalarak, 1849 yılında mültecilerin iade istemini reddetmesi, diplomatik bir soruna neden oldu. Avusturya ve Rusya kısa bir dönem için sefarethanelelerini kapattılar.

Kısacası, Osmanlı seçkinleri Batı kültürünü kucaklıyorduydu, tek taraflı bir ilişki de değildi bu: Pek çok Batı Avrupalı, daima yapmış oldukları gibi, Konstantiniyye'yi yine kendi vatanlarına tercih ediyordu. 1831 yılındaki başarısız Leh ayaklanmasının ardından yeniden kurulmaya başlanan eski Osmanlı-Lehistan dostluğunun ışığında, Lehistan'ın sürgün merkezlerinden biri Konstantiniyye'di: Rusya'ya karşı duyulan ortak nefret, din farkından daha güçlüydü. Gerçekten de, Leh ihtilalcisi Constantine Bozecki (1828-77) İslam'ı kabul edecek ve Mustafa Celalettin Paşa adını alarak siyasal reformlar ile Türk milliyetçiliğinin ilk yandaşlarından biri olacaktı. Koyu bir Rus aleyhtarı olan Mustafa Celalettin, askeri okulda haritacılık dersi veriyor ve sandalyelerin ırk ve dine göre tahsis edildiği bir millet meclisi kurulmasını öneriyordu, önceleri Avusturya ordusunda bir Hırvat askeriyken, Kırım Savaşı sırasında Osmanlı ordusu başkumandanı olan Ömer Paşa'nın kızlarından biriyle evliydi.⁵¹

Polonya'nın ulusal şairi Adam Mickiewicz, tacirlerinin dürüstlüğüne hayran olduğu Konstantiniyye'de kendini vatamndaymış gibi hissedirdi. Türklerin köpek ve tavukların yanında yaşama alışkanlığı kendisine Litvanya'daki köyünü hatırlatırdı: "Biz Lehler, düşmanımızın karşısında boyun eğmedikleri için Türkleri aziz tutarız." Mickiewicz, 1855 yılında, Kırım Savaşı sırasında, Osmanlı ordusunun yanında Rusya'ya karşı savaşacak bir Leh lejyonu organize etmeye çalışırken koleraya yakalanıp burada öldü. (Lehler ve Kadim Müminler, Sultan'm Kazakları olarak bilinen bir diğer birliğin çatısı altında, üzerinde hem haç, hem de ay-yıldız bulunan bir bayrak altında mücadele etmişlerdi.) Stanislas Chlebowski admda bir başka Leh de, Sultan Abdülaziz'in ressamıydı. 1864-76 yılları arasında Dolmabahçe Sarayı'ndaki stüdyosunda çalışmış; geçmişe ve o döneme ait Osmanlı zaferlerini resme aktarmıştı. Aralarında *Fatih'in Konstantiniyye'ye Girişim* de yer aldığı resimleri ve Sultan'ın savaş gemilerini gösteren freskleri, bugün hâlâ sarayı süslemektedir.⁵²

Öte yandan, "Frenkler"in çoğu özgürlük değil, servet sahibi olmak umuduyla geliyordu. Batı Avrupa'nın mevzuat ve vergilerinden bunalan işadamları, özellikle 1838'de İngiltere ile imzalanan ve ekonomide devlet denetimini azaltan antlaşmanın ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nda para kazanmayı daha kolay buluyordu. Kapitalizm, eski ekonomik düzenin yıkıntıları üzerinde serpilip geliyordu. 1838-47 yılları arasında Pera'da arazilerin değeri yüzde 75 oranında arttı; Kapalıçarşı'daki kira bedelleri ise 1820-50 döneminde yüzde 90 oranında düştü. 1868 yılına ait *Indicateur Constantinopolitain*'de adı bulunan 1159 tacir ve bankerden sadece 222'sinin işyerleri Pera ve Galata'da değil Konstantiniyye'deydi - ve tacirlerin sadece yüzde 3.6'sı Müslüman'dı.⁵³

Galata'nın Bankalar Caddesi'ndeki bankalar, Konstantiniyye tarihinin bu safhasına ait anıdandır. 15. yüzyıldan beri ne şehrin kültürel haritası, ne de Batı'nın Osmanlı'dan edeceği kâra duyduğu aşk değişmişti. 19- yüzyılın Batılı bankacıları da, Cenevizli tacirlerin dört asır önce Palazzo del Podestâ'da, fiyatların ve paşaların yükseliş ve düşüşlerini konuşmak üzere bulunduğu aynı caddede çalışıyordu. Banka binaları, Londra'daki emsalleri gibi, bankacıların tabiyederi kadar farklı üsluplar arz ediyordu: Neo-Memluk, neo-Venedik, neo-klasik. Osmanlı Bankası'nın caddeye bakan cephesi, Avrupa kapitalizminin zafer sembolü gibiydi. Arka cephede ise son dönem Osmanlı terkibi hâkimdi. Bu binanın (ve Caisse de la Dette [şimdi İstanbul Erkek Lisesi olan Düyun-u Umumiye], Cercle d'Orient [İstiklal Caddesi'nde Melek Sineması'nın bulunduğu "Doğu Çevresi"] ya da Saray [Arkeoloji] Müzesi gibi diğer 19- yüzyıl Osmanlı yapılarının) mimarı, Grande Rue de Pera'daki bir *patissier*'nm (pastacının) oğlu olan Vallaury idi. 1863 yılında kurulan banka, mimari yapısındaki düalizme de uygun olarak, hem özel bir İngiliz-Fransız bankası, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi bankasıydı. Banknot basma yetkisi sadece kendisinde bulunuyordu.

Konstantiniyye'de, her biri kendi ticaret odası ve posta servi-

sine sahip olmak üzere Fransız, Alman ve İngiliz cemaatleri ortaya çıkmaya başlamıştı: II. Mahmud tarafından hizmete sokulmuş olan Osmanlı posta servisine pek az yabancı itimat ederdi. İngilizler sefarethanede, bankalarda, "Majestelerinin Yüksek Sefaret Mahkemesinde, Galata Kulesi'nin yanındaki İngiliz Denizciler Hastanesi'nde, Saray Darphanesi'nde ve Grande Rue de Pera'da Lady Stratford de Redcliffe tarafından kurulan İngiliz Kız Okulu'nda çalışırdı. 1860 yılında, Pera'da İngiliz Edebiyat ve Bilim Derneği açıldı. Osmanlı dilinin önde gelen otoritelerinden John Redhouse, 1826-53 arasında şehirde yaşamış ve hem Babiâli'ye, hem de İngiliz sefaretine tercümanlık hizmeti vermişti. Kırım Savaşı'nda çarpışan askerler için kaleme aldığı *Türk Askeri'nin Cep Lügati* (1855), ilk İngilizce-Türkçe sözlüktür ve bir versiyonu İstanbul'da hâlâ satılmaktadır. 1877 yılında da, *Vindication of the Ottoman Sultan's tüle of Caliph* {Osmanlı Sultanı'nın Halife Unvanının Savunulması} isimli çalışmasını kaleme almıştır.

Konstantiniyye'de, 1860'lardan başlayarak 1950'lere kadar, ithalat-ihracat işindeki ticaret hanedanları -Whittall, Barker, La Fontaine gibi aileler- büyük başarı kazandı. Ama şehirde ne kadar uzun süre yaşarlarsa yaşasınlar, oğulları eğitim için daima İngiltere'ye gönderildi. "Sefarethane" ile "Konstantiniyye" ve daha sonraları "Bebek" ile "Moda" arasında, düzenli kriket karşılaşmaları olurdu. Asya yakasında, "aşağı yukarı" bir tüfek atımı mesafede bulunan Moda, Whittall ailesinin pek çok mensubunun yaşadığı yerd. Ana cadde üzerindeki büyük evlerde oturur ve her gün işe vapurla gidip gelirlerdi.*

1878 yılma gelindiğinde, İngiliz cemaatinin nüfusu 3000 kişi civarındaydı ve bir başkonsolosun ifadesiyle, "bol miktarda rahip vardı" ortalıkta. Sefaret kilisesi genellikle tercih edilen ve resmi

* Sir James W. Whittall (1838-1910), 1873 yılında, "J.W. MChittall ve Şti." isimli aile şirketini kurmuştu. Şirketin faaliyet alanı tahlil, kabuklu yemiş ve afyon ihracatıydı. Bu Whittall ayrıca, 1887'de, Konstantiniyye'de İngiliz Ticaret Odası'nın kuruluşuna da yardımcı olmuştu.

olandı. Kırım Anıtsal Kilisesi ritüelizme yatkındı. Konstantiniyye'de ayrıca Presbiteryen Kilisesi, İskoç Kilisesi, Bağımsız İskoç Kilisesi ve Amerikan kiliseleri vardı, bunların çoğu insanları Hristiyan dine veya kendi mezheplerine döndürmeye çalışan kiliselerdi; Moda'daki Ali Saints=Azizler Kilisesi ise 1876 yılında kurulmuştu.⁵⁴ Konstantiniyye Ermenilerinin bir kısmı, Ermeni Patrikhanesi'nin ve Rus sefaretinin baskılarına rağmen, Protestan olmayı göze almıştı.

Müslüman Konstantiniyye'nin büyük bir bölümü nispeten eski durumunu korurken, Avrupalı akını Pera ve Galata'nın modern bir Batı kenti halini almasına yol açmıştı. Bu anlamda, Kırım Savaşı'nı izleyen yirmi yıl belirleyici olmuştu. Şehirde bir İdare-i Belediye'nin kurulduğunu ifade eden bir muhtıra, yabancıların Der-saadet'e, "Saadetin Eşiğine -resmi belgelerde Konstantiniyye hâlâ bu isimle anılıyordu- yönelik eleştirilerine hedef olmamak amacıyla, "yabancı usuller"e ve "Avrupa kentlerinin en iyilerine öykünmek istendiğini resmen ilan ediyordu: "İstanbul'da binaların durumu, ışıklandırma ve şehir temizliği ikinci sııftır... Şehirde uzun zamandan beri ikâmet eden ve yabancıların'tarzına aşına olan aileler ile Osmanlı'nın tecrübeleri birleştirilerek, bir belediye heyeti oluşturulmasına karar verilmiştir." Heyetin ilk on üç üyesinden yedisi yabancıardan oluşuyordu. 1865 yılında, şehir tarihinin en korkunç yangınında, Marmara Denizi, Haliç, Bayezid Camii ile Ayasofya arasında kalan bölgenin büyük bir bölümü yandı. Bu tarihten sonra, yerine göre kabristanların da bazı bölümleri alınarak sokaklar genişletildi. İnşaat malzemelerinin kalitesine ilişkin tüzükler yavaş yavaş yürürlüğe girmeye başladı. Bununla beraber, Konstantiniyye diğer başkentlerde pek yaygın olan katı şehirleşme ve zorlama görsel bütünlükten uzak duruyordu. Ringstrasse gibi bir caddesi yoktu, örneğin. Baron Haussmann'ın Paris'in tarihe mal olmuş göbeğinden geçirdiği ya da bunu tıpatıp taklit eden Hidiv İsmail'in Kahire'de döşettiği, hüzünlü, uzun bulvarları yoktu.⁵⁵

Osmanlı hükümeti, mahalli vergi uygulaması yetkisine de sa-

hip olan altıncı belediye idaresini Galata ve Pera'da, Fuad Paşa'nın kayınbiraderinin başkanlığında 1857 yılında kurdu. Kayıtlar Osmanlıca ve Fransızca tutuluyor, ama genel görüşmelerin dili olarak Fransızca kabul ediliyordu. Ahmed Vefik Paşa'nın dostu Charles White'a göre, Galata daha birkaç yıl önce, "dünyanın hiçbir kentinde görülemeyecek bir hafifmeşreplik ve edepsizlik manzarası" arz ediyordu. Ortalık o kadar pisti ki, insanın ayakkabılarına galoş takmadan adım atması mümkün değildi. 1858-59 yıllarında ise, bölge hem metaforik, hem de kelimenin sözlük anlamıyla temizlenmişti. Dükkânlar ve evler yıkılmış, caddeler genişletilmiş ve taş döşenmiş, kanallar açılmış, tacirler ve fahişeler -bazen zor kullanılarak- uzaklaştırılmıştı. Fahişeler, Grande Rue de Pera'nın uzağına, yukarılarda bulunan yan sokaklara çekilmişti. Rauf d'Orbey'in Konstantiniyye'de, 1874 yılında yayınlanan *Les Amours dangereuses* (Tehlikeli Aşklar) isimli kitabına bakılacak olursa, şehirdeki genelevlerden bazıları mermer merdivenleri, yüzü pudralı erkek hizmetçileri ve pembe saten divanlarıyla Paris genelevlerini andırırdı: *ivresse et plaisir!* (sarhoşluk ve zevk-ü sefa!) 1856 yılında, Grande Rue de Pera'ya gaz lambaları geldi (Paris'te sokak aydınlatmasının başlamasından iki yüz yıl sonra). Gaz, Sultan'ın şahsi fabrikasından tedarik ediliyordu. 1864-65 yıllarında, Galata'nın eski Ceneviz surlarının büyük bir bölümü yıkıma uğradı. Grand ve Petit Champ des Morts (Büyük ve Küçük Kabristanlar) belediye bahçesi haline getirildi. 1864-69 arasında da Taksim Parkı inşa edildi.⁵⁶

Pera, bile isteye Parizyen bir hal almıştı. Bölgenin altın çağının tarihini kaleme alan Said Naum Duhani -kendisi Naum Tiyatro-su'nun kurucusunun yeğeniydi aynı zamanda- Pera'nın (eğlence yerleri ve seçkinlerin malikâneleri burada bir arada olduğu için) hem Montmartre, hem de Faubourg Saint-Germain olduğunu belirtiyordu. Grande Rue de Pera'nın her iki tarafında, isimleri bulvarları çağrıştıran dükkân ve restoranlar yer alıyordu: *La Maison des Modes Françaises*, *Bon Marche*, *Grand Hôtel de Londres*, *Ca-*

fe Chantant Parisiana. Yazın, varlıklı aileler Boğaz kıyılarındaki yazlıklarına çekildiğinde, Müslüman ve Hristiyan erkekler son vapuru bile bile kaçırdı. Soma hemen postaneye koşar, eşlerine bir özür telgrafı çeker ve geceyi "şehirde" geçirirlerdi. *Ivresse et plaisir!* Pera, yozlaşmanın eşanlamlısı bir sözcük haline gelmişti. "Bir erkek Pera'ya gidiyorsa, ne için gittiği bellidir," ifadesi için açıklama yapmaya gerek yoktu. Sitemkâr bir anne, Üsküdar'a kendisini ziyarete gelmek için Pera'dan ayrılamayan oğluna, "Pera'da Tamı bile farklıdır," diyordu.⁵⁷ Grande Rue de Pera'nın dışına doğru yer alan, içleri dükkânlarla dolu pasajlar tipik bir 19-yüzyıl Paris ve Konstantiniyye görüntüsü arz ediyordu. Çite de Pera (bugünkü Çiçek Pasajı) 1876 yılında bütün şaşaasıyla açıldığında, *La Turquie* gazetesi, "Paris'in bile gurur duyacağı bir anıt" diye yazıyordu.⁵⁸

1882 yılına gelindiğinde 237.293 kişinin yaşadığı Galata, tüm Konstantiniyye nüfusunun dörtte birini oluşturuyordu. Şehrin toplam nüfusu yaklaşık olarak, 1844'te 391.000'den, 1856'da 430.000'e, 1878'de 650.000'e ve 1885'te 873-565'e yükselmişti. Galata nüfusunun dörtte üçünü, esasen yabancı pasaportların himayesinde yaşayan Hristiyanlar oluşturuyordu. Fakir Yahudi ve Müslümanlar, ekonomik ve sosyal baskılarla dışarı itilmişti.

Konstantiniyye'nin kasveti ve gerilemesi ile Galata'nın aydınlığı ve refahı, Hristiyan nüfustaki artış, şehirdeki modern Avrupa tarzı binaların ve sanat eserlerinin çoğalması gerek Osmanlıları, gerekse yabancıları siyasal sonuçlar çıkarmaya sevk ediyordu. Ziya Paşa, 16 Kasım 1868 günü, Osmanlı'nın yeni gazetelerinden *Hürriyetle* şöyle yazıyordu: "Ticaretimiz, alışverişimiz ve hatta kırık dökük evlerimiz bile yabancılara verilirken, biz sadece seyirci kaldık... Çok yakında, geçinmek imkânsız bir hal alacak ve [şehir halkı için] Bursa, Kütahya ya da Konya'ya göçmekten başka çare kalmayacak. İstanbul boşalacak ve bizim yerimizde Avrupalılar oturuyor olacak." Altı sene sonra ise, şunları söylüyordu Edmondo de Amicis:

Şehrin görkemli cephesine hâkim mimari anlayış ve sütunlarda, kutsal toprakları yeniden fetheden Hristiyanlar ile onu bütün güçleriyle savunan Müslüman evlatlarının mücadelesi göze çarpıyor. Bir zamanlar sadece bir Türk şehri olan İstanbul, şimdi kendisini Haliç ve Marmara kıyılarından yavaş yavaş kemiren Hristiyan mahallelerinin hücumu altında. Diğer yanda ise fetih bu kadar yavaş ilerlemiyor. Kiliseler, saraylar, hastaneler, halka açık bahçeler, fabrikalar ve okullar bir tepeden diğerine uzayıp giderken, Müslümanların yerleşim birimlerini ezip geçiyor, kabristanları istila ediyor.

Hangi tarafın galip geleceğini kimse bilemiyordu.⁵⁹

Konstantiniyye'nin insan sakinlerinden daha kısa, daha tüylü ve daha çirkin bir başka nüfustan da söz etmek mümkündü şehirde. 16. yüzyıldan beri binlerce köpek şehri bölgelere ayırmıştı. Her bölge, başında bir köpeğin bulunduğu bir sürünün denetimi altındaydı. Suniler, canlı sokak süpürme makineleri misali, yiyecek ve yemek artıklarının peşinde caddeleri tarardı. Sokak sakinleri, bilhassa Müslümanlar, kuş ve kedileri olduğu gibi bunları da ekmek, et (Arnavut seyyar satıcılardan alınan ciğer ya da dalak) ve suyla beslerdi. Bunlara verilmek üzere kaim, çöreği andıran bir ekmek pişirilirdi fırınlarda. Köpekler, Pera ve Galata'da ise Hristiyanların sopa ve zehrinin korkusuyla yaşarlardı.

Her sürü, kendi bölgesine gelen rakip sürüye ait köpeği öldürür ya da kovalardı. Köpekler, yolun tam ortasında uykuya yatıp bütün mahalle halkını diğer yoldan dolaştırmaktan çekinmezdi. Mark Twain, üç köpeğin, üzerlerinden bir koyun sürüsü geçerken, kılları dahi kıpırdamadan sokak ortasında uyuduklarını görmüştü. İlk tramvay seferleri başladığında, köpekleri yoldan kovalamak üzere, önde eli sopalı adamlar gidiyordu.⁶⁰

Gün batarken ve Haliç hakikaten bir Altın Boynuz haline gelirken, Konstantiniyye bir taşra köyü gibi karanlığa gömülürdü. Pera ve Galata'da gaz lambaları yakılır, köpekler havlamaya başlardı. Bir İngiliz ziyaretçi, 1850 yılında şöyle yazıyordu: "Bütün

havlamalar, hırlamalar, ulumalar, böğürmeler ve homurtular, kurbağa vıraklamalarının uzaktan duyulduğu zaman olduğu gibi tek, sürekli ve inişsiz çıkışsız bir ses halini alırdı." Eğer eve geceleyin yayan dönecek olursanız, elinizde kâğıttan bir Çin feneri kadar, bir de sopa bulunması elzemdi. Sarhoş bir İngiliz denizcisinin yolu gece vakti Galata'da bir sokağa düşmüştü. Ertesi sabah, kendisinden sadece kemikleri kalmıştı geriye.

Ortadoğu'da, "geceleri köpeklerin havlamadığı şehir ölü bir şehirdir" diye bir söz vardır. Köpekler, şehir hayatının bir parçasıydı - pek çokları uğur getirdiklerine de inanırdı. Bizzat sultana bile kafa tutarlardı. Abdülmecid bir defasında, köpekleri Marmara Denizi'nde bir adaya göndermişti.⁶¹ Ama kamuoyunda öyle bir yaygara koptu ki, hepsini gemiye bindirdiği gibi tekrar Konstantiniyye'ye geri getirmek zorunda kaldı.

XII ÇARİGRAD'A GİDEN YOL

3 g

St. Sophia 'da Çar'ın huzurunda ayin yapılacak mı?

Theophile Gautier, 1852

Galata ile Grande Rue de Pera arasında kısa mesafeli, kayış ile çalışan bir metro (Tünel), 17 Ocak 1875 tarihinde, Kurban Bayramı'nın birinci günü açıldı. Merasim yolculuğunun ardından Vallaury ve Peralı şekerlemeciler, Pera istasyonuna kurulan gösterişli masaların etrafında Osmanlı nazırları ve Avrupalı sefirlerle, şampanya ve seçme şarapların da yer aldığı muhteşem bir *dejeuner à la fourchette* (çatallı = iştah açıcı kahvaltı) sundu. Tünel müdürü Mr. Albert, Majesteleri Sultan Abdülaziz'in sağlığına kadeh kaldırdı. Hemen ardından yaptığı ve büyük alkış alan konuşmasında,

bu hattın, "Konstantiniyye'de buluşan Doğu ve Batı unsurları arasındaki dosduğu pekiştirecek yeni bir kardeşlik bağı" olacağına ilişkin umudunu dile getirdi. Sultanin onuruna bestelenmiş olan *Aziziye* marşı çalındı. Daha soma, demiryolu şirketi İngilizlere ait olduğundan, misafirler İngiltere Kraliçesi'nin sağlığına içip "Tanrı Kraliçe'yi Korusun"ü dinlediler.

Konuşmalara bakıldığında, hâkim siyasi endişenin -Rusya'nın şehri alıp almayacağını- yanı sıra, daha ciddi kültürel bir sorunun varlığı ortaya çıkıyordu: Konstantiniyye, Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayacak mıydı? Ya da şehrin Müslüman, Rum, Ermeni, Yahudi ve Avrupalıları caddelerdeki hasım köpek sürüleri kadar bölünmüş müydü? Şehri yabancı bir güç için kolay lokma haline getirmeleri bu kadar muhtemel miydi?¹

Yanıdardan bir tanesini, gerekliliği tartışılmayacak bir dizi kentsel kurum -opera, borsa, okul, mason locası- teşkil ediyordu. Bunlar, Konstantiniyye'nin, bir noktada sahiden kozmopolit hale gelmiş olduğunu gösteriyordu. Batı kültürünün başka hiçbir yönü, klasik müzik kadar heyecan uyandırmıyordu Osmanlı Sarayı'nda. İE Mahmud ve Abdülmecid'in bu müziğe gösterdikleri kişisel ilgi, hanedan ve harem mensuplarını kendi orkestralarını kurmaya yöneltmişti. Şehzadeler ve prensesler piyano için besteler yapıyordu. Abdülmecid bazı cuma namazlarından sonra, Pera'daki Naum Tiyatrosu'na, opera izlemeye gelirdi. İtalyanca olan opera gösterileri, cuma matinelerinde Osmanlıca sergilenir ve genellikle Osmanlı'ya dair hikâyeler konu edilirdi. Kafesli pencerelerin ardında parıldayan mücevherler, seyirciler arasında Osmanlı kadınlarının da bulunduğu işaret ederdi. Konstantiniyye'nin opera binası, Avrupa'nın turne programı içinde yer alıyordu: // *Trovatore*, 1853 yılında, daha Londra'ya gitmeden burada sergilenmişti. Osmanlı klasik müziğinin büyük bestecisi İsmail Dede Efendi, 1846 yılında, hacca gittiği Mekke'de öldü. Belki de, doğup büyüdüğü şehirde artık eskisi kadar takdir görmediğini fark etmek neden olmuştu ölümüne.

Opera, diğer şehirlerle benzer biçimde, toplumsal hiyerarşiyi eğlendirmek ve bu hiyerarşinin zenginliği ile zevklerindeki incelik seviyesinin reklamını yapmak gibi, iki amaca hizmet ediyordu. Galler Prensi ve Prensesi, 1869 yılındaki resmi ziyaretleri sırasında Abdülaziz'le beraber *LAfricaine'a* gittikleri zaman, seyirciler arasında bulunan Ermeni ve Levanten kadınların kıyafet ve takıları tanınmış gazeteci W.H. Russell'ı çok etkilemişti: "Gelenler o kadar Avrupalı ve pırıltılıydı ki, Konstantiniyye'de olduğumuza inanmak için insanın çaba sarf etmesi gerekiyordu." 1855 yılında, Kırım Savaşı sırasındaki son ziyaretinden bu yana büyük bir değişime uğramıştı şehir-. "Ecnebilerin 'Hasta Adam'ı, kendisini öldürür gözüyle bakılan hastalığın bütün izlerini silkeleyip atmış."²

Bir başka tiyatro da -Tiyatro-i Osmani- Güllü Agop isimli, Müslüman olmuş bir Ermeni tarafından, 1868'de, Divan Yolu'nun girişinde bulunan Gedikpaşa'da açıldı. Tiyatroda yedi Müslüman, on dokuz Ermeni aktör ve on sekiz Ermeni aktris çalışıyordu - Ermenilerin Osmanlıca aksanları her zaman hoşgörüyü mazhar olamazdı. İlk Osmanlıca operayı, Sultan'ın başsaatçisinin oğlu ve Şark Musiki Cemiyeti'nin kumcularından Dikran Çuhacıyan yazmıştı: *Arif*. Operanın, 9 Aralık 1872 gecesi Tiyatro-i Osmani'deki başarılı açılışının ardından, Çuhacıyan, 1873, 1875 ve 1890 yıllarında üç opera daha yazmıştı. Ayrıca, *Souvenir de Constantinople*, *Retour de Kiathane*, *Tour de Leandre* (İstanbul Hatırası, Kâğıthane'ye Dönüş, Kız Kulesi) gibi, ilhamını şehirden alan şarkıları ve piyano için küçük parçaları da vardı. Konstantiniyye, iki müzik geleneğine sahip bir şehir haline gelmişti.³ 1861'den 1899'a dek saray bandosunun şefliğini yürüten Guatelli Paşa, bir yandan Osmanlılara Batı müziği dersleri verirken, öte yandan Abdülmecid ve Abdülaziz için bestelediği marşlarda oryantal tonlara yer veriyor ve Osmanlı müziğini Batı'da neşredilmek üzere düzenliyordu.

Tiyatro-i Osmani, tiyatro oyunları da sahneliyordu. 1 Nisan 1873 tarihinde, Namık Kemal'in Kırım Savaşı sırasındaki bir Osmanlı zaferini konu alan oyunu *Vatan yahut Silistre*, izleyicilerin

galeyana gelerek sokağa dökülmesine ve tahtın varisi Murad Efendi lehine gösteriler yapmasına neden olmuştu. İlerici fikirleriyle tanınan ve sevilen Murad Efendi, halen tahtta bulunan Sultan Abdülaziz'in yeğeni ve Abdülmecid'in oğluydu. Oyunun, imparatorluğu her ne pahasına olursa olsun savunmaya yönelik çağrısı, Osmanlılık bağının gücünü sergiliyordu:

Düşmanın hançeri anavatanımızın bağrına saplanmış
Kadersiz annemizi kurtaracak kimse yok mu?
Görmeden ölürsem vatanımın kurtuluşunu
Mezar taşıma yazsınlar, vatanım kadar kederliyim ben de!⁴

Konstantiniyye, Londra ya da Viyana kadar emperyalist bir şehirdi. İlk meşrutî monarşi taraftarları olan "Genç Osmanlılar"i 1865 yılından başlayarak tahrik eden husus, kısmen, hükümetin imparatorluğun uç bölümlerini Hristiyan devletlere bırakmaya hazır olmasından duyulan korkuydu. Sahiden de, son Osmanlı birlikleri 1867 yılında Belgrad'dan çekiliyordu.⁵

Ticaretin yeni biçimlerini denemek konusunda isteksiz davranan Müslümanlar dışında, Konstantiniyye'deki muhtelif cemaatlerin borsadan hoşlandığı söylenebilirdi. Galata'da bulunan Havyar Ham'nda, 1854 yılında yeni bir borsa merkezi kuruldu. 1867 tarihli *Statuts de la Bourse de Constantinople'a* göre, "Borsa, beş Rum, dört Ermeni, iki Katolik ve iki Yahudi'den oluşan ve her yıl yeniden seçilen, on üç üyeli bir heyet tarafından idare edilir"di." Spekülasyon, zaman ve yer sınırlaması tanımazdı. Hisseler, Galata caddelerinde, birahanelerde ve operaların perde aralarında alınıp satılırdı.

1868 yılında, Papa'nın, piskoposların ve hahamların muhalefetine rağmen, Fransız hükümetinden gelen bir bağışın da yardı-

Aslında, pek çok Müslüman da aracılar vasıtasıyla spekülasyon yapıyordu. 1882 yılında kumlan Ticaret Odası'nda sekiz Ermeni, altı Rum, beş Müslüman ve iki Yahudi üye vardı.

mıyla, dinler arası konumdaki Galatasaray Lisesi açıldı. Okulun ilk öğrencileri arasında 147 Müslüman, 48 Ermeni, 36 Ortodoks, 34 Yahudi, 34 Bulgar, 23 Katolik ve 19 Ermeni Katolik vardı. Asıl eğitim dili Fransızca idi.

Eğitim sistemi 1869 yılında yeniden düzenlenerek laikleştirilmeye başlandı: Artık Müslümanların eğitiminden, camiden ziyade devletin sorumlu olduğu düşünülüyordu. İlk modern Müslüman kız okulları açıldı. Gaspari Fossati tarafından 1846'da Ayasofya'nın karşısına inşa edilmiş olan masif klasik binada, 1870 yılında modern bir üniversite kuruldu: Darülfünun. 450 kişilik öğrenci nüfusunun büyük bir bölümü, medrese kökenli Müslümanlardı. Maarif Nazırı, okulun açılışında yaptığı konuşmada, Osmanlı Konstantiniyyesi'nin trajedisini kabul ediyordu:

Osmanlı tarihinin ilk iki yüzyılı içinde âlim ve sanatkârlara bahşedilmiş olan teşvik, saygı ve himaye, şayet iki yüzyıl daha devam etmiş olsaydı -şayet Avrupa'nın medeni ulusları ile temas kurulabilseydi, bu temas sürdürülebilseydi ve onların ilerleyişine ayak uydurulabilseydi-, Türkiye'nin hali bugün bambaşka olurdu. O halde, imparatorluğun bütün tabakaları için kendilerini çağın icaplarına göre ayarlamak ve ilimle sanatın her alanında terakki yoluna girmek şarttır.

Aslında hükümet bu vaziedilen hususu yaşama geçirebilmiş olsaydı, sultanlar ve paşalar daha az saray ve daha çok okul yaptırır - ve ilk olarak 1840'lı yıllarda planlanan Darülfünunun açılması otuz yılı almazdı.⁶

Başkent seçkinlerinin kulüp ve locaları da aynıydı. Şehrin başlıca kumar ve dedikodu merkezlerinden biri olan Cercle d'Orient, 1884 yılından itibaren, Grande Rue de Pera'daki muhteşem bir binada hizmete girdi. Irk ve din ayrımı olmaksızın bütün erkeklere açık olan Cercle d'Orient'a, vezirler *ex officio* (makamları gereği) üyeydi. Farmasonlar zaten 18. yüzyıldan beri Konstantiniyye'deydi. Bektaşî tekkesi, belki de Bonneval Paşa sayesinde Fransa ile

sağlanan temaslar nedeniyle, Masonlarla dikkat çekici benzerlikler arz ediyordu. Hatta, bu benzerlikler dile de getiriliyordu. Masonluğun evrensel kardeşlik ile dinsel ve ulusal farkların ortadan kaldırılmasına yönelik mesajı, Osmanlı İmparatorluğu'na özellikle uygun düşüyordu. 1868 yılında kumlan *Le Progres* (Terakki = İlerleme) locası, Osmanlıca ve Rumca toplantılar düzenliyordu. Bu locada farklı dinlerden insanlar yer alıyordu: Namık Kemal, eskiden bir köle olan (Sakız Adası'nda, 1822 yılı katliamından sonra satın alınmıştı) son Veziri Azam Ethem Paşa, banker Stephen Mavrogordato, Amerikalı diplomat ve derviş tekkeleri uzmanı John Porter Brown. 1866 yılında, *Union d'Orient* (Doğu Birliği) adım taşıyan bir başka locada, Konstantiniyye tarihinde belki de ilk kez bir Fransız ateist şöyle bağırıyordu: "Tamı yoktur! Hiç var olmamıştır."

Le Progres'nin bir başka üyesi de Kleanthes Skalieri adında bir simsardı. Osmanlı İmparatorluğu'na inancı tam bir Rum olan Skalieri, büyük reformcu vezir Mithat Paşa, İngiliz sefaret ve bizzat tahtın valisiyle temasları bulunan bir radikaldi. Murad Efendi'nin haremde öğle yemeklerine katılmasına bile izin verilirdi. Sık sık kılık değiştirip şehirde gezintilere de çıkan Murad Efendi, 1872 yılında, Louis Amiabile isimli bir avukatın Kadıköy'de bulunan evinde, *LeProgres*'ye katıldı. Ertesi sene, Avrupa'nın başlıca mason locası olan Fransız Büyük Şarkı'na, mason ilkelerinin takipçisi olacağına dair bir mektup yazıyordu: "Muhtelif dinler ve milliyetler arasında ziyadesiyle bölünmüş olan Şark halkının kardeş kılınması, her şeyden önce, hakiki terakkinin hizmetine girmelerini mümkün kılacaktır."⁷

Ev halkı da okul ya da localar kadar kozmopolit olabiliyordu. Kalabalık evler, Lady Mary Wortley Montagu soması sefaretler gibi, çokuluslu imparatorluğun aynası dummundaydı. Dadılar genellikle Çerkez ya da Afrikalı, yanaşmalar Rum, kâhyalar Ermeni, aşçılar Bolulu, kayıkçılar Türk ya da Rum, bahçıvanlar Arnavut, haremağaları Afrikalı, mürebbiyeler Fransız, ya da daha sonraları

Rus olurdu. Osmanlı ya da ecnebi, herkes, temizlikleriyle ün saldıkları için Rum yanaşmaları tercih ederdi. Bundan dolayı, Modallı Whittall ailesi Rumca'yı Türkçe'den daha iyi konuşurdu.

Farklı evlerde farklı ihtisastların peşinden gidildiği olabiliirdi. Çamlıca'da, şehrin tamamını gören bir manzaraya hâkim büyük bir evde, 19. yüzyılda Konstantiniyye'ye yerleşen pek çok Haşimi'den biri olan Şerif Ali Haydar otururdu. Mekke'den gelen büyük gelirinin yanı sıra Sultan tarafından da bir ödeneği bulunan Şerif Ali Haydar, evinde zenci köleler ve hadımağaları çalıştırırdı. Aşçısı ve kâhyası Türk'tü. Kumes hayvanlarıyla bir Kürt ilgilenirdi. Dadı ve kayıkçı Rum, arabacı ise İslam'ı seçmiş bir İngiliz olan Jim (Hasan Ağa) idi. Evde Arapça, Osmanlıca, Fransızca ve İngilizce konuşulurdu. Şerifin bir Türk olan ilk eşinden doğma oğulları önce İngiliz Lisesi'ni, sonra Darülfünun'u bitirmişti. İrlandalı ikinci eşi (ve Osmanlı'nın hizmetindeki bir subayın kızı) Isobel Dunn'dan olan kızları ise Miss Petala'dan İngilizce, Matmazel Boutan'den Fransızca ve Emin Efendi'den Türkçe öğrenmişti.⁸

Dil bile Konstantiniyye'nin bir antitezler ve sentezler karışımı olduğunu gösterirdi. Resmi ve ticari duyumların büyük bir bölümü ile zarfların üzeri hem Osmanlıca, hem de Fransızca yazılırdı. Bununla beraber, takvimler, tiyatro bültenleri, faturalar ve daha somaları siyasal karikatürler ile sendika yasaları dört ya da daha fazla sayıda dilde basılırdı: Osmanlıca, Fransızca, Rumca ve Ermenice. Zaman zaman bunlara Ladino'nun* da eklendiği olurdu. Belediye tarafından, suculann damacanalarına yapıştırılan izin etiketleri bile genellikle Osmanlıca, Rumca, Ermenice ve Fransızca idi. Konstantiniyye halkı aynı yaşam tarzını ve zevkleri paylaşıyor, ama aynı dili konuşmuyordu.

Şehrin kozmopolitan yapısının yayıncılık konusundaki en belirgin örneği, *Almanach à l'usage du Levant* (Levantin Kullanımı İçin Almanak) adını taşıyan, popüler bir takvimdi. Günün tarihi,

* İspanyol Musevilerinin konuştuğu lehçe, (ç.n.)

aynı sayfa üzerinde Müslüman (Hicri), Yahudi, Jülyen (Ortodoks ve Ermeni), Gregoryen (Katolik ve Protestan) ve Rumi takvimlere göre belirtilirdi (bu sonuncusu, bazı hükümet dairelerinde kullanılan özel bir mali takvimdi). Takvimde, okuyucunun itikadına göre, Meryem Ana, Hz. Muhammed ya da Kudüs Mabedi'ne ilişkin dinsel hikâyeler bulunurdu - ve bunların hepsi de aynı sayfa üzerinde yer alırdı. Kullanılan diller, sayfa ortasında kısa bir Bulgarca ibareyle birlikte Osmanlıca, (İbrani alfabesiyle) Ladino, Rumca, Ermenice ve Fransızca idi. Müslüman ve Yahudiler için günbatımından, Hristiyanlar için ise geceyarısından başlayan muhtelif saat okuma biçimleri de takvimde mevcuttu. Bazı sakinler hem Osmanlı, hem de Avrupa saatini görebilmek için iki ayrı saat ya da iki kadranlı tek saat taşırdı. Vapurlar Osmanlı, trenler Avrupa saatine göre çalışırdı.⁹

Babıâli'de, hükümetten maddi destek de alan pek çok gazete yayınlanırdı. Bu nedenle, Babıâli sözcüğü hükümeti olduğu kadar Konstantiniyye basınını da niteleyen bir sözcük halini almıştı. *Çarigradski Vestnik*'m Bulgarlar için yaptığı gibi, bir başka gazete de İranlıların modernleşmesine yardımcı oluyordu. Konstantiniyye'de 1876-1896 yılları arasında yayınlanan *Ahter* (Yıldız) gazetesi, modern fikirlerin ve Osmanlı reformlarının İranlı okurlara aktarılmasında çok önemli bir işleve sahipti. Babıâli'de 1858-1869 yılları arasında sefir olarak bulunan Mirza Hüseyin Han, 1870'ten başlayarak on sene boyunca başnazırlık yaptığı İran'da tatbik edeceği kıyafet reformları ile idari örgütlenmeyi burada gözlemlemişti. Konstantiniyye gazetecilerinin bazıları, Georgios Zarifi ya da Stefan Bogoridi kadar kozmopolit nitelikli kişilerdi. Fransız eğitimi görmüş bir Rum gazetecisi olan Teodor Kasap (1835-1905), Tiyatro-i Osmani için Moliere'den uyarlamalar hazırlamış ve ilk Osmanlıca mizah dergisi *Diyojen*'de editörlük yapmıştı. *Diyojen*, muhtelif zamanlarda Osmanlıca, Rumca, Ermenice ve Fransızca yayınlanırdı. Teodor Kasapın, *Hayal* adını taşıyan diğer bir dergisi de karikatürleriyle ünlüydü. Bu karikatürlerden birinde,

geleneksel giysileri içinde bir kadın, günümüzü aratmayacak kadar çağdaş görünümlü bir caddede, modern giyimli başka bir kadınla karşılaşıyordu:

"Ne biçim kılık bu, kızım? Utanmıyor musun?"

"Bu terakki asrında, asıl utanması lazım gelen sensin."¹⁰

Konstantiniyye'nin kozmopolitanlığı, diğer Avrupa başkentlerinin siyasal, entelektüel ve duygusal yaşamına hâkim katı milliyetçilik ile muazzam bir tezat oluşturunuyordu. "Liberal" görüş, tek tük istisnalar dışında, milliyetçiliği büyük bir memnuniyetle benimsemişti. Milliyetçilikle ilgileri olmayan -Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamak üzere Yunanistan'ı terk eden Rumlar gibi- vatandaşlar, kendilerini sözlerden ziyade davranışla ifade ediyorlardı. Yeni İtalya'nın kurucularından Mazzini akımı, çağın ruhunu, "Her ulus bir devlet," diye özetliyordu. Mazzini için, uluslar ilahi takdirin ürünüydü. Bir hanedana, dine ya da bölgeye dayalı bir devlet, tarihe aykırılık olarak görünüyordu. Şehirlerin insan yaşamındaki birincil önemine rağmen, artık şehir-devlet diye bir yapı kalmadığına göre, milliyetçiliğin gücünü zayıflatacak bir şehre-bağlılık ideolojisinden söz edilemezdi. Konstantiniyye'nin eski rakibi Venedik'te bile -ki, geçmiş bağımsızlığı için ne kadar yas tutsa azdı- özgül hemşerilik duygusu siyasal boyutunu yitirmişti. Venedikliler hem 1848'de, hem de 1866'da İtalya ile birleşilmesi yönünde oy kullanmışlardı.

Mülkiyet milliyetçiliğine yönelik hislerin Konstantiniyye'deki kadar yoğun görülebileceği tek şehir belki de Prag'dı. 1850 yılından sonra Prag'da bulunan Çek ve Alman kültürleri yollarını ayırıyordu. 1890 yılına gelindiğinde Çek ve Almanlar, ayrı kafelere gidiyor, rakip orkestraları dinliyor, (haftanın ayrı günlerinde aynı kütüphaneyi kullanarak) farklı üniversitelere gidiyor ve rakip milletvekillerine oy veriyordu. Çek ve Alman gençleri arasında sokak kavgaları yaşanıyor. Yaşananlardan sızan zehir, Habsburg monarşisinin o güne kadar ayakta kalabilmiş bölümünü de ikiye böl-

muş-, monarşinin yarısı Macar milliyetçiliğiyle uzlaşırken, diğer yarısı Alman milliyetçiliğine yakınlaşmıştı. Macaristan, 1867 sonrasında, Macar olmayan unsurlar üzerinde bir Macarlaştırma siyaseti güdüyordu. Anadili Almanca olanların Çek dilini öğrenmeye karşı çıkmaları, 1897 yılında, Viyana'da neredeyse bir ayaklanmaya yol açıyordu. Viyana bir zamanlar, Avrupa'nın başkenti olma emelleriyle dalgalanan ve içinde üç dilin konuşulduğu bir şehirdi. 1900 yılından sonra ise, vatandaşlık hakkı için müracaat eden her göçmen, "şehrin Alman karakterini muhafaza edeceğine" yemin etmeye mecburdu.¹¹

Bütün bunlar olurken, Rusya, Konstantiniyye'yi bilhassa ilgilendiren bir manevrayla pan-Ortodoks'luk'tan pan-Slavizm'e, yani Yunan himayeciliğinden Bulgar milliyetçiliğini kayıran bir Balkan siyasetine dönüyordu. Konstantiniyye gazeteleri 1870 yılından itibaren -Dalmaçya, Bosna, Bulgaristan, Arnavutluk ve Mezopotamya'daki- milliyetçi isyan haberleriyle dolup taşıyordu.¹²

Konstantiniyye'de de pek çok Osmanlı, milliyetçiliğe teslim olmuş durumdaydı. Aynı şehirde yaşamaktan kaynaklanan toplumsal, ekonomik ve kültürel bağlar, milliyetçiliğin getirdiği duygusal tatmin, haklılık duygusu, dayanışma ve fedakârlığa karşı ağır basmıyordu. Şehir yeterli değildi: Pek çok sakin kendilerine ait bir devlet arzusuyla yanıp tutuşuyordu. Ermenilerin Paris'te eğitim görmüş kalburüstü aydınlarından ve Konstantiniyye'de yazıları da yayınlanan Krikor Odyan, vatan sevgisi için, "duyguların en güçlü ve doğalına karşılıktır" diyordu. "Kişinin ana ve babasına karşı duyduğu sevgi ve hürmet, aynı kandan olanlara gösterilen yardımseverlik ve şefkat, insanın çocukları için hissettiği sonsuz sevgi ve merhamet, hepsi ama hepsi varlığını ve ifadesini vatan sevgisinde bulur." Odyan için vatan Osmanlı İmparatorluğu değil, Ermeni cemaatiydi. 1863 yılında, Ermeni *milletine* sunulan nizamnamenin Ermenice ve Osmanlıca metinleri arasında, aynı zamanda Rum ve Yahudilerinkilerle olduğu kadar kritik farklar bulunuyor-

du. Nizamname, biri dini diğeri dünyevi meseleler için olmak üzere, genel oyla seçilen iki heyetiyle birlikte, şehir loncalarının Kilise ve *amiralzr* karşısında kazandığı bir zaferi temsil ediyordu. Nizamnamenin, Ermenice'sinde "Ermenilerin ulusal anayasası", Osmanlıca'sında ise "Ermeni Patrikhanesi'nin Yönetmeliği" ibaresi kullanılıyordu.¹³ Abdülmecid'in Birleşik Devletler örneğinde olduğu gibi, imparatorluk içinde Osmanlıların kimliklerini yitireceği umudu boşa çıkmıştı.

Ermeniler, Konstantiniyye'de hanedancılık ile milliyetçilik arasında süren mücadeleyi yansıtmaktaydılar. Batı kültürünün hakkı ödenmez taşıyıcıları olarak askeri okullarda öğretmenlik yapar, nazırlara bankerlik, kâtiplik ve hekimlik hizmetlerinde bulunur, gümrük idaresinde önemli konumları işgal ederlerdi. Balyan ailesi Sultan'a saraylar inşa etmişken, Dadyan ailesi de barut üretimini sağlıyordu. Sultanin resmi haznedarları, hekimleri, yayıncıları, fotoğrafçıları ve nakışçılarıydı Ermeniler. Hiçbir azınlık bir kraliyet tarafından bu kadar çok kayırılmamıştır.¹⁴

Abdülmecid, Dadyan ailesine öylesine düşküncü ki, onlara feslerinde kendi altın tuğrasını taşıma ayrıcalığını tanımıştı. Babasının 1832 yılında yaptığı gibi, o da 1842, 1843, 1845 ve 1846 senelerinde Dadyanların Yeşilköy'deki yalısına iki ilâ sekiz günlük ziyaretlerde bulunmuştu. Bir hükümdarın tebaasından biriyle kalması her ülke için geçerli bir onur vesilesiyken, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinler arasındaki engeller bu onum daha da çarpıcı kılıyordu. Sultan'ın ellerini yıkarken kullandığı gümüş leğen ve ibrik, bugün hâlâ Yeşilköy'de, Surp Ermeni Kilisesi'ndedir.¹⁵ Dadyanlardan biri 1867 yılında, Osmanlıların Ermenilere duyduğu "neredeyse sınırsız güven"le övünüyordu. Pek çok Müslüman ise, Ermenilerin basanlarına fazlasıyla içerliyordu.¹⁶

Konstantiniyye Ermenileri, özellikle varlıklı olanlar, durumlarından memnundu. Krikor Odyan, milliyetçi olduğu kadar, gerçekçiydi de. "Küçük Peder" ya da "Demir Patrik" lakaplı, coşkulu bir milliyetçi olan Hrimyan'a şöyle demişti: "Boş umudara bel

bağlama, güzide vatanımın sevgili evladı. Yeni bir Anka kuşu doğmayacak küllerinden. Bak, ellerimizde ustalarımızın yaptığı muhteşem saraylar var. Bırak külleri - dön, gel böyle, gel ki gözlerinin önünden ayın giysilerimiz hiç eksilmesin." Başkent'in çağlar boyu yankılanan sesiydi bu.¹⁷

Ne var ki, Konstantiniyye sarayları, Hrimyanin ifadesiyle "Ermenistan'ın elem ve yaraları"mn nedenlerinden biriydi. Başkentte iyi bir yaşam sürmeyi kafalarına koymuş olan eyalet valileri, bölgelerindeyken büyük miktarda rüşvet alıyordu. Amerikalı gazeteci Nassau Senior, 1857 yılında şöyle yazmıştı: "Boğaz'da, eyalet sakinlerinin çoğunu mahvetmemiş bir tek saray dahi yoktur." Çapulcu Kürtler ise daha somut bir tehlikeydi. Doğu'nun Türkler, Kürtler ve Ermeniler arasında bölünmüş, baskı altındaki eyaletlerinde Ermenilerin çoğu kurtuluşu isyanlarda ve Rusya'da görmeye başlamıştı. Konstantiniyye'de bile, ayaklanma alışkanlığını edinmişlerdi - 1820, 1848 ve 1861'de kendi liderlerine karşı ve 1863'te, bizzat Babıâli'nin önünde, nizamnamelerinin onaylanmasını hızlandırmak için. Üstelik, Ermenileri baştan çıkaran, dilini hemen herkesin konuştuğu; "sevgili yurt", "vaat edilmiş topraklar", "fikir cenneti" diye anılan Fransa'nın modeli ile devrimci liberal milliyetçiliğiydi.¹⁸ Fransa'dan görüp hayran oldukları devrimci çözümün çekiciliği ile herhangi bir silahlı çatışma durumunda yaşanacak bariz yetersizlik hali arasında sıkışıp kalan Ermeniler, kendilerini üstesinden gelemeyecekleri bir duruma sokuyorlardı.

Ermeniler her ne kadar durumlarından memnun değilse de, Rumlar arasında zamanın "Megali İdea"dan yana olduğu inancı vardı. Hristiyanlık gelişme ile, Müslümanlık yozlaşma ile bir tutuluyordu. Atina'da, Aleksander Mavrokordato'nun kuzenlerinden ve geleceğin hariciye nazırı Georgios Mavrokordato şöyle yazıyordu: "Fatih ırk her şeyi silip atmaya geliyor. Yunan ırkı diğer bütün ırklardan üstündür." Konstantiniyye'de Syllogos'taki bir toplantıyı izlemek ve yapılan tüm konuşmalarda dile gelen ulusal

gurura kulak vermek, Rumların anavatanlarına yönelik fanatizmini anlamaya yeterdi.¹⁹

Bulgarlarda da Osmanlılara karşı giderek artan bir husumet vardı. Devrimci liderlerden Lyuben Karavelov, 1869'da şöyle yazıyordu: "Türk, Türk'tür. Ne Tamı, ne de şeytan ondan bir insan yaratabilir." 1875 yılında, kimi Bulgar devrimcileri Konstantiniyye'yi ateşe vermeyi planlıyor, kimileri de Bulgar vilayetlerinde ayaklanma hazırlıkları içinde bulunuyordu. Bu arada, bazı Müslümanlar da milliyetçiliğin çağrısına kulak verir olmuş ve kendilerine Osmanlı değil, Türk demeye başlamışlardı. Orta Asya'daki Rus yayılmasının, anadili Türkçe olan mağdurlarıyla -ki bunların büyükçe bir bölümü Konstantiniyye'ye iltica etmişti- yaşanan dayanışma, kendilerine ayrıca cesaret veriyordu. 1852 doğumlu, genç, yetenekli bir subay olan Süleyman Paşa, "Osmanlı ibaresi, sadece devletimizin ismidir," diye yazmıştı 1876 yılında. "Ama ulusumuzun adı Türk'tür. Dolayısıyla, dilimiz Türkçe ve edebiyatımız Türk edebiyatıdır." Süleyman Paşa, askeri okullar komutanı ve bir Türkçe dilbilgisi kitabının yazarı olduğu gibi, aynı zamanda Meşrutiyet yanlısıydı.²⁰

Konstantiniyye halkının yönetici sınıfa dahil olmayan bölümü, Osmanlı'nın sağlamlığı ve Avrupa'nın güç dengesinin himayesi altında, gözden irak bir yaşam sürmüştür. II. Mahmud'un saltanat dönemi sırasında yaşanan şokları bir durgunluk dönemi izlemişti. Ama 1875 sonrasında, şehir bir kez daha, tarihinin sürükleyip getirdiği fazlalıkların tehdidi altındaydı. Petersburg'da, Ermenilerin merkezi Eçmiadzin'de [Erivan], Sofya'da, Atina'da -ve Mekke'de- eski emeller dirilmeye başlamıştı.

İmparatorluk, içeride miliyetçiliğin yükselişi, dışarıda ise uluslararası konumunun gerilemesi tehlikesiyle karşı karşıyaydı. 1866'dan sonra, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İtalya ve Almanya'dan çıkarılmasını telafi etmek amacıyla, yayılma siyasetini Balkanlar'a yöneltmişti. Yeni devletlerin ortaya çıkışıyla iki yeni

sefaret daha katılmıştı Konstantiniyye'ye: Grande Rue de Pera'nın dışında yer alan İtalyan sefareti ile Boğaz'a bakan bir tepeye inşa edilmiş, neoklasik bir sarayda ikâmet eden Alman sefareti. Alman kartalları, binanın bütün köşelerinde kanatlarını gere gere oturuyordu. Sultan Abdülaziz, gagaların sanki beynini oyduğunu söylediler.

Abdülaziz, koç dövüşü ve deve güreşlerine düşkün, eksantrik bir kişiydi. Saltanatı sırasında, baraj ve demiryolları yapımı için borç alınan paralar, Dolmabahçe'ye ilaveten başka sarayların inşasına harcandı. 1871 yılına kadar, Sultan, Fuat ve Âli paşaların güdümü altındaydı. Bu paşaların ölümünün ardından, yeni Veziri Azam Mahmud Nedim ile birlikte, yanında Stratford de Redcliffe'in bile zayıf kaldığı bir diplomat olan, otoriter Rus sefiri Kont İgnatiyefin etkisi altına girdi. İgnatiyef, Ermeni Protestanları ve Bulgar Katolikleri gibi Ortodoksluk düşmanlarını ya hapse attırdı, ya da ortadan kaldırdı; Bulgar ayaklanmalarına maddi destek verdi ve Yunanistan, Sırbistan ve Romanya arasında Osmanlı karşısı bir Balkan Birliği kurulmasına yardımcı oldu. Kendisi aynı zamanda, Rus hükümet çevreleri içindeki ilk pan-Slav'dı. Konstantiniyye'de kendisine yakıştırılanlar arasında, *menteurpacha*, yani "Sultan vekili" ve Şeytan gibi lakaplar bulunuyordu.²¹

Osmanlı İmparatorluğu karşısında duyduğu korku ve nefret, yazdıklarında da dile geliyordu: "Gelişimim yavaş yavaş sürdüren Türk idaresi, bütün kusurlarına rağmen, askeri gücünü düzenli olarak pekiştiriyor. Hristiyanlar ise, öte yandan, zayıflıyor ve savaşçı ruhlarını yitiriyorlar." İgnatiyef, "Hristiyan dindaşlarımızın özerkliğini hazırlamak" ve "Hristiyan halklarının yıkıcı gücünü harekete geçirmek" istiyordu. Ekümenik Patriklik, sonsuza dek Rum kalmak yerine, hakikaten Ekümenik (Evrensel) olmalıydı. Rusya, Kırım Savaşı somasında Boğazlara girişine getirilen sınırlamalar yüzünden nefes alamaz hale gelmişti. Konstantiniyye, neticede Rus topraklarına kaılncaya kadar bir Grandük idaresinde özgür bir şehir ve Balkan konfederasyonunun başkenti olmalıydı.

İgnatiyefin, başlarda Rus Hariciye Nazın tarafından reddedilen bu görüşleri, Fransa'nın 1870'teki yenilgisinin ardmdan, daha çok taraftar buluyordu. Dostoyevski, örneğin, 1876 yılında, "Söylemeye bile gerek yok; Konstantiniyye er ya da geç bizim olacaktır," diye yazmıştı. Bütün bunlara rağmen, Sultan ve Veziri Azam, Kont İgnatiyef'e yine de güveniyorlardı.²²

Osmanlı İmparatorluğu döne döne düşmeye başlamıştı. 1871 yılında, radikalizmiyle yetkilileri huzursuz eden üniversite kapatıldı. 1873-74 yıllarında, kuraklık ve kıdık, imparatorluğu kasıp kavurdu. 1854-1881 arasında, kâğıt üzerinde 94 milyon sterlini bulan kredilerden, hükümetin eline geçen sadece 45 milyonu: Fark, muhtelif komisyonlar vasıtasıyla Galata bankerlerine, rüşvet yoluyla paşalara -ve kredi olarak Valide Sultan'a- aktarılmıştı. En büyük masraf kalemi silahlı kuvvetlerdi. Sultan, Osmanlı donanmasını dünyanın en büyük üçüncü donanması durumuna getirmişti: Savaş gemilerine öylesine hayrandı ki, Chlebowski'den sarayın tavanlarına bunların resimlerini yapmasını istemişti. 1875 yılına gelindiğinde, Osmanlı ordusu modern top ve tüfek donanımının en iyilerine sahipti. Ama yine aynı tarihe kadar, Osmanlı harcamalarının yarısı borç faizlerini karşılamaya gitmişti. 3 Ekim 1875 tarihinde, Osmanlı hükümeti borç faizi ödemelerini yarı yarıya azalttı - hükümetin ödeme gücüne indirilmiş ölümcül bir darbeydi bu.²³

Zarifi ve diğer Rum bankerleri, Murad Efendi ile gizlice temaslara başlamıştı. Konstantiniyye uçummun kenarına gelip dayanmış bir tımarhane gibiydi. 1876 Mayıs'ında, tersanenin aylardır maaş alamayan Müslüman ve Hristiyan işçileri greve gitti. Muhtemelen, şehir tarihindeki ilk grevdi bu. Sultan, Dolmabahçe Sarayı ile dışı Venedik Dukası'nın sarayı gibi neo-Gotik pencereler ve pembe mermer sütunlar, içi ise fildişi, somaki, mermer ve sedesüslemeli, "şark" usulü odalarla kaplı olan yeni Çırağan Sarayı arasında mekik dokuyordu.²⁴ "Halkın malmı yediği" gerekçeyle herkesin nefretini kazanmıştı. Güvenebildiği tek yiyecek ol-

duğu için, kaynamış katı yumurtadan başka bir şey yemediği söylenirdi. İgnatıyef, sefareti korumak -ve şehirde paniği artırma- amacıyla fazladan Hırvat muhafızlar tutmuştu. 9 Mayıs günü, medreselerdeki softalar bol miktarda silah satın aldı. Ordunun büyük bir bölümü Bulgar isyancılarla savaşmak üzere şehir dışında olduğundan, softalar ciddi bir silahlı güç oluşturuyor ve reform yanlısı eski Veziri Azam Mithat Paşa ile temas halinde bulunuyorlardı. Süleymaniye Camii'nde yapılan kitlesel toplantılarda, Veziri Azamin ve Şeyhülislam'ın değiştirilmesi talebi gündeme geldi. Sultan mudakiyetinin şeriata aykırı olduğunu ifade eden ayetler dağıtıldı. "Mukaddes kent'in ve siyasal reformun gücü, üstelik son kez olmamak kaydıyla, yan yana gelmişti. Bulgar ayaklanmasının sonucunda, Bulgar eyaletlerinde binlerce sivil düzensiz Osmanlı birliklerinin kıyımına uğramış durumdaydı. "Bulgarlara mezalim" sırasında ölenlerin sayısı, Konstantiniyye'de, bazıları İgnatıyef tarafından yönlendirilen diplomat ve gazeteciler tarafından abartıldı. Kurbanların davasını Gladstone benimsedi.²⁵

12 Mayıs günü, softalar sokaklara döküldü. Dükkânlar kapanmış; Müslüman ve Hristiyanlar hanların demir kapılarının arkasına sığınmıştı. Softaları memnun etmek için Mahmud Nedim'in veziri azamhğına son verildi ve bir hafta sonra, Mithat Paşa nazır oldu. Yabancı Hristiyanlar korktuklarını söylese de, softaların asıl amacı kendi hükümetlerini kurmaktır. Seçkinler -Krikor Odyan, Mithat Paşa, yeni Veziri Azam Mehmed Rüşdi ve Şeyhülislam- Abdülaziz'i tahttan indirmek ve Meşrutiyeti getirmek istiyordu.²⁶

Sultanin şahsi düşmanı olan Harbiye Nazırı Hüseyin Avni ile reformcu Süleyman Paşa, muhafız subaylarını kendi yanlarına çektiler ve bir Mason aracılığıyla -hekimi Kapoleone- Murad Efendiye ulaşmayı başardılar. Şeyhülislam Hayrullah Efendi, kendisine sorulduğunda, Sultanin indirilmesinin meşru olduğunu ifade etti: "Şayet Mü'minlerin Emîri iyi bir idare için gerekli olan siyasal vukuftan mahrum bulunup idaresinde akliselimle davranmıyorsa;

şayet şahsi masrafları imparatorluğun tahammül haddinin ötesindeyse; şayet başta kalması can sıkıcı neticelere sebebiyet verecekse, tahttan indirilmesi tek kelimeyle şart mıdır, değil midir? Şeriat, şarttır, der. Hayrullah, Allah kendisine acısın."

30 Mayıs günü, öğleden sonra saat üçte, Süleyman Paşa arkasında iki bölük askerle Dolmabahçe'ye girdi. Murad Efendi, hizmetkârları ve annesi önceden haberdar edilmişti. Süleyman Paşa, "Lütfen," demişti kendisine, "Sizi bekliyoruz. Askerler sizi bekliyor." Harekâtın başarısızlıkla sonuçlanması durumunda hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi davranabilmesi için, Murad Efendi saraydan uzaklaştırıldı. Ardından, bir kayıkla Konstantiniyye'ye getirilerek Sultan sıfatıyla kutlamaları kabul etmeye başladı. Ama Topkapı Sarayı'nda değil, Harbiye Nezareti dairesinde. Sokaklarda askerler ve halk, sevinç gözyaşları içinde, "Padişahım bin yaşa! Milletim bin yaşa!" ya da Rumca, "Zito, Zito!" diye bağırıyordu. Yine de, mutlakiyetçilerle meşrutiyetçiler arasında bir ayrılık vardı. Veziri Azam, nazırlarına, "Dostlarım," diyordu, "bunlara ayrıcalık tanımak bir işe yaramaz. Bunu yaptığınız an, hemen daha fazlasını isterler."²⁷

Sultan Muradin sade hal ve tavrı ile gözle görülür iyi niyeti, yeni tebaasını çok hoşnut ediyordu. Gazeteler, kendisini öven şiirlerle doluydu. Bu arada Abdülaziz, Dolmabahçe'de, yeğeninin başa geçişini kutlayan top seslerine uyanmıştı. Pencereden dışarı bakıp da, burunlarını saraya çevirmiş gemileri görünce, duyulur duyulmaz bir sesle, "Muradi tahta geçirdiler," demişti. Sonra bir kayığa bindirilmiş ve Topkapı'ya, III. Selimin öldürülmüş olduğu odaya konmuştu. Bunun ardından, annesi, hizmetçileri ve aile mensuplarıyla birlikte Çırağan Sarayı'nın müstemilatlarından biri olan Feriye'ye getirildi. Aşağılanmak sinirlerini iyice geriye Saraylar yaptırmış olan Sultani, şimdi subayın biri bahçedeki tamaratı denetlemekten alıkoyuyordu: "Burada durmak yasak. İçeri gir!" Zamanının çoğunu Kur'an okuyarak geçiriyordu. 3 Haziran sabahı, sakalını düzeltmek için annesinden makas istedi. Annesi,

oğlunun bu isteğini geri çevirmeye cüret edemedi. Birkaç dakika sonra, Abdülaziz'i, bileklerini kesmiş olarak, bir kan gölünün ortasında yatarken buldular, ölümün intihar neticesinde olduğuna ilişkin on sekiz ayrı hekimden rapor alınmasına rağmen, çok geçmeden, Rus sefaretinin de teşviğiyle, ortalıkta cinayet söylentileri dolaşmaya başladı.²⁸

15 Haziran günü, kız kardeşi Abdülaziz'in gözdelerinden biri olan Çerkez Hasan adlı bir subay, intikam amacıyla, paşaların toplantı halinde olduğu odaya dalarak Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı'nı öldürdü ve diğerlerini yaraladı. Zaten istikrarlı bir insan olmayan V. Murad, kendini içkiye ve uyuşturucuya verdi. Kısa zaman içinde sefirleri kabul edemez ve devlet meselelerini izleyemez hale gelmişti. Hekimler, durumunun düzeleceğine dair umudu değildi. 30 Haziran tarihinde, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Nazırlar, yeni bir anayasayı kabul edeceğini ve kendilerinin tavsiyelerine kulak vereceğini vaat eden, Sultan'ın istidatlı erkek kardeşi Abdülhamid'le ilgilenmeye başlamışlardı. Sonuçta, 31 Ağustos günü Topkapı Sarayı'nda, bir zamanlar Veziri Azam'ın divanıyla toplandığı kubbeli odada, bu kez bir başka meclis Abdülhamid'e bağlılık andı içiyordu. 34 yaşındaydı Abdülhamid.

Cülus töreni için Eyüp'e giderken, çok geçmeden Pierre Loti adıyla ünlenecek olan, Julien Viaud isimli genç bir Fransız deniz subayının kayığının yanından geçmişti. Yeni Sultanin genç ve enerjik ifadesi dikkatini çekmişti Viaud'nun: "Etrafında kara halkaların yer aldığı iri gözleriyle ince, solgun ve efkârlı bir adamdı. Zeki ve farklı birisine benziyordu." Halihazırda, Sultan'ın söylediği şuydu: "Benim siyasetim nazırlara itaat etmek olacaktır. Ne yapılması gerektiğini öğrendiğim zaman siyasetimi değiştirecek ve nazırları kendime itaat ettireceğim." Mithat Paşa, Namık Kemal, Süleyman Paşa, Odyan ve Karateodori'den oluşan bir komisyon,

* Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Ayan. (ç.n.)

1814 tarihli Fransız ve 1831 tarihli Belçika anayasaların model alan, özgürlükçü, iki meclisli* bir anayasa oluşturdu.²⁹ Yeni anayasa, Doğu ve Batı'nın bir sentezi olmak yerine, Batı düşüncesi-nin geleneksel Osmanlı mutlakiyetçiliği karşısında kazanmış olduğu bir zaferdi. Terazinin diğer kefesinde, dengeleyici olarak, ulemanın etkisi ve tahttan indirilme korkusu vardı.

Konstantiniyye'de, Balkanların içinde bulunduğu durumu müzakere etmek üzere diplomatik bir konferans düzenlenmişti. Konferansın 23 Aralık 1876 tarihinde, Bahriye Nezareti'ndeki açılış oturumu, Sultan'm yeni anayasayı onayladığını ilan eden top sesleriyle bölündü. Kanun-i Esasi'nin, Rusya'nın yeni bir anayasaya kavuşmasından yirmi dokuz yıl önce ve Avusturya ile Prusya'nın kendi anayasalarını edinmelerinden sadece yirmi sekiz yıl sonra ilan edilmiş olması, Konstantiniyye'nin modernleştirici bir metropol olarak rolünün zirve noktasıydı. Kanun-i Esasi (ya da I. Meşrutiyet), Müslüman bir ülkedeki ilk modern anayasaydı (bir Osmanlı vassalı olan Tunus'ta, 1864-66 yıllarındaki ara dönem dışındaydı).

Kanun-i Esasi, Babıâli'nin önünde, bardaktan boşanırcasına yağan bir yağmur altında, artık Veziri Azam olan Mithat Paşa, Şeyhülislam, Rum ve Ermeni Patrikleri ve içinde her ırk ve dinden insanların bulunduğu, coşkulu bir kalabalık önünde okundu. Sultan, iki kamaralı bir yasama meclisi ve bütün tebaası için ayırım yapılmaksızın "hürriyet, adalet ve eşidik nimeti" vaat ediyordu. Metnin binlerce nüshası bütün şehre dağıtıldı. Evler ve dükkânlar, ramazan gecesiymiş gibi ıslık ıslık aydınlatılmıştı. Öğrenciler ve tefeciler, Dolmabahçe Sarayı'nın ve Avrupa sefarethaneleleri gibi şehrin diğer güç merkezlerinin önünde fener alayları düzenliyor; Rumca ve Türkçe, "Çok yaşa Sultan!", "Çok yaşa Meşrutiyet!", "Çok yaşa Mithat Paşa!" nidaları duyuluyordu.

Mithat Paşa, Ermeni ve Rum patriklerini ziyaret ederek tarihte emsali görülmemiş bir adım attı. Rum Patriği, "Osmanlı İmparatorluğu'nu diriltten kişi," diye selamlıyordu kendisini. İlk meclis

için yapılan seçimlerde, Konstantiniyye adına beş Müslüman ve altı gayrimüslim (üç Ermeni, iki Rum ve bir Yahudi) mebus seçildi. Rum gazetelerinin Rumların temsil edilme hakkının bir Türk-Ermeni komplosu tarafından azaltıldığı iddialarına rağmen, seçimler sakin geçti. Öte yandan, Sultan, Mithat Paşa'nın meşrutiyetçi görüşlerinin kendi gücü için bir tehdit oluşturmamasından endişe ediyordu: Sahiden de Mithat Paşa, en yakın danışmanlarından biri konumuna gelmiş olan Ermeni aydını ve siyasetçisi Krikor Od-
yani, Osmanlı meşrutiyet ve reformları için büyük güçlerden garanti istemek üzere Londra'ya göndermişti. 5 Şubat 1877 tarihinde, Mithat Paşa azledildi ve saltanat yatına bindirilip sürgüne yollandı.³⁰

19 Mart 1877 günü ise müsteşarlar, paşalar, şerifler, patrikler, hahamlar, mebuslar, generaller, diplomatlar ve gazeteciler, ilk Osmanlı parlamentosunun açılışına tanıklık etmek üzere Dolmabahçe Sarayı'nın taht odasında toplanmış bulunuyordu. Burası, 1856 yılında, Abdülmecid'in sarayın hizmete girişi şerefine verdiği ziyafete de sahne olan salondur. Heyet-i Mebusan'daki toplam 115 mebusun 67'si Müslüman, 48'i gayrimüslimdir. Konuşulan diller arasında Osmanlıca, Farsça, Arapça, Rumca, Ermenice, Bulgarca, Sırp-Hırvatça, Boşnakça (Bosna'da konuşulan bir tür Sırp-Hırvatça), Arnavutça, Rumence, Kürtçe, Süryanice, İbranice ve Ladino bulunuyordu. Gazetecilerden biri yanındaki meslektaşına her bir mebusun dinini ve ırkını tespit etmeye çalıştığını söylediğinde, aldığı cevap, onlar ne Müslüman, ne Rum, ne de Ermeni; onların hepsi Osmanlı, olmuştur.

Sultan, arkasında erkek kardeşleri ve nazırlarıyla beraber odaya girerek altın kaplama tahtın önüne geldi. Lacivert redingotu, etrafındaki paşaların aşırı süslü üniformalarıyla tam bir tezat oluştuyordu. Derin bir hürmet ve sessizlik havası hâkimdi odaya. Ne de olsa, Sultan'a hâlâ, "Yüce Halife Sultan... muzaffer hükümdar... Gökyüzü ve yeryüzünün efendisi" deniliyordu. Ulemanın dualarının ardından, Sait Paşa, Sultanin açış konuşmasını okudu.

Bu arada Sultan, "sol eli kılıcının kabzasında, sağ eli, pek de ne yaptığını bilmeksizin kâh ara sıra çenesini okşayarak, kâh bıyığını burarak, yüzüne yavaş yavaş çöken yorgun ve endişeli bir ifade" ile ayakta duruyordu. Sekiz ay önce Loti'nin dikkatinden kaçmamış olan genç ve enerjik ifade çoktan silinmişti. Meşrutiyetin ve idari reformların tatbik edileceğini vaat eden konuşma, şu cümleyle sona erdi: "Şu andan itibaren bütün tebaamın, bugüne dek Osmanlı adını kuşatmış olan güç ve kudreti muhafaza etme çabasında bir araya geleceklerine inancım tamdır." Sultan'ın sözlerinin hiç de akıl kân olmadığını ne odanın debdebessi, ne de dışarıdaki savaş gemilerinden yükselen top sesleri saklayabiliyordu.³¹

Odada bulunmayan tek sefir İgnatıyef idi. 23 Nisan günü, Grande Rue de Pera'da gezintiye çıkmış olan halk, Rus sefaret girişinin hemen üzerinde duran çift-başlı kartalın birileri tarafından katlanarak, korkuluk duvarının arkasına konulduğunu görmüştü: Demek ki, sefaret mimarı her türlü olasılığa karşı, kartalı seyyar menteşeli yapmıştı. Sefaretin arşivi ve personeli de bir gemiye bindirilip gönderilmişti. Rusya, ertesi gün, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Tarihlerindeki bu ilk ulusal çapta halk hareketinin coşkusuyla kendinden geçmiş olan Ruslar, savaşı, Slav kardeşleri namma Osmanlı İmparatorluğu üzerine çıkılan bir Haçlı seferi olarak görüyordu.

Bir sonraki sene, 1826'dan beri yaşanan en kötü yıl oldu. 19 Mart ile 28 Haziran ve 13 Aralık 1877 ile 14 Şubat 1878 tarihleri arasında, Ayasofya'nın karşısındaki eski Darülfünun binasında görev yapan meclis, Osmanlı topraklarından herhangi bir şekilde feragat edilmesini reddetti. Ama öte yandan, Ahmed Vefik Paşa'nın başkanlığına karşın, sorunlara pratik çözümler üretmekten ziyade, hükümetin yozluğu ve verimsizliğini eleştirmeyi ve nazırları sorguya çekmeyi tercih ediyorlardı. Tunuslular, Mısırlılar, Tatarlar, Buharalılar ve Malakkalılar, Osmanlı ordusuna katılmak üzere akın ediyorlardı şehre. Zeybekler, üzerlerinde kısa beyaz panto-

lonları ve mavi ceketleri, Pera'nın konser salonlarında bıçaklarıyla tabancalarını savuruyorlardı.

. Osmanlı ordusu beklenenden daha iyi, Rus ordusu ise daha kötü savaşıyordu. Yine de, Tuna Nehri'nin güneyinde, bugünkü Bulgaristan sınırları içinde yer alan büyük Osmanlı kalesi Plevne, 10 Aralık günü, altı ay süren kahramanca bir savunmanın ardından düştü. Katliam, iltica, yetim gibi sözcükler, şehirdeki günlük konuşmalarda kullandırılmıştı. İlerleyen Rus ordularından kaçan, vagonlar ve kağnılar dolusu mülteci (Müslümanlar kadar Rumlar da) dolaşmaya başlamıştı sokaklarda.³² Şehre toplam 300.000 kişi (nüfusunun yarısı kadar insan) gelmiş bulunuyordu. Hükümet, olabildiğince çok sayıda mülteciyi Anadolu'ya ve uzak vilayelere yerleştiriyordu. Buna rağmen, Topkapı'nın alt taraflarındaki tren istasyonu civarında, çadırlardan oluşan bir mülteci kasabası kurulmuştu bile. Diğerleri ise camilerde barındırılıyordu.

Ekmeğin fiyatı beş katına çıkarken, Çerkezler çocuklar da dahil olmak üzere bulabildikleri her şeyi çalıyorlardı. Hususi evler, hatta Çırağan Sarayı bile, mülteci ve yaralıları açılmıştı. 1878 yılı Ocak ayında, halk umudunu yitirmeye başladı. Nazırlar artık sokağa çıkmaya cesaret edemez hale gelmişti. Yaşlı bir imam, Amerikalı bir şehir sakinine, paşaların Rus ya da İngilizlerden daha büyük düşman olduklarını söylüyordu: "Milletimiz harap oldu, milletimiz mahvoldu." 21 Ocak günü, Ruslar (1829 ydındaki istilaları sırasında yıkımına başlanan eski Osmanlı Sarayı'nın tahribatını tamamlayarak) Edirne'ye girdi. Kar fırtınaları ve sıfırın altında seyreden ısıya rağmen, Rusların ilerleyişi sürüyordu. Komutanları Grandük Nicholas, ağabeyi Çar'a yazdığı mektupta, "Merkeze, Çarigrad'a gitmeliyiz," diyordu, "ve orada, mukaddes davanızı tamamina erdirmeliyiz."³³

Dehşetin doruğa tırmandığı o günlerde Konstantiniyye'yi kurtaran, yine Avrupa'nın ittifakı oldu. 1829, 1839 ve 1853'ün ardından, aynı yüzyıl içinde dördüncü kez gerçekleşmişti bu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Boğazların Rus denetimine geçme-

sine karşı savaşımaya hazırды. Britanya da, Rusya'nın Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya'ya yayılmasının, Hindistan güzergâhı için tehdit oluşturacağına inanıyordu. Konstantiniyye bir dünya kentiyse, Rus işgali Hindistan'daki İngiliz denetimi için de tehlike anlamına gelebilirdi. Son büyük Müslüman güç olan Hint Müslümanlarının Osmanlı İmparatorluğu'na yakınlığı, 18. yüzyıldan beri giderek artıyordu. Sultan, Halife olarak kabul ediliyor; dinsel törenlerde onun adı geçiyordu. 1786 yılında Tippu Sahibin yaptığı gibi, kimi yöneticiler Halife Sultan'dan icazet almak için Konstantiniyye'ye elçiler göndermeye başlamıştı. Hint-Moğol İmparatorluğu'nun sona ermesi ve 1856 yılında doğrudan İngiliz idaresine geçilmesinin ardından, Hindilerin saygı ve ilgisi daha da artmıştı.

Hindistan Naibi, 1877 yılı başında İngiliz hükümetini uyararak; eğer, diyordu, Konstantiniyye Rusların eline geçerse, Britanya'nın prestij kaybı ve Halifeye saldırılması karşısında Hint Müslümanlarının gazabı, Hindistan'ın "bir kan gölüne dönmesine" neden olacaktır.³⁴

Britanya hükümeti, Rusya'nın Konstantiniyye'yi işgalim bir *casus belli* (savaş nedeni) kabul edeceğini belirterek, 1877 Temmuzundan itibaren Akdeniz filosunun bir bölümünü Çanakkale Boğazı civarında tutmaya başladı. Sefaretin askeri ataşesi ve İngiliz mühendisler, şehir ve boğazların istihkâmına nezaret ediyordu. İngiliz kamuoyu, birden Bulgar sempatisizliğini bırakmış ve Osmanlı'ya destek verilmesi yanlısı olmuştu.

Osmanlı hizmetinde bulunan iki İngiliz subayı Amiral Saygıdeğer Augustus Hobart Paşa ile Valentine Baker Paşa'dan birincisi Karadeniz filosunun, ikincisi de Balkanlar'daki bir tümenin başında gösterdikleri başarılarla tanındı. Konstantiniyye, bir İngiliz davası haline gelmişti. Stafford House Komitesi, Grosvenor House Komitesi, Türk Merhamet Fonu, İngiliz Milli Yardım Cemiyeti şehre sargı bezleri, para ve işçi gönderiyor, hastaneler açıyordu. Gelenlerin çoğu, resmi düzeyde yaşanan örgütsüzlük ve yozlaşma karşısında hayal kırıklığı içindeydi. Bununla beraber,

hemşireler Türk erkeklerini "İngiliz hastanelerindeki ortalama erkek hastalara nazaran bayanlarla ilişkilerinde daha nazik" buluyordu.

Şehirde kalan tek Avrupalı sefir olan Sir Austen Layard idaresindeki İngiliz sefareti, tıbbi levazım merkezi işlevini yürütüyordu (Diğer sefirler, Osmanlı'nın Avrupa'nın reform taleplerini reddetmesi üzerine 1877 Ocağı'nda geri çekilmişti). Kâtipler, ataşeler ve muhafızlar nasıl yara sarılacağını biliyordu. Rus sefiri, "Londra öyle yoğun çalışıyor ki," diye yazıyordu, "insan kendisini sahiden Konstantiniyye'de zanneder." Pek çok millet için hırs vesilesi olan Konstantiniyye, İngiliz diline *jingoisnî* sözcüğünü vermişti. Trafalgar Meydanı'nda toplanan kalabalıklar, ellerinde Osmanlı bayrakları, aşağıdaki marşı söylüyordu:

Savaş istemiyoruz,
Ama savaşırsak,
Mutlaka bizimidir zafer."
Gemilerimiz var,
Askerlerimiz var,
Paramız da var.
Eskiden ayıyla savaşmışız,
Hakiki İngilizler isek biz,
Ruslan Konstantiniyye'ye sokmayız!³⁵

31 Ocak 1878 tarihinde, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir mütareke imzalandı. 8 Şubat günü de, Londra'nın yaşadığı uzun bir kararsızlık döneminin ardından, Konstantiniyye'de yaşayan yabancıları korumak bahanesiyle Marmara'da demirlemiş bulunan İngiliz Akdeniz Filosu'na geri dönüş talimatı verildi. Altı İngiliz zırhlısı, 13 Şubat günü yoğun bir kar fırtınasının altında, Amiral Duckworthün yetmiş bir yıl önce şehri sindirmek amacıyla

³⁵ Aşırı milliyetçilik. Rus-Türk Savaşı'nda, Rusya'ya savaş açmak yanlısı olan aşırı milliyetçi İngiliz anlamına gelen jingo sözcüğünden, (ç.n.)

³⁶ "Tanrı'nın hakkı" için anlamına, *by jingo*. (ç.n.)

la demir atmış olduğu adalardan bu kez demir aldı. Bu arada, Osmanlı meclisi de Harbiye Nazırı ile bazı generallerin yargılanması için hazırlık yapıyordu. 14 Şubat günü, bir süre önce sadrazamlığa/başvekilliğe getirilmiş (yeni anayasaya göre, veziri azamlığın yerini sadrazamlık almıştı) ve mutlakiyet yanlısı olan Ahmed Vefik Paşa, Abdülhamid'in yayınlattığı bir fermanla Osmanlı parlamentosunun askıya alındığını ilan etti. Sonraki otuz sene boyunca, bir daha hatırlanmadı Kanun-i Esasi.³⁶

Kraliyet Donanması'nın gelişi karşısında büyük bir hiddete kapılmış olan Çar, kardeşine 10 Şubat günü gönderdiği telgrafta, Konstantiniyye'ye girilmesi talimatını veriyordu: "İşgalin gününü ve saatini sana bırakıyorum." Grandük'ün karargâhında bulunan İgnatiyef de işgal fikrini destekliyordu. Osmanlı İmparatorluğu metanetini yitirmeye başlamıştı. Ahmed Vefik Paşa, mültecilerin akıbeti karşısında gözyaşlarını tutamayan bir ihtiyar halini almıştı. Hemen her gün bir araya geldiği, eski dostu Layard'a pusulalar yazıyor ve imparatorluğu kurtarmasını istiyordu. Ocak ayında: "İntihar edecek halimiz yok ya." Şubat ayında: "Bana hiçbir şey söylemediniz. Ben de şimdi mecliste ne yapacağımı bilmiyorum." Yine Şubat ayında: "Biz mahvolmuşuz; bir sene daha nasıl dayanırız?"

Sultan, şahsen saldırıya açık olduğunu fazlasıyla iyi hissettiğinden, daha bir yıl önce Dolmabahçe Sarayı'ndan Yıldız'a taşınmıştı. Yıldız, Çırağanın üst taraflarında bir tepede bulunan ve deniz ya da karadan saldırılması daha zor olan bir saraydı. Grandük, Osmanlı filosu teslim olmadığı takdirde Konstantiniyye'yi işgal edeceğini söylediği zaman, Sultan, "Bir tek Rus askerinin bile içeri girmesine izin vereceğime, çocuklarımla birlikte önce kendimi öldürürüm," demişti. "Ruslar cesedimi çiğnemedi şehre giremez." Aslında, Rusların gelmesi olasılığına karşı, ailesiyle birlikte İngiliz sefaret gemisi *Antelope'a* binip kaçma görüşmelerini çoktan tamamlamıştı Sultan. Gemi, Sultan'a bir kaçış vasıtası bulunduğunu göstermek amacıyla, Yıldız'dan görülecek şekilde, Çırağan Sarayı'nın mermer iskelesinde bekletilmişti.

Sonunda, Rus ilerleyişi lojistik nedeniyle durdu. Edirne ve şehir arasında çoğu kötü donanımlı ve yorgun durumda, sadece 40.000 Rus askeri bulunuyordu. "Çarigrad'ın surları dışında, 30.000 Osmanlı askerinden oluşan ciddi bir engel bekliyordu kendilerini. (Mayıs ayına gelindiğinde her iki tarafta bu sayı 90.000'e-re yükselmişti.) Üstelik Grandük Nicholas, ağzına kadar dolu olan başkente girmesi halinde ayaklanmaların padak vermesinden ve Sultan'ın Bursa'ya kaçmasından korkuyordu.³⁷

Yine de Osmanlı hükümeti birkaç bin Rus askerinin Yeşilköy'e, surların dokuz kilometre kadar açığına kadar ilerlemelerine izin verdi. Ruslar, geldikleri yerden, şehrin kubbelerini ve minarelerini görebiliyordu. 24 Şubat günü, Grandük Nicholas Nikolayevich, Edirne'den trenle şehre geldi. Kendisini Osmanlı Harbiye Nazırı, generaller ve Ortodoks papazları karşıladı. Osmanlı yetkilileriyle sağlanan anlaşmalar çerçevesinde, görüşmelerini Arakel Bey ile Dadyan Artin Paşa'nın malikânelerinde sürdürdü. (Akşam yemeği için hazırlanan köşklerden birini gördüğü zaman, "Bizim kışlık sarayımız bundan daha zarif değil!" dediği anlatılırdı.) 3 Mart günü, Karadeniz'den Arnavuduk'a kadar uzanan daha büyük bir Bulgaristan yaraülmesine yarayan Ayastefanos Barış Andlaşması, [Yeşilköy'de] Marmara Denizi kıyısında bulunan Neriman Köşkü'nde, İgnatıyef ile Ahmed Vefik Paşa tarafından imzalandı. Öte yandan, Rusya, antlaşma koşullarının Britanya ve Avusturya'yı ayağa kaldırması karşısında ciddi bir endişeye kapılmıştı. Kraliyet Donanması ve Avusturya ordusundan duyulan korku, Rusya'nın Ayastefanos Andlaşması'nı askıya alarak Berlin Kongresi'ne katılmayı kabul etmesine yol açtı.³⁸

13 Haziran-13 Temmuz tarihleri arasında Berlin'de görüşmeler devam ederken, Konstantiniyye'de gerilim ve dayanışma karışımı karakteristik bir hava hüküm sürüyordu. Osmanlı ordusu yenü-mişti. Rus ordusu meydan okurcasına şehre yaklaşmış, Rus subayları sık sık şehre gelir olmuştu. Yerel Hristiyanların yardım çağn-

larıyla yüklü nümayiş ve seslenişlerinin, Rus ordusuna bir işgal bahanesi oluşturmaması için bir neden yoktu. Kısacası, bunların hiçbirisi olmadı. Dükkân sahipleri, ağızlarına kadar erzak yüklü kağnılarla Rus kuvvetlerini ziyarete gidip dolgun cüzdanlarla geri dönmekle yetiniyorlardı.

Böylelikle Konstantiniyye, 1815-1940 yılları arasında, sur dışında mevzilenmiş bir düşman ordusuyla yaşamış diğer tek büyük Avrupa başkentinden (yani, 1870-71 Fransa-Prusya Savaşı sırasındaki Paris'ten) daha esnek ve dayanıklı olduğunu kanıtladı. Paris'te, Fransız ordusunun yenilgisinin ardından İkinci İmparatorluk devrilmiş ve Cumhuriyet ilan edilmişti. Alman kuşatması esnasında şehir sakinlerinin bir bölümü fare bile yiyecek duruma düşmüştü. İnsanlar, ekmek bulmak uğruna hemen her gün ayaklanıyordu. Alman kuvvederi, Paris'in teslim olmasının ardından şehirde bir uçtan diğerine geçit töreni yapdı. Sonuçta, yaşanan toplumsal gerilim, Fransız hükümeti ile Paris Komünü arasında bir iç savaş patlak vermesine neden oldu. *L'annee terrible* (müthiş yd) olarak tarihe geçen dönemde, çoğu acımasızca vurulmak suretiyle ölen Parisli sivilin toplam sayısı, 20.000 civarındaydı. Askerler elbette dahil değildi bu sayıya. Halbuki, Konstantiniyye'nin *annee terrible* diyebileceğimiz döneminde, askeri ve idari mekanizmalar, gerek İslamiyetin disiplini ve hayırseverlik anlayışı, gerek Osmanlı seçkinlerinin gerçekçiliği ve yekvücutluğu sayesinde, daha istikrarlı olabilmisti.

Bununla beraber, azınlıkların güvenilir olduğu söylenemezdi. Kamuoyunda Osmanlı'ya bağlılığa karşı protestolar oluyor, Ermeni Patriği, "Eğer bu büyük devletin yıkılması mukadderse, onun yıkıntılarını altma gömülmeyi görev telakki ederiz," diye açıklamalar yapıyordu. Oysa bir Amerikalı, özel sohbederi sırasında, Rus ordusundaki Ermeni generallerin basanlarının Ermenileri çok sevindirdiğini belirtiyordu: "Türkler için Ermeniler gönülsüz ama mecburi hizmetkârlar, Rumlar ikiyüzlü dosdar, Bulgarlar da pek az kılık değiştirmiş düşmanlardır. Yahudilere gelince, onlar Türk-

leri hem kullanır, hem de nefret ederler. Ama Hristiyanlarla ihtilaf çıktığı zaman daima Türklerden yana olurlar." Ortasında ay ve yıldızın, köşelerinde de beyaz haçların yer aldığı "kardeşçe sevgi (uhuvvet) bayrağının altında toplanan kuvvedere, pek az gönüllü yerel Hristiyan katılmıştı. Saray tercümanı Stefanaki Vogoridi'nin söylemiş olduğu gibi, her şey muharebe meydanından çıkan sonuca bağlıydı. Konstantiniyye'nin Ermeni meclisi, Osmanlı direnişinin başarılı görüldüğü 7 Aralık günü, hükümetin yeni oluşturduğu sivil muhafız birimlerinde görev alınmasına karar verdi. 17 Aralık günü ise, Plevne'nin düşmesinin ardından, Patrik'in aksi yöndeki tavsiyelerine ve şehirde silah taşıyabilme gibi avantajlara rağmen, Ermeni ruhani meclisi sözü geçen birimlerde görev alınmamasına karar verdi.³⁹

Ermeni Patriği, Kilikya'dan Van Gölü'ne kadar Ermenilerin (en kalabalık, en mutsuz ve hiçbir yerde çoğunluk oluşturamadan) yaşadıkları eyalelerde özerklik elde edebilmek amacıyla, Grandük ve İgnatıyef'i Ayastefanos'ta defalarca ziyaret etmişti. Ayrıca, Berlin Kongresi'ne de kendi delegasyonunu göndererek özerklik ve Avrupa jandarması istemişti. Sultan bunun üzerine hiddetlenildiğinde, şöyle cevap vermişti Patrik: "Gidin Sultan'a deyin ki, o delegeleri halkımın ıstırabına çare bulmaları için bizzat ben gönderdim ve elli yıl önce Rum Patriğinin basma geldiği gibi, Patrikhane'nin kapısına asılmak pahasına bile olsa geri çağırmayacağım." Berlin Kongresi, Bulgaristan'ın bir bölümünün özerkliğe kavuşması dışında boş reform vaatleriyle kapanırken, Patrik Avrupalı delegeleri uyarıyordu: "Ermeni delegasyonu, mücadele ve isyan [örneğin, Bulgarlarinki gibi] olmaksızın hiçbir şey kazanılmayacağı dersini almış olarak dönecektir Doğu'ya."⁴⁰

Konstantiniyye Bulgarları, Ermenilerden daha sadık değildi. Vogoridi ailesi, Osmanlı İmparatorluğu içinde çok yükselmiş olmasına rağmen, imparatorluğun aleyhine döndü. Bulgar kimliğini Osmanlı'ya bağlılığından daha önemli gören Aleksander Vogoridi, 1877 yılında, Viyana'daki Osmanlı sefareti görevinden istifa

etti. Sonunda, Konstantiniyye'de servetini edinmiş pek çokları gibi, Vogoridi ailesi de Paris'e göçtü.⁴¹

Rumlar bölünmüş durumdaydı. Patrikhane ve Galata bankerleri imparatorluğa sadık kalmış ya da belki, basiretli davranmayı sürdürmüştü. Grandük tarafından gönderilen bir general Fener'e uğradığında, Patrik'in kendisini kabul edemeyecek kadar rahatsız olduğu ifade edilmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması durumunda borçlarının ödenmemesi olasılığından endişeye kapılan Georgios Zarifi, savunma ve silah alımı fonları organize ederek, meslektaşlarıyla birlikte büyük miktarlarda kâr elde etti. Zarifi ayrıca, imparatorluğun en kötü dönemi olan 1878 Mayıs'ında, şehrin gümrük gelirlerini toplama hakkına sahip oldu. Bunların yanı sıra, Konstantiniyye'nin Rum Syllogos'u, Berlin Kongresi'ne gönderdiği ve bir küstahlık anıtı sayılabilecek muhtırasında, Bulgarlar için "idrak mefhumundan neredeyse hiç nasibini almamış, *parexcellence* bir tarım toplumu" şeklinde, istihza yüklü bir ifade kullanıyordu. "Türk fethine karşı verilen dört yüz senelik bir mücadelecinin ardından, "İon Denizi'nden Boğaz'a uzanan bir Yunan devleti" beklentisi içindeydi Syllogos.⁴²

1878 yılı Mayıs'ında, Ali Suavi isimli bir Genç Osmanlı, V. Muradi serbest bıraktırmaya kalkışarak, yurtdışındaki yenilgi yetmezmiş gibi, bir de yurtiçinde ortalığı karıştırdı. Çırağan Sarayı'nda yaşayan eski Sultan, akli dengesini bulmaya başlamıştı. Bu arada, haremde Nakşidil isimli bir kadın ile V. Muradin eski dostu ve Mason biraderlerinden Kleanthes Skalieri eliyle bir entrika da hazırlanmış bulunuyordu. Saray yakınlarındaki bir evin balkonuna asılan çamaşırların renklerinden oluşan bir kod vasıtasıyla Murad ile haberleşmeye başlamış, hatta duvar dibindeki bir sarnıcın boruları içinden Çırağan'a dahi girmişlerdi. Entrikanın ortaya çıkarılması üzerine, komployla ilgisi olanlar Atina'ya kaçtı.

* Eşi benzeri bulunmaz, (ç.n.)

Ali Suavi'yi harekete geçiren etkenler muhtelifi. Kendisi Şeyhülislam konumuna gelerek İslam'ın ilk günlerinin saflığına dönülmesini istiyor, Rusya ile yapılan antlaşmanın aşağılayıcı koşullarına isyan ediyor ve cumhuriyetçi liberalizmden yana çıkıyordu. Veziri Azam ve hanedan mensupları da kendisini gizlice teşvik ediyor olabilirdi. İngiliz olan eşi bütün belgelerini yaktığı için, bu konuda kesin bir yargıya varmak zordur. 20 Mayıs 1878 günü, sabah saat on bir sıralarında, Balkan kökenli 300 mülteci saraya karadan ve denizden saldırına geçti. Saraya karadan giren Ali Suavi, hışımla harem dairesinin merdivenlerini çıktı. Hizmetkârlar kendisini Murad'ın dairesine götürdü. Eski Sultan, tam hangi gün serbest bırakılacağını bilmesede, olacıklardan haberdar edilmişti. Ali Suavi ve yardımcısı, kollarına girdikleri Muradi arabesk merdivenlerden indirirken, bir yandan da, "Çok yaşa Sultan Murad!" diye bağıyorlardı. Murad'ın kayda geçen tek sözü, geçmişte Osmanlı tahtına aday olmuş olanların da pek çok kez dile getirdiği, o kritik soruydu: "Kardeşime ne yaptınız?"

Ne var ki, Beşiktaş'tan hizmetkârların çılgınlıklarına hemen yetişen askerler, kısa süre içinde asileri bastırdı. Ali Suavi, Abdülhamid'in askerlerinden biri tarafından sopayla dövülerek öldürüldü. Merdiven baştan aşağı kopmuş kol ve cesederle dolmuştu. Murad, Yıldız Sarayı'nın Malta Köşkü'ne, ağabeyinin gözü önüne getirildi.⁴³ Kendi muhafızlarına bile güvenemeyen Abdülhamid, sukast korkusundan uyku uyuyamıyordu. Bir görüşme sonrasında, Abdülhamid'in delirebileceğini -delirmiş olduğunu- düşünmüştü Layard: "Büyük bir endişe içinde odada bir aşağı, bir yukarı yürüdü ve çocuklarından başka bir şey konuşmadı."

Osmanlı İmparatorluğu, Berlin Kongresi'nde, Avusturya ve Britanya'nın da desteğiyle Balkanların büyük bir bölümünü kurtardı. Kıbnns, Konstantiniyye'nin yeniden tehdit altında kalması olasılığına karşı elinde elverişli bir askeri üs bulundurmak isteyen Britanya tarafından işgal edildi. 18 Ağustos günü, binlerce kişinin izlediği bir veda ziyaretinin ardından, Rus birlikleri ülkelerine

doğm denize açıldı. 1879 Martı'nda da, Kraliyet Donanması Çanakkale Boğazı yoluyla geri dönüyordu.⁴⁴

Konstantiniyye'nin yekvücutluğu ile Avrupa'nın desteği, Carin Ayasofya'da ayin dinlemesine mani olmuştu. Bununla birlikte, Konstantiniyye üzerindeki Osmanlı denetimi belirsizliğini korudu. Sık sık yangın çıkıyor, "siyasi bünyenin bir anda çözülmesinden korkuluyordu. Abdülhamid, yirmi sekizinci Sultan olarak Konstantiniyye'de saltanat sürerken, insanlar otuzuncunun son Sultan olacağına dair eski bir kehaneti anımsıyorlardı. 1880 yılında bir akşam vakti, sonraki yirmi yıl içinde şehrin kalburüstü simaları arasına da girecek olan Edgar Vincent isimli genç bir İngiliz diplomat, vapura binmek üzere Galata Köprüsü'ne doğru yürüyordu. Yol boyunca, günbatımının karşısında yükselen minarelerle camilere bakarken, kendi kendine, herkesin kafasını meşgul eden o soruyu sordu: "Daha ne kadar yaşar Osmanlı İmparatorluğu?"⁴⁵

Xm YILDIZ m

Majesteleri Sultan'ın dikkatinden ve bilgisinden hiçbir şey kaçmaz. Doğrusu, başka hiçbir hükümdar, Majesteleri Abdülhamid kadar tebaasının şükranlarına müstehak olmamıştır.

Moniteur Oriental, 31 Ağustos 1896

Eğer Galata Köprüsü, Konstantiniyye'nin Doğu ve Batı'yı buluşturmak anlamında oynadığı rolün etten ve kumaştan en belirgin ifadesi idiyse, 1877-1909 arasında Abdülhamid'in ikametgâhı olan Yıldız Sarayı da onun taştan ve ahşap bir eşdeğeri idi. Avnıpa'nın moda zevk anlayışı her yerde görülebiliyordu. Tepenin biraz daha alt tarafında bulunan ahırlar ve yeşil Malta Köşkü ile birlikte, Büyük Mabeyin adı verilen sade, klasik köşk Abdülaziz ta-

rafından yaptırılmıştı (Bu köşk, Sultanin hususi meskeni ile kamuya açık bölge arasında kaldığı için Ara Bölge anlamına gelen bu adı [mabeyu] almıştı). Sarayın her tarafında, kendini Gentile Bellini'nin halefi olarak kabul eden Fausto Zonaro'nun elinden çıkma manzara resimleri ile portreler yer alıyordu. Köşkler, Sultanin pek revaçta olan mimarı Ligurian Raimondo d'Aronco tarafından, *art-nouveau* üslubunda yapılmıştı. 1893 yılında, Osmanlı sultanlarının Sevres'i saray bahçesinde açıldı - burası, İsveçli ve Fransız uzmanların Türklere porselen yapım ve boyama tekniklerini öğrettiği bir fabrikaydı. Neo-Türk üslubundaki masif büyük postane binası ya da Boğaz kıyısındaki vapur iskeleleri gibi resmi yapılarda geleneksel Osmanlı motiflerine bir geri dönüş gözleniyordu. Yıldız'da üretilen tabak ve vazolarda, çiçekli Dresden desenleri ve insan portreleri hâkimdi.

Bununla beraber, Yıldız Sarayı aynı zamanda son derece Osmanlı idi. Duvarlardaki ve sandalyelerdeki dokumalar, 1843 yılında Sultanin babası tarafından kurulmuş olan Hereke ipek fabrikasında üretilmişti. Hereke, Osmanlı'ya has olan parlak ve zıt renklerin bir arada kullanılması geleneğini korumuş ve 1886 yılında, Grande Rue de Pera'da kendi mağazasını açmıştı - bu, o sıralarda diğer sanayi kollarında olduğu gibi imalat sektöründe de yaşanan iyileşmenin bir işaretiydi. Osmanlı zevki, duvar ve tavanların süslü arabesk desenlerinde, Şeker Ahmet Paşa ile Ahmet Ziya'nın Sultan için yaptıkları camgöbeği ağırlıklı, insansız manzara resimlerinde seçilebiliyordu.

Yıldız, bunların dışında, eski Osmanlı saray geleneğine de dönmüştü. Dolmabahçe ve Çırağan saraylarının aksine, Yıldız Sarayı da, Topkapı gibi bahçeler ve yüksek bir duvar tarafından çevrelenen ayrı ayrı binaların -paviyonlar, köşkler ve atölyeler- oluşturduğu bir mozaikti. Yine Topkapı gibi, iki kattan daha yüksek yapı pek yoktu. Hükümet işleri dış avluda yürütülüyordu.

Sultanin kâtiplerinin ve danışmanlarının büyük bir bölümü Büyük Mabeyin'de otururdu. Birinci avlunun karşı tarafında, oy-

ma işi canlarıyla İsviçre dağ evlerini andıran, uzun alçak bir bina bulunur, burada subaylar kalırdı. Sultan'm hususi meskeni ikinci avluda yer alırdı. Cepheden on penceresi olan bu köşkün adı, Küçük Mabeyin idi. "Maria Theresa şansı" duvarları ve yaldızlı rokoko lambrileri ile Küçük Mabeyin, Viyana banliyölerine yerleştirilse sırtmazdı. Sultan burada ve artık yanmış olan bitişik binalarda haremi ve hadımağalarıyla birlikte yaşırdı. Hadımlarına öylesine güvenirdi ki, başhadımağasını Veziri Azam, Şeyhülislam ve Mekke Emiri ile aynı mertebeye yükseltmişti.

Yıldız, bir saray ve hükümet binası bileşimi olduğu kadar, bir müzeler kompleksi ve sanayi parkıydı da. Bölgede bir doğa tarihi müzesi ile Sultanin resimlerinin ve antikalarının sergilendiği başka bir müze daha vardı. İçinde altmış işçinin çalıştığı bir mobilya fabrikasında, Osmanlı'nın son dönem yüksek arkalıklı, süslü, yaldızlı ya da kakmalı saray mobilyaları üretiliyordu. Sultanin şahsi fotoğraf laboratuvarı, kütüphanesi ve marangoz atölyesi de kendini nasıl dinlendirdiğinin ipuçlarını veriyordu: Kızları için çalışma masaları ve yaralı askerler için koltuk değnekleri imal eden, yetenekli bir marangozdu kendisi. Yıldız'da ayrıca dört hastane, bir rasathane, bir ecza laboratuvarı, bir matbaa, bir nakış atölyesi ve bir hayvanat bahçesi bulunurdu.¹

İçinde dünyanın dört bucağından getirilmiş çiçek ve ağaçların yer aldığı, 500 dönümlük bir araziye yayılan bahçeler, Yıldız Sarayı'nın övünç kaynağıydı. Şarkbilimci Max Müller'in eşi, Küçük Mabeyin'in arka tarafına düşen iç bahçeyi şöyle anlatıyordu: "Dört bir yana, muhteşem fundalıklar ve hurma ağaçları dikilmiş, öte yandan, çiçek bordürleri de bir renk cümbüşü gibi. Portakal çiçekleri neredeyse baygın bir rayiha veriyor havaya. Bahçıvanlar her köşe başında çimlere, hatta çakıl taşı küçük ara yollara bile su,serpmekle meşgul."

Bahçelerin yeşili arasından muhafızların giydiği feslerin kırmızısı yanıp sönerdi. Sultanin suikast korkusunun haklı nedenleri vardı. Kendinden önceki iki tahttan indirilmiş, çağdaşı olan şu pa-

dişahlar, nihilist ya da anarşistlerin suikastlarında öldürülmüştü: Rus Çarı (1881), Fransa Cumhurbaşkanı (1896), Avusturya İmparatoriçesi (1898) ve İtalya, Sırbistan ve Portekiz Kralları (sırasıyla 1900, 1905 ve 1908). Sultan pek az kişiye güvenirdi: Altın kakmalı revolverleri Askeri Müze'dedir. Yıldız Sarayı'nın etrafındaki kışlalarda Türk, Arap ve Arnavut muhafızlar kalırdı. İç muhafızlar, her biri iki metreye yakın, haşin suratlı Arnavutlardı. Kumandanları Tahir Paşa, bugün hâlâ "arnavutkaldırımı" olarak bilinen yollara taş döşeme işinde çalışmak üzere, genç yaşta Konstantiniye'ye gelmişti. Arnavutlar ile Sırplar arasındaki husumet, Balkan dağlarında olduğu kadar başkentte de yoğun seyrettiğinden, günün birinde, Tahir Paşa düelloda bir Sırp öldürdü. Kendisini kaçıran arabanın sürücüsü, Hamid Efendi'ye (o sıralardanüz Hamid Efendi idi Sultan) Arnavutların yiğitlik ve cesaretinden bahsetti. Tahir'i çağırıp konuşan Hamid, gözünün tutması üzerine ona muhafızlık teklif etti: Tahir'in kaderi belli olmuştu.²

Sultanı koruyan tek birim muhafızlar değildi. Abdülhamid için, imparatorluğun yarısına diğer yarısının muhbirliğini yapması için para ödediği ve bütün büyük malikânelerde ya aşçı ya da kölelerden birinin Sultan'a muhbirlik yaptığı anlatılırdı. Evlatlar kendi babalarını jurnallerdi Saray'a. Kardeşi ve tahtın varisi Reşad (o da Yıldız Parkı'ndaki bir köşkte otururdu) ile aynı terziye giden herkesten şüphelenirdi Sultan; akrabaları, Cercle d'Orient ve İngiliz Kulübü tarafından düzenlenen bütün partilerin konuk listelerini herhangi bir entrika olasılığına karşı tek tek denedendi. Ekümenik Patrik bir keresinde, Fener'de iki piskoposla toplantı halindeydi. Yanındakilerden, odada kaç kişi olduklarını söylemelerini istedi. Aldığı cevap basitti: "Üç." Bunun üzerine, Patrik gerekli düzeltmeyi yaptı: Yedi - üç kilise mensubu ve dört duvar.³

Abdülhamid, Yıldız Sarayı'ndan nadiren çıkmasına rağmen, çağdaşları Kraliçe Victoria ya da III. Aleksander gibi monarklara nazaran daha ulaşılabilir bir hükümdardı. Kılık kıyafeti düzgün ve konuşacak meselesi olan herkes Büyük Mabeyin'e girebiliyordu.

Sultan, Osmanlı İmparatorluğu'na yakışır bir izlenim oluşturmak amacıyla, eskiyle bağlarını koparmış ve Batı saraylarında olduğu gibi seçkinler için düzenli aralıklarla eğlenceler tertip etmeye başlamıştı. Konstantiniyye'nin majestik ihtişamının son yıllarında pek çok gezgin, sefir, general ve turist, Abdülhamid tarafından akşam yemeklerinde ağırlandı. Sultan her ne kadar belli ettiğinden daha iyi Fransızca biliyordusa da, temenna faslını tercüme etmek Başteşrifatçı Münir Bey'in işiydi. Misafirlerin arasında, yukarıdaki-lerin dışında, efendilerinin karşısında bir köle gibi davranan paşalar da bulunurdu. Sultan yemek salonuna girdiği zaman, önlerinden geçip gidene kadar eğilirlerdi; öyle eğilirlerdi ki, yüzleri çocukların birdirbir oynayabileceği kadar yakın olurdu yere. Amerikalı bir konunun ifadesiyle, yemek odasına "Avrupa'nın tantanayla döşenmiş kabul salonlarının havası" hâkimdi. Hani o, "yıldızlı pencere pervazları ile ayna çerçevelerinde hâlâ son Napoleon'un tarz ve zevkinin hüküm sürdüğü odalardan." Misafirlerle, kırmızılı ve altın yıldızlı kıyafetleriyle hizmetkârlar servis yapar ve yemekler altın tabaklardan yenirdi. İster Osmanlı, ister Avrupa mutfagından olsun -1894 yılında Max Müller ailesine, Windsor usulü çorba, börek, kalkan balığı, kuzu, tavuk, bddırcın, kuşkonmaz, pilav ve ananas *à la Victoria* ikram edilmişti-, saray mutfagından gelene kadar yaptıkları uzun yolculuğun ardından yeniden ısıtılan yemekler, beklemiş ve yavan olurdu. Sultanin huzurunda, 16. yüzyıldaki gibi, kendisi konuşmadığı sürece mutlak sessizlik hüküm sürerdi. Sultan alkollü içki kullanmaz, ama misafirlere bordo şarabı ve punç ikram edilirdi.⁴

Yemekten sonra Sultan kimi zaman konuklarını ve haremni, 1888-89'da Sarkis Balyan Bey tarafından inşa edilen krem, altm ve turkuvaz renkli saray tiyatrosunda sergilenen operalara davet ederdi. Cami duvarlarından sandalye kaplamalarına kadar Yıldız Sarayı'nın büyük bir bölümünde olduğu gibi, tiyatro tavanı da sarayın adına uygun biçimde, mavi fon üzerine altın yıldızlı yıldızlarla kaplıdır. Sultan 1893 yılından sonra, Arturo Stravolo isimli

Gaetah bir İtalyan'a ait gezginci bir kumpanyayı işe almıştı. Kumpanyada, Stravolo'nun yanı sıra karısı, kızı, kız kardeşi, biraderi ve babası da bulunuyordu. Sinyora Stravolo'nun sık sık hamile kalması, genç kız rollerine çıkmasını zorlaştırmaya başlamıştı. Sultan sadece korosunun yeni üyesini dört gözle beklediğini belirtmekle yetindi.

Yıldız, Sultanin canının istediği gibi manipüle ettiği, kendine ait dünyasıydı. Mutsuz sonları sevmediğinden piyes ve operaların akışlarını değiştirir, araya kendi yazdığı bölümleri eklerdi. *La Traviata*, yeni bir finalle *Madame Camelia* olmuştu: Bir doktor geliyor ve Violetta'yı sağlığına kavuşturuyordu. Sultanin favorisi olan *Rigoletto*, yeni bir isimle *L'Opera de la fille du roi* (Kral Kızı Operası) haline gelmişti.⁵ Sultan kimi geceler de, geleneksel Türk eğlenceleri sunardı konuklarına. Bu ya Türk müziği olurdu, ya da "bellerine hatta bel aklarına kadar çıplak... kispetleri yağdan saten gibi parlayan", kel kafalı, irikıyım güreşçiler. Sultan, Avrupalı misafirlerinin surat ifadelerine bakıp, herhalde çok eğleniyordu.

Narin yapılı, kısa boylu, siyah sakallı Sultanin manyetizması, Amerikalı yazar Arma Bowman Dodds'un ifadesiyle, Yıldız akşamlarını 'özel bir elektrikli niteliğe' büründürürdü. İnce düşünceli ve kalın kafalı, cesur ve korkak, zalim ve müsamahakâr, modern ve gelenekçi, kimi zaman Kur'an sesine ve hemen arkasından (geceleleri bir perde arkasından kendisine okunan ve özel olarak tercüme ettirdiği) Sherlock Holmes maceralarına kulak veren, aynen Yıldız Sarayı gibi çelişkiler yumağı bir insandı Abdülhamid. Macar âlimi Arminius Vambéry, 'gelmiş geçmiş en büyüleyici insanlardan biri', diyordu kendisi için. İngiliz sefirlerinden birinin eşi olan Lady Dufferin de bu yargıyı pekiştirircesine, "Sultanin çok hoş bir yüzü ve zarif tavırları var," ifadesini kullanıyordu. Misafirlerinin sigaraları için kibriti bizzat çıkardı.⁶

Elinden düşürmediği sigarası ve yanında tercümanı, saatlerce sohbet eder; ya (modernleşen bir monarşi ve Rusya'nın düşmanı olarak imparatorluğun örnek alması gerektiğini düşündüğü) *Jar*

ponya'ya övgüler yağdırır, ya da 1878 yılında ülkeyi temsil etmediği gerekçesiyle meclisi askıya alışıma haklı göstermeye çalışırdı. Henri de Blowitz isimli bir Fransız gazeteciye ülkenin mali sorunlarını çözmek ve çağı yakalamak konusunda kararlı olduğunu belirtmişti: "Ama kimsenin alışık olmadığı bir aşırı özgürlük ortamı, hiç özgürlük olmaması kadar tehlikelidir. Kendisine özgürlük verilen bir ülke, nasd kullanacağım bilmediği bir tabanca emanet edilen insan gibidir." Gerekli olan, eğitimi ve Abdülhamid de pek çok yeni okul açtı. Mülkiye okulunun başarılı öğrencileri, Yıldız'da kendi personelinin arasına alınırdı. "Hastalıklanımızın hiçbir şifasız değildir," diyordu Abdülhamid. "Üstelik, iyileşmemizi mümkün kılacak nitelik ve kudretin tamamı bizim ellerimizde. Sevinimiz fazla değil, ama yine de güzel bir ülke olmalı ki burası, kimse peşinden ayrılmıyor ve herkes bizi kolay lokma kılmaya yönelik bir siyaset güdüyor."⁷

Sultan'ın manyetizmasının anahtarı iktidardı. Gerçi anayasa hâlâ kâğıt üzerinde yürürlükteydi, ama Konstantiniyye'de toplanan herhangi bir meclis yoktu. Diğer sarayların güç kaybettiği bir dönemde, Yıldız Sarayı başkenti ve imparatorluğu idare ediyordu. 1880 yılında Layard'a şöyle deniliyordu: "Majesteleri bugüne kadar olduğu gibi saltanatın tek hâkimidir. Herkes ve her şey, her zamankinden daha çok mudak idaresi ve denetimi altındadır." 1895 yılında da Fransız sefiri aşağıdaki sözleri kaleme alıyordu: "Sultan sonunda her şeyi zaptetti... En önemli konular kadar, en kayda değmez meseleler de sarayda karara bağlanıyor." Nazırlar günün ya da gecenin herhangi bir saatinde saraya çağrılabilir. Sultanin kendisine gelen bütün yazışmaları bizzat okuduğu ve belgelerini karanlıkta bile bulabilecek kadar titizlikle sıralayıp sakladığı anlatılıyordu. Saraya gelen çuvaldar dolusu mektup, odasına bırakılmadan önce, özel bir makineyle sterilize ediliyordu.⁸

Sultanin mudak iktidan, büyük meşrutiyetçi Mithat Paşa'nın 1881 yılında, Yıldızın dış bahçesindeki Çadır Köşkü'nde gerçekleşen duruşması sırasında da ortaya çıkmıştır. Mithat Paşa, Abdü-

laziz "cinayetini düzenlemekle itham ediliyordu. Duruşma sırasında, Abdülaziz'in annesi bizzat şahitlik etti. Suçlu bulunan Mithat Paşa, Mekke'nin güneyindeki Taife sürgüne gönderildi ve 1884'te burada öldürüldü.

Saray duvarları dışında imparatorluğu sürekli kemiren milliyetçiliğe kafa tutmak amacıyla, Sultan, Avrupa Komisyonu öncesinin en uluslararası nitelikli bürokrasisini devreye sokmuştu - Türkler, Rumlar, Ermeniler, Araplar, Almanlar, Lehler ve İtalyanlar. Bürokrasi mensuplarının her gün Sultan'a ulaşabilme rahatlığı, onları kısa zamanda Babîlî'de görev yapan nazırlardan daha güçlü bir duruma getirdi. 1878 yılından 1900'deki ölümüne dek saray hizmetinin başında -ve sert bir Batı muhalifi- olan kişi, Plevne kahramanı Müşir Gazi Osman Paşa idi. Oğullarından ikisi Sultanin kızlarıyla evlenmişti. Sultan'ın başkâtibi Türk'tü: Süreyya Paşa. 1894 yılında yerine bir başka Türk, Tahsin Paşa geldi. "Yorulmak nedir bilmeden aşkla çalışan, daima görevinin başında, hükümdara sorgusuz sualsiz bağlı" bir kişiydi Tahsin Paşa. On iki yıl boyunca izin almadan çalıştığı, yaz mevsiminin geldiğini bile kendisine çilek ikram edilmesinden anladığı söylenirdi. Emrinde çalışan yirmi kâtip ile Mülkiye mezunları, gece gündüz her dakika hazır olmak zorundaydı. Sultan'ın, aynı zamanda kaftancıbaşı olan sırdaşı Lütfi Ağa da Türk'tü: "Hayra yorulacak" bir rüya görmesi için Lütfi Ağa'nın kesesini doldurmak çok kârlı olabiliyordu - Bulgaristan Prensi Ferdinand'ın Müşir rütbesini elde etmesi böyle mümkün olmuştu. Türk memurlar, XIV. Louis'nin kimi saray memurları gibi, saray içinde isyana müsait yapıda olanları yatıştırmak ve gözetim altında tutmak için seçilirdi. Örneğin, radikal yazarlardan ve *Diyojen* dergisinin eski editörü Teodor Kasap saray kütüphanecisi olmuştu.⁹

Sarayda bulunan özel bürolar Arnavuduk, Balkan meseleleri, ordu ve ispiyonaj raporlarıyla (jurnallerle) ilgilenirdi. Bir tercüme bürosu, Sultan'ın pek hoşuna giden dedektif romanlarını çevirirdi. Ermeni Nişan Efendi'nin başkanlığındaki diğer büro tarafından

tercüme edilen Avrupa basınından seçmeler, genellikle hoşnutsuzluğa neden olurdu: Fransız gazetelerinden biri kendisi için *le grand saigneur* ifadesini kullanmıştı. Hazine-i Hassa Nazırı Kazaryan Agop Paşa (daima Ermenilerin elinde bulunan bir mevkiydi bu), Mezopotamya'nın petrol yüklü toprakları da dahil olmak üzere, Abdülhamid'e hususi bir emlak imparatorluğu edinmesinde çok yardımcı olmuştu.

Nicholas Mavroyeni'nin büyük yeğeni ve Osmanlı'da generallik rütbesine kadar yükselmiş tek Fenerli olan Spiridion Mavroyeni'nin sarayda hem hekim, hem de Patrikhane ile saray arasında aracı sıfatıyla bir bürosu bulunuyordu. Sivil ve askeri hastaneler başmüfettişi, ayan meclisi üyesi, vezir ve üç kez de Rum Syllagosu başkanı olarak görev yapan Spiridion Mavroyeni, efendisi hakkında hiç de olumlu izlenimlere sahip değildi. 1892'de, sarayda kaleme aldığı bir yazıda, "bencil, şüpheli, muzaffer atalarıyla zerre kadar ilgisi olmayan, tam bir despot" diyordu Sultan için. Sık sık tartışıldılar. Bu tartışmalardan birinin sonunda Mavroyeni Rus sefaretime sığınmıştı.

Sarayda bulunan en önemli Rum, Aleksander Karateodori Paşa idi. Sultan Abdülmecid'in hekimi Stefan Karateodori'nin oğlu olan Aleksander 1833 yılında doğmuştu. Berlin Kongresi'nde tam yetkili elçi, 1878-79 yıllarında Hariciye Nazırı, 1884-1894 arasında Sisam Prensi, 1895-96 yıllarında Girit Valisi ve "Majesteleri Sultan'ın Birinci Tercümanı" olarak hizmetlerde bulunmuş, pek çok dile hâkim bir kişiydi. Abdülhamid, "harikulade yetenekli bir insan; sadece Türkiye'nin değil, Avrupa'nın da en akıllı diplomatlarından biri" dediği Aleksander'a Yıldız'da bir daire vermişti. Karateodori, kendisinin de günün birinde ereceği kızları olduğunu söyler ve Yunan milliyetçiliğine pek prim vermezdi. 1901 yılında, Kraliçe Victoria'nın cenaze törenine katılan delegasyonda yer alıyordu. Bu arada, kuzenlerinden biri de Yunan delegasyonunday-

* *Le Grand Saigneu* terkihiyle sözcük oyunu yapılmış. Bu, büyük kanatıcı anlamına geliyor, ama "Hünkâr" da muhtemelen öyle demekti, (ç.n.)

dı. Aleksander Karateodori Paşa'yı görmekten ziyadesiyle memnun olan kuzeni, hemen diğer akrabalarından haberler aktarmaya başladı. Kuzeniyle sanki ilk kez karşılaşıyor gibi yapan Paşa, sıkıntılı bir ifadeyle sadece, "Teşekkür ederim," dedi. Paşa'nın 1906 yılında, Arnavutköy'de, Patrikhane ve Ortodoks Ruhani Meclisi tarafından düzenlenen cenaze töreni, atalan Mavrokordatolar tarafından başlatılan Fener geleneğinin sonunu işaretliyordu.¹⁰

1895 sonrasında, Ahmed İzzet el-Abid adında Şamlı bir Arap, Yıldız hiyerarşisi içinde ikinci kâtipliğe kadar yükseldi. Suriye'den himaye ve yardım gören Arap (Ahmed) İzzet Paşa, saraydaki en nüfuz sahibi insan olarak tanınıyordu. Abdülhamid zamanında Filistin'i elde etmek teşebbüsüyle Konstantiniye'yi altı kez ziyaret etmiş olan Siyonist lider Theodore Herzl, saldırıya hazır bir kaplana benzetirdi İzzet'i. Orta boylu, yapdı sayılabilecek bir adamdı: "Yorgun, kırışık ama zekâ yüklü yüzü çirkinliğin sınırındaydı. İri bir burnu; koyu renkli, titrek, orta uzunlukta bir sakalı ve hırçın ifadeli gözleri vardı." Hazine reformu sırasında heyet başkanlığı yapmış ve Sultan'ın hizmetinde servet sahibi olmuştu. Bununla beraber, Mavroyeni gibi o da yakınlarıyla birlikteyken efendisine duyduğu nefreti gizlemezdi. İzzet, Herzl'in 1896 yılındaki ziyareti sırasında Büyük Mabeyin'de, içinde iki çalışma masası, birkaç koltuk ve (geceyi orada geçirmesi gerekirse diye) perdeli bir yatak bulunan, küçük, kasvedici bir odada oturuyordu. "Hepsi bu kadar," diye yazmıştı Herzl. "Ama pencerelerden biri, Boğaz'ın o geniş ve ferah manzarasına bakıyor. İleride Selamlık Camii'nin minareleri ve uzaklarda, pusların arasında adalar göze çarpıyor."

İzzet ve Sultanın önemli işlerinden biri, Müslüman hacıların Şam'dan Mekke'ye ulaşımı için döşenen Hicaz demiryolu oldu. Yeryüzünün dört bir tarafındaki Müslümanların mali yardımlarıyla ve çöle demiryolu döşemenin bütün zorluklarına rağmen yapılmı sürdürülen bu hat, 1908 yılına gelindiğinde Medine'ye kadar ulaşmış durumdaydı. Geçimlerini koruma ücretiyle sağlayan Be-

deviler için hiç cazip olmasa da, Konstantiniyye'den her sene yola çıkan hediye ve hacı yüklü Sürre Alayı bundan böyle yolun büyük bir bölümünü trenle gidebilecekti.¹¹

Hicaz demiryolu, Sultan'ın başlıca politikalarından birinin dışarıya dönük bir manifestosuydu: İslam'ın dirilişi. Sırdaşlarını Rum ve Ermeniler arasından seçen ve İtalyan operalarını dinleyen hükümdarın, gerek Avrupa'nın büyüyen imparatorlukları karşısında silah olarak, gerek fakirleşmiş ve bezgin kullarına umut ve birlik aşılama aracı olarak seçimi, İslam'dı. 1892 yılında başkâtibine yazdığı gibi, "Onlara [maddi desteğini "varlıklı ve fanatik" Hristiyanlardan alan misyonerlere] karşı mücadele etmenin tek yolu, İslam nüfusunu artırmak ve Dinlerin En Mukaddesi'nin yayılmasını sağlamaktır." Saltanatı sırasında Yıldız, Müslümanların Vatikanı'ydı. Abdülaziz döneminde İslam'ın başkenti konumunu yeniden kazanan Konstantiniyye, Rus ve İngiliz emperyalizminden kaçan mülteciler için zaten cazip bir yer haline gelmeye başlamıştı. Mülteciler gazeteler çıkarıyor, Osmanlı hükümetinden maddi destek görüyor, intikam ve cihat çağrısı yapıyordu. 1876 sonrasında Konstantiniyye'ye bir grup Müslüman vaiz, derviş, talebe ve ulema geldi. Bunlar ellerine Kur'anları ve Osmanlı sancaklarını alıp Zengibar'a, Sibirya'ya ve Cava Adası'na kadar gitti. Buralarda, kudret ve ihtişamını anlata anlata bitiremedikleri son bağımsız Müslüman hükümdarı olan Sultan Halife'yi desteklemeye teşvik ediyorlardı Müslümanları.¹²

İslam'ın haftalık ifadesi, Sultan tepeden elli metre kadar aşağıda bulunan Hamidiye Camii'ne, cuma namazına indiğinde gerçekleşirdi. Sarkis Balyan tarafından 1886 yılında yapılmış olan Hamidiye, süslü Osmanlı neo-Gotik üslubunda ve Elhamra Sarayı'ndan izler taşıyan bir camidir. Duvarlarda kırmızı, mavi ve yaldızlı arabesk desenlerin yanı sıra incilerle süslenmiş hat eserleri asılıdır. Rahlesi bizzat Sultanin elinden çıkmıştır. Wilfrid Blunt 1884 yılında selamlık töreni için, "Çok basit bir görünüşü var," di-

yordu, "kılık kıyafeti iyice dökük birkaç bölük asker, ahi gitmiş vahi kalmış atların üzerinde birkaç kişi, yollara serpmek üzere kumla yüklü yarım düzine kadar çöp arabası, içinde camiye giremeyen kadınların bulunduğu iki binek arabası ve elli civarında üniformalı memur."¹³

Abdülhamid'in selamlıkları (Cuma alayları) on yıl içinde bütün zamanların en iyi Osmanlı operası haline geldi. Alaylar -piyade, süvari, topçu, mızraklı süvari, bahriye- birbiri ardına sarayın dışına geldiklerinde, emir veren komutanların bağırışları ile birliklerin ayak sesleri, başta *Hamidiye* olmak üzere Osmanlı marşlarının coşkulu nağmelerine karışırdı. Askerlerin fesleri, kızıl bir deryaya çevirirdi Yıldız tepesini. Tepeden tırnağa giyinip kuşanmış olan sefirlerle birlikte yabancı ve yerli eşraf ve gizli ajanlar da, camiye giden yolu görecektik biçimde özel olarak yapılmış bir taraça ile köşkten izlerdi töreni. Güler yüzlü yaverler konukların rahat etmesini sağlar; uşaklar ellerinde altın tepsilerle kahve, çay, şerbet, çörek, sandviç ve üzerinde Sultan'ın tuğrasının bulunduğu purolardan ikram ederlerdi.

Birlikler tüfekleriyle selam vaziyeti alırdı. Başhadımağasının önünden, zenci hadımağaları eşliğindeki harem arabaları çıkardı sarayın kapısından. Daha soma at sırtında paşalar, Tahsin Paşa'ya bağlı olarak çalışan saray kâtipleri ve şehzadeler görünürdü. En sonunda, boru sesleriyle Sultanin gelmekte olduğu haber verildi. Bir çift gri aygır tarafından yavaş yavaş çekilen, körüklü tören arabasıyla ortaya çıktığı zaman, askerler, "Padişahım, çok yaşa!" diye bağırırdı. İzleyenler saygıyla eğilirdi. Alkışın ardından, araba diplomatik taraçanın altından geçerken aniden sus pus olurdu ortalık. Herkes gözünü Sultan'a çevirirdi. O da gözlerini kaldırı ve taraçada kimlerin bulunduğunu görmek için yıldırım gibi bir bakış fırlatırdı.

Cami avlusunda küçük tebessümlerle oğullarıyla birbirlerini selamlarlardı. Şehrin en güzel sesli müezzini ezan okurdu. Sultan da, diğer müminler gibi, sıradan bir insandı artık. Ezandan sonra

camiiye girerdi. Yarım saadik namazın ardmdan, en sevdiği oğlu Burhanettin Efendi ile birlikte kendi kullandığı bir paytona biner ve geri dönerdi. Paşalarla kâtipler, nefes nefese tepeye kadar koşarak eşlik ederdi kendisine. Sultanin saraydan aşağı inışı, modern bir Avrupalı monark gibi göstermişti kendisini; tepeye çıkışı da, ordusunun başında savaşa giden Osmanlı Sultanı'nın sembolü oluyordu.¹⁴ Osmanlı'da gelenek olduğu üzere, selamlık töreninden sonra asker kordonunun arkasında töreni izleyen halkın dilekçeleri toplanır ve sarayda özel bir büroya getirilirdi. Dilekçelerin çoğu cevaplandırılırdı.¹⁵

Sultan namazdan soma Çit Kasrı'na çekilerek sefirleri ya da seçkin yabancı misafirleri kabul ederdi. Bu kabuller, bilgi vermek ya da toplamak için son derece yararlı vesileler de olabiliyordu. Sultan söylemeyi planladığı şeyleri genellikle mürekkeple bileğine not ederdi. Herzl, örneğin, Filistin'de özerk bir Siyonist varlığına karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun Düyun-u Umumiye'den kurtulmasına yetecek kadar para teklif etmişti. Osmanlı'nın Avrupa'daki imajını düzeltmek için Herzl'in basınla ilişkilerinden yararlanmak isteyen Sultan, bir an ne diyeceğini bilemez gibi olmuştu. Ama aslında, Siyonizm karşıtlığı konusunda hiçbir tereddüdü yoktu: "Bir karış toprak bile satamam. Çünkü o toprak bana değil, halkıma aittir... Yahudiler milyonlarını kendilerine saklasın. İmparatorluğum parçalandığı zaman belki Filistin'i bedava elde ederler. Ama sadece cesederimiz parçalanabilir... Biz yaşıyorken, kimsenin bizi parçalamasına rıza göstermem." "İmparatorluğum parçalandığı zaman...." Konstantiniyye'de yayınlanan resmi salnameler hâlâ Osmanlı hanedanının dünyanın en eski hanedanlarından biri olduğunu ve "ebediyen" var olacağını yazıyordu. Sultan ise, şehir sakinlerinin çoğu gibi, parçalanmanın sadece bir an meselesi olmasından korkuyordu.¹⁶

Selamlık töreninde görev alan muhafız birliklerinden biri de meşhur *zouaves à turban*, yani Sarıklı Zuhaf Alayı idi. Yeşil sarıklar giyen, Trablusgarplı Arap muhafızlardı bunlar. Taraçada bulu-

nan izleyicilerin çoğu bir zamanlar Sultanla savaşa tutuşan, şimdiyse kaftanları giyip konuk dummuna geçen Arap liderlerdi. Osmanlı İmparatorluğu, Abdülhamid zamanında hâlâ Arap dünyasının neredeyse tamamını elinde bulundumuyordu. Konstantiniyye, hem bir Arap başkenti, hem de Osmanlı'nın elinde bulunan bir siltikti. Şehir, 16. yüzyıldan itibaren Bağdat ve Kahire'nin kayıtsız ortamından uzaklaşan Arap hocaların, şairlerin ve tacirlerin uğrak yeriydi. Araplar şehre 16. yüzyılda kahve keyfini, 19. yüzyılda da operayı getirmişti. Abdülhamid Arapları siyasal ajan olarak kullanan ilk Sultan'dı. Ebu'l-Hüda adında Halepli bir şeyhi din hocası olarak Yıldız'a ve Rumeli kazaskerliğine tayin etmişti. Mutlakiyetin İslamiyet için doğal olduğunu vurgulayan 212 kadar kitap ve risalesi vardı Ebu'l-Hüda'nın. Allah, Kur'an ve Peygamber, Sultan Halife'ye itaati emrediyordu. Dindar ve hakkaniyet sahibi bir kişi olan Ebu'l-Hüda, tebaasının refahıyla yakından ilgilenirdi. Düşmanla savaşılırken ve muhaliflerle mücadele edilirken onun buyukmlarına itaat etmek bir görev idi. Yeni Bağdat, Konstantiniyye'ydı.¹⁷

Ebu'l Hüda Suriye'yi düzene koymaya çalışırken, Kuzey Afrika'daki pan-İslam siyasetinin başında Trablusgarplı Şeyh Zafir el-Medeni bulunuyordu. Büyük İslam reformcusu ve Batı'ya karşı ittifak yanlısı olan Cemaleddin Af gani de 1892'den sonra, Yddizin eteklerinde bir evde yaşamış, Sultan'ın mutfağından kammı doymuş ve saray arabalarının birinden yararlanmıştı: Afgani, İngiliz hükümetinin kendisini kullanarak Mekke şeriflerinden birinin halifeliliğini savunmasını engellemek amacıyla Sultan tarafından Londra'dan davet edilmişti. O da, Sultan'dan aldığı hediye ve ödeneklerin karşılığında, Yıldız Sarayı'nın konforlu ortamından İran'ın Şii ileri gelenlerine mektuplar gönderiyor; Sünni İslam'ın ve Osmanlı Halifeliliği'nin desteklenmesini istiyordu. 1896 yılında, Sultan'ın fazlasıyla nefret ettiği rakibi İran Şahı'na yapdan suikastın fikir babası kendisiydi. Suikastçı Mirza Rıza sorgusu sırasında 1895 yılında Konstantiniyye'deki bir buluşma sırasında Afgani'nin bütün Müslümanları "Halifelige doğru" çekme ve "Sultani bütün Müslümanla-

rın Başkumandanı kılma" arzusunu dile getirdiğini ve kendisini tiranı (Şahi) öldürmeye teşvik ettiğini itiraf etmişti. Afgani 1897 yılında, Yıldız'da resmi itibarını yitirmiş bir kişi olarak öldü.¹⁸

Sultan'm Arap politikasının bir diğer aracı da mekteplerdi. Taşra eşrafının erkek çocukları askeri ve idari mekteplerde eğitim görmeleri için Konstantiniyye'ye getirilirdi. Dolmabahçe'de, 1892 yılında bir Göçebe Aşiretler Mektebi açıldı. Amaç, "göçebe insanların ilim ve medeniyetten kaynaklanan refaha iştirak etmelerini sağlamak, büyük İslam Halifeliği'ne ve yüce Osmanlı Sultanlığı'na öteden beri duydukları doğal eğilimlerini daha da artırmak"tı. Bu çocuklar, Konstantiniyye'de geçirdikleri beş yılın ardından taşraya hoca ya da memur olarak dönecekti. Masrafları Sultan tarafından karşılanmak üzere, başkentin modern mekteplerinde okutulmak için çok daha uzak yerlerden de -Cava Adaları, Fas ve İran-talebe getirildiği oluyordu. Bunlar geri döndüklerinde koyu birer pan-İslamizm taraftarı oluyor ve sömürge idarecilerinin kendilerine Avrupalı muamelesi yapmasını bekliyordu.¹⁹

Abdülhamid, büyük Arap hanedanı Haşimilerle de bağlarını kuvvetlendirdi. Haşimiler, Hicaz'da edindikleri yarı bağımsız konum içinde 1517'den başlayarak Osmanlı'nın tebaası olduğu kadar, rakibi haline de gelmişti. Osmanlı'nın güç kaybettiği 19. yüzyıl başlarında Haşimilerin husumetinde bir artış görülmeye başlandı. Bir Fransız gezgin, "Türkler ile Araplar arasında bitmez tükenmez bir antipati ve uzlaşmaz bir düşmanlık" gözlediğim belirtiyordu. Osmanlı hükümetinin tepkisi, Cidde'deki kuvvetlerini takviye etmek ve Haşimileri Konstantiniyye'ye davet etmek oldu.

1816 yılından sonra kimi Haşimilere başkentte dolgun ücretler, eşler ve evler veriliyordu. Aynı zamanda hem tutsak, hem de şeref misafiri oldukları Konstantiniyye'de, kendilerine Osmanlı seçkin sınıfı mensupları gibi muamele ediliyordu. 1857 Ekimi'nde Reşit Paşa'nın evinde yenen bir akşam yemeği sırasında, sofrada Şerif Abdullah adında yakışıklı, ciddi, 30ünda bir adam bulunuyordu. Şerif Abdullah, Osmanlı hükümetinin hanedanm yaşlı ko-

lu olan Devi Zeyd'e karşı desteklediği genç ve daha uyumlu Dev-i Avn kolu mensubuydu. Kendisine Peygamberin soyundan gelenlerin giydiği yeşil sarığı neden kullanmadığı sorulduğunda, "Ara sıra kullanıyorum," diye cevap vermişti, "ama nesebimiz nişan gerektirmeyecek kadar meşhurdur."

Diğer yandan, Haşimilerin Konstantiniyye'deki varlığı iki uçlu bir silah gibiydi. Avrupa'nın müdahaleciliği ve teknolojik üstünlüğü karşısında Sultan'ın zayıflığını açık ederek şehirde yaşamaya devam etmeleri, halk arasında bağlılık yerine isyan duygularının artmasına yol açabilirdi. Şerif Abdülmuttalip Kırım Savaşı sırasında Konstantiniyye'den geldiğinde, Hicaz'ın ulemasına Osmanlıların lanetli mürtedler olduğunu söylemiş ve valiye "cihat" ilan etmişti. Valinin köle ticaretine son vermeye yönelik girişimleri bir süredir yerel nüfusun çileden çıkmasına neden oluyordu.²⁰

Abdülmuttalip yenilgiye uğratılarak Konstantiniyye'ye geri getirildi ve 1856-1880 arasında başkentte yaşadı. Mithat Paşa'nın dostu sıfatıyla, 1876 yılında V. Murad'ın tahta çıkma törenine katıldı. Şeriflerden birinin Mekke'de İngiliz teşviğiyle Arap işyarımı başlatmasından daha kırk yıl önce, Konstantiniyye'de bulunan İngiliz sefaretinde ve kimi Arap vilayetlerinde "Türkler için durum tamamen ümitsiz" konuşmaları zaten yapılıyor, halifeliğin "bugün Arabistan'a döneceğinden" bahsediliyordu. Sultan'ın dosuuarından Sir Austin Layard 1880 yılında "bir Arap beyefendisi" ile karşılaşmıştı. Layard, bu kişinin kendisine söylediklerini şöyle aktarıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki bütün Arap camiasmda hoşnutsuzluğun hüküm sürdüğünü ifade etti. Şayet İngiltere'den destek gelirse, diyordu, herkes hürriyet mücadelesine hazır... Şu anda bütün gerçek Müslümanlar asıl dini lider olarak Mekke Şerifi'ni kabul ediyor." Mekke Emiri ve Şerifi olduğu Babıâli'de törenle ilan edilmiş olan Abdülmuttalip, o sene tekrar Mekke'ye döndü: Sultan, Mithat Paşa ve V. Murad'm bu kadim dostunun Mekke'ye kıyasla Konstantiniyye'de daha tehlikeli olacağını düşünüyordu.²¹

Bütün bunlara rağmen, şerifler Abdülhamid zamanında şehrin en saygın sakinleri arasında olmayı sürdürdü. Abdülmuttalip'in torunu Ali Haydar 1866 yılında Konstantiniyye'de doğmuş, Yıldız'ın eteklerindeki köşklere birinde bulunan saray mektebinde şehzadeler, Kırım Hanları'nın torunları ve paşa çocuklarıyla birlikte okumuştur. Şeyh Ebu'l-Hüda ve Sultan Abdülaziz'in oğullarından Abdülmecid Efendi ile dostluklar kurmuştu. Okuldan şikâyet edecek olduğunda dedesi, "Dosdoğru okula gitmezsen, seni hemen Mekke'ye geri gönderirim," diye azarlamıştı kendisini. Peygamber sülalesi 19- yüzyılda Konstantiniyye'yi ev, Mekke'yi sürgün yeri gibi görüyordu.²²

1893 yılında, Devî Avn kolundan, 1853 Konstantiniyye doğumlu, Şerif Hüseyin isimli bir başka Haşimi, oğulları Ali, Abdullah ve Faysal ile beraber, Yeniköy'de bir yalıda oturmak üzere doğduğu kente döndü. Sultan hesabına muhbirlik yaptığı söylenen muâkiyet yanlısı Şerif Hüseyin, meclis yerine faaliyet gösteren Şûrâ-yı Devlet'te üyeydi. Kendi kuzenlerinden biriyle evli olduğu halde, Reşit Paşa'nın torunlarından Adile Hanım'la da evlenmiş ve bu izdivacından, 1898 yılında küçük ve en sevdiği oğlu Zeyd dünyaya gelmişti. Oğlunun doğumundan birkaç sene sonra, Yeniköy'den Büyükdere sırdarındaki ormanlık bir tepede yaptırdığı başka bir köşke taşındı - "Sultan'dan ve muhbirlerinden uzağa."

Gerek Şerif Hüseyin, gerek Şerif Ali Haydar ve aileleri, Osmanlı ve Arap olmak üzere iki kimlikli yaşamışlardı. Şerif Hüseyin'in oğulları, Sultan'ın tuttuğu hocalar tarafından Türkçe konuşmaya zorlanırdı — onlar ise, ömürlerinin sonuna kadar, etraflarında Araplar varken söylediklerinin anlaşılmasını istemedikleri zaman kullandılar Türkçe'yi. Şerif Hüseyin'in ikinci oğlu Abdullah anılarında (anılarını yazdığı tarihte Ürdün Kralı olmuştu) Hicaz'ın "güzelim Arapça'sını, hurma ağaçlarını ve binalarını" överken, sıra Konstantiniyye'ye geldiğinde daha da coşuyordu: "Halifelğin tahtı... tarife sığmayacak kadar büyüleyici; ister yaz, ister kış, hangi mevsim olursa olsun insanı meftun eden muhteşem bir şehir.

O sularının saflığı, o meyvelerinin lezzeti!.. Dili, meşrebi değişik değişik sayısız Müslüman var içinde. Yine de hiç kimse göze batmaz, hiçbir şey insanı yadırgatmaz. Hangi ülkeden ne ararsanız bulabilirsiniz."²³

Şerif Abdullah, Boğaziçi'ni özellikle keyifle hatırlıyordu. Sultan Yıldız'ın yüksek duvarlarının gerisinde saltanatını sürdürürken, ikinci altın çağını yaşıyordu Boğaz. Her mayıs, Konstantiniyye'yi tepelerin üzerinden Tarabya'ya bağlayan yol, Boğaz'daki villalara eşya taşıyan kağnılarla dolup taşardı. Sabahın erken saaderinde işe koyulan hizmetkârlar, akşam taşınma işi bitene kadar efendilerinin yeni malikânesini hazırlardı. Boğaz'ın üst yakalarında hava o kadar temizdi ki, "bedene kuvvet, gönüle ferahlık verir" diye tarif edilirdi. Abdülhamid döneminde Osmanlı Bankası'nda çalışmış olan Louis Rambert de Boğaz karşısında büyülenenlerden biriydi: "Bu ne aydınlık! Bu nasıl bir gün ışığı! Yaz mayıstan kasıma kadar sürüyor burada. Neredeyse tek bir bulut bile olmaksızın, ancak bir hava masmavi aynanın içinde aksediyor. Boğaz vapurlarının her sabah başkente gidişi ve her akşam geri dönüşleri, insanın akimi başından alan bir manzara nakşediyor muhayyileye." 1912 öncesi Konstantiniyye'ninin *douceur de vivre* (yaşam tadılığı), 1789 öncesi Paris'inde olduğu gibi, o dönemi yaşayanlar tarafından bir daha asla unutulmadı.

Boğaz'ın her iki yakasında dizi dizi yalılar uzanırdı. Bunların en büyükleri, sarayların yakınında ama fazla içli dışlı olunmasına mani bir mesafede bulunan ve prenseslere ait olan yalılardı. Tarabya'da biri biterken diğeri başlayan yeşil parklar, sefirlerin ahşap beyaz yalıları ile sefaret istasyonlarının (her sefaretin bir gemi bulundurmasına izin verilmişti) demirli olduğu denizin mavisine sokulurdu. Tarabya iskelesi öğleden sonraları tam bir uluslararası piyasa yeri idi. Gazeteciler son dedikoduları burada yayıyor ya da öğrenirdi. Diplomatlarla bankerler tenis müsabakaları, polo karşılaşmaları (1913 yılında Harold Nicolson'm sekreterliği-

ni yaptığı Konstantiniyye Polo Kulübü Büyükdere'deydi), balolar ve daha bir yığın etkinlik için plan yapardı. Hariciye Nezareti'nin kıdemli memurlarından birinin oğlu ve Osmanlı kentinin son dönem tarihçilerinden olan Said Naum Duhani şöyle yazıyordu:

Sevgililer, bankerler, nazik beyler, ihtiraslı baştan çıkancılar; herkes birbirine sadece buna alışık olanların doğru anlayabileceği işaretler gönderirdi. Piyasaya çıkmak Levanten gratin* [Mavrogordato, Zarifi, Testa ve Ostrorog aileleri] arasında her iki cins için de yararlı bir faaliyetti. Erkekler ayaküstü iş bağlayabildiği gibi, bekâr kızlar da sefaret ataşelerinin gönlünü çelip müstakbel kocalarını bulmak için bundan daha iyi fırsat yakalayamazdı.²⁵

Tarabya, Avrupalı ve Levanten'di. Daha geleneksel bir yaşam tarzının odağı kayıklardı. Modern Türk romancılarının en büyüklerinden Yakup Kadri, *Nur Baba* (1921) isimli eserinde, varlıklı saray memuru Safa Bey'in yalısının önünde, Boğaz'm alaca sularında sanki mavi bir boşlukta asılı gibi bekleyen kayıkları anlatmıştı: "Körfez sanki bayram yeri gibi, tepeden tırnağa ışık ve ahenk içinde yüzerdi. Bebek ve Kandilli'den Sarıyer ve Çubuklu'ya kadar, keyif ve eğlence peşinde Boğaz'm her iki yakasmdan pürtelaş, balık sürüsü gibi sökün eden, oynak sandallar buraya mudaka uğrardı." Bir yandan musikinin sesine kulak verilirken yığınla kayık yan yana demirler; kadınlarla erkekler kâh kaçamak bakışlar fırlatır, kâh birbirlerine çiçek verirlerdi.

Mehtaplı gecelerde iyice kendinden geçen Safa Efendi pence-resinin başından*hiç ayrılmaz ya da bir an dürbününü gözlerinden indirirken arkadaşlarına şöyle fısıldardı:

Harika bir dürbün bu! Hasene Hanım tam burada, önümde duruyor. Elimi uzatsam, dokunacağım sanki! Şu yan kayıktaki adama bak! Bir an bile burnunun dibinden ayrılmıyor. Yapışıklar sanki. Hah, hanımlar sırtını döndü ona. Ne saçlar, ne saçlar, ne saç-

• Fr. seçkinlerin krema tabakası, (ç.n.)

lar! Eski keseler gibi!., ve işte Faik Bey'in kızları! Vay, vay! Ne uçan tazeler bunlar! İşleri güçleri sabahtan akşama kadar sürtmek. Zannımca, kayıkçılarla aralarında bir şeyler var. Gülmeleri, konuşmalan pek aşına, pek serbest ve teklifsiz! Tuhaf. Mısırlı Raksinaz Hanımefendi'yi göremiyorum bu akşam. Henüz gelmedi zahir.

Çalgıcılar ve tepsiler dolusu yiyecek ve içeceklerle yüklü kayıklar diğer geceler Kalender Körfezi'nde buluşurdu, öbür kayıklar musiki dinlemek için etrafta toplanır, sal gibi yükselip alçalan bir kütle meydana getirirlerdi. Sultan Abdülaziz zamanında, "gönüller daha şen, duygular daha kuvvetli, kollar daha güçlü, hayat daha telaşsız ve keseler daha dolgunken", sayıları bine kadar ulaşan kayıkların gecenin ve musikinin güzelliğinden büyülenmiş bir halde, şafak sökene kadar Boğaz boyunca bir koydan diğerine sürüklendikleri anlatılırdı.

Hidiv İsmail, *Aida'yı* da bestelettirdiği Mısır'da yaşarken Batı müziği dinlerdi. Son dönemlerinde gelip yerleştiği Konstantiniyye'de ise çocukluğunun zevklerine dönmeyi tercih etti. Emirgân'daki yalısında, ayışığı ortalığı pırıl pırıl aydınlatırken yüz kişilik bir kadınlar korusu geleneksel musiki icra ederdi. Sarkılan dinlemeye gelen kayıklar, Emirgân'dan Asya yakasma kadar uzanan bir köprü oluştururdu. Kölelerden birinin öyle gür bir sesi vardı ki, karşı yakadan duyulur ve Boğaz'ın tepelerinden iki, hatta üç kez yankılanırdı. Ne var ki Sultan, hem halkın böyle geniş kidelelerinde bir araya gelmesinden, hem de Paşa'nın popülaritesinden çekiniyordu. Yıldız Sarayı, Müslüman kadınların seslerinin böyle uluorta dinlenilmesinin münasip olmadığını ifade eden bir fermanla, eğlenceleri yasakladı.²⁶

Boğaz'daki saraylardan bir tanesi vardı ki; sandal, kayık ya da sefine, hiçbiri uğrayamazdı kıyısına. Bu, tahttan indirilen V. Murad'ın, Yıldız'daki kardeşi için sürekli bir tehdit ve utanç vesilesi gibi yaşadığı Çırağan Sarayı idi. 1876 yılından sonra, V. Murad ve II. Abdülhamid -Kraliçe Mary ile I. Elizabeth gibi- asla bir araya gelmeyen, iki rakip hanedandı. V. Murad sarayın sol yanında,

şimdi bir okul olan ve saray duvarları kadar nüfuz edilemez bir gizlilik perdesi arkasında bulunan, ayrı bir harem dairesinde yaşırdı. Çocukları ve haremının de dahil olduğu altmış kişilik bir maiyetle paylaşırdı esaretini. Aile halkı ya amatör tiyatro gösterileri, ya da klasik ve geleneksel müzikle teselli bulmaya çalışırdı. Musika-i Hümayun şefi Guatelli Paşa, V. Murad'ın çocukları ve to-runlarına ilişkin olarak Abdülhamid'e, "Majesteleri," derdi, "onları dinlemeye gidiyorum, yoksa herhangi bir şey öğretmeye değil." V. Murad şiir okur ve yazar, beste yapar (besteleri arasında bir marş ile bir polka da vardır), dürbünle Boğaz'ı seyreder, brendi ve şampanya içerdi. Asla namaza gitmezdi. Bazen çocuklarına, 1867 yılında Abdülaziz ile birlikte yaptıkları Fransa ve İngiltere gezilerini anlatır, "Bir gün hümyetimize kavuşacağız. O zaman sizi bir gemiye bindirip oralara götüreceğim," derdi.

İçeri dış hekimi girmesine izin verilmediği için, V. Murad kendi dişini çekmesini de öğrenmişti. Üstüne basma yeni giysi pek almaz, giydikleri haremde dikilirdi. Yıldız'dan her gün bir mabeyinci gelir ve kendisine bir şeye ihtiyacı olup olmadığı sorulurdu. Bir şey istemeyi gururuna yediremezdi. Bir keresinde, haremının ısrarlarına dayanamamış ve bir takvim getirilmesini istemişti. Mabeyinci reddetmişti bu isteği. Abdülhamid kardeşinden nefret ederdi. Sonraları, V. Murad'ın idamı için Şeyhülislam fetvaları da bulunmuştur. Ama 19. yüzyıl sonlarında hanedan kıyımı artık pek münasip görünmüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nu belki de bir meşrutî monarşiye dönüştürebilecek olan bu liberal şehzade, yirmi sekiz yıllık esaretin ardından, 1904 yılında, 64 yaşında öldü.²⁷

Boğaziçi'nin sihirli mikrokozmosunun gerisinde, şehir giderek modern bir görünüm almaya başlamıştı. *Art nouveau* tarzı, çiçeklerde ve kavislerde belirginleşen vurgusuyla Osmanlılara özellikle hitap ediyordu. Sultan'ın İtalyan mimarı Raimondo d'Aronco tarafından yapılan binalar arasında, 1895'te tamamlanan masif Haydarpaşa Tıbbiyesi (Asya yakasına yapılmasının nedeni, öğrencile-

ri muhtemelen Pera'nın yozluğundan uzak tutmaktı), Grande Rue de Pera'nın sonunda 1901 tarihli Casa Botter ve Tarabya'daki 1905 tarihli İtalyan yazlık sefareti vardır.²⁸

Galata Köprüsü üzerinde Avrupa tarzı giyim istisna değil, kaidiydi. Halil Halit isimli, genç ve akıllı bir Müslüman, cübbe ve sarıgın zorunlu olduğu gerekçesiyle medreseye gitmeyi reddediyordu: "Pek çok hemşerim gibi ben de çağdaş görünmek ve daha modern tarzda giyinmek arzusuyla doluyum.". Sıradan evlerde çerçeve hat eserleri, alçak divanlar ve bunun gibi tek tük eşyalar hâlâ göze çarpıyordu, öte yandan, Sanayi-i Nefise Mektebi ile müzeler müdürü Osman Hamdi Bey, Rumelihisarı'ndaki yalısında yaşayan ve erkeklerin de katıldığı eğlenceler düzenleyen şair Nigar Hanım ya da Şakir Paşa ailesi gibi Osmanlı seçkinleri, kıyafet, tavır ve kullandıkları mobilyalar bakımından ebeveynlerinden ziyade Paris ya da Londra'daki çağdaşlarını hatırlatıyorlardı.

Eskinin (kahvesiz) tütün çubuğu ve itiriyat geleneği ortadan kaybolmaya başlamıştı. Bütün sık evlerde bir piyano vardı. Yemek servisi yere konulan büyük bir sini yerine, masa üzerinde çatal ve bıçaklarla, Fransız usulü yapılıyordu. Servise ailenin en büyüğünden değil, kadınlardan başlanıyordu. İnsanların Osmanlı olduğu sadece en samimi ortamlarda bile başlarından çıkarmadıkları feslerinden anlaşıyordu. Mısır hükümdar ailesinin Halim koluna mensup kimi hanımlar kendi modernliklerinden öylesine eminidiler ki, geleneksel Osmanlı kıyafet ve mücevherlerinin kullanılmasını moda haline getirmişlerdi.²⁹

Aile ilişkileri de değişmeye başlıyordu. Denetimi elden bırakmamak hususunda son derece ciddi olan Abdülhamid'in yaptırmış olduğu, Osmanlı tarihinin en doğru istatistiğine göre, 1907 yılında, şehirdeki evli erkeklerin sadece yüzde 2.16'sının birden fazla karısı vardı.

Konstantiniye halkı, geniş çapta doğum kontrolü uygulayan ilk Müslüman gruptu. Aile nüfusunu sınırlamak için sık sık düşük

yapma yoluna gidilmesi, Abdülhamid'i çok şaşırtmıştı. Rahim ağzına sabun türünden gebelik önleyici tablet yerleştirmek ya da sperm öldürücü olarak limon suyu kullanmak da yaygın olarak başvurulan yöntemlerdi.³⁰

Osmanlılar Arapça ve Farsça'yı da terk etmeye başlamıştı: Hüseyin Cahit adında bir münevver, "Gözlerimin açılmasını sağlayan, her şeyden önce Fransız dili ve kültürüdür," diyordu. Bir diğer Konstantiniyeli yazar Ahmed Mithat Efendi, Osmanlıca'nın iyice çürüdüğünü, neresinden tutsanız elinizde kaldığını düşünüyordu.³¹

Gözlerini ileriye çevirmiş seçkinlerle Sultan'ın geleneksel istibdat idaresi arasında, yani şehirle saray arasında bariz bir çelişki vardı. Abdülhamid, çağın en önemli iki akımına, sanayileşme ile milliyetçiliğe kafa tutuyordu. Avrupa firmalarının ekonomiyeye daha fazla nüfuz etmesini engellemek amacıyla, Konstantiniyede hemen hiçbir büyük fabrikaya izin verilmedi. 1891 yılına gelindiğinde, Haliç'teki Feshane ile dokuma ve barut fabrikalarının dışında-şehirden toplam on iki fabrika bulunuyordu. Bunlardan on tanesi ipek, tuğla, porselen ve cam, diğer ikisi de havagazı ürettiyordu. İzmir, Selanik ve Yıldız Sarayı'nın ayrıcalıklı dünyasında elektriğe izin verilmiş, ama hastaneler, sefarethaneler ve Pera Pallas Oteli haricinde. Konstantiniyeye bu hak tanınmamıştı.³² 1876 öncesinde görece modern bir kentti Konstantiniyeye. Abdülhamid döneminde ise, zamana ters düşen bir hale geldi.

1887 yılına ait bir vergi listesine göre, başkentte hâlâ 287 lonca faaliyet gösteriyordu. Bütün loncaların -kayıkçılar, kasaplar, ya da hamallar- başında bir mabeyinci bulunuyor; böylece hem Yıldız Sarayı'nın şehir üzerindeki denetimi, hem de loncanın kendisi güçleniyordu. Hamal loncası, büyük gemileri açığa demirlemeye ve hamalların kayıklarını kullanmaya zorlayabiliyordu — dolaşısıyla, limanın kârlılığı azalıyordu. Hükümetin ve bir grup yabancı yatırımcının 1890 yılından beri planladıkları, limanın modernizasyonu çalışmaları ertelenmişti. 1895 yılından sonra, üyelerin bü-

yük bölümünü Ermeniler yerine Kürtlerin oluşturmaya başlaması üzerine loncaya başka bir biçim verildi.³³ Zira, vilayetlerdeki etnik çatışmalar, Konstantiniyeye sokaklarında kan davalara yol açmaya başlamıştı.

1880'lerde, bazı Ermenilerin Patrik Hrimyan'ın kehanetini doğrularcasına şiddetli isyanlara yöneldiği görüldü. 1887 yılında, Cenevre'de Hınçakyan Partisi kuruldu. Rus popülizmi ve nihilizminin etkisindeki, bölgenin bu ilk devrimci Marksist partisi, Konstantiniyede, özellikle yabancı şirkelerde çalışan Ermeniler arasında 700 üye buldu. Üç yıl sonra Tiflis'te, kısa süre içinde Daşnaklar adıyla tanınacak olan başka bir devrimci Ermeni partisi daha ortaya çıktı. Ermeni davası Çar hükümetine duyduğu sempatiyi yitirmiş, bunun yerine devrimci bir şevk ve teşkilada donanmıştı. Hınçak ve Daşnaklar, Sultan'm hizmetinde çalışan Ermenilere suikastlar düzenlemeye başladı.

Hükümet korku ve nefret içinde, dikkatini Ermenilere daha çok çevirmeye başlamıştı. Sultan, 1889'da Yıldız Sarayı'nda, İngiliz hükümetinin Macar ajanlarından tarihçi ve Türkolog Arminius Vambery ile konuşurken, sinirinden fesini eline almış bağıırıyordu: "İngiliz dostlarınıza ve bilhassa, kendisine büyük saygı duyduğum Lord Salisbury'ye şunu söyleyin; ben Ermenistan'daki illetin çaresine bakmaya hazırım. Bağımsız bir Ermenistan'm kurulmasına izin vereceğime (bu noktada iyice coşuyordu) gelip kafamı koparsın daha iyi."³⁴

Yıldız arşivleri, Sultan ve memurlarının Ermenilere "Devlet-i Âli'ye karşı "fena emeller" besleyen "sahtekârlar" gözüyle baktıklarını göstermektedir. Sultan'a göre, Ermenilerden çok Kürtlerin yaşadığı göz önüne alınarak, doğu vilayetlerine rahatlıkla Kürdistan denebilirdi. Ermenistan'a reform götürmek, "sol elle sakalı kaldırıp, sağ elle kendi boğazını kesmek"ten farklı olmayacaktı.³⁵

27 Temmuz 1890 Pazar günü, Ermeni patrikliğinin önünde meydana gelen "Kumkapı patirtisi", yeni bir dehşet halkasının önü-

nü açtı. Çoğunluğu Kafkas kökenli bir grup Hınçak devrimci, katedrali kuşattıktan sonra Patrik'i hırpalayıp Sultan karşıtı bir manifesto okudu. Polislin ateş açması üzerine, yirmi Ermeni yaşamını yitirdi. Bu arada iki polis de öldürüldü - 1453 yılından beri ilk kez, Hristiyanlar Konstantiniyye'de Osmanlı kuvvetlerine saldırma cürretini göstermişti. Patrik, hem polisi, hem de teröristleri protesto etmek amacıyla görevinden çekildi. Kalabalık, "Çok yaşa Hınçak komitesi! Çok yaşa Ermeni halkı! Çok yaşa Ermenistan!" diye bağırarak Hınçakların yaryna geçmişti. Kimileri, büyük güçlerin müdahalesini gerektirecek bir katliam yaşanması umudu içindeydi. Ertesi yd, Ermeni anayasası (nizamnamesi) askıya alındı. Patrik, 25 Mart 1894 tarihinde Kumkapı'da bir kez daha genç bir Ermeni teröristin saldırısıyla yaralandı.³⁶

18 Eylül 1895 günü, devrimci Hınçak komitelerinin aylar süren hazırlığının ardından, çoğu bıçaklı ve tabancalı 2000 kadar Ermeni, "Ya Hürriyet, ya ölüm" nidalarıyla Kumkapı'dan Babıâli'ye doğru yürümeye başladı. Bir taraftan da, "Ermenilerin perişanlığını Babıâli'nin iyice anlaması için" devrim marşları söylüyorlardı. Patrik, nümayışe katılmaya zorlanmıştı. Ermeniler, davaları ile Avrupa emperyalizmi arasında bir bağ da kurmuştu. Sefarethanelere gönderilen bir mektupta çeşitli reformlar yapılması (konuşma ve toplanma özgürlüğü, silah taşıma izni ve katliamlara bir son verilmesi) ve Doğu'daki altı "Ermeni vilayeti"nde Avrupalı bir genel vali idaresinde bir asayiş kuvveti bulundurulması isteniyordu. Avrupa'nın ekonomik nüfuzunun artmasını istiyor ve aynı zamanda, eğer yardım edilmezse, Ermeni protestosu "yankılarını ülkelerinizdeki çalışan sınıflarda bulabilir" tehdidini savuruyorlardı.

Osmanlı'nın tepkisi acımasızdı. Polis kalabalığın üzerine ateş açtı. Hükümet, Müslümanlar arasındaki samimi öfkeyi siyasal amaçlarma alet ederek, Abdülhamid dönemi Konstantiniyyesi'ne uygun bir ifade kullanmak gerekirse, "güruhu dağıttı". Müslümanların yalnız Kumkapı'da değil, diğer mahallelerde de Ermenileri

öldüresiye dövmelerine göz yumuldu. Polis olanları ya seyrediyor, ya da bizzat katılıyordu: Bazı Ermeniler karakol avlularında sopayla dövülerek öldürüldü. Bu sırada saldırılar başladı. Kalabalık, bazı istisnalar dışında, bu kez yabancıları, onların Ermeni hizmetkârlarını, Ermeni Katolik ve Protestanları korumak konusunda dikkatliydi. Katliamlar iki gün boyunca devam etti. Bazı bölgelerde bu süre iki haftayı buldu. Durumdan en çok mağdur olanlar, Doğu'dan yeni gelmiş olan -hamallar ve liman işçileri gibi- fakir Ermenilerdi. Zira, kıyafetleri ve aksanları kendilerini hemen ele veriyordu. Daha varlıklı Ermeniler evlerine ve kiliselere saklandı. Patrik yaşadığı şok yüzünden yatağa düştü.³⁷

Rumların 1895 yılında Ermenilere, Ermenilerin 1821'de kendilerine göstermiş olduğu yakınlıktan daha fazlasını gösterdikleri söylenemezdi. Yunan Bağımsızlık Savaşı önderinin oğlu Prens Nikholas Mavrokordato, Fenerlilerin diğer torunları gibi bir Yunan politikacısı ve diplomatı olmuştu. 1894 yılında, dedelerinin yaşadığı kente Yunan sefiri sıfatıyla döndü. Cercle d'Orient'ın başkanlığını da yürüterek şehrin tanınmış simalarından biri haline gelmesine rağmen, Nikholas da babası gibi koyu bir Yunan milliyetçisiydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü prensibini, "beyhude ve gülünç bir formül" olarak nitelerdi. 1895 yılında kaleme aldığı bir yazıda, Osmanlı otoritelerinin bir yandan Rumlara "samimi dost" gözüyle bakıldığını garanti ederek, öte yandan Rum evlerinde hizmetkârlık yapan Ermenileri serbest bırakarak Ermenilerle Rumları bölmeye çalıştığını vurguluyordu. Ekümenik Patrik moral destek sağlamaya çalışmaktaydı: "Akılcı tutumlarını hep sürdürögelmiş olan Rumlar, bu çalkantılı günlerin de barış içinde üstesinden gelecektir." Sahiden çalkantılı günlerdi. 10 Eylül günü Ermeniler Ortaköy'de Rumlara saldırmıştı. Katliam boyutunda, daha kötü saldırılar Doğu'da Ermenileri harap ediyordu. Sonunda, yabancı sefirler ortak bir nota hazırlayarak duruma müdahale etti. Sultan, reform vaat eden bir ferman imzaladı, ama arkası gelmedi.³⁸

Dehşet, 26 Ağustos 1896 tarihinde Konstantiniyye'ye geri döndü. Daşnak partisine mensup Ermeni devrimciler, özellikle Galata ve Samatya'da bir dizi, iyi planlanmış bombalı saldırı başlattı. Eylemlerin en çarpıcısı, o gün öğleyin saat birde, hamal kılığında girmiş yirmi beş Ermeni'nin Osmanlı Bankası'nın Galata'daki merkez şubesini işgal etmeleri oldu. İşgal noktası olarak burasının seçilmesinin iki nedeni vardı: Birincisi, binanın sağlam yapısı herhangi bir kuşatmaya karşı direnişi kolaylaştırmıyordu. İkincisi, bankanın mali önemi, olayın Avrupa'da yankı bulmasının garantisiydi. İki görevliyi öldürdükten sonra personel ve müşterilerden 150 kişiyi rehin alan işgalciler, eğer Avrupa himayesi altında Ermeni özerkliği talepleri yerine getirilmezse bankayı havaya uçuracaklarını belirtiyorlardı. Bankanın yöneticisi Edgar Vincent, ofisi en üst katta olduğu için çatıya açılan bir pencereden kaçmayı başarmıştı. Sefaret tercümanları vasıtasıyla yürütülen uzun görüşmelerin ardından, teröristlerin Vincent'in yatıyla şehri terk etmelerine izin verildi. Sonunda, Fransız sefaretine ait bir gemiyle Marsilya'ya götürülerek burada serbest bırakıldılar.

Osmanlı hükümeti bir kez daha dağıtmıştı güruhu. Ermeniler, Hasköy, Tophane ve Galata'da softalarla haydutların saldırılarına uğramaya başlamıştı. Ordu ve asayiş kuvvetleri ya seyirci kalıyor, ya da yardımcı oluyordu. Pek çok kişi evlerine ya da hanların ağır demir kapılarının arkasına saklanmıştı. Osmanlı Bankası memurlarından Louis Rambert, şu notları düşünüyordu günlüğüne: "Ermenilere ait bütün evlere saldırılıyor, küçük dükkânları yağmalanıyor. Bütün bunlar olurken neredeyse hiç ses çıkmıyor [zira katiller silah yerine sopa kullanıyordu]. Sokakta görülen bütün Ermeniler öldürülüyor." - Grande Rue de Pera'da bile. Cesetler kağıtlarla toplanıyordu. Galata Köprüsü üzerinde toplanan büyük bir kalabalığın keyifli bakışları altında, bir kayıktaki kürekçilerin öldürülmesine bizzat tanık olmuştu Rambert. Bir İngiliz diplomat, yaşananları kayda geçirirken şöyle yazıyordu:³⁹

Bu esnada, çeteler ortaya çıkmaya başladı. Bunların bir kısmını ayaktakımından Türklerin oturduğu mahallelerden gelenler, diğer kısmını da şehrin bu yakasında pek rastlanmayan, sarıklı ve cüppeli kişiler [medrese öğrencileri] meydana getiriyordu. Karşılarına çıkan bütün Ermenileri öldürdüler ve Galata'da bulunan pek çok dükkânı talan ettiler. Tahribatın en korkuncu Kasımpaşa ve Hasköy'de gerçekleşti. Burada yaşayan Ermeni halkın neredeyse tamamı kıyıya uğradı. Sayıca da kalabalık olan Hasköy Yahudileri, buradaki kıyım sırasında Hristiyanlara karşı Türklerle birlik oldu... Bayram çocukları gibi şen kahkahalar atan güruhun, Galata ile Stambul'u bağlayan köprüye akın ettiklerini gördüm. Bu arada, zabitanın bin bir afra tafrayla kalabalığı engellemeye çalışıyormuş gibi yapması, bana kalırsa basit bir komediydi.

Sefaretlerin gemilerinden -Ermenilere yardım amacıyla değil, yurttaşlarının hayatını korumak maksadıyla- kıyıya çıkarılan asker ve deniz piyadeleri, Avrupa'nın ortak tutumunun somut bir kanıtı gibiydi Konstantiniyye caddelerinde. Fransızca, İngilizce ve Rusça tercümanları, ellerinde sefirlerinin gönderdiği tehditkâr notalarla Yıldız'a çıkmış ve olan bitenlerin delili kabilinden yanlarında bir sopayla bir mütecaviz de getirmişlerdi. Tahsin Paşa, şehirde sanki hiç asker ya da inzibat kuvveti kalmamış gibi Ermeniler bıçak ve patlayıcılarla masum insanlara saldırırken, Müslümanların misillemede bulunmasının doğal olduğunu söylemişti. Avusturya sefiri, Hariciye Nazırı'na, şayet Osmanlı hükümeti düzeni sağlayamazsa, Avrupa kamuoyunun bir "çare" aramaktan yana olduğunu belirtiyordu. Rus sefiri, Rus gemilerini çağırıp Büyükdere'yi topa tutmakla tehdit ediyordu yetkilileri. 27 Ağustos akşamı, açıktır ki hükümetin talimatıyla, mütecavizler sopalarını karakollara teslim ederek hiçbir şey olmamış gibi işlerinin başına döndüler. Ermeni devrimciler ise, uzunca bir süre daha bombalama eylemlerini ve evlerden halka ateş açmayı sürdürdüler. Konstantiniyye'de, 1896 yılı boyunca yaklaşık 6000 kişi yaşamını yitirdi.⁴⁰

1895-96'da hem Sultan, hem de Ermeni devrimciler, insan yaşamını hiçe sayarak Konstantiniyye Ermenilerini piyon gibi kullandılar. Şarkbilimci Max Müller devrimcileri uyarmış ve yaptıklarının büyük sayıda ölümlere yol açabileceğini belirtmişti. Onlarsa, "Ölenler, gerçek vatansever ve şehit mertebesine yükselecektir," diye cevaplamıştı kendisini. Fransız sefiri, devrimcilerin ölümü göze almalarına, "milliyetçilik hislerinin en dikkate değer etkilerinden biri" diyerek hayıflanıyordu.⁴¹

Gazeteler, gerçeği görmemek konusunda Sultan'ı bile geride bırakmıştı. Sefirler duydukları dehşeti ifade etmek için, Sultan'ın saltanatı sırasında ilk kez cülus yıldönümünde kendi binalarını ışıktandırmayı reddediyordu. Bu arada, *Moniteur Oriental* 2 Eylül tarihli bir haberinde, aynı zamanda bir Ermeni olan İran sefiri Malkum Han'ın Büyükada'da Dadyan ailesinden bir hanımla evlendiğini ve muhteşem bir düğün yemeği verdiğini yazıyordu. Malkum Han'ın malikânesinde, "Nadir rastlanır çiçek ve bitkilerle süslenmiş olan salon, ada sosyitesiyle dolup taşıtı... Hanımlar görkemli tuvaletlerinin içinde şıklık ve zarafet yarışma girmişti." 19 Eylül günü ise, aynı gazete şunları yazıyordu: "Ne şu an, ne de istikbal için endişeye mahal yoktur, zira Osmanlı otoritesi -Majesteleri Sultanin himayesinde- asayiş ve emniyeti muhafaza etmeye daima hazırdır." 8 Ekim 1896 günü de, yüreği hiç sızlamaksızın, Ermenilerin "varlıklarının yarısını bile yanlarma almadan" Konstantiniyye'yi terk ettiklerini yazdı. Sultan ile devrimcüler arasındaki siyasal mücadelenin altında mali bir hesap vardı: Ermeni seçkinlerinin serveti, gerek Hristiyan, gerek Müslüman hasımları için bir tiksinti vesilesiydi.

Şehri terk eden Ermenilerden birisi Calouste Gülbenkian adında, 26 yaşında bir delikanlıydı. Şehirden ayrılmadan önce hemşerisi ve Hazine-i Hassa Nazın Kazaryan Agop Paşa'ya, Mezopotamya'daki petrol yatakları hakkında danışmanlık yapıyordu. Londra'ya yerleştikten sonra petrolle ilgisini kesmeyen Gülbenkian, Galata Demir Han'da bir büro tuttu. 1912 yılında, İngilizlerin

ünlü tüccar ailesinden Emest Whittall ile Türk (daha sonra Irak) Petrol Şirketi'nin kurulmasına yardımcı oldu. Şirkette Britanya, Hollanda ve Almanya'nın da hisseleri bulunuyordu. Ama Gülbenkian, sermaye payının yüzde 5'ini kendisine ayırmıştı. 1927 yılında, Irak'ta petrol çıkarmaya başladığında kendisine "Bay Yüzde Beş" denmesinin nedeni buydu.⁴²

Saray ile Ermeni devrimciler arasındaki son bağ, artık yitirilmiş olan Osmanlı-Ermeni sentezinin temsilcilerinden Artin Dadyan Paşa'ydı. Ohannes Dadyan Bey'in oğlu olan, 1830 doğumlu Artin Paşa, öğrenci ve diplomat olarak Paris'te bulunmuştu. Yetenekli, dindar ve zengin Artin Dadyan'ın üç kimliği vardı. Abdülmecid'in Dadyanları sık sık ziyaret etmesinin bir sonucu olarak Sultanin çocukluk arkadaşı ve güvenilir bir hizmetkârıydı. 1875-76, 1883-85 ve 1885-1901 yıllarında, Hariciye Nezareti'nde müsteşarlık yapmıştı. Aynı zamanda Avrupalı bir simaydı. Fransızca'yı Ermenice'den daha iyi konuşur, evinde Rusya, Avusturya, Prusya, İtalya, Hollanda ve Yunanistan yapımı mobilyalar bulunurdu. Avrupa'dan gelen telgrafları tercüme etmesi için sık sık Yıldız'a çağmıyordu. 1884 yılında, sansürün iyice katılaşması sonucunda, Avrupa'dan gelen "zararlı" hususi telgrafları sansürlemek için kurulan büronun başına getirildi. 1885 yılında, Avusturya Veliahtı Rudolfun ziyareti sırasında, Artin Paşa'nın 17 yaşındaki kızı Yevkine (Eugenie) saray haremının resmi tercümanı oldu.⁴³

Artin Dadyan Paşa, Ermeni cemaati içinde de hatırı sayılır bir simaydı. 1860 anayasasının hazırlıklarına katılmış ve 1871-75 yıllarında Ermeni Ulusal Meclisi'nin başkanlığını yapmıştı. Hem Ermeni, hem Osmanlı, hem de Avrupalı olarak Osmanlı kozmopolitanlığının son savunucularından biriydi. *Necessite du maintien de la domination turque en Orient* (Doğu'da Türk egemenliğini sürdürme gereği) çerçevesinde Osmanlı hükümetinin hoşgörüsünü övüyor, kimi Hristiyanların peçe kullanmayı ve Müslüman mahkemelerini tercih etmelerini imparatorluğun ömrünü sürdürme kabiliyetinin bir kanıtı olarak ifade ediyordu. "Başka hiçbir hükümet,

Şark'ın darmadağın milliyetlerini taht-ı hümayun etrafında yenden birleştirmek hususunda Türkiye [sic] kadar mahir olamamıştır." Bu insanlar, "fatih Müslüman ırkının hâkimiyeti" altında, "Türkiye gibi birbirine tamamen zıt milliyetlerden mürekkep Avrupa ülkelerini de defalarca sarsmış olan, şedit, ihtilalci rüzgârlara kapılmadan, hemen hemen hep soğukkanlı bir tutum sergilemişlerdir." Pek çok Osmanlı, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa'nın küstahlığına, Sultan'ın "iyi korunan ülkeleri"nde (memalik-i mahrusa) değil, Batı Avrupa'da giderek güçlenen sosyalizm ve anarşizm için acıma ve aşağılama duygularıyla cevap verdi.

Sultan 1896 yılında, Artin Dadyan Paşa'yı imparatorluk ile Ermeni devrimciler arasındaki sorunları çözmek üzere kurulan bir heyetin başına getirdi. Artin Paşa, genel bir afla 1200 siyasi mahkûmun serbest bırakılacağı vaadini aldıktan soma sürgünlerle konuşması için oğlunu Cenevre'ye gönderdi. Kendisi de, "hem bir Osmanlı devlet memuru, hem de bir Ermeni olarak" reformlar için çaba göstereceğini ifade ediyordu. Radikal Ermenilerden biri bu söylediklerini tebessümle karşıladığında, "Biliyorum," demişti, "siz genç Ermeniler; benim vatanperver olduğuma inanmıyorsunuz. Beni bir Türk işgüzarı sanıyorsunuz. Ama yanılıyorsunuz. Korkularımın tamamen mesnetsiz olmadığını biliyorum ve inanıyorum ki, bizim takatsiz milletimizin şu anda içinde bulunduğu gibi tehlikeli bir durumda, sadakatle çalışmak ve korkunç cezalara muhatap olmamak için asi hareketlerden çekinmek vazifemizdir." Sözlerini yürekten bir haykırıyla tamamlamıştı: "İhtiyatlı bir vatanperverlik, vatanperverlik sayılmaz mı?"

1898 yılında, Daşnak partisi için kaleme aldığı mektup net ve kehanet yüklüdür:

Bugün, elimizde sabır ve hoşgöründen başka bir şey olmadığını söylemek isterim. Birincisi, Avrupa tam bir kayıtsızlık göstermekte ve kendisine sorulacak olursa Ermeni davası diye bir şey olmadığını söylemektedir. İkincisi, Ermeni milletinin toptan yok edilmesi tehdidi henüz tamamen ortadan kalkmış değildir. Üçün-

cüsü, halk devrimci faaliyetlerden bıkmıştır. Az daha yeryüzünden silinmeleriyle sonuçlanacak olan bu sonucusu benzeri korkunç hadiselerle bir daha karşılaşmamak için hükümetle yaşanan anlaşmazlıkları onarmaya hazırdırlar. Dördüncüsü, muhtelif teşkilatlar farklı davalar peşinde, hepsi kendi bildiği gibi mücadele etmektedir. Bütün bunların ortasında ise zavallı Artin Paşa, bir yandan imparatorluk için en iyisinin bu olacağını söyleyerek Sultan'dan merhamet dilenmekte, diğer yandan da şahsi emellerine kavuşmak için milletini satmaya bile tevessül eden aşağılık insanlarla savaşmaktadır... Daha önce de defalarca zikrettiğim gibi, halkımız için en munasip davranışın Sultan'la anlaşmazlıkları onarmak olduğuna inanıyorum.⁴⁴

Ne var ki, Ermeni devrimciler ihtiyata değil, adalet ve intikama inamıyordu. 1897 yılında nazırlar kurulunu bombalama, 1903'te ise Ermeni Patriği'ne suikast girişiminde bulundular. 21 Temmuz 1905 günü, selamlık töreni sırasında Daşnakların bir arabının altına yerleştirdiği saatli bombadan, birkaç dakika farkla kurtuldu Abdülhamid. Camiden saraya dönerken, -suikast girişimi de, kalabalığın tezahüratı da kendisini pek etkilememiş gibiydi.⁴⁵

Ermeni felaketinin yanı sıra, Arnavutların gelişimi de milliyetçiliğin cenderesinin daraldığına işaret ediyordu. 1878 yılında, zaten bazı Arnavut bölgelerinde özerklik yanlısı ayaklanmalar yaşanmıştı. Vaktiyle Konstantiniyye'ye yerleşmiş bir Arnavut reisinin oğulları olan Fraşeri kardeşler, Arnavutluk milliyetçiliğinin çerçevesinin belirlenmesine çalışıyordu. Konstantiniyye'de, 1879 yılında, Osmanlı eski mebuslarından Abdil Fraşeri liderliğinde, Arnavut milliyetinin haklarını savunmaya yönelik bir merkez komite kısa süreyle faaliyet göstermişti. Abdil Fraşeri'nin oğlu Mithat, Babıâli'de görevli olmasına rağmen, İsviçre-bağımsızlık savaşının efsanevi kahramanı Guillaume/Wilhelm Tell'in yaşamöyküsünü Arnavutça'ya çevirmiş bir vatanperverdi.

Abdil Fraşeri'nin kardeşi Sami hem Arnavut, hem de Osmanlı kaldı. 1850 doğumlu olan Sami Fraşeri, Konstantiniyye'ye gel-

diğinde 22 yaşındaydı. Osmanlıca adıyla Şemseddin Sami, ömrünün sonuna kadar devlet memuru olarak görev yaptı. Dönemin önde gelen Türkologlarından biri olmasının yanı sıra, *Umumi Tarih ve Coğrafya Lügati (Kâmusul Âlâm)* (Konstantiniyye, 1894) ve *Türkçe-Fransızca Sözlük* gibi Türkçe eserlerin de yazarıydı.* Bununla beraber, Arnavutluk ve yurtdışındaki eylemcilerle el altından ilişkilerini sürdürüyordu. Konstantiniyye'de, 1879 yılında, kendi başkanlığında kurulmuş olan Societe des Lettres Albanaises (Arnavut Edebiyat Derneği), çok geçmeden Arnavut milliyetçiliğinin odağı haline geldi. Düşmanları Osmanlılar olduğu kadar, Rumlardı da. Yunan alfabesi yerine, Şemseddin Sami'nin düzenlediği Latin alfabesini kullanan herkes, Ekümenik Patrik tarafından aforozla tehdit ediliyordu. Sami'nin (1899'da, Bükreş'te yayınlanan) *Arnavutluk, ne idi, nedir ve ne olacak* başlıklı risalesi, en sonunda bağımsız bir cumhuriyet idaresine dönüşmek üzere, başbakanının Konstantiniyye'den atandığı iki kameralı bir meclis talebiydi. Sami aynı sene, evinde göz hapsine alındı.

Osmanlı demiryollarında çalışan kardeşi Naim Fraşeri, Arnavutların 15. yüzyıldaki Osmanlı karşıtı kahramanı Scanderbeg [İskender Bey] için mersiyeler kaleme alır, Arnavutça'dan yabancı unsurları ayıklamaya çalışırdı. Her cuma ve pazar günü, Fars edebiyatı ve Arnavut bağımsızlığı hakkında görüşmek üzere, banliyödeki evinde arkadaşlarıyla bir araya gelirdi. Böylelikle, 1900 yılına gelindiğinde, ayrıcalıklı reislerin Osmanlı'da gayet iyi muamele gören oğulları devlete karşı dönmüştü. Boğaz kıyılarında dolaşırken, vatanlarını "kurtarma" hayalleri kuruyorlardı.⁴⁶

Dictionnaire Turc-Français par Ch. Samy Bey Fraschery. Approuvé par la Commission du Ministère de l'Instruction Publique. Constantinople Imprimerie Mihran. Rue de la Sublime Porte No. 7. 1885.

Balkanlar'da büyüyen güç, 1887'den itibaren yetenekli ve hırslı Coburg Prensi Ferdinand'ın idaresinde bulunan Bulgaristan'dı. Ferdinand, kâğıt üzerinde bir Osmanlı vassalı olarak 1896'da, Ermeni katliamından altı ay önce, Konstantiniyye'yi ziyaret etmiş ve Sultan'dan prenslik icazetini almıştı - bu, Avrupa'daki statüsünün meşrulaşması sürecinde kritik bir adımdı. Ayasofya'da, özellikle bir zamanlar Bizans imparatorlarının taç giydiği yerde durmuştu. Çünkü Bulgaristan, onun Bizans için kurduğu hayallerin sadece bir adımıydı. 1900 yılında, Yıldız'daki bir akşam yemeği sırasında Sultan o yumuşak ve nazik ses tonuyla, Yunan Prensi Niksholas'a, "Düşmanlarımız aynıdır," derken, Makedonya'daki Bulgar mezaliminin yanı sıra, genel anlamda Bulgaristan'ın emellerini de kastediyordu.⁴⁷

Ermeniler ile Bulgarların bir kısmı şiddete yönelirken, Rumların büyük bir kısmı ise "Megali İdea" için savaşamayacak kadar zengindiler. Onlar, Osmanlı saltanatını sürdürürken, bankalar ve ticaret sayesinde idarenin Rumlarda olduğuna inanıyordu. Bir Rum işadaminin ifadesi şöyleydi: "Biz onlara zekâmızın pırıltısını ve iş hayatındaki hünerimizi ödünç veriyoruz. Onlar da bizi, zarsız bir dev misali, büyük güçleriyle koruyor... Bir şeyden eminim. İstikbal Rumlardır; belki hemen değil, ama bekleyebilmek gerek." Sahiden de, Yunan mümessilliği kâtiplerinden ve milliyetçi bir "Konstantiniyye örgütü" için faaliyet gösteren Con Dragomis, şehirdeki Rumlarda bir ilgi eksikliği olduğundan yakınıyordu. Bazıları o denli levantenleşmişti ki, çocuklarını Katolik okullarına gönderiyordu: "Mermer kral ebediyen mermer kalacak... şehir tamamen elden gidiyor."⁴⁸

1897 yılındaki kısa Türk-Yunan savaşı -Konstantiniyye Rumlarından bazılarının Yunan tarafında savaşmalarına rağmen- şehirdeki Rum-Osmanlı ilişkisini hemen hiç etkilemedi. Osmanlı ordusu zorlanmadan kazanmıştı savaşı. Saray ressamı Fausto Zonaro'nun, Osmanlı askerlerini Yunanlıları ezip geçerken gösteren, *Taarruz*

isimli gravürü, Dolmabahçe Sarayı'nda, sefirlerin bekleme odasına asıldı. 1895 ve 1896, Abdülhamid'in sokakları kanla yıkadığı yıllar oldu. 1897'de sokaklara devriyeler çıkartarak asayiş güvence altına aldı. Aynı yıl, Sultan'ın cülus yıldönümünü kutlamak için Yıldız Sarayı'na çıkan Patrik, Osmaniye Şeref Nişanı'm aldı.⁴⁹

Onun arkasından gelen Patrik, bugün de saygıyla anılan bir kişidir. Dönemin, şehri ziyarete gelen gazetecilerinden biri onu şöyle anlatıyordu: "Halihazırda görevde bulunan Patrik III. Yuvakim, benim bugüne dek tanıdığım en etkileyici kişidir. Sade mavi cüppenin içindeki heybetli gövdesinin üzerinde, Doğu'nun ruhani zümresini simgeleyen geleneksel gür sakalıyla soylu bir baş bulunuyor. Beni karşılamak üzere yanıma gelirken dikkatimi çeken belli belirsiz topallamasında bile bilinçli bir azamet vardı." III. Yuvakim, Osmanlı otoriteleriyle çekişmek yerine onlarla işbirliğine yöneldi. Yükselen "Helenizm" dalgasının mimari bir ifadesi kabilinden, Babıâli'nin karşısında, Topkapı Sarayı surlarında bir ayazma açma işini yaptı. Ayrıca, Fener'deki Patrikhane binasını da restore edip genişletti. İmparatorluğun ilk zamanlarında olduğu gibi Patrik yine Sultan tarafından şahsen kabul ediliyor ve Sultan'a Rumca hitap ediyordu. III. Yuvakim, Şeker Bayramı'nda bayramlaşmak üzere Yıldız Sarayı'nda İzzet Paşa'yı ziyaret etmiş ve kendisine Rum cemaatinin memnuniyet hislerini ifade etmişti. (Hangi dinden olursa olsun, resmi yetkililer için birbirlerinin bayramlarını tebrik etmek imparatorluğun sonuna kadar sürdürülen bir âdetti.) Sultan, bir hadımağasıyla Patrik'e memnuniyet mesajları ve bir dostluk armağanı gönderdi: Saray serasında yetiştirilmiş bir ananas. Patrik ananası dudaklarına götürdü, öptü ve Türkçe olarak Rum milletiyle liderinin bağlılık ve minnet duygularını ifade etti.⁵⁰ Bu tür jest ve ifadelerin mutlaka içten oldukları söylenemezdi, ama her iki tarafta da bir *modus vivendi* (uzlaşma) arzusu olduğunu gösteriyordu.

Balkan devletlerinin yanı sıra, büyük güçler de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı giderek daha saldırgan bir tutum benimsiyordu.

Britanya, kendisini emperyal bir akıbetin beklediğinden, bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun emin olduğu kadar emindi. Körfez'de ısrarla üstünlük talep ediyor ve 1882 yılında işgal ettiği Mısır'da gücünü arttırıyordu. Kahire'deki İngiliz işgali, Konstantiniyye'nin liderlik konusunda İslam dünyasındaki başlıca rakibini etkisiz kılmıştı. Ama öte yandan, Kahire, Ortadoğu'daki İngiliz siyasetinin odak noktası durumuna gelmişti. Mısır "çantada keklik" olduktan sonra, Hindistan'a uzanan yolun savunulmasında Konstantiniyye artık pek de elzem görünmüyordu. Kabine, Başbakan Lord Salisbury'nin ısrarlarına rağmen, 1895 yılındaki ilk Ermeni katliamlarının ardından Boğaz'a bir filo göndererek Rusya ile savaş riskine girmeyi kabul etmemişti.

Emperyal kaderinden Britanya kadar emin olan Rusya da, Konstantiniyye'ye ilişkin planlarından vazgeçmiş değildi. Rus sefiri Nelidov, 1882'den itibaren, Büyükdere'ye ani bir çıkarma yapmaktan ve şehre girerek onu bir "Rus Cebelitarıkı'na dönüştürmekten bahsediyordu. Çar II. Nikholas da, 1896'da Balmoral'a* bir ziyareti sırasında, Rusya'nın "arka kapının anahtarını" -Konstantiniyye'yi- ele geçirmesi gerektiğini ifşa etmişti. Lord Salisbury sınırlı ölçüde bir muhalefet göstermişti bu yaklaşıma." Dört yıl sonra Çar'm nazırları, Rusya'nın "20. yüzyıldaki en önemli vazifesi"nin Boğaz'ı ele geçirmek olduğunu kabul ediyordu - yine de, Rusya'nın mali durumu ve Karadeniz filosunun zayıflığı göz önüne alındığında, halihazırda harekete geçmek mümkün değildi.⁵¹

İmparatorluğuna yönelen tehditlere Sultan'ın cevabı, Yıldız Sarayı'm daha da güçlendirmek ve yanma bir arkadaş davet etmek oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtişam ve modernliğinin yanı sıra, kendisini yutup yok etmeye pek hazır olan düşmanlarıyla eşitliğini de vurgulayan Şale (Chalet) Köşkü adında yeni bir bina

* Büyük Britanya kraliyet ailesinin yazlık şatosu, (ç.n)

** Rusya'nın Konstantiniyye'ye yönelik emelleri genel kabul görürdü. İngiliz Başbakan Asquith, 1915 yılında, Konstantiniyye'nin "münasip akıbeti'nin Rusların eline geçmesi olduğunu yazıyordu.

vardı. Burası, bugün o kadar iyi korunmuş bir haldedir ve o kadar az ziyaret edilmektedir ki, içine girenler kendilerini 1990'larıdaki turistlerden ziyade yüz yıl önce Sultan'ın konukları gibi hissetmekte zorluk çekmezler. Yapımına önceleri prefabrik bir dağ evi gibi başlanan Şale Köşkü 1880 yılında inşa edildi. 1889 yılında Sarkis Balyan Bey, 1898 yılında Raimondo d'Aronco tarafından köşke yeni bölümler eklendi. Dağ evi anlamına gelen ismi Alpler'i hatırlatsa da, Şale Köşkü altmış odalı, haremlik ve selamlık bölümleri bulunan görkemli bir geleneksel Osmanlı sarayıydı. Köşk (bazıları bizzat Sultan'ın elinden çıkma) Avrupa tarzı ağır mobilyalar, parke döşemeler, çiçek desenli süslü dokumalar ve neo-rokoko lambriplerle dekore edilmişti. Vazo ve lavabolarda yıldız porseleni kullanılmıştı. Altın kakmalı sahra dürbünü kullanan ve yemeklerini yalnız başına altın çatal bıçakla yiyen Sultan, Osmanlı'nın lüks düşkünlüğünü miras almıştı. Sultan, sedef kakmalı kapılar, neo-İslam tarzı tavanlar, Hereke işi mavi ipek kaplı sandalyeler ve Puginesk avizelerle parlayan mavi salonda konuklarına akşam yemekleri verirdi. Diğer son dönem Osmanlı saraylarındaki parlak kırmızı, mavi ve yaldızlı arabesk odalar gibi, bu salon da Palmira ya da Gandara'nın mimarisinin -Doğu ve Batı'nın aynı sanat eserlerinde buluşmasının- muamma dolu etkisini yaratırdı.⁵²

Köşkün genişletilmesinin nedeni, 1889 ve 1898 yıllarında Konstantiniye'yi ziyaret eden Sultan'ın yeni müttefiki Kaiser'e kalacak yer bulma ihtiyacıydı. Almanya ile kurulan ittifak, imparatorluğa en sonunda bölgede toprak emelleri gütmeyen bir müttefik sağlamıştı. İttifak adına dikilen bir diğer mimari anıt da, Haydarpaşa'da şaşmaz bir kuzey Avrupa binası görüntüsü taşıyan tren gariydi. Haydarpaşa Garı, Kaiser'in teşviki ve yarı-resmi Deutsche Bank'ın finansmanıya Berlin'den Bağdat'a uzanan demiryolunun* son durağı olarak inşa edilmişti. 1908 yılına gelindiğinde, demiryolu Adana'ya kadar ulaşmış durumdaydı. Haydarpaşa garı -de-

Bu demiryolu Almanya'da bazen BBB olarak anılır: Berlin-Bizans-Bağdat.

miryoluyla taşıma daha kolay olduğu için- Sultan'ın sadece imparatorluğu üzerindeki askeri denetimini güçlendirmekle kalmıyor, aynı zamanda Konstantiniye'ye yeni bir tahıl kaynağı da yaratıyordu: Anadolu ovaları.

Almanya-Osmanlı dostluğunun başarıyla devam etmesinin nedenlerinden biri, Alman sefareti Baştercümanı Charles de Testa'nın mahareti ve basiretiydi. Charles de Testa, ailesinin şehirde önemli bir rol oynayan son mensubuydu. 19- yüzyıl ortaları Testa'lar için mükemmel bir dönem olmuştu. Konstantiniye'de bulundukları 1840'lı yıllar boyunca Avusturya, Prusya, İsveç, Hollanda ve Toskana'ya tercümanlar; Hollanda'ya bir nazır; Reşid Paşa'ya bir kâtip ve Papa'ya bir piskopos muavini vermişlerdi. Ama 1850 sonrasında onlar da yüzlerini modern Avrupa milliyetçiliğine çevirdiler. Ailenin çeşitli kolları Fransa, Avusturya ya da Hollanda'da yaşamayı Konstantiniye'de kalmaktan daha cazip buluyordu.

Charles de Testa, Konstantiniye'de oturmayı sürdürmesine rağmen Almanya'ya hizmet etmiş ve Alman vatandaşlığı edinmişti. Cercle d'Orient'ın kurucu üyeleri arasında da olan Testa, "eski ekolden büyük tercümanlara yakışır bir sabır, esneklik ve şark desisesiyle" çalışır ve Yıldız Sarayı'na her gün ziyarette bulunurdu. Anadolu, Bağdat ve Selanik-Konstantiniye demiryolu şirketlerinin başkanı, Haydarpaşa Liman Şirketi'nin yöneticisi ve Düyun-u Umumiye Heyeti'ndeki Alman temsilci sıfatıyla, kimi zaman Osmanlı hükümetinin karşısında yer alarak, daima Almanya'nın ekonomik çıkarları için mücadele etmişti. Alman Hariciye Nezareti kendisini öylesine takdir ederdi ki (Başvekil Prens von Bülow, "Türk meseleleri konusunda en büyük otoritelerden biri" diyordu onun için), uluslararası güç diplomasisinin odak noktasını Fas'ın teşkil ettiği dönemlerde Tanca'ya Alman sefiri olarak tayin edilmişti.⁵³

Yıldız Sarayı 1898 sonrasında büyümeye devam etti. Yıldız tepesinin bir tarafına demiryolu mühendisleri için bir okul, şimdiki

Yıldız Üniversitesi inşa edildi. Fatih'in Topkapı Sarayı'nın bahçesine muhtelif memleketleri temsilen köşkler yaptırması gibi, Abdülhamid de Yıldız Parkı'na bir *Petit* (Küçük) Trianon, bir Japon köşkü ve yeni İran Şahı'nın ziyareti şerefine bir İran köşkü yaptırdı. Sultan'ın beyaz Arap atları için 1895-1900 arasında, Raimondo d'Aronco tarafından, özellikle art nouveau ve neo-Gotik karışımı tarzda yeni ahırlar yapıldı. 1903 yılında, Yıldız tepesinin yamacında, Sultan'ın Kuzey Afrika müşaviri Şeyh Zafir anısına yapılan cami ve çeşme, -üzerindeki Abdülhamid tuğrası dışında- Viyana'daki *Sezession* binasının küçük bir modeli gibidir. Bir tahmine göre, 1908 yılında saray kentinde 12.000 kişi yaşıyordu. Mutfaklarda öyle çok yemek pişiyordu ki, aşçılar yemek artıklarını satarak kazandıkları paralarla kendilerine evler yaptırmıştı.⁵⁴

Yıldız Sarayı'nı kazandığı büyük güç, "saray" ve "Babıâli"nin iki ayrı devlete benzetilmesine yol açıyordu. 1903 yılından 1908'e kadar sadrazamlık yapmış olan Ferit Paşa, bu ikisi arasında bölünmüş bir halde, Galata rıhtımında hamal olmayı sadrazamlığa yeğlediğini söylerdi. Yasaların uygulanması konusunda da saray ve Babıâli'nin tutumları farklıydı. Sultan tarafından şehre getirilmiş olan Kürt eşrafmdan zengin ve güçlü Bedir Han ailesi, kendi özelliklerini yitirmeden büyük şehir alışkanlıklarını benimsemişti. Yıldız merasim amirlerinden Abdürrezzak Bedir Han, briç partnerlerinden birisi kendisine Kürtlerin hırsız olup olmadığını sorduğunda, "Madam," diye cevap veriyordu, "dilerseniz eşkıya diyebilirsiniz biz için, ama hırsız değil." Konstantiniyye inzibat amiri, 1906 yılında, Bedir Hanlardan iki kişi ile aralarında çıkan bir münakaşanın ardmdan, bir tren istasyonunda vuruldu. Sultan, yasaların gerektirdiğini yapmak yerine, hükümetinin dehşet dolu bakıştan arasında Bedir Han ailesini sürgüne göndermekle yetindi.

Sultan'm gizli polis kuvvetlerinin birinin başında, sütninesinin torunu olan Fehim Paşa admda, tombul, pembe yanaklı bir psikopat bulunuyordu. Fehim Paşa'nın adamları kadın erkek ayırmaksızın herkesi zorbalığa, dayığa ve işkenceye maruz tutardı.

Sonunda, Alman vatandaşların da böyle bir muamele görmesi üzerine Alman sefiri Baron Marschall von Bieberstein -eski Hariciye nazırlarından olan Baron, iki metrelik boyu ve heybetli yapısı yüzünden "Boğaz devi" lakabıyla anılırdı-, elinde Fehim Paşa'nın işlediği suçların kanıtlarıyla Sultan'ın karşısına çıktı. Fehim Paşa, Bursa'ya sürüldü.⁵⁵

Para sıkıntısı bir diğer sorundu. 1879 yılından itibaren, Osmanlı'nın gelirlerini denetlemek üzere Sultan, bankalar, ellerinde tahvil bulunduran yabancılar ve Osmanlı'nın borçlarını idare etmek amacıyla 1881'de kurulmuş olan Düyun-u Umumiye arasında dört kutuplu bir mücadele hüküm sürüyordu. Sultan gümrük gelirleri ile tuz ve tütün vergilerinin bir bölümünü önce Zarifi, Mavrogordato ve Kamondo'ya, daha sonra da Düyun-u Umumiye'ye bırakmaya zorlanıyordu. Çarşının yakınında, neo-Türk tarzı masif bir binada faaliyet gösteren Düyun-u Umumiye, daha tercih edilir koşullarda kredi bulması için hükümete yardımcı oluyor ve pek çok Türk'ü modern idare anlayışı ile tanıştırıyordu. Bununla birlikte, Düyun-u Umumiye esas olarak Osmanlı ekonomisinin, Avrupalı yatırımcıların çıkarlarına uygun olacak şekilde "geliştirilmesi" ve denetlenmesi için bir araçtı. Çoğunluğunu İngiliz ve Fransızların oluşturduğu yabancılar tarafından yönetilirdi: Osmanlı temsilcisi Osman Hamdi Bey, yönetim kurulu toplantılarına katılır, ama oy kullanamazdı. 1912 yılına gelindiğinde, Düyun-u Umumiye bünyesinde 5500'ün üzerinde memur tam gün mesai yapıyordu. Maliye Nezareti bile bu kadar kalabalık değildi.⁵⁶

Abdülhamid'in saltanatı süresince hükümet harcamaları gelirlerin üzerinde kaldı. Louis Rambert'in günlüğü, hazineyle ilgili olarak "bomboş", "günü kurtarmaya çalışıyor", "askerin maaşını ödeyemiyor", gibi atıflarla doludur. Edgar Vincent'ın yaşamöyküsünden yola çıkılarak kaleme alınmış, bir zamanların ünlü romanı *L'Homme qui assassina'da* (Öldürülen Adam) Claude Farrere, "Bir yanda Banka, bir yanda Düyun; boğuluyor Haliç" diye yazmıştı. Düyun-u Umumiye binasının çaUsı, Konstantiniyye'nin kub-

beleriyle minarelerini tehdit etmeye başlamıştı. Rumlar, Süryaniler, Ermeniler ve Yahudiler, imparatorluğun gırtlığına çökmek üzere bir araya geliyordu; imparatorluk, *Unpaysfoutu* (berbat bir memleket) idi. 1907 yılında, yabancı yatırımcılar limanı modernize etmek amacıyla, hükümeti liman işçileri loncasının kısıtlayıcı uygulamalarını yasaklamaya zorladı. Halk ve saray arasındaki yamsal bir bağ da böylece koparılmış oluyordu.⁵⁷

İmparatorluğun zayıflığı Sultan'ın görünüşünde sembolleşiyordu. Herzl'in ifadesine bakılırsa, boyalı sakalı, uzun sarı dişleri, dışarı fırlamış kulakları ve melemeyi andıran sesiyle, son derece güçsüz görünüyordu Abdülhamid. Kuşatma altındaki bir şehrin reisi gibiydi. Birlikleri ayaklanmanın eşiğinde, şehir sakinlerinin yansı fitne fesat peşinde, kuşatan ordunun elçileri de surların içindeydi.

Vilayetlerdeki ayaklanmalar da Yıldız'ı tedirgin ediyordu. 1896 yılının sıradan günlerinden birinde Girit'ten isyan, Lübnan'dan ayaklanma ve Rus Ermenilerinin Doğu Anadolu'ya akın ettiği haberleri geliyordu saraya. 1900'den itibaren, Makedonya sorunu - Müslümanlar, Rumlar, Bulgarlar, Sırplar ve Arnavutlar tarafından yerleşilen ve göz dikilen bir bölgenin nasıl idare edileceği sorunu sarayın ve Avrupa sefaretlerinin korkulu rüyası haline gelmişti.⁵⁸

Saldırmaya hazır duran istibdadın havası ve faaliyetleri, Konstantiniyye'ye bir şer kokusunun sinmesine neden olmuştu. Diğer büyük Avrupa şehirleri, özellikle sanayi devriminin ardından mahrumiyet, fakirlik, çirkinlik ve aşırı kalabalıklıkları nedeniyle şer yuvaları olarak kabul edilmiş ve bunların yeni Babiller oldukları söylenmişti. Shelley, örneğin, şöyle yazıyordu: "Cehennem Londra'dan farksız bir şehirdir." Hava kirliliği ve hastalıklar, Londra'nın "koca ur", "duman", "virane" gibi ifadelerle anılmasına neden olmuştu. Le Corbusier, kanser diyordu Paris için.⁵⁹ Konstantiniyye'nin tartışma götürmez güzelliği, bahçelerin varlığı ve fabrikaların azlığı, onu, derisinin böylesine yüzülmesinden korudu. Şehrin şöhretini lekeleyenler, içinde yaşayanlar ve hükümetti.

Louis Rambert, "İnsanoğlunun habaseti gövermek için bura-

dan daha elverişli bir yer bulamaz," diye yazıyordu. Çocukluğu Kürdistan dağlarında geçmiş, dindar bir Müslüman öğrencinin tepkisi de bundan farklı değildi. Bediüzzaman Said Nursi, "Hilafet merkezini güzel bir yer olarak" hayal etmişti. Ama, "Konstantiniyye'ye geldiğimde [1896'da] insanların birbirlerine karşı güttüğü nefretin onları insan suretinde vahşiler haline getirmiş olduğunu gördüm... Gördüm ve anladım ki, Müslümanlar çağımız medeniyetinin gerisinde, ama çok gerisindeydi." İthamların en güçlüsü, şair Tefik Fikret'ten geliyordu. Tefik Fikret, Robert Kolej'de Türk Edebiyatı Profesörü olmadan önce önemli bir edebiyat ve fikir dergisi olan *Servet-i Fünun'un* başındaydı. Yüz yetmiş yıl önce şair Nedim, Konstantiniyye'yi dünyayı ısıtan güneşe benzetiyordu. Tefik Fikret ise artık şehrin bir kefen gibi sisle örtüldüğünü yazıyordu: "Layık bu tesettür sana, ey sahn-i mezalim! Ey şaşaanın, kevkebenin mehdi, mezarı." Sonsuz bir cazibeye sahip olan Şark Kraliçesi aslında riya, haset ve açgözlülükle zehirlenmiş, bunak bir büyücüydü. Muhbirler, dilenciler, korku, yalan, adaletsizlik ve onursuzluk şehriydi artık Konstantiniyye:

Örtün, evet, ey haile... örtün, evet, ey şehir;
Örtün ve müebbet uyu, ey facire-i dehr!..

"dünyanın fahişesi" diyerek, "dünyanın sığınağı" ibaresine, acımasız bir atıfta bulunuyordu Fikret.⁶⁰

Konstantiniyye'nin güzelliğinin keyfini Şerif Ali Haydar çıkarıyordu. İkinci eşi Isobel Dunn ve çocuklarıyla birlikte çam ağaçları arasında esen rüzgârın kıyıyı döven dalgaları andıran sesini dinliyor, okuyor, müzik dinliyor ve kırdı at gezintilerine çıkıyordu. Bununla birlikte, rejime karşı duyduğu nefret onu da şehrin aleyhine çevirmişti: "Stambul beni boğmaya başlıyor. Zihinsel ve fiziksel her tür gaddarlığın bulunduğu bu belde bıktırıyor beni."⁶¹

Ahmed Vefik Paşa sadık bir Osmanlı'ydı. Bursa'da, 1879-82 arasında, dört yıllık başarılı bir valilik döneminden sonra Kons-

tantiniyye'ye dönmüştü. Üç günlük bir sadrazamlığın ardından Rumeühisan'ndaki evine çekildi ve 1891'de, 70 yaşındayken burada öldü - yoksulluk içinde ölen birkaç paşadan biriydi. Eski usul bir entari ve II. Mahmud dönemine ait köşeli bir fes giyen Ahmed Vefik Paşa, 1884 yılında Wilfrid Blunt'a, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi gerektiğini söylemişti. *"Un miserableet unfou"* (bir sefil ve deli) diyordu Sultan için. "Korku ve haset aklım başından almış onun... Bütün akli fikri entrikada, karşısına çıkanlardan daha akıllı ve cevval olduğunu göstermekte..." Aslında deli değildi Sultan. Şehrin su kaynaklarını geliştirmiş (1900'de, 1995'te olduğundan daha iyiydi), üniversiteyi yeniden açmış ve okul sayısını iki katma çıkarmıştı. Abdülhamid'in sanayileşmeyi reddetmiş olması, Pierre Loti'ye bakılırsa, tebaasının yaşam koşullarının Batı'daki fabrika işçilerinin yaşamıyla karşılaştırıldığında Altın Çağ'ı andırmasına yol açmıştı. İktisat tarihçilerinin tahminlerine göre, günlük giderler arasındaki fark göz önüne alındığında, Konstantiniyye'deki ücretler İngiltere'dekinden çok aşağıda değildi. Belki Osmanlı seçkinleri arasında Sultan'ı seven yoktu, ama fakirler ve (Ermeniler hariç) azınlıklar "hayırseverliği herkesçe malum ve gücü yettiği müddetçe tebaasını sahiden muhafaza eden" bir yöneticiyi destekliyordu. Savaşlardan ve iflastan uzak durmuştu Abdülhamid. Ne var ki, gelenekçi istibdat idaresi aynı dönemde Japonya'da hüküm sürmekte olan sistematik modernleşme ve sanayileşmenin yerini tutmuyordu.⁶²

Konstantiniyye bir zamanlar sürgünlere kucak açan bir şehirken, şimdi insanları sürgünlere göndermeye başlamıştı. İlk "Jöntürk" kıpırdanması 1889 yılında, askeri tıbbiyede patlak verdi, ama kolayca bastırıldı. Askeriye, idare, baytar ve bahriye mektepleri ile bizzat ordunun içinde, bir dizi gizli devrimci örgüt faaliyeti yayılıyordu. "Hücre" sistemini kullandıkları için örgüt faaliyetinde bulunanların çoğu birbirini tanımazdı. Sultan'ın kendi okulu bile etkilenmişti olanlardan. 1907 yılında, kötü yemek yüzünden çıkan bir ayaklanma bahane edilerek kapatıldı. Öte yandan, Sul-

tan'ın polis teşkilatı başkentte entrikacılar nefes aldırılmıyordu. Odyan Efendi, Ahmed Rıza, Sultan'ın yeğenlerinden Prens Sabahattin gibi liberaller Paris ya da Kahire'ye kaçtı. Hoşnutsuzluk gösteren öğrenciler, Trablusgarp gibi uzak vilayetlere sürüldü. Bütün bu insanlar için Abdülhamid, Kızıl Sultan, Tann'nın kırba-cı ve kanlı cellatı.

Gizli örgüderin en güçlüsü, Sultan'ın polisinin daha zayıf ve sansürün daha gevşek olduğu Selanik'i kendine merkez seçen, İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. Sirkeci tren istasyonunda heyecanla bekleyen insanlar, Konstantiniyye gazetelerinden çok daha serbest olan Selanik gazeteleri için sık sık satış fiyatının iki misli para öderdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girenler, Mustafa Kemal de dahil, "hak ve hürriyetin mukaddes ışığı" altında istibdat yönetimine karşı ant içerdi. 9-10 Haziran 1908 tarihinde VII. Edward ile Çar'ın, İngiliz-Rus anlaşmasını imzalamak üzere (Reval = Tallinn'de) bir araya gelmeleri, İttihatçıların coşkusunu pekiştirdi. Düşmanlıkları imparatorluğun fazlasıyla yararına olan iki emperyalist güç arasındaki uzlaşma, Sultan'm artık imparatorluğu koruyamadığını kanıtlıyordu. Hem de Sultan'ın polisi sürekli entrika kovalarken. 3 Temmuz 1908 günü, bazı subaylar Makedonya'da dağa çıktı. Ayaklanma, dünyayı hayretler içinde bırakarak hem Konstantiniyye'de hem de yurtdışında hızla yayıldı. "Jöntürk" propagandası etkili olmuştu. Bu arada, maaş ödenmeyeli o kadar uzun zaman olmuştu ki, Sultan'ın askerlere güvenmesi artık mümkün değildi.⁶³ Yıldız'da toplanan nazırlar kurulunun ve Şeyh Ebu'l Hûda'nın tavsiyelerine uyan Sultan, 24 Temmuz günü sansürü kaldırdı, siyasi af ilan etti ve sonbaharda yeni bir meclis için seçim yapılacağını duyurdu. Bütün bunların bir polis tuzağı olmasından çekinen halk, bir gün kadar kararsızlık yaşadı. Ardından, bir sevinç infilakı oldu Konstantiniyye'de.

XIV JÖNTÜRKLER

İlerlemiş ve modernleşmiş bir Türkiye'ye ihtiyacımız vardır. Konstantiniyye ancak o zaman, Müslümanların hiçbir önyargı taşımaksızın ilim ve medeniyet öğrenmeye geleceği bir ışık kaynağı olacaktır.

Abdullah Cevdet, 20 Ağustos 1908

Konstantiniyye, Jöntürk devriminden sonra bir kez daha Der-saadet adma yakışır bir şehir oldu. Bazı taşra şehirlerinde Sultan'ın mutlakiyetçiliğinin sona ermesinden kaynaklanan bir üzüntü vardı. Başkentte ise, uzun zamandan beri Jöntürk propagandasıyla beslenen halk, sokaklarda birbiriyle kucaklaşıyordu. Coşku içinde kendinden geçmiş bir kalabalığın ortasında kalan Şerif Ali Haydar,

"Yaşamımın en güzel anlarıydı," diyordu, "bunu sadece yıllar boyu baskı ve kısıtlama altında yaşamış olanlar anlayabilir." Sultan'ın mabeyincilerinden birinin kızı ve geleceğin feministi olan yazar Halide Edip, Galata Köprüsü'ne bir insan selinin akın ettiğini hatırlıyordu: "Etraflarına olağanüstü bir ısıltı ve sıcaklık yayarak, derin bir coşku içinde bir yandan ağlıyor, bir yandan gülüyorlardı; öyle ki, o an için insanoğlunun kifayetsizliği ve çirkinliği diye bir şey kalmamıştı anık." Şehir kendine yeni bir rol bulmuştu. Hem bir imparatorluk başkenti, hem de bir devrim karargâhıydı.¹

Kanun-i Esasi'nin böyle hızla yeniden yürürlüğe konmasının ardından, artık Sultan da kendini fesatçı müsteşarlarından kurtarmış bir baba rolüne soyunabilirdi. 26 Temmuz günü, altmış bin kişilik bir topluluk Yıldız Sarayı'nın girişinde toplandı. Ellerinde, Osmanlıca ve Fransızca olarak *Hürriyet*, *Müsavat*, *Uhuvvet* ve *Adalet* yazılı pankartlar taşıyor; üzerlerinde 1789 Parisi'nin üç renkli kokartına benzetilmiş kırmızı-beyaz (Osmanlı bayrağının rengi) "hürriyet kokartları" bulunuyordu. "Padişahım, çok yaşa!" sesleri arasında balkonda görünen Sultan şunları söyledi: "Tahta çıktığım günden beri bütün gücümle vatanımın saadeti ve selameti için çalıştım. Benim en büyük arzum, çocuklarımdan ayrı tutmadığım tebaamın saadeti ve selametidir. Allah şahidimdir." Bu sözler üzerine sevinç çığlıkları daha da arttı. Yıllar sonra, Sultan'ın ressamı Fausto Zonaro şöyle yazıyordu: "Ömrüm boyunca hiçbir zaman böyle bir coşku seli görmedim. Hiçbir zaman bu kadar sevinç dolu insanı bir arada görmedim." Devrimin imparatorluk için yeni bir şafak olduğuna duyulan inancı simgelercesine, kartpostallarda Konstantiniyye'nin kubbe ve minarelerinin üzerinden güneş doğduğu ya da Abdülhamid'in, Fransızca ve Osmanlıca yazılmış *Liberte*, *Egalite et Fraternite* (Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet/Özgürlük, Eşidik, Kardeşlik) sözcüklerinin üzerinde gülümseyen yüzü görülüyordu.²

Mahir ve çalışkan bir kişi olan yeni Sadrazam Kamil Paşa'nın göreve gelmesiyle birlikte, Yıldız Sarayı lüks yasanımının bir kısmı-

nı, gücünün ise önemli bir bölümünü yitirdi. Sultan'ın muhbirleri güneş altındaki kar gibi eriyip kaybolmuştu. Yaverlerin, bahçıvanların ve Arturo Stravolo'nun opera kumpanyasının görevlerine son verildi. Fehim Paşa linç edildi. Konstantiniyye'den Kahire'ye doğru yeni bir sürgün grubu yola çıktı: Aralarında İzzet Paşa'nın da bulunduğu eski sadrazam ve nazırlar, 1908 öncesinde Jöntürklerin yaşadığı yere gidiyordu. Jöntürk lider ve subayları muzaffer bir halde başkente döndüklerinde, sanki bütün imparatorluk onları selamlamak üzere Galata Köprüsü'ne ve rıhtımlara yığılmıştı. Konstantiniyye, otuz yıllık bir despotizmin ardmdan birdenbire özgürlüğüne kavuşan bir başkent için fazlasıyla sakin görünüyordu. Ama asıl güç, Kamil Paşa idaresindeki resmi hükümetin elinde değil, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elinde bulunuyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, gelecek on yıl boyunca hükümete hükmedecek olan üç vatanperverin yönetimindeydi: Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talat Paşa. Bunlardan birincisi, ulusun idolü olduğuna ve düşlerini gerçekleştirebileceğine inanan, idealist ve genç bir subaydı. İkincisi, enerjik ve ilerici bir idareciydi. Daha önceleri Selanik'te posta memurluğu yapmış, iriyarı, tatlı gülüşlü bir adam olan Talat Paşa ise bu üçü arasında en acımasızıydı. Kasıtlı olarak arka planda kalan İttihat ve Terakki üyeleri, görüş bildirmek -başka bir deyişle, talimat vermek- üzere Sadrazam ve nazırları her hafta ziyaret ediyordu. Saray, yeni düzeni açıkça, çekincesiz kabullenmişti sanki. Sultan, "olağan tercüme"nin yapılmasını beklemeden "sesli bir kahkaha atıyor" ve Avusturya sefiri Marchese Pallavicini'ye (sık sık kıyamet kehanetlerinde bulunduğu için kendisine "Pera'nın Kassandra'sı" denirdi), "beş, on, hatta on beş yıl içinde bile" anayasayı geri çekmek gibi bir niyetinin olmadığını söylüyordu.³

O sonbahar, hüniyet, kardeşlik sözleri ile çiçeklerin öne çıktığı çarpıcı bir ayın havasıyla kutlandı seçimler. Camilerin, kiliselerin ve karakolların avlularına yerleştirilen oy kullanma odaları kasımpatılar, manolyalar ve defne yapraklarıyla süslendi. 25 Kasım

günü, etrafı çiçeklerle çevrili sandıklar, bardaktan boşalırcasına yağın yağmurun altında, sanki savaş ganimetleriymiş gibi, saray arabalarıyla Babıâli'ye götürüldü. Kortejin başında atlı birlikler ve bandocular yürüyor, bunlara arabalar dolusu talebe marşlar söyleyerek eşlik ediyordu. Arkalarından, yine marşlar söyleyerek, ellerinde kırmızı Osmanlı bayrağıyla yeşil İslami pankartlar taşıyan kalabalık bir halk kitlesi yürüyordu.⁴

Şehir, serbest seçimleri olduğu kadar, dinler arasındaki kardeşliği de kutluyordu. Temmuz ayında, Müslümanlar ve Hıristiyanlar, 1895 ve 1896 katliamlarında ölenler için Taksim ve Balıklı Ermeni mezarlıklarında yapılan anma törenlerine katıldı. Rumlara tanınan imtiyazların yeni rejim bünyesinde de korunacağını teyit etmek amacıyla Fener'e Patrik'i ziyarete giden Prens Sabahattin, Helenizm'in Türkiye'de ittihat ve terakkinin vazgeçilmez bir parçası olduğunu belirtiyordu. Son sandıklar, aralık ayda, ulusal giysilerini ve silahlarını kuşanmış Kürt, Laz, Gürcü, Çerkeş ve Araplar nezaretinde Galata Köprüsü'nden geçti. Bunların giyim ve kuşamlarının, üniformalı Osmanlı yetkilileri ile yanlarındaki mollalar, rahipler ve hahamlarla oluşturduğu tezat duygusal düzeyde değil, sadece kostüm düzeyindeydi. Seçimler öncesinde, bazı Rumların Osmanlı vatandaşı olmamaları yüzünden oy kullanma sırasında münakaşalar çıkmıştı. Bunlar, vergiden kaçmak amacıyla Yunan ya da yabancı tabiyetine geçmiş olanlardı. Duruma sinirlenen bir grup Rum, Galata Köprüsü yoluyla Pera'dan Babıâli'ye yürümüş ve Kamil Paşa'dan şikâyetlerinin tahkik edileceğine dair yazılı bir teminat istemişler; istediklerini de almışlardı. Öte yandan mollalar, rahipler ve hahamlar, etrafları Osmanlı askerleriyle çevrili olduğu halde, seçimleri başıyla örgütlemiş olmalarının anısına yan yana fotoğraflar çektiriyordu. 1908 yılında seçilen mebuslar arasında 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, (aralarında dört Daşnak ve iki Hınçak olmak üzere) 12 Ermeni, beş Yahudi, dört Bulgar, üç Sırp ve bir Ulah (Eflaklı) vardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı olanlara halk arasında verilen isimle Jön-

türkler, 60 kadar mebus çıkarmıştı. Geri kalanlar, laikleşmeye karşı olan ulema takımı, muhafazakârlar ve adem-i merkezîyet yanlısı liberallerdi.⁵

Meclis 17 Aralık günü, 1877 yılındaki gibi sarayda değil, bu kez Ayasofya'nın arkasındaki meclis binasında yeniden açıldı. Binanın çevresi iğne atılsa yere düşmeyecek gibiydi. Ayasofya'nın damındaki güvercinlerle martılar, töreni daha iyi izlemek için çatıya tırmanan erkekli kadınlı kalabalık yüzünden yerlerinden olmuştu. Kanun-i Esasi'nin önde gelen destekçilerinden ve en popüler mebuslardan Şeyhülislam'ın görünmesi ortalığı sevinç çığlıklarına boğdu. Bu sırada bando aniden, yeni bestelenmiş olan Kanun-i Esasi Marşı'nı çalmayı bırakıp, Yıldız Sarayı'ndaki selamlık törenlerinden herkesin aşına olduğu *Hamidiye* marşına döndü. İki saat gecikmeyle de olsa, mızraklı süvarilerinin eşliğinde Sultan geliyordu. Beti benzi tamamen solmuş, neredeyse iki büklüm ilerleyen Abdülhamid, mebusların üzerindeki tribünlerden birine çöktü. Sultan'ın hekiminin oğlu ve Ayan Meclisi üyesi Aleksander Mavroyeni, "Düşmanı tarafından tuzağa düşürülmüş birisi gibiydi," diye yazıyordu Abdülhamid için, "cesetten farkı yoktu; dudakları kıpırdıyor, ama ne dediği anlaşılmıyordu." Başkâtıp gür bir sesle Sultan'ın konuşmasını okudu. Söylenenlere bakılırsa, Abdülhamid güya halkın eğitim seviyesinin seçimleri mümkün kılacak bir aşamaya gelmesi üzerine, bu karara kendi özgür iradesiyle varmıştı. O gece camiler, köşkler, saraylar, sefarethaneler, yalılar ve gemilerin tüm ışıkları, yeni çağın şerefine pırıl pırıl yanıyordu.^{1^}

Sultan'ın gücü diye bir şeyden bahsedilemezdi artık. Yine de, 31 Aralık günü Yıldız'a -Büyük Mabeyin Köşkü'nün ana salonunda- akşam yemeğine davet edilen mebuslar, saray duvarlarının içinde mütevazı ve saygılıydı. Cemiyet'in tercih ettiği şekilde eğilerek selam vermek yerine, geleneklere uygun olarak el etek öpmüşlerdi. Başkâtıp, halkıyla bir bütün olduğu hususunda temin ediyordu kendisini. Sultan sevinç gözyaşları içinde, ömründe hiç bu denli mesut olmadığını söylüyordu.⁷

Bu esnada, kısmen "Gueshov hadisesi" olarak bilinen bir nedenle de, Jöntürk hükümeti bir itibar kaybına uğramıştı. Tebaasıyla yabancılar arasındaki ilişkiler konusunda daima çok ihtiyatlı davranmış olan Sultan, diplomatik yemekleri pek benimsemiyordu. 14 Eylül akşamı, hiçbir kriz karşısında sükûnetini yitirmemiş olmakla ünlü, sevimli bir kişi olan Hariciye Nazırı Tefik Paşa, Alman sefaretinin yanındaki evinde diplomatlara bir yemek verdi. Bulgar *agent diplomatiae* M. Gueshov, yemeğe davet edilmişti. Bu tavır, Osmanlı hükümetinin, Bulgaristan Prensi Ferdinand'ı bağımsız bir yönetici olarak değil, Osmanlı vilayetlerinden birinin valisi olarak gördüğünün işaretiydi. Osmanlı'nın bu azamet gösterisi karşısında hiddete kapılan Prens, 5 Ekim günü kendisini bağımsız Bulgaristan Çarı ilan etti. Bütün diplomatik takvim altüst olmuştu. Avusturya, (yine, kâğıt üzerinde hâlâ bir Osmanlı vilayeti olan) Bosna-Hersek'i topraklarına kattığım, Avusturya Hariciye Nazırı'nın Rus meslektaşıyla beraber belirlemiş olduğu tarihten daha önce duyurmak dummunda kaldı. Rus Hariciye Nazırı'nın niyeti, Avusturya ile bu uzlaşmaya karşılık, Boğazların Rus gemilerine açılması için Osmanlı yetkililerin rızasını almaktı. Ama, Avusturya'nın bu erken adımı nedeniyle Rusya'nın onuru zedelendi. Avusturya-Rusya ilişkileri kötüye gitmeye başlarken, 1914'e doğru sürüklenişin ivmesi de yükseliyordu. Osmanlı İmparatorluğu, vergi sağladığı iki (bunlara aynı yıl Girit de eklenince, üç) vilayetini yitirmiş bulunuyordu. Konstantiniyye'nin vatanperver esnafı Avusturya mallarına ve gemilerine karşı bir boykot uygulaması başlattı. Avusturya gemileri, Galata rıhtımında yüklerini boşaltamıyordu. Boykot, ancak Avusturya'nın Osmanlı hükümetine yüklü bir tazminat ödemesinin ardından kaldırıldı.⁸

Bu arada Konstantiniyye, bir "Serbesüik, Eşitlik, Özgürlük ve Adalet" devrimiyle birlikte, günümüz köktendinciliğini andıran bir harekete de sahne oluyordu. "Kör Ali" isimli bir vaiz, Fatih Camii'nde anayasayı kabul etmediğini ilan etmişti. 7 Ekim 1908 günü, ramazan nedeniyle bir araya gelen büyük bir kalabalığı Yıl-

dız'a sürüklemiş ve pencereye çıkan Sultan'a, "Bir çoban istiyoruz!" diye seslenmişti, "Başında çobanı olmayan sürü yaşayamaz!" Köktendinciler şeriat idaresi talep ediyor; meyhanelerin, tiyatroların ve fotoğraf çekiminin yasaklanmasını istiyor; Müslüman kadınlarının şehirde serbestçe dolaşmasına karşı çıkıyordu. Söyledikleri, 17. yüzyılın ateşli Müslümanları Kadızadelilerin talepleri kadar püritendi. Bu, başka bir ifadeyle, şehrin İslami yaşamının devrimler ve anayasalardan bağımsız olarak kendi ivmesini koruduğunun işaretiydi. Kör Ali, hapse mahkûm edildi.

Köktendinciler yalnız değildi. Hoşnutsuzluk hali, şehirde bulunan askerlerin büyük bir bölümüne -hatta, yeni düzeni pekiştirmek amacıyla Selanik'ten Konstantiniyye'ye sevk edilen devrimci birliklere (avcı taburlarına) bile- bulaşmıştı. Bunlar sadece köktendinciliğin cazibesine kapılmış dindar Müslümanlar değil, aynı zamanda hanedanın gözdeleleri olarak ayrıcalıklarının sınırlanmasına içerleyen askerlerdi. Eskiden namaz kılarak geçirdikleri vakti şimdi talime ayırıyorlardı. Yıldız'ın rahatlığına alışmış olan muhafızlar, görevle Hicaz'a gönderilme olasılığı karşısında isyan ediyordu. Konstantiniyye sakinleri bile geleneksel vergi imtiyazlarının ve askerlikten muafiyetin yitirilmesi durumuyla karşı karşıyaydı.⁹

Kasım ayında, amacı "Halifelğin başkentinde ilahi birliğin nurunu yaymak" olan, köktendinci *Volkan* gazetesi yayın hayatına başladı. Sultan'ın dindarlığı ve hayırseverliği takdir edilirken, Cemiyet "Konstantiniyye'nin Paris olmadığı"nı unutmakla itham ediliyordu. 1908 yazına hâkim olan uyum havası ortadan kaybolmaya başlamıştı. 9 Şubat günü, orduyu depolitize etmek ve saraya yakınlaştırmak isteyen Kamil Paşa, Cemiyet'in baskısı yüzünden istifa etti. 3 Nisan 1909 tarihinde İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti kuruldu ve Ayasofya'da, İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı bir toplantı düzenledi: "İleri! Geri dönmek yok, şehit olsak bile!" Pek çok sufi ve imam İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni desteklerken, kıdemli ulema anayasaya bağlılığını sürdürüyordu.¹⁰ 7 Ni-

san günü, İttihat ve Terakki karşıtı bir gazetenin yazışları müdürü Galata Köprüsü üzerinde öldürüldü. Katilin kolaylıkla kalabalığa karışıp gözden kaybolmasına fırsat verdiği için, ideal bir suikast yeriymiş köprü. 12 ve 13 Nisan geceleri askerler ve küçük subaylar, "Şeriat isteriz!" diyerek ayaklandı.* Subaylarını hapsederek, meclis binasına doğru yürüyüşe geçtiler. Şeriat uygulanmasını, İttihatçı subaylarla nazırların görevden uzaklaştırılmasını ve Müslüman kadınların evlerinden çıkmamasını istiyorlardı. Meclisi işgal ettikleri sırada Sultan bir çırpıda taleplerini kabul etti. Başkâtıp, etrafında yığınla asker ve hocanın kaynaştığı meclis binasına beyanatta bulunmaya gönderildi. Aşağıdaki diyalog anlarından alınmıştır:

"Evlatlanm, lütfen kışlanıza dönün ve müsterih olun. Sultan sizi bağışlayacaktır."

"Git ihtiyara söyle, tüysüz oğlanlar bizi hırpalıyor, dinimize küfrediyor ve Sultan'a iftira atıyorlar."

Tevfik Paşa sadrazamlığa getirildi. Ayaklanmayı kışkırtan Sultan değildi, ama muhtemelen böyle bir gelişmeyi öngörmüş ve fırsatı kesinlikle değerlendirmişti. Ordu ve donanma gibi kritik nezaretlerin denetimini yeniden ele geçirdi. Mebusların bir kısmı Konstantiniyye'de toplanmaya devam ederken, diğerleri 1878 yılında Rus ordusunun karargâh kurmuş olduğu Yeşilköy yat kulübüne kaçtı. Askerler, *Tanin* gibi İttihat ve Terakki yanlısı gazetelerin sorumlularına saldırıp, Adalet Nazırı ile nezaret görevlilerinin bir kısmını öldürmüştü. Bu olay, devrimcilerin hem halk ve ordunun duygularından, hem de Konstantiniyye'nin hanedana muhafazakârlığından habersiz olduklarının göstergesiydi. Konstantiniyye, yakın dönemlerde devrimlere destek vermiş olan St. Petersburg ve Tahran'dan (sırasıyla 1905 ve 1906) daha sadıktı hükümdarına.¹¹

Eski Rumî takvimle, 31 Mart Olayı.(ç.n.)

Başlarda yaşanan kanlı çarpışmaların ardından birlikler tekrar disiplin altına alındı. Bununla birlikte, Selanik'te bulunan Jöntürkler yeni hükümeti tanımayı reddediyordu. Yazdıklarında, özellikle payitaht aleyhtarlığı denebilecek bir hava oluşmaya başlamıştı. Abdülhamid Konstantiniyye'ye sahip olmayı İslamiyet, Osmanlı hanedanının tahtı ve iki mukaddes kentin muhafızlığıyla birlikte, imparatorluğun dört dayanağından biri olarak görüyordu. Jöntürkler ise, "eski Bizans'ın kokuşmuş ortamında entrikalar tezgâhlandığını" ifşa ediyor ve başkenti "temizlemeye" kararlı olduklarını belirtiyorlardı.¹²

Sonunda, Mahmud Şevket Paşa komutasındaki "Hareket Ordusu", Selanik'ten başkente yürüdü. Mahmud Şevket Paşa, Alman askeri taktiklerine ve Fransız edebiyatına hayranlık duyan, Arap kökenli bir jöntürk'tü (Onun *Manon Lescaut* çevirisi, 1879 yılında Konstantiniyye'de yayınlanmıştı). Şehrin sokakları, hatta Galata Köprüsü bile boşaltıldı. Sultan'ın hükümeti, direnişle karşılaşmadan tekrar başa geçmesi beklenebilecek iken, hiç de mücadele eğilimi göstermiyordu. Ne de olsa, seçkinlerin değil, halkın desteği vardı arkasında. Ulema, isyancıları direnmemeye ikna ederek, şeriatın muâkiyetçilikle değil, anayasayla mümkün olacağını ifade eden bir bildiri yayınladı. Sultan, Şevket Paşa'dan tahttan indirilmeyeceğine dair teminat aldıktan sonra, kendisine bağlı subayların direniş için icazet taleplerini reddetti.

Abdülhamid'in son selamlık törenine sahne olan 23 Nisan günü ne askerler ve izleyiciler o güne dek bundan daha coşkulu olmuş, ne de Sultan daha mütebessim ve cana yakın görünmüştü: Tören için yanaklan pespembe pudralanmış, sakalı boyanmıştı. Bir yenilik -aslında bir çaresizlik işareti- olarak imamın Halife'ye sadık kalınması yönünde verdiği vaaz vardı. İzleyenlerin bir kısmı, Sultan'ın varlığının bir şekilde fırtınayı yumuşatacağını düşünüyordu. Ne var ki, arabasından başını uzatıp baktığında, diplomatik taraçada hiçbir sefirin olmadığını gördü: Avrupa kazananların safına geçmişti.¹³

23-24 Nisan akşamları ve 24 Nisan günü boyunca, Hareket Ordusu birlikleri şehri işgal etti. Taksim, Fatih ve Babıâli'deki kışalarında askerler, hükümet binasının duvarları topraklarla delik deşik olana kadar saavüerce direndi. Bununla birlikte, 24 Nisan gecesi Yıldız'daki muhafızlar ya teslim oldu, ya da Boğaz'ı geçerek kaçtılar. Havagazı ve elektrikler kesik, saray karanlıktı. Hizmetkârlar, ellerinde bohçalarla mücevherleri kaçmyordu. Sultan'ın oğulları, evli kız kardeşlerinin köşklerine sığınmıştı. Hadımağaları ile kadınlar histeri nöbetleri geçiriyordu. Sonunda, Sultan'ın henüz evlenmemiş olan kızı Ayşe'nin ifadesiyle, "bu koca sarayda sadece kadınlar kaldı."¹⁴

Şevket Paşa, 25 Nisan günü olağanüstü hal uygulamaya başladı. 27 Nisan günü, Meclis-i Mebusan'ın kapalı bir oturumunun ardından, Sultan'ın tahttan indirilmesine karar verildi. Şeyhülislam hemen gerekli fetvayı kaleme aldı. Aynı gün, dört mebus (bir Arnavut olan Esad, bir Yahudi olan Karasu, bir Ermeni olan Aram ve bir Laz olan Arif Hikmet), istibdat, katliam, şeriatı ihlal ve son isyanda sorumluluğu bulunmak nedeniyle Sultan'ın tahttan indirildiğini söylemek üzere Yıldız Sarayı'na geldi. Sultan ezik bir ifadeyle ulusa hizmet etmeye çalıştığımı söyledi. Gelenlere, 1897 yılında Yunanlılara karşı kazandığı zaferi hatırlatarak, son isyanın nedeninin kendisi olmadığını ifade etti. Yaşamına Çırağan Sarayı'nda devam etmek istediğini belirtti, ama İttihat ve Terakki Cemiyeti, Selanik'e gönderilmesine karar vermişti. 29 Nisan günü, saat sabaha karşı üçe çeyrek kala Sultan, yanında birinci dereceden yakınları ve birkaç hizmetkârıyla beraber, Sirkeci'den kalkan trene biniyordu.¹⁵

Yıldız Sarayı boşaltıldı. Başhadımağası ve isyancıların bir kısmı Galata Köprüsü'nde asıldı. 27 Nisan günü, korkudan perişan bir halde bulunan 300 saray hizmetkârı -hadımlar, aşçılar, kahveciler- Pera sokaklarından köprüye, oradan da hapse götürüldüler. Haremde bulunan 230 kadın, arabalarla, terk edilmiş halde duran Topkapı Sarayı'na nakledildi. Bunların bazıları, Çerkezistan dağ-

larında ve Anadolu'da yaşayan akrabaları tarafından alınıp götürüldü. Gelenlerin, "akrabalarının güzel yüzleri, zarif tavırları ve zengin kıyafetleri karşısında gözleri kamaşmıştı." Kadınları almaya gelenler arasında, yakınlarının anık yaşamadığım öğrenenler de oldu. Bazı kadınlar ise kimse almaya gelmedi.

Yıldız yağmacıların eline düşmüştü. Sultan'm her gün gittiği kütüphane, bugün hâlâ bulunduğu yere, Darülfünun'a verildi. Sonunda saray, temmuz ayında halka açıldı. Jöntürk hükümetinin 1911 yılında, Paris'te düzenlediği bir mezatta, Sultan'm mücevherleri yedi milyon franka satıldı. Bunların arasında 154 parça inci-den oluşan bir kolye, altın ve elmas işlemeli bir dürbün ve üzerinde Berlin-Bağdat demiryolu hattının safir, yakut ve elmaslarla işlenmiş olduğu altın bir sigara tabakası bulunuyordu.¹⁶

Sultan düşmüş de olsa, hanedan Osmanlı Müslümanlarının yürek ve belleklerinden silinmedi. Yeni Sultan, Abdülhamid'in bir Mevlevi dervişi olan kardeşi Reşad idi. Kendisi, Farsça şiir yazabilen son Sultan'dı aynı zamanda. Liberal fikirlere yakınlığıyla tanınması zaten uzun zamandır Jöntürlere umut, Sultan'a ise korku veriyordu. Atası Fatih Sultan Mehmed gibi, Konstantiniye'yi -bu kere anayasa ordusuyla- fethettiğinin bir işareti olarak Mehmed Reşad adını aldı. Yine Fatih gibi, ilk cuma namazını Ayasofya'da kıldı. Hal ve tavırlarının basitliği şehir halkını hayredere düşürdü. Biraz daha sınırlı bir aile nüfusuyla birlikte Dolmabahçe'de oturmaya başladı. Kâtiplerinden birisi anılarında şunları yazıyordu: "Koskoca sarayda artık neredeyse tam bir sessizlik hüküm sürüyor... yemek odasında bir tabak düşüp kırılrsa, sanki kubbe çatlamış gibi çınlıyor bütün bina." Tombul, iyi niyedi bir kişi olan Mehmed Reşad, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Babıâli'nin söylediklerini yerine getirmekten hoşnut görünüyordu. Kanun-i Esasi, yasama, dış politika ve seçim sistemi hususlarında tahtın gücünü sınırlamak amacıyla yeniden kaleme alınmıştı.¹⁷

Konstantiniye, yeni Sultan'ın tahta çıkmasıyla birlikte, Abdülhamid döneminde de asla tamamen askıya alınmamış olan, modernleşen metropol rolünü yeniden elde etti. Osmanlı meclisi 1918'e kadar her yıl bir araya gelerek yasalar, bütçe ya da nazırların yeterliliği gibi hususları tartışmayı sürdürdü. Modern bir Müslüman kapitalist toplum yaratmak için bilinçli bir girişimde bulunulmuştu. Kölelik kurumu 1926 yılına ya da daha sonrasına kadar yaşamasına rağmen, 1909 yılından itibaren köle ticareti (kâğıt üzerinde) yasaklandı. 1910 yılında loncalar feshedildi. Bu duruma en çok sevinen, loncaların kısıtlayıcı uygulamalarından uzun zamandır şikâyetçi olan ticaret odasıydı. 1910-11 yıllarında yeni bir tersane ile tahıl ürünleri, bira, ayakkabı ve çimento fabrikaları açıldı.¹⁸

Şehre, Societe Anonyme d'Electricite tarafından elektrik vermeye başlandı. Telefonlar, 1911 yılında kurulan Societe Anonyme Ottomane des Telephones tarafından bağlanıyordu - yine de, Abdülhamid zamanında aynalık birkaç telefon sahibi vardı. Babıâli'nin numarası *Stambul 42*, Dolmabahçe Sarayı'nın ise *Pera 24* idi. Taksim bahçeleri çok geçmeden, *Moniteur Orientat'm* ifadesiyle içinde "her tür safa"nın bulunduğu, modern bir mesire yeri haline gelmişti: Bir restoran, bir açık hava sineması, bir *theâtre de varietes* ve bir *cabaret de nuit montmartrois* (Montmartevari geceler kabaresi), ki bu sonuncusunun içinde bir de bar *ultra-select frequente par le high life de la capitale* (başkentin haylayf [sosyetesinin devam ettiği son derece seçkin bar) bulunuyordu. Şehirdeki kafelerin belirli müşterileri vardı: Denizciler, hacılar, Rumlar, Türkler, İranlılar ya da Arnavutlar. Her taraflarından taşan gözalcı mücevherleri ve parlak boyunbağlarıyla hadımlar da Galata Köprüsü yakınında bir kafe işletiyordu. "Ferah ve Avrupai" Tokatlıyan Otel, 1892 yılında, Grande Rue de Pera'daki klasik tarzda, sütunlu, büyük bir binada, bir Ermeni ailesi tarafından açılmıştı. Otelin kafesi, politikacıların, subayların, dünyanın dört bir yanın-

dan gelen gazetecilerle casusların ve "Türk kadınları hariç her tür kadırı'n uğrak yeri olan, önemli bir siyasal merkezdi. Müşterinin kahve mi, bira mı, konyak mı, yoksa rakı mı istediğini, garsonların bir bakışta anladığı söylenirdi.¹⁹

Jöntürkler zamanında şehir köpeklerden de kurtuldu. 1910 yılı Mayıs ayında sokaklardan toplanarak, Marmara Denizi'nde bulunan Sivriada'ya gönderildiler. Kayıklar uzaklaşırken köpekler önce bir umut kıyıda toplandı. Ama sonra, Marmara'nın öte yanından geceler boyu korkunç havlamalar duyuldu — elli sene sonra bile yaşlılar hâlâ hatırlıyordu bu sesleri. Sonunda, sağ kalanlar da birbirlerini parçaladı ve Konstantiniyye aylar boyu gürültüsüz, sakin uykuların tadını çıkardı. Derken, ufaklıkların doğumuyla beraber, yeni viyaklamalar gelmeye başladı - şehrin dış mahallelerinde, sürüden ayrılıp canını kurtarmış olanların yavrularıydı bunlar. 1913 yılına gelindiğinde, köpekler yeniden sokaklardaydı. İmparatorluğun basma gelen bu son felaketlerin sebebini köpeklerin kovulmasında gören kimi Türklerin yüreklerine su serpildi.²⁰ Bugün hâlâ, defalarca "toplanıp götürülmüş" olmalarına rağmen, köpekler kimi yerlerde insanlara ne uyku uyutur, ne de sokak kaldırımlarında rahatça dolaşmalarına izin verir.

Gerek Avrupa, gerek Ortadoğu, Jöntürk devrimi karşısında donup kalmıştı. Avrupa'nın tanınmış isimleri yeni başkenti görmeye geliyordu. Bunların arasında kaçınılmaz olarak Loti, (gördüğü zaman şehirden tiksinen) Andre Gide, (eski Müslüman şehrini Pera'nın *allures new-yorkaises'*ine [New York'a öykünen] yeğleyen) Le Corbusier; Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ Kralları ile Winston Churchill gibi isimler vardı. O yılın gelişmeleri hakkında sel gibi kitap yayınlanıyordu: *The Fail of Abdülhamid* (Abdülhamid'in Düşüşü), *Turkey in Revolution* (Devrim Sürecinde Türkiye), *Jeune Turquie*, *Vieille France* (Genç Türkiye, Yaşlı Fransa). Bu kitapların bir kısmı, yaşananları ve Jöntürklerin fikirlerini yorumla yönelmeksizin kâğıda geçirmiş olmaları açısından değerli tarihsel kaynaklardır. Ama hiçbir yabancı ziyaretçi, öte yandan,

Rus Yahudisi bir Marksist olan, gazeteci Alexander Israel Helphand kadar etkili olamamıştır. 1905-1906 devriminin önde gelen simalarından ve Lenin ile Troçki'nin dostu olan Helphand, kendisini Parvus diye adlandırıyordu. 1910 yılında Konstantiniyye'ye geldiği günden itibaren, Jöntürklerle İkinci Enternasyonal arasındaki bağlantıyı sağladı.

Şehir sosyalizme hazır görünüyordu. Jöntürk devrimini izleyen birkaç gün içinde tersane, tramvay ve fırın işçileriyle gazete çalışanları daha yüksek ücret talebiyle greve gitmiş ve haklarını almışlardı. Mayıs 1909'da, Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden birkaç gün sonra, kendilerine Sosyalist Merkez adını veren bir grup, "Konstantiniyye'nin emekçi sınıfını" eğitmek üzere Selanik'ten şehre gelmişti. 1910 yılında, bazı gazeteciler, öğretmenler ve öğrenciler tarafından, Konstantiniyye ve Paris'te şubeleri bulunan Osmanlı Sosyalist Fırkası kuruldu. Parvus, ekonomik liberalizmi ve ulusal (Müslüman) bir burjuvazi oluşturulmasını teşvik eden yazılarını Avrupa gazetelerinde olduğu kadar, ekonomi editörü olduğu Jöntürk dergisi *Türk Yurdu'nda* da yayınlamaya başlamıştı. Geldiğinde fakir bir kişiyken, iki yıl içinde başkente ve orduya hububat temin eden zengin bir işadamı haline gelmişti.²¹ 1910 Kasımı'nda, Sosyalist Merkez'e hitaben yaptığı bir konuşmada şu saptamayı yapıyordu: "Bugün Osmanlı İmparatorluğu'nun işçileri din, vatanperverlik ve etnik nefret tarafından bölünmüş durumdadır." Ama Parvus, işçilerin kendilerine karşı birleşmiş olan kapitalistler karşısında birleşeceğine inanıyordu. Sahiden de, Osmanlı Sosyalist Fırkası içinde Yahudiler, Ermeniler, Bulgarlar, Rumlar ile Dağıstan ve Kırım Müslümanları öne çıkıyordu. 1910-12 yıllarında Konstantiniyye'de kurulan (inşaat işçileri, müstahdemler ve tersane işçilerine ait) ilk sendikalar, Rumların hakimiyetinde olmalarına rağmen, değişik milliyetlerden işçileri kendilerine çekmeyi bildi ve dört ya da beş ayrı dilde bültenler yayınladı. Matbaacılar sendikasının, Bulgar, Rum, Ermeni, Türk ve Fransız bölümleri vardı.

Ama gelin görün ki, İttihat ve Terakki Cemiyeti devrimi geliştirmekten ziyade imparatorluğu güçlendirmekle ilgiliydi. 1910 sonlarına doğru Sosyalist Merkez kapatıldı. 1911 başlarında ise pek çok sosyalist Anadolu'ya sürgüne gönderildi. Bunlara iki yıl sonra, 1908'de *İştirak* gazetesini kurmuş olan Hüseyin Hilmi de katıldı.²²

Jöntürk devrimi, kadın özgürlüğü hareketinin de belirginleşmeye başlamasına yol açmıştı. Abdülhamid bu alanda bilhassa tutucu bir padişahtı. 1889 yılında, daha önce de yapıldığı üzere, yayınladığı çeşidi talimatlarla kadınların o güne kadar kullandığı ve yüzü daha çok ortaya çıkaran *yaşmak* ve *ferace* yerine (günümüz İran'ındaki *çadora* andıran) *çarşaf* giymelerini istemişti. Ayrıca, Müslüman kadınlara öz babaları dahil herhangi bir erkek eşliğinde evden çıkmayı da yasaklamıştı. Kadınlarsa baskıyı reddediyordu. 1895 yılında şu notları düşmüştü bir gezgin: "Sultan'm talimatı çok katı olmasına rağmen itaat edilmesi yönünde göstermelik bir çaba olduğu dahi söylenemez. Genellikle görülen durum, ince beyaz bir peçenin alnı yarım yamalak örttüğü ve çenenin altından geçecek biçimde, gevşek bir biçimde sarıldığıdır." Bir Bektaşî kadın şair, 1900 yılında şu dizeleri yazıyordu:

Bizi de yaratan Allah değil mi?
Dişi aslan da aslan değil mi?

Kadınlara, 1908 devriminin coşkulu destekleyicileri olmuştu. 17 Aralık 1908'de meclis açılırken ve 30 Nisan 1909'da Sultan Mehmed Reşad'ın ilk selamlık töreni sırasında, bir tür kutlama işareti olarak, sokakta yüzlerini açmışlardı.²³ Seçkinlerden bir kısmı evlerindeki haremlik-selamlık ayrımını ortadan kaldırıyor ve eşlerinin erkek misafirlerin yanında oturmasına izin vermeye başlıyordu. Ayrıca, nice zamandır özel sohbetlerinde söylediklerini artık açık açık söylemeye de başlamışlardı: Kadmm inzivaya itilmesi "ülkemizin başındaki bela" olmuştur; kadınlar harem kafeslerinin

ve yaşmak kıvrımlarının ardmdan yüzlerini çıkarmadıkça Türkiye asla modern bir ulus olmayacaktır.²⁴

Jöntürk aydınları tarafından kumlan Türk Ocağı kulübünde kadınlar erkeklere, erkekler kadınlara konferanslar veriyor; artık saygın bir öğretmen olmuş olan yazar ve feminist Halide Edip de sık sık konuşma yapıyordu. Bir diğer tanınmış Jöntürk aydını (asıl adı Moiz Kohen olan Selanik Yahudisi) Munis Tekinalp şunları yazmıştı: "Genel kanı, kadınların kurtuluşunun nispeten kısa bir süre içinde gerçekleşeceği yönündedir." İlk modern kız lisesi 1911 yılında açıldı. **1913** yılından itibaren ise Konstantiniyye'de muhtelif kadın örgütleri bulunuyordu: Osmanlı Kadınlığı, Kadmm Gelişimi (Teali-i Nisvan), Kadmm Çalışması ve Kadın Haklarını Savunma cemiyetleri.²⁵

Konstantiniyye, Ortadoğu için yeni ilaçların üretildiği bir laboratuvar hükmündeydi. Bu ilaçlar sadece sosyalizm ve feminizm değil, ayrıca Kürt ve Arap milliyetçiliği idi. Jöntürklerden Rıza Tevfik'in Osmanlı meclisinde, Müslümanların Hristiyanlar kadar milliyetçi olmadığı yönündeki böbürlenmesiyle Enver Paşa'nın, "İslam'da milliyetçilik yoktur," şeklindeki ifadesinin hakikati yansıttıkları söylenemez.²⁶

Başkentte yaklaşık **30.000** Kürt yaşıyordu. Bunların hepsi Kürt milliyetçisi değildi. Darülfünun'da sosyoloji dersleri veren ve *Türk Yurdu'nun* yayın yönetmeni olan, Türk milliyetçiliğinin büyük kuramcılarında Ziya Gökalp'te Kürtlük vardı ve çocukken Türkçe'den önce Kürtçe'yi öğrenmişti. Halide Edip'in ifadesine göre, "etrafındakilere değil, hep öteye, başka yerlere bakan garip gözleri" olan kısa boylu, şişman, esmer bir kişiydi Ziya Gökalp. Ama o kadar Türkçüyü ki, Türklerin kendi köklerine dönmesini istiyordu. İskender ve Sezar kadar, Attila ve Cengiz Han'dan da ilham almakla övünüyor, Türklerin Orta Asya'daki efsanevi anavatanı Turan'ı öven şiirler yazıyordu. (Halide Edip de, *Yeni Turan* adında, siyasi bir roman kaleme almıştı.) Diğer Kürtler ise Doğu'da özerklik, hatta daha fazlasını talep ediyordu. 1908-1909 yıl-

lannda, Abdülhamid'in gözdelerinden Bedir Han ailesi ve geleceğin Şûrâ-yı Devlet başkanı Seyyid Abdülkadir gibi Konstantiniyye'nin tanınmış Kürtleri, Türkçe ve Kürtçe yayınlanan *Kürdistan* gazetesini, Kürt Geliştirme ve Yardımlaşma Derneği'ni [Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti], Kürtçe Eğitimi Yayma Derneği'ni kurdular ve bir Kürt okulu açtılar. 1912 yılında, Kürt kökenli mebuslardan Lütü Fikri radikal önlemler alınmasını savunuyordu: Devletin laikleştirilmesi, kadınlara eşit haklar tanınması ve Latin alfabesine geçilmesi.²⁷

Konstantiniyye, 1908 yılından sonra Arap milliyetçiliğinin Beyrut ya da Kahire'den daha önemli bir merkezi haline geldi. Abdülhamid'in, Arapları casus, memur ve muhafız olarak kullanması Araplarla Türkler arasındaki gerilimi artırmıştı. Türk gazetesi *İk-darrida* yer alan, Arapların sadakatsizliğine ilişkin saldırgan ifadeler, Arapların gazetesinin basıldığı yere saldırmasıyla sonuçlanmıştı. Bu durum karşısında hemen, 2 Eylül 1908 tarihinde, Pera'nın Variete salonunda Arap-Osmanlı Kardeşliği Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin amacı, "bütün Osmanlı cemaatlerini din ya da mezhep ayrımı yapılmaksızın birleştirmek ve Osmanlı devletine hizmet edecek ve devlette reform gerçekleştirecek şekilde dayanışmalarını güçlendirmek"ti. Açılış töreninde, Arapça ve Osmanlıca konuşmaların ardından aşağıdaki sözler büyük coşkuyla karşılandı: "Şu andan itibaren yolumuz, adalet, kardeşlik, eşitlik ve hürriyet yoludur. Çok yaşa Sultan Abdülhamid Han, meşrutiyet ve meşveret hükümetinin padişahı!" Grande Rue de Pera'nın aşağısında bulunan kulüp binası her akşam açıktı. Bununla birlikte, sadakat dolu görüntünün ardında gizli bir gündem bulunduğundan korkanlar da vardı. Bazı Araplar, Arapça konuşulan vilayetlerdeki devlet okullarının -o zamana kadar olduğu gibi Osmanlıca değil- Arapça eğitim yapmasını istemeye başlamıştı.²⁸

1909 yazında bu cemiyetin yerini, memurlarla Şam ve Kudüs mebusları tarafından kurulan el-Münteda el-Edebî (Edebiyat Kulübü) aldı. Kulüp binasında çeşidi tiyatro gösterileri ve konferanslar

düzenleyen el-Münteda el-Edebî, kısa zamanda Bereketli Hilal'den (Mezopotamya ile Nil vadisinin oluşturduğu yarım çember şeklindeki verimli topraklar) binlerce üye edindi. Bunun yanı sıra, daha milliyetçi emellere sahip iki gizli örgüt daha kurulmuştu: 1909 ciyarında el-Kahtaniye ve orduya yönelik olarak muhtemelen 1914'te kurulan el-Ahd. 1914'e gelindiğinde, Osmanlı ordusundaki 498 Arap subayından 315'i, el-Ahd'a katılmış durumdaydı.²⁹

Abdülhamid'in Araplara yönelik politikasının başarılı olduğunun bir göstergesi şuydu: Bugün artık, bir partinin ifadesiyle, "ne bir Türk, ne de bir Arap hükümeti, ama bütün Osmanlıların eşit hak ve yükümlülüklerle sahip olduğu bir hükümet"ten ya da adem-i merkezîyetçilikten daha katı bir programı yeğleyen Arapların sayısı, 1880'deki durumun tersine, daha azdı. Halifeliği hâlâ Osmanlı hanedanının elindeki kutsal bir emanet ve imparatorluğu da Arapların Batı'ya karşı ilk savunma hattı olarak görüyorlardı. Konstantiniyye'nin kendisi Osmanlılık için bir başka tartışmaydı. El-Ahd şuna inanıyordu: "Konstantiniyye Doğu'nun başıdır. Şayet yabancı bir devlet bu başı koparırsa, Doğu yaşayamaz. Dolayısıyla, cemiyet şehrin savunma ve güvenliğine bilhassa önem vermektedir." Mahmud Şevket Paşa, 1910 yılında, imparatorluk ve Araplar arasındaki bağların güçlendirilmesi girişiminin bir parçası olarak, ilk kez bir Haşimi ile bir Osmanlı'nın evliliğini sağladı. V. Murad'ın torunlarından, Çırağan'da büyümüş Rukiye Sultan, Şerif Ali Haydar'ın büyük oğlu Şerif Abdülmecid'le evlendi.³⁰

Şerif Ali Haydar, kendisini Çamlıca'daki konağında sık sık ziyarete gelen Mahmud Şevket Paşa ile Talat Paşa'ya hayrandı. Arap dostlarına, "Jöntürkler ulusumuzun defterinde yeni bir sayfa açmaktadır ve zamanla her şey daha iyiye gidecektir. Dünya ahvali kıyameti andırırken, sakın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmaya kalkışmayın," derdi. Kendisinin nihai hedefi, ikinci başkenti ile meclisi Bağdat ya da Medine'de bulunan, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na benzer bir Arap-Türk ikili monarşisi oluşturmaktı.³¹

Şerif Ali Haydar'ın kuzeni ve rakibi Şerif Hüseyin de, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 'gâsıpları'ndan hoşlanmamakla beraber Osmanlı imparatorluğu'na bağlılığını sürdürmüştü. Abdülhamid tarafından, Mekke Şerifi ve Emiri tayin edilen Şerif Hüseyin, 1908 Kasımı'nda Konstantiniyye'den Mekke'ye yola çıkmıştı. Bu tayin, (hiç şüphesiz İrlandalı eşi nedeniyle devre dışı kalan) Şerif Ali Haydar'ı küplere bindirmişti. Bir Türk kadınıyla evli olan ve akrabalarıyla malı mülkü başkentte bulunan Şerif Hüseyin, Hicaz demiryolunun Mekke'ye uzatılması ve köleliğin feshedilmesi gibi Osmanlı reformlarına kendisinin itiraz etmesi nedeniyle valiyle münakaşalar yaşamasına rağmen, Osmanlı yanlısı bir siyaset uygulamıştır. Oğulları Abdullah ve Faysal, sırasıyla Mekke ve Cidde mebusları olarak görev yaptıkları Osmanlı meclisinin yıllık oturumları için Konstantiniyye'ye gelirlerdi. 1911 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hicaz'ın güneyindeki Asir vilayetini yeniden ele geçirmesine Şerif Hüseyin bizzat yardımcı olmuştu.³²

Osmanlı İmparatorluğu ve başkenti için Kürt ya da Arap milliyetçiliğinden potansiyel olarak daha tehlikeli olan güç Türk milliyetçiliğiydi. Ermeniler, Rumlar ve Bulgarlardan uzun zaman sonra, sonuçta Türkler de çağın ruhuna teslim oluyordu. Hanedanlıkla ilgili ve dinsel bağlılıklar zayıflıyordu. Osmanlı aydınları daha Abdülhamid zamanından itibaren, "Türklerin bilim ve sanata katkılarını" öven yazılar yazmaya ve Orta Asya ile Anadolu Türklerine karşı o güne dek emsali görülmemiş bir ilgi göstermeye başlamışlardı. Cevdet Paşa, Sultan'a, "Babîâli'nin arkasındaki asıl güç Türklerdir," diyordu.³³ 1908 yılından sonra resmi evrakta Osmanlıca, Fransızca, Rumca ve Ermenice dörtlüsü yerine, sadece Osmanlıca kullanılması zorunluluğu vardı. Konstantiniyye aydınları "Biz Türk'üz, bize lazım olan Türkçe'dir," demeye başlamış ve Arapça ya da Farsça kökenli sözcüklerin yerine Türkçelerini yerleştirmeye koyulmuşlardı. Arapların ilk dönemlerindeki hanedan adı Emevi gibi, Osmanlı adının da Türkler için artık uygun olma-

dığına inanıyorlardı: "Ne bir Osmanlı ulusu, ne de bir Osmanlı dili olabilir."³⁴

Milliyetçilik akımının böylesine hız kazanmasının nedeni, uzun bir geçmiş olan ırksal aşağılanmaya karşı harekete geçmek isteğiydi. Osmanlı yönetici sınıfı Türk sözcüğünü kaba adam anlamında kullandığı gibi, Araplar da kültürel üstünlük iddiası içindeydi. Peralı bir romancı Türklere, *un peuple enfantin* (çocuksu bir halk) diyordu. Şehrin Avrupalı bir sakini tarafından 1915 yılında yayınlanan bir kitapta şöyle yazıyordu: "Türklerin ne yüksek düşünsel hedefleri, ne de vatanperverlikleri vardır; Türkler tamamen niteliksiz bir halktır."³⁵

Türk milliyetçiliğinin artan cazibesi, Köprülü ailesinin günümüzdeki en seçkin temsilcisi ve modern Türk tarih yazımının kurucusu Fuat Köprülü'nün kariyerinde görülebilir. Köprülü, atalarından hiç bahsetmediği gibi, oğlu Orhan Köprülü de babasının, "Ülkemizde hiçbir asaletimiz yok," dediğini hatırlamaktadır. Bununla beraber, aile ilk Köprülü veziri azamının bir oğlundan ziyade kızından gelmesine rağmen, Köprülüzade adını kullanmışlardır. 18. yüzyılda orduda, 19. yüzyılda yönetim kademelerinde hizmet vermişlerdir - Köprülüzade Ahmed Ziya Bey, 1890-92 yılları arasında Romanya'da Osmanlı sefiriydi. Köprülüzade Ahmed Ziya'nın devlet memuru olan oğlu, Bulgaristan göçmeni bir kızla evlendi. Oğulları Fuat Köprülü 1890 yılında doğdu ve çocukluğu Divan Yolu'ndaki Köprülü türbesi ve kütüphanesinin karşısında bulunan bir aile mülkünde geçti. Diğer seçkin aileler Konstantiniyye'deki malikânelerini terk ederek, Şişli ve Nişantaşı gibi yeni semtlerdeki modern dairelerine taşınıyordu. Dolmabahçe ve Yıldız saraylarına yakın olmaları bu semtleri daha muteber kılmıştı. Köprülüler ise 1900 civarında, Sultanahmet'in güneyinde kalan geleneksel mahallede bir köşk yaptırmayı tercih etti. Eski Bizans surlarıyla denizin arasında kalan ve fetih yılında yapılan bir camiyle şehri Avrupa'ya bağlayan demiryolunun yanmda bulunan bu köşk, bir tarihçi için ideal bir mekândı.

Fuat Köprülü, 1840'larda başlayan modern okul sisteminde eğitim gördüğü gibi, kendini evde de yetiştirdi. Rumca, Osmanlıca, Farsça ve Arapça'nın yanı sıra, Fransızca'yı da kısa sürede öğretmenlerinden iyi konuşur hale geldi. Sıradan yaşamın daima bir parça üstündeydi. Hiçbir şey, kitaplarını yere yayıp ortalarına oturduktan sonra hepsini -aynı anda okumaya çalışmak kadar mutlu edemezdi kendisini. Onun için, Fransız kültürüyle bağlantıyı şehir ya da sakinlerinden ziyade kitaplar sağlıyordu. Konstantiniye seçkinlerinin çoğu gibi hem Osmanlı, hem de Batı kültürüne aşina olan Fuat Köprülü, *Revue des Deux Mondes* (İki Dünya dergisi) abonesiydi. Modern Fransız düşünürlerinin bilimsel bakış açısını ve berraklığını beğenirdi. Bunların arasında, birey değil sadece toplum vardır görüşünü savunan, modern sosyolojinin kurucusu Emile Durkheim'ı ayrı bir yere koyardı. Bilimin değerine inanan bir pozitivistti Fuat Köprülü. Yüzlerce makale ve toplam yetmiş beş kitaptan oluşan kariyerinin başlıca entelektüel başarısı, Türk kültür ve tarih araştırmalarına modern bilimsel yöntemleri uygulaması olacaktı. Günde beş vakit namaz kılmaz, camiye de nadiren giderdi.³

Yayınlanan ilk eseri, 1906 yılında Abdülhamid'in 63- doğum günü onuruna kaleme aldığı bir şiirdi, ama 1908 yılından itibaren bütün kalbiyle bir milliyetçi oldu. "Türk adı altındaki bütün insanların geçmiş ve günümüzdeki muvaffakiyetlerini, faaliyetlerini ve hallerini incelemek" amacıyla 1908 yılında kurulmuş olan Türk Cemiyeti'ne katıldı. Büyük şair Yahya Kemal ve Talat Paşa gibi diğer arkadaşlarıyla beraber her cuma, Büyüka'da, Ziya Gökalp'in evine akşam yemeğine giderlerdi. Art nouveau tarzı yüksek ahşap evleri ve faytonlarıyla bugün hâlâ Osmanlı şehrinin son döneminin havasını taşıyan ve yazın Konstantiniye halkının meşire yeri olan bu ada, çoğunlukla Rumların yaşadığı bir yerdi. Ama modern Türk milliyetçiliğinin yapı taşlarının döşendiği yer de burasıydı. Gökalp, Turan hayalleriyle yaşayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmaya kararlı, romantik bir milliyetçiydi. Ulu-

su ırkla değil, "ortak bir kültür ve duygu bağı"yla tanımlayan Gökalp, Kur'an'ın Türkçe okunduğu, "ölkülerin, geleneklerin, din ve inancın tek olduğu" bir Türk ülkesi istiyordu.³⁷

Gökalp ve Köprülü üe Abdullah Cevdet gibi diğer aydınlar, Batı kültürünü "gülü ve dikeniyi", olduğu gibi kabullenmekten başka bir seçenek olmadığına inanıyordu. Osmanlı'nın çokulusluluk, sanat, din, şiir ve gelenek-görenek mirasını unutmuş bir halde, "Medeniyet demek, Avrupa medeniyeti demektir," diyorlardı. Hatta, İslamiyet'in bazı yönleri bile hedef tahtası durumundaydı: 1913 yılında, Abdullah Cevdet'in başında bulunduğu *Serbest Tahharri* isimli bir gazetede yayınlanan makalelerde, ilahiyatçılara savaş açılıyor ve Peygamber'in saralı olup olmadığı tartışılıyordu.

Milliyetçiliğin Batı kültürünün muhtelif yanlarından biri olduğunu Köprülü tereddütsüz kabul ediyordu. Türklerin kendi tarih ve dillerini unutmuş olduklarına inanıyordu. Eğer ulusal bilinç ve amaç edinilebilirse, Osmanlı İmparatorluğu, Almanya ve İtalya gibi, dirile-bilirdi. *Türk Yurdunda* yayınlanan, 1913 tarihli ünlü makalesinde şöyle diyordu:

Türk milliyetçileri ne mürteci, ne hayalci, ne de ayrılıkçı; ama Osmanlıcılık ve İslamcılığın muhafazasının sadece Türkçülüğün uyanış ve gelişmesine bağlı olduğuna inanan insanlardır. Osmanlıcılık ve İslamcılık, imparatorluğu muhafaza etmek için gerekli olan çekim gücüne, sadece Türkler kendi ulusal bilinçlerine sahip oldukları zaman kavuşacaktır. İmparatorluğu oluşturan muhtelif unsurlar ancak o zaman imparatorlukla tam bir uyum içinde kendi ulusal gelişimlerinin takipçisi olacaktır.

Osmanlı tarihinin çokulusluluğunu ve kendi ailesinin Arnavut kökenli olduğunu bir tarafa bırakmış, şöyle yazıyordu: "İmparatorluğun merkezi gücü, daima olageldiği gibi Türk'tür... imparatorluk her şeyin ötesinde bir Türk-İslam sultanlığıdır." Aralarından pek azıyla arkadaş olduğu azınlıklardan hoşlanmazdı. 1912 yılında, "Hristiyan nüfus, imparatorluğun savunması sırasında askerli-

ğın getirmiş olduğu yıpranmadan kaçabilmiştir," diyerek Batıyla ticareti tekellerine alabilecek durumda olduklarını yazıyordu.³⁸

Bazı Jöntürkler, bir dil devrimi yapılmasını ve Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin benimsenmesini tartışmaya başlamıştı bile. "Fransızlardan daha çok Arap değiliz," diyorlardı. 1909 Jöntürk hareketine katılmış, hırslı bir genç subay olan Mustafa Kemal, Pera'daki Corinne isimli bir arkadaşına Latin harfleriyle Türkçe mektuplar yazıyordu. Halide Edip, Osmanlı alfabesini reddediyordu: "Kalem tutuncaya kadar neredeyse altı sene çalışma ve uygulama gerektiren bir ders aracından ne umuyorsunuz?"³⁹

Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışının sonuçlarından biri, 25 Mart 1912 tarihinde, "Türk Ocakları" derneğinin açılması oldu. Dernek, yabancı Müslümanlara değil, sadece Türklere açıktı. Türk Ocakları kısa sürede, Balkanlar'dan gelen Türk göçmenlere kucak açan, "İslam'ın en önemli bölümünü oluşturan Türk halkının eğitiminin yanı sıra zihinsel, toplumsal ve ekonomik standartlarının yükseltilmesi ve Türk diliyle ırkının mükemmelleştirilmesi için" çalışan, geniş bir kulüpler ağı haline geldi. Kütüphanenin de bulunduğu Konstantiniyye'deki kulüp binasında, akşam sınıfları, (özellikle Türk tarihi ve sanatından kahramanlar hakkında) halka açık konferanslar, "edebiyat ve sanat geceleri" düzenleniyordu. Bu gecelerin büyük bir bölümüne Ziya Gökalp ile Fuat Köprülü de katılıyordu.⁴⁰

Türk milliyetçiliğinin gelişimi küçük bir çevreyle sınırlı, entelektüel bir modaydı. Türk Ocakları'nın 1800 üyesi bir kitle hareketi oluşturmadılar. İslami gazeteler özellikle "Türk hükümeti" ve "Türk ordusu" gibi ifadelerin kullanılmasına saldırıyordu. Süleyman Nazif, "Damarlarımızda sadece Osmanlı kanı dolaşmaktadır," diye yazıyordu. Ahmed Naim ise milliyetçilik için, "İslam bünyesine kanser kadar zararlı bir yabancı icadı" diyordu. Osmanlı'nın Orta Asya ile herhangi bir bağı olduğunu reddediyorlardı. İmparatorluk sınırları içindeki Müslümanların büyük bir bölümü kendilerine Osmanlı diyor, Türk sözcüğünü kaba adam anlamında

kullanıyordu. 1915 yılında, çarşıda yanından geçen birisi Amerikalı gazeteci John Reed'e şöyle diyordu: "Bize Türk diye hitap etmemelisiniz. Türk, köylü hödük demektir, sizin yontulmamış dediğinizden... Biz Osmanlı'yız; yani eski ve medeni bir ırkız." Konstantiniyye, Türk milliyetçiliğini cazip bulmakla birlikte sözleri kadar eylemleriyle de çokulusluluğu uygulayan hükümetiyle, çokuluslu bir şehir olarak kaldı. Hareket Ordusu, dükkân sahiplerine dehşet salan Bulgar, Rum ve Arnavut çeteciler eşliğinde gelmişti şehre. Ailenin bankacı kanadından Dimitrios Mavrogordato Efendi, Ticaret ve Ziraat Nazırı tayin edildi (başka bir deyişle, bir Hristiyan olarak, kendisine hem iyi niyet, hem de güven-sizlik işareti kabilinden, önemsiz bir mevki verildi).⁴¹

Bunların yanı sıra, 1912 yılında, hanedan Cemiyet karşısında gücünü yeniden tesis etti. Hanedanın en güçlü mensubu, Abdülaziz'in oğullarından Abdülmecid Efendi'ydı. Kendisi, Abdülhamid zamanında şehre gelmesi yasak olduğundan Üsküdar'da yaşamış, etkileyici bir görünüme sahip, çok sevilen bir şehzadeydi. Pierre Loti'ye, yirmi sekiz yılını bir türbede geçirdiğini söylemişti.⁴² Abdülmecid de, Fuat Köprülü gibi, Osmanlı seçkinlerinin Fransız kültürüyle izdivacının bir ürünüydü. Osmanlıca, Arapça, Fransızca ve Almanca bilir, Fransa'yı ikinci vatanı sayardı. İnziva yıllarını klasik müzik besteleri yaparak, Victor Hugo'nun bütün eserleriyle *Revue des Deux Monde^un* en yeni sayılarını okuyarak ve bahçesiyle uğraşarak geçirmişti. Osman Hamdi Bey ve Halil Paşa benzeri pek çok tahsilli Osmanlı gibi, modern Pariz tarzında resimler yapardı. Resimlerinin konusunu genellikle manzaralar ve Osmanlı tarihi oluştururdu. Tablolarından birinde III. Selim, Şehzade Mahmud'a ders verirken, diğerinde II. Abdülhamid tahttan indirilirken görülebilir.

Abdülmecid Efendi hem kozmopolit, hem de vatanperver yapısıyla Türk kültürünün canlanmasını da teşvik etmiştir. Geniş sacaklar, parlak duvarlar ve Kütahya çinileriyle süslü şöminelerle dikkat çeken evi neo-Türk tarzındaydı. Evin neo-Selçuk tarzı ka-

pisini bizzat tasarlamıştı. 1908 yılından itibaren bahçesinde Türk yazar ve müzisyenlerini toplamaya ve Abdülhak Hâmit'in oyunlarını sergilemeye başladı. Sı'sın yazarı Tevfik Fikret'in de dostu olan ve "yoksul Türk şair ve sanatçılarının Mesen'i"* olarak nitelenen Abdülmecid Efendi, Konstantiniyye'de müzik ve resim okullarının faal bir himayecisi olmuştu.

Abdülmecid ve kuzenleri, 1911 yılında, Sultan'la yaptıkları muhtelif görüşmeler sırasında "hanedan adına" kendisine yalvarıyor ve eski Sadrazam Kamil Paşa'yı göreve çağırmasını istiyorlardı. Sultan ihtiyacı olan manevra boşluğunu, İttihat ve Terakki ile adem-i merkezîyet yanlısı rakibi Hürriyet ve İtilaf arasındaki sürüşme sayesinde ele geçirdi. Bu arada, 1878 dönemi sadrazamının oğlu Tahir Hayreddin'in, İttihat ve Terakki'nin adayı karşısında 1911 Aralığı'nda Konstantiniyye'de sağlamış olduğu bir ara seçim zaferi de Sultan'a cesaret veriyordu. 21 Temmuz 1912 tarihinde Sultan, üç eski sadrazamla beraber Gazi Ahmed Muhtar Paşa idaresinde yeni bir hükümet kurdu. Saraydaki İttihat ve Terakki yanlısı başkâtibin görevine son verildi, Arnavutlara daha geniş özerklik vaat edildi ve subaylar siyasete karışmayacaklarına dair ant içmeye mecbur tutuldu.⁴³

Ama, imparatorluk ve Konstantiniyye bu noktada yeni felaketlerle burun buruna gelecekti. 1914 öncesinde Avrupa'da genel bir yükselme eğilimi gösteren saldırgan tutumun ve devletler arası husumetin kurbanıydı imparatorluk. Genelkurmaylar, Alman modelinin ya da Almanya'dan duyulan korkunun etkisiyle, savaş planlarını savunmadan hücumla çevirmeye ve silahlanma harcamalarını önemli ölçüde artırmaya başlamışlardı. İtalya, 1911 Ekiminde Kuzey Afrika'da bir Osmanlı vilayeti olan Trablusgarp'a saldırdı. 1912 yılının Nisan ve Temmuz aylarında da İtalyan donanması, Osmanlı İmparatorluğu'nu barışa zorlamak amacıyla Ça-

Maecenas: Şair Virgil ve Horace'ın hamisi; bilhassa edebiyat ve sanat hamisi.

nakkale Boğazı'nı abluka altına aldı. Osmanlı hükümetinin tepkisi Boğazları kapatmak oldu. Bunun sonucunda -yarısına yakını Boğazlar üzerinden gerçekleşen- Rus ihracatı çöktü ve Rüs bankaları açık vermeye başladı. Rusya artık Konstantiniyye ve Boğazlara sahip olmayı stratejik, dinsel ve emperyal nedenler kadar, ekonomik nedenlerle de istiyordu.⁴⁴

Abdülhamid'in başarılarından biri de, Balkanlar'daki güçleri birbirinden ayrı tutmak olmuştu. Ama 1908 yılından sonra, Avrupa'nın sempatisini kazanmış reformcu ve meşruti bir Osmanlı İmparatorluğu ile karşı karşıya kalma olasılığı, korkuyla bir araya gelmelerine neden oldu. Bir Bulgar gazetesi okurlarını, "Barutunuz kuru ve gözünüzü Konstantiniyye'nin üzerinde tutun," diye uyarıyordu. Rus diplomatları ve *The Times*'in Balkanlar muhabiri J.D. Bouchier'in -Bulgarlar "bizim Bouchier" derdi kendisine- yardımıyla bir Balkan İttifakı kuruldu. Bouchier, 1911 Eylülünde, Ekümenik Patrik ile Bulgar Egzarhı arasında bir uzlaşma sağlamak amacıyla Konstantiniyye'ye geldi. O güne kadar enerjilerinin büyük bir bölümünü, Makedonya'daki Bulgar ya da Rum mezalimini anlatan ayrıntılı dökümler yayınlamaya harcamışlardı.⁴⁵ Ama artık hedef Osmanlı İmparatorluğu'ydu. öldürücü darbeyi vurmak için Sırbistan ve Karadağ da aralarına katıldı.

17 Ekim 1912 tarihinde savaş patladı. Osmanlı generalleri, gerçekçi bir savaş planı oluşturamayacak kadar iyimser ve Makedonya'nın Müslüman nüfusunu koruma meraklısıydı. İkmal ve donanım sistemleri son derece kötüydü. Subaylar, Cemiyet yanlıları ve destekçileri olarak ikiye bölünmüştü. Sonuç tam bir facia oldu. Beş asırdır Osmanlı'ya ait olan vilayetler beş haftada yitirildi. 19 Kasım günü, bir Yunan ordusu "İsa dirildi" bağırışları arasında Selanik'e giriyordu. Hiç vakit yitirilmeden "Helenizasyon" başlamıştı. Osmanlı fethi sırasında camiye dönüştürülmüş olan kiliseler hemen eski hallerine getirildi - Rumların, Ayasofya'ya yakıştırdıkları akıbetin bir habercisiydi bu. Türkler aileleriyle beraber denize açılıp kaçmaya başladı: Abdülhamid ve ailesi Konstantiniy-

ye'ye getirilip Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirildi. Eski Sultan, bir zamanlar kuzenlerine layık bulduğu muameleye maruz kalmış bir halde, uzaktan Yıldız'ı görüyor, ama adım atamıyordu.

Eski Osmanlı düzeni çözülüyordu. Arnavut sancaklarından biri Osmanlı meclisine mebus olarak, sonradan Arnavut milliyetçiliğine dönmüş eski bir Babıâli görevlisi olan İsmail Kemal Bey'i göndermişti. Gelecek on yıl içinde pek çok diğer milliyetçi politikacının yapacağı gibi, savaş başlar başlamaz o da gemiye adayıp, yeni bir ülke kurmak üzere Konstantiniyye'den ayrılmıştı. İsmail Kemal, 28 Kasım 1912'de, Valona'da Arnavuduk'un bağımsızlığını ilan etti. Eski bir Babıâli görevlisi, Arnavutluk ulusal hükümetinin ilk başkanı olmuştu. Bu durum, Konstantiniyye'nin, kendisine sadrazamlar ve generaller kadar sokak satıcıları ve kaldırım işçileri de vermiş olan ırkla bağlantısının sona erişinin başlangıcıydı.

15 Kasım tarihinde, Bulgar ordusu Edirne dışında Trakya'nın tamamını işgal etmiş ve Çatalca hattına kadar dayanmıştı. Burada ki tabya ve siperler 1877-78 sırasında şehrin yirmi beş kilometre kadar batısına çekilmişti. Abdülhamid'in anlaşılması zor ihmeline rağmen, bu tabyalar güçlü bir engel oluşturdu. Çar Ferdinand, Bizans'a yönelik emellerini unutmamıştı. "Konstantiniyye'ye baş getireceğiz," dediği ve Altm Kapı'dan geçerken kullanılacak arabalarla giyeceği resmi kıyafeti hazır tuttuğu söyleniyordu. Bulgaristan'ın başarısı karşısında hiddetlenen Rus Hariciye Nazırı, tekrar Rusya'nın geleneksel politikasına başvurmuştu. Yani, Boğaz'da ya Türkler ya da Ruslar olabilirli.⁴⁶

Savaşın ilk günlerinde şehirde vakarla yürüyen Osmanlı askerleri geriye aç bılaç, kan revan içinde dönüyordu. Bezgin ve saman yemekten bir deri bir kemik kalmış Balkan askerlerinin mezaliminden kaçan Müslüman aileler, kağınlanya yoğun bir trafik yaratıyordu Konstantiniyye'de. Sultanahmet Camii göçmen kampı, Fatih Camii hastane, Ayasofya da kolera hastalarının yattığı bir revir haline gelmişti. Camilerden toplanması gereken halılar, hat

eserleri ve oyma işlerini saklamak için (bugünkü, Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nin atası olan) bir Vakıflar Müzesi kuruldu. Bütün atlar ordunun emrine verildiğinden, Pera'da tekrar develer dolaşmaya başladı. Her gece değişik yerlerde yangınlar çıkıyordu: Şehirdeki hoşnutsuzluğun tanıtık, eski bir işareti.⁴⁷ Sefarethaneler kabulleri askıya almıştı. Alman sefaret hastane olarak kullanılıyordu. Boğaz'ın diğer yakasında, Moda'da, Whittall ailesi Osmanlı askerlerinin yaralarını sarmak için çarşaflarını sargı bezi olarak kullanıyordu. Bununla beraber, Pera'nın balo ve tiyatro salonları ile Tokadıyan ve Markiz gibi gözde restoranlar hâlâ doluydu. Yaralı askerler, Pera Palas Otel'i'nde her günkü *the dansant* (danslı çay) sırasında çalınan valsler eşliğinde az ilerideki yamaçta düşe kalka yürüyordu. O yılları anlatan bir roman yazmış olan Odette Keun'a göre, Peralılar iki çay arasında, "Türkler artık savaşmayı da bilmiyor," diye yorumlar yapıyordu.

Rumlann çoğu Osmanlı'dığı bırakmış ve tekrar eski "Megali İdea"larına dönmüştü. 1910 yılında, Yunanistan'da, şair Kostis Palamas *Kralın Flütü* isimli eserini kaleme aldı — şiir, Konstantiniyye'nin büyüüne ve mermere dönüşmüş bir halde Altm Kapı'nın altında saklandığı söylenen son Bizans İmparatoru'na bir övgüydü:

**Uyanıp, açmak üzere sonuna kadar Altm Kapı'yı,
Ey Kral, kalkacağım mermer uykumdan
Ve çıkacağım dışarı gizemli kabrimden.
Avlayıp sonra Halifeler ile Carlan
Kızıl Elma Ağacı'nın dibinde,
Eski sınırlarımın içinde huzur bulacağım.**

Eskiden fazlasıyla ihtiyacı bir kişi olan Ekümenik Patrik III. Yuvakim, Osmanlı'nın yenilgileriyle birlikte Fuat Köprülü kadar koyu bir milliyetçi haline gelmişti. Fener'in üç asır boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl başarıyla kullandığını unutmuş, bir yandan kendi ruhani otoritesini, öte yandan Ortodoks kilisesi üzerinde Rumlann kültürel hegemonyasını güçlendirmek amacıyla-

la, bir zamanlar Sultan'ın gönderdiği ananası öpen Patrik, şimdi Yunan muhibbi bir Fransız'a şunları söylüyordu:

[Osmanlı İmparatorluğu] benim ırkıma, dinime ve ulusuma yabancı olan bir güçtü... Ben bir ülküyü temsil ediyorum ve bu ülkü bana bedensel zayıflığının yanında tahayyül edilemez bir kuvvet veriyor. Bu ülkünün fazileti, yaşadığımız bu gaddar *fait accompli* (emrivaki) karşısında er geç zafere kavuşacaktır... Hiçbir şey onu alt edemez. Canlı bir ülkü bu. Ölümsüz bir ülkü. Dört asırdır bizi ayakta tutan bu ülküdür.

Arkasından gelenlerin çoğu Patrik'in duygularım paylaşıyordu (bununla beraber, Rum bankerlerden Leonidas Zarifi, Pera'daki evinin giriş katını Kızılay'a vermişti). Cepheden Türklerle ilgili zafer haberi gelirse Rumlar evlerinden çıkmıyordu. İlk yenilgi haberleri ulaşmaya başladığında Pera'da başlan yukarıda, kahkahalar atarak dolaşıyorlardı. Pera gazetecilerle ve Odette Keun'un ifadesiyle, "bütün hakiki Peralıların duya duya büyüdüğü" katliam söylentileriyle kaynıyordu.⁴⁸ Sadrazam Kamil Paşa'nın, Bulgar ordusunun şehre girmesi durumunda yabancı sefirleri katliamla tehdit etmesi gibi, bu tür korkular Osmanlı siyasetinin araçları haline gelmişti. Napoleon'un yenilgisinden itibaren Avrupa kıtasını (yeğenin saltanat dönemi dışında) düzen içinde tutmuş olan Avrupa ittifakının son askeri ifadesi, 1912-13 yıllarında Konstantiniye sokaklarında görülebiliyordu. 12 Kasım günü, on dört yabancı savaş gemisi içlerindeki 2700 askerle birlikte, Hristiyan ahalinin güvenliğini sağlamak üzere hükümetin izniyle Boğaz'a demirledi. 16 Kasım günü, Ermeni Patrikliği'nden bir delegasyon sefarederden koruma talep etti. 18 Kasım günü, askerler ellerinde makineli tüfekleriyle karaya çıktı. Fransızlar Galata'da, İngilizler Pera'da, Avusturyalılar ve Almanlar Taksim'de, Ruslar da rıhtım boyunca mevzilendiler.⁴⁹

17 Kasım günü, Çatalca hattında Bulgar ve Osmanlı toplarının birbirlerine ateş açmasıyla birlikte camlar ve zemin sarsılmaya baş-

ladı. Whittall ailesi Moda'daki evlerinden, yaklaşık yüz kilometre kadar uzaktaki gürültüleri duyabiliyordu. Nişantaşı'nda oturan Mary Poynter isimli bir İngiliz kadını şöyle yazıyordu günlüğüne:

Hafif lodoslu, ılık, sakın bir sonbahar günü. Tül gibi ince bulutlar örtüyor güneşin yüzünü. Böyle rutubetli günlerde ses uzaklara kadar gidiyor. Savaş meydanı yakın gibi görünüyor ama en azından hâlâ otuz kilometre mesafe olmalı... Sabah erken saatlerde top sesleri uzak gök gürültüleri gibi duyuluyordu, rüzgârın yön değiştirmesiyle beraber önce uğursuz gümbürtülere ve derken yeri göğü titreten felaket habercilerine dönüşüler.

Pera'daki evlerin damları ve balkonları, kimilerinin yüzleri korkudan bembeyaz olmuş meraklarla doluydu. Kısa zaman içinde, Marmara Denizi'ndeki Osmanlı gemilerinin keskin, kuru top seslerini, karada bulunan topların "boğuk, sert bir cismin düşmesine benzer, garip" seslerinden ayırmayı öğrenmişlerdi. Kara toplarının çıkardığı sesi böyle tanımlayan kişi, İngiliz Sefareti Üçüncü Kâtibi Harold Nicolson idi. Duvarların dışında savaş, içinde korku hüküm sürmesine rağmen, şehirdeki asıl huzursuzluk kaynağı güvenlik amacıyla gönderilen yabancı denizcilerdi - özellikle, Fransızlarla Almanlar arasındaki dalaşmalar yüzünden.⁵⁰

Diğer nüfus merkezlerinden uzak bir yarımada ucunda bulunan Konstantiniye'nin coğrafi konumu, 1878'de olduğu gibi 1912'de de yine bir avantajdı. Gerek Rus, gerek Bulgar orduları, hedefe ulaştıklarında güçlerini yitirmiş ve ikmal hatlarının fazlasıyla uzağına düşmüş haldeydiler. Yiyecek ve cephane desteği iyi durumda olan Osmanlı birlikleri ise, kolera ve dizanteriye rağmen, "Halifelğin tahtı'nı yenilenmiş bir gayretle savunuyorlardı. 18 Kasım günü, Bulgarlar Çatalca'yı almayı başaramadılar. 3 Aralık günü ateşkes imzalandı. Ardından, Londra'da barış görüşmeleri başladı.⁵¹

Enver Bey, İtalyanlara karşı sürdürülen direnişin başında bulunduğu Trablusgarp'tan döndüğünde, şehirdeki korku ve tepki-

sizlik havası karşısında hiddete kapılmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin destekçileriyle karşıtları arasındaki nefret, farklı milliyeter arastmdaki nefret kadar güçlü görünüyordu. Hükümet, Londra konferansında Avrupalı büyük güçlerin tavsiyesi uyanınca, imparatorluğun ikinci büyük kenti Edirne'yi Bulgarlara bırakmaya hazırlanıyordu. Enver Bey, "tüm ulusun hislerini" dile getirdiğinden emin, 14 Ocak günü bir Alman arkadaşına şunları yazıyordu: "Bir devrimci olarak harekete geçmeyi tercih etmiyorum, ama bütün bunların ne zaman sona ereceğini de bilmiyorum... Vatani kurtarmak ya da şerefimle ölmek için her şeyi allak bullak etmeyi deneyeceğim."⁵²

23 Ocak 1913 günü, öğleden sonra saat üçte, Enver Bey Babıâli'yi bastı. Kendisine polisin siyasi şube amiri Samuel Israel, Talat, Cemal ve ellerinde hürriyet pankartları ve İslam bayrakları bulunan elli-altmış kişilik bir grup eşlik ediyordu. Telefon hattını kesmiş ve nöbetin İttihatçı yanlısı bir taburda olmasını sağlamışlardı. Hükümet binasına girerken tabur selam duruyordu kendilerine. "Kamil Paşa'ya ölüm!" bağırışlarıyla, bir çırpıda Sadrazam'ın odasına yöneldiler. Yaverlerden Kolağası Kıbrıslı ve Harbiye Nazırı öldürüldü. Sadrazam istifa etti. Enver Bey yeni komutanlar tayin etti. Mahmud Şevket Paşa'yı da sadrazamlığa getirdi. Yirmi dakika sonra, mütebessim bir subay kapıda bekleyen 500 kişilik kalabalığın karşısına çıkıyordu: "Küçük bir ihtilal yaptık." Bir grup Hintli, Hindistan'ın Türkiye ile tek bir yürek ve ruh olduğunu ifade eden, tumturaklı bir nutuk çekti kalabalığa - Hintlilerin varlığı, imparatorluğun Müslüman dünyası için cazibesinin sürdüğünün bir işaretiydi. Sultan önce duyduklarına inanmamış ve neler olduğunu araştırması için başmabeyincisini göndermişti. Enver'in isteği üzerine imparatorluk tekrar savaşa girdi. Enver günde otuz altı saat çalışmakla övünüyor ve zaferin garanti olduğunu söylüyordu. Yabancıların bilgisi olmaksızın yeni bir hükümet oluşturmuş olan Enver Bey, bütün Bulgar ordusunun karşısına çıkacak kadar güçlüydü şimdi.⁵³

Şubat ayında, Çatalca'dan gelen top sesleri şehirde yeniden duyulmaya başladı. Ama, Osmanlı ordusu Edirne'yi kurtaramadı. Konstantiniyye, 26 Mart 1913 tarihinde, eski rakibinin Bulgarların eline geçmesi karşısında bir gün yas tuttu. Gerçi, 22 Temmuz günü Edirne'yi tekrar ele geçiren ordunun başındaki Enver imparatorluğun hayranlığını kazanmıştı, ama bu iyileşmenin asıl nedeni Bulgaristan'ın taarruz yönünü Osmanlı askeri gücüne değil, Yunanistan ve Sırbistan üzerine çevirmiş olmasıydı.

İmparatorluğun zayıflığı, büyük güçlerin 1890'lardan beri süren Osmanlı-karşıtı önyargısını kuvvetlendirmişti. Savaş başlamadan önce, Osmanlı'dan zaferi beklentisi içinde, Balkanlar'da *status quo* değişikliğine karşı çıkan bir deklarasyon yayınlamışlardı. Osmanlı'nın yenilgilerinden sonra ise, ganimet bölüşümünde Balkan devletlerine yardımcı olmaya başladılar. Mezopotamya'da Britanya, Suriye'de Fransa, Kuzey Anadolu'da Rusya ve Berlin-Bağdat demiryolu boyunca Almanya için gayri resmi hamilikler belirlendi. İngiliz sefiri şöyle diyordu: "Biz de dahil olmak üzere bütün güçler Türkiye'den ne koparabilirse koparmak için var güçleriyle çalışmaktadır. Bütün dileklerinin Türkiye'nin bütünlüğünü korumak olduğunu iddia etmelerine rağmen, kimsenin pratikte böyle bir şeyi aklına getirdiği söylenemez." Osmanlı İmparatorluğu'nun can çekiştiği kanaati diplomatik yazışmalar kadar, özel mektuplara da yansıyor. İttihatçılardan bazılarının cumhuriyet kurulmasından yana olduğu söyleniyordu. Çok yerinde bir ifadeyle "İngiliz Kamil" olarak tanınan devrik Sadrazam Kamil Paşa, "Türkiye'nin idaresine ilişkin olarak... yeterli bir yabancı denetimi" çağırısı yapıyordu.⁵⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti, silahlı kuvvetleri hem modernize etmek, hem de siyasetin dışına çekmek amacıyla, donanma için İngilizleri, ordu için Almanları ve jandarma için Fransızları ülkeye çağırdı. İngilizlerin Vickers mühimmat şirketi, Societe Imperiale Ottomane Co-interessee des Docks, Arsenaux et Constructions Navales adıyla Haliç'te, Osmanlı deniz gücünün kalesi durumun-

daki tersaneyi otuz yıllığına kiraladı.⁵⁵ General Liman von Sanders yanında altmış subayıyla birlikte 14 Aralık 1913 tarihinde şehre geldi ve Harbiye Nezareti'nde kendisine ayrılan büroya yerleşti. Almanların Konstantiniyye'de oluşundan duyulan korku, Birinci Dünya Savaşı arifesinde Rusya ile Almanya arasındaki gerginliğin başlıca sebebiydi. Harbiye Nazırı makamına gelmiş olan ve Alman dostu olarak tanınan Enver, bu arada giderek önemli bir sima haline geliyordu. Son bağımsız Sadrazam Mahmud Şevket Paşa, 11 Haziran 1913 günü, o sıralarda sokaklarda tek tük görülen otomobillerden biriyle Bayezid'den Babiâli'ye giderken vumlmuştu (o tarihten itibaren, Enver'in otomobili sokaklardan yıldırım gibi geçerken arkasında mutlaka tepeden tırnağa silahlı yaverleri taşıyan başka bir otomobil bulunuyordu). Olayla ilgili olarak, saray ailesinin bir mensubu ile 1912 yılının başarılı Hürriyet ve İtilaf mebuslarından birinin bir yakını suçlu bulundu ve asıldılar. Mısırlı Mehmed Ali'nin tomnu olan yeni sadrazam Said Halim Paşa, lükse düşkün ve Cercle d'Orient'dan pek çıkmayan bir kişiydi. İttihatçıların kuklası olduğu söyleniyordu. Enver, 2 Şubat 1914 tarihinde, Sultan'ın en sevdiği yeğenlerinden Naciye Sultan'la evlendi - bu, tarihte bir devrimciyle bir saray mensubu arasında gerçekleşmiş olan birkaç evlilikten biriydi. Kuniçeşme'deki yalılarında lüks içinde bir yaşam sürdüler.⁵⁶

İmparatorluğun başındaki felaketlere Rumlarla yaşanan sıkıntılar da ekleniyordu. Balkan eyaletlerinin elden çıkması sırasında yerinden olmuş yaklaşık 400.000 civarında Müslüman'ın yerleşme süreci gerilimi artırmıştı. Hatta, Rumları korkutup göçe zorlayan bir hükümet girişimi bile olmuştur. 1914 yılı başlarında, başkent civarındaki Rum köylerinde bazı evler hükümet talimatıyla yıkıldı. Haziran ayında Patrik, Rum okul ve kiliselerinin kapatıldığını ilan etti. Fener, sanki Vatikan kadar güçlü ve bağımsızmış gibi hareket ederek, yabancı sefaretlere muhtıralar gönderdi; Yunan elçiliğini şahsen ziyaret etti ve memurlarının bazıları için askerlikten muafiyet talep etti.⁵⁷

Bu arada, Araplarla ilişkiler de kötüleşmişti. Arap milliyetçilerinin en önde gelenlerinden biri Aziz Ali "el-Masri" idi. Konstantiniyye'deki askeri yüksekokul mezunu olan Aziz Ali, Arap milliyetçiliğine yönelmesini ırk ya da dilden çok, Enver'e karşı duyduğu kişisel husumete borçluydu: Jöntürk devrimine katılmış bir Çerkez idi kendisi. 9 Şubat 1914 günü, ayaklanma hazırlıkları içinde olduğuna ilişkin haklı kuşkularla, öğle yemeğinden sonra Tokatlıyan Otelinden çıkarken tutuklandı. Uzun duruşmaların ardından, İngiliz baskısının da yardımıyla serbest bırakıldı ve Mısır'a gitti - geleceğin milliyetçi ayaklanma liderlerinden biri daha başkenti terk etmişti. Konstantiniyye'yi candan seven Mekke mebusu Şerif Abdullah, zaten bir süredir Arap bağımsızlığı planları içindeydi. Lord Kitchener, Mekke ile Konstantiniyye arasındaki gezisi sırasında Kahire'ye uğradığında, kendisine bu konuda uvertürler yapmaktan geri kalmıyordu.⁵⁸

1914 Temmuzunda patlayan savaş, Osmanlı İmparatorluğu'na konumunu sağlamlaştırması için bir fırsat sağlamıştı. Tarafsızlık, imparatorluğun ekonomik refahını ve diplomatik ağırlığını arttırmabilirdi. Öte yandan, Triumvira (Üçler Grubu: Enver, Cemal ve Talat paşalar bazen böyle adlandırılırdı) imparatorluğun bir müttefike ihtiyacı olduğuna inanıyordu. Talat Paşa'nın Rusya'ya, Cemal Paşa'nın Fransa'ya yaklaşma çabaları sonuç vermemişti. 2 Ağustos günü, Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında, Enver ve Talat paşalar, kabinenin diğer üyelerinin bilgisi olmaksızın Almanya ile bir ittifak imzaladılar. Enver Paşa 18 Temmuz'dan beri Almanya'yla görüşme halindeydi. Osmanlı İmparatorluğu, Almanya'nın yanında savaşa gireceğine yemin etti. Tarafsız kalan süre içinde ordu harekete geçiriliyordu. O yaz, İngiliz ve Alman sefarethane-leri Osmanlı hükümeti üzerinde bir nüfuz sağlamak üzere imparatorluk tarihinde görülmemiş bir mücadele verdi.

1908 yılında Britanya hürriyetin anavatanı diye yüceltilirken, Almanya Abdülhamid'in dostu olmakla suçlanmıştı. Kanun-i Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesinin ardından, coşkulu bir kalabalık

Galata köprüsü üzerinde yeni İngiliz sefirinin arabasının atlarını çözmüş ve binaya kadar arabayı kendileri çekmişti. Gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Yahudilerle Masonların ellerinde bulunduğu inanan sefir ve tercümanlar, gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun ittifak çağrısını reddeden hükümet, bu popülaritenin yitirilmesine neden olmuştu. İngiliz hükümeti, Konstantiniyye'deki başarılı bir parlamenter rejimin Mısır ve Hindistan'daki Müslümanlara yapacağı etkiden çekiniyordu. Jöntürk devrimi uzun menzilli bir hareket olmuştu: 1911 yılında "Genç Buharalılar"ın, Konstantiniyye Örneğinden hareketle, Buhara Emiri'ne anayasa için baskı yaptığı biliniyordu.

1914 Ağustosunda, imparatorluğun halktan toplanan paralarla İngiliz tersanelerinde yaptırılan iki Osmanlı savaş gemisinin İngiliz hükümetince kendi kullanımı için zapt edilmesi, Britanya için daha da büyük bir popülarite kaybına neden oldu (yine de, bu müsadere, isteksiz bir Almanya'yı 2 Ağustos ittifakına razı etmek için gemileri yem olarak kullanan Enver'i engelleyecek kadar erken olmamıştı). 10 Ağustos günü, şehre 1912 Kasımı'nda uluslararası filoyla beraber zaten gelmiş durumda olan *Goeben* ve *Breslau* isimli iki Alman kruvazörü, Akdeniz'de kendilerini beceriksizce izleyen İngiliz gemilerini atlatarak Marmara Denizi'ne girdi. Gemiler, daha sonra Osmanlı donanma komutanlığına da getirilen zeki ve saldırgan kumandanları Amiral Wilhelm Souchon tarafından, 15 Ağustos günü resmen imparatorluğa verildi. Bu devir teslimi, bir "satın alma" olarak bakılıyordu. Yeni isimleriyle *Yavuz Sultan Selim* ve *Midilli* gemilerinin mürettebatı, Alman olmalarına rağmen, törenlerde fes giyiyordu. Kamuoyunun Almanya'ya sempatisi daha da arttı. Osmanlı donanmasında görevli İngiliz askerlerine ise sadece kıyı nöbetleri verilmeye başlandı.⁵⁹

Alman sefiri Hans Freiherr von Wangenheim, Konstantiniyye'de büyük saygınlığı olan, Tübingenli, iriyarı bir adamdı. 1914 yazında, Almanya'dan henüz iyi haberler gelirken, kendisini Tarabya'daki yazlığının bahçesinde diplomatik yazışmaları okurken

görmek mümkündü. İtalyan bahçelerine düşkünlüğüyle tanınan bekâr İngiliz sefiri Sir Louis Mallet, ağustos ayında izne ayrılmıştı. Mallet, "Doğu Sorunu" konusunda uzman olmasına rağmen, etkisiz ve karamsar bir kişiydi. Antant'ın imparatorluk içindeki (Almanya'ninkinden çok daha fazla olan) yatırımlarını ve Osmanlı Bankası ile Düyun-u Umumiye denetimini bir silah olarak kullanmayı becerememişti. Britanya, Fransa ve Rusya, ağustos sonunda, tarafsızlığını sürdürmesi koşuluyla imparatorluğun bütünlük ve bağımsızlığını garanti altına alma teklifini getirdiler. Bununla beraber Mallet, Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'e gönderdiği 6 Eylül tarihli telgrafında, "Türkiye'nin bütünlük ve bağımsızlığını garantilemek, intihara kararlı bir insanın yaşamını garantilemekten farklı değildir," diyordu. Patavatsızlığının nedeni, kısmen, sefarette hâkim olan Osmanlı-karşıtı havaydı: Tercümanı Andrew Ryan, şöyle yazıyordu: "Şayet Türkler Avrupa savaşını sağ salım atlattırlarsa, ileride başımıza çok iş açabilirler."

Rum okul ve kiliselerinin ağustos sonunda yeniden açılması, tarafsızlığın imparatorluğa hareket rahatlığı sağladığını gösteriyordu. 8 Eylül günü hükümet, pek çok yabancının her tür servet ve kabahatini Konstantiniyye'de kibirle sergilemesini mümkün kılmış olan kapitülasyonları kaldırdı. Osmanlı'nın bu zaferi 9 ve 10 Eylül günlerinde, davullu fener alaylarıyla Talat Paşa'nın Ayasofya yakınındaki, Cemal Paşa'nın Nişantaşı'ndaki evlerinin önünde, Babıâli'de ve Dolmabahçe Sarayı'nda kutlandı. Hüseyin Cahit Bey, başyazarı olduğu Jöntürk eğilimli *Tanin* gazetesinde, "Memleketin sahibi biz değildik, yabancılardı," diye yazıyordu. Sadrazam, Tokatıyan'da, 300 kişilik bir ziyafet verdi. Hükümet, bir duyuruyla, 1 Ekim 1914 tarihinden itibaren yabancı posta bürolarının kapanacağını ilan-etti.⁶⁰

Savaş ve barış denge durumundaydı. Almanya Marne'de savaşırken, Boğaz'daki hareketsizlik General Liman von Sanders'i rahatsız ediyordu. Almanya'dan ziyade Osmanlı'nın kontrolünde bulunan Souchon, zincire vurulmuş aslan gibi hissediyordu ken-

dini. Osmanlı posta memurlarından birine rüşvet verip Avusturya sefirinin şifreli telgraflarına ulaşabilen Rus sefiri Giers, Osmanlı kabinesi içinde savaş yandaşlarıyla karşıtları arasında bir mücadele sürdüğünden haberdardı. Enver Paşa, 14 Eylül günü, başlarında Said Halim'in bulunduğu meslektaşları tarafından, gemilerini Karadeniz'e çıkarması ve Rusya'ya saldırması yönünde Souchon'a vermiş olduğu talimatları iptal etmeye mecbur tutuldu.

Bununla beraber, Babıâli baskınından da anlaşılacağı gibi, Enver Paşa'nın başkent üzerindeki askeri denetimi çok sıkıydı. O yaz, Tarabya'dan Konstantiniyye'ye uzanan yol piyasa meraklılarının arabaları yerine asker çadırlarıyla doldu. Eylül başında, Çanakkale Boğazı'ndaki kaleleri güçlendirmek ve Osmanlı donanmasını gözden geçirmek üzere, Alman subay ve mühendisleri trenle şehre gelmeye başladı. 17 Eylül'de, Mallet'in telgrafında şu sözler yer alıyordu: "Ordu seferberlik durumunda ve Harbiye Nazırı Başkumandan olduğu sürece, Kabine kendi iradesini uygulayabilecek durumda değildir ve bir ölçüde olanlara ayak uydurmak zorundadır."⁶¹ Enver'i sadece karşı koyamayacağı kadar çok Müttefik altını ya da bir *coup* (darbe) durdurabilirdi.

17 Eylül günü İngiliz Deniz Misyonu (Bahriye Islah Heyeti) şehirden ayrıldı ve Sultan Büyüka'da *Yavuz Sultan Selim* ve *Middilli* kruvazörlerini teftiş etti. Aslında Sultan da, tebaasının büyük bir bölümü gibi barış istiyordu. Kendisiyle 21 Eylül'de görüşmüş olan Andrew Ryan şöyle yazıyordu: "Genellikle pek bunakça davranan ihtiyar beyefendi bizi canlılığı ve zekâsıyla şaşırttı. Tarafsız kalacağını ve savaş istemediğini söyledi. Sefiri sevdiğini, Amiral Limpus'un kendisini görmeden gitmesinin kendi hatası olmadığını ifade etti." İngiliz sefiri, takvimler artık 16 Ekim'i gösterirken bile, şöyle diyordu telgrafında: "Eğer sabırlı davranmayı sürdürsek ve [savaşta] başarılarımız devam ederse, ki bundan şüphem yoktur, hâlâ erteleyebileceğimizden yana umutluyum."⁶²

Ama Osmanlı ordu ve donanmasında öyle çok Alman görevli vardı ki, tarafsızlığı koruyabilmek zordu. 23 Eylül günü Souchon

fiilen Osmanlı donanmasının başına geldi. 26 Eylül günü, bir İngiliz gemisi, içinde Alman denizcileri bulunan bir Osmanlı torpido gemisini -Osmanlı gemilerinin çoğu o sıralar Alman denizcileri taşıyordu- Çanakkale Boğazı çıkışında durdurdu ve Ege'ye geçmesine izin vermedi. Çanakkale Boğazı'ndaki kalelerin Alman komutanı General Weber Paşa, buna misilleme olarak Boğaz'ı gemilere kapattı. Bir süre Marmara Denizi'nde bekleyen Rus tahıl gemileri sonunda geri döndü. 12 Ekim'de, Enver'in talep etmiş olduğu iki milyon Türk lirası, Alman altını şeklinde, "yumuşak" bir kredi -yani, rüşvet- olarak özel trenle Berlin'den şehre gelmiş bulunuyordu. 27 Ekim günü, Souchon komutasında iki yeni Osmanlı savaş gemisi Karadeniz'e açıldı. 29 Ekim günü, sabaha karşı saat üç buçuk sıralarında, savaş ilan etmeksizin Odesa ve Sivastopol'ü bombaladılar. Bombardıman haberi Cercle d'Orient'a ulaştığında Cemal Paşa, "*Si ce cochon de Souchon a fait cela, que le diable VemporteP*" ("Eğer Zuhan bunu yaptıysa, şeytan alsın onu,") dedi. Aslında, kararı destekliyordu Cemal Paşa. 2 Kasım'da, Rusya savaş ilan etti. Bunu çok geçmeden Britanya ve Fransa izledi. Dört Osmanlı nazırı görevlerinden istifa etti: İstifa tehdidinde bulunan Sadrazam ise görevinde kalmaya ikna edildi.⁶³

Son İngiliz ve Fransızlar da şehri terk etmeye hazırlanıyordu. Konstantiniyye'de kırk yıldır avukatlık yapan ve Bizarts İmparatorluğu konusunda uzman bir tarihçi olan Edwin Pears'a bir Alman tanıdığı, "Sir Edwin," diyordu, "*The Destruction of the Greek Empire'i* (Yunan İmparatorluğu'nun Yıkılışı) kaleme aldınız; sanırım bu kez Türk İmparatorluğu'nun yıkılışını yazacaksınız... Türkleri severim ama bana kalırsa intihar ediyorlar."

Daha önceleri Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya savaş açtığı zaman, bu durum Konstantiniyye'de coşkuyla karşılanırdı. Ama 1914'teki, ne hanedanın, ne de halkın; sadece Enver'in savaşıydı. Londra, Berlin ve St. Petersburg'daki durumun aksine, sarayın önünde savaş açılmasını kutlayan kalabalıklar toplanmadı. Sultan'm çok meşhur bir sözü vardı: "Rusya ile savaş! Ölüsü bile bi-

zi ezmeye yeter." Daha sonraları, alttan alta Enver'i de eleştirerek, Dolmabahçe Sarayı'nda Amerikalı bir gazeteciye şunları söylüyordu: "Halkım artık eskisi gibi değil. Çok savaşlar gördü. Çok kan kaybetti... Ben savaş istemedim. Allah şahidimdir. Halkımın da savaş istemediğine eminim." Abdülhamid ise, Beylerbeyi Sarayı'nda "Kendimizi iki gemiye feda ettik," diye homurdanıyordu.⁶⁴

Fatih'te, 9 Kasım günü Cihad ilan edildi. Şeyhülislam, Rusya, Hindistan ve Cezayir'deki Müslümanları emperyalist efendilere karşı ayaklanmaya çağırıyordu: "Ey Müslümanlar, Allah'ın hakiki kulları! Cihada katılıp sağ salim geri dönenler büyük bir saadete kavuşacaktır; onu ölümlerinde bulanlar ise şehitlik mertebesine ulaşacaktır." Çağrıya pek önem veren çıkmadı. "Rusya'ya ölüm!" diye bağırان bir kalabalık, savaşa girilmesini, sahibi Rus tebaalı olan Tokatlıyan Otel'i'ni yağmalayarak kutladı.

Konstantiniyye bir savaş başkenti olmuştu. Aralık ayı başında, her günkü trafiğiyle kıyaslandığında, köprü ve liman boşalmış durumdaydı.⁶⁵ İnzibadar askerlikten kaçanları yakalamakla meşguldü. Ekmek fiyatları o tarihi izleyen dört sene içinde -ücret artışlarını defalarca geride bırakarak- otuz sekiz kat arttı. Fırınların önlerinde kuyruk oluşturan halk, "Zafer umurumuzda değil. Bize ekmek verin!" diye bağıırıyordu. Somunların tadı saman gibiydi. Şeker bulunamadığı için çay kuru üzümle içiliyordu. Şehre verilen su yetersiz kalıyordu. Bu arada, iki havagazı fabrikası da kapandı. Kadınlar, aşırı kalabalık nedeniyle tramvayda yolculuk etmenin siperde savaşmaktan farksız olduğunu söylüyordu.

Parvus, Konstantiniyye'den Rusya'ya karşı Ukraynalı ve Gürcü devrimci faaliyetleri örgütlemeye başladı. Bu "İhtilal Taciri", 1915 yılında, Alman sefiri von Wangenheim tarafından Alman ve Rus devrimcileri arasında işbirliği tesis etmekle görevlendirildi. Bu işbirliği, Almanya'nın da yardımıyla, Lenin'i 1917'de Rusya'ya getirecekti.⁶⁶ Bununla birlikte, İtilaf Devletleri'nin savaş çabalarına şehrin asıl katkısı ne cihad ilanı, ne de Parvus'un işbirliği girişimi değil, Boğazların gemilere kapatılmasıydı. Bunun sonucunda Rus

ekonomisinde yaşanan sarsıntı, 1917 Devrimi'ni hazırlayan unsurlardan biri oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nu safdışı bırakmak kadar; Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya gibi tarafsız devletleri Müttefiklerin yanma çekmek ve Rusya yolunu yeniden açmak arzusu da, 13 Ocak 1915 tarihinde İngiliz Harp Konseyi'nin ani bir karar almasına yol açtı. "Nihai hedef Konstantiniyye olmak üzere, Gelibolu Yarımadasının bombalanması ve zapt edilmesi için" bir deniz seferi düzenlenecekti.

Şehir bir imparatorluk başkenti olarak hiçbir zaman son yıllarındaki kadar düşmanlık hisleri uyandırmamıştı. Bulgar Kralı Ferdinand da, Yunan Kralı XII. Konstantinos da (isminin başındaki sayı, son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos'un halefi olduğunu belirtiyordu) şehre fatih sıfatıyla girecekleri günü bekliyorlardı. II. Nikola, 1914 Kasımı'nda, St. Petersburg'da, "Rusya'yı Boğaz kıyılarındaki tarihsel misyonunu gerçekleştirmeye" çağırان bir manifesto yayınlamıştı. 1915 Martı'nda ise, Boğazlar ve Konstantiniyye Rusya'ya müttefikleri tarafından resmen vaat ediliyordu. Londra'da, (1910 yılında Konstantiniyye'ye gelmiş ve Jöntürk liderlerle tanışmış olan) Bahriye Nazırı Winston Churchill, Çanakkale Boğazı'na taarruz planını şu sözlerle destekliyordu: "Konstantiniyye'nin Doğu için ne anlama geldiğini düşünün! Londra, Paris ve Berlin'in, üçü bir arada Batı için ifade ettiğinden daha fazla." 1914 öncesinde, İngiliz Genelkurmayı'yla birlikte Çanakkale Boğazı'nı sadece donanma kuvvetiyle zorlamanın "artık olanaksız" olduğunu düşünürken, şimdi savaş sevinci içinde bu düşüncesini terk ediyordu. 18 zırhlı ile aralarında denizaltıların da bulunduğu daha küçük çapta 200'gemiden oluşan bir Müttefik filosu, Çanakkale Boğazı'nın kırk mil uzağındaki Yunan adası Limni açıklarında demirledi. Kimi gemilerde bir güverteden diğere, "Türk Lokumu" ya da "Konstantiniyye'ye, Haremlere" diye bağıırıyordu askerler.⁶⁷

Çanakkale tabyalarına Müttefik bombardımanı 19 Şubat günü başladı. Üç İngiliz zırhlısı ve diğelerinin birçoğu mayınlara çar-

parak battı. 25 Nisan günü, Müttefikler Gelibolu'da karaya çıktı. O andan itibaren meydana gelen kasaplığı burada yeniden anlatmak gereksiz. Toplam olarak Müttefik tarafında 539.000, Osmanlı tarafında 310.000 asker bulunuyordu. Müttefikler çeşitli defalar karadan ya da denizden Osmanlı kuvvetlerini yarma noktasına geldi. Rus buğdayının Boğazlar yoluyla yeniden ihraç edileceği beklentisi Chicago'da buğday fiyatlarının düşmesine neden oldu. İngiliz denizaltılarından birinin Çanakkale Boğazı'ndan kurtulup İstanbul Boğazı'nda gemileri batırmaya başlaması Konstantiniyye'yi tam bir paniğe şevketti: Sene sonuna doğru, Müttefik denizaltıları Marmara Denizi'ndeki trafiği neredeyse durma noktasına getirmişti. Osmanlı hükümetinin Bursa'ya, hatta daha uzağa taşınma planları yaptığı zamanlar oldu. Sonunda, arazi yapısı, Müttefiklerin kıfayetsizliği ve Osmanlı komutanları Liman von Sanders ile Mustafa Kemal'in maharetleri, zaferin Osmanlılarda kalmasına yol açtı. Yine de, Alman subay Hans Kannengiesser Paşa'ya bakılırsa, bunların arasmda en önemlisi psikolojik faktördü: Osmanlı birliklerinin "sağlam iradesi, inatçılığı ve Halife Sultan'a olan sarsılmaz bağlılıkları." Son Müttefik birlikleri, 1916 yılı Ocak ayında çekildi.⁶⁸

Gelibolu'da savaş sürerken, Konstantiniyye'de daha da büyük bir tufan çıkarma girişimi karara bağlandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermenilerle başlarda görece daha iyi ilişkileri bulunuyordu. 1909-1914 yılları arasmda da hem Ermeni ulusal meclisi, hem de Hınçak partisi Konstantiniyye'de toplanmıştı. Ali Paşa'nın mahmillerinden Gabriel Noradungyan isimli bir Ermeni, 1912-13 yıllarında kısa bir süre için Hariciye Nazırı olmuştu (hemen ardından Paris'e gitti). Ama 1913 yılından itibaren, Doğu Anadolu'ya yönelik reform planları gerginliğin artmasına neden oldu. 1914 yılında, bazı Ermeniler Anadolu'da, Osmanlı kuvvetlerine karşı Rus birliklerine yardım ediyordu. Van'da bir Ermeni ayaklanması meydana geldi. Konstantiniyye'de bile kimi Ermeniler, Rusların ilk zaferleri karşısında iştahla yutkunmaya başlamıştı. Cemiyet bir imha politi-

kası uygulamaya karar verdi. Anadolu'da erkek, kadın ve çocuk, altı ilâ sekiz yüz bin civarında Ermeni sürgünler, salgın hastalıklar ve katliamlar nedeniyle yaşamını yitirdi (aynı bölgede binlerce Türk ve Kürt de savaş sırasında öldü). Bizzat Konstantiniyye'den, Ermeni cemaatinin elit tabakasına mensup 2432 erkek ihraç edildi. Gönderilenler arasında ayan meclisinin yedi üyesi ve 31 Mart Olayı sırasında Talat Paşa'yı saklamış olan Konstantiniyye mebusu Krikor Zohrab da dahil on iki mebus bulunuyordu. Gidenlerin çoğunu bir daha gören olmadı.⁶⁹

Tehcir (göçertme) ve katliamları düzenleyen "Teşkilat-ı Mahsusa" Konstantiniyye'den yönetiliyordu. Teşkilatın kıymıla meşgul olduğu gayet iyi bilinmekteydi. 25 Haziran 1915 tarihinde, doğuda bulunan Alman görevliler, Alman sefirine, Rus istilası tehdidi altında olmayan bölgelerde de tehcir hareketinin başladığını bildirdi. "Bu hadise ve yer değiştirtmenin yürütülüş biçimi, hükümetin gerçekten de Türkiye'de Ermeni ırkını yok etme amacı güttüğünü göstermektedir." Amerikalı gazeteci George Schreiner'in güncesine göre, 7 Ağustos günü, Halide Edip'in başmda bulunduğu okulda kendisiyle yaptıkları bir çay sohbeti sırasında şunları söylemişti yazar: "Her şey çok kötü! İnşallah, hükümet bir çıkış yolu bulur. Zavallılar şimdi de Mezopotamya'ya götürülüyor. Katliam yapıldığını duydum. İnanamıyorum!" Ermenilerin öldürülmesi kararı, Osmanlı hükümetinde ilk yenilgilerin ardından gelen korkulara bağlı değildi sadece (bir sene sonra meydana gelen bir Arap ayaklanması'nın ardından, Araplara katliam yapılmamıştı). Amerikan sefirinin günlüğüne göre, Dahiliye Nazırı Talat Paşa kendisine hükümetin Ermenileri "güçsüzleştirmek" istediğini, çünkü Ermenilerin zengin olduğunu, bağımsız bir devlet istediklerini ve imparatorluğun düşmanlarına cesaret verdiklerini söylemişti. Sefir, Talat Paşa'yı, büyük bir hata yaptığına dair üç kez uyarıyordu. Talat Paşa ise hiç pişmanlık duymadığını söylemişti. 30 Eylül 1915 tarihinde, Avusturya geçici sefiri şu notları kaleme alıyordu: "Görünüşe bakılırsa, Ermeni ırkını imha etme planı büyük

ölçüde başarıya ulaşmış durumdadır. Örneğin, Talat geçenlerde bana neşe içinde, artık Erzurum'da hiç Ermeni kalmadığını söyledi. Ermeni ırkını göz göre göre katleden Türkiye'ye bugün çılgın bir ruh hali hâkimdir."⁷⁰

Eski Osmanlı düzeni ortadan kaybolmuştu. Başında Enver'in babasının bulunduğu son Sürre Alayı, Üsküdar'dan 1915 yılında yola çıktı. Ertesi yıl, böyle bir yolculuk mümkün olmayacaktı. Çünkü Şeriflerden biri, dört yüz senelik bir tereddüdün ardından Osmanlı İmparatorluğu ile bağları koparmaya karar vermişti. 10 Haziran 1916 tarihinde, Osmanlı'yla arasındaki güçlü bağlara rağmen Jöntürk hükümetinin getirdiği bir yabancılaşma içinde bulunan Şerif Hüseyin, İngilizlerin altını ve kendisini tanıma vaadriyle de baştan çıkarak Mekke'de bir Arap ayaklanması başlattı. Bununla beraber, ayaklanma ilan ederken aslında ne kadar Osmanlı olduğu da ortaya çıkıyordu. Osmanlı gazetelerinin dini hiçe sayan yayınlar yapmasına izin verdikleri ve Sultan'ın kendi başkâtibini seçmesini engelledikleri için Cemiyet mensuplarını kâfir olarak niteliyordu. Emir'in ayaklanma hareketine rağmen, Konstantiniyye'de yaşayan kardeşi Şerif Nasır da dahil olmak üzere Arapların büyük bir bölümü imparatorluğa sadık kaldı. 1915 yılında, Gelibolu'daki çarpışmalar sırasında başkentin savunulmasına Arap askerleri de yardım ediyordu. Osmanlı hükümetinin Şerif Hüseyin'e cevabı, kuzeni Şerif Ali Haydar'ı kendisinin yerine Mekke Emiri ilan etmek oldu. Osmanlı Arapçılığı'nın yaptığı son kudama, 18 Haziran 1916 tarihinde Babıâli'nin önünde toplanan büyük bir kalabalık eşliğinde gerçekleşti. Ali Haydar, başında beyaz şerif sarığı, üzerinde yaldızlı siyah üniforması ve Osmanlı nişanlarıyla, yanında bir Arap muhafız ve bandoyu hümayunla Sultan'ın resmi arabasının yanına geldi. Tayin fermarı okunurken nazırlar, şerifler, şehzadeler kendisini izliyordu. Ama, Medine'den ileriye gidemedi ve 1918 yılında Konstantiniyye'ye döndü.⁷¹

Savaş, hükümete bir Türkleştirme ve modernizasyon politika-

sı izleme fırsatı vermişti. Türkçe'nin resmi evrak kadar hususi bürolarda da kullanılmasını direten yasalar kabul edildi. Gayrimüslimler en sonunda çat pat Türkçe öğrenmeye başlamıştı. *Servet-i Fünun* dergisinde yer alan bir karikatürde, bir Türk bir Avrupalıya neden bu kadar kederli olduğunu somyordu:

"Çünkü artık Türkiye'de biraz işlerimi yoluna koyabilmem için, biraz da Türkçe bilmem gerekiyor."

"İyi ya, bugüne kadar kendi vatanımda işlerimi yoluna koyabilmek için, bir Türk olarak ben Avrupalı gibi davranmak zorundaydım."

Değişim son derece hızlı oldu. 1916 yılında, Şeyhülislam kabineden uzaklaştırıldı ve şeriat mahkemeleri ile medreseler kendisinin yetki alanından çıkarılıp Adliye Nezareti'ne devredildi. 1917 tarihli Aile Kanunu ile kadına boşanma davası açma hakkı tanındı. Müslüman kadınlar hükümete ait işkollarında, hatta bazen dükkânlarda çalışmaya başladı. Konstantiniyye Müfettişi ve hamal loncası başkanı Kara Kemal önce şehrin yiyecek tedarikini (iaşe nezaretini), ardından bütün ekonomik hayatını düzen altına aldı. 1916-17 yıllarında Müslüman Tüccarlar Cemiyeti ile Milli Fıncılar ve Mensucat (dokuma) şirketlerini kurarak ekonominin ulusallaşmasını teşvik etti.⁷²

Savaş sırasında kurulan ittifak, Konstantiniyye'yi Almanlar için bir mıknaş durumuna getirmişti, İstinye'de bir Alman deniz üssü kuruldu. Bölgeye *Steniatel* (İstinye) adını veren denizciler, pazar günü öğle yemekleri için etrafta domuz besliyordu. Krupps firmasına mensup işçiler mühimmat fabrikalarında çalışıyor, Konstantiniyye'ye atanan Alman subaylar arasında Von Papen ve Ribbentrop gibi isimler bulunuyordu. Enver'in Harbiye Nezareti'ndeki kurmay subayı, 1919 sonrasında Alman ordusunu yeniden örgüdeyecek olan yetenekli asker General Hans von Seeckt idi. Sanaatkâr şehzade Abdülmecid, -hem modernleşmeye, hem de savaş sırasındaki ittifaka övgü kabilinden- Goethe okuyan harem kadın-

larının ve Beethoven çalan hanedan mensuplarının resimlerini yapmıştı. Savaşın sonlarına doğru, Konstantiniyye ve civarında yaklaşık 9000 Alman ve 1000 Avusturya askeri bulunuyordu. Kimi Alman subayları, imparatorluğun bir "Alman Mısır'ı" haline geldiğinden bahsetmeye başlamıştı. Bir Alman, sokaktan geçen Türklerin üzerine tükürmesi rahat olduğu için Tokatlıyan Otel'i'nin balkonunda oturmayı pek sevdiğini söylüyordu. Ama öte yandan, Çanakkale tabyalar kumandanı Merten Paşa, Petit Champs'daki *Gartenbarden* gurup vakti Halic'e bakarken, "Konstantiniyye'de dilencilik yapmayı," diyordu, "başka herhangi bir yerdeki herhangi bir şeye tercih ettiğim zamanlar oluyor."⁷³

Almanya ile yapılan ittifak, imparatorluğu mahvetti. Konstantiniyye giderek Türkleşirken, Osmanlı İmparatorluğu da bu süreçten geri kalmıyordu: 11 Mart 1917 günü Bağdat, Müttefik kuvvetlerin eline geçti, bunu 9 Aralıkta Kudüs, 1 Ekim 1918'de Şam izledi. Müttefik birlikleri Selanik cephesini yarmış, Müttefik uçakları Konstantiniyye'yi bombalamaya başlamıştı. Bir anda, Jöntürk hükümeti savaşı yitirmiş olduğunu anladı.

Akdeniz'deki Müttefik donanmalarıyla Selanik cephesindeki birlikler şu anda durumun tek hâkimiydi. Konstantiniyye, 1878 yılındaki kadar yoğun olmasa da, Londra'da hâlâ taarruz arzusu uyandırabiliyordu. Ege'deki İngiliz amiraller, bütün Akdeniz, Fransız hâkimiyeti altında olmasına rağmen, Deniz Kuvvetleri'nin talimatları doğrultusunda Fransız meslektaşlarını mütareke görüşmelerinin dışında tuttu. Paris görüşmeleri sırasında Clemenceau ve Lloyd George, olabilecek en kötü münakaşaları yaptılar. 25 Ekim 1918 günü, Clemenceau, Lloyd George'a yazmış olduğu sayısız protesto mektuplarından birini daha kaleme alarak Selanik'te Fransa önderliğinde kazanılan zaferlerle ülkesinin imparatorluk bünyesindeki mali ve kültürel yatırımlarını vurguluyordu: "Konstantiniyye'de en çok menfaati olan ülke Fransa'dır."⁷⁴

İngiliz hükümeti geri adım atmadı. 30 Ekim günü, Osmanlı Bahriye Nazırı Rauf Bey, Limni Adası'ndaki Mondros açıklarında

demirli bulunan İngiliz *Agamemnon* gemisinde, İngilizlerin Akdeniz filosu komutanı Amiral Sir Somerset A. Gough-Calthorpe ile bir mütareke imzalıyordu: İmza sırasında gemide tek bir Fransız bile yoktu. Mütareke, Osmanlı ordusunun terhis edilmesini şart koşuyor ve Müttefiklere "Müttefiklerin güvenliğini tehdit eden her durumda bütün stratejik noktaları" işgal hakkı veriyordu. Calthorpe, Rauf Bey'e, Müttefiklerin Konstantiniyye ve çevresini, tersaneyi ve hisarları işgal edeceği, ama şehri işgal etmeyeceği garantisini yermişti. Rauf Bey yazılı bir teminat istemişse de, Calthorpe Londra'ya danışacak zaman olmadığını belirtmişti. Rauf Bey, amiralin sözüne itimat etti. Şehre döndüğünde bir basın toplantısı düzenleyerek, "Sevgili İstanbul'umuzda bir tek düşman askeri bile karaya ayak basmayacaktır," dedi. 1 Kasım günü Enver, Talat ve Cemal, son Alman denizaltılarıyla birlikte Boğaz'ı geçerek ülkeden kaçtılar.

Londra'da ise (Churchill ile II. Katerina ve Kont İgnatiyef gibi diğer baş emperyalistler misali Konstantiniyye'ye kafasını takmış olan) Hindistan eski naibi Lord Curzon, nasıl olsa belirli bir muafiyet olmadığı gerekçesiyle, "Doğu zihniyetinin bakış açısı"na göre Konstantiniyye'nin işgalinin yerinde olacağına Savaş Kabinesi'ni ikna etmişti. Mütareke koşulları, görüşülmesi aşamasında Fransızların katılımının bertaraf edilmesine benzer bir insafsızlıkla kenara kaldırıldı. Şehir, ihtişamının ve coğrafyasının kurbanı olmuştu. İngiliz kabinesi ve özellikle Curzon, çok uzun zamandan beri emperyal ve İslami yüceliğin simgesi olarak kabul edilen bu şehrin işgalinin, Yakınoğu ve Hindistan'da Britanya'nın itibarını arttıracığına inanıyordu. Şehrin coğrafi konumu işgali hem arzu edilir; hem de Berlin, Viyana ve Sofya gibi düşman başkentlerinin aksine, mümkün kılıyordu.

Konstantiniyye'nin, 27 Ekim 1914 tarihinde, Rusya'yı bombalamak üzere Boğaz'dan yola çıkan iki Alman gemisiyle başlamış olan savaşı, 13 Kasım 1918'de (çoğunluğunu İngilizlerin oluşturduğu, ama aralarında Fransız, İtalyan ve Yunan gemilerinin de

bulunduğu) uzun bir Müttefik savaş gemisi zincirinin Boğaz'a girmesiyle sonuçlanıyordu. Geride kalan yüz elli yıl içinde pek çok güç için bir arzu nesnesiydi Konstantiniyye.⁷⁵ Ama ödülü, özgüveni zaferle yenilenmiş, kuvvetleri Osmanlı topraklarına yerleşmiş ve gücünün zirvesinde bulunan Britanya kazanmıştı.

wetin

XV BİR BAŞKENTİN ÖLÜMÜ M:

*İki büyük âlemin kavşak noktasında yer alan,
Türk milletinin zıyneti, Türk tarihinin hazinesi,
Türk milletinin en kıymetli varlığı İstanbul'un,
her Türk'ün gönlünde yeri vardır. Talihsiz hadise-
ler sebebiyle şehrin çektiği acılar, bütün Türklerin
kalbinde kanayan bir yaradır.*

Mustafa Kemal, İstanbul, 1 Temmuz 1927

Bir başkent olarak Konstantiniyye'nin son yılları, tarihinde en fazla uluslararası özellik taşıdığı bir dönemdi. 13 ve 14 Kasım 1918'de, İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerinden oluşan 3626 asker, Müttefik gemilerinden inerek karaya ayak bastı. Osmanlı hükümeti mütarekeye uyulmamasını protesto etti. İngiliz temsilci sakin bir ifadeyle, Konstantiniyye'nin İngiliz karargâhı olarak seçil-

eliğini belirtti. Osmanlı yetkilisi hayretler içinde kalmış, bu cevap karşısında tek kelime söyleyememişti.

Başında General Sir Henry Maitland Wilson'ın bulunduğu Müttefik kuvvetler bünyesinde **2616** İngiliz askeri görev yapıyordu. Karaya çıkılmasını izleyen haftalar içinde Alman ve Avusturyalı birlikler ülkelerine dönerken, Konstantiniyye'de İngiliz denetiminde muhtelif merciler belirmeye başladı. Şehirdeki Müttefik kıtasının karargâhı, Grande Rue de Pera 181 numarada bulunan İngiliz Kız Okulu'ydu. Aynı bir kol olan ve Güney Rusya ile Kafkaslardaki kuvvetleri de denetimi altında tutan Karadeniz Müttefik Ordusu'nun karargâhı ise Harbiye'ydi. 11 Ocak 1919 tarihinden itibaren, başında bir İngiliz'in bulunduğu bir Uluslararası Zabıta Heyeti, şehirdeki polis kuvvetinin "icrai denetimi"ni ele aldı. Müttefikler bunun yanı sıra (üçte biri İngiliz, üçte biri Fransız ve üçte biri İtalyanlardan oluşan) ayrı bir müttefikler arası polis kuvveti oluşturmuş; kendi askeri mahkemelerini kurmuş; hapishaneler, hastaneler, bankalar ve sefarethanelerin kapılarına kendi muhafızlarını yerleştirmişti. Müttefik işgaliyle birlikte Konstantiniyye'de bile o güne dek görülmemiş kıyafetler doldurmuştu sokakları: Senegal ve Hindi-Çini kökenli Fransız birliklerinin üniformaları, Hindi İngiliz birliklerinin üniformaları ve bir diğer muzaffer müttefikin, Japon kuvvetlerinin üniformaları.¹

8 Şubat 1919 günü Müttefik denetimi sokak gösterileriyle varlığını pekiştirirken, Fransız hükümeti de İngiliz hâkimiyetine karşı tepkisini ortaya koyuyordu. Mareşal Franchet d'Esperey, bir diğer Müttefik kuvveti olan Şark Müttefik Ordusu'nun başına geçmek üzere Selanik'ten Galata rıhtımına geldi. Fatih'in 1453'te şehre girişine nispet yaparcasına, Hristiyan fatih Fransız sefaretine doğru kendisine bir Rum tarafından verilen beyaz bir atın üzerinde ilerliyordu. Grande Rue de Pera Müttefik bayraklarıyla donatılmış, birlikler sağlı sollu yerlerini almış, ortalığı Rum ve Ermenilerin tezahürat sesleri kaplamıştı. Franchet d'Esperey, kulakları sağır edercesine çalan çan sesleri arasında Fener'i ziyaret ettikten

sonra yeni ikametgâhına, yani Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısına doğru yola çıktı.²

Sonraki dört yıl boyunca, Yüksek Komiser adı verilen Müttefik temsilciler Sultan'dan bile daha güçlüydü - bu durum, sefirlerin 17. yüzyıldan beri artan güçlerinin bir doruk noktasıydı artık. Müttefik işgali, Konstantiniyye tarihindeki en uluslararası dönem olduğu kadar, donanmaların da en çok öne çıktığı dönem oldu. Savaş gemilerinin yoğunluğundan Boğaz'ın mavisini görmek mümkün değildi. Adalar açıklarında demirli *Iron Duke* gemisinde ikâmet eden Akdeniz Filosu Başkumandanı Amiral Sir Somerset Gough-Calthorpe da İngiliz Yüksek Komiseri'ydi. Fransa, İtalya ve Yunanistan da önceleri amiraller tarafından temsil edilmişlerdi. Tophane semti bir İngiliz deniz üssü haline geldi; (başında gizemli bir Konstantiniyye Rum'u olan Sir Basil Zaharoffun bulunduğu) Vickers-Armstrong, Osmanlı Saray Tersanesi ve Tophane'sinin denetimini yeniden ele geçirdi.

Şehir, 1945 sonrası Viyana ve Berlin'i gibi, bölgelere ayrılmıştı. Halic'in güney tarafında asıl Konstantiniyye'de (yani tarihi yarımada) Fransız bulunuyordu. Galata ve Pera'da İngilizler, Üsküdar'da İtalyanlar ve Fener'de de küçük bir Yunan asker grubu vardı. Bazı caddelerde, Türk, İngiliz, Fransız ve İtalyan'dan oluşan dört kişilik bir inzibat ekibi devriye geziyordu. Kendi aralarında "Konstant" adını verdikleri şehirdeki devriyelerin büyük bir bölümünü İngilizler oluşturuyor ve ellerinden kurtulanların anlattıklarına göre, etrafa son derece kötü davranıyorlardı. Sarhoş bir halde Pera sokaklarında yuvarlanıyordu İngiliz askerleri.

Subaylaryısa Pera Palas Oteli ya da Grand Hotel de Londres'de kalıyor veya kendilerine o güne dek mahremiyetini kimsenin bozmadığı Müslüman evlerinde ikâmet izni veriliyordu (bu durum karşısında hiddete kapılan ev sahibelerinden biri davetsiz misafirini öldürmüş ve Boğaz'ı geçip kayıplara karışmıştı). Şehirde sayısız ajanı bulunan İngiliz askeri istihbaratı, çalışmalarını Galata'da-

ki Agopyan Hanı'nda sürdürüyordu. Bütün bir gün boyunca insanlar İngiliz istihbarat subayı J.G. Bennett ile dedikodu yapmak üzere binaya uğruyor, geceleriye kendisini 'çok gizli ajanlar' ziyaret ediyordu.³

İngiliz askerlerinin yaşamında içmek kadar büyük yer tutan bir diğer faaliyet de spordu. Askerlerle denizciler Kâğıthane'de rugby, Beykoz'da kriket oynuyordu. Yüksek Komiserlik bünyesinde görev almış olan Nevile Henderson, "Konstanf'tan ayrıldıktan yirmi yıl sonra şunları hatırlıyordu: "Elde mevcut hemen herkesi toplamak pahasına da olsa, Yüksek Komiserlik'in en başarılı faaliyetlerinden biri, bir kriket takımı kurmak olmuştur." Kimi İngiliz subaylarına bakılırsa, Trakya'da tilki ve çakal avlamak Konstantiniyye'de keyfetmekten daha iyiydi. Gal Muhafız Alayı'nda görevli 26 yaşında bir yüzbaşı olan "Teke" Fox-Pitt, Konstantiniyye için "Bu dehşet verici şehir..." diyordu, "...şimdiye kadar gördüklerimin en pis ve bakımsız." Şehre gelir gelmez, İngilizlerin düzenlediği iki av partisinden birini o yönetmişti. Babasına yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Alışmaya başlayınca burasının sıkıcı bir yer olacağını sanıyorum. İzinlerimizi genellikle ava çıkararak değerlendiriyoruz, ama havalar bozduğunda yapacak pek bir şey kalmayacak gibi görünüyor."⁴

İşgale yol açan başlıca unsurlar emperyalizm, intikam ve anti-komünizmdi. Müttefikler, Osmanlı İmparatorluğu'nun silahsızlandırılma ve bölünmesini kolaylaştırmak için başkenti denetim altında tutmak istiyordu. 1919 Mayıs'ına kadar, mütareke koşulları uyarınca, Müttefikler tarafından depolara kaldırılmak üzere taşradan başkente mühimmat ve silah aktı. Müttefiklerin niyeti, 1915 yılında Gelibolu'da onca insanın yaşamını boşa yitirmedigini kanıtlamak ve Almanya ile ittifak yaptığı için Osmanlı İmparatorluğu'nu cezalandırmaktı. Gerek Curzon, gerek Lloyd George -elde kanıt olmaksızın- Osmanlı İmparatorluğu'nun katılmasıyla savaşın iki yıl daha uzamış olduğunu öne sürüyordu. Britanya ve Fransa ayrıca, güney Rusya ve Kafkaslarda Bolşeviklere karşı destekle-

dikleri Beyaz Rus birliklerine ikmal yapabilecekleri bir merkezin, yani "Doğuya açılan bir kapı"nın da peşindeydi.⁵

Zafer sarhoşluğu içindeki Müttefikler, 1919'da, Almanya ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na intikamcı bir barış antlaşması dayatmak ve Avrupa'yı milliyetçi bir çizgi doğrultusunda yeniden biçimlendirmek üzereydi. Osmanlı İmparatorluğu öylesine topyekûn yenilmişti ki, Müttefik devlet adamlarının bir kısmı imparatorluğa, Konstantiniyye'nin alınması da dahil olmak üzere, Almanya'dan daha ağır koşullar uygulamaya niyetleniyordu. Tutukulu bir Yunan yanlısı ve Sir Basil Zaharoffun sıkı dostu olan İngiliz başbakanı Lloyd George, Mazzinivari bir milliyetçiydi. 1918 yılında Konstantiniyye'nin bir Osmanlı şehri olarak kalacağını vaat etmişken, 1919 yılında, "Türklerin elinde bulunan Stambul," diyordu, "her türlü Şark kötülüğünün sıcak yuvası olmakla kalmamış, aynı zamanda bizzat Avrupa'nın iligine işleyen yozluk ve entrika illetinin de kaynağı olmuştur... Konstantiniyye Türk değildi ve nüfusunun büyük bir bölümü de Türkler değildi." Savaşı izleyen bozgun ortamında, istatistikleri derlemek özellikle zordu. Bununla birlikte, bölgede bulunan İngiliz subaylarının bir tahminine göre, 1920 yılında nüfusun 560.000'i Müslüman, 206.000'i Rum ve 83.000'i Ermeni'ydi. Yaklaşık 150.000 civarındaki yabancıların büyük bir bölümünü Osmanlı'dan ziyade Yunan tâbiyetindeki Rumlar oluşturuyordu. Yine de, Müslüman ve Türkçe konuşan bir çoğunluk yaşıyordu Konstantiniyye'de.

Paris Barış Konferansı'na gelen Amerikan delegasyonu, Lloyd George ile fikir birliği içinde bulunuyordu: "Konstantiniyye ile üzerinde yer aldığı dar boğaz, geçen beş yüz sene içinde başka herhangi bir nokta ile karşılaştırıldığında dünyaya daha çok sıkıntı vermiş, daha çok kan akmasına ve acı çekilmesine neden olmuştur." Müttefik işgalinin arkasındaki isim olan Lord Curzon, 7 Ocak 1919 tarihinde İngiliz kabinesine sunduğu bir bildiriyle daha da ileri gidiyordu. Gerek kendi Dışişleri bakanlıklarının Avrupa'nın güç dengesine katkılarından dolayı Osmanlı İmparatorlu-

ğu'na duyduğu eskiye dayalı minnettarlığı, gerekse Balkan devletlerinin 1914'teki Sırbistan gibi Balkan devletlerinin son zamanlardaki seyrini unutmıştu Curzon. Şöyle diyordu: "Yaklaşık beş asırdır Türklerin Avrupa'daki varlığı, Avrupa siyasetinde bir düzensizlik, entrika ve yozlaşma; tebaası olan milliyetler üzerinde bir baskı ve kötü idare; Müslüman dünyasında da münasebetsiz ve mesnetsiz emellerin kaynağı olmuştur." Kabahat, "Konstantiniyye'nin kirlenmiş kulislere"ndedir, diyordu (halbuki, İngiliz himayesindeki tacirler ve suçlular en gayretli kirleticiler arasındaydı): "Asırlardır emsali görülmemiş bu pislik yuvasını kesip atmak ya da başımızdan defetmek fırsatı karşımızda durmaktadır." Şehir, Britanya'nın tek başına idare edemeyeceği kadar "büyük ve korkutucu bir yük"tü. Ayrıca, Milletler Cemiyeti'nin başkenti olmaya da uygun değildi. Konstantiniyye nüfusunun sadece yüzde 40'ının Türklerden oluştuğunu öne süren Curzon, şehrin işgal edilmesini ve Boğazlarla birlikte idaresinin uluslararası bir heyete devredilmesini savunuyordu. Şehir, "Doğu dünyasının kozmopolisi ya da uluslararası kenti" olacak, Sultan da Bursa veya Konya'ya çekilecekti.

Curzon'un "pislik yuvası" takıntısı, kendisini Hindistan'ı yönetirken reddetmiş olduğu kavgacı bir Hristiyanlığa itti. İmparator İustinianos hakkında kaleme aldığı bir makaleyle Oxford'da ödül kazandıktan kırk yıl sonra şöyle yazıyordu: "900 yıl boyunca bir Hristiyan kilisesi olarak yaşamış olan ve bu sürenin yarısından biraz uzun bir süreyle cami olarak kullanıla gelen, İustinianos'un büyük Bizans mabedi St. Sophia, doğaldır ki asıl durumuna dönecektir."6

Şehrin bir Osmanlı başkenti olarak yaşadığı son yılları, muharebe meydanı olma özelliğinin doruğa tırmandığı bir dönemdi. Ayasofya'nın kiliseye dönüştürülmesinin "doğal" olduğunu düşünen sadece Curzon değildi. Yunanistan'dan bir "St. Sophia'yı Kurtarma Heyeti"nin kurulduğu Britanya'ya kadar, her tarafı bir "kurtarma dalgası" kaplamıştı. Katolik Kilisesi de Ayasofya üzerinde

hak iddia ediyordu. Bir İtalyan temsilci ise, şehir bir Roma imparatoru tarafından kurulduğuna ve içinde Ceneviz binaları bulunduğuna göre, Ayasofya'nın bir İtalyan kilisesi olması gerektiğini belirtiyordu. Osmanlı hükümeti, Hristiyan kaynaklı herhangi bir *coup de main* (el çabukluğuna getirilmiş bir baskın) olasılığına karşı camiye asker gönderdi.⁷

Curzon'un, Konstantiniyye'nin ana camiini yeniden vaftiz etmek ve Sultan Halife'yi uzaklaştırmak istemesinin nedeni kişisel önyargısından ziyade, şehrin İslam'ın başkenti olmasıydı. Kabin'deki meslektaşlarına, "Hint Müslümanları," diyordu, "Konstantiniyye'ye hiçbir zaman özel bir kutsiyet ya da saygınlık atfetmezdi." Halbuki, 18. yüzyıldan itibaren işin aslı hiç de öyle değildi. Amaçları arasında Türkiye'ye destek olmak ve Konstantiniyye'nin Müslüman kimliğini muhafaza etmek de bulunan Osmanlı yanlısı Hint Hilafet hareketi, Hindistan'ı altüst etmek üzereydi. Curzon, Hindistan Nazırı'na gönderdiği gizli bir mektubunda, "Müslüman nüfustan Hindistan'daki idaremize yönelik tek hakiki ve saklı tehlike" pan-İslamizm'dir, diyordu.⁸ Konstantiniyye'deki Müslüman varlığını sekteye uğratarak Hindistan'da İngilizlerin itibarını arttıracığına inanıyordu.

Britanya'nın siyasetini duygusal emperyalizm kadar *realpolitik* de belirliyordu. 1919 yılında (bizzat Curzon olmasa da) pek çok kişinin inancı, Doğu Akdeniz'de Britanya'dan Hindistan'a uzanan yolu koruması en muhtemel gücün Yunanistan olduğuydu. Curzon'un idaresindeki görevlilerden Harold Nicolson, Yunanistan için, "barışta bizi masraftan kurtaracak kadar güçlü, savaşta tamamen itaat edecek kadar zayıf diyordu (Nicolson, 1912-13 yıllarında görevle şehirde bulunduğu sırada edindiği Osmanlı nefretini 1923'te yayınlanan *Sweet Waters* (Tatlı Sular) isimli romanında dile getirmişti).

Yunanlılar,' Müttefik zaferinin bir sonucu olarak "Megali İdea"nın gerçekleşmesinin an meselesi olduğuna inanıyordu. Yunan başbakanı Elefterios Venizelos, "iki kıta üzerinde kumlu ve

beş deniz (Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz ve İon Denizi) tarafından yıkanan" bir Yunanistan vaat ediyordu. Almanya'ya sempati duyduğu iddiasıyla konumunu terk etmeye zorlanan Kral Konstantin'in yerine gelmiş olan Kral Aleksander'a, "Şehri alacağız," demişti. Osmanlı'nın yenildiği andan itibaren bazı Konstantiniyye Rumları Osmanlıcılık maskelerini çıkarmış ve ortalıkta fatih gibi dolaşmaya başlamıştı. Şehir sakinlerinden Georgios Theotokas isimli bir Rum, *Leonis, Bir Konstantiniyye Yunanlısı* adlı romanında, işgali, sonsuza dek sürecek bir eylem olarak niteliyordu. Patrikhane ile bazı Rum evlerinde mavi-beyaz Yunan bayrakları asılıydı. Taksim'de Venizelos'un görkemli bir resmi duruyordu.⁹

1918 yılı Ekim ayında yeni bir Patrik vekili seçildi. Bu, kendisini ülkesinin kaybettiği toprakları geri almaya adanmış, saldırgan bir kişiydi. 16 Mart 1919 tarihinde, Osmanlı hükümeti ile bütün işbirliği ve ilişkiler Patrikhane Meclisi'nin bir kararıyla yasaklandı. Rumlardan Osmanlı seçimlerinde oy kullanmamaları, okullarında Türkçe öğretmemeleri ve idari görevlerinden istifa etmeleri isteniyordu. Bunu izleyen üç yıl boyunca Rum ve Ermeni Patrikhaneleri, Müttefiklerin de onayıyla, "tebaalarına" Osmanlı pasaportu yerine kendi pasaportlarını verdi.

Konstantiniyye'den Londra ve Paris'e, "kurtarılmamış" Rumların Sultan'ın uzaklaştırılmasını ve "ulusal bir rejimin getireceği özgürlükleri" ne kadar çok istediklerini dile getiren telgraflar yağıyordu. Hiçbir şey, deniliyordu bu mesajlarda, yüzyıllardır süren eziyet sonucunda Rumları Türklerden ayırmış olan uçurumu kapatamaz.¹⁰ Yüzyıllardır verilmiş olan tavizler ise unutulmuştu. Barış konferansma kendi delegasyonunu göndermiş olan Patrik Vekili, yedi (aslında üç) patriğin ölümüne neden olmuş "466 yıllık dayandmaz bir boyunduruk"tan söz ediyordu. "Konstantiniyye Yunanlı olmadıkça, Doğu Sorunu'nun kesin çözüme kavuşturulması mümkün değildir." Patrik barış konferansına ilişkin anılarında, Helenizm "daimi hakları"nı yeniden kazandığı zaman Türklerin çoğunun şehri terk edecek asker ve memurlar olduğu gerek-

çesiyle, Konstantiniyye'deki Türk "aşağılığı"nın zihinsel olduğu kadar sayısal olduğunu da iddia ediyordu.¹¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun reddedildiğini başkentinin sokaklarında görebilmek mümkündü. Osmanlı Hristiyanlarının çoğu feslerini atmış ve kendilerine şapka satın almışlardı. Büyük Türk mizah yazarı Aziz Nesin, Adalar'dan birinde bir Rum dükân sahibinin başındaki fesi yerç attığını ve çamur içinde paramparça oluncaya kadar üzerinde "Zito Venizelos! Zito Venizelos!" diye tepindiğini hatırlamaktadır. "Kimin aklına gelir böyle bir şey? Ne kadar nazik bir adamdı halbuki," demişti Nesin'in annesi, öte yandan Nesin'in annesi gibi kimi Rumlar da, Osmanlı'nın verdiği tavizleri hatırlıyordu. Onlar feslerini yere atmıyor, bir kâğıda sarıp çekmecelerine kaldırıyordu - belki ileride lazım olur diye.¹²

Rumlar sevinç içinde coşarken, Türkler kendi şehirlerinde kendilerini yabancı gibi hissediyordu. Halide Edip, "Artık eskisi gibi, üstünlük komplekslerinin farkında olmayan, imparatorluk kurucu bir millet değiliz," diye yazıyordu. "Artık biz, diğer büyük imparatorluk kurucularının üstünlük komplekslerinin rahatsızlığını hissedenden bir halk haline geldik." Konstantiniyye için mücadele edilirken, şehrin Osmanlılara bırakılmasını sağlamak amacıyla öne sürülen tezlerden biri de Osmanlı anıtlarıydı - aslında, böylelikle neden yapıldıkları da açıklanmış oluyordu: Şehrin Osmanlı kimliğini sergileme arzusu. Curzon, Konstantiniyye'nin serbest bir şehir haline getirilmesini önerdiği zaman, şehir emini, "kentin asırlardır tarihi anıtiar, binalar ve atalarının mezarlarıyla dolu olduğu" gerekçesiyle kendisini Avam Kamarası nezdinde protesto etmişti.¹³

Başka hiçbir konu Rumlar arasında bu kadar hiddet nedeni olmamıştı. Temsilci Patrik, Lloyd George'a, anıtların asırlardır süregelen "Turan vandalizmi"nden sonra bile Konstantiniyye'nin seçkin bir Rum kenti olduğunu kanıtladığını söylemişti. "İslam'ın mukaddes kenti" değildi Konstantiniyye: Müslüman hacılar oraya de-

ğil, oradan başka bir yere gidiyordu. Milliyetçilik Rumları kör etmişti: Ne Osmanlı'nın kubbe ve minarelerle süslü silüetini görüyorlardı, ne Eyüp Sultan'a giden hacıları, ne de Boğaz'da uzanan sarayları. Tek gördükleri, muzaffer Yunan ordusunun Altın Kapı'dan girişi, minarelerden kurtarılmış bir Ayasofya ve 1453 yılında yarım kalan ayini yeniden başlatmak üzere ortaya çıkan bir rahipti. Downing Street 10 numaraya gönderilen dilekçelerden birinde, St. Sophia [Ayasofya], Kariye Camii ve St. Irene'nin [Aya İri-ni] Hristiyan dünyasına iadesinin "asgari bir adilane tutum" olacağı belirtiliyordu. Şehirdeki 99 Rum ve 7 Ermeni cemaat mıntıkasının mühürlerini taşıyan bir başka dilekçede, mıntika başkanları şöyle yazmıştı:

Sultanlarının türbeleri konusuna gelince; büyük medeni milletlerin tartışılmaz emelimizle birleşmiş yüce adaleti, bizi, imparatorlarımızın hor görülmüş kabirlerinin ve boğulmaktan ya da asılmaktan kurtulmuş patriklerimiz yadigârlarının bulunduğu bu topraklar üzerindeki hakkımız doğrultusunda yeniden bir araya getirdiğinde, bunlara özenle saygı göstereceğimiz hususunda Osmanlılara teminat verilebilir.¹⁴

Siyasal ve dinsel mücadelenin yanı sıra bir mali rekabet de hüküm sürüyordu. Rum bankaları, Rumların Konstantiniyye'de mülk sahibi olmasını kolaylaştırmak amacıyla Osmanlı lirasını drahmi karşısında devalüe etmişti. Osmanlı hükümeti buna karşılık 1919 Mayıs'ından başlayarak emlak için yüksek fiyatlar vermeye başladı. Borsada Rum simsarlar Osmanlı fonlarını düşük tutmaya çalışıyor, Yahudiler ise tersini yapıyordu.¹⁵ Şehrin kaderi bir denge dummunda asılı kalmıştı.

Konstantiniyye, 1918-1924 yılları arasında iki tarihsel dramının dekoru durumundaydı: Bir yanda, Osmanlı İmparatorluğu, Yunanlılar ve Batı arasında süregiden bir uluslar oyunu, diğer yandaysa Osmanlı hanedanı ile Müslüman tebaası arasındaki iktidar

oyunu. Önceleri oyunun başkahramanı, ağabeyi Reşad'ın ölümü üzerine 3 Temmuz 1918 tarihinde başa geçmiş olan Sultan VI. Mehmed Vahdeddin idi. Eyüp'teki cülus töreninin ardından işe koyulan yeni Sultan, Jöntürklerin gücünü ellerinden almaya başlamıştı. 1918 yılındaki askeri yenilgi, imparatorluğu 1914'te savaşa sürüklemiş olmakla itham edilen Habsburg ve Hohenzollern hanedanlarının tahttan uzaklaştırılmalanıyla sonuçlandı. Ama Osmanlı'nın yenilgisi nedeniyle suçlanan hanedan değil, Jöntürklerdi. "Avrupa'nın hasta adamı", Rus, Alman ve Avusturya imparatorluklarından daha uzun ömürlü olmuştu. VI. Mehmed Vahdeddin, 22 Aralık 1918 günü Meclis-i Mebusan'ı feshetti.

Çirkin, zayıf, omuzları düşük bir kişi olan VI. Mehmed Vahdeddin, gençliğinde iyi bir binici olmasına rağmen, 1918 yılında artık sağlık durumu istikrarsız ve tedirgin bir insandı. Konstantiniyye'de İrlanda Muhafız Alayı'yla birlikte bulunan geleceğin mareşali Alexander, Sultan için, "Çok hasta, yaşlı, silik ve acınacak bir tip," demişti. 1920 yılında, İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'na saldırısına komuta etmiş olan Amiral de Robeck, Konstantiniyye'de Calthorpe'un yerine Yüksek Komiserliğe getirildi. *Iron Duke* gemisinden Lord Gurzon'a şunları yazıyordu: "İyi giyimli ve genellikle bakımlı olmasına rağmen, Sultan bir parça çökmüş görünüyor." Kabul sırasında sözlerini "neredeyse acı veren bir tereddütle" sarf etmiş ve "fazlasıyla asabi" davranmıştı.

Osmanlı tahtı ihtişam kabuğunu yitiriyordu. Sultan, ağabeyi Abdülhamid zamanındaki devletin artık bir gölgesi durumunda olan Yıldız Sarayı'nda oturuyordu. Bir zamanlar, Dolmabahçe Sarayı'ndaki bayramlaşma törenleri saatlerce süren etkileyici olaylardı. 1919 yılındaki bir bayramlaşma törenine ilişkin olarak (Patrikhane'nin, Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerin kesilmesi yönündeki talimatına uymayan Rumlardan) Aleksander Mavroyeni şöyle yazıyordu: "Başta çökkün ve bezgin Sultan olmak üzere herkesin yüzünden üzüntü akıyordu. Ayrıca, her zamankinden daha az insan katılmıştı bayramlaşmaya."¹⁶

Sultan, Boğaz'da demirli savaş gemilerinin atış menzili içindeki sarayında, Müttefiklerin gazabını yumuşatmak ve Yunanlılara verdikleri desteği engellemek için kendileriyle bir işbirliği siyaseti benimsemişti. 4 Mart 1919 tarihinde, kız kardeşi Mediha'nın eşi Damat Ferit'i sadrazamlığa getirdi. Zengin, tahsilli bir liberal ve Jöntürk düşmanı olan Damat Ferit, kendisinin de dile getirdiği gibi, Allah'a ve Büyük Britanya'ya güveniyordu. İngilizler arasındaki dostları; bir İngiliz centilmeninin Osmanlı'daki eşdeğeri diyordu kendisi için. Damat Ferit, 20 Mart 1919 tarihinde, Arap vilayetleri ve Anadolu'nun imparatorluğa bırakılması teklifiyle, İngiliz mandası istedi.³⁷

Saray ve Babıâli, Müttefiklerin iyi niyetine güvenmişti. Kafelerle ara sokaklarda ise Jöntürkler -Enver'in Berlin'e yolculuğundan önceki birkaç gün içinde planladığı üzere- direniş hazırlıkları içindeydi. Başlarında, eski İaşe Nazırı Kara Kemal bulunuyordu. Hücresine sisteme dayanan ve başlıca elemanlarını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski üyelerinin oluşturduğu yeraltı direniş örgütüne "Karakol" adı verilmişti. Karargâhları, Mahmutpaşa Camii'nin karşısında, çarşının yakınında bulunan bir kıraathaneydi. Karakol, Osmanlı subaylarını Müttefik denetimindeki Konstantiniye'den Anadolu'ya kaçırmaya başladı. Aynı şekilde, yine Anadolu'ya silah da kaçırılıyordu - Anadolu, yenilgiye uğramamış Osmanlı ordularının bulunduğu son bölgeydi.¹⁸

Karakol'un Doğu'ya göndermeyi umduğu subaylardan biri de, Gelibolu kahramanı Mustafa Kemal Paşa idi. Mustafa Kemal, Müttefik gemilerinin Boğaz'a girdiği 13 Kasım günü Suriye cephesinden trenle Haydarpaşa'ya gelmiş ve Pera Palas Oteli'nin birinci katındaki bir süite yerleşmişti. 1881 Selanik doğumlu olan Mustafa Kemal, Konstantiniye'yi iyi tanıyordu. 1899-1905 yılları arasında şehirdeki askeri okula devam etmişti. Selanik'in 1912'de Yunanlıların eline geçmesinden kısa bir süre önce annesiyle kız kardeşini Beşiktaş'ta bir eve yerleştirmişti. Şehirde pek çok dostu vardı. Bunların arasında, Pera Palas'm faturaları kabarmaya başla-

yınca yanlarında kalmaya başladığı; Halepli Arap arkadaşları Selma ve Salih Fansa da vardı. Ayrıca, Sultan'ın gözde yaverlerinden biriydi.

Mustafa Kemal de, pek çok Türk gibi işgali dayanılmaz buluyordu. İngiliz subayları Pera Palas'ta kendisini içkiye davet ettikleri zaman şu cevabı verdiği söylenir: "Burada ev sahibi olan biz, misafir olan onlardır. Benim masama gelmeleri daha münasip olur." İngiliz devriyeler, annesinin Beşiktaş'taki evinde arama yapmıştı. Mustafa Kemal kısa bir süre içinde Fansaların evinden ayrıldı ve Şişli'de dört katlı, modern bir eve yerleşti.¹⁹

1918 yılı Kasım ve Aralık ayları boyunca selamlık törenlerinin ardından Mustafa Kemal dört kez Sultan'la bir araya geldi. Anadolu'ya gitmesi için kendisini sıkıştıranlara, Harbiye Nazın olacağı beklentisiyle, Mart ayına kadar direndi. Sonunda, Karakol ile yaptığı görüşmeler ve kabinede yer alamayacağını anlaması neticesinde gitmeye ikna oldu.* 30 Nisan 1919 günü, bölgeyi yatıştırmak ve mütarekeye itaat sağlamak üzere geniş yetkilerle donatılmış olarak, Kuzey Anadolu'daki birliklerin başmüfettişliğine getirildi.

Mustafa Kemal'in şehirden ayrılma kararında, belki hanedan biyolojisinin de bir rolü vardı. Kemal'in hiç değer vermediği rakibi Enver Paşa, sultanlardan biriyle evliydi." Kendisi ise Fansalar vasıtasıyla Sultan'm alımlı ve çekici kızı Sabiha Sultan'a talip olmuş, ama muhtelif nedenlerle reddedilmişti. Bir kere, Sabiha Sultan ile Abdülmecid Efendi'nin oğlu olan gösterişli kuzeni Ömer Faruk Efendi birbirlerine âşıkı. Bunun yanı sıra, Mustafa Kemal'in sağlık durumu iyi görülüyor ve anormal ölçüde hırslı bir kişi

* Bilindiği gibi Karakol **örgütünün** faaliyetlerine bizzat Mustafa Kemal tarafından, başta Kazım Karabekir olmak üzere kumandanların isteğiyle son verilmiştir. İttihat ve Terakki anlayışını sürdürdükleri ve Enverci oldukları gerekçesiyle bu karar alınmış, daha sonra bazı Karakol örgütü mensupları milli mücadeleye hizmet etmişlerdir, (y.n.)

** Naciye Sultan.

olarak tanınıyordu. Üstelik, yine hırsıyla tanınan diğer damat Enver Paşa'nın aileye hiç iyiliği dokunmamıştı. Diğer yandan, kimileri bunun böyle olmadığına; teklifin saraydan geldiğine ve Mustafa Kemal tarafından geri çevrildiğine inanır.²⁰

Mustafa Kemal, Konstantiniyye'deki son günlerini Cercle d'Orient'da yetkililerle toplanarak ve Nişantaşı'ndaki evinde Damat Ferit Paşa'dan talimatlar alarak geçirdi. 15 Mayıs günü, veda ziyareti için Yıldız Sarayı'na çıktığında Sultan ne anlama geldiği belirsiz bir cümle sarf etti: "Paşam, paşam, belki de bu milleti sen kurtarırın." 16 Mayıs günü, annesi ve kız kardeşiyle Şişli'de bir veda yemeği yedikten sonra on sekiz kişilik ekibiyle birlikte Galata rıhtımından Samsun'a doğru denize açıldı. Görünüşe bakılırsa, efendisinin emirlerini uygulamak üzere şehirden ayrılan bir hizmetkârdı. Ama aslında, 1912'de İsmail Kemal ve 1919'da pek çok Arap'm yaptığı gibi, yeni bir ulus oluşturmak için terk ediyordu Konstantiniyye'yi.²¹

15 Mayıs günü, İngilizlerle Fransızların kışkırtması ve yerli halkın yardımıyla Yunan kuvvetleri İzmir'i işgal etti - İzmir, Müslüman çoğunluğun yaşadığı bir vilayeü'e çevrili, ağırlıklı olarak Rumların bulunduğu bir şehirdi. Rumlar mavi-beyaz Yunan bayraklarını asmış, Konstantiniyye sokaklarında coşkuyla dans ediyordu. Müslümanlar ise matem içinde dükkânlarını kapatmıştı. İzmir'in işgali, Türk milliyetçiliğini harekete geçiren darbe oldu. Büyük feminist ve yazar Halide Edip, o günleri şöyle hatırlıyordu: "Birden, fert olarak varlığım sona ermişti: O muhteşem ulusal cılıgınlığın bir birimi olarak çalışıyor, yazıyor ve yaşıyordum." Karakol, Konstantiniyye ve Kadıköy'de bir dizi protesto gösterisi düzenledi (elbette Hristiyan Pera'da değil). Gösterilerden biri sırasında Yıldız'a temsilciler gönderilerek, Sultan'dan halktan yana olması istendi. Ama gelenlere, Sultan'ın kimseyi kabul edemeyecek kadar hasta olduğu söylendi. Osmanlı hanedanı ile Türk milliyetçiliği arasındaki kopukluk başlıyordu.

6 Haziran günü, Atmeydam'nda, Sultanahmet Camii önünde gerçekleştirilen miting, protesto kampanyasının doruk noktasıydı. Bir tahmine göre 200.000 kişi toplanmıştı meydana. Yukarıda Müttefik uçakları uçuyor, müezzinler minarelerde ezan okuyordu. Halide Edip, Türk ulusunun kendisinde cisimleştiği inancı içinde; siyah bayraklar, kırmızı fesler, beyaz sarıklar ve "meramlarıyla arzularını bağırın" pırıl pırıl gözlerle dolu kalabalığa hitaben bir konuşma yaptı. Söylediklerine baktığımızda, Konstantiniyye ile anıtlarının Türklerin gönlünde tuttuğu yeri bir kez daha vurguladığını görürüz. Yani Konstantiniyye, yabancı bir kozmopolis değil, İslam'ın ve Türk ulusunun kalesiydi:

Kardeşlerim, evlatlarım ve hemşerilerim! Yedi asırlık bir görkem, uçları neredeyse gök kubbeye değen minarelerin tepesinden Osmanlı tarihinin bu yeni trajedisini izlemektedir. Bu meydandan sayısız defalar törenle geçmiş yüce atalarımızın ruhlarına sesleniyorum. O yenilmez yüreklerin haklı gazabı karşısında başımı kaldırıyor ve diyorum ki: "Ben İslamiyetin talihsiz bir kızıyım ve yine ben, aynı sizler gibi kahraman ama kadersiz olan neslimin talihsiz bir anasıyım. Atalarımızın ruhlan önünde eğiliyor ve şu anda burada hazır bulunan yeni Türk milleti adına; bugün silahları elinden alınmış olan Türk milleti hâlâ sizdeki yenilmez yüreğe sahiptir, diyorum. Allah'a ve haklılığımıza itimadımız tamdır"... Şimdi benimle beraber yemin edin: "Yürekerimizi dolduran aziz hisler, herkes haklarına kavuşuncaya kadar orada kalacaktır!"²²

Konstantiniyye konuşurken, Anadolu harekete geçiyordu. Mustafa Kemal, Osmanlı topraklarını, birlikleri, idareyi -ve en önemlisi, telgraf hatlarını- süratle denetim altına almıştı. 8 Temmuz günü Sultan tarafından görevine son verilmiş olmasına rağmen, temsili demokrasi sistemiyle görevini sürdürüyordu. Eylül ayındaki Sivas kongresinde, delegeler Misak-ı Milli'ye ilk biçimini verdi. Misak-ı Milli hâlâ, Türklerin Kannengiesser Paşa'nın dediği gibi "Sultan'a ve Halife'ye sarsılmaz bağlılığının bir deliliydi.

Türkçe konuşan çoğunluğun yaşadığı bölgelerin bağımsızlık ve bütünlüğünün sağlanacağına ant içiliyor, Konstantiniye içinse "Halifelğin tahtı, sultanlığın başkenti ve Osmanlı hükümetinin karrargâhı" ifadesi kullanılıyordu. Bir Fransız kaynağının belirttiğine göre, bütün ordu Mustafa Kemal ile hanedanın arkasındaydı. 1919 yazından itibaren, Mustafa Kemal'in kuvvetlerini beslemek üzere bir yandan milliyetçi sempatizanlar Müttefik gemilerine baskınlar düzenlerken, diğer yandan Konstantiniye'den silah ve mühimmat akını başladı. Tahminlere göre, Mustafa Kemal'in mühimmatının üçte biri başkentten geliyordu.²³

1919 sonlarına doğru, Anadolu'daki milliyetçilerin başarıları Konstantiniye sokaklarına yansımaya başlamıştı. Şapka merakı bitmiş, Hristiyanlar feslerini yeniden takmıştı. Sultan, yanlış olmasına rağmen büyük ölçüde Mustafa Kemal'in milliyetçileri ile özdeşleştirilen Jöntürklerden tiksiniyordu. Mustafa Kemal'in hareketini takviye eden kongreler ve halk egemenliği üslubu kendisini dışarıda bırakmıştı. Öte yandan, Sultan'ın milliyetçi hareket ile yüzleşmek yerine etrafını kuşatıp dizginlemeyi tercih ettiği zamanlar da olmuyor değildi. Mustafa Kemal, Sultan tarafından ordudan uzaklaştırılmış olmasına rağmen, kendisine bağlılığının sürdüğünü ifade ediyordu. 1 Ekim günüyse, daha milliyetçi bir kişi olan Ali Rıza Paşa, Damat Ferit'in yerine sadrazamlığa getirildi.

Mustafa Kemal'in dostlarının bir kısmı Sultan'a sadık kalırken, 9 Ocak 1920 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre, Sultan'ın hükümetinin bir kısmı da -özellikle Harbiye Nezareti'ndekiler- "Kuvayı Milliye'ye her türlü yardımı" yapıyordu. Osmanlı meclisinin son Oturumu, Mustafa Kemal'in akıl hocalarının ısrarı üzerine, kendisinin istediği gibi Ankara'da değil, Dolmabahçe'nin yanındaki Münire Sultan sarayında yapıldı. Sultan, tahmin edilebileceği gibi, oturumu şahsen açamayacak kadar "rahatsız" olacaktı. 17 Şubat 1920 günü, meclis Misak-ı Milli'yi benimsedi.²⁴

Yine Şubat ayı içinde, Paris'te toplanan Yüksek Müttefik Konseyi, Curzon ve Lloyd George'un muhalefetine rağmen Konstan-

tiniye'nin uluslararası bir kent ya da Yunan kenti olmayacağına karar verdi. Din, Osmanlı hanedanı ve coğrafi konumu şehri Türk kılmıştı. Hindistan, 1919-24 yılları arasında, Hilafet hareketiyle savruldu. Daha önce 1877-78 ve 1912-13 yıllarında da su yüzüne çıkmış olan bu hareket, Britanya'ya karşı beslenen husumetle Osmanlı Halifelği'ne bağlılığın bir patlamasıydı. Hint Müslümanlarının Konstantiniye'nin akıbetine ilişkin endişeleri, Gandhi ve bazı Hindular tarafından da paylaşılıyordu. Hindistan Hilafet Konferansı Delhi, Bombay ve Karaşi'de büyük mitingler düzenledikten sonra Konstantiniye'ye bir delegasyon gönderdi. Müslüman Kerala eyaletinde, Hilafet yanlısı bir ayaklanma meydana geldi.²⁵

Curzon'ın saldırgan emperyalist tutumunun aksine, hem Delhi'deki Hindistan Naibi, hem de Londra'daki Hindistan'dan sorumlu Nazır, 1877'de Lord Lytton'ın söylediklerine benzer bir şekilde, Türklerin Konstantiniye'den çıkarılmasının Hindistan'ın bağlılığına "son ölümcül darbe"yi indireceği uyarısını yapıyordu. Ayrıca İngiliz Genelkurmay'ı, Sultan'ın Konstantiniye'de, "silahlarımızın altında", iç bölgede bulunan bir başkenttekine nazaran daha söz dinler olacağına inanıyordu.²⁶ Halk oylamalarının artık yaygın olduğu, hatta Başkan Wilson'ın "demokrasi için güvenli bir dünya" vaat ettiği böyle bir çağda, Osmanlı başkentinde yaşayanlara fikirleri sorulmuyordu.

Ne var ki Britanya, Konstantiniye'nin Osmanlı meclisindeki (İngiliz kayıtlarında hep, aşağılayıcı bir terim olarak kullanılan "Kemalistler" ifadesiyle anılan) milliyetçilerin denetimine geçmesini istemiyordu. 1920 Şubatı'nda, Atlantik filosundan getirilen zırhlılarla Mısır ve Filistin'den alman birlikler Boğaz'a sevk edildi. İngiliz kuvvetleri, 16 Mart günü nezaretieri, merkez postanesini ve Galata Kulesi'ni işgal etti. Hatta, mebusların odasına kadar girerek milliyetçileri tutuklamaya başladılar. Büyük Postane'nin işgali sırasında altı Türk posta görevlisi öldürüldü, beş Türk ve üç Müttefik askeri de öldü. Osmanlı meclis sözcüsünün, Westminster'daki "meclislerin anası"na gönderdiği ve meclise yönelik bu

"tecavüz"ün "bütün Uluslararası hukuk prensipleriyle çeliştiği"ni belirten protestosu hiç ses getirmedi.

Ermeni Daşnakların da yardımıyla pek çok Osmanlı devlet memuru ve 85 mebus, kimilerinin üzerlerinde pijamaları olduğu halde, tutuklandı (Daşnaklar, Jöntürklerden ve Ermeni işbirlikçilerinden intikam peşindeydi). General Mersinli Cemal Paşa (eski Harbiye IVazırı), "eşinin değil, başka bir kadının kollarında" yakalanmıştı. "Kadın, askerlerin içeri dalmasından hiç rahatsız olmadı, sadece burnunu pudralamak üzere telaşla aynaya doğru seğirtti." 150 milliyetçi Malta'ya sürüldü. Diğer milliyetçiler ise Boğaz'daki İtalyan ve Fransız gemilerine, oradan da Anadolu'ya kaçtı. Konstantiniyye, İngilizlerle milliyetçiler için olduğu kadar, Müttefikler için de bir muharebe meydanıydı. Fransa ve İtalya, Konstantiniyye'de İngilizlerle işbirliği içinde görünmelerine rağmen gizlice milliyetçileri destekliyordu. Her iki ülke de Boğaz'da "başka bir Mısır" ya da bir Fransız gazetesinin ifadesiyle bir "Konstantinobraltar"* ortaya çıkmasını engellemeye kararlıydı. Ne Fransa, ne de İtalya, arkasına Britanya'yı almış güçlü bir Yunanistan'dan yanaydı.²⁷

İzleyen iki sene boyunca, İngilizlerin gücü Konstantiniyye'nin her tarafında hissedildi: Şehre ve Boğaz'a 10.000 İngiliz, 8000 Hint, 8000 Fransız ve 2000 İtalyan askeri yerleştirildi. Osmanlı Harbiye Nezareti'ne bir İngiliz subayı, Albay Shuttleworth bakıyordu. 1920 sonbaharından itibaren General "Tim" Harington hem Müttefik Kuvvetler Başkumandanı, hem de Müttefikler arası Askeri Denetim Heyeti Başkanı oldu. Şehirde ayrıca -genellikle İngiliz başkanların idaresinde- hukuksal ve mali heyetler; Kürdistan ve Boğazlar heyetleri; hudut meselelerine bakan altı ayrı heyet ve "özel unsurlar alt-komisyonu" adı altında bir bünye vardı. İngiliz Yüksek Komiserliği Baştercümanı Andrew Ryan, Sultan'a ulaşmak her zaman mümkün olmasa da, Sadrazam'a "düzenli zi-

Konstantiniyye ve Cebelitarik [Gibraltar] sözcükleri bir araya getirilerek uydurulmuş bir terim, (ç.n.)

yaretlerde" bulunuyordu. Telgraf, tramvay ve rıhtım işletmelerinden sorumlu şirketler, tarifelerinin belirlenmesi için İngiliz yetkililerine başvuruyordu. Bir zamanların koyu Jöntürklerinden Şerif Ali Haydar, Çamlıca'da İngiliz subaylarını eğlendiriyor ve Britanya ya da Fransa sayesinde Irak veya Suriye Kralı olmayı bekliyordu: "Bütün kariyerim boyunca Türklere bağlı kaldım, ama eğer arzu edilirse ben ve arkadaşlarım bundan böyle İngiltere'nin sadık dostları olmaya hazırız."²⁸

Konstantiniyye ile Anadolu arasındaki bağlantı kopmuş görünüyordu. Karakol, İngiliz istihbaratında görevli Mustafa Sagir isimli bir Hint ajanı tarafından deşifre edilmiş ve dağıtılmıştı.* Aslında İngiliz işgali, İngilizlerin 1918-23 döneminde yaptıklarının pek çoğu gibi, Mustafa Kemal'in konumunu sağlamlaştırmıştı. Mustafa Kemal, 16 Mart tarihli konuşmasında, hanedana olan bağlılığın Türk milliyetçiliğine döndüğünü ifade ediyordu: "İstanbul'un bugün zorla işgal edilmesi; Osmanlı İmparatorluğu'nun yedi asırlık varlığını ve egemenliğini ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla, Türk ulusu haklarını, bağımsızlığını ve bütün geleceğini savunmak zorundadır." Sultan ise, öte yandan, Mustafa Kemal'in destekçilerinden Rauf Bey'e, "Bir millet var Rauf Bey," diyordu; "o, başında çoban bulunması gereken bir koyun sürüşüdür. O çoban benim."

İngilizlerin de teşvikiyle Sultan milliyetçilerin üzerine gitmeye başladı. 5 Nisan günü, Damat Ferit tekrar sadrazam oldu. 11 Nisan günü, ünlü Dünizade ailesi mensuplarından 128. Şeyhülislam Abdullah Beyefendi, Konstantiniyye'de Mustafa Kemal aleyhine fetva çıkardı. Mustafa Kemal kanun ve düzeni çiğneyen, hususi ordu kuran ve Sultan'm iradesi dışında halkı vergilendiren bir vatan hainiydi. İçinde bulunduğu hareket bastırılamazsa öldürülmeliydi. Aynı zamanda, Mustafa Kemal ile aralarında İsmet Bey, Adnan Bey ve eşi Halide Edip'in bulunduğu diğer milliyetçiler ölüm cezasına çarptırıldı. Fetvalar milliyetçilerin geleceğini tehdit edi-

* Aynı ajan daha sonra Mustafa Kemal'e suikast için Ankara'ya gönderilmiştir.

yordu. 1913-14 dönemindeki kesintinin dışmda, Türkiye **1911** yılından beri sürekli savaş halindeydi. Halkın büyük bir bölümü bezginlik içinde ve başarıdan yana umutsuzdu.²⁹

Sultan, fetvaları yaptıklarıyla destekliyordu. Ankara'ya, teçhizatını İngilizlerin sağladığı, Hilafet Ordusu adı altında bir kuvvet gönderdi. Ağırlıklı olarak Çerkez ve yobazlardan (zira Sultan'ın Konstantiniye'deki resmi kuvvetleri milliyetçilere karşı güvenilir değildi) oluşan ordu, neredeyse Eskişehir'i alacak kadar ilerlediysede de 1920 Temmuz'unda tamamen yenilmişti. Milliyetçi birlikler çok geçmeden Konstantiniye civarına ulaştı. Beykoz tepelerinden atılan ve Boğaz'ı aşarak Yeniköy'deki İngiliz yaz sefaretinin bahçesine düşen top mermileri, *Iron Duk&deki* Yüksek Komiser'i de hayli korkutuyordu. İngiliz birlikleri, savaş gemileri ve uçakları, bir Yunan alayı eşliğinde temmuz ayında karşı saldırıya geçti. İngiliz Ordusu'nun son süvari alayı hücumu, 20. Hussarlar (Hafif Süvari Birliği) tarafından, Konstantiniye savunması için yapıldı. Sonunda milliyetçiler, şehrin yetmiş kilometre doğusunda bulunan İzmit'in gerisine kadar püskürtüldü. Konstantiniye savunması, İzmit'ten Karadeniz'e kadar dikenli tel çit çekilerek sağlamlaştırıldı.³⁰

Müttefikler, milliyetçilere bir "nakavt darbesi" indirmek amacıyla Yunanlılara, Anadolu ve Trakya'da geniş çaplı bir ilerleme izni verdi. 8 Temmuz günü, Yunan ordusu Bursa'yı aldı. 26 Temmuz günü, Kral Alexander muzaffer bir edayla Edirne'ye girdi. Bunu izleyen iki yıl içinde, Yunan ve Türk orduları Anadolu için savaşırken, Yunanistan Müttefiklerin izniyle Konstantiniye'yi bir askeri üs olarak kullandı; Galata rıhtımlarına mühimmat yığı ve sokaklardan ordusuna asker topladı. Öte yandan, başkentteki Rumlar yapılanlara yardımcı olmaya pek hevesli görünmüyordu. Mart 1921 ile Mart 1922 döneminde, Konstantiniye Rumlarından Yunan ordusuna sadece 2850 kişi katıldı. Kışkırtmayı eyleme tercihi ediyorlardı. 1921 Aralığı'nda, Meletios isimli koyu bir Venizelosçu milliyetçi Patrik seçildi — üstelik, kanuna aykırı olarak. Zira, Meletios bir Osmanlı tebaası değildi.³¹

10 Ağustos 1920 günü, Damat Ferit Paşa, cezalandırıcı Sevres Anlaşması'nı imzalamış bulunuyordu. Antlaşmanın koşullarına göre, Boğazlar Osmanlı toprağı olarak kalmalarına rağmen uluslararası bir heyetin denetimine bırakılacaktı. Doğu Anadolu, bağımsız bir Ermenistan ile özerk bir Kürdistan arasında paylaştırılacaktı. Yunanistan, İzmir ve Doğu Trakya ile ödüllendirilmişti. Sultan'm muhafız birliğinin sayısı bile yeni fatihler tarafından belirlenecekti. Kapitülasyonların yeniden yürürlüğe sokulması hakeretin doruğunu teşkil ediyordu. Sultan, "Türkiye'nin ölüm fermanı" olarak nitelediği antlaşmayı hiçbir zaman onaylamadı.

Ankara ile Konstantiniye arasındaki kopma tamamlanmış görünüyordu. Damat Ferit'in evi de dahil olmak üzere bütün şehirde, Ankara'nın ajanları vardı. Kahvelerde ve camilerde halka, Sultan'm milliyetçilere karşı silaha sarılma çağrısının İngiliz baskısıyla yapıldığı anlatılıyordu. Ama İngiliz kayıtlarına bakıldığında, Sultan'ın bizzat İngilizlerden bile daha anti-Kemalist olduğunu görmek mümkündür. Şayet İngilizler Ankara "tumarhane"sine karşı tedbir almazsa görevinden feragat edeceği tehdidini savuruyordu. Rauf Bey, Refet Bey, Kazım Karabekir ve bizzat Mustafa Kemal gibi pek çok milliyetçi lider, nazır ve general olarak Sultan'a hizmet etmiş insanlardı. Halbuki Sultan, de Robeck'in yerine İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gelen Sir Horace Rumbold ile yaptığı bir konuşma sırasında milliyetçiler için, "Ülkede en küçük bir menfaatleri yoktur," diyordu, "burayla ne bir kan bağları vardır, ne de başka bir şey."

Osmanlı İmparatorluğu, ülkenin çokulusluluk geleneğini unutan Sultan'ın milliyetçiler arasmda bir tek "hakiki Türk" olmadığından şikâyet ettiği gün, artık açıkça çağdışıydı. Dönemin ırk milliyetçiliğinden zehirlenmiş bir halde, kendi damarlarında bile Türk kanından çok Çerkez kanı dolaşırken, Mustafa Kemal için şunları söylüyordu:

Kökeni meçhul bir Makedonya ihtilalcisi. Bulgar kanı da taşıyor olabilir, Rum ya da Sırp kanı da. Daha ziyade Sırp'a benziyordu! Yine de, kendisi ve hükümeti onların (Kemalistlerin) karşısında kuvvetsizdi. O kadar inandırılmalardı ki, propaganda vasıtasıyla bile hakiki Türklere ulaşmasının yolu yoktu. Hakiki Türklerin bağlılığı sürmekteydi. Ama tutsak olduğu gibi uydurma hikâyelerle korkutulmuş ya da gözleri boyanmıştı.

Sultan, "tamamen çaresiz ve tecrit edilmiş bir konumda" hissediyordu kendisini.³²

Osmanlı hükümeti, 1920 yılından sonra içi boşalmış, değersiz ve kudretsiz bir insan yığınıydı. 1921 ve 1922 yıllarındaki tek renkten ibaret son Osmanlı fermanları, sadelikleriyle imparatorluğun doğuş dönemi fermanlarını andırıyordu. Sultan 1921 yılı Ocak ayında Harbiye Nezareti'ne ek olarak Maliye Nezareti'ni de Müttetiklerin denetimine bırakıncaya kadar hükümet Osmanlı Bankası'ndan gelen kredilerle yaşadı. Sultan böyle yaparak, o ana kadar el konulmuş bulunan Osmanlı altınının karşılığında memurlarının maaşlarını yeniden ödemeye başlayacağını umuyordu. Memurların maaşlarını düzenli almaları halinde, Mustafa Kemal'in kendilerine iyi bir ödeme ve yabancı eziyetinden kurtuluş vaat ettiği Ankara'ya kaçmalarını önleyebileceğini düşünüyordu. Sultan'ın politikasını destekleyen birkaç kişi arasında ulema mensupları ile Rıza Tevfik ve Ali Kemal gibi liberaller vardı. Eğitimini Britanya'da tamamlamış bir gazeteci olan Ali Kemal, Dahiliye Nazırı olmuştu. Bu kişiler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kalıntıları olarak gördükleri milliyetçilerden nefret ederdi.³³

Konstantiniyye Müslümanlarının büyük bir bölümü milliyetçileri destekliyordu. Demetra Vaka isimli bir Konstantiniyye Rum'u, şöyle yazıyordu: "Bütün başkent Mustafa Kemal'in Yunanistan'a karşı savaşıyla yatıp kalkıyor, başka hemen hiçbir şey konuşulmuyor. Türkler sanki, bütün savaşların savaşmış gibi bahsediyor bu mücadeleden." Artık giderek moda olmaya başlayan kadınlı erkekli çay partilerinden birinde, bir yazarın şöyle dediğini duy-

muştu: "Bütün yüreğimiz ve ruhumuzla Anadolu hareketinin yanındayız." Kral Konstantin, oğlu Aleksander'ın 1920 Kasımı'ndaki ölümünün ardından tekrar tahta çıkmıştı. Alman sempatizanı olarak tanınması her ne kadar Yunanistan'ı o günden sonra Müttetiklerin desteğinden mahrum etmişse de, Pera'daki Rum dükkânlarında "Geliyor" yazılı resimleri asılıydı. Bu arada, Rumların ağızında da şehre ilişkin şöyle bir deyiş vardı: "Onu bir Konstantinos kurdu, bir Konstantinos kaybetti ve bir Konstantinos da yeniden alacak." Ramazan gecelerinde ise dükkân camlarında Mustafa Kemal'in resimleri görülürken, mahyalarda "Zafer sabırla kazanılır" ya da sadece "Sabır" ifadeleri göze çarpıyordu. Sultan'a ve Müttetiklere muhalif Ankara gazeteleri, kâğıt üzerinde yasak olmasına rağmen, bütün kulüp ve kahvelerde okunuyordu.³⁴

Sultan'ın Damat Ferit'i görevden almasının ardından bizzat Osmanlı hükümeti de dış meselelerde milliyetçilere yakın bir tutum sergilemeye başlamıştı. Sadrazamlık görevini 21 Ekim 1920 tarihinden 4 Kasım 1922'ye kadar, 77 yaşındaki Tevfik Paşa yürüttü. Kendisi, Abdülhamid döneminin Hariciye Nazırı'ydı. Görevi sırasında Mustafa Kemal'le yazışmış ve 1921 yılında, Londra'da, Sevres Antlaşması'nın gözden geçirilmesine ilişkin görüşmeler sırasında, milliyetçi temsilcinin kararlarına uyum göstermişti. Mustafa Kemal, kendisine gönderdiği mektup ve telgraflarında, "Hilafet kurtarıldığı zaman" saltanatın muhafaza edileceğine dair söz veriyordu. Eğer Sultan Ankara'daki Büyük Müllet Meclisi'ni tanırsa buradan gönderilecek bir kurul Konstantiniyye hükümetinin yerini alırsa, Ankara kendisinin bütçesini karşılayacaktı. Başka bir deyişle, Mustafa Kemal milliyetçilerin kuklası olması için Sultan'a rüşvet teklif ediyordu.³⁵

1920 yılı Mart-Temmuz döneminde yaşanan olaylarda Sultan'ın bir İngiliz piyonu olduğunu gösterdi. İngiliz hükümetiyle bir olup milliyetçilerin üzerine hem Yunan askerlerini, hem de Hilafet Ordusu'nu göndermesi Sultan'ı dolaylı olarak kendi tebaasına karşı

Yunanistan'ın müttefiki durumuna getirmişti. Anadolu'daki milliyetçilere katılmak üzere, giderek daha çok insan Konstantiniyye'yi terk ediyordu. Müttefiklerin meclisi işgalinden iki gün sonra, Halide Edip ve eşi Adnan Adıvar, (İngiliz ajanlarına yakalanmamak için) bir hoca ve karısı kılığında girerek Karakol'un yardımıyla Üsküdar sırtlarında bulunan Özbekler tekkesine gittiler: Parola, "Bizi İsa gönderdi" idi. Ardından, İngilizlere ait bütün kontrol noktalarının yanından yürüyüp -ya da belki, Halide Edip'in içinde bulunduğu arabayla geçip- yoldaki Yunan eşkıyalarından uzak durarak İzmit'in geriside milliyetçilerin denetiminde bulunan bölgeye ulaştılar.

1920'lerin Konstantiniyyesi ve Ankarası kadar birbirinden farklı iki şehir daha yoktu. 'Milliyetçi hareketin Mekkesi', o zamanlar 20.000 nüfuslu, yoksul bir Anadolu kasabasıydı. Milliyetçi orduda onbaşı olarak görev yapmaya başlayan Halide Edip, o günler için şöyle diyordu: "Hepimiz, ilk günlerine has mübalağalı bir püritenlik içinde, yeni bir tarikatın mensupları gibi yaşıyorduk." Konstantiniyye'de, Rolls-Royces ve Mercedes-Benz gibi markalar da dahil 3000 otomobil bulunurken, Ankara'daki tek araba Mustafa Kemal'in yardımcısı İsmet Paşa'ya aitti.³⁶

Veliaht bile Konstantiniyye'yi terk etmeye çalışıyordu. 1919 Haziranı'nda, İngiliz kaynaklar Abdülmecid Efendi'nin "milliyetçi grubun başında" olduğu istihbaratını verdi. Onun başkent camilerine yaptığı gece ziyaretleri Sultan'ın endişeye kapılmasına yol açıyordu. Abdülmecid Efendi, Damat Ferit'ten de nefret ederdi. 12 Haziran 1919 tarihinde, Sultan'a yazdığı mektupta umulmadık bir öngörüyle şöyle diyordu: "İslam dünyası, Osmanlı İmparatorluğu'nun idamesini İslamiyet açısından en gerekli husus olarak görürken, hükümet Osmanlı halkını umutsuzluğa sevk etmekten başka bir şey yapmamaktadır." Sarayı "son derece vahim neticeler"in beklediğinden endişe ediyor ve Sultan'ı, "ülkenin, hilafetin ve saltanatın" yıkıntısı olarak niteliyordu. Halkın çektiği çileyi paylaşmak adına haftada bir gün oruç tutar ve Mustafa Kemal'le yazışır.³⁷

İngiliz kaynaklarına göre, 1920 Ağustosunda, "sarayı Ankara'ya ilerlemeye ikna etmek için sayısız girişimde bulunulmuş, ama açıktır ki veliaht dışında şehzadelerden hiçbiri gitmeye yanaşmamıştır." Eylül ayında, Sultan, şehirden ayrılmasını önlemek için, Abdülmecid Efendi'nin evinde göz hapsine alınmasını sağladı. Abdülmecid, eski öğretmenlerinden Canon Whitehouse'a gönderdiği mektubunda şöyle diyordu: *"Je vis dans la terreur de moi." ("Ortaçağ terörü altında yaşıyorum. Evime girip çıkan yok.")* Ekim ayının ilk günlerinde serbest bırakıldı.³⁸

Abdülmecid'in Viyana ve Berlin'de eğitim görmüş, profesyonel bir asker olan oğlu Ömer Faruk, 1920 Eylülünde şehri terk etmeye hazırlanıyordu. Bununla birlikte, Konstantiniyye'deki pek çok kişi gibi, Ankara'nın Sovyet hükümetiyle yakın ilişkilerinden ve dinsiz olarak tanınmasından tedirginlik duyuyordu. Sonunda, hanedan biyolojisi bir kez daha Osmanlı tarihine damgasını vurdu. 29 Nisan (1920) günü, Yıldız Sarayı'nda Sabiha Sultan ile evlendiler - hanedan tarihinde akraba arasında evlilik o güne dek görülmemiş değildi. Ömer Faruk herhalde 2 Şubat 1921 günü dünyaya gelen ilk çocuğu Neslişah'm doğumu sırasında eşinin yanında bulunmak isterdi. Ama Sultan'a yazdığı bir mektubunda "karşı koyulmaz bir vatanperverlik hissi" olarak nitelediği dürtüyle İnebolu'ya gitmişti. Halk kendisini Mustafa Kemal'den daha sıcak karşıladı: 1920 yılında, milliyetçiler umutsuzluk içindeyken, Ömer Faruk'un gelişi memnuniyetle karşılanabilirdi. 1921'de, Yunan ordularını yenmeye başladıklarında, Mustafa Kemal şehzadenin yardımlarını kabul etmedi.³⁹ Ama Osmanlı hanedanının Türk milliyetçileriyle bağlantısı bununla bitmiyordu.

Milliyetçiler orduya katılmak üzere-Konstantiniyye'den ayrılırken, şehre akın halinde Türk, Kürt ve Ermeni mültecilerle kimsesizler geliyordu. Gelenlerin sayısı o kadar çoktu ki, askeri okullar, köşkler ve camiler onlarla dolmuştu. Konstantiniyye'de, Amerikan destekli özel bir kuruluş olan Yakındoğu Yar-

dım Derneği günde 160.000'den fazla insanın karnını doyuruyordu.⁴⁰

Öte yandan bu şehir, kimi dehşet verici olaylardan esirgenmişti. 1919 yılında, Kahire ve İskenderiye'deki İngiliz karşıtı ayaklanmalarda pek çok kişi ölmüştü; İzmir'deki Yunan işgali Türklerin katledilmesiyle başlamıştı; 1920 yılında da Fransız kuvvetleri Şam'ı bombalamıştı. Konstantiniyye ise, 1920 Martı dışında, mucizevi bir biçimde kanlı olayların dışında kalmıştır. Türklerin kaleme aldıkları anılara bakıldığında, fiziksel acıdan çok, incinen onur göze çarpıyordu: Türkler, Rum ve Ermenilerin "tahammül edilmez tebessümleri"nden ve vapurlarla tramvaylardaki 'menfur' davranışlarından rahatsızdı. İkinci sınıf biletiyle birinci sınıfta yolculuk edilmesi ya da tramvaylara Müslümanlar alınmazken Ermeni konduktörler tarafından kendilerine yer verilmesi gibi ithamlara maruz kalıyorlardı.⁴¹

Konstantiniyye şiddetin öylesine dışındaydı ki, milliyetçiler Anadolu'da çarpışırken -yan sokaklarda hüküm süren fakirlik ve umutsuzluk göz ardı edilirse- Pera'da sürekli bir karnaval havası vardı. Yabancı asker ve denizcilerin para sıkıntısı yoktu. Pera Palas Otelindeki barın etrafı üç sıra Müttefik subayıyla çevrilirdi. 1 Aralık 1918 tarihli bir gazetede şunlar yazılıydı: "Bizim *pecheresses* (günahkârlar), ki burada bol miktarda mevcuttur, hayatlarında hiçbir zaman İngilizlerin gelişinden bu yana olduğu kadar kur ve flörtün rağbet gördüğü başka bir dönem geçirmemiştir. Akşam saat altı ile sekiz arasında hepsini, Pera Palas'ın flört teneffüs edilen salonlarında iş başında görmek mümkündür." İngiliz Askeri Ataşesi Harold Armstrong, "Hayat neşeli, habis ve tatlı," diyordu, "Kafeler içki içenler ve dans edenlerle dolu. Kimsenin evini falan özlediği yok." Osmanlı'nın son hariciye nazırlarından birinin oğlu olan Müftizade Ziya Bey, Petit Champ des Morts'da, diye yazıyordu, "öyle çok dilenen erkek ve kendini pazarlayan kadın var ki, kendine saygısı olan bir insanın içeri adım atması mümkün değil". Çocuk fahişeliği sıradan hale gelmişti.⁴²

1920 yılında Pera'ya hâkim olan karnaval havasını Kuzey'den sessiz sedasız gelen bir istila da pekiştiriyordu. Rus devrimi, milliyetçilerle Müttefikler ve milliyetçilerle Sultan arasındaki mücadelelerin ardından, Konstantiniyye'nin bir başkent olarak son perdesindeki yerini almıştı. 1920 Kasımı'nda, "Beyaz" kuvvetlerin son ve en etkili komutanı General Vrangel, Kırım'ı boşaltmak zorunda kaldı. İspanya, Lehistan ve Orta Asya gibi farklı bölgelerden sayısız mülteciye kucak açmış olan Konstantiniyye, bu kez, içinde 145.693 Rus'un (ve Rus sarayına ait damızlık atların) bulunduğu 126 geminin gelişine tanıklık ediyordu. Gelenler, pek çok Rus'un bir zamanlar umduğu gibi "Rusya'nın armasını ilelebet Çarigrad'ın kapılarına" asmaya değil, yolculuklarını korukunç bir sefalet içinde tamamlamış göçmenler olarak geliyordu. Açlık ve susuzluğa artık dayanamayacak halde olanlar, karşılığında ekmek ve su almak üzere, iplere bağladıkları nikâh yüzüklerini kayıklarla yanlarına gelen Rum ve Ermeni esnafa sarkıtıyordu.⁴³

Dolmabahçe Sarayı'nın ahırlarında ya da Galata'daki liman otellerinin fahişelerden boşaltılan odalarında yattılar. Dul İmparatoriçenin yaşlı nedimleri, Galata'da bir mahzende ailenin ikonaları önünde dua ediyordu. Konstantiniyye'de öyle çok Rus askeri vardı ki, sanki yeni bir işgal ordusu dolaşıyordu ortalıkta: Bazen, fakirlik ve umutsuzluk canlarına tak etmiş bir halde, şehri zaptetme tehdidini savuruyorlardı (başlarında bir Rus subayı bulunan Kazak Tugayı, birkaç ay sonra, ilk Pehlevi olan Rıza Han'ın kendini İran hükümdarı ilan etmesine yardımcı olacaktı). Sonunda, Vrangel'in askerleri (Rus gemilerinin Fransız donanmasına verilmesi karşılığında) Limni, Çatalca ve Çanakkale'de bulunan Fransız askeri kamplarına yerleştirildi. Kendi idaresi, arşivi ve istihbarat servisiyle çok partili bir sürgün hükümeti olan Rus Meclisi, Pera'daki Rus sefaretinde göreve başladı. Her pazar günü ayından sonra sefaret bahçesinde toplanan Ruslar, ülkeleri ve yakınları -

ve mücevherlerine en iyi fiyatı kimin verebileceği- ile ilgili havadisleri birbirine aktarıyordu.⁴⁴

Ruslar birkaç ay içinde, eski düşman Türklerle, bir zamanlar "kurtarmaya" pek heveslendikleri dost Hristiyanlarca olduğundan daha iyi ilişkiler kurmuştu. Preobrajenski Muhafız Alayı'ndan Baron Sergey Tornov adında genç bir albay, Türklerin kendisine "son derece nazik... Rumlardan çok daha iyi" davrandığını hatırlıyordu. Prens Aleksander Volkonsky'ye göre ise, "Rumların arasında dürüst insan yoktu. Hepimizin izlenimi, oradakilerin en iyisinin Türkler olduğu yönündeydi." Konstantiniyye sokakları Rus subaylarıyla; kimi şoförlük yapan, kimi gazete, ayakkabı bağı ya da tahta bebek satan aç, ürkek bakışlı göçmenlerle dolup taşıyordu. Eskinin Çite de Pera'sı, günümüzün Çiçek Pasajı, dışarıdaki Müttefik askerlerinin dikkatini çekmemek için buraya sığınan Rus çiçekçi kadınlarından almıştı adını.⁴⁵ Bir matematik profesörü, bir Rus lokantasında kasiyer olarak iş bulmuştu. Filozof Gurdjieff, havyar satıyordu.⁴⁶ 1909-1912 yıllarında Rus sefiri olan Nikolay Çarikov, bu kez mülteci olarak dönmüştü şehre. Bebek'te sade bir yaşam sürüyor, alışverişini kendi yapıyor, eşi de Fransızca ve İngilizce dersleri veriyordu.

Ruslar kısa süre içinde şehrin eğlence hayatına ağırlıklarını koydu. Pera müzikholleri "Volga Şarkısı"yla çınılıyordu. Büyük ressam Pavel Çelitçev, Boris Kniazeff'in Strelna Kabaresi ve Viktor Zimin'in Bale Kumpanyası için prodüksiyonlar hazırlıyordu. Devrim öncesi Petrograd'da bir caz salonu işleten Thomas isimli Amerikalı bir zenci, Petit Champ civarında açtığı yine böyle bir salonda Konstantiniyye'yi çarliston ve fokstrot danslarıyla tanıştıyordu. Konstantiniyye'de, çoğu Mısır kökenli olduğu için, zencilere Arap denirdi. Thomas'ın çaldığı müziğe de Arap cazı adı verilmişti*

Ruslar, *Le Grand Cercle Moscovite*, *Petrograd Patisserie*, *Siyah Gül* gibi isimler taşıyan restoranlar açıyordu. Türk restoranları,

1960'lı yıllarda, İstanbul'da yaşadığı sıralarda James Baldwin'e "Arap" denirdi.

karşı konulmaz bir yenilik -kadın garson- getirmiş olan bu restoranlarla rekabet edemiyordu. Bunların bazıları soylu kadımlardı (Moscovite'de çalışanlar "Düşes" diye tanınırdı). Farklılıkları ve zarafetleriyle Fransız romancı Paul Morand'ın büyük hayranlığını kazanmışlardı. Anna Valentinovna şöyle diyordu kendisine: "Şu Konstantiniyye'ye bak! Fakirlik inanılmaz boyutlarda, müsriflik her zamankinden de fazla; insanlar içiyor, dolandırıyor, birbirine rahat vermiyor, ölüyor ya da Pera'yı bile şaşırtacak kadar zekice ve hile dolu işler çeviriyor." Osmanlı beyefendileri, Kafkas usulü ceketlerle yüksek siyah çizmeler giyen, saçlarını ince eşarplarla toplayan ve ağır makyaj yapan Rus kadın garsonların müptelası olmuştu. *Rus Ateşi* ve *Fırıncı Kız* gibi Türk romanlarında bar, kokain ve Rus kızlarının peşinde harap olan erkekler anlatılıyordu. Konstantiniyye gazetelerinden birinde yayınlanan bir karikatürde, bir Türk bir Rus kadınına soruyordu:

"Parlez-vous français, mademoiselle?"

"Hayır, ama her dilde 'aşk' diyebilirim."

Ruslar, kadınlı erkekli deniz banyosu alışkanlığını da getirmişti Konstantiniyye'ye.

Şayet Konstantiniyye, Rum ve Türklere emperyalist hırsın uç noktalarına kadar gitmek ilhamını veriyse, Rusları da sefahatin dibine sürüklemiştir. Batı Avrupa'ya gidiş için vize parası ödemek zorunda olduklarından, her şeye hazırlardı. 1923 yılında, beylerle paşaların hanımları ve dul eşleri arasından otuz iki kadının Konstantiniyye Valisi'ne verdikleri bir dilekçede, "frenji ve alkolden daha tehlikeli ve tahripkâr olan bu rezil ve ayyaş kişiler"ın hemen şehirden uzaklaştırılması talep ediliyordu. Rus kadınları iki yıl içinde, Rus ordularının asırlardır getirdiğinden daha büyük bir yıkım getirmişti şehre:

Bugün, yaşlan 18 ile 30 arasında değişen gençler içinde, morfin, kokain, eter ve alkol gibi öldürücü zehir alışkanlığı yüzünden

perişan olmamış kimse yok gibidir. Bunun tek nedeni, musibet Rus kadınlarıdır. Tünel ile Taksim arasındaki küçücük Beyoğlu'nda bile, hiçbir düzenleme ve sağlık denetimi olmaksızın o korkunç ticaretin yapıldığı Rus barlarının, kafe şantanların ve restoranların sayısı 25'in üzerindedir. Her biri masumiyetin darağacı olan bu yerlerde, yüzlerce Türk genci her gece sağlığını, servetini ve onurunu felaketin anaforuna sürüklemektedir. Benzer şekilde, bu günahkâr kızlar solucan gibi her sosyal çevreye sokulabildiğinden, kimi Türk kızları da umuma açık yerlerde bunlarla bir arada bulunmaya zorlanmıştır.

Sir Horace Rumbold'un 1 Aralık 1921 tarihinde Amiral de Robeck'e yazdığı, Konstantiniyye'deki İngiliz-Fransız ilişkilerinin kötülüğüne ilişkin uzun mektubun sonuna eklenen not, evlilik konusunda Ruslarla İngilizlerin birbirlerinde aradıkları öncelikleri ortaya çıkarıyordu:

Hamiş: Küçük Prenses Olga Micheladze, yakında Sandford ailesinden biriyle evleniyor. Delikanlı, Müttefiklerarası Polis'ten sakin, kibar bir çocuk. Parası da var.⁴⁷

Savaş sonrası Konstantiniyyesi'nde, bazı Müslüman kadınlar da kendilerini özgürleştirmeye başlamıştı. 1919 yılından itibaren, başörtülerini çıkarmasalar da sokaklarda düzenli olarak peçesiz görünmeye başlayan, dünyanın ilk seçkin Müslüman kadınları onlardı. "Çoğumuz bu modası geçmiş şeylerden kurtulmak istiyonuz," diyordu Matmazel Tevfik bir İngiliz arkadaşına. Bayezid gibi görece tutucu bir bölgede belki de taşlanabilecekken, diğer yerlerde kabul görüyorlardı. Müslüman kadınlar sokak süpürgeci-si, tezgâhtar ya da posta memuresi olarak kamuya açık yerlerde çalışmaya ve siyasi toplantılarda yer almaya başlamıştı. Varlıklı kadınlar erkeklerle birlikte partilere ve danslara gidiyor, Tokatlıyan ve Pera Palas'a devam ediyor, hatta Müttefik subaylarıyla flört bile ediyordu. Bir Fransız, şık bir Müslüman hanımefendisiyle bir Hristiyan hanımefendisi arasında birincisinin şapka kullanmama-

sı dışında hiçbir fark yoktur, diye yazıyordu. Amerikan Yüksek Komiseri tarafından verilen bir *the dansant* sırasında, dört şehzadeyle üç prensesin "yabancılarla serbestçe konuştuğu" görülebildi.⁴⁸

Amerikalı yazar John Dos Passos'un kaydettiği aşağıdaki konuşmalar, işgal altındaki Konstantiniyye'nin, Theotokas tarafından bir "deliler balesi"ne benzetilen kozmopolit gerçekdışılığı hakkın-da herhalde bir fikir verir:

"Ah, monsieur, nous avons vecu desjournees atroces."
("Ah bayım, zulüm günlerinden kurtulduk.")

"Tanrı bize Abdülhamid zamanındaki eski güzel günleri yeniden görmek nasip etsin!"

"Toplayacaksın şehirde ne kadar Bolo [Bolşevik] varsa, bağlayacaksın hepsini patlak bir dubaya, sonra doğru Karadeniz'e. Orada bırakacaksın."

"Saçma, hepsi Yunanlıların elindeymiş; İngilizler-Fransızlar-Bulgarlar-Milletler Cemiyeti-Türkler. Bence tarafsız kalınmak ve İsviçre'ye verilmeli. Tek çözüm bu."

"Türkiye diye bir ülke yoktur. Sizi temin ederim, efendim, mesele sadece bir eşkıyalık meselesidir."

"Yunanistan tarihi ödevini yerine getirecektir."

"Neden Türkçe öğrenmek istiyorsunuz?"

"Kemal mi? Onun işi bitti."

Müttefik devriyelerinden uzak sularda Anadolu'ya doğru yol alan bir tekne ise hava bambaşkaydı. Milliyetçilere katılmak üzere tekneye binmiş olan altı askeri hekim, saklandıkları yerlerden çıktılar.

Siz Avrupalılar, hepiniz ikiye bölününüz... Müttefikler bizi Konstantiniyye'den çıkartıyorsa bu çok iyi. Sefil ve yoz bir şehir orası. Ankara'yı başkentimiz yapacağız... Bütün Türkler Ankara'da, Mustafa Kemal'in yanındadır.⁴⁹

Curzon ve Lloyd George gibi, pek çok Türk de artık Konstantiniyye'yi kötülüğün cisimleşmiş hali olarak gördüklerinden, Sultan'ın işbirliği de bu fesat ve çürüme atmosferinin bir parçasından başka bir şey değildi. Püriten Ankara'nın Büyük Millet Meclisi, başkentteki Türkleri yabancılarla kaynaştıkları ve onların âdetlerini benimsedikleri için eleştiriyordu. Ankara'ya da sık sık giden, Konstantiniyye'nin *İkdam* gazetesi yazışları müdürü Yakup Kadri, Türk romanına Türk milliyetçiliğini getirmişti. *Nur Babddz* (1921), Çamlıca'daki ünlü Bektaşî tekkesinde yapılan derviş ayinlerine karşı çıkıyordu. *Kıralık Konakta* (1922) ise, bir konağın çöküşünü imparatorluğun dağılmasının simgesi olarak kullanıyordu.

Edebiyatın en uzun nefret yapıtlarından biri olan *Sodom ve Gomore'de* (1928), hedef sadece işgalci düşman değil, aynı zamanda Pera'nın kendisidir. Yakup Kadri kendi devrimci haklılığını, toplumsal ve cinsel belirsizliğe karşı gösterdiği Proustvari bir ilgiyle birleştirmiştir: Romanının adı, Proust'un Paris'te yedi yıl önce yayınlanan *Sodome et Gomorrhe'sinden* gelmektedir. Yazar, kızların bedenlerini Tanrı'nın mukaddes armağanları olarak sakladığı ve vatanperverlerin Anadolu'dan gelen zafer haberleriyle dolu gazeteleri yere göğe koyamadığı Konstantiniyye'nin saflığını, "Batı medeniyetinin bütün cürufunu boşalttığı" Pera'nın dehşetiyle karşılaştırmaktadır. Türklerin, mütebessim köleler misali, düşmanı evlerine sokmalarına, kız kardeşlerinin, kanlarının ve sevgililerinin alınmasına izin vermelerine karşı çıkmaktadır.

İşgalin hemen göze çarpmayan, küçük eziyetleri çok acı bir dille anlatılır. Romanın kahramanı Necdet bir Rus restoranmdayken, İngiliz subaylardan biri Türklüğün baş sembolü olan fesini çıkarmasını ister. Ayasofya yakınındaki İstanbul Bayezid Devlet

Kütüphanesi'nde bulunan nüshanın sayfa kenarlarında el yazısıyla sık sık "gerçektir" sözlerine rastlanmaktadır. Örneğin, aşağıdaki olayın anlatıldığı sayfanın kenarında olduğu gibi: Levanten bir kadın, yanında bir İngiliz subayıyla beraber tramvaya biner. Subay, kamçısıyla işaret ederek iki kişiyi yerinden kaldırır. Kadın boşalan yere oturmak üzere ilerlerken, bacağını kaybetmiş ve zorlukla sürünmekte olan bir Osmanlı askerinin eline basar. Asker acıyla söylenmeye başlayınca, kadın "Sus, köpek," diye cevap verir ve böylelerinin tramvaya alınmaması gerektiğini söyler. Asker zorla aşağı indirilir.

Necdet, herkesin gözü önünde çıplak dans eden ve bir İngiliz subayına âşık olan sevgilisi Leyla'dan nefret etmeyi de öğrenir. Pera'dan tiksirmekte, Anadolu ve adalet hasreti çekmektedir. Bugün kurtarıcılar gelecek ve bu pislikle yozluğa bir son vereceklerdir, ama ne zaman? Sonunda, Anadolu'dan gelen haberler "zaferin sarhoşluğu ve ilahi sevinciyle" doldurur içini. Leyla'ya dair en son anısı, veda öpücüğü sırasında dudağında kalan rujun yavan tadıdır.⁵⁰

Zafer, Türklerin Yunanlılar karşısında kazandığı başarıların son noktasıydı. Mücadelenin kızışmaya başlamasıyla birlikte, 1922 Temmuz sonlarında Yunan ordusu Konstantiniyye'ye girmek için izin istemişti. Müttefikler bu talebi kabul etmemiş ve Çatalca hattındaki mevzilerini de güçlendirmişlerdi. Böylelikle, Müttefik işgalinin yaşattığı dehşet ne olursa olsun, Konstantiniyye Yunan işgalinden korunmuştu. 9 Eylül günü, Mustafa Kemal İzmir'e ulaştı. "Levant'ın Parisi" alevler içindeydi; 200.000 Rum gemilere doluşup kaçtı. Yunan ordusunun komutanı, Mavrokordatoların torunlarından Trikopis yakalandı.

Konstantiniyye sokaklarında, Türklerin gözlerinden zafer ve sevinç okunuyordu. Osmanlı zaferinin simgesi Ayasofya dolup taşmış, namaza gelenleri sığdırmak için binanın galerileri açılmak zorunda kalmıştı. Yunan ordularından zafer haberleri geldiği

zaman, Konstantiniyye sokaklarında, ellerinde bayraklarıyla marşlar söyleyen kamyonlar dolusu Yunan askeri dolaşmıştı. Şimdiyse, ellerinde çiçekleri ve Mustafa Kemal'in resimleriyle arabaları dolduran halk, şehri bir baştan diğerine başka bir marşla kat ediyordu:

Yaşa, yaşa, bin yaşa!
Mustafa Kemal Paşa!

Şerif Ali Haydar, 9 Eylül'de günlüğüne şunları yazdı: "Velihaht telefon ederek ve bir ulak göndererek, İzmir'in düştüğünü bildirdi. Çok sevindim ve akşama doğru şahsen kendisini kutlamaya gittim." Bununla birlikte, ne nezaretler, ne de saray Osmanlı bayrağı asmıştı.⁵¹

Sonraki iki yıl içinde Konstantiniyye'de yaşanan olaylar bir film hızıyla ilerledi. Eylül ayının başında, şehirdeki yaklaşık 7600 Müttefik işgal askerinin karşısında 50.000 civarında milliyetçi bulunuyordu. Milliyetçiler zaferle moral bulmuş ve savaşa hazır durumdaydı. İngiliz kuvvetleri bir uçak gemisi, Kahire ile Filistin'den getirilen (aralarında, "Cehennem'in Son Mahsulü" adı verilen 2. Hafif Dağ Piyade Birliği'nin de olduğu) birlikler ve ayrıca İngiliz Grenadier, Coldstream, İrlanda ve Gal Muhafız Alayları ile takviye edildi. Boğaz'ın iki yakasına birer Muhafız Tugayı yerleştirildi.⁵²

Şehri yeniden elde etme arzusundan ziyade gurur ve hırçınlık karışımı bir duyguyla hareket eden Lloyd George, Birkenhead ve Savunma Bakanı Churchill, Konstantiniyye için savaş hırsıyla doluydu: Hatta Lloyd George, şehrin Rum sakinlerinden 20.000 kişiyi silahlandırmayı bile düşünüyordu. Harington'a, "ne pahasına olursa olsun Gelibolu'yu elinde tutması" ve Türk kuvvetlerini Çanakkale Boğazı'nın Asya tarafında bulunan Çanakkale şehri etrafındaki İngiliz tarafsız bölgesinden uzaklaştırması talimatı verilmişti.

23 Eylül günü, Türk kuvvetleri siperlerin ve dikenli tellerin üzerinden tarafsız bölgeye girerek, çoğu sigara içmekle, keyif çatmakla ya da atlarına su vermekle meşgul olan İngiliz askerlerinin üzerine yürüdü. 29 ve 30 Eylül günleri İngiliz hükümeti savaşa hazırlanıyordu. Bölgedeki İngiliz ve Türk komutanlarının, Londra'da da Curzon'ın kahramanca mücadeleleri, yeniden silahlara sarılınmasını engelledi (Harington, kendisinden istendiği gibi, karşı tarafa bir ultimatoma vermeyi reddetti). Harington iki kez, savaşın başladığı haberinin gelmesinin an meselesi olduğunu düşünmüştü. "Tahammül sınırının aşıldığını düşünen kimi askerlerin hırstan ağladığını" hatırlıyordu İngiliz komutan. "Birliklerden böyle bir kıskırtmaya tahammül etmelerinin istenebileceğinden emin değilim."

1922 yılı Kasımı'nda, Konstantiniyye'de çekilen ilk filmlerden birinde, Boğaz ve Halic'in her tür gemiyle tıklım tıklım olduğu görülüyordu: Savaş gemileri, vapurlar, yelkenliler, kayıklar. İngiliz Bahriye Nezareti'ye, milliyetçi kuvvetlerin Avrupa'ya geçişini önlemek için bütün gemicilik faaliyetlerinin ortadan kaldırılması talimatını vermişti. Böyle bir talimata itaat edilmesi, Rumbold'un altını çizdiği gibi, büyük bir öfke patlamasına ve şehrin ekonomik hayatının durmasına neden olurdu. Harington gibi, Rumbold ve İngiliz deniz subayları da itaat etmemeyi öğrendiler.

Amiral Brock, Konstantiniyye'den 26 Eylül günü İngiliz Bahriye Nezareti'ne gönderdiği mektubunda, Hristiyan nüfusun büyük bir gerginlik içinde olduğunu belirtiyordu. Harington, İngiliz kadın ve çocukların tahliye edilmesi emrini verdi.⁵³

Diğer yandan, güç dengesi de barışın korunmasına yardımcı oluyordu. Bir zamanlar "dünyanın arzuladığı şehir" ya da "şehirlerin kraliçesi" olan Konstantiniyye, artık belirsizlik denizinde yüzmeye başlamıştı. Rusya'da ülkenin ticaretini ve gücünü daraltan Komünist zafer, Konstantiniyye'nin siyasal ve ekonomik önemini azaltmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ulus devlet haline gelmesi ve hepsinden öte, Türk ordusunun başarılan, şehrin ar-

zulanırlığı ve kırılğanlığıyla oluşturduğu çifte cazibeyi yok etmiş-ti. 1878 ve **1915** yıllarında Konstantiniyye için savaşılmışına pek hevesli olan İngiliz halkı, **1922**'de artık savaştan bıkmış durum-daydı. İngiliz hükümeti ne Dominyonların; ne müttefikleri Fransa ile İtalya'nın; ne de Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'ın komşu devletlerinin ilgisini Konstantiniyye ile Boğazların savunmasına çekebilecek durumdaydı. 3 Ekim günü, Harington ve İsmet İnönü, Mudanya'da bir araya geldiler. Mükemmel İngilizce bilen Halide Edip, çevirmen olarak yanlarında bulunuyordu. **11** Ekim günü Harington ve İsmet Paşa arasında imzalanan Mudanya Mütarekesiyle, bir barış antlaşması imzalanana kadar Türk kuvvetleri-nin Trakya'ya girmesine izin veriliyor, Müttefik kuvvetler de Konstantiniyye ve Boğazlarda kalıyordu.

"Çanakkale meselesi", Lloyd George'un sonu oldu (daha önce de, Gelibolu neredeyse Churchill'in sonu olacaktı). Muhafazakâr Parti, Bonar Law'un ricalarına, "Tek başımıza dünyanın polisi gi-bi davranamayız," cevabını vererek desteğini çekti. **20** Ekim günü, Lloyd George başbakanlıktan istifa etti. Bir daha da hükümet-te herhangi bir görev almadı.⁵⁴

19 Ekim günü, Mustafa Kemal'in en önemli komutanlarından Refet Paşa Beşiktaş'a ayak basıyordu. Güler yüzlü, yakışıklı bir adam olan Refet Paşa, sanki savaştan değil de bir dans partisinden geliyormuş gibi bir tavırla, kalabalığın coşkulu tezahüratı arasında arabasına binip uzaklaştı. Fatih Camii'ne yaptığı muzafferane yol-culuk sırasında kurbanlar kesiliyor, dualar ediliyordu. Refet Paşa camide, Fatih Sultan Mehmed'in şehri Türklere vermiş olduğunu ve hiçbir Türk'ün onun kendisinden koparılmasına izin vermeye-ceğini söyledi. Kâğıt üzerinde sadece Trakya Valisi olarak görünen Refet Paşa'nın yanında **126** jandarmadan başka bir kuvvet bulun-muyordu. Ama şehir öylesine milliyetçi yanlısı bir tutum almıştı ki, kısa süre içinde hemen hiç kan dökülmeden Sultan'ın birliklerini, zabıta kuvvetlerini, belediyeyi ve gümrükleri denetimi altına aldı. Müttefik heyetleri, hemen bütün otoritelerini yitirmişti.⁵⁵

Milliyetçilerin zaferi, Konstantiniyye'nin uluslararası bir kentte olması gereken vazgeçilmez bir niteliği de yitirdiğine işaret edi-yordu: Güçlü bir devletin himayesi. 30 Ekim günü, Büyük Millet Meclisi'ne sunulan bir önergede saray ve Babiâli'nin asırlardır sü-regelen "delilik", "cehalet", "sefahat" ve "hıyanet"ine karşı çıkılı-yordu. 1 Kasım günü, Mustafa Kemal, en öldürücü konuşmaların-dan birini yaptı: "Osmanoğulları Türk ulusunun egemenlik ve sal-tanatını zorla ele geçirmiştir ve bu gasp hali altı asırdır devam et-mektedir. Ama artık Türk ulusu ayaklanmış, bu gaspçıların önü-ne geçmiş ve egemenliğiyle saltanatını bilfil kendi eline almıştır." Aynı gün, Refet Paşa VI. Mehmed'e halifelığının devam ettiğini, ama saltanatının sona erdiğini bildirdi. VI. Mehmed değişikliği ka-bul etti.⁵⁶

Sıra Babiâli'deydi. 4 Kasım günü, Refet Paşa Babiâli'ye danış-maksızın Konstantiniyye'nin vilayet ve belediye personelinin onay-ladı. Nazırlar, VI. Mehmed kendilerine o anki işlerini yürütmele-rini söylemiş olmasına rağmen, istifa kararı verdi. Hariciye Nazırı İzzet Paşa o gün öğleden sonra Babiâli'ye geldiğinde, nazırlardan dört tanesi zaten gitmişti. "Hükümetten işe yaramaz bir yığın kal-mıştı geriye. Böyle bir durumda, hükümetle birlikte istifa etmek-ten başka yapacak bir şey yoktu." Memurlara, maaşlarının milli-yetçi hükümet tarafından ödeneceği söylenmişti: Şöyle ya da böy-le, zaten çoğu Ankara'ya gitmişti. 4 Kasım günü, son Sadrazam Tevfik Paşa, Sir Horace Rumbold'a, Büyük Millet Meclisi gibi ya-bani ve düzensiz bir yapının, saltanatın ve Hilafet'in akıbeti gibi bütün Müslüman âlemini ilgilendiren konularda karar vermeye yetkili olmadığını söylüyordu. Ama aynı gün, kendisi de istifaya kalkıştı. VI. Mehmed, artık Sultan olmadığı için, bu konuda bir ta-sarrufu olamayacağını söyledi. Tevfik Paşa'nın sadaret mührünü torunları hâlâ saklamaktadır.⁵⁷

Müttefik otoriteleri, Refet Paşa'nın "ihtilali" olarak niteledikleri bu gelişmeyi onaylamıyordu. "Teke" Fox-Pitt, durumun "nazik" olduğunu söylüyordu. 7 Kasım günü şunları yazmıştı: "Burada iş-

ler çok ciddi görünüyor... askeri açıdan durum son derece tatsız. Zira her yer, tepeden tırnağa silahlı Türklerle dolu. Ama bizim de elimizde İstanbul'u kıyma yapabilecek bir filo var." İngiliz Yüksek Komiserliği'nin önünde halk, *A bas les anglais!* (Kahrolsun İngilizler!) diye bağırıyordu. İngiliz Askeri Polisi, bir İngiliz istihbarat subayıyla Türk yardımcısını Türk jandarmalarının elinden ancak zor kullanarak kurtarabilmişti. Yakın zamana kadar "çok dostane" olan Türk jandarmaları artık milliyetçilere itaat ediyordu. Üç bin İngiliz bahriyeli, güç gösterisi kabilinden Pera sokaklarında bir geçit töreni yaptı. Müttefikler, yaklaşan barış görüşmelerinde pazarlık şansı elde etmek için şehirde kalmaya kararlıydı.⁵⁸

Sonunda, taraflar bir "ikili denetim" sistemi benimsedi: Hem Müttefik, hem de Türk birlikleri şehirde kaldı. Türk hükümeti, halihazırdaki işgal ve gözetimi "tanımıyor" ama "kabul ediyordu". Müttefikler, kendi vatandaşları, Yunan Rumları (Yunan Krallığı pasaportu taşıyan Rumlar) ve Rus mülteciler üzerinde idari haklarını muhafaza etti. Ayrıca kendi polis örgütü, istihbaratı ve pasaport büroları da şehirde kalıyordu. Basına uygulanacak sansür konusunda taraflar işbirliği yapacaktı. Harington, Refet Paşa'yı kimi zaman "çok dürüst", kimi zaman da "çekilmez" olarak niteliyordu.⁵⁹

Konstantiniyye, en başta Mustafa Kemal'in devlet adamlığı sayesinde, 1944'te Fransa'da olduğu gibi beraber çalışanların birbirlerini kana bulamasına sahne olmadı. Ama öte yandan, 7 Kasım günü, milliyetçi karşıtı gazeteci Ali Kemal, Pera'da bir berber dükânında tutuklandı, ağzı bandandı ve (İngiliz deniz devriyelerine yakalanmamak için ışıkları söndürülmüş) bir gemiyle İzmit'e götürüldü. Burada, Vali kendisini sorguya çekti ve sonunda milliyetçi bir kalabalık tarafından taşlanarak öldürüldü. Konstantiniyye hükümetini destekleyenlerin büyük bir bölümü şehri terk etmeye karar vermişti. 150 "işbirlikçi Türk", İngiliz gemileriyle Yunanistan'a götürülünceye kadar İngiliz sefaretinin bahçesinde ve bina da kamp kurdu. Şeyhülislam Hindistan'a gitti. Mustafa Kemal'e

karşı fetva çıkarmış olan selefi Dürrizade ise 1923 yılında Hicaz'da öldü.⁶⁰

Azınlıklar, gelişmelerden Osmanlılardan daha fazla etkileniyordu. Rumlar, 1912'den bu yana yaptıklarının bedelini ödüyordu. Borsa kapanmıştı. Milliyetçi yetkililer, yabancı şirketlere ve mahalli Hristiyanlara Türk kanunlarını uygulamaya başlamıştı. Kendisini Osmanlı kabul etmeyen Rumlara ülkeyi terk etmeleri söylenmişti. Kısa süre içinde, Patrik'in bütün nasihatlerine rağmen, ağzına kadar Rum'la dolu gemiler Selanik'e doğru yola çıkıyor; gidenlerden arta kalan mallar kelepir fiyatına kapışılıyordu. Syllogos'un son toplantısı 1922 yılında yapıldı. Binasına 1925 yılında Türk hükümeti tarafından el kondu ve kırk yıl sonra da yıkıldı. Bugün, yerinde bir otopark bulunmaktadır. Kütüphanesi ve arşivi, Ankara'daki Türk Tarih Kurumu'na aittir. 1922-24 yıllarında toplam 150.000 kadar Rum Konstantiniyye'yi terk etti. Refet Paşa'nın Kasım sonlarında Nevile Henderson'a söyledikleri, Rumların akıbetine ışık tutacak nitelikteydi: "Rumlar fiilen kovulmuyorsa da, kendilerine tavsiyemiz şehri terk etmeleridir. Zira, yeni bir Türkiye'de hayatlarını kazanmak onlar için imkânsız olacaktır. Türkler ticareti ele almaya hazırlanıyor. Bu amaç doğrultusunda zaten teşkilatlanmaya da başlanmıştır." 1923 yılında, Milli Türk Ticaret Birliği kuruldu.⁶¹

Rumlar ve "işbirlikçi Türkler" kaçarken, VI. Mehmed önceleri yerinde kalmak niyetinde olduğunu belirtti. Abdülhamid tarafından Yıldız Sarayı'nın yanına yaptırılmış olan kışlaya yerleşmiş özel bir İngiliz piyade alayı koruyordu kendisini. Ama artık bir gölge hükümdardı. Horace Rumbold, 6 Kasım günü Yıldız'a gittiğinde kendisini sadece yaşlı bir mabeyinci karşıladı: Diğerleri gitmişti. Ara vermeksizin üç saatten fazla konuşan Sultan, şayet Müttefikler "gidişe bir dur demeye" ya da "iş sıkı tutmaya" hazırsa hâlâ "bir mukabele" olabileceğini düşünüyordu. Ama, himaye altında bulunan pek çok insan gibi, o da güç ile bu gücü uygulaya-

cak iradeyi birbirine karıştırıyordu. Müttefikler elbette güçlüydü. Ne var ki, **1922** yılında artık Osmanlı Sultanı için savaşmak istemiyorlardı. Aynen **1920** yılında, himaye ettikleri diğer başarısız grup, yani Beyaz Ruslar için savaşmak istememiş oldukları gibi. Rumbold, Sultan'ın parasının yurtdışına gönderilmesini sağladı.⁶²

10 Kasım günü, bando çoktan gitmiş olduğu için, selamlık töreninde marş çalınamadı. Sultan, altı gün sonra Harington'a bir mektup gönderdi (Fransız kuvvetleri yardım etmeyi kabul etmemiştir):

16 Kasım 1922

Beyefendi;

İstanbul'da hayatımın tehlikede olması sebebiyle İngiliz Hükümeti'ne sığınıyor ve mümkün olan en kısa zamanda İstanbul'dan başka bir yere nakledilmemi rica ediyorum.

Mehmed Vahdeddin, Halife-i Müslim'in

VI. Mehmed, 17 Kasım günü sabah saat 8'de, sarayın özel İngiliz piyade alayının kışlasına bakan Orhaniye kapısından çıktı. Buz gibi, fırtınalı bir hava vardı dışarıda. Sekiz gündür aralıksız yağmur yağdığı için sokaklarda pek kimseye rastlanmıyordu. Yanında, İngiliz kumaşından yeni takımını giymiş bir halde oğlu Ertuğrul, başmabeyincisi, bando şefi ve altı hizmetkârı bulunuyordu. Sultan yanındakilere kıyasla daha sakindi. Muhafız subaylarıyla birlikte, (kimse İngilizleri Kızıl Haç'ın arkasına saklanmakla suçlamasın diye) haçı silinmiş bir ambulansa binerek uzaklaştılar. Maiyeti ve bavullar, arkadan başka bir ambulansla geliyordu. Aynı gün daha geç saatlerde, sabah ikinci ambulansı kullanan Muhafız Alayı nakil subayı "Teke" Fox-Pitt, annesine bir mektup yazdı. Mektubun ayrıntıları, Pitt'in bir imparatorluğun bittiğine tanıklık ettiğinin farkında olduğunu ortaya koyuyordu:

Yol berbat; bütün gece yağmur yağıyordu, hâlâ da yağıyor. Birkaç defa, herhalde başaramayacağız, diye düşündüm. Bir süre

Sultan'ın arabasını izledikten sonra başka bir yola saptık ve rıhtıma (Tophane'ye) geldik. Burada, onları önce bir sandala bindirmemiz gerekiyordu. Sonra sandalla, kendilerini Malta'ya götürecek olan *Malayetia*. gideceklerdi. Rıhtıma önce biz geldik. Vardığımızda, başkumandanla Tuğgeneral Anderson bekliyorlardı. Bizim ihtiyarın eşyalarını sandala yığıldıktan sonra on dakika kadar öbür ambulansı bekledik [lastiği patlamıştı]. Sonunda geldi. Yaşlı Sultan arabadan indi, herkese teşekkür etti ve Tuğgeneral'in elini hararetle sıktı. Hepimiz eğilip, fiyakalı bir selam çaktık. Ardından alelacele sandala bindirildi ve gittiler. Başkumandan gemiye kadar kendisine eşlik etti. Hiçbir aksilik olmadı, Kemalistlerin bir şey anlayacağını sanmam...

Sultan çok müteessir görünmüyordu. Yol boyunca pek konuşmamış, sadece korktuğunu düşünmediğimizi umduğunu söylemiş. Tek istediği, şerefini kurtarmakmış. Pek bilmiyorum artık, bu nasıl olacak!!

Aslına bakılırsa, şehir halkı gibi milliyetçi hükümet de, basında vatan haini, korkak ve mücrim olarak lanetlenen Sultan'ın gidişi karşısında muhtemelen rahatlamıştı. Türklere ait bir fotoğrafta, İngiliz kayıtlarında bahsi geçmese de, Sultan Türk toprağını terk edip bir İngiliz sandalına binerken rıhtımda Hazine-i Hassa Nazırı, bir Türk subayı ve bir çelenk bulunduğu görülmektedir. Saat 8.45'te, *Malaya* Malta'daki İngiliz deniz üssüne doğru yola çıktı. Sultan **1926** yılında, altı asır önce hanedanın ilk Batılı mütefiki olan Ceneviz kentinin yakınındaki San Remo'da öldü. O kadar borcu vardı ki, alacaklılar tabutuna el koyunca, gömülmesi iki hafta gecikti.⁶³

VI. Mehmed, milliyetçi karşıtı politikaları sayesinde hanedanla ulus arasındaki duygu bağının kopmasına büyük katkılarda bulunmuştu. Bununla birlikte, basının bütün kötölemelerine rağmen, Osmanlı hanedanı vatanseverlik duygusunun ve Türk kimliğinin içinde öyle derin bir yer kazanmıştı ki, Mustafa Kemal şu aşamada onu gözden çıkaracak kadar güçlü değildi. Türk milli-

yetçiliğinin kuramcısı Ziya Gökalp, şöyle yazıyordu: "Bu saygıdeğer aile, Türk milletine bin yıldır; hem İslam, hem Türk milletine de altı asırdır hizmet etmiş ve yüceltmiş, mübarek bir hanedandır." Mustafa Kemal, hanedanın veliahtını Halife yapmaya karar vermişti. İngiliz istihbarat raporlarına bakılırsa, Abdülmecid önceleri isteksizdi. Haklı olarak böyle bir makamın, "İslam'ın en güçlü hükümdarına" ait olduğunu ifade ediyor ve "basit bir hayalet" olmak istemiyordu. Refet Paşa'nın, saltanatın sonunda tekrar kumlacağı vaadi ve eğer kabul etmezse "esef verici neticeler" iması üzerine razı oldu. Abdülmecid, "hanedanın en ahlaklı, en tahsilli ve en dindar" mensubu olarak, 19 Kasım günü, Millet Meclisi tarafından Halife seçildi.⁶⁴

Yeni Halife, 29 Kasım günü, beyaz boyunbağı ve frakıyla, Topkapı Sarayı'ndaki altın tahtın önünde durmuş (oturarak değil), ulemanın ve üst düzey devlet memurlarının kutlamalarını kabul ediyordu. Sultan olmadığını belirtmek için Eyüp'te "Osmanlı'nın kılıcını kuşanmamıştı". Yine de, Halife II. Abdülmecid sıfatıyla resmi bir arabaya binip yanında Refet Paşa'yla birlikte Fatih Camii'ne gitti. Yanlarında atlı muhafızlar yürüyor, arkalarından diğer arabalar geliyordu. Yol kenarına dizilmiş kalabalıktan düzenli bir alkış sesi yükseliyor, pek çok kişinin alayı ağaçlardan izlediği görülüyordu. Şehir Türk bayraklarıyla baştan aşağı kıvılcı boyanmış gibiydi. Camide, Türk halkının yeryüzünden silinmemesi için dualar edildi, ilk kez Arapça yerine Türkçe okunuyordu dualar. Zafferle sonuçlanmış bir cihadın ardından, bu kez cehalete karşı ve ticaretle ziraatten yana başka bir cihad çağrısı yapılıyordu. Dönüş yolunda, I. Selim ve II. Mahmud türbelerinde dualar edildi.⁶⁵

Kendini hâlâ İki Mukaddes Beldenin Hizmetçisi [Hâdim-i Haremeyn-i Şerifeyn] olarak isimlendiren yeni Halife, bazen kayıkla, bazen Refet Paşa'nın hediye ettiği Konya isimli beyaz atıyla her cuma debdebeyle başka bir camiye gidiyordu. Yıllar sonra bir Türk subayı o günleri şöyle hatırlıyordu:

Mecit, Bayezit'e namaza geldiği zamanlar gözlerimi kamaştırırdı. Hoş görünüşlü yaşlı yüzüne, gür beyaz bıyıklarına, kıyafetinin cenaze merasimini andıran siyahlığına renk katan kırmızı fesine büyülenerek bakardım. Bando gümbür gümbür çalarken askerler yürür ve Sultan [sic] Mecit arabasından eğilerek selam verirdi - sırayla her iki yanını selamladıktan sonra coşkunu bir tezahürat havayı yırtardı. Büyük bir zarafet içinde elini kırmızı fesine götürüp tezahüratı kabul ederken, geniş bir tebessüm yayılırdı dudaklarına.

Öte yandan, pek çok kişi de bu ihtişam ve dindarlık gösterisinden nefret ederdi. İslamiyet, Osmanlı hanedanında bile ağırlığını yitirmeye başlamıştı. Şerif Ali Haydar, 1923 yılı Ramazan ayının 15. günü [1 Mayıs], Mukaddes Emanetler'i ziyaretinde gördükleri karşısında büyük üzüntüye kapılmıştı: "Bu tür ziyaretlerde daima rastladığımız, o hürmetkar tutumdan eser yoktu. Artık kimse'nin dinine saygısı kalmamış sanki; gördüklerim beni çok şaşırttı." Bir selamlık töreninden sonra kalabalıktan bir kadın, "Halifelik savaşta ne işimize yaradı bizim?" diye soruyordu, "Cihad ilan ettiğimizde ne faydası dokundu?"⁶⁶

Gerçekten de, şehrin görünüşteki pırıltısının bir parçası olmasına rağmen, Halifelik hakkındaki hüküm çoktan verilmişti. Ciddiye alınan bir politika değil, halka sunulmuş bir tavizdi sadece. Mustafa Kemal, daha 1923 Ocağı'nda bir grup gazeteciye, kamuoyunu "hazırladıkları" zaman Halifeliği kaldırmayı planladıklarını söylüyordu. 27 Şubat günü, Rumbold, Dolmabahçe Sarayı'nda Halife tarafından kabul edildi. Mustafa Kemal'in temsilcisi ve Halide Edip'in eşi Adnan Bey, siyasi meselelere girilmemesi konusunda kendisini uyarmıştı. Şöyle diyordu Rumbold: "Bütün görevliler son derece savruk ve özensiz görünüyordu. Eski Sultan zamanındaki maiyet mensuplarıyla kıyaslandığında ciddi bir tezat çıkıyor ortaya." "Zeki, çok yönlü ve politikaya büyük ilgi duyan bir kişi" olan Abdülmecid, "yaptıkları milliyetçi hükümet tarafından dikkatle izlenen bir kukladan başka bir şey değil"di. "Kendi-

sinin de bizzat merkezinde bulunduğu teşrifatın döküntü hali insanın içini sıplatmıyor değil.⁶⁷

Uzun, bitmek bilmeyen görüşmelerin ardından, Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te, Türkiye ile Müttefikler arasında imzalandı. O dönem için Türkler adına büyük bir başarı olarak kabul ediliyordu antlaşma'. Ama aslında, Çanakkale Boğazı'nın askerden arındırılması (yani, Osmanlıların asla müsaade etmemiş olduğu bir egemenlik ihlali) ve Türklerin hiç istememesine rağmen Rum cemaati ile Ekümenik Patrikliğin Konstantiniyye'de kalması garanti altına alınmıştı. Müttefikler, 1918'den beri Türk birliklerinden zorla aldıkları selama ancak antlaşmanın imzalanmasından sonra karşılık vermeye başladı.

Müttefiklerle milliyetçilerin ilişkileri, hassas ikili denetim sürecini bozulmadan atlatmıştı. 1923 Martı'nda, ilk Türk futbol takımlarından Fenerbahçe, İrlanda Muhafız ve İngiliz Piyade alaylarından oluşan karma bir takımı yendi. 3 Haziran günü, Kral'ın doğum gününde, 1. Muhafız Tugayı Taksim'de bayrakla bando merasimi yaptı. 24 Ağustos'tan 2 Ekim'e kadar, Müttefik birlikleri en küçük bir aksaklık olmaksızın şehri boşalttı. Son yola çıkış töreni, 2 Ekim günü, Dolmabahçe Camii'yle Saray arasındaki meydana yapıldı. Generaller tören düzeni alan birliklerinin başına geçti, muhafızlar teftiş edildi ve bayraklar selamlandı. Yığınla Türk, her biri iki metre boyunda 100 askerden oluşan İngiliz şeref muhafızları başta olmak üzere, Müttefikleri alkışlıyordu. Manzaradan etkilenmişler, Müttefiklerin gidişinden ötürü rahatlamışlardı. Coldstream Muhafız Alayı, İngiliz ulusal marşıyla birlikte milliyetçilerin marşlarını da çalıyordu. 6 Ekim günü, Türk ordusunun 1. Piyade Tümeni şehre girdi. Yabancı posta büroları ve elçilikler faaliyetlerini durdurdu. İngiliz Deniz Hastanesi Kızılay'a geçti. Rus sefaretindeki Beyaz Rusların yerine Sovyet diplomatları geldi. Vrangel zaten birliklerinin büyük bir bölümüyle beraber Yugoslavya'ya gitmişti - üstelik bazı Fransız subaylarının, 1945'te olabilecek önceden görmüş gibi, Beyaz Rus askerlerini Sovyetler Birliği'ne dön-

meye zorlamış olmalarına rağmen. O ana kadar memleketlerine dönmemiş olan Hristiyanlar ise kendilerine birer fes edindi: Avrupalıların taktığı türden şapkaları kullanmaları durumunda, zorla çıkarttırılması gibi bir tehlike vardı. Artık Avrupalıların sözünün geçmediğinin altını çizen, yavan bir idare anlayışı kısa süre içinde hayata geçti: Pera Palas Oteli'nde şarap servisi çay fincanlarıyla yapılıyordu.⁶⁸

Konstantiniyye'deki Müttefik işgali, dört yıl on bir ay sürmüştü - Birinci Dünya Savaşı'ndan bile yedi ay uzun. Napoleon Savaşları ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde, düşman işgali yaşayan tek büyük Avrupa başkenti Konstantiniyye'di. Öte yandan işgal, o dönem büyük üzüntüye neden olmasına rağmen, şehri, müttefikleri Almanya ve Avusturya'nın işgale uğramamış başkentlerinin yaşadığı kimi felaketlerden uzak tutmuştu. Berlin'de komünist ve sağcı darbe girişimleri yaşanıyor, iç savaş çıkıyor ve enflasyon akıl almaz oranlara tırmanıyordu. Viyana'da kaloriferler için yakıt bulunamadığından üniversite kapanıyor, açlık nedeniyle insanlar şehir dışında ava çıkıyor, subaylar herkesin gözü önünde saldırıya uğruyordu. Konstantiniyye'de ise böyle aşırılıklar görülmedi: Üstelik, Müttefik kuvvetlerin parası boldu.⁶⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ve cemaatler arası uzlaşmanın sona ermesi, işgalin başlıca sonuçlarıydı. Britanya, Sultan'ı milliyetçilere saldırması için yüreklendirmiş, Sevres Antlaşması'nı kabul etmeye teşvik etmiş ve bir İngiliz savaş gemisine binip kaçmasını sağlamıştı: Gerçekleşmemeleri durumunda, milliyetçi hareketin farklı bir güzergâha yönelmesine neden olacak üç olay. Azınlıkların açıktan açığa işgalcilerle ittifaka girmeleri, pek çok Türk'e -Batı "medeniyeti"ne karşı bir tiksintiyle beraber- kendilerinden kurtulunması isteğini vermiştir.

Konstantiniyye'nin tarihini hanedanın gücü, coğrafi konum, milliyet ve din gibi insan dışı faktörler kadar; II. Katerina, II. Mahmud, Abdülhamid, Enver, Curzon gibi şahsiyetler de oluşturmuştur. Ama öte yandan, Fatih'ten itibaren düşünülecek olursa, hiç-

bir şahsiyet şehri Mustafa Kemal kadar sarsmamıştır. Mustafa Kemal Müttelikleri uzaklaştırdıktan sonra, şehrin o büyük burunlu havasını dikkate almamış ve Osmanlıları saf dışı bırakmaya yönelmiştir. 13 Ekim günü, Büyük Millet Meclisi'nin onayıyla anayasa şöyle bir madde eklendi: "Türk devleti hükümetinin merkezi Ankara'dır." 23 Ekim günü, şehrin komutası, Halife'ye hürmet göstermiş tek milliyetçi olan Refet Paşa'nın elinden alındı. Ordu ve Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal'in denetiminde olduğundan, kimse kılını kıpırdatamadı. 29 Ekim'i 30 Ekim'e bağlayan gece, Konstantiniyye sakinleri Cumhuriyet'in kuruluşunu selamlayan 101 pare top atışıyla uyanıyordu. 1593 yıl boyunca, hem de emsallerinden daha uzun bir süreyle bir hükümdarlık başkenti olmuş olan şehir, bir cumhuriyetin ikinci şehriydi artık.⁷⁰

Konstantiniyye'nin yaşadığı bu tenzil-i rütbe, Yakup Kadri ile Tevfik Fikret'in husumetinin Mustafa Kemal tarafından da paylaşıldığının işaretidir. Mustafa Kemal, şehri "pislikten temizlemek" için, "belki bütün Karadeniz dalgaları her şeyi silip süpürmek üzere Boğaz'dan akıp geçecek" diyordu... "Cumhuriyet idaresi, pislige, ikiyüzlülüğe, yalanlara ve ahlaksızlığa alışırsak doğal halini, asıl güzelliğini ve paha biçilmez kıymetini yitirmiş olan Bizans'ı her ne pahasına olursa olsun adam etmeye karardır. Cumhuriyet, şehri doğal haline ve saflığına geri döndürecektir."

Büyünün bozulması karşılıklı oldu. Mustafa Kemal'in dostu, gazeteci Falih Rıfkı Atay şöyle yazıyordu: "İstanbul'un Ankara'ya yönelik pek olumlu bir eğilimi yoktu." İstanbul basını, milliyetçi yönetimi her gün eleştiriyordu. Gelenekçiler kadar laikler de, hem Mustafa Kemal'in otokrasisine karşı, hem de uluslararası itibar kaynağı olarak Hilafet'in korunmasını istiyordu. Asıl farkın monarşi ile cumhuriyet arasında değil, demokrasi ile despotizm arasında olduğunu belirtiyorlardı. 11 Kasım günü, *Tanin* gazetesi Hilafet'in yitirilmesinin "akıl, inanç ve milli hislerle tabana zıt" olduğunu yazıyordu. Koyu moderncilerden, Konstantiniyye Barosu Başkanı Lütfi Fikri, Halife'ye gönderdiği 10 Kasım ta-

rihli mektubunda kendisinden cismani (dünyevi) otoritesini yeniden kazanmasını istiyordu (Fikri daha sonraları bir "İstiklal Mahkemesi" tarafından hapse mahkûm edildi). Onun dışında kimsenin sesini çıkarmaya cesareti yoktu. Mustafa Kemal hararetle putlaştırılmasına rağmen, bu tutum çok yaygın değildi. 1924 yılında, Boğaz'dan geçerken Konstantiniyye'ye uğramamıştı örneğin - muhtemelen, polis güvenlik teminatı verememişti kendisine.⁷¹

Şehir kendini benzersiz kılan pek çok unsurunu yitirmeye başlamıştı: Stratejik önemi, saltanat, Babıâli, başkentlik statüsü ve en nihayetinde Halifelik. Hanedan, kendi çokulusluluğunun kurbanıydı. 1918-19 yıllarında, Türkiye'nin geleceğinin belirsizlik içinde olduğu sıralarda, Sultan, Arap vilayetlerini elinde tutmayı umuyor; Edirne ve Bursa'ya, aralarında Patrikhane temsilcilerinin de bulunduğu ırklar arası uzlaşma heyetleri gönderiyor ve Ermenileri öldürenleri idam ettiriyordu. Mustafa Kemal, Doğu'da Kürt milliyetçilerini bastırdığı zaman, şehirde başını Kürt Teali Cemiyeti, Kürt Teavür Cemiyeti ve Kürt gazetelerinin çektiği bir hareket firlatılmıştı. Şehirdeki Kürt hamalların desteğini elinde tutan, Şurayı Devlet başkanı Seyyid Abdülkadir gibi Kürtler, Sultan'ın hükümetinde çalışıyordu: Konstantiniyye inzibat amiri Miralay Halid Bey, Kürt'tü. Seyyid Abdülkadir, Halifelik kurumuna derin hürmet beslediğini ifade etmiş ve Kürtler kadar Türklerin de yararına olduğuna inandığı, Sevres Antlaşması'nda vaat edilen özerklikten fazlasını istemediğini belirtmişti. 9 Ocak 1920 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre, Sultan da aynı fikirdeydi.⁷²

Büyük Millet Meclisi sadece Türk ulusunu yönetirken, Osmanlı Halifeliği (Fas hariç) bütün İslam âlemi tarafından tanınıyor ve kabul ediliyordu. Ağa Han ve Emir Ali, 24 Kasım 1923 tarihinde, Büyük Millet Meclisi'ne Hilafet'in geleceğine yönelik endişelerini içeren bir mektup gönderdiler - böylelikle, Mustafa Kemal'e Türkiye'nin meselelerine yabancı müdahalesi fırsatı yarattığı gerekçeyle Hilafet'i kaldırma bahanesi vermiş oldular.⁷³

1923-24 kışında, Halifelğin bütçesi kısıldı ve resmi kayık ve muhafız kullanması yasaklandı. Son selamlık töreni, 29 Şubat günü, VI. Mehmed'in gemiye bindiği noktanın yakınındaki Dolmabahçe Camii'nde yapıldı. 3 Mart günü, Ankara'da bulunan Büyük Millet Meclisi Hilafet'i ilga etti. Dolmabahçe'nin etrafını askerler sardı. Adnan Bey ve inzibat amiri, şafakta şehri terk etmesi gerektiğini söylemek üzere Abdülmecid'in yanına geldiklerinde, son Halife Kur'an (ya da, bir rivayete göre, Montaigne'in *Denemeler'i*) okuyordu. Abdülmecid'in ailesi ve hizmetkârları ağlamaya başlamıştı. Kendisine teselli kabilinden Batı'da özgür bir yaşam öneriliyordu. Halifenin, bugün (1995) bu hüznü sahnenin yaşayan tek tanığı olan en sevdiği kızı Dürrüşehvar'ın, gözyaşları içinde, "Ben böyle bir özgürlük istemiyorum," dediği söylenir.⁷⁴

Halifelğin kaldırılması halk nezdinde kabul görmekten uzaktı. İngiliz Yüksek Komiserlik Temsilcisi'nin ifadesine göre, "herkesin kafası son derece kanşık"ti: "Konstantiniyye'de ve bilebildiğim kadarıyla diğer yerlerde genel tavır, bezginlikle ve zafer kazanmış bir azınlığın korkusuyla beslenen bir dışarıya karşı kayıtsızlık ya da sessiz bir teslimiyet halidir."⁷⁵ Halife, ailesinden en yakınlarını (altı kişi), üç memurunu ve iki hizmetkârını yanına aldı. Gösteri yapılmasından korkan hükümet, Halife'nin ülkeyi şehir dışından terk etmesini istemişti. Sabah saat beş buçukta, saray kapısında küçük bir kalabalıkla yapılan vedalaşmanın ardından üç araba ve eşyaları taşıyan bir kamyonla yola çıkıldı. Boğaz hattından gelerek, Galata Köprüsü üzerinden Bayezid Camii'ne varıldı, oradan Edirnekapı yoluyla Yedikule surlarının dibinden yolculuk Çatalca'ya doğru sürdü. Şair Nigar Hanım'ın oğlu ve Halife'nin kâtibi Salih Keramet, günlüğüne arabaların sık sık çamura saplandığını ve jandarmaların yollara taş döşemek zorunda kaldığını yazıyordu. Kafile yorgun, aç ve mahzun bir halde, saat 11'de Çatalca tren istasyonuna vardı. İnzibatlar ve jandarma kendisini son kez selamlarken, Halife gülümsemeye çalışıyordu.

Bütün bir günü tren istasyonunda geçirdiler. İnzibatlar, bağlılık gösterisi yapardan ve meraklıları kafilenden uzak tutuyordu. İstasyon amiri, misafirlerini, ailesine ayrılmış özel bölümde ağırladı. Kendisi Yahudi'ydi ve hanedana bağlılığını sürdüren tek azınlık Yahudilerdi. Halife şükranlarını ifade ederken, istasyon amirinin cevabı herkesin gözyaşlarına boğulmasına neden oldu:

Osmanlı hanedanı Türk Yahudilerinin kurtancısıdır. Atalarımız İspanya'dan sürüldüğü ve kendilerini kabul edecek bir ülke aradıkları zaman bize kucak açan ve soyumuzun kurumasını engelleyen Osmanlılar olmuştur. Ayrıca, Osmanlı idaresinin cömertliği sayesinde din ve dil özgürlüğüne kavuşmuşlar; kadınlar, mallar ve canlar himaye altında olmuştur. Dolayısıyla, bu en kötü gününüzde size elimizden geldiği kadar hizmet etmek bizim için vicdani bir zorunluluktur.

Gece yansı, Şark Ekspresi istasyona vardı. Kafile diğer yolcuların bakışları arasında trene binerken, Konstantiniyye Valisi Halife'ye bir zarf verdi. Zarfın içinde pasaportlar, İsviçre vizeleri ve 2000 İngiliz sterlini bulunuyordu. Tren Balkanlar'da hızla ilerlerken, Macaristan'da Muhteşem Süleyman'ın kalbinin gömülü bulunduğu yerin yakınlarında, bir ağıt gibi şu sözler döküldü Halife'nin ağzından: "Ecdadım elinde sancağı at üzerinde gelmiş buraya. Bense şimdi sürgün olarak geliyorum."⁷⁶

Romanofları Sibiryaya ölüme, Hohenzollernler ve Habsburgları sırasıyla Hollanda ve İsviçre'ye sürgüne taşımak suretiyle Avrupa imparatorluklarının defnedilmesine vesile olmuş tren yolculuklarının sonuncusu buydu. Hiçbir hanedan Osmanlılar kadar uzun ömürlü olmamıştı. Ve hiçbir hanedanın gidişi, başkentlerinde, Osmanlılarındaki kadar üzüntü nedeni olmamıştı.

SONSOZ

Konstantiniyye'nin dünyaya başlıca mirası; katı ulusal, kültürel, toplumsal ve dinsel sınırları göz ardı eden bir başkent olarak rolü ve örnek oluşturmaya idi. Orada birbirinden farklı kimlikler doğal karşılanırdı. Konstantiniyye, İslamiyet ile Hristiyanlık arasında uzanan duvarda açılmış bir kapıydı. "Halifelğin tahtı" olarak "Avrupa sistemi"nin bir parçasıydı: Konstantiniyye'de aynı anda hem Osmanlı, hem Rum; hem Müslüman, hem Avrupalı olmak ve milliyete, bir tutkudan ziyade bir iş gibi yaklaşmak mümkündü. Konstantiniyye; Fatih, Sokollu Mehmed Paşa, Busbecq, İbrahim Müteferrika, Mouradgea d'Ohsson, II. Mahmud ve 19. yüzyılın büyük reformcuları gibi insanların, üstünlük ya da aşağılık gibi komplekslere kapılmadan, Şarkiyatçılık ya da Garbiyatçılık gibi sorunlarla kafaları karışmadan diğer kültürleri öğrenebildikleri

bir şehirdi. Konstantiniyye'de sadece Hristiyan mezhepleri arasında Haçlı seferleri olurdu, yoksa Hristiyanlıkla İslam arasında değil.

Avrupalı güçler şehri sadece sık sık diplomatik anlamda savunmakla kalmamış, aynı zamanda beş kez fiziksel savunmasını da desteklemişlerdi - Fransa 1770 ve 1807'de, Britanya ise 1877-78'de Rusya'ya karşı; Almanya 1915'te Britanya ve Fransa'ya karşı; Britanya, Fransa ve İtalya 1922'de Yunanistan'a karşı. Konstantiniyye, 1918 yılına kadar Avrupa emperyalizmine direndiği gibi, onu yönetti de. Şayet, 1918-1923 yılları arasında, Batı hâkimiyetinin en yoğun olduğu dönemde şehir işgal edilmişse, bunun nedeni hanedanın, halkın ve hükümetin büyük bir bölümünün karşı olmasına rağmen imparatorluğun 1914 Kasımı'nda savaşa girmesidir.

O tarihe gelindiğinde, şehirdeki bütün etnik gruplar, diğer uluslara yer tanımayan tekelleri bir çağdaş milliyetçilik tutumu benimsemeye başlamışlardı. Büyük Osmanlı girişimi başarısız olmuştu. Avrupa'nın en uluslararası nitelikli şehri olan Konstantiniyye, hanedanın 1924 yılında şehri terk etmesinin ardından, Avrupa'nın en milliyetçi şehirlerinden biri haline geldi. Osmanlı hanedanının sürgüne gönderilmesi diğer devrik hanedanlara kıyasla daha büyük bir üzüntü nedeni olmuş, ama, öte yandan, o tarihten sonra daha az nostalji yaşanmıştı. Sir Hugh Knatchbull Hugeson, İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz büyükelçisi olarak görev yaptığı beş buçuk yıl boyunca kimsenin imparatorluk için üzüldüğünü duymamıştı. Hugesson'un bu tanıklığı bütün diğer kaynaklar tarafından da doğrulanıyordu. Konstantiniyye, Viyana'nın aksine, geçmişe sırt çevirdi. İsmi bile değiştirildi. Osmanlı ve uluslararası çağrışımları nedeniyle Konstantiniyye isminden vazgeçildi. 1926 tarihinden itibaren postane sadece İstanbul adını kabul ediyordu; daha Türkçe görünen bu isim aynı zamanda Türklerin büyük bir bölümü tarafından da kullanılıyordu. İstanbul ve Türkiye, kendilerini yıkımdan kurtaran Mustafa Kemal'in pe-

sinden büyük bir vatanseverlik coşkusuyla gitti. Halefi İsmet Paşa, "Alevler içindeydik," diye anlatıyordu o günleri.¹

Mustafa Kemal'in devrimleri etkili oldu, çünkü bunları yüz yıllık bir Osmanlı modernizasyonu üzerine inşa ediyordu. Aldığı önlemlerin büyük bir bölümü 1908'den beri Jöntürkler ve Ziya Gökalp'in çevresi tarafından tanıtılan hususlardı - ya da şehrin seçkin sınıfı tarafından zaten uygulanmaya başlamış olan hususlar; mahremin dokunulmazlığına ilişkin İslami sınırlama ve kadınların yüzlerini açması gibi. 1924 yılı Mart ayında, şeyhülislamlık makamı ve vakıflar ilga edildi: irsi gelirlerini yitiren pek çok ulema ailesi ticarete yöneldi. Medreseler kapatıldı, şeriat mahkemeleri feshedildi; Türkiye Cumhuriyeti İsviçre'nin medeni hukuk sistemine dayanan bir sistem benimsedi. Bir yıl sonra derviş tarikatları yasaklandı, tekke ve zaviyeler kapatıldı. Mustafa Kemal, "Türkiye Cumhuriyeti şeyhlerin, dervişlerin, müritlerin ve softaların ülkesi olamaz," diyordu. "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir."

Halk, İslamiyetin hacca gitmek gibi bazı asli yanlarından da caydırılmaya çalışılıyordu. Robert Byron, 1926 yılında bir cuma günü, Ayasofya'da sadece 150 kişinin namaz kıldığına dikkat etmişti. Vatanperverlik duygusu, Osmanlı saltanatına çok düşkün olmasına rağmen, Aziz Nesin'in babasını da ailesini İstanbul'da bırakmaya ve milliyetçilerle birlikte savaşmaya sevk etmişti. Ama 1924 yılından sonra fikri tamamen değişti. İnzibatlardan çekindiği için gizli gizli Mustafa Kemal'in Yahudi ve alkolik olduğunu, İslamiyet'i ortadan kaldırdığını söylüyordu ailesine. Harold Armstrong, 1925 yılında, neredeyse bomboş olan Eyüp Camii'nde bir hocanı vaazını dinlemişti: "Dinsiz hükümet dini öldürdü. Din hizmetleri için ayrılan paraya el koydular, cami görevlilerini açlığa mahkûm ettiler ve tekkeleri kapattılar. İnsanlar gelip namaz kılmak istiyor, ama kimse korkudan bunu yapamıyor."²

Müslümanlar kadar, Mustafa Kemal'in meslektaşları da kendilerini baskı altında hissediyordu. 1925 yılından itibaren, Takrir-i Sükûn Kanunu uyarınca bir zamanlar vazgeçilmez olan İstanbul

basınının yerini Kemalist gazeteler aldı. Gerek Sosyalist Parti, gerekse Türk İşçi Köylü Sosyalist Partisi kapatıldı. İngiliz ajanı olduğu söylenen sosyalist lider Hüseyin Hilmi, şehrin milliyetçilerin eline, geçmesinden kısa bir süre sonra -bir çok dini lider gibi- anlaşılmaz bir cinayete kurban gitti. 1927 yılından sonra, 1912 yılından beri yapılagelen sosyalist 1 Mayıs kutlamaları yasaklandı. Yurtiçi pasaportlar yeniden kullanılmaya başlandı. Bugün de olduğu gibi, her yere Mustafa Kemal'in resimleri asıldı. Hayret içinde kalmış bir turist, "çağdaş diktatörlüklerin en sinsisi olanı" diyordu Türkiye için.

Eski arkadaşları, Mustafa Kemal istibdadına karşı koymak amacıyla yeni bir parti oluşturma ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti -ti'ni canlandırma planlarına yönelmişti. Mustafa Kemal bu düşünme, yasalar üstü bir İstiklal Mahkemesi'nce gerçekleştirilen, gövde gösterisi kabilinden bir dizi duruşmayla misillemede bulundu. Kazım Karabekir ve Refet Paşa beraat ettiler. Rauf Bey kısa bir süre için hapse mahkûm oldu. Halide Edip ve eşi sürgüne gittiler. Kara Kemal kendini vurdu. Eski Maliye Nazırı idam edildi.³

Halide Edip, Mustafa Kemal'in önlemlerinin çoğuna hayranlık duymasına rağmen, sürgün anılarında bir "dehşet idaresi"nden bahseder. Genç bir kızken babasının Yıldız Sarayı'ndaki ofisinde ne kadar çok gözlem yaptığını ortaya koyan ve Abdülhamid dönemi Konstantiniyyesi'ni konu alan *Sinekli Bakkal* isimli enfes romanında; geleneksel mahalle yaşamını, tekkelerin canlılığını ve "bir tımarhanedeki uluma ve çığlıkları" andıran Batılı şarkıcıların seslerine kıyasla genç hafız Rabia'nın "bal gibi tatlı, altın gibi parlak" sesini över. •

Peçe açıkça yasaklanmamasına rağmen kullanılması teşvik edilmiyordu. Birkaç yıl içinde devletin baskısı o kadar arttı ki, İstanbul'da peçeli kadına rastlamak neredeyse olanaksız hale geldi. 1925 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İslamiyetin sembolü olan fes yasaklandı: Fes giymek, günümüze kadar yasaya aykırı bir hareket olarak kaldı. Mustafa Kemal, şapkanın Türkleri zihin-

sel anlamda ve yaşam tarzlarında "medeni" kılacağına ve Türkiye'nin "milletler ailesi içindeki haklı yerini" almasına olanak sağlayacağına inanıyordu. İstanbul'un alametifarikası gibi olan fesler akşamdan sabaha ortadan kayboldu ve yerine siyah ya da kahverengi şapkalar ortaya çıktı. Halide Edip şöyle diyordu: "Şapka Kanunu'nun başlıca etkisi, Avnıpa'nın şapka fabrikalarını zaten fakirlik içindeki Türklerin kesesinden zengin etmek olmuştur."⁴

Mustafa Kemal, İstanbul'u ziyaret etmesi için yapılan pek çok daveti reddetmişti: İstanbul'un işgal yıllarındaki tutumu kadar, kendisinin 1922-25 yıllarındaki hükümetini eleştirmiş olmasına da içerliyordu. Sonunda, 1927 yılında, taşkın bir coşkuyla selamlanarak geldi şehre. Dolmabahçe Sarayı'na girerken, burasının bundan böyle Tann'nın gölgelerinin ikametgâhı değil, "milletin sarayı" olacağını ilan etti. (Ama ne var ki, Kemal'in 1938 yılında içinde öldüğü ve tabutunun ziyaret için taht odasında tutulduğu Dolmabahçe Sarayı, 1981'e kadar halka açılmadı.) Bir sene sonra, Topkapı Sarayı'nın bahçesinde, bütün yaptıkları arasındaki en devrimci yeniliği getiriyordu: Osmanlı alfabesinin yerine Latin alfabesinin kabulü. Hedef okuryazarlığın artırılması ve yine, Türkiye'yi Batı Avrupa ile aynı hizaya getirmektir. Bir grup resmi görevli ile eşlerine şunları söylüyordu: "Zihinlerimizi asırlar boyu bir demir cenderesine almış olan bu anlaşılma-ışaretlerden kendimizi kurtarmamız şarttır... Milletimiz harfleri ve aklıyla, yerinin medeni dünyanın yanı olduğunu gösterecektir."⁵

11 Ağustos günü Dolmabahçe'de, yetkililere iki saatlik bir Latin alfabesi dersi verdi: Osmanlıca eğitimi sırasında çoğu zaten Fransızca'yı da öğrenmiş olan yetkililer için alfabe değişimi görece kolay gerçekleşiyordu. Harf Devrimi? seçkin sınıfın başlarda onaylamadığı birkaç yenilikten biriydi. 1920 yılında İngilizler tarafından kısa bir süre için hapse de atılmış olan Fuat Köprülü, İstanbul Üniversitesi'nde Türk tarihi ve edebiyatı dersleri veriyordu. Şu cümle kendisine aittir: "Madeniyet sadece alfabe değiştirilerek hazmedilemez." Büyük Türk Yahudi âlimi Avram Galanti

de eski alfabeden yanaydı. Japon sefaretine yaptığı ziyaretler sayesinde, daha karmaşık bir alfabenin Japonya'yı Batılı olmayan bir ülkede modernleşmenin en başarılı örneği olmaktan alıkoyamadığını öğrenmişti. Ama Mustafa Kemal döneminde her zaman olageldiği gibi, muhalefet ortadan kayboldu. Köprülü daha sonraları Mustafa Kemal'in çevresine yakınlığı, Ankara'ya yüzden fazla ziyarette bulundu ve bunların çoğunda Mustafa Kemal'in akşamları değişik meselelerin de konuşulduğu içki sofralarının konuğu oldu.⁶

Bir diğer değişiklik, 1932'den sonra, Arapça ve Farsça sözcüklerin "dil üzerindeki kapitülasyonlarının Türk dilinden uzaklaştırılması oldu. Türkçe'ye, yaşayan bir dilden çok, bilimsel bir terminoloji gibi yaklaşıldı. Eski Türkçe'den ve Fransızca'dan türetilen ya da Kemalistlerin kendi hayal güçlerinin ürünü olan yabancı ve anlaşılma-ı sözcükler, zengin ve geniş yelpazeli (ve Mustafa Kemal'in ilk nutuklarında geniş ölçüde kullanılan) Osmanlıca sözcük dağarcığının yerine kondu. Böylece, "yazmak" sözcüğünün Arapça kökünden [ke-te-be] gelen *mektep*, Fransızca *ecole* sözcüğünden türetilmiş *okul* haline geldi. Türkler geçmişlerinden koparılmıştır. Osmanlı edebiyatını ve belgelerini Osmanlıca'sından okumak zordur: Mustafa Kemal, Batı edebiyatının başyapıtlarının çağdaş Türkçe'ye kazandırılmasını istemiş, ama aynı isteği Osmanlı başyapıtları için göstermemiştir. İstanbul'daki anıtların başlıca süslemeleri olan kitabeler şehir sakinleri tarafından okunamaz: Gerçi, bu kitabelerin hüsn-ü hattında da estetik kaygısı genellikle okunaklılığın önüne geçmiştir.

Seçkin sınıfın devlete bağlılığı ve reforma duyduğu inanç, Mustafa Kemal'in programının başarıya ulaşmasına çok yardımcı olmuştur. 1924 sonrasında siyasi sürgün sayısı azdı. Eski Halife Abdülmecid, Nice ve Paris'te yaşadı; kendisi gibi İstanbul'dan ayrılmış bir Ermeni'nin yapıp hediye ettiği fesini takarak cuma namazlarına ve klasik müzik konserlerine gitti. Diğer sürgünler gibi

Abdülmecid de, Mustafa Kemal reformlarının halkın ruhunda bir boşluk yarattığına inanıyordu. "Ruhları şekillendiren anayasalar değil, anayasaları şekillendiren ruhlardır," diyordu. "Aniden her şeyi silip süpürmek körlüktür."⁷ Son Halife 1944 yılında Paris'te öldü. Oğlu Ömer Faruk Efendi Kahire'ye yerleşti. Çalışma odasının duvarında, Mustafa Kemal'den gelen ve hayatını mahvetmiş olan telgraf çerçevesiyle asılı dururdu: "Ekselanslarını geldiği yere gönderin."⁸ Sabiha Sultan'dan boşanmış ve bir başka kuzeniyle evlenmiş olan Ömer Faruk Efendi'nin ömrünün sonuna kadar tek arzusu Türkiye'ye dönmek ve vatanında ölmektir. 1969 yılında Mısır'da öldü.

Hanedanın diğer mensuplarına bavullarını toplayıp ülkeyi terk etmeleri için bir hafta süre tanındı. Hiçbir istisna uygulanmadı. Boğaz'da bir kayık gezintisi bile kendileri için başlı başına bir olay olan bu insanlar, birdenbire bütün dünyalan olan şehirden koparılmış bir halde Arnavutluk, Lübnan ve Mısır gibi eski Osmanlı topraklarının yanı sıra Birleşik Devletler, Fransa ve Hindistan gibi ülkelere kadar savruldu. Abdülhamid'in Fransa'ya yerleşmiş olan kızlarından Ayşe Sultan, anılarında şöyle yazıyordu: "Vatansız, evsiz, barmaksız bir avuç insandık. Ailemizin sürgün dönemi hikâyesi bir dizi trajik ölümden ibarettir." Kardeşi Mehmed Abdülkadir, Sofya'da bir orkestrada çalışıyordu; öldüğü zaman parasızlıktan yoksullar mezarlığına gömüldü. Bir diğer kardeşi ve Birinci Dünya Savaşı'nın parlak askerlerinden Abdurrahim, geriye ancak cenazesine yetecek kadar para bırakarak Paris'te intihar etti. Kız kardeşi Zekiye, Pau'da bir otel odasında yoksulluk içinde öldü.⁹ Osmanlı sultanlarının İstanbul'a dönmelerine ancak 1951'de ve şehzadelerine ise 1975 yılında izin verildi. Hanedanın günümüzdeki en yaşlı üyesi, ara sıra New York'taki evinden İstanbul'a ziyarete gelir. İstanbul'da, saltanat yanlısı bir hareket ya da 19- yüzyıl Parisi'nin Faubourg Saint-Germain'i gibi kralcı bir mahalle olmamıştır. Bir tahmine göre, Osmanlı kurmay subaylarının yüzde 93'ü ile bürokratların yüzde 85'i cumhuriyete hizmet et-

mistir. Son sadrazam Tevfik Paşa, 1938 yılında 96 yaşında öldüğünde Cumhuriyet'in askeri şeref töreniyle gömülmüştü. Taksim yakınında, Abdülhamid'in hediyesi olan aile konaklarının yerine torunu tarafından yaptırılan Park Oteli, Pera Palas'ın pabucunu dama attı. Sarayın son hadımağaları Grande Rue de Pera'daki Cafe Lebon'da kahvelerini yudumluyor ya da yalpalaya yalpalaya turistlere Topkapı Sarayı'nı gezdiriyorlardı: Topkapı Sarayı 1926 yılında müze olarak açılmıştı.

Atatürk'ün 1938 yılındaki ölümünün ardından "devrim-karşıtı" Türklerin büyük bir bölümü İstanbul'a döndü. Halife kâtibi Salih Keramet, örneğin, Robert Kolej'de ders vermeye başladı. Geçmişinden o kadar az bahsederdi ki, meslektaşlarının çoğu kendisinin son Halife'nin hizmetinde bulunmuş birisi olduğunu bilmezdi. Bu anlamda tipik bir yaşam çizgisi de, Abdülmecid'in sadrazamlarından birinin torunu ve Melek Hanım sülalesinden Ethem Dirvana'nımkidir. Dirvana aynı zamanda, *Haremde Otuz Yıl* isimli, eğlenceli ama gerçekliği şüpheli bir kitabın da yazarıydı. Kendisi 1865 yılında doğmuş, eğitimini Galatasaray'da tamamlamış ve Yıldız'da hem Abdülhamid'in kâtibi, hem de dedektif romanları çevirmeni olarak çalışmış, sonunda da Avrupa'ya kaçmıştı. Vali olarak Jöntürk hükümetlerine, Ticaret ve Posta İşleri Nazırı olarak da Vahdeddin'e hizmetlerde bulunmuştu. 1918-22 yıllarında, Mustafa Kemal'e katılmak yerine Konstantiniyye'de, Kâğıthane yakınındaki Kıbrıslı ailesine ait yalıda kalmayı tercih etti. Son Sultan ülkeyi bir İngiliz gemisiyle terk etmişken, Dirvana'nın muhtemel bir müsadereye uzak durmak amacıyla şehirden sadece 1923-25 yılları arasında kısa bir dönem için uzaklaşmış olması hiç sevilmesine yol açmıştı, öte yandan, bu Osmanlı saray mensubu, Kemalist devrimi her yönüyle desteklerdi. Salih Keramet gibi, Dirvana da ortalıkta namaz kılmaz ya da oruç tutmazdı, ömrünün sonlarına doğru, Descartes'ın *Discours de la methode'unu* Türkçe'ye çevirmişti. Günümüze kadar ailesinin elinde kalmış olan yalısında, 1958'de, 96 yaşında öldü.¹⁰

Cumhuriyet'in ilk yılları, öte yandan, bazı gruplar için yolun sonuydu. Mustafa Kemal hem bir kurtarıcı, hem de bir yıkıcıydı. 1920 sonrasında, milliyetçiliğin en parlak döneminin hüküm sürdüğü sıralarda uluslararası şehirlerin büyük bir bölümü homojenleştirildi. Viyana ve St. Petersburg taşra haline geldiler, Prag baştanbaşa bir Çek kenti, Trieste bir İtalya kenti, Selanik bir Yunan kenti oldu. İzmir yakıldı. Delhi Müslüman nüfusunu yitirdi. İstanbul bu anlamda çoğundan daha çok dayanmasına rağmen, sonunda o da kaderine boyun eğdi.

Türkiye Cumhuriyeti, 1923'ten sonra Kürtlerin özgürlüğünü ve kimliğini kabul etmemiştir. Milliyetçiler önceleri Kürt özerkliğini desteklemişse de, 1923'ten 1991'e dek Kürtçe yasaklanmış ve Kürtler "dağ Türkleri" olarak bilinegelmiştir. Lord Curzon, tarihte ilk kez bir Türk hükümetinin Kürtlerin Türklüğüne karar vermiş olduğuna işaret eder. İşgal döneminde Kürtlerin çoğu yabancı güçlerle birlik olmuştur. Kimi mensupları savaş sırasında Ruslara yardım etmiş olan Bedir Han ailesi, İngiliz yanlısı olarak tanınır ve muhtemelen Yunan Yüksek Komiserliği'nden para alırdı. İngiliz istihbarat raporlarında şu cümle yer alıyordu: "Kürt liderlerinin emrine verilecek kaynak yokluğu nedeniyle Konstantiniyye'deki Kürt partisine Yunanlı yetkililer tarafından el konmuştur." 1925 yılında çıkan -ve Kürt halkı kadar Osmanlı Halifeliği'nden de yana olan- Şeyh Said ayaklanması sert bir şekilde bastırıldı.¹¹

O tarihten itibaren Türk hükümeti, 1927'nin Hariciye Vekili Tefrik Rüştü Bey'in ifadesiyle "mahvı mukadder" Kürtlerin, Kızıl-derililerin akıbetine uğrayacağı beklentisine girdi. Tefrik Rüştü, Bağdat'ta İngiliz Yüksek Komiseri'ne, "Türk hükümetinin niyeti Rumlan ve Ermenileri olduğu gibi, Kürtleri de Anadolu'dan kovmaktır," diyordu. Mustafa Kemal ile birlikte "Kürtlerin sakat zihniyetinden ve kendilerine çağdaş Türkiye'nin gerçekçi ve akılcı politikalarını kabul ettirmenin olanaksızlığından" bahsediyorlardı. Bu sözlerin söylendiği sıralarda Doğu'ya büyük miktarda asker sevk edildi; Kürtlerin çoğu batıya gönderildi ve bölgenin büyük

bir bölümü hükümet denetiminden çıktı. İstanbul, bir Kürt merkezi olma işlevini yitirdi.¹² Bedir Han ailesi Kahire ve Avrupa'ya dağıldı. Dr. Kamran Bedir Han 1895 yılında Konstantiniyye'de doğmuşken, 1978'de Sorbonne Üniversitesi'nde Kürtçe dersleri verdiği Paris'te öldü. Bugün halen Kürt bilim adamlarının merkezi durumundaki Institut d'Etudes Kurdes'ü kurmuş ve maddi destek sağlamıştır.¹³

İstanbul'un nüfusu 1940 yılına kadar istikrarlı bir biçimde 800.000 civarında kalmıştır. Nüfusu 1882'de 374.000 iken 1937'de 1.312.000'e çıkan Kahire, Ortadoğu'nun en kalabalık şehri ve Arap dünyasının merkezi sıfatıyla İstanbul'un yerini aldı. Arapların çoğu İstanbul'u çok sevmelerine rağmen vatanlarına döndü. Onlar da, 19. yüzyılda Rumlar ve Bulgarlar gibi, Şehir'in yeterli olmadığını farkına varmıştı. Satı el-Husri, tanınmış bir Suriyeli aydındı. İlk olarak 1909-1912 yıllarında Konstantiniyye'deki bir öğretmen okulunun ve daha sonraları Nişantaşı'nın kız-erkek karma eğitim veren muteber okullarından Yeni Mektebin müdürlüğünü yapmıştı. Bahriye nazırlarından birinin kızıyla evlenmiş ve 1918'e dek Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalmıştı. Karısı Konstantiniyye'de kalmaktan yanaydı. Ama Satı el-Husri, imparatorluk, Arap vilayetlerini yitirdikten sonra başka seçenekleri kalmadığını düşünüyordu. 1919 yılında şehirden ayrıldığında, gazetelerden biri şöyle yazdı: "Suriye bizden koparılmıştır."

Osmanlı meclisi, eski mebuslarından bir Konstantiniyye Arabi olan Şerif Faysal, İngilizlerin müdahalesiyle Irak Kralı olmuştu. Satı el-Husri, Bağdat'ta, yeni devletin eğitim genel müdürü sıfatıyla Irak'ın eğitim programını düzenliyordu. Nadiren ziyaret ettiği İstanbul ile tek bağlantısı (Türkçe konuşmayı sürdürdüğü) karısı ve hizmetkâr çalıştırma alışkanlığıydı. 1969 yılında Bağdat'ta öldü.¹⁴

Haşimilerin en eski koluna mensup olan Şerif Ali Haydar da, 4 Mart 1926 günü İstanbul'dan ayrıldı. Şunları yazıyordu:

Dost bildiğim eski tanışlarımdan sadece beş kişi vedalaşmak üzere gemiye geldi. Bu adamların dönecek tabiatlı olduklarını bildiğimden, şaşırdığımı söyleyemem, ama içim acıdı; ömrümün altmış yılını StambuFda geçirdikten sonra ağır geliyor insana... iskeleden açılırken canım StambuFuma son kez bakmayı yüreğim kaldırmadı, gözlerimi Üsküdar tepelerine çevirip Çamlıca'daki ailemi düşündüm. Üsküdar yamaçlarındaki uzak bir mezarlıkta gömülü olan annemle babamın ruhlanna birer fatiha okudum. Kıyafetim yüzünden mezarlarına gidip veda edememiştım.* Her şey değişiyor ve bu değişiklik yüzünden âl-i Muhammed'in [Peygamber'in soyundan gelenlerin] basma gelmedik kalmadı. Allah yardımcımız olsun!

Türk ve İrlandalı eşleriyle Beyrut'a yerleşen Şerif Ali Haydar 1935 yılında burada öldü. Çamlıca'daki ev kapatıldı, eşyaları satıldı. Kız kardeşleri Mekke'ye döndü, erkek kardeşi Hadramut'a gitti, oğlu Muhammed ile kızı Nimet Bağdat'a taşındılar.¹⁵

Kral Faysal'ın yeğenlerinden, Irak Saltanat Naibi Abdulilahin, 1945 yılında, yanında kimi nazırlarıyla bir İngiliz savaş gemisinin güvertesinde şehri ziyarete gelmesi, yeni Arap milliyetçiliği dünyasıyla eski Arap Osmanlıcılığı dünyasının buluşmasına vesile oldu. Irak Başbakanı Nuri (Sait) Paşa, Konstantiniyye'de askeri okulda eğitim görmüş, ama Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlılara karşı savaşmıştı: "Çocukluğundan hatırladığı yerleri görmek için geminin bir yanından diğerine koşturuyordu... Gemi eski kenti geçip de toplar selam atışlarına başladığında, güverteye dikilerek parmaklığa sıkı sıkı yapıştı, gözlerinin dolduğunu gördüm." Abdulilah maiyetiyle beraber, ninesinin Emirgân'da tarihle iç içe yaşadığı yalısına gitti. Osmanlıca biliyordu. Arabistan'da, konuştuklarının anlaşılmasını istedikleri zaman aralarında hâlâ gizli bir saray dili olarak Osmanlıca konuşuyorlardı. "O yaşta bi-

Bütün dinsel kıyafetler yasaklanmıştı. Bir zamanlar kıyafetlerin çeşitliliğiyle övülen bu şehirde, Arap kıyafetlerinin kıskırtıcı ölçüde İslami görüldüğü düşünölmüş olabilir.

le büyükannesinin, etraftaki Hristiyan ölkelerde yaşayan akrabalarına nazaran gözleri daha parlak ve zihni daha benaktı."¹⁶

Bununla beraber, Viyana'daki -nüfusun yüzde 20'sini oluşturan- Çek sakinlerinin çoğunun 1918 sonrasında burada kalıp Avusturyalı olması gibi, Arapların (ve Çerkezlerin, Arnavutların ve Orta Asyalıların) da çoğu Konstantiniyye'de kalıp Türkleştiler: İslamiyet ve şehir milliyetçilikten daha ağır basmıştı. Şerif Ali Haydar'm büyük oğlu Abdölmecid, 1951 yılında Ürdün büyükelçisi olarak Türkiye'ye döndü (1931'de Haşimilerin iki kolu arasında bir uzlaşma sağlanmıştı). Büyökelçinin eşi Rukiye Sultan, Osmanlı sultanlığı ile Arap sefireliği arasındaki çelişkiyi ağırbaşlılığı ve zekâsıyla eritmeyi bildi. Yeni Türkiye hakkında hiç yorum yapmazdı; ama piyanosuyla sık sık eski Osmanlı saray marşlarını çalardı. Her ikisi de Batı müziğine hayran olan karı koca -Rukiye Sultan'ın ailedeki en iyi piyanist olduğı söylenirdi, eşiyse keman çalardı-, Dolmabahçe Sarayı'nın yakınında ferah bir eve yerleşti. Çocukları yoktu. Şerif Abdölmecit, karısından dört sene önce, 1967 yılında, İstanbul'da öldü. Kardeşleri, ünlü bestekâr Şerif Muhtittin ile işadamı Şerif Faysal Türk vatandaşı oldular ve İstanbul'da yaşadılar. 1935 yılında, soyadı zorunluluğı getiren kanunla birlikte Şerif adını -Şerifin Türkçe karşılığı olan- Targan'a çevirdiler. Çağdaş ve demokrat ruhlu bir kişi olan Faysal Targan, Arap köklerini geçmişe gömüp General Motors'un Türkiye temsilcisi oldu. Şerif Ali Haydarin çocuklarından hiçbiri Çamlıca'daki aile evinde oturmadı. Bugün (1995), artık konak, eskisinin gölgesi durumundadır. Muhtelif bölümleri (selamlık, haremlik, kütüphane, mutfak) çürüme ya da çökme tehlikesi altındadır. Apartman blokları ve derme çatma binalarla sarılı park bakımsızlığa terk edilmiştir.

Küçük kız kardeş Şerife Musba, Fripp adında bir İngiliz'le evlenerek Londra'ya yerleşmiş ve Osmanlı Konstantiniyyesi'ne ilişkin anılarını derlediğı *Arabesque* (1944) isimli bir kitap yazmıştır. Mus-

ba'nın kardeşi ve Şerif Ali Haydarin yaşayan tek çocuğu olan Şerife Sfine, Konstantiniyye'nin 1914'ten önceki halini hatırlayabilen birkaç kişiden biridir. Mısırlı kocası ölmüş, kendisi ise halen İskenderiye'de tek başına oturmaktadır. Hicaz 1925 yılında Şeriflerden es-Suud ailesine geçmiş olmasına rağmen, Sfine de ailesinin kalan diğer mensupları gibi gelirini Mekke'deki aile vakfından sağlamaktadır. Eski günlerden söz açıldığında, "Unuttum dostum, yaşlandım artık," diyor, "o günleri hatırlamıyorum artık. Kimseleri görmüyorum. Burada oturuyor, okuyor ve hiçbir şey yapmıyorum. Eskiden insanlar bir arada yaşayabiliyordu, şimdi birbirlerinin gözünü oyuyorlar. O adam [Mustafa Kemal] memleketi mahvetti."¹⁷

İskenderiye gibi, İstanbul'un da Rum sakinlerini yitirmiş olması Şerife Sfine'yi hayıflandırmıştır. Patrikhaneyi kapatmak istemiş, hatta 1925 yılında bir Patrik'i de uzaklaştırmış olan bir hükümet, Rumların kendilerini güvende hissetmesini sağlayamazdı. 1934 yılından itibaren, diş hekimliği, hukuk ve eczacılık gibi bazı meslekleri sadece Türk uyruğundakilerin tekeline veren bir kanunla birlikte Yunan tâbiyetindeki Rumların şehri terk etmeleri daha da hızlandı. Giderek artan sayıda İstanbul Rum'u, kozmopolit üstünlük duygularıyla Atina sokaklarında dolaşıyordu artık. Anavatan Yunanlılarını Arnavutlardan az daha iyi, Atina'yı ise iyice ilkel ve sönük bulan bu insanların çoğu, Yunanistan'da Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğundan daha yabancı hissediyordu kendisini: Bunlardan bazıları daha sonra Yunan Komünist Partisi'nin zeminini oluşturmuştur.¹⁸

Konstantiniyye fakirleşiyor ve bir taşra haline gelmeye başlıyordu. 1923 yılında, bir İngiliz subayının raporuna göre çok sayıda Türk açlık sınırındaydı: "Rıhtımda bütün iş faaliyeti hemen hemen sona ermiş durumda. Yüz bin civarında Kürt ve Laz işsiz dolaşıyor." 1925-1935 yılları arasında büyükelçilikler, kendileri hiç gitmek istememesine rağmen, Ankara'ya taşındı: Eski sefaret binaları şu anda konsolosluk seviyesine indirgenmiş, ıssız konaklardır. Yeni başkent Ankara'ya kaynak yaratmak uğruna şehrin do-

kuşu göz ardı ediliyordu. Görenler, "dayanılmaz bir sefalet içinde ölen bir şehir" diyordu İstanbul için.¹⁹

İnsanların, bir zamanlar zenginliğin büyümesine kapılarak geldikleri gibi, fakirlik bu kez de şehri terk etmelerine neden oluyordu. 1920 yılında İstanbul'da 150.000 "Beyaz" Rus varken, bu sayı 1922'de 30.000'e, 1930'da 1400'e düşmüştü. İstanbul 1914 yılında Rus katliamlarından kaçan Yahudilere kucak açarken, 1941 yılında diğer tarafsız devletler kadar hissiz davranıyordu. İçinde 769 Bulgar ve Romen Yahudisi'nin bulunduğu *Struma*, 1941 Aralığı'nda Halic'e demirlemişti. Kimsenin karaya çıkmasına izin verilmiyordu - bunun nedeni kısmen İngiliz Sömürge Bakanlığının talebiydi: Sömürge bakanlığı, Yahudi göçünün yasak olduğu İngiliz idaresindeki Filistin'e kimsenin sızmasını istemiyordu. 24 Şubat 1942 günü, *Struma* Türk gemilerinin yedeğinde Karadeniz'e, Türk karasularının dışına çıkarıldı. Burada, içindeki yüzlerce yolcuyla birlikte kendini havaya uçurdu ya da havaya uçuruldu.²⁰

1942 yılında, Avrupa'da Nazizmin gücünün doruğunda olmasından da sinsice istifade edilerek Ermeni, Yahudi ve Rum firmaları "varlık vergisi" ile cezalandırıldı. Türk firmalarının büyümesine katkı sağlamak için sermayelerinin sırasıyla yüzde 232, 184 ve 159'unu ödemeleri gerekiyordu. Köklü işyerleri bir gece içinde kapandı. Sahipleri, yanlarında gözyaşlarından başka bir şey götüremedi. Başında İtalyan Yahudisi kardeşlerin bulunduğu Fratelli Haim basımevi bünyesinde Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi personel çalışıyordu. Avram Galanti, asırlara yayılan Türk-Yahudi dostluğunu öven, derya gibi sayısız kitabını masraflarını kendisi karşılayarak burada yayınlamıştı. Fratelli Haim, varlık vergisi nedeniyle şirketi Sümerbank'a satmak zorunda kaldı. O sıralar mebus olan Galanti ise yayıncısının akıbetine karşı çıkmadı.²¹ İnsanları ve fikirleri bir mıknaş gibi kendine çeken İstanbul bu özelliğini yitirmişti. 1945 yılından sonra şehre Balkanlardaki komünist devletlerden az sayıda göçmen yerleşti. Arnavutlar ise eski başkentlerinin yerine New York'un yolunu tuttu.

Yine de, 1950 yılında İstanbul'da hâlâ 100.000 kişinin üzerinde Rum yaşıyordu. NATO'nun ilk yıllarında Türklerle ilişkiler nispeten daha uyumluydu. Ama Refet Paşa'nın 1922'deki uyarısı ("Rumlar fiilen kovulmuyorsa da, kendilerine tavsiyemiz şehri terk etmeleridir. Zira, yeni bir Türkiye'de hayatlarını kazanmak onlar için imkânsız olacaktır") sonunda gerçekleşmişti. 6-7 Eylül 1955 tarihinde meydana gelen ayaklanma sonun başlangıcı oldu. Ayaklanmanın bahanesi, Kıbrıs'ta Rumlarla Türkler arasındaki sorunlar ve Selanik'te Atatürk'ün doğduğu eve bombalı saldırı olduğunu öne süren bir gazete manşetiydi. Varoşlardan gelen adamlar ile öğrenci ve hamallardan oluşan kalabalık Hristiyanların dükkânlarıyla evlerine saldırıp yağmaladılar. Amerikalı bir yetkili şunları yazıyordu: "Sayısız dükkân yağmalanırken inzibatların öylece seyrettiğini ya da saldırganlara alkış tuttuklarını gözlerimle gördüm." 71 kilise ve iki manastır hasar gördü. Ertesi gün insanlar uyandıklarında Grande Rue de Pera'nın ya da, yeni adıyla, İstiklal Caddesi'nin baştan aşağı cam kırıkları ve kumaş balyalarıyla kaplı olduğunu gördü. Yollar kapalı olduğu için tramvaylar çalışmıyordu. Yıldız Sarayı Şale Köşkü'nde yapılan bir Interpol konferansını gazetesi adına izlemek üzere İstanbul'da bulunan Ian Fleming, gördüklerini, "Caddelerden lav gibi nefret akıyor," şeklinde yorumlamıştı.²² Ayaklanmanın hükümet tarafından düzenlenmiş olduğunu gösteren üç unsur bulunmaktadır: Bakanların (çoğunun normalde yazlarını geçirdiği) İstanbul'da bulunmaması, herkesin bildiği bir hedef olan Patrikhane'nin zarar görmemesi ve olayların sadece bir ölüm vakasıyla (Balıklı'da, yaşlı bir Rum keşişi) bitmesi. Hükümet, ayaklanmaları gerekçe göstererek sıkıyönetim ilan etti ve komünisderi tutukladı.

1950 yılından itibaren iktidarda Demokrat Parti vardı. Partinin önde gelen liderlerinden biri, İstanbul mebusu ve Dışişleri Bakanı olması nedeniyle tarih araştırmalarını bir kenara bırakmış olan Fuat Köprülü idi. Köprülü ailesinden çıkan sadrazamlar, azınlıklarla medeni ilişkiler kurmak için çaba sarf etmeleriyle tanınırdı.

Fuat Köprülü, ayaklanmalardan komünisderi sorumlu tutmaya çalıştıysa da, daha sonraları, sorumlunun Başbakan Adnan Menderes olduğunu kabul etti. İstanbul'u terk eden Rumların sayısı çoğaldıkça, Fuat Köprülü, işlerini yurtdışında büyötmek için gittiklerini söylüyordu.²³

Menderes 1960 yılında yargılandı ve ölüm cezasına çarptırıldı. Ayaklanmayı kışkırtmış olmakla da suçlanıyordu. Ama, arkasından gelenler, Menderes'in politikalarını uygulamayı sürdürdü. 1964 yılından 1970'e kadar, kalan Rumların çoğu ya kovuldu ya da gitmeye zorlandı. Bugün yaşlılığın ellerini kollanını bağladığı, iyimser ya da şehre âşık bazı Rumlar hâlâ İstanbul'da yaşamaktadır. Fener'deki son Rum vatandaşı, Osmanlı Bankasında memurluk yapan Theodoros Haritonides isimli bir kişiydi. Hiç evlenmemiş olan Haritonides, kız kardeşiyle birlikte otururdu. Yaşamının sonuna doğru elbiseleri ve naldan artık lime lime olmuştu. Cumartesi kabul günlerine, kimse gelmezdi. Haritonides 1972 yılında, İstanbul'da öldü. İstanbul'da kalan son Fener yerlisi, Mavrokordatoların torunu ve son Sisam Prensi Gregorios Veglery Bey üe Anne Karateodori'nin oğlu olan Aleksander Veglery idi. 1985 yılında, Yeniköy'de öldü.²⁴ Mavrokordatolar Ue Mavrogordatolar bugün Atina, Edinburg, Londra ve Paris'te yaşamaktadır - yani, İstanbul dışında her yerde. Yunanistan ve Kuzey Amerika'da, Konstantiniye kulüpleri Rum şehrinin anısını yaşatmaya çalışmaktadır. Atina katedralinde her yd, Fatih Sultan Mehmed'in şehre girdiği gün olan 29 Mayıs'a en yakın pazar günü bir ayin düzenlenir. Ayinden sonra birkaç yaşlı Rum, "ölümsüz İmparator" XL Konstantinos'un bronz heykeli önünde "*Athanatos, athanatos?*" (ölümsüz! ölümsüz!) diye bağırırlar.

Bugün İstanbul'da yaşayan 2000 Rum'un büyük bir bölümü 65 yaşın üzerindedir. Patrikhane hâlâ çok büyük bir malvarlığına sahip olduğundan okullar ve kdiseleri iyi korunmaktadır. Ama, bu okul ve kiliselere gidecek hemen hiç kimse kalmamıştır. Şu anki Ekümenik Patrik Bartholomeos, Fener'de 1991 yılında göreve gel-

mistir. Ama Türk vatandaşı olmaları zorunlu tutulan eğitimli Ortodoks rahip bulmak giderek zorlaşmaktadır. Heybeliada'da bulunan papaz okulu 1970 yılında kapanmıştır. Bugün kimi Rumların Vatikan'dan sonra Avrupa'nın en eski kurumu olan Patrikhane ile ilgili duyuları, imparatorluğun son günlerinde pek çok Osmanlı yetkilisinin hissettiklerine benzemektedir: "Öleceksek, bırakın en azından onurumuzla ölelim."

Aynı hızla olmamakla birlikte, Ermeni cemaati de bir gerileme grafiği çizmiştir. Bugün İstanbul'da, 38 küise ve 23 okulla beraber 50.000 Ermeni yaşamaktadır. Dadyanlar, Balyanlar, Duzianlar artık yoktur. Dadyan ailesinin son mensuplarından Arına Dadyan 1922 yılında Mısır'a gitmiş ve Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Butros Butros-Gali'nin amcalarından biriyle evlenmiştir. Dadyanlardan biri İstanbul'da tramvaylarda çalışmış, bir başkası Atatürk'ün atlarının bakıcılığını yapmıştır. Bir İstanbul Ermenisi'nin söylediği şu sözler, Şerife Sfıne'nin söylediklerinin yankısı gibidir: "Durmadan gidiyor, gidiyor, gidiyorlar. Herkes korkuyor. İnsanlar yan yana yaşamayı kabul edemez oldu."²⁵ İstanbul mezarlıklarında, sokaklarında olduğundan daha çok Hristiyan vardır. 20. yüzyılın sonlarında, Rum ve Ermenilerin bir zamanlar -genellikle Müslümanlara tercih edilen- güvenilir Osmanlı devlet memurları oldukları fikri, kimi çağdaş Türklere olduğu kadar, bu insanların torunlarına da itici gelmektedir. Başka hiçbir halk Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından Rumlar ve Ermeniler kadar zarar görmemiştir. Hiçbir Avrupa kenti, İstanbul'daki gibi bir nüfus değişimi yaşamamıştır.

Katolik ve Levanten dünyası da buharlaşırcaasına kayboldu ortadan. Pera'nın bu tür ilk ailelerinden olan Testalar, İstanbul'u en son terk edenler arasındaydı. İstanbul'daki son Testa olan İpolit Bey, İstiklal Caddesi'nin ilerisinde, Cafe Lebon'un karşısında bulunan bir dairede herhangi bir işte çalışmadan, rahat bir yaşam sürdürdü. Varlıklı Rum ailesi Vitalilerin kızlarından biriyle evlenmiş, ama resmen ve ruhen Türk olmuştu. 1960 yılında, İs-

tanbul'da öldü. Oğlu Frederik de kendisini Türk hissedirdi. Ama iki nedenle İstanbul'dan ayrıldı. Levanten zihniyetin boynu büküklüğüne kaymak istememiş ve yeni Türk milliyetçiliği dünyasında tam anlamıyla kabul görmemişti. 1947 yılında, Celal Bayar ve Fuat Köprülü ile birlikte Demokrat Parti'nin kuruluşunda yer aldı. Yine de, pek çok dil bilmesine rağmen (Türkçe, Rumca, İngilizce, Fransızca, Almanca), Türk halkı arasında bir geleceği olmadığını düşünüyordu. İstanbul'daki en eski isim olan aile adı, kulağa Türkçe gelmediği için, bir konuşma sırasında geçtiği zaman insanlar, "Nasıl isim bu böyle?" diye soruyordu. 1950 yılında İstanbul'dan ayrıldı. Batı'ya ait gördüğü ilk işaret, Napoli limanındaki *Bevete Coca-Cola* tabelasıydı. Osmanlılar da dahil eski İstanbul ailelerinin torunlarının çoğu gibi, Frederik de halen Paris'te yaşamaktadır. Hâlâ, "İstanbul'dan sonra hiçbir şeyin anlamı yok," demekte ve Pera'nın mesajını tekrarlamaktadır: "Akıllı başında olan için bir kültür yetmez." Türk büyükelçiliği ikinci evidir.²⁶

Diğer üyelerinin İstanbul'dan Avrupa'nın çeşitli ülkelerine gitme, bu diplomat aileyi tarihlerinde ilk kez orduda görev almaya mecbur etmişti. Almanya'ya yerleşen kolun bir üyesi Birinci Dünya Savaşı, üç üyesi de İkinci Dünya Savaşı sırasında öldü. Fransa'ya yerleşen Testalardan biri Mauthausen toplama kampında yaşamını yitirdi. Avusturya ve Almanya'ya yerleşmiş olan Testalardan artık yaşayan yoktur, ama Fransa ve Hollanda'da sülale devam etmektedir. Ailenin bir mensubu 1970'lerde İstanbul'a Fransız başkonsolosu olarak geldi - ama, İstanbul kendisi için yabancı bir şehir olan bir Fransız'dı o.

Fransızca yayınlanan son günlük gazete *LeJournal d'Orient* sahibinin eşi Angele Loreley, 19 Mayıs 1971 tarihinde şöyle yazıyordu: "Bazı okuyucularımız Dr. İzzet de Taranto'nun [ünlü bir Sefardik Yahudi ailesinin üyesi] çeşitli hastalıklar ve tıp hakkındaki makalelerine ne olduğunu soruyor. Dr. İzzet de Taranto, Birleşik Devletler'de vefat etmiştir... Mösyö Alessandri, Mösyö Galizzi

ve Mösyö Duhani de* artık aramızda değiller. Baron de Verdor ve M. Livio Amedee Missir, söyleyecek bir şeyleri olunca, makalelerini göndermeye devam etmektedir." O sene, neredeyse hiç okuyucusu kalmayan *LeJournal d'Orient* kapandı.²⁷ Bir zamanlar adı Grande Rue de Pera olan caddede göze çarpan Fransızca sözcükler, sadece şu unutulmuş kitabelerdi: *Çite de Pera, Passage Oriental, S. Michdjian Architecte*. Taşa kazıldıkları için, kaldırılamamışlardı.

İstanbul'dan uzaklaşıldıkça, eski uluslararası başkentten sağ kalanlar özellikle kozmopolit vasıfları nedeniyle takdir görürdü. 1918 sonrasında Ürdün'ün (aralarında Abdülhamid'in danışmanı Ebu'l-Hüda'nın oğullarından biri de olmak üzere) dön başnazırı, Irak'ın üç başbakanı, Suriye'nin iki devlet başkanı, Arnavuduk'un bir başbakanı ve Libya'nın ilk dışişleri bakanı eğitimlerini Konstantiniyye'de tamamlamış politikacılar arasında bulunuyordu.²⁸ 1919 yılında, Hahambaşı Haim Nahum şehirden ayrılarak Paris'e gitti - Türk yanlısı olduğu için Siyonistlerle, Jöntürkleri desteklediği için de Osmanlı hükümeti ile arası hiç iyi olmamıştı. 1924 yılında, İstanbul'u iyi tanıyan Hidiv İsmail'in oğullarından Kral Fuad tarafından Mısır'a hahambaşı olarak tayin edildi. Kral kendisini sık sık Abdine Sarayı'na davet eder ve güncel meseleler hakkında fikirlerini alırdı. Fuad'ın Türkçe soruları daima, "Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl yapılırdı?" diye başlardı. Haim Efendi Nil kıyılarında Türk radyosunu dinleyerek, 1960 yılında Kahire'de öldü. Mısır'la ilgili Osmanlı fermanlarını Fransızca'ya çevirmeye çalışırken gözleri iyice bozulmuştu. Onun dünyasını da mahveden milliyetçilikti.²⁹

Konstantiniyye'nin bir diğer mirası, Suudi Arabistan Kraliçesi (melikesi) oldu. Geleceğin Suudi Arabistan Kralı Faysal, 1919 yı-

* 1965 yılındaki ölümüne kadar, Said Duhani Osmanlı başkentinin günbatımına ilişkin, işin korkunç kısmının üzerinde durmayan keyifli yazılar yazmayı sürdürmüştür. Grande Rue de Pera'nın dışındaki bir apartman dairesinde bir keşiş gibi yaşadı. Karısı Paris'e dönmüş, oğlu ise intihar etmişti.

linda İstanbul'a bir ziyareti sırasında kuzeni İffet el-Suneyan'la karşılaşmıştı. Suneyan, es-Suud ailesinin 19. yüzyılda Konstantiniyye'ye yerleşmiş olan kolunun üyesiydi. Çiftin evliliğinin ardından, İffet el-Suneyan Osmanlı başkentinin özgür havasını Suudi Arabistan saraylarına taşıdı. 1931 yılında şöyle deniliyordu kendisi için: "Konstantiniyye'de doğmuş ve eğitim görmüş, dediği dedik bir kişidir. Söylenenlere bakılırsa fazlasıyla etkisi altına aldığı ve kendisi uğruna diğer karılarını uzaklaştırmaya razı olan Emir'i adam etmeye kararlıdır." Bugüne kadar Kraliçe unvanı almış tek Suudi kral eşi İffet el-Suneyan'dır.³⁰ Kraliçe İffet'in Konstantiniyye'de doğmuş, akıcı bir Türkçe'si ve Fransızca'sı olan genç Arnavut üvey kardeşi Kemal Edhem, Faysal döneminde dış istihbarat servisinin başına gelmiş ve kralın en güvenilir danışmanı olmuştur.³¹

İnsan dokusuyla birlikte, İstanbul, doğal dokusunun ve sanatsal mirasının da büyük bir bölümünü yitirmiştir. Süreç 19- yüzyıl sonlarında başladı. 1900 yılma gelindiğinde, 16. yüzyıl İran şahlarından birinin Osmanlı Sultanına armağanı ve tezhipli elyazmalarının en muhteşemlerinden biri olan "Houghton" *şahname'si*, nasıl olmuşsa olmuş, Topkapı Sarayı'ndan çıkıp Baron Edmond de Rothschild'in koleksiyonuna girmişti. 1910 yılında Münih'te açılan ilk büyük İslam sergisinin düzenlenmesine de arabuluculuk etmiş olan İsveç Elçilik Heyeti tercümanı, eski eser kaçakçısı tacir-diplomat F.R. Manin, Topkapı Sarayı'nda incelediği elyazmalarının yeniden ciltlenmeye ihtiyaç gösterdiğini söylemiş ve eski Osmanlı ciltlerini kendisine saklamıştı. Diğer İstanbul camilerine ait çiniler, hatta bazen koskoca duvarlar, muhtemelen cami görevlilerinin yozluğu nedeniyle bugün Washington, Boston, Lizbon ve Berlin müzelerini süslemektedir. Ayasofya'nın yanındaki II. Selim türbesine ait bir İznik çini paneli halen Louvre Müzesi'ndedir.³²

Zaman içinde arşivler de kaybolmuştur. 1931 yılında Maliye Bakanlığı, eski belgeleri hurda olarak kullanılmak üzere Bulgar hükümetine satmıştır. Sultanlardan birine ait bir ferman ya da bir hanım sultanın hesap defteri, belgeleri tren istasyonuna taşıyan

kamyondan sokaklara savrulmuştu. Sonunda Bulgaristan satın aldığı bu belgeleri iade etti. Elde kalan arşivler uçsuz bucaksız ve az sayıda insanın anlayabildiği bir dilde yazılmış olduğu için, bugün Osmanlı tarihine ilişkin araştırmalar güdük kalmıştır. Bir zamanlar dış dünyanın fazlasıyla aşına olduğu Osmanlı İmparatorluğu'na, "unutulmuş dev" yaftası yapıştırılmıştır.³³

Büyük saraylar ile hemen hemen bütün camiler, günümüze kadar gelmiştir. Kubbe ve minarelerin oluşturduğu silüet hâlâ durmaktadır. Bununla birlikte, yalı ve konaklardan ayakta kalanların sayısı on beştir. Abdülmecid daha 1921 yılında Piene Loti'ye, Konstantiniyye'nin neredeyse tanınmaz bir hale geldiğini yazıyordu: "Giderek yok olan güzelim yalıların yerine beton yığını, korkunç fabrikalar yapılıyor." Havadan çekilmiş o döneme ait fotoğraflarda, Konstantiniyye'de yedi ya da sekiz katlı yapıların bulunduğu görülmektedir. 1926 yılında, yol genişletme çalışmaları sırasında Fener'deki eski evlerin büyük bir bölümü yıkıldı.³⁴ Karayolu ağı Üsküdar'ın büyük mezarlığının [Karacaahmet] içini dışına çıkardı. Petit Champ des Morts gibi diğer pek çok mezarlık da, mezar taşlarıyla birlikte yok oldu. Halihazırdaki Osmanlı camileri ile çeşmeleri de -1940 sonrasında inşa edilen yapılar yüzünden- bir beton denizinin ortasında, ıssız adalar gibi kaderlerine terk edilmiştir.

Kâğıthane ve Küçüksu çöp çukurları haline gelmiştir. Bugün artık yoğun bir kıvama gelen suya atılanlar batmamakta ve yüzeyde dolaşmaktadır. Şerifin konağının bulunduğu Çamlıca gibi diğer tepeler de villalar ve evlerle örtülmüş durumdadır. Boğaziçi giderek kendi güzelliğinin kurbanı olmaktadır: Daha iyi bir manzara peşindeki villalar ve yüksek yapılar her sene biraz daha yaklaşmaktadır birbirine. Artık "iki zümrüt arasındaki elmas" yerine, bir kısmıyla, iki site arasındaki lağım halini almıştır. Boğaz üzerinde iki büyük köprü olmasa rağmen, nüfusun büyüklüğüyle beraber düşünülüğünde, vapurların az kullanıldığı dikkati çeker. Son kayıklar da 1950'lerde ortadan kayboldu. Bugün hükmü geçen, otomobillerdir.

1955'deki ayaklanmalar sırasında Ian Fleming'in de kaldığı İstanbul Hilton Otel, Halic'in kuzeyinde silüeti bozan ilk binalardan biridir. Son beş yılın en korkunç mimari cinayetlerinden biri, Dolmabahçe Sarayı'nın yukarısında, bir zamanlar çam korusu olan alanda arsız bir biçimde yayılan bol camlı betonarme (Swiss) otelin yapımı olmuştur. Ağırlığıyla saraya ait yapılar için tehdit oluşturmaktadır. Bir başka dev otel de (Conrad) Yıldız Tepesi'nin güzelliğini bozmaktadır.

İstanbul'daki hızlı yapılaşmanın bir nedeni, Anadolu'dan şehre doğru gerçekleşen göçtür -bazıları bu durumu, beş yüz yıllık unutulmuşluğun ve sömürünün ardından taşranın intikamı olarak değerlendirmektedir. 1940'lardan bu yana, iş bulma umuduyla şehre büyük bir akın yaşanmaktadır. Bu insanlar için İstanbul, umut ve gelecek dolu bir El Dorado'dur (Altın Ülke). Şehirde Fatih zamanından beri eşi görülmemiş bir ekonomik ve demografik patlamaya neden olmuşlardır. Bir zamanlar büyük fabrikalara pek rastlanmayan şehirde, bugün Türk imalat sanayiinin yarısı yer almaktadır. Sektör mensuplarının yılda 10.000 doları bulan gelirleri ulusal ortalamanın beş katıdır. İstanbul, 10.000 köyden oluşan bir şehir durumuna gelmiştir, kimi bölgelere "küçük Gaziantep" ya da "yeni Kayseri" denmeye başlanmıştır.

Avrupa'daki çoğu megapollerin nüfusu istikrarlıdır: Londra 1945'ten bu yana sekizden altı milyona indi. İstanbul ise, Kahire ya da Mexico City gibi büyümesi kontrolden çıkmış bir şehirdir. 1970'te nüfusu üç milyondur, 1985'te beş buçuk oldu, şimdi en az on buçuktur. Çok yakında, tıpkı Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının parlak dönemlerinde olduğu gibi, Avrupa'nın en büyük şehri haline gelecektir. Endüstri taşraya aktarılmazsa ya da bir şehre-giriş vergisi konulmazsa, şehir, yaşamaya devam edemez. İstanbul'un en büyük düşmanının ne Yunanistan, ne Rusya, ne Müttefikler değil, kendi sekenesi olduğu anlaşılmıştır.

Aileleri kuşaklar boyu İstanbul'da yaşamış ve geleneksel İstanbul Türkçesiyle konuşan insanlar, kendilerini kısıtlanmış bir azın-

lık gibi hissetmektedir. Büyük bir özlemle istemiş oldukları ulusal devletin getirdiği sonuçlar karşısında dehşete kapılan bu insanlar, bazen şöyle yorumlarda bulunmaktadır: "Kendi şehrimizde yabancı durumuna düştük... İstanbul artık İstanbul değil... *C'est devenu l'Anatolie chez nous.* (Bu, bizim Anadolu oldu)" Bazıları, eski Osmanlı kentinde olduğu gibi sayısız milliyetten insanın birbiriyle iç içe yaşadığı günleri özlemekte ve Atinalı turistleri Yunanca konuşurken duydukları zaman gözleri parlamaktadır.

Şehir yaşamının kimi yönleri iyiye gitmektedir. Şehirde geniş çaplı bir ağaçlandırma ve çiçeklendirme faaliyeti vardır. Bununla birlikte, otomobiller, fabrikalar ve ısınma için kötü kömür kullanımı nedeniyle hava kirliliği her yıl daha dayanılmaz bir hal almaktadır. Pek çok bölgede kış boyunca hava filtresi kullanılması gerekmektedir, iki milyon İstanbullu su sıkıntısı çekmektedir. Ciddi protestolara rağmen hâlâ su kesintisi programları yapılmaktadır. Bir Türk atasözündeki gibi, insanlar, "Bal tutan parmağını yalar" diye düşünmektedir. Günümüzün gazete yazarları, şehirdeki yolsuzluklara Tevfik Fikret'in Abdülhamid döneminde kaleme aldığı *Sis* şiirindeki benzer bir hırsla karşı çıkmaktadır: "İstanbul'u pis bir koku içine alıyor, insanlar konuştuğu, İstanbul'a yayılan bu kokuyu daha çok hissediyoruz. Yağmacılık ve adaletsizlik, halkın Refah Partisi'ne yönelmesine yol açıyor."³⁵

Çünkü İstanbul, iki kimlik arasında parçalanmış durumdadır. Bir yanda, programın beğenilmesi kadar diğer partilere karşı duyulan nefretin de etkisiyle köktendinci Refah Partisi'nin yükselişi ve 1993 belediye seçimlerindeki zaferi şehrin bir savaş alanı olma niteliğini simgelemektedir. Refah Partisi şehir sakinlerinin büyük bir bölümünü temsil etmemektedir. Ama tesettür yeniden ortaya çıkmış ve yasal olmamasına rağmen elli yıldan beri ilk kez sokaklarda sarıklar görülür olmuştur. Tekkeler yeniden açılmaktadır. Topkapı Sarayı'nın Hırka-yı Şerif bölümünde tekrar Kur'an okunmaya başlanmıştır. Minarelerin amplifikatör destekli hoparlörlerinden yükselen ezan sesi artık hem mecazi hem maddi an-

lamda daha güçlüdür. Atina'daki hüznü dolu törenin aksine, fetih kutlamaları çerçevesinde her sene dinsel törenler yapılmakta, Fatih'in beyaz bir at sırtında şehre girişi canlandırılmakta ve o gün bayram kabul edilmektedir.

İstanbul'un karşısına dikilen bir diğer sorun da, halen yüzde 20-30 civarında olduğu tahmin edilen Kürt nüfustur. Kürtler yakın bir zamana kadar nüfusun geri kalanıyla kaynaşmış durumdaydı. Büyük gelir eşitsizliklerine rağmen, kıyaslanabilir diğer pek çok şehirden daha az şiddet vardır İstanbul'da. Ne var ki, Doğu'da Türk ordusu ile Kürt teröristleri arasında süregelen savaş ve Mustafa Kemal'in 1920'lerdeki politikasını hatırlatan büyük çaplı göç ettirme politikası, bu uyumu uzun ömürlü kılmayacak gibi görünmektedir. Türkiye Cumhuriyeti yetmiş yıl içinde okuryazarlığı yüzde 5'ten 80'e çıkararak, somut ve eğitsel önemli kazanımlar elde etmiştir. Ama öte yandan, bazı insan hakları (ifade özgürlüğü, işkence görmeme ve gözaltına alınmama özgürlüğü) Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarıyla karşılaştırıldığında, daha az güvence altındadır. 1995 yılı başlarında Türkiye'nin en ünlü yazarı Yaşar Kemal, Kürt ayrılıkçılığını destekler nitelikte görüş belirttiği gerekçesiyle, Terörle Mücadele Yasası kapsamında yargılanmıştır.

Bütün bu gerginliklere rağmen, İstanbul buluşma yeri olma özelliğini yeniden kazanmaya başlamaktadır. Şehir, serbest değişimli dövizleriyle 1920'lerden beri ilk kez dünya ekonomisinin bir parçası haline gelmiştir. Baştan aşağı en yeni teknolojiyle donatılmış olan İstanbul Borsası, 1995 yılında İstinye tepelerinde açılmıştır. İstanbulluların büyük bir bölümü uluslararası kültürü, 19. yüzyıl seçkinlerinin Fransız kültürünü kabul ettiği kadar yürekten kabul etmektedir. Modern İstanbul'un bazı bölümlerini diğer Avrupa şehirlerinden sadece ara sıra göze çarpan kubbe ve minareler ayırmaktadır. Şehrin büyük bir bölümünün ise, kıyafetleri, müzikleri ve gece kulüpleriyle Paris ya da New York'tan farkı yoktur.

Sovyet İmparatorluğu'nun çöküşü, İstanbul'un uluslararası bir şehir olarak yeniden doğuşunu hızlandırmıştır. Blucin ve deri ceketlerin halı ve kilimlerden daha çok imal edilip satıldığı Kapalıçarşı ile etrafındaki hanlar, Doğu Avrupa ile Orta Asya'nın Oxford Caddesi gibidir. Ruslar ne hacı, ne istilacı, ne de mülteci, ama bu sefer tüccar olarak geri dönmüşlerdir. İstanbul hem Müslüman hem laik, hem Asyalı hem Avrupalı, hem geleneksel hem çağdaş bir şehir olarak, bugün yeniden, aynı Osmanlı zamanındaki gibi, dünyanın bir kavşak noktasında yer almaktadır.

YENİ BASKIYA SONSÖZ

1995 yılında sonuç bölümünü yazdığımdan bu yana şehir, bir kavşak noktası olduğu bir savaş alanına da dönüştü. Hem Türk hem Kürt milliyetçiliği her geçen gün şiddetini arttırıyor. Şehrin resmi (ve pek çok özel) binalarına ve önemli yerlerine asılan kırmızı Türk bayrakları artık daha büyük, daha belirgin ve eskisinden daha çok sayıda: Galata Köprüsü'ne yirmi dört büyük bayrak posterleri asılmış. Yunanistan'daki Türklerin sayısı artıyor. Pek çok Türk hâlâ şehrin Ortodoks ayazmalarında dua ediyor. Ancak bazı milliyetçiler Ekümenik Patrikliği -Vatikan'dan sonra Avrupa'daki en eski ikinci kurum- Türkiye Cumhuriyeti için bir tehlike olarak görüyor ve sınır dışına çıkarılmasını talep ediyor. Bu kurumun konumu Türk yasalarına göre kesin olarak belirlenmemiş ve geleceği ile faaliyetleri pek çok küçük düzenlemenin tehdidi altın-

da. İstanbul'daki Rum okulları ve altmış Rum kilisesi her geçen yıl biraz daha boşalıyor.

19 Ocak 2007 tarihinde Türk-Ermeni yazar Hrant Dink'in genç bir milliyetçi tarafından İstanbul'da, çalıştığı gazete binasının önünde öldürülmesi, binlerce İstanbullunun "hepimiz Ermeni'yiz" sloganlarıyla sokaklara dökülmesine yol açtı. Telefon görüşmelerinin dinlenmesi yoluyla, bazı polis memurlarının cinayeti önceden bildiği ya da planladığının ortaya çıkması ise suikastın dehşetini daha da arttırdı. "Derin devletin gücünün ye gizli gündemlerinin bir kanıtı: seçmenlere karşı hesap verme yükümlülüğü bulunmayan gizli "güvenlik" kurumları Türkiye'de hâlâ çoğu Avrupa ülkesinde olduğundan daha güçlüdür.

Aynı yıl İstanbul'un en ünlü yazarı ve İstanbul'u en çok seven yazar Orhan Pamuk, öldürülmekten korktuğu için ABD'ye taşındı. Bu iki yazar da 1915'teki Ermeni kıyımlarını açıkça tartıştı ve için için aşırı görüşlü milliyetçilerin hedefi haline geldi. Bu nedenle Türk ceza yasasında hâlâ suç kabul edilen "Türklüğe hakareti"ten suçlu görüldüler.

Ancak İstanbul'u dönüştüren güç, milliyetçilikten çok daha fazla, dindir. İslam, 1924'te son Halifenin ülkeden ayrılmasından bu yana en sesli ve en görünür olduğu günlerini yaşıyor. Küreselleşme ile köktencilik arasındaki yürek ve zihin savaşı şehrin sokaklarında görülüp duyulabiliyor. Ramazan eskisinden çok daha canlı yaşanıyor. Ramazan gecelerinde sokaklarda çalman davullarla okunan dualar, inananlara tüm gün tutulacak olan oruçtan önce son yeme vaktinin geldiğini duyuruyor ve kulağı işiten herkese İslam'ı dayatıyor (bazı bölgeler davul çalma âdetini kısıtlamaya çalışıyor). Şehrin en modern bölgelerinde bile başörtüsü takıp İslam'a uygun giyinen kadınların sayısı arttı. Bazıları için bu bir moda; pek çoklarına göreyse dindarlığın ve "Batı"nın reddinin sembolü. Çoğunluk gevşek bir şekilde bağlanan ve saçın bir kısmını gösteren geleneksel Türk örtüsünü değil, "türban" adıyla bilinen yeni ve radikal bir örtüyü kullanıyor; türban saçın tek bir te-

lini bile göstermeyecek şekilde kafaya sınıksız sarılıyor; aynı şekilde giyilen pardösü ve pantolonlar da tenin en ufak bir yerini bile göstermiyor. İslami AKP Partisi'nden Abdullah Gül'ün Temmuz 2007'den beri süren cumhurbaşkanlığına İkinci Cumhuriyet'in ilk cumhurbaşkanlığı deniyor. Pek çok kişi, hükümetin okulları, üniversiteler ve başka resmi alanlardaki başörtüsü yasağını kaldırma planının başörtüsü takılması konusundaki baskıyı arttıracığından korkmakta ve Başbakan Tayyip Erdoğan'ın 2 Ekim 2007'de hükümetinin "laik ve demokratik Cumhuriyet'i koruyacağı ile ilgili beyanına şüpheyle bakmakta.

Diğer yandan giderek büyüyen şehrin Türk ekonomisindeki hâkimiyeti artıyor. Ülke nüfusunun yaklaşık % 22'sinin yaşadığı (yetmiş üç milyonun on akı milyonu) İstanbul bugün, bir istatistiğe göre, GSMH'nin % 30'unu, devlet gelirlerinin % 40'ını ve Türkiye'nin uluslararası ticaretinin % 43'ünü sağlıyor. İstanbul'un bir dünya şehri olarak yeniden ortaya çıkış süreci hızlanıyor. İstanbul'daki korkonsüller bugün Ankara'daki kordiplomatikten daha büyük. Gençliği ve canlılığıyla dikkati çeken şehir, "zengin kulüp ve bar kanşımı"yla "Avrupa'nın en cazip şehri" şeklinde adlandırılıyor. Yaz gecelerinde Boğaziçi kıyısında yapılan açık hava halk konserlerinin sesleri, ezanların sesini bastmıyor. Kamusal hizmetler gelişiyor. Tramvaylar, metrolar -ve kısa bir süre sonra da Üsküdar ile Sarayburnu'nu birbirine bağlayacak olan tüp geçit- ulaşım ile ilgili sorunları rahatsızlıyor.

İstanbul yeniden moda oldu. On dokuzuncu yüzyılda Rumlar, Yahudiler ve Levantenler tarafından Beyoğlu'nda yapılmış olan apartmanlara Türkler kadar yabancılar da yerleşiyor. 2004 yılında Halic'in Topkapı Sarayı karşısına düşen kıyısındaki bir antrepoya kurulan "İstanbul Modern" adlı bir modern sanat müzesinin açılması, bazı İstanbulluların şehirlerini tarihi eserler kadar modern sanata da ünlendirmek konusundaki kararlılığının bir sembolüydü - npk 1987 yılında İstanbul ve Beyoğlu belediyelerinin desteğiyle Eczacıbaşı Vakfı tarafından düzenlenmeye başlanan İs-

tanbul Bienali çağdaş sanat festivali gibi. 2010 yılında İstanbul'un "Avrupa kültür başkenti" olmasına hazırlık olarak, Galatasaray'ın arkasında bir "Fransız Sokağı" açıldı ve Galata Kulesi yakınlarında da bir "İtalyan Sokağı" açılması planlanıyor - bunlar kısmen, dünyanın en yemeksever şehirlerinden birinde daha da fazla restoran açılması için birer vesile. Bugüne kadar milliyetçilik, köktencilik, küreselleşme ve nüfus patlaması güçleri burada oldukça iyi bir birliktelik sergiledi. Gibbon'un 1453'teki Osmanlı fethiyle ilgili olarak yazdığı gibi, şehir sakinlerinin çoğu da şuna inanıyor: "Bu şehirde yatan deha, zamanın ve talihin bütün olumsuzluklarına daima galip gelecektir." Ben bunları yazdığım sırada haklılar gibi görünüyor.

Philip Mansel

İstanbul, Şeker Bayramı 2007

E K İ

Konstantiniyye'nin dini nesebin belli olduğu durumlarda yüzde oranlarını gösteren tahmini nüfusu

		Müslüman	Ortodoks	Ermeni	Yahudi	Diğerli
1477	100.000	59	23	5	9	4
1557	550.000					
1689	600.000	58	34		8	
1794	426.000					
1885	873.565	44	18	17	5	16
1897	1.059.234	58	22	15,5	4,5	
1914	1.020.000	49	22	25	4	
1920	999.000	56	20	8,5	4	12,5
1927	694.292	65	11	7	7	10
1950	1.035.202	80	10	5	5	
1965	1.541.695	91	3	3	3	
1980	4.741.890	97	1	1	1	
1995	10/12.000.000	99,99	.0001	.005	.002	

"Diğerleri", Katolikleri (küçük bir oran) ve çoğunluğu 1830'dan sonra bağımsız Yunanistan pasaportlu Yunanlılardan oluşan yabancıları kapsar.

* Türkçesi: Zehra Savan

E K II

Diğer büyük şehirlere kıyasla Konstantiniyye'nin nüfusu

	1500	1600	1700	1800	1900	1990
Konstantiniyye	100.000	500.000	600.000	400.000	1.000.000	7.309.190
Kahire	150.000	200.000	200.000	263.000	678.433	8.630.000
Londra	50.000	200.000	575.000	1.117.000	6.586.000	6.393.000
Paris	200.000	400.000	500.000	547.000	2.714.000	9.318.821
Viyana	30.000	50.000	100.000	247.000	1.666.269	1.539.848

Ek I ve Ek II için kaynak: Kemal Karpat, "The Population and the Social and Economic Transformation of İstanbul' *istanbul â la jonction des cultures balkanaises, mediterreneennes, slaves et orientales aux XVIe-XIXe siecles*, Bucharest, 1977, 395-436 ve 'Ottoman Population Records and Census of 1881/2-1893' *International Journal of Middle East Studies*, IX, 2, 1978, 237-74'te; Halil İnalcık, 'istanbul', *Encyclopedia of islam*, 2. baskıda; B.R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750-1975*, 2. düzeltilmiş baskı, 1981; *The Statesmans Yearbook*, 1994-5; Roy Porter, *London: a Social History*, 1994; PRO 371/5190.

E K III

1453'ten sonra Sultanlar

II. Mehmed	hükümdarlığı:	1444-1481
II. Bayezid		1481-1512
I. Selim		1512-1520
I. Süleyman, Muhteşem		1520-1566
II. Selim		1566-1574
III. Murad		1574-1595
III. Mehmed		1595-1603
I. Ahmed		1603-1617
I. Mustafa		1617-1618 & 1622-1623
II. Osman		1618-1622
IV. Murad		1623-1640
İbrahim		1640-1648
IV. Mehmed		1648-1687
II. Süleyman		1687-1691
II. Ahmed		1691-1695
II. Mustafa		1695-1703
III. Ahmed		1703-1730
I. Mahmud		1730-1754
III. Osman		1754-1757
III. Mustafa		1757-1774
I. Abdülhamid		1774-1788

III. Selim	1788-1807
IV. Mustafa	1807-1808
II. Mahmud	1808-1839
I. Abdülmecid	1839-1861
Abdülaziz	1861-1876
V. Murad	1876
II. Abdülhamid	1876-1909
V. Mehmed	1909-1918
VI. Mehmed Vahdeddin	1918-1922
Halife Abdülmecid (II)	1922-1924

EK ıV Vıı İÇİN ANAHTAR

SELİM II Sultan ve hükümranlılık tarihleri

Nurbanu Valide Sultan ve görev süresi

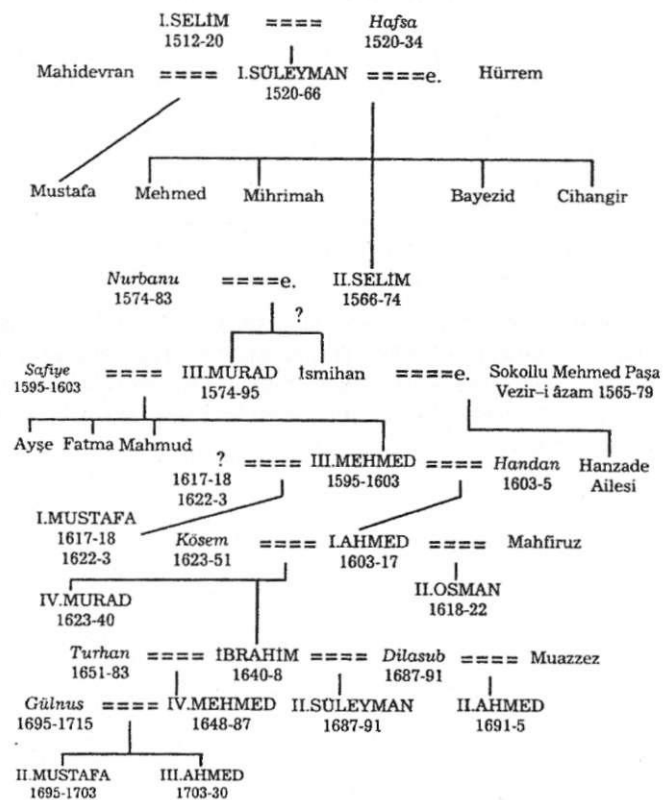
==== odalık bağı

====e. odalık bağıyla evlenme

IV, V, VI ve VII no.lu eklerdeki şecere kaynakları için: Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar. Türkiye 1074-1990*, cilt 2, Ankara, 1990; Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, Oxford, 1993; Mihail Dimitri Sturdza, *Grandes Familles de Grece, d'Albanie et de Constantinople*, 1983. Tüm şecereler yalnızca metinde sözü geçen kişileri içermektedir.

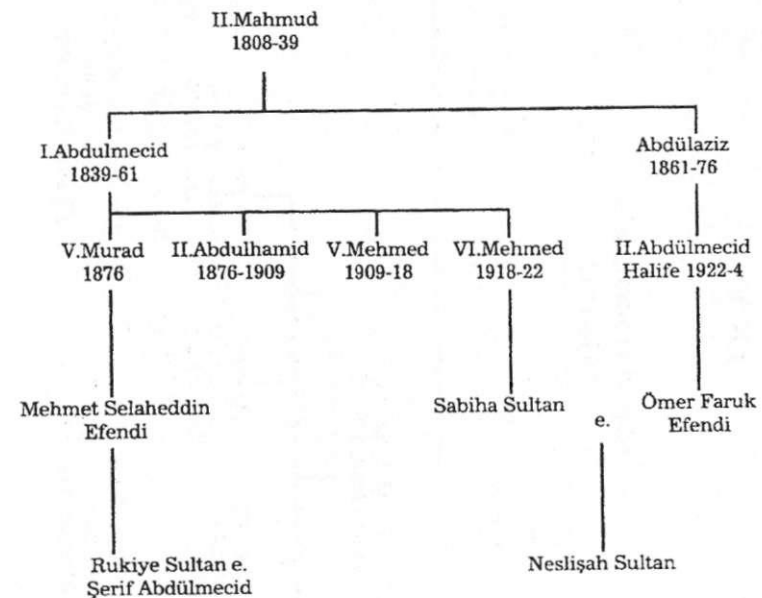
EK IV

Osmanlı Hanedanı 1500-1700

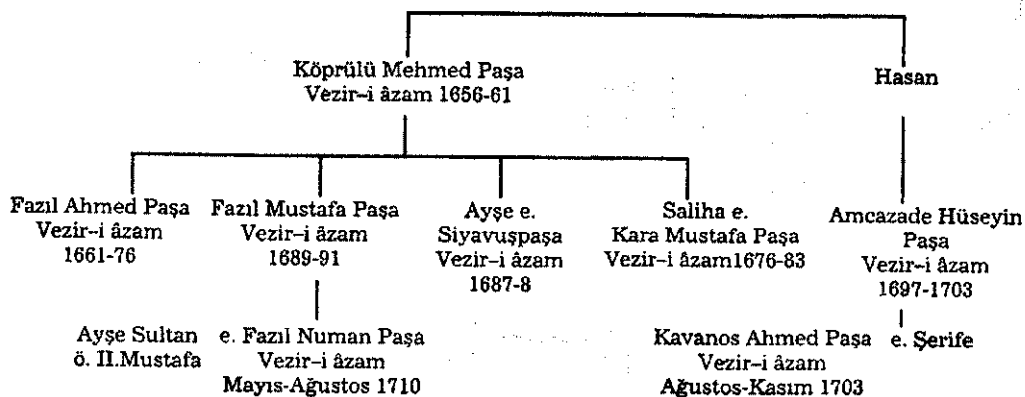
EK V

Son Sultanlar

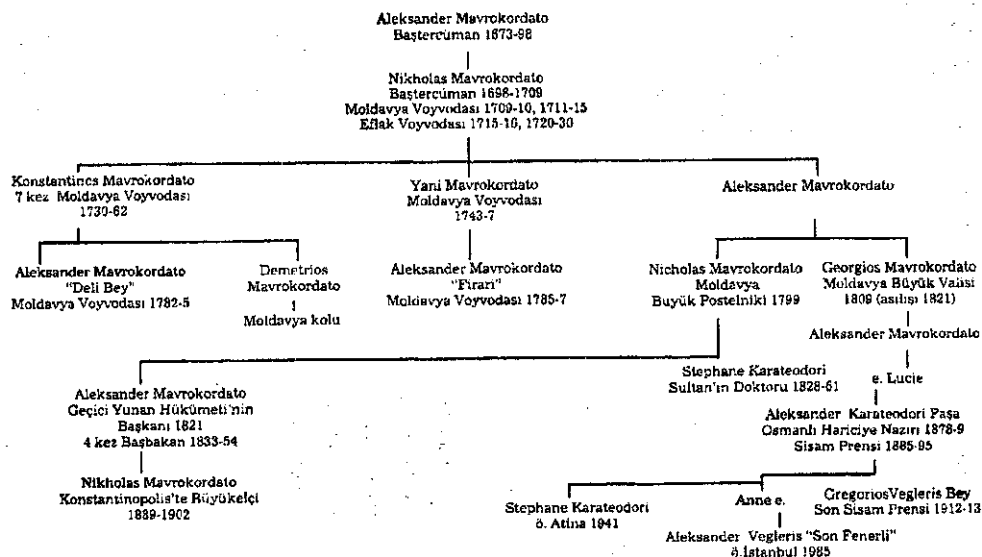
wetin

EK VI

Köprülü Sadrazamlığı
1656-1710

EK VII

Mavrokordato ve Karateodori Aileleri

EK VIII

NOTLAR

Konstantiniyye'de çalışan başlıca Batılı Ressamlar

Gentile Bellini -1479-81
 Pieter Coecke Van Aelst 1533
 Melchior Lorichs 1555-60
 Jean-Baptiste Vanmour 1699-1737
 Jean-Etienne Liotard 1738-42
 Antoine de Favray 1762-71
 Louis-Francois Cassas 1784,1786
 Luigi Mayer yaklaşık 1785-93
 Antoine-Ignace Melling yaklaşık 1785-1802
 Michel François Preaux 1796-1827
 Louis Dupré 1820-4
 David Wilkie 1840-1
 Arnèdeo Count Preziosi yaklaşık 1842-76
 Edvard Lear 1849
 Constantin Guys 1854
 Stanislas Chlebowski 1864-76
 Ivan C. Aivazovsky 1845,1874,1890
 Fausto Zonaro 1893-1910

1. Fatih

1. Nicolò Barbaro, *Diary of the Siege of Constantinople 1453*, İng. çev: J.R. Jones, New York, 1969, 67.
2. Tursun Beg, *History of Mehmed the Conqueror*, ed. Halil İnalcık ve Rhoads Murphy, Minneapolis ve Chicago, 1978, 37; Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453*, 1988 baskısı, 147-8; *George Sphrantzes, The Fall of the Byzantine Empire*, Amherst, 1980, 130; Khoja Sa'd-ud-din, *The Capture of Constantinople*, İng. çev: E.J.W. Gibb, Glasgow, 1879, 36.
3. Philip Sherrard, *Constantinople: Iconography of a Sacred City*, 1965, 16; Robert Liddell, *Byzantium and Istanbul*, 1956, 48; Laurence Kelly, *Istanbul: a Traveller's Companion*, 1987, 151.
4. Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, 1974 baskısı, 375; Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time*, Princeton, 1992 baskısı, 96.
5. Ed.: Harry J. Magoulias, *The Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, Detroit, 1975, 233; Babinger, 230.
6. J.R. Melville Jones, *The Siege of Constantinople 1453: Seven Contemporary Accounts*, Amsterdam, 1972, 134, 23 Haziran 1453 tarihli mektup; F.W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 C, 1925, II, 737.
7. Julian Raby, "El Gran Turco: Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts of Christendom", fels. dok. tezi, Oxford, 1980, 188; Babinger, 112.
8. Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali*, Princeton, 1986, 255-6; George W. Gawrych, "Tolerant Dimensions of Cultural Pluralism: the Ottoman Empire and the Albanian Community 1800-1912", International Journal of Middle East Studies, XV, 1983, 523.
9. Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, Princeton, 1954, 105, 177; Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power. the Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, Mass., 1991, 250.
10. Babinger, 272; Halil İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *The Ottoman Empire: Conquest, Organisation and Economy*, 1978, 241'de.
11. Kritovoulos, 140, 148; Babinger, 328.